

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XVI. KÖTET 1–4. SZÁM

*Ez a kötet tartalmazza a Nyelv- és Irodalomtudományi
Osztály 1960. évi nagygyűlési előadásait*

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
SÓTÉR ISTVÁN, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
SÓTÉR ISTVÁN
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest; V., Nádor u. 7.; III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest; V.; Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya
a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia
Studia Slavica

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, valamint a Társadalmi-Történet
Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest, V., Szalay u. 10., Az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest, V., Alkotmány u. 27. A Studia Slavica szerkesztősége: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) bel. földi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46) külföldi megrendelések a „KULTURA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, II., Fő u. 32. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-181) útján eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

XVI. KÖTET

I. OSZT. KÖZL.

A NACIONALIZMUS A MAGYAR IRODALOM TÜKRÉBEN

AZ MTA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK VITÁJA

1960. ÁPRILIS 11–12.

TOLNAI GÁBOR elnöki megnyitója

Tisztelt Hallgatóság! Kedves Elvtársak! Azt hiszem, nemcsak a magam, hanem a jelenlevők véleményét is kifejezem a Magyar Tudományos Akadémia idei irodalomtörténeti ülészakájának megnyitásán, amidőn azt mondom, hogy az intézet vezetősége helyesen járt el, amikor nagygyűlésünk keretében a nacionalizmus kérdésének megvitatását tűzte napirendre.

Helyesen járt el, mivel olyan irodalomtörténeti kérdést fogunk megtárgyalni, amely nem csupán irodalomtörténeti kérdés, hanem még mindig létező problémája mai életünknek, a kultúra minden területén.

Két esztendővel ezelőtt a Párt Központi Bizottsága mellett működő elméleti munkaközösség dokumentumot adott ki a népi írók harmadik-utas nacionalizmusáról. A dokumentum megjelenése utáni vita sok új szempontot vetett fel, a tézisek nyomán, a nacionalizmus kérdéséről is történeti problémákat érintve. Mégis a kérdésnek egész irodalmunk fejlődését végigkövető tudományos feltárása még egy sor eddig nem elemzett jelenség megismerését ígéri.

Az itt elhangzó referátumok és a referátumokhoz kapcsolódó vita bizonyára segítséget fog nyújtani kulturális életünk egészének, tovább fogja vinni előre azt a tisztulási folyamatot, amely az utolsó esztendőinkben ideológiai tekintetben is bekövetkezett.

Nem is olyan régen, csak 4–5 esztendővel ezelőtt is, az eleven irodalmi élet és az irodalomtörténészek között valóságos szakadék tátongott. Néhány szakembert leszámítva, az irodalomtörténészek többsége alig vett részt irodalmi életünkben, kritikai és elméleti jellegű írásokkal. Az utolsó esztendőinkben e téren is egészséges változás állt be. Ma — azt lehet mondani — a 4–5 évvel ezelőtti helyzet megfordult: irodalomtörténészeink többsége kritikai munkával, elméleti írásokkal egyaránt segíti, támogatja szocialista irodalmunk fejlődését.

Az örömdetes jelenség kapcsán mondjuk meg végül azt is, hogy az eleven élet és a tudomány szépen fejlődő egymásra találásában nem jelentéktelen szerepet vállalt az Akadémia Irodalomtörténeti Intézete vitáival, valamint az intézet munkatársi gárdájának irodalmi és kritikai folyóiratainkban való

aktív részvételével. Úgy hiszem, a most kezdődő kétnapos vitánk folytatása lesz annak az egészséges fejlődésnek, amely a tudomány és az élet egymásra találásával az utolsó időben szemünk előtt lezajlott.

Midőn a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének „A nacionalizmus a magyar irodalom tükrében” című ülészakát megnyitom, engedjék meg nekem, hogy szeretettel üdvözljem vitánk részvevőit, az intézet tagjait, az összes megjelenteket és elsősorban különös szeretettel Akadémiánk megjelent tagjait, továbbá kedves barátunkat, Szokolov elvtársat, a kiváló bolgár író, a magyar irodalom barátját és fordítóját, aki megjelenésével is azt tanúsítja, hogy érdeklődik kultúránk, irodalmi és tudományos életünk iránt.

KLANICZAY TIBOR

A NACIONALIZMUS ELŐZMÉNYEI A MAGYAR IRODALOMBAN

A nacionalizmus történeti kategória, a burzsoázia ideológiájának kezdetől fogva része, fontos eleme. Kifejezi a polgárságnak azt az álláspontját, hogy a nemzet a legfőbb érték, s így az úgynevezett nemzeti érdekek szolgálata a „leghaladóbb” cselekedet — akkor is, ha az csak a társadalom többségét kitevő kizsákmányolt osztályok rovására, vagy pedig más népek, más nemzetek elnyomása, kifosztása árán érhető el. A nemzeti érdekeknek, céloknak ez az abszolutizálása a hazai és általános társadalmi haladástól való elválasztása, s a más népek érdekeinek tekintetbe nem vétele végső fokon mindig a kizsákmányolók malmára hajtja a vizet, noha többnyire az egész nép védelmének vagy gyarapodásának, felemelkedésének álarcába burkolózik. Mivel azonban a polgárság a társadalmi fejlődés egy fontos szakaszán a haladás élén járt, s a feudális rendszerrel szemben uralomra jutása közvetve a népnek is érdeke volt, a nacionalizmus is tölthetett be haladó funkciót. A feudális társadalmi formából a kapitalistába való átmenet elengedhetetlen tartozéka, minden nép fejlődésének szükségszerű állomása volt a polgári nemzetté válás. Amennyiben a nacionalizmus ezt szolgálja, vagyis amennyiben összekapcsolódik a társadalmi vagy egyetemes haladás érdekeivel, akkor haladó jelenségnek kell minősítenünk. De sohasem szabad elfelejtenünk, hogy a nacionalizmus haladó szakaszaiban is Janus-arcú: ugyanazok a nemzeti szólamok és jelszavak, melyek a haladással összeforrrva jelentkeznek, máskor éppen a haladás ellen irányulnak, vagy pedig tragikus összeütközésre vezethetnek más népek nacionalizmusával. Ez a kettősség, kétértelműség, s az ebben rejlő veszélyek különösen fontossá teszik a magyar nacionalizmus történeti útjának, jellegzetességeinek a felderítését és megbízható értékelését.

Bár a nacionalizmus lényege, osztálytartalma és az ideológiai jelenségek közötti helye mindenütt alapjában azonos, a polgári ideológiának szükségképpen ez az az eleme, mely konkrét megnyilvánulásait tekintve a legtöbb nemzeti különbözőséget mutatja, hiszen éppen az egyes nemzetek sajátos, más nemzetekétől eltérő, vagy azok ellen irányuló céljait fogalmazza meg. Ezért az egyes nacionalizmusok természetrajza igen különböző. A franciáknál például szorosan összefügg a nagy forradalom és a napóleoni háborúk emlékével, amely a

világ első nemzetének képzetét, a gloire tudatát alakította ki. Az olasz nacionalizmus — valamennyi közt a legrégebb — kezdetben a barbár idegenekkel szembeni helytállásban, védelemben, majd az olaszok lakta Itália egységes állammá szervezésében csúcsosodott, hogy végül majd a fasizmus őrjöngő hóbortjaként az ókori Impero visszaállítására törjön. A románoknál a több államban megosztott román nép egyesülése s egységes nemzeti állammá való szervezése volt a nacionalizmus fő törekvése. És sorolhatnánk a példákat tovább.

A magyar nacionalizmus az említetteknel bonyolultabb és ellentmondásosabb jelenség. A karakterét meghatározó fő követelései a következők: a függetlenség, az ország „ezeréves” területi egysége, és a magyarság sajátos, különleges karakterének a kultusza. Bár ezekhez sok minden más is járul, ezek a legállandóbbak, legfontosabbak, de ugyanakkor egymással összeegyeztethetetlenek, ami a különböző nacionalista irányzatok gyakori szembenállására is vezetett. A történeti Magyarország területi egységének a megtartása vagy visszaállítása ugyanis az uralkodóosztályokat minduntalan a függetlenség feladására készítette; másrészt a soknemzetiségű ország léte mindig asszimilációval és a magyarság sajátos népi faji jellegének elmosódásával járt, ami viszont kihívta maga ellen a magyar karakterisztikumot, törzsökösséget féltő, védő, ápoló törekvéseket. Ha azt nézzük, hogy e három egymásnak sokban ellentmondó nacionalista követelés közül az uralkodóosztályok melyikhez ragaszkodtak a legmakacsabban, akkor azt tapasztaljuk, hogy a történeti Magyarország területi egységéhez, vagyis egy feudális államalakulat, egy történeti, nem pedig etnikai alapon egységes államterület fenntartásához, a magyar nacionalizmus leginkább feudális, nemesi gyökérzetű eleméhez. Míg ugyanis a polgári nacionalizmus általában a politikailag megosztott azonos nyelvet beszélő nemzet politikai egységére, addig a magyar nacionalizmus a történeti-politikai egységben élő különböző népek valamiféle magyar nemzeti egységbe való belegyömöszölésére törekedett. Ez a jelenség a magyar nacionalizmus mély feudális-nemesi gyökereire hívja fel a figyelmet, és a nacionalizmus előzményeinek, feudális előéletének a vizsgálatát fokozottan időszerűvé teszi.

Jogosult és szükséges kérdés, hogy hol kell keresnünk a magyar nacionalizmus gyökereit, kezdeteit. A nacionalizmus hordozója természetesen a burzsoázia, s a nacionalizmus kezdetei a feudalizmus méhében fejlődő, erősödő, s a feudális céhkereteket szétromboló, a kapitalista termelési módra átterő városi polgárságban keresendők. Ennek a szabályos fejlődésnek klasszikus példája lehet Itália. Magyarországon azonban szó sem lehet erről, hiszen a fejlett városok részben német lakosságúak voltak, közülük is a legfontosabbak, s éppen azok, melyekben a magyar lakosság is egyre inkább előretört, a török hódítás áldozatai lettek, úgyhogy fejlett magyar nemzetiségű polgárságot a XVI—XVII. században jóformán csak Kolozsváron és részben Kassán talál-

lunk, ami édeskevés a nacionalizmus kezdeti elemeinek kialakulásához. A nemzetté válás fő ereje így nem lehetett egy magyar polgárság, ezt a szerepet más osztálynak vagy osztályoknak, illetve rétegeknek kellett vállalniuk.

A polgári nemzetté válás folyamatában a polgárság pótlása elvileg felülről is és alulról is megtörténhetett. Ezt a funkciót vagy az uralkodóosztály, vagy pedig a parasztság valamely rétege is elláthatta, aszerint, hogy melyik vált a polgári átalakulás vezetőerejévé, a polgárság surrogatummá. A magyar fejlődésben mindkét esetre megvolt a lehetőség vagy legalábbis megvoltak a törekvések. Mivel azonban a polgári átalakulás és ezzel együtt a nemzetté válás vezetőereje végül is a polgárosodó nemesség lett, a nacionalizmus előzményeit is elsősorban a nemesség múltjában, nemzet-konceptiójában kell keresnünk, noha voltak kezdeményezések, elindulások egy másfajta nemzETFelfogás kialakítása felé is.

Nemzetről beszélve mindig a polgári nemzetre, nacionalizmusról szólva a polgári nacionalizmusra gondolunk. Valamiféle nemzet fogalom, s ennek megfelelően nemzetinek mondott törekvések, tehát nacionalizmus azonban már a polgári fejlődéstől függetlenül is létezik, ezt már a feudális nemesség is kialakítja. Magát a „nemzet” szót is a nemességtől örökli a polgárság, s erről a nemzetről vagy annak latin terminusáról, a natióról sok szó esik már a régebbi századokban is. Ez a nemesi nemzet szintén egy történetileg kialakult tartós közösség, mint a polgári, de ez a közösség sokkal lazább, s összetartó tényezői részben mások is, mint a polgári nemzet esetében. A polgári nemzetnek a marxizmus—leninizmus által meghatározott ismérvei közül csaknem teljesen hiányzik a gazdasági egymásrautaltság, a közös nemzeti piac; nem feltétlenül szükséges a közös nemzeti nyelv, mert ezt esetleg a latin is pótolhatja; az azonos etnikum által lakott összefüggő területet az egyazon nemesi rend uralma alatt álló — esetleg vegyes etnikumú — történetileg kialakult államterület helyettesíti; megvan viszont, sőt nagy hangsúllyal szerepel a lelki alkat bizonyos közössége, csak hogy nem egy azonos nyelvet beszélő össznépeség, hanem egy azonos jogokkal bíró rend viszonylatában. A polgári nemzetből ilyesféléképpen ellátárolható nemesi nemzet is történeti fejlődés eredménye: csak a feudális társadalom fejlődésének bizonyos fokán, mégpedig a nemességnek nemesi renddé szervezésekor jön létre.

A nemesi nemzet és nemesi nacionalizmus kialakulása jól megfigyelhető a középkori irodalom tükrében. Az első krónikák és legendák arról tanúskodnak, hogy kezdetben csak valamiféle dinasztikus-tudat, dinasztikus patriotizmus létezik, melynek bárki, az ország bármely nemzetiségű lakosa, sőt bármely külföldről jött személyegyenként hű kiszolgálója lehet. A magyar állam első két századának irodalmi termékeihez a dinasztikus állampatriotizmus fogja egységbe: a német Hartvik vagy Albericus és a magyar Mór és Miklós püspökök, s esetleg szláv vagy más nemzetiségű társaik teljes összhangban működnek az Árpádház feudális keresztény királyságának érdekében. A munkáikban talál-

ható jelentős felfogásbeli eltérések is csak abból adódnak, hogy a dinasztia egyik vagy másik ágának a szolgálatában állnak-e.

Ezzel a dinasztiahoz kötött államtudattal szemben a XIII. században jelentkezik először egy külön nemesi öntudat, mely a nemesség társadalmi előretörésével, jogainak — a királlyal szemben is! — a kodifikálásával (Aranybulla) van összefüggésben. Ettől kezdve találkozunk az ország nemességét jelentő „*natio Hungarica*” fogalommal, melyet Kézai Simon gestája igyekezett történetileg megalapozni és igazolni. A hun-magyar azonosság elméletét kidolgozó Kézai a hunok; vagyis a régi magyarok társadalmi egyenlőségét hangsúlyozza: a közösség megsemmisíthette a bírótételét és letehetette kapitányait amikor csak akarta, s ez a jogszokás egészen Géza vezér idejéig fennállott. Harcba is „Is-ten és a magyar nép szava” megszólítással hívták a hunokat, s aki a parancsnak nem tett eleget azt vagy megölték, vagy szolgaságba taszították. „Válaszfalakat magyar és magyar között — írja — csak efféle bűnök és kihágások emeltek. Egyébként pedig, mivel az összes magyar egy apától és egy anyától származott, hogy lehetne az egyiket nemesnek, a másikat nem nemesnek tartani, ha csak nem ily bűnökért elmarasztalva jutottak volna szolgaságra.” Miután így kizárólag a nemességet származtatta a közös szittya-hun ősöktől, magyarázatot kell adnia arra is, hogy honnan erednek a társadalom alávetett rétegei. Egy külön függeléket szentelt ennek a kérdésnek, azt fejtegetve, hogy a szolgák, félszabadok, vagyis a kialakuló jobbágyság elemei a Magyarország területén talált és leigázott idegenektől, valamint idehurcolt foglyoktól származnak, s magyar származású legfeljebb azok révén van közöttük, akiket valamikor bűneikért a szabad magyarok közösségéből szolgaságba vetettek.

Kézai koncepciójában, mely szerint a „magyar nemzet”-et kizárólag a szittya-hun eredetű nemesség alkotja, már adva vannak a nemesi nacionalizmus alapjai. Huntörténete ettől kezdve a magyar történetírás alapjává vált, mégis a XIV. században háttérbeszorultak a nemesi törekvések, a vezetőszerp részben az oligarchiáé, részben az Anjouk uralma során újra jelentékenyen megerősödött királyi hatalomé lett, s így a nemesi nacionalizmus kifejlődése csaknem két évszázadot váratott még magára. A nemesség nagy előretörése, a nemesi rend végleges kialakulása a XV. század derekán következett be. MÁLYUSZ ELEMÉR legutóbbi tanulmánya sokoldalúan bemutatta, hogy miként jutott a nemesség a XV. század középső évtizedeiben jelentős politikai hatalomhoz, s hogyan találkoztak érdekei a Hunyadi-házéval. Ez a megerősödött és az országgyűléseken már vezetőszerpet játszó nemesi rend, mely egyre jobban kérkedni kezdett szittya-hun eredetével, emelte a trónra Hunyadi Mátyást, aki jórészt át is vette a nemesség „nemzeti” ideológiáját és szólamait. A nemesség és Mátyás közti egységnek legtükrözetesebb irodalmi tükrözését Thuróczy János krónikájában szemlélhetjük, aki nagy hangsúllyal állítja történetkoncepciójának centrumába a hun-magyar azonosság teóriáját, s Mátyásban a hunok, azaz a magyar nemesek új vezérét, a második Attilát látja.

A köznemesi rend nacionalizmusa, mely a leghangosabb s egyben a leg-ellenszenvesebb a Jagello-korban lett, Verbőczy Istvánban, a jobbágyságróghöz kötését kodifikáló nemesi pártvezérben találta meg legvilágosabb megfogalmazóját. Az idegennek tartott Jagellókkal és részben külföldről jött környezetükkal szemben ő fogalmazza meg a „nemzeti” azaz nemesi párt 1505. évi rákosi végzését, melyben megfogadták, hogy többé idegen királyt nem választanak, mert „az idegen uralkodó mindenéből kiforgatja a nemzetet, s e szittyá nemzet elveszti erkölseit és szokásait, melyeket országával együtt vérenek hő ömlésével szerzett”. A rákosi végzésben megszövegezett idegen-gyűlölet nemcsak írott szó volt, de megnyilvánult a német kereskedők állandó zaklatásában, a zsidók ellen szervezett véres pogromokban is. Mikor pedig Mohács után, az országot ért katasztrofális csapás jelentőségét fel sem fogva, a hirhedt Zápolya személyében végre ismét „nemzeti” királyt választottak, s őt politikai vakságukban új Hunyadi Mátyásnak vélték, — a székesfehérvári országgyűlésen jelen levő lengyel követ szavai szerint — úgy érezték magukat, „mintha újjászülettek volna . . . letették az idegen, főképpen német viseletet, és a szittyá szokásokhoz tértek vissza”.

Az első magyar királynak tartott világverő Attila mellé a Jagello-kori nemesek és íróik magasra emelték a saját képükre formált Mátyás király bagyományát is, benne a nemesség vezérét és az ország nagyhatalmi rangját biztosító uralkodót ünnepelve. Verbőczy, az 1520. évi országgyűlésen elmondott beszédében arra buzdítja a rendeket, hogy emeljék az országot újra arra a virágzásra, mint Mátyás, akit nemcsak csodáltak mindenütt, de „az egész világ minden hatalmassága előtt” rémület (terror) tárgya kezdett lenni, s aki az ország határait nemcsak megóvta, hanem ki is terjesztette. A hódításokat dicsőítő nagyhatalmi gőghöz hozzá társult a törökkel szemben Európát védő magyar küldetés tudata is, melyet Verbőczy így fogalmazott meg a *Hármas-könyv* Ulászló királyhoz intézett ajánlásában: „nem volt oly nép vagy nemzet, amely a keresztény köztársaság megvédeése és tovább terjesztése mellett erősebben és állhatatosabban állott volna őrt, mint a magyar”.

A nyugattal szemben szittyá-hun, kelet felé pedig keresztény arcot mutató magyar nemesség korántsem volt nemzetiségileg egységes. Az idegen ellenesség sem vonatkozott a magyarországi más nemzetiségű nemesekre vagy a horvátokra. Bár többségük magyar származású és magyar nyelvű volt, az összetartozás elsősorban rendi jellegű, a kialakuló nemesi nacionalizmus rendi nacionalizmus, s ezért annak szószólói között nyugodtan ott lehetett a délszláv származású Vitéz János vagy Janus Pannonius is. A horvát nemzetiségű Janus, mint pécsi püspök és Mátyás híve, bár tudatában volt szláv eredetének, a nemesi rendhez való tartozása révén magát is hunnak nevezi, s magától értetődően írja le: „nos hunni”. És miként a vegyes nemzetiségű magyar nemesség hun származásával kérkedett, ugyanígy a magyar nyelv, a szittyák nyelve is a rendi-nemesi nacionalizmus megbecsülésének a tárgya lett. Ezért nevezhette

Mátyás 1459-ben III. Frigyes császárt „a magyar faj és vér ellenségének”, akinek célja „a magyar nyelv megsemmisítése”, s ugyanígy, a nemesi szokásokat átvéve, Zápolya is azzal vádolhatta Ferdinándot, hogy „Magyarország feldúlása, a magyar nemzet és a magyar nyelv kiirtása” a szándéka. A magyar nyelv a magyar nemzetnek, azaz a származására nézve különböző összetételű nemességnek éppúgy egyik külső megjelenése lett, miként a szittya viselet. Ennek az elképzelésnek adott 1519-ben meglepő módon kifejezést a latinul kitűnően tudó Verbóczy, midőn mint a magyar követség feje, a velencei nagytanács előtt magyar nyelven üdvözölte a dogét.

A Hunyadiak és a Jagellók kora a magyar nemesi nacionalizmus története első fejezetének időszaka. Ha a kor irodalmában minduntalan visszhangzó fentebbi mozzanatokat figyelembe vesszük, akkor kitűnik, hogy már itt számos olyan elemmel találkozunk, mely a magyar nacionalizmusnak, a polgárinak is, évszázadokra sajátos maradt. A nemesi nacionalizmus későbbi fejlődésétől való legfőbb eltérés pedig abban keresendő, hogy ekkor ez a nemesi nacionalizmus még egy eleinte valóságos, később vélt nagyhatalmi pozícióra támaszkodott. A török hódítás sikere azonban pozíciójává zúzta a nagyhatalmi ábrándokat, de az ezt hordozó nemesi osztályt is annyira szétzilálta, hogy hosszú időre önálló politikai erőként nem tud megjelenni a közéletben. A Mohács utáni anarchiából egy új arisztokrácia hatalma bontakozott ki, s a nemesség is ennek szárnyai alá, a familiaritás kereteibe húzódott, vagy pedig nyomorultul, fizetetlenül szolgált a végvárakban. A nemesi nacionalizmus újabb fejezete a XVII. században kezdődött, amikor a nemesség újra jelentős önálló politikát tudott kezdeményezni.

A nemesi nacionalizmus fejlődésének ezt a következő nagy állomását egy egészen új hangvétel jellemzi, mely az irodalomban első ízben a XVII. század legelején Rimay egyik költeményében jelentkezik. Az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép” kezdetű versről van szó, melyben a korábbi nagyhatalmi hun-szittya hetykeséget a magárahagyott, romlásnak indult, megfogyatkozott és nyomorba süllyedt tragikus magyarság képe váltja fel. „Magyar nép”, Rimay szóhasználatában a magyar nemességet jelenti, erről mondja:

Kedvelt böcsült véred lett csufoltságossá,
Szabályádnak bő soldja nagy olesóságossá,
Megcsorbult nemzedet változott korcsossá,
Nevednek szépsége utáltságossá.

Ez a hang ekkor még elszigetelt, a nemesség politizáló elemei — maga Rimay is — még a főurak szolgálatában álltak; de a század közepére kialakult a nemességnek egy a főúri rendtől magát elhatároló öntudatos része, mely egészen II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának bukásáig a függetlenségi küzdelmek és szabadságharcok vezető osztálya lett. Ennek a nemességnek a tudatá-

ban ha halványan is, de tovább élt a Nagy Sándort megállító szittyia ősök és a világverő Attila emléke is, legfőbb eszménye azonban Mátyás lett, akiben ismét csak a nemesi szabadság védlőjét és a nemesi magyar nemzet félelmetes rangra emelőjét látták. Most fogalmazódik meg és kap különleges hangsúlyt a régi dicsőség tudata, a nagyszerű múlt és a sivár jelen szembeállítás, a magyar nemzet létének és jövőjének pesszimista szemlélete, az „egyedül vagyunk” gondolat: a magyar nacionalista ideológiák megannyi tartósnak bizonyult és egészen a XX. századig makacsul továbbélő elemei. A Zrinyi mögé felsorakozó, majd a kuruc háborúkat megvívó nemességet azonban, Jagello-kori elődeitől eltérően, az újra magasra szítt nacionalizmus nem handabandázásra, hanem helytállásra, a végső elkeseredésből fakadó dacos tettekre ösztönözte:

Fegyverrel, fegyverrel köll bosszut állani,
Magyarnak fegyverrel köll veszni vagy nyerni!
Hittel csalattatunk, nem köll azért hinni,
Fegyver fog közöttünk igazságot tenni! (Thököly haditanácsa)

— hirdeti Zrinyi gondolatait variálva az egykorú ének.

A nemesi nacionalizmus eme új, a korábbinál értékesebb fázisában fontos szerepet tölthettek be Zrinyi gondolatai. Zrinyi élete utolsó tíz évében szoros együttműködésben volt a leendő kuruc nemességgel, sőt annak elismert vezérévé vált, felismervén, hogy a feudális uralkodóosztályok közül ez az egyetlen, melyre az ország függetlenségének kivívása és egyesítése érdekében számíthat. Bár Zrinyi politikai koncepciója jóval átfogóbb, nagyszabásúbb és haladóbb volt, mint a XVII. századi nemességé, kései írásaiban, főként a *Török áfiumban*, ennek az osztálynak a nemzeti tudatát erősítette, s iránymutatón megfogalmazta a korabeli nemesi nacionalizmus legtöbb jelszavát és gondolatát. Zrinyi gondolatmenetében a nemesi nacionalizmus régi és új elemei mind a nemzet mozgósítását, tespedésből való felrázását szolgálják, a nemességnek a függetlenség kivívása érdekében való felsorakoztatását célozzák. Prózaí művei elé írt dedikációjában benne van a lényege mindannak, ami ekkor a nemesi nacionalizmus értékes elemének tekinthető. Azon kesereg itt, hogy „a magyar romlásának seculumjában” született, nem pedig olyan korban, mikor Isten a magyarokat „rettenetessé tette volt azoknak, akik most unalommal néznek reánk, és csúfsággal említenek bennünket”. Ebből az ellentétből, a jelen romlásának és a régi nagyságnak a tudatából azonban nem siránkozás, hanem a jövő tetteinek elhatárolása fakadt: „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái, az kik egyik világ szegeletirül az másikra [vezették] vitézséggel a magyarokat, és egyik tengertül a másikig sok száz esztendeig csináltak kard élivel békességes megtelepedést nékik, nem hadnak nékem alunnom, mikor kívánnám, sem henyélném, ha akarnám is.” Sz az Áfiumban, mely elé mottónak ezt írta: „Ne bánts a magyart!” a „dicső-

séges magyar vérnek maradéki"-t arra figyelmezteti, hogy „az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, ha nem Pannoniában, Hic vobis vel vincendum, vel moriendum est”.

Ezek a gondolatok, melyek majd a XIX. század legnagyobb nemzeti költőinek verseiben sorra visszatérnek, a kuruc nemesség költészetén át szívódtak fel a magyar költői hagyományba. A XVII. század második felének hazafias nemesi költészete tele van a régi szabadságot felváltó szolgaság, illetve a régi hatalmasság helyébe lépő elesettség hangsúlyozásával. A „szegény magyar vér"-t „dicsőség házábul származott fényes virág"-nak nevezi a kuruc költő, s a császárt támogató, a „szabadság"-ot eláruló ellenfelét azzal vádolja, hogy „magyar vér" nincsen benne. Mátyás és az egykori köznemesség németellenes szólamai sorra visszatérnek, megtévezve a törökkel vívott harcban szerzett keserű csalódással:

Soha fegyvert nem vont az német magyarért,
Nem harcolt egyszer is mi szabadságunkért,
Szomjuhozta inkább holtig a magyar vért.

Bár e nemesi költők minduntalan magyar népről, magyarságról beszélnek soraikból kiderül, hogy e terminusok mindig a nemeseket jelölik, sőt a nemesi-rendi szemléletre náluk sokkal nagyobb hangsúly esik, mint Zrínyinél. Petkó Zsigmond lantján a haza elnevezése is „nemes Pannonia" lesz, s ugyanez a szerző Zrínyi egyetemesebben megfogalmazott adhortatióinak is ilyen szűkebben nemesi parafrázisát adja:

Nem szánjuk éltünket,
Ontani vírünket
Sok szép lakó helyünkért,
Nemes címerünkért.
Elveszett szabadságért.

A „Gondolkodjál szegény magyar" kezdetű vers költője is azt szeretné, ha a magyar, a haza szabadságáért fegyvert fogva, a jó vitézséggel épült „rigi nemes levelit megújítaná". Amikor pedig a panaszok, sérelmek áradata ömlik verssorokba, azok kizárólag nemesi sérelmekről, a nemesi privilégiumok semmibebevételéről állnak. Így például a *Cantio de Portione* című versben, mely a németek garázdálkodásának leírása után ekképpen foglalja tömören össze a költő — s egyben az egész korabeli nacionalizmus — mondanivalóját:

Gondolod olyankor, hol magyar szabadság?
Hol van Mátyás király, kinél volt igazság?
Földben temettetett véle az uraság,
És a szép nemesség lőn keserves rabság.

A nemesi nacionalizmusnak ez a rendi korlátozottsága, s a nemzet létalapjának a feudális kiváltságokkal való azonosítása, már eleve magában rejtette a függetlenségért indított harc feladásának a készségét. A „magyar szabadság” nem az ország függetlenségét, hanem a rendi szabadságjogok összességét jelenti, s ha a gyűlölt osztrák uralkodó ezeket vagy ezek egy részét biztosítani hajlandó, a nemesség többsége nyomban kész a kompromisszumra. Ez következett be a Rákóczi-szabadságharc során, pedig ennek zászlaja alá a „Racru-descunt . . .” kezdetű híres kiáltvány éppen a nemesi sérelmek legteljesebb felsorolásával és a nemesi-rendi nacionalizmus egész frazeológiájának felhasználásával szólította a nemességet. A kuruc népi tömegek fegyvercinek jóvoltából létrejött kiegyezés a Habsburgok és a magyar nemesség, az úgynevezett „magyar nemzet” között, a nemesi nacionalizmus legtöbb pozitívumot hordozó szakaszát is lezárta, s e nacionalizmusnak új tartalmakat adott. De mielőtt ezekre rátérnénk, számba kell előbb vennünk a XVI—XVII. századi irodalom azon mozzanatait, melyek egy másfajta, szélesebb nemzet-konceptió csíráit hordozták magukban.

Ezek a jelenségek összefüggnek a magyar történet ama alapvető kérdésével, hogy voltak-e a parasztságnak, általában a kizsákmányolt osztálynak, olyan felemelkedő rétegei, melyek a polgári átalakulás egy másik, nem nemesi jellegű útjára vezethették volna a magyarságot. Más szóval: voltak-e objektív gazdasági feltételek a kapitalizálódás nem porosz utas lehetőségére. Ennek a kérdésnek a végleges eldöntése természetesen a történeti kutatásra tartozik, de nem lekiacsinylendő az irodalomnak mint a valóság tükrözőjének, a tanúsága sem. Ha ugyanis a XVI—XVII. század irodalmát vizsgáljuk, akkor jelentékeny, részben polgári vívmányokra törő, antifeudális erők meg-megújuló próbálkozásaira, előretöréseire és kudarcaira kell következtetnünk.

A fejlődésnek ez a bár szaggatott, de újra meg újra felszínre jutó vonala szorosan összefügg a magyar centralizáció, egy magyar abszolutizmus kialakulásának problémájával. A Hunyadi Mátyástól kezdve Bocskay, Bethlen és Zrinyi törekvésein át II. Rákóczi Ferenc fejedelemségéig mindig megjelenő centralizációs kísérletek és elképzelések természetesen jórészt a rendi jogait védő vagy visszanyerni próbáló s mindenfajta abszolutisztikus tendenciával szembenálló nemességre kénytelenek támaszkodni. Mivel ezek a törekvések mindig összefüggésben voltak a nemességet is fenyegető török hódítás vagy Habsburg-terjeszkedés elleni küzdelemmel, a fejedelmek és a nemesség szövetségének fokozottan megvolt a reális alapja. Az abszolutizmus osztálybázisa egyébként is elsősorban a nemesség, akkor is, ha a nemesség rendi jogainak letöréséhez a polgárság vagy más antifeudális réteg támogatását veszi igénybe. A feudális centralizáció, az abszolutizmus haladó jellegét éppen az biztosítja, hogy ha szükségből, ha kényszerhelyzetből is, átmenetileg kedvezőbb lehetőséget biztosít a polgárság és esetleg más rétegek számára, elősegítve ezzel a polgári nemzetté válás folyamatát, a modern nemzeti állam létrejöttét.

A kedvezőtlen történeti viszonyok folytán sikerre sohasem vezető magyar centralizációs kísérletek, melyek mindig összekapcsolódtak az ország függetlenségének védelmével, sőt részben ebből fakadtak, szintén támaszkodtak a nemességen kívül más erőkre, melyek a polgárság nagyfokú gyengesége folytán többnyire csak a nép egyes rétegeiből állhattak. Így álltak Boeckay mellett a hajduk, Bethlen oldalán a mezővárosok parasztpolgárai, így számított a parasztság katonai erejére Zrinyi, s így kezdhette el szabadságharcát Rákóczi Ferenc a szegénylegény-vezér Esze Tamás fegyvereseivel. A magyar nacionalizmus előtörténetét vizsgálva ez azt jelenti, hogy lehettek jelek a nemesi nacionalizmus vonásaitól eltérő polgáribb nemzet-koncepció kialakulására vagy legalább ennek lehetőségére, a kizsákmányolt osztály egyes felemelkedni próbáló rétegei és a centralizáció, illetve abszolutizmus egyes öntudatos hívei és teoretikusai nézeteiben s irodalmi munkásságában.

Ilyen polgárias és a nemesi nemzet-felfogástól eltérő, attól elhajló és azt szélesítő tendenciák a humanizmus megjelenésétől kezdve nem hiányoztak. Maga Mátyás sem csak a köznemesség rendi érdekeinek és szittya-nacionalizmusának a képviselője, hanem számos, ezeknél jóval haladóbb és messzebbre mutató törekvésnek is. Míg a nemesség szinte kérkedett a kultúráról idegen katonás barbárságával, addig Mátyás és humanistái — a köznemesség nemtetszésétől kísérve — nagy erőfeszítéseket tettek a tudományok, s általában a műveltség fejlesztésére. Mátyás — írja Heltai Gáspár — „mindenütt megkeresteté az jeles tudós népeket, és behozatá azzokat nagy költséggel, és bőv füzetésre Magyarországha; mert látja vala, hogy a magyarok barbarusok, és csak bárdolatlan parasztok volnának, és semmi egyébre igen jelessek nem volnának. hanem csak az egy nagy vitézségre”. A magát egyedül nemzetnek nyilvánító, a tudománynak áldozott „nagy költségeket” és „bőv füzetéseket” kárhoztató, s Heltaitól „bárdolatlan paraszt”-nak mondott nemességgel szemben a humanisták legjobbjai arra törekedtek, hogy a magyarság ne csak a vitézséggel szerzett hírnevével, de a tudomány eredményeivel is dicsekedhessék. Janus Pannonius is az antik műzsákat akarta Pannoniába megtelepíteni, az ő költészetének nagysága pedig Zsámboki János, Heltai, Szenczi Molnár és sok más humanista szemében éppen annak bizonyítékát szolgáltatta, hogy nem olyan barbár a magyar föld, miként azt Európában sokan képzelik. A nemesi erénynek tartott vitézség mellé a magyar humanisták — beleértve a XVI. század nagy történetíróit, mint Forgách Ferencet és Istvánffy Miklóst is — odaállították tehát az új műveltség polgári-humanista eszményét. Mind Mátyás országában látják eszményképüket, de Mátyást nem mint a nemesi szabadság oltalmazóját, hanem mint az erős, központosított uralom megteremtőjét s ezáltal az ország felvirágoztatóját és eredményes védőjét ünneplik. A műveltségnek nemzetközileg is elismert nagy teljesítményei és az országban való széleskörű elterjesztése ugyanis olyan humanista program, mely elválaszthatatlan a feudális anarchia és a rendi öncélúság elítélésétől és a modern

centralizáció igenlésétől. Bár ezek a humanista írók — részben maguk is főurak, nemesek — átvesszik a nemesi nacionalizmus sajátos frázisait is és a nemzet alapját szintén a hun eredetűnek képzelt nemességben látják, olyan „nemzeti” szempontokat társítanak a nemesség nacionalizmusához, melyeket ez az osztály a XVIII. század végéig egyszer sem tett magáévá. A korlátolt nemesi nacionalizmusnak az az alapvonala tehát, mely a XV. századi rendi országgyűlések Attilával kérkedő köznemeseitől a XIX. századi nem író, nem olvasó Pató Pálokig vezet, szinte már kezdetől fogva nem merítette ki a nemzetre vonatkozó összes elképzeléseket.

Hasonlóképpen a nemzet-konceptió új vonásait alakította ki a magyar reformáció etnikailag is elkülönülő polgári ága, melynek a paraszti sorból feltörni igyekvő mezővárosi parasztpolgárság volt a társadalmi bázisa. Ez a réteg rendet és biztonságot, tehát az anarchia megszüntetését és centralizációt óhajt és érdeke a belső piac biztonságának megteremtése. Ezért ha embriónális állapotban is, de ott bujkált már e réteg törekvései mögött a nemzet gazdasági ismérve, mely a nemesség nemzet-felfogásából hiányzott. A helyzet azonban még nem volt érett arra, hogy valami újfajta polgári nemzet-elképzelés kialakuljon, s így a reformáció írói is a nemesi nacionalizmus megfogalmazásait ismételik. Farkas András a magyar reformáció történetiszemléletének megalapozója, a ferencesek által is népszerűsített nemesi nemzet elképzelés elemeit viszi tovább, mikor felsorolja a régi jámbor királyokat Attilától kezdve, akiknek

... általa a kegyelmes isten
Oltalmazá a jó Magyarországot,
Ez ország határit isten kiterieszté
Sok vendég népekre, nagy sok tartományokra,
Ő melléjek ada hatalmas urakat,
Jeles országokat, sok kulcsos városokat.

Van azonban egy olyan gondolat, amellyel a reformáció írói gazdagították az irodalom „nemzeti” eszmélkedését: a magyarság bűnösségének tudata, melyet korábbi előzmények után Farkas Andrástól kezdve nagy erővel és erős anti-feudális élel hangoztattak. A szorosabban vett nemesi nacionalizmus — sem annak Hunyadi- és Jagello-kori, sem pedig annak kuruckori változata — nem tud ilyen büntudatról, a „nemzet” romlását külső erőszaknak és belső ármánynak tulajdonítja, nem pedig a magyarság bűnének. Ez természetes is, hiszen ezt a gondolatot, mely Zrinyi eposzán keresztül szintén átöröklődött a későbbi korokba, nem a nemesség nevében, hanem jórészt azzal szemben képviselik. Bár a feudális nemesség helyett más vezető osztályt elképzelni nem tudnak, mondanivalójuk egyik lényege, hogy ez az osztály vitte romlásba az országot és a „nemzetet”. Gondoljunk például Szkhárosi Ilorváth verseire, melyek a kiesi, de „királyi nemzet” sanyarú sorsáért az urakat vádolják hallatlan

szenvedélyességgel. Nyilvánvaló ebből, hogy a nemesektől átvett nemzet-fogalomba valamilyen módon magukat, tehát a feudális osztályon kívül álló réteget is beleértik, noha ennek egyértelmű megfogalmazásáig nem is juthattak el.

A nemzet fogalom szélesebb értelmezésére utaló jelenségek sorát a XVII. század irodalmának számos irányzatán is végig kísérhetnénk. Így a késő-humanizmus Szenczi Molnár köré csoportosult és Bethlen Gábor mellé tömörült polgári ágának termékeiben, a magyar puritánok, mindenekelőtt Apáczai Csere műveiben, Zrinyi egyes írásaiban, valamint a XVII. századi magyar katonaság különböző rétegei és csoportjai, így pl. a hajdúk körében keletkezett énekekben. Szenczi Molnár Albert, Apáczai Csere János és a többiek sem hoztak létre valamiféle polgári nemzet-koncepciót, de mikor „magyar nép”-ről beszélnek, mondanivalójuk nem korlátozható kizárólag a nemességre. Rimay János az „oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép”-en még csak a nemességet értette, de mikor Tótfalusi Kis Miklós *Síralmas panasza* című versében, mely az 1697. évi kolozsvári tűzvész pusztításait s a kolozsvári városi polgárság és szegénység szenvedéseit örökíti meg, szinte megismétli Rimay csaknem 100 évvel korábbi megfogalmazását, akkor ez már a társadalom különböző osztályaira együttesen kell, hogy vonatkozzék:

Oh szegény megromlott
 Por-hamuba szállott
 S már szintén elalélt nép,
 Melyet az idegen
 Nemzet is szertelen
 Paskol s rongál, mint a csép!

De hasonlóképpen kell értelmeznünk a hajdúk felfogását tükröző legszebb Bocskay-sírató kifejezéseit is. Mikor az ének szerzője a „Mély álomba merült . . . Erejében gyengült Kőszívű magyarság”-ot megszólítja, valamint amikor Bocskayt a „magyarok böles atyja, Nemzet megszánója” epitetonnal illeti, aligha tételezhető fel, hogy kizárólag a nemesi nemzet gyászáról esik szó. A korábban már idézett, jellegzetesen nemesi *Cantio de Portione* első két sorával is érdemes szembeállítanunk a „Magyarország, Erdély hallj új hírt” kezdetű szegénylegény-vers hasonló kifejezéseit. A nemesi vers így szólítja meg hallgatóságát:

Oh szegény magyarság, mit gondolsz magadban?
 Azt tudod: jól nyugszol te nemes ágyodban.

— a szegénylegény-vers viszont elhagyja már a „nemes” jelzőt:

Ne hagyd magad kérlek ily lágyon!
 Mit heversz honyodban csak ágyon?

— majd arra szólít fel, hogy: „Kapádból is osinálj fegyvert!” Ugyanaz a költői megfogalmazás az utóbbi énekben a kapát forgatóknak vagy legalább nekik is szól, „Magyarország, Erdély” szabadsága sem jelentheti már csak a magyar nemesi-rendi „szabadságot”.

Legutóbbi példánk már a Rákóczi szabadságharc korából való, melyben a leginkább találhatunk nyomokat az irodalom annyi alkotásában két évszázad óta ott bujkáló szélesebb nemzet-fogalomra, Mikor a *Rákóczi Ferenc buzgó éneke* című, Rákóczi szájára adott énekben azt olvassuk, hogy „Magyar nemzet, kérlek téged az istenért, Hogy magyar magyarnak ne szomjuzza véré” — akkor nemzet alatt a társadalom különböző osztályait együttesen kell értenünk. Megerősítik ezt más versek is, melyek a nemes és paraszt együttes küzdelmét hangsúlyozzák. Például az „Emlékezem szegény Magyarországrul” kezdetű ének, miután — a szabadságharc kezdeti eseményeit ismertetve — elmondotta, hogy Forgách „szede hamar lovas, gyalog parasztot”, valamint, hogy „nemes, paraszt Nyitra felé felméne, Ocskait várja csak az ütközésre” — így fogalmazza meg mondanivalója lényegét:

Nem köll magyarnak magyarra támadni!
De egy szívvel-lélekkel összefogni,
Az porciót országunkbul kivetni.

A Rákóczi-szabadságharc költészetében nemesak arra találunk példákat, hogy a magyar nemzet sáncaiba az elnyomott osztály tagjai is beleértetnek, hanem arra is, hogy az uralkodó osztályon kívülálló elemek önmagukat kezdik „igazi magyaroknak”, az ország igazi híveinek tekinteni. Ezt az álláspontot a magasfokú politikai öntudattal rendelkező szegénylegények képviselik, akik a szabadságharcot hangsúlyozottan saját vállalkozásuknak és nem az urak ügyének tekintették. Ez a nézetük a szabadságharc első éveiben létrejött átmeneti nemzeti összefogás felbomlásakor írott énekeikben jut világosan kifejezésre. A *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése* című énekben felrójják a fejedelem nemesi tanácsadóinak, hogy „A földnépben sokan miattok elhullnak, A faluk, városok pusztulva-pusztulnak” és félreérthetetlenül kimondják:

Nem olyan az ördög, amint őtet írják! —
Nem is mind magyarok, kik magokat vallják!
Idővel dolgai kinyilatkoztatnak,
Ki volt igaz hive az Magyarországnak.

Hasonló értelemben nyilatkozik a *Szegénylegény éneké*-nek szerzője is:

Igen kedveltük a kurucságot,
Oly igen kaptuk mint egy ujságot,

Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot:
Oltalmazzuk
S szabadítjuk
Szegény hazánkot.

Mely dolog bizony meg is lett volna,
Magyarországot megnyertük volna,
Ha sok fondorkodó urak nem lettek volna ...

Ez után hosszú felsorolás bizonyítja, hogy kik ontották vérüket a hazáért s kik azok, akik nem áldoztak érte:

Várod alját is sok szegénylegény
Vérével festé sok helyét szegény.
Hogy ur esett volna, nem látta napfény ...

De vajjon ki volt mind Bécs aljáig,
Ki nyargalódzott Ausztriáig?
Szegénylegény, nem ur lova, futott mindaddig! ...

A nemesi költészet sajátos nacionalista frazeológiája már teljesen hiányzik ezekből a versekből. Már nem arról van szó, hogy a nemesi nacionalizmus kifejezőképességét más osztályokra is értelmezik, hanem arról, hogy az elnyomott osztály legöntudatosabb rétege az országot saját szabadsága, nem pedig a nemesi szabadság érdekében akarja „megnyerni”, és hogy a nemesi szerzők által emlegetett „dicsőséges magyar vér” helyett a nép vérének hullásából kovácsolnak jogot az országra. Ezt hangsúlyozzák a vers befejező sorai is:

Csak szegények,
S nem urfiak
Véreket onták.

Ha csak halvány körvonalakban is, de a Rákóczi-korban feltűnedezik tehát egy másik nemzet; az a fejlődés, melyet a humanizmus megjelenésétől kezdve nyomon kísértünk, itt tetőződött.

A nemesi nacionalizmus mellé vagy esetleg azzal szembe állítható elemek a XVI–XVII. században bőven akadtak, arra azonban nem kerülhetett sor, még a Rákóczi szabadságharc idején sem, hogy ezek összefüggő rendszerre kovácsolódjanak és egy másfajta, a polgári nacionalizmus közvetlen elődjének tekinthető, nemzeti ideológiává fejlődjenek. A polgári nemzetfogalomnak a humanisták, reformátorok, puritánok, hajdúk és szegénylegények, valamint a velük összefogó Mátyás, Bethlen, Zrinyi és Rákóczi nézeteiben s irodalmi műveiben jelentkező csírai, a nemzetté válásnak ez a torzóban maradt másik

útja azonban így is bizonyos alapokat szolgáltatott volna a polgári nemzetté válás későbbi ideológiája számára. A Rákóczi-szabadságharc bukásával a nemzeti centralizáció és a polgári törekvések szaggatott, de mégis két évszázadig fennálló kontinuitása azonban végleg megszakadt. A szegénylegények nemzeti-politikai tudata fokozatosan elenyészett, az elnyomott osztálynak ez a hangadó rétege felszívódott a parasztság tömegeiben, s a szegénylegény költészetből részben betyárköltészet, részben parasztköltészet sarjadt. A szegénylegény versek folytatását az olyan költemények képezik, mint a „Nincs boldogtalanabb a paraszt-embernél” kezdetű, melyben a szociális és nemzeti problematika korábbi egységéből csak a társadalmi elnyomottság elleni tiltakozás maradt meg. A XVIII. század parasztmozgalmai ugyan még új kurucvilág beköszöntését hirdetik, de a kurucvilág már kizárólag a jobbágysorsból való szabadulást jelenti, az országos politika horizontjáig e kisebb felkelések nem jutnak el. A kurucok nemzeti hagyományai kizárólag a nemesség egyes egyre szűkebb köreiben élnek tovább; e körök nagyerejű, de magányos felkiáltásának tekinthető a XVIII. század 30-as éveiben keletkezett Rákóczi-nóta, a XIX. századi nacionalizmus egyik serkentője.

A XVIII. században már kizárólag nemesi nacionalizmusról beszélhetünk, de jórészt csak olyanról, amely szakított a függetlenség gondolatával. Ez nem ellentmondás, mert e nemesi nacionalizmus lényege eddig is a „nemesi nemzet” rendi szabadságjogainak védelme volt, s ez nem szükségképpen kapcsolódik össze az ország függetlenségével. Miután a szatmári béke a nemesség rendi jogait ha csökkentett formában, de mégis biztosította, semmi akadályja sem volt annak, hogy a nemesi nacionalizmus a Habsburg uralkodónak felajánlotta „vitam et sanguinem”-et tűzze zászlajára. A nemesi nacionalizmusnak ez az újabb fejlődési fázisa a nemesség nemzet-elképzelésének ekkor nagyon jól megfelelt. A nemesség többségének nacionalizmusát ugyanis a német szokások, az eleinte gyűlölt, majd megkedvelt nájmódi ellenére, kielégítette az a tudat, hogy a középkori magyar állam területi egysége ismét helyreállt s ebben a sok nemzetiségű országban, a Habsburg uralkodó jóvoltából, mégis csak az övé a vezető szerep. Különös hangsúllyal kerülnek ekkor előtérbe a magyar nemességnek az ország területéhez fűződő történeti jogai, illetve ennek tudata, melyet a kor új típusú történetírása is messzemenően táplált. A jezsuita történetírók ekkor kezdik feltárni a középkori magyar történet forrásanyagát, megjelennek hatalmas történeti összefoglalásaik és közkinccsé válnak a legrégibb fennmaradt krónikák. Míg a XVI. és XVII. században főleg Mátyás korát idézték mint serkentő példát, addig most a honfoglalás és a középkor, valamint a középkori magyar birodalom tragikus eseményei: Várna és Mohács felé fordul a figyelem. A nemesi nacionalizmus számára ekkor válik fontossá a latin nyelv, mint a restitult középkori magyar birodalom államnyelve, ekkor ver gyökeret a sajátos hungarus-tudat, mely az összes magyarországi népekre egyaránt vonatkozik, nemcsak a szittya-eredetű nemességre. Míg a rendi

nacionalizmus korábban a magyar vér és a magyar nyelv képzeivel függött össze, addig most elsősorban az egységes, nemesi vezetésű Hungaria államterületével.

A rendi-nemesi nacionalizmusnak ez az elsősorban területi értelmezése, az ország sok nemzetiségű jellege és az idegen uralkodóház ténye, maga után vonta a sajátosan magyar jelleg bizonyos háttérbe szorulását. Ezért bélyegezték a XIX. század polgári nacionalista gondolkodói és írói nemzetietlennek ezt a kort, pedig a polgári átalakulás nemzeti ideológiájának a gyökerei is e „nemzetietlen” Habsburg-hű, latin kultúrájú rendi nacionalizmusban keresendők a politikában és az irodalomban egyaránt. A polgári átalakulás más lehetőségei megszűnván, a XVIII. század nemességének kellett a polgárosodás vezető osztályává válnia, s ezzel a polgári nacionalizmus töréstől mentes, egyenes folytatása lett a nemesinek. Bár a XVIII. századi „nemzetietlen nacionalizmus”-t a század végén fellángoló nemzeti mozgalom és nemzeti irodalom elítélte, annak számos alapvető vonását, így az egységes, történeti jogokon nyugvó „nemzeti államterület” gondolatát, s az ehhez fűződő történeti tudatot és szemléletet maradéktalanul átvette. Amennyiben pedig az írók a függetlenség eszméjének és a magyar nemzeti jellegnek a hagyományait keresték, szinte kizárólag a nemesi nacionalizmus régebbi, pozitívabb fázisaihoz nyúltak vissza.

Hadd szemléltessem ezt a kapcsolatot Berzsenyi két versének példáján. A még 1800 előtt írt *A tizennyolcadik század* című költeményben teljesen a letűnő század nemesi nacionalizmusának ad hangot: a „nagy bajnoki nemzetet”, mely „századoknak szélvészest ostromin Harcolt”, s „Már-már lecsüggött győzni szokott” karja, Isten végre „Trézia karjain” révpartra hozta, s ismét „Dicső szabadság temploma lett hazánk”. Nem más ez, mint a Habsburg-uralommal összeforrt XVIII. századi rendi-szabadság apoteózisa, vagyis a nemesi nacionalizmus legretrográdabb elemének a hangsúlyozása. Az egy évtizeddel későbbi *A magyarokhoz* viszont már a XVII. századi tragikus nemzetszemléletet sugárzó kuruc nemesi költészet motívumaival van tele. „Romlásnak indult hajdan erős magyar” — erről írtak Zrinyi korában, a „magyar romlásának seculumjában” is; a kuruc költő „Viperák fajzati”-nak nevezi a nemzet hálátlan fiait, akik szülőanyjuk, a haza testét átrágva jutottak világra, s „undok vipera-fajzatok dulják fel” Berzsenyi versében is a várt, „mely sok ádáz Ostromokat mosolyogva nézett”; a kuruc nemesi költészetből ered a nemzetnek erős fához való hasonlítása, melynek gyökereit a férgek rágják el; „rut sybarita váz”-ként is Zrinyitől kezdve ostromozták a magyart; s mikor arról olvasunk, hogy „Oh más magyar kar mennyköve villogott Attila véres harcai közt,” — csak a görög metrum figyelmeztet rá, hogy nem Zrinyi, s nem valamelyik kuruc költő írását olvassuk.

Berzsenyi nagy feszültségű és erkölcsi erejű hazafias lírájától már egyenes út vezet a romantika nagyjaihoz, Köleseyhez, Vörösmartyhoz, akiknek lírája,

noha már teljesen az új, polgári nemzetkoncepció jegyében születik, szintén telve van a XVII. század nemesi irodalmának „nemzeti” terminológiájával, képzeteivel, hasonlataival. Mutatja ez a jelenség a régi századok irodalmának szerves továbbélését, a reformkor íróinak a régebbi haladó költészettel való elválaszthatatlan kapcsolatát, de jelképezi azt is, hogy a magyar fejlődésben mennyire egymásba fonódott a nemesi és a polgári nacionalizmus, s hogy az utóbbi magáénak vallja az előbbinek szinte teljes örökségét. A fő különbség, ami a nemesség rendi nacionalizmusát, a szintén nemesek által kialakított polgári nacionalizmustól elválasztja, az a felismerés, hogy a nemzeti nyelv, nemzeti jelleg igazi letéteményese a nép, a parasztság, amely ezáltal Bessenyei-től kezdve a nemzeti mozgalom legjobb íróinak tudatában végérvényesen a nemzet integráns részévé, sőt annak alapjává válik.

A magyar nacionalizmus nemesi genezise és feudális kötöttsége az irodalom tükrében azért is jól felismerhető, mert egészen a XIX. század végéig irodalmunk — a szerencsétlen történeti fejlődés következményeként — jórészt nemesi jellegű maradt. Ha egy pillantást vetünk a francia irodalom fejlődésére, akkor azt látjuk, hogy ott a kultúra és irodalom újkori fejlődését elindító reneszánszra egy rövid, inkább átmeneti jellegű, barokk szakasz után egy nagy klasszicista korszak következett, majd a romantikus intermezzot egy nagy realizmus váltotta fel. A magyar irodalom fejlődésében viszont a reneszánszt egy csaknem két évszázados barokk periódus követte, amelyre egy igazában ki sem fejlődött magyar klasszicizmus után a romantika virágzása következett. Berzsenyi költészetében a barokk rendi nacionalizmus szinte kezét fogott a nemesi ihletésű nemzeti romantikával, mely oly szívós életűnek bizonyult, hogy a realizmus nagy ügyvel hajjal és jó későre tudott csak maradéktalanul utat törni irodalmunkban. A magyar irodalmi fejlődésben túlsúlyra jutó, s csaknem érintkező barokk és romantika pedig különösen alkalmas táptalaj volt a nemesi, illetve a fattyú polgári nacionalizmus számára.

A régi irodalom vizsgálatából tehát azt a tanulságot meríthetjük, hogy a magyar nacionalizmus nemesi eredetű, s ezért ez a nacionalizmus a polgári nemzetté válás szakaszában is súlyos ellentmondásokkal terhes, a kapitalizmus korában pedig fokozottan veszélyessé, rég elavult feudális ballasztokat hordozó és a haladást talán legmakacsabban gátló ideológiai tényezővé válhatott. A magyar nacionalizmus bonyolultsága tette a nemzeti problémát irodalmunkban annyira középponti kérdéssé, hogy szinte valamennyi írónk viaskodni kényszerült vele, sokszor eltévedve szövevényes bozótjában.

HOZZÁSZÓLÁSOK

PIRNÁT ANTAL

Csupán néhány olyan jelenségre szeretném felhívni a figyelmet, amelyet Klaniczay Tibor referátuma lényegében helyesen környékezett, de amelynek nagyobb mértékű tudatosítása további kutatásaink szempontjából talán hasznos lehet.

A legfontosabb ilyen kérdés, hogy — amint Klaniczay referátumából is láthattuk — a nacionalizmus, amit az eddigi kutatás hangsúllyal mindenkor mint polgári jellegű ideológiai formát tárgyalt, nem feltétlenül és nem is mindenütt kapcsolódik a polgársághoz. Sőt joggal állíthatjuk, hogy a nacionalizmus megjelenése Európa legtöbb népénél megelőzi a polgárságnak már a megjelenését is. ENGELS „A német parasztháború” függelékében mondja a következőket: „Miután a nyelvszoportok már elhatárolódtak (eltekingtünk a későbbi hódító és pusztító háborúktól, amilyeneket pl. az elbamenti szlávok ellen viseltek), természetes, hogy adott alapjai lettek az államalakításnak, s hogy a nemzetiségek kezdtek nemzetekké fejlődni. Hogy milyen hatalmas volt ez az elem mára IX. században, azt mutatja a lotharingiai keverék-állam gyors összeomlása. Habár a nyelv- és országhatárok az egész középkoron át eléggé távol estek egymástól, de mégis minden nemzetiséget — talán Itáliát kivéve — egy nagy, önálló állam képviselt Európában. Az a mind világosabban és tudatosabban fellépő törekvés nemzeti államok létesítésére — a haladás egyik leglényegesebb rugója a középkorban.”

Ezt az összefüggést azért voltam kénytelen idézni, mert itt világosan kiderül, hogy a marxizmus klasszikusai a nemzet fogalmával, a nemzeti államok nacionalizmus-fogalmával nyugodtan, minden skrupulus nélkül operálnak IX. századi viszonylatban is. Úgy látszik tehát, a feudalizmus a nemzet fogalmát, a nemzeti törekvéseket Európa-szerte létrehozta. Ennek a fejlődésnek a menete pontosabban talán úgy határozható meg, hogy a feudalizmus nemzetfogalma, amely természetesen *minőségileg és tartalmában* is különbözik a polgáritól, minden népnél létrejön, ahol kialakul a nemzeti nemesség, mint ahogy minden népnél létrejön a burzsoá nacionalizmus, ahol a nemzeti burzsoázia ezt létre tudja hozni. A magyar nacionalizmus fejlődése és az Árpád-korig visszakövethető feudális előtörténete tehát teljesen szabályszerű jelenség.

A másik fontos mozzanat, amelyet sohasem szabad szem elől téveszteni, az, hogy a rendi nacionalizmus kapcsolata, sokszor igen szoros összefonódása a polgári nacionalizmussal szintén nem valami különleges magyar sajátosság, hanem Európa legtöbb népére jellemző. Nem véletlenül hivatkozik pl. a magyar burzsoá nacionalista történetírás állandóan az angol és a magyar alkotmány rokonságára. Egy ponton igazuk van. Nem úgy, ahogyan ezt hangsúlyozták, hanem annyiban, hogy itt is-ott is nagymértékben belejátszanak a polgári nemzetfogalomba, a polgári nemzeti karakter kialakításába is bizonyos feudális reminiscenciák, feudális elemek.

Ennek a problémának másik fontos része az, hogy a fejlődés során a rendiség — azt hiszem, Európa valamennyi népénél — többé-kevésbé a polgári államnak, a rendi ideológia bizonyos fokig a polgári ideológiának

valamilyen előképe. Nem véletlen, hogy a francia forradalom egy rendi gyűlésben bontakozik ki, s hogy a németalföldi forradalom mint az egyesült rendek felkelése jelentkezik a történelemben. Az angol forradalomnak szintén megvannak ezek a rendi aspektusai.

Itt tehát a magyar nacionalizmusnak megint egy olyan oldalával állunk szemben, amely legfeljebb annyiban különleges fejlődés eredménye, amennyiben Magyarországon mindez az egész európai fejlődéshez képest nagymértékben megkésve jelentkezik és Magyarországon ezeknek a korábbról adott rendi-nacionalista formáknak polgári tartalommal való telítődése, polgári szellemben való átformálódása tökéletlenül megy végbe, mint ahogy Magyarországon a nemzeti burzsoázia fejlődése is mindenben csak tökéletlen és töredékes marad.

A másik hátulütője a magyar rendi nacionalizmusnak — ez részben talán már a következő előadások gondolatmenetét is érintheti — éppen az, hogy a magyar nacionalizmus, amely így rengeteg feudális maradványt hurcol magával, a nemzetiségeknek egy sokkal életképesebb és sokkal tisztábban polgári nacionalizmusával kerül szembe. Hiszen a magyarországi nemzetiségek nacionalizmusára — a horvátok kivételével — éppen az a jellemző, hogy ott a rendi nacionalizmus nem tudott úgy kifejlődni, mint a magyaroknál, és mint Európának — úgy látszik — legtöbb népénél, tehát ott a nacionalizmus első erős kibontakozása a nemzeti burzsoázia megjelenésével kapcsolatos és így ez sokkal következetesebben polgári formában jelentkezik.

A másik probléma, amelyben némiképpen vitatkozni szeretnék Klanczayval, ennek a rendi nacionalizmusnak a megítélése a különböző fejlődési fázisokban.

A rendi felfogás — ha annak jogi aspektusát vizsgáljuk — természetesen azt jelenti, hogy a nemzethez csak a nemesség tartozik, de nagyon kérdéses, hogy ez a nemesség rendi előjogait kifejező jogi felfogás teljesen fedi-e az egyes koroknak nemesi jellegű nemzet-felfogását. Gondolok itt olyan problémákra, hogy pl. a XVI. században, amikor a török hódítás előzőnli az országot, és amikor a nemesség lényegében nem tudja ellátni katonai funkcióját, amelyet állandóan vindikál magának, és amelyre hivatkozva követeli előjogait, már megjelennek Magyarországon a különböző szervezett — hogy úgy mondjam — katona-rendek. A hajdúkról esett szó. A másik ilyen jelentős szervezett katona-elem a végvári katonaság. Ez a végvári katonaság többségében nem nemesi származású, ennek ellenére a nemesi felfogású történetírók is, a nemesi költők is — mint Balassi vagy Forgách — a végvári katonaságban a magyar nemzetkarakter hordozóit látják. Forgách pl. amikor végigtekint a XVI. századbéli válságtüneteken, úgy beszél erről a végvári katonaságról, hogy az a kor mégsem volt egészen terméketlen, megtermette a magyar föld, a virtus gyönyörű példáit a végvári katonaság hőstetteiben. Itt tehát ezeket a katona-rétegeket, amelyek amúgy is azt a funkciót veszik át a társadalomban, amelyet a nemesség régóta vindikált magának, a rendi felfogás is minden további nélkül a nemzet részének tekinti.

De a XVI. században, sőt azt megelőzően is kellett valamilyen nemzettudatnak — hangsúlyozom: nemzettudatnak — lennie a nemességén kívül álló rétegekben is. Gondolok itt arra, hogy milyen természetes hangsúllyal válnak a reformáció polgári képviselői a nemzeti problémák szószólóivá. De hivatkozhatunk például arra is, hogy a török hódoltság alatt álló jobbágypalvak is elismerik a magyar feudális nemzettől való függésüket, olyan mértékben, hogy a

török hódoltság alatti mezővárosok bizonyos esetekben önként, legalábbis szimbolikusan, tovább teljesítik még feudális kötelezettségeiket is, kifejezésre juttatva ezzel — ezt is kilovagolta a polgári történetírás, de aényt magát nem lehet elhanyagolni — valamiféle hozzátartozásukat a magyar feudális nemzethez. A feudális nacionalizmus problémája tehát lényegesen bonyolultabb, mint ahogyan eddig feltételeztük.

TARNAI ANDOR

A feudális nemzet-fogalom körében a Hungarus-tudatról, mégpedig annak történeti, a magyarországi népek nemzeti fejlődésében elfoglalt helyéről két okból kell beszélni: egyrészt azért, mert a Hungarus-tudat nemcsak a magyar irodalomtörténetet érdekelheti közelebbről, hanem legalábbis két másikat még, amely a Regnum Hungariae területén alakult ki és nemegyszer ugyanazon irodalmi alkotásokat tarthatja vizsgálódása tárgyának, a szlovákot ti. és a hazai németet; másrészt azért, mert a Hungarus-tudat közelebbi vizsgálata a két különböző nemzet-fogalom, a feudális és a polgári közötti átmenet kérdésére derít fényt. A Hungarus-tudatról beszélve, mindig az első hazai irodalomtörténeti munkákat tartom szem előtt (Czvittinger, Rotarides, Wallaszky), mint amelyekben az legvilágosabban megjelenik, s ezekkel Pápay Sámuel könyvét szegzem szembe, mely először állítja fel a régi Magyarország irodalmi természetével szemben a magyarnyelvűség tisztán nacionalista követelményét.

Elfogadom Klaniczay Tibor fejtegetéseit a magyar feudális-nemesi nemzet-fogalommal kapcsolatban, azt is, hogy másfajta, szélesebb nemzet-konceptciónak csak csírái mutatkoznak régi irodalmunkban. Igaz, hogy a feudális nemzet fogalma csak a privilégizált osztályokra vonatkozik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nem-nemeseknek vagy legalábbis a nem-nemesek bizonyos rétegeinek, bármely néphez tartozzanak is, a nemesivel szorosan összefüggő nemzeti tudata nem lett volna. Példaként a külföldi akadémiákra járó magyarországiakra hivatkozom, akik még a XIX. század elején is egyszerűen Hungarus-oknak nevezték magukat, még azok is, akik sem nemesek, sem magyar születésűek nem voltak, és részben talán magyarul sem igen tudtak. A nemzeti tudat ezeknél nyilvánvalóan ahhoz az államhoz való tartozás érzését foglalja magában, amely történetileg alakult ki, és egyazon nemesi rend vezetése alatt áll. Ebben az állami tudatban az etnikai hovatartozás az egész feudális korban másodrendű szerepet játszik, noha nyilvánvaló, hogy jelentősége a reformációtól a korszak végéig egyre erősebbé vált.

A polgári nemzeti tudat a feudális korra jellemző állapottal szemben néphez, etnikumhoz kapcsolódik. Az új szemlélet azt kívánja meg, hogy a feudális korból örökölt államhatárok szerencsés esetben ténylegesen, egyébként követelmény formájában etnikai határokká alakuljanak át.

Ha mármost a három legkorábbi irodalomtörténetet vesszük szemügyre, melyeket sajátos szemléletük és tárgyalásmódjuk miatt, a voltaképpeni irodalomtörténettől való elválasztás céljából legjobb historia litterariáknak nevezni, ezek a magyarországi nemzeti fejlődésnek sajátos képét mutatják. Szerzőik a feudalizmus irodalmi nyelvén, latinul írják ugyan műveiket, a literatura azonban, amit egybefoglalnak, az összes magyarországi nyelveken szól, melyeknek csak abban az időben valamennyire is számottevő irodalmuk volt. A meg-

jelenés hagyományos, egynemű nyelvi formája és a tartalom nyelvi tarkasága a későbbi nemzeti szemlélet szerint nyilvánvaló ellentmondásban van, de — véleményem szerint — éppen ez az, ami világosan kifejezi a historia litterariák sajátos átmeneti jellegét a régi és az új között a feudalizmus utolsó szakaszában.

A historia litterariák latin nyelve úgy fogja össze a kötetek szétfutni kész anyagát, mint a hagyományos feudális államhatárok az etnikailag tarka népességet. A neoklasszikus, választékosságra törő latinság korántsem pusztán semleges keret, közvetítő nyelv a megértés biztosítására: hagyomány, történeti fejlődmény ez, amely pusztá jelenlétével biztosítja az egész hazai deákságnak, mint irodalmi alapanyagnak maradéktalan felvételét a historia litterariák lapjaira; olyan latin irodalom, amit bármelyik népi nyelv művelője a sajátjának tart. Csak ezután a törzsanyag után következik a vulgáris nyelvű irodalom. Rangja az irodalmi gondolkodás szerint még nem éri el egészen a latin méltóságát. Az a tény azonban, hogy számba vesszük, egyes területei pedig mint kívánalmak is előfordulnak, pl. Czvittingernél a magyar nyelvű történetírás, azt látszik bizonyítani, hogy az újabb idők követelményeinek a vulgáris nyelvek világiasodó irodalma nagyobb mértékben felel meg, mint a latin.

A historia litterariák keretében minden magyarországi nyelvnek általában egyforma fontosságot tulajdonítanak az írók, és a hazai irodalom határain belül adataik számának megfelelően tárgyalják azokat. A latin nyelvi kereten felül azonban teljesen feudális szemléletről tanúskodik a historia litterariákban a vulgáris nyelvű irodalmaknak juttatott szerkezeti hely is. Czvittinger Hungaria literatúráján belül szorosabban vett magyart, erdélyit és horvát-dalmátot különböztet meg, azon az alapon, hogy ezek államjogilag különálló területek tartozékai. A voltaképpeni magyar irodalomban minden író Hungarus, bármilyen nyelven: latinul, magyarul, szlovákul vagy németül, esetleg több nyelven egyszerre jelentek is meg művei. A nemzeti nyelvű irodalmi anyag egyenlő elosztása a vázolt kereten belül azt bizonyítja, hogy a historia litterariák írói szerint, és nyilván a valóságban is, a magyarországi népek újabb, már polgári jellegű, tehát nem nemesi-rendi tudata egyszerre indult fejlődésnek, és a feudalizmus utolsó szakaszában országos keretben, nagyjában és egészében azonos szinten mozgott. Az a tény teszi érthetővé ezt a jelenséget, hogy valamennyi vulgáris irodalom a magyarországi feudalizmus közös alapjáról, ugyanazon latin műveltségre támaszkodva indult pályájára, s ezt, a lényegét illetően, viszonylag kevésbé befolyásolták az egyes területek fejlődési szintkülönbségei vagy a vallási különbségek. A nemzeti tudat fejlődésében azt a fokot, amelyen a magyarországi népek bizonyos nemzeti sajátosságuk világos érzése és ápolása mellett is a történelmi Magyarországot vallják hazájuknak, Hungarus-tudatnak hívják. E Hungarus-tudat az elmondottak alapján nem más, mint a hazai feudalizmus nemzeti tudatának utolsó fázisa: a XVII. század végén, a historia litterariával egy időben alakult ki, és mind a három szóban forgó magyarországi nép magáénak vallotta.

A Hungarus-tudat a XVIII. század végén az irodalomtörténetírás szempontjából Pápay Sámuel könyvének megjelenésével tekinthető megszűntnek. A magyarnyelvűség követelményének elvszerű alkalmazása két következményt vont maga után: hatására egyrészt elváltak, sőt szembeálltak egymással a magyarországi nemzeti nyelvű irodalmak, másrészt csaknem teljesen feledésbe merült a hazai latin irodalom, amely pedig korábban az első helyet foglalta el a vulgáris irodalmak előtt.

A Hungarus-tudat értelmezésében persze Czvittingertől Wallaszkyig kellett bizonyos ingadozásnak lenni, és történetének vége felé természetesen halványulnia kellett. E sajátos nemzeti tudat történetét még meg kell írni. Talán nem lesz felesleges azonban már most jelezni a legfontosabb megoldandó kérdéseket. Tisztázni kell mindenekelőtt a magyar nemesi rendi tudat és a Hungarus-tudat viszonyát, meghatározni, hogy ez utóbbi hogyan érvényesül a nemesség, és hogyan a polgárság, vagyis a nemesi életformát nem élők és nem is parasztok rétegében; megvizsgálendő, hogyan nyilatkozik meg a Thököly- és a Rákóczi-szabadságharc idején, össze kell hasonlítani végül az osztrák kormánykörök Magyarország-szemléletével is.

Befejezésül egy, az elmondottakból következő gondolatot szeretnék felvetni, éppen csak ötletként, amit jól meg kellene még fontolni, de úgy hiszem, nem lenne felesleges egyszer komolyan foglalkozni vele. Arról van szó, hogy ha a magyarországi irodalmak szorosan egymás mellett fejlődtek, akkor nyilvánvaló, hogy a feudalizmus korában nemesak magyar, szlovák és hazai német (szász) irodalomtörténet lehetséges, hanem kell lenni olyan diszciplínának is, amely mindezeket együttesen, mint a történeti Magyarország irodalmainak történetét teszi vizsgálat tárgyává. Köre időben az egész feudalizmus korára terjedhet ki, s a jozefinizmus után kell befejeződnie, valahol a XVIII. század legvégén, a XIX. legelején. Anyaga magában foglalja a középkor, a humanizmus, a XVII—XVIII. század latin irodalmát; az új tudományszaknak különleges gondot kell fordítania a reformáció korától kezdve a vulgaris nyelvű irodalmak fejlődésére, hogy ezeknek összehasonlításából mindegyik számára hasznos tanulságokat lehessen levonni.

BÁN IMRE

Klaniczay Tibor világos, rendszeres előadásával nem óhajtok vitázni, hiszen nagyon kevés olyan mozzanata van, amelyet vitathatónak érzek. A konstrukció szilárdan a történeti tények talaján áll, ezért meggyőző. Legfeljebb azt szerettem volna, ha a szerző bevezetőben a nacionalizmusnak pontosabb fogalmi definícióját is megadta volna, mert így a nacionalizmus és a patriotizmus — ami persze a régi magyar irodalomban szinte elválaszthatatlan — együtt kavarg, s amikor nacionalizmusról beszélünk, ez napjaink szóhasználatára szerint szinte mindig rosszálló értelmet vagy mellézköngét kap. A továbbiakban inkább csak kiegészíteni szeretném az előterjesztést néhány gondolattal.

A végvári vitézi rend kérdése, mint Pirnát Antal is említette, nem kapott elég hangsúlyt az áttekintésben, holott az előadó, nagyon helyesen, beszélt a hajdúkról és más olyan népelemekről, amelyek nem vagy nem kizárólag a rendi nacionalizmus hordozói, hanem ezen túlhaladva adnak valamit a XVI—XVII. század nemzet-tudatához. A szélesebb nemzeti összetartozás, a patriotizmus kialakításában döntő szerepe van a török ellen vívott harcoknak. Nem kétséges, hogy a *nem* nemes származású Tinódinak és Balassi Bálintnak a rendi nacionalizmus szittya-tudatánál szélesebb nemzet-tudata van, sőt e végvári hazafiságban itt-ott felbukkan már egy-egy, majd csak a kurucoknál kibontakozó osztályharcos vonás is (*Cantio de militibus pulchra*). A pogány elleni harc hazafias irodalma nagyon jelentékeny, elég ha itt csak Wathay Ferencre mutatunk rá vagy arra, hogy pl. Kemény János emlékiratában ez a nemest és nem

nemest egyaránt átfogó honvédő patriotizmus több helyen kap klasszikus megfogalmazást. Sőt ennek nyoma van már középkori irodalmunk termékeiben, a László-énekekben és Vársárhelyi András énekében is.

A másik kérdés, amelyre csak futólag utalni szeretnék, a magyar nyelvűség, s ennek, mint a nemzettudat egyik fontos elemének irodalmi hangsúlyozása. Oly nyilatkozatokra gondolok, aminők Pataki Fűsűs János, Milotai Nyilas István vagy Háportoni Forró Pál műveinek előszavában olvashatók. Ezek részben nemesek, részben nem azok, de a magyarnyelvűségben a magyar nemzetfogalom legfontosabb jegyét látják, s ennek valamilyen módon kifejezést adnak. Lényeges az is, hogy Balassinak vagy Rimaynak a magyar művelődésért vívott harca szintén túlmutat a feudális nemzettudaton, ez a harc pl. Rimay munkásságának egyik vezérszólam.

A puritánusok már a parasztság legszélesebb rétegeinek művelődésért küzdöttek. Írásaikból határozottan érezhető, hogy a parasztságot a nemzet alkotórészének tekintik. Példa erre Medgyesinek a presbitériumok érdekében folytatott agitációja, Mikolai Hegedűs János több elvi jelentőségű nyilatkozata és Apáczai Csere János egész munkássága.

Apáczai nemzetfogalma persze tudatosabb és tágabb valamennyiükénél. Az Enciklopédia latin nyelvű előszavából kitűnik, hogy hazafiságát főként a nemzeti nyelv jogainak követelése és a szélesebb néprétegek művelődésének sürgetése jelenti. A nyelvkérdés egyébként egész munkásságában központi szerepet játszik. Ez, valamint a kolozsvári beszéd éles társadalomkritikája világosan mutatja, hogy Apáczai esetében már polgárosuló nemzettudatról van szó; erre az előadás igen helyesen utalt. Igaz, hogy Apáczai az akadémiai tervzetben, és másutt is, nagyon jól látja — hiszen reálpolitikus —, hogy a nemzeti művelődés ügyét még hosszú időn keresztül a nemesség fogja képviselni és előrevinni, de hogy túllát a születési nemességen, azt több adat bizonyítja. Például az is, hogy az akadémia graduáltjainak egyenesen nemesi oklevelet követelt.

Hiányolom egy kissé, hogy nem esett szó Gyöngyösi Istvánról. Gyöngyösi ugyanis a XVIII. századi feudális, rendi nacionalizmusnak nagyon világosan kirajzolódó XVII. századi előképe. Politikai opportunizmusa, költői-esztétikai magatartása mind a XVIII. század felé mutat, s ne feledjük, hogy Gyöngyösi hosszú ideig a magyar nemességnek egyetlen, vitán felül elismert költője volt. Különösen a *Palinodiában* kifejeződő rendi nacionalista nemzettudat érdemelt volna néhány szót.

A XVIII. századi nacionalizmusra több hozzászóló utalt, ebben a vonatkozásban még az ellenreformáció szerepére hívnám fel a figyelmet. Az ellenreformáció erőszakossága bizonyos mértékig előképe és részben előkészítője is a XVIII. század végi, most már pl. a nemzetiségekkel szemben erőszakos rendi nacionalizmusnak. Ez az ellenreformációs agresszivitás, amelynek fő képviselői a jórészt magyar nemesi származású jezsuiták voltak, az egész protestáns magyarságot ki akarta zárni a jó magyarok sorából, minthogy ez a Regnum Marianum gondolatát nem vallotta magáénak. E gondolkodás még a XX. század papi, szerzetesi iskoláiban is virult, amint azt közvetlen egridiákélményekből tudom.

Egyetlen apró tárgyi megjegyzéssel zárom hozzászólásomat. Klaniczay Tibor Berzsenyi: *Magyarokhoz* című versében bizonyos kuruc hangokat vél felfedezni, nyilván a vers második változata alapján, mert első változata ennek is 1799 előtti. Ha jól emlékszem, az első változatban erős kurucellenes nyilatkozatok voltak, és Berzsenyi később törölt is egy szakaszt, amely Bethlen Gábor

és Rákóczi Ferenc szabadságharcát ítélte el. Az lehetséges, hogy a Berzsenyi-vers stilisztikája hasonlít a kuruc versekéhez, egészében véve mégis a rendi nacionalizmus konzervatív szemlélete körében marad meg, a fenntartás tehát indokolt.

GERÉB LÁSZLÓ

Amit Klaniczay Tibor a nemesi és polgári nacionalizmusról, ezek különbségéről és összefüggéséről elmondott, speciálisan hazai vonatkozásban, az történetileg és eszmeileg helyes, ahhoz hozzátennivaló nincs. Tarnai Andor hozzászólása bővebb, tulajdonképpen külön megbeszélést érdemelne, sőt vannak olyan vonatkozásai is, amelyeket egy dunavölgyi közös irodalomtörténész kongresszusnak kellene végre tisztáznia. Ez hozzájárulna a közös dolgok rendezéséhez, a közös történelem és irodalomtörténet anyagának és a szétválás időpontjának megállapításához.

Amit a nacionalizmus szempontjából hozzá szeretnék ehhez tenni, az adalék a XVIII. századi magyar irodalom- és tudománytörténethez: irodalomtörténetírásunkban mindeddig nem kapott nyomatékot, helyet az *államismereti iskola szerepe*. Nekem egy dossziém van otthon azokból a XVIII. századbéli magyar irodalmi emlékekből, amelyek azt mutatják, hogy az államismereti iskola milyen mélyen hatott még a magyar költészetben is. Czwittingertől Bod Péteren át Horányiig és Wallaszkyig mind az államismereti iskola tagjai, akik Hungaria szellemi értékeit mérték fel, miután Bél és mások elsősorban, ha nem is kizárólag az anyagi jellegűeket hordták össze. Ez a dunavölgyi nacionalizmusok kezdete előtt volt. A nacionalizmus irodalmunk kutatásában Pápay Sámuel-lel kezdődik, amint erre igen helyesen mutatott rá Tarnai Andor.

Hiányolom, hogy Klaniczay mellőzte a humanista költészet bővebb tanúságtételeit a nemesi nacionalizmusról. Csak megemlítem most Bocatius igen dús anyagát, Zsámboky figyelemre méltó verseit és a kisebbek közül Filiczkyt és másokat. A XVIII. század piarista és jezsuita latin költészete pedig felöleli úgyszólván a XVIII. század végi és a XIX. századi nemesi-nemzeti romantika egész költői anyagát. A német nyelvű adatokból — ezekre célzott Tarnai — kapásból például Bucholtz Családi Krónikáját említem meg. A mezővárosi polgárságnál a nemesi nacionalizmus korrekciója látható Szőnyi Benjámint hódmezővásárhelyi költő versében az 1753-i felkelésről: a nemes mellett a módos polgár is „igaz magyar”.

Mindezek olyan jelenségek, amelyek megerősítik a Klaniczay Tibor által kifejtett elméletet. De még valamit lényegesnek tartok itt nyomatékosabban hangsúlyozni. Ezt Klaniczay Tibornak egy következő előadásában kellene kifejtenie a saját jelenlegi előadása, valamint a Tarnai és Bán kartársak által elmondottak alapján.

Mi a konzekvenciája mindennek a magyar irodalomtörténetírásra? Ha ugyanis csak arról van szó, hogy a magyar történelem bizonyos vonatkozásának magyar irodalmi anyaggal való illusztrálása váljék előttünk világosabbá, az megtörtént. Csakhogy itt többről van szó. Arról, hogy az egész magyar irodalomtörténetírás is a nacionalizmus szülötte. Nem a XVIII. századi kezdete, hiszen ez — mint mondtam — az államismereti iskola körébe tartoznék. Az egy államban, egy egységesedő gazdasági területen élő népesség anyanyelvű

írói feleszmélnek, felébred közösségtudatuk, kifejezik a közös érdekeket. A nemzeti ébredés korának szoktam nevezni ezt az időszakot 1781-ig, kb. a jozefinizmus kezdetéig. Utána következnek a nemzeti mozgalom kora, egy olyan marxista történeti terminus, amelyet irodalomtörténészeinknél még sajnálatosan nélkülözök. Nemzeti irodalomtörténetírásunk ebbe, illetve már a következő korba esik.

De nem akarok itt most eltévedni, maradok a Klaniczay Tibor által kifejtetteknél.

A kezdetleges magyar társadalmat, a hungarus társadalmat előbb igenis a király személye fogja össze. Utóbb e test csontváza a nemesség. Ez így van. Itt bukkan fel a kérdés, hogy e társadalmi valóságnak a nyelv eszközeivel való művészi ábrázolásában mi a magyar irodalom anyaga? És itt következik az irodalomtörténetírás új feladata. Maradunk-e a régi nacionalista, Pápay Sámuel-féle koncepciónál, vagy pedig változtatunk ezen? Nem túlzás azt mondani, hogy Pápay Sámuel-féle koncepció, mert hiszen ez a koncepció rajta túl azután soha nem érvényesült töretlenül. Hiszen Toldy Ferenc 1851-ben megjelent magyar irodalomtörténetében először adja a magyar irodalom és a magyar irodalomtörténetírás fogalmi meghatározását. E fogalommeghatározás mellett azonban, amikor ő a magyar irodalmon belül „nemzeti” és „egyetemes” irodalomról beszél, és azt mondja, hogy csak a „nemzeti” azaz a magyar nyelvű irodalom történetét fogja megírni, ezeket a határokat maga sem tudja megtartani, mert ez az elmélet teljesen alkalmatlan volt arra, hogy így magyar irodalomtörténetet lehessen írni. A baj csak az, hogy a magyar irodalomtörténetírásnak mind a mai napig nincs olyan leszögezett elmélete, amely megmondaná, hogy mi a magyar irodalom és a magyar irodalomtörténetírás anyaga. Az elhangzottak tisztázzák ennek elvi alapjait és a további előadások ezt nyilvánvalóan még világosabbá fogják tenni.

E történelmi és elvi világosság mellett most már le kell vonni az irodalomtörténetírásra is a konzekvenciákat. Itt most a nacionalizmust nem valami mumusnak akarom ábrázolni, hanem inkább a provincializmus tünetét látom benne. Amikor szórvány nyelvemlékekről tárgyalunk irodalom helyett, ugyanakkor, amikor latin nyelven európai színvonalú irodalmunk van, amikor Markál-f-históriákat és Poncianus-históriákat állítunk magyar irodalomnak, ugyanakkor, amikor európai színvonalú humanista irodalmunk van, ez nagyon siralmas provincializmus, amellyel radikálisan és kegyelet nélkül le kellene számolnunk. Ehhez már szükséges az elvi alapok lerakása, amihez a mai előadás megteremtette a szükséges légkört.

VARGA IMRE

Az ún. nemesi rendi nacionalizmus ismertető jegyeit feltárva Klaniczay Tibor hangsúlyozta annak bonyolultságát, ellentmondásokkal való telítettségét. A kérdés még komplikáltabbnak bizonyul, ha figyelembe vesszük, hogy egy bizonyos időben és nagy területen, nevezetesen Erdélyben, a független erdélyi állam kialakulása után, de különösen a XVII. század vége felé egy speciális erdélyi nemesi szemlélet alakult ki. Nagyjából ennek is ismertető jegyei azok a vonások, melyeket a referátum felsorol. Itt is megtaláljuk pl. a nagyhatalmi ábrándokat, a „relatív” függetlenség, a rendi előjogok, a nemesi

szabadság igénylését stb. Közülük hol az egyik, hol a másik dominál; néha kölcsönösen támogatják egymást, néha meg ellentétesen keresztezik, de jelen vannak.

Ebből a küzdelemből alakul ki az erdélyi nemesi rendi öntudatra a XVII. század vége felé annyira jellemző magatartás: a transilvanizmus. Ennek lényege: óvni Erdélyt a magyarországi emberektől, az ügyükbe való beavatkozástól. Oka: a referátumban ismertetett kompromisszumra való törekvés; a nemesi nemzet rendi előjogainak biztosítása esetén könnyű szerrel lemond a függetlenségről.

Számos képviselője közül ragadjuk ki Cserei Mihályt. „Emlékezzél rá, mily nagy boldogságban, nyugalomban tartja majd egy seculum alatt a török nemzet, mégis mint az engedetlen fiú szüntelen port rugtál a szemében. Bizony az ausztriai házat is, ha érdeme szerint megbecsülöd vala, annak is szárnyai alatt békével nyughatol vala; ezután azért akármelyik directioja alá essél, mert ur nélkül ü l m a g a d n e m é l h e t s z, légy hű hozzája, s úgy lehet maradásod, boldogulásod.” (Idézve Compendiumából.)

„Mert Erdélynek mindenkor Magyarországból, magyar fiaktól történt veszedelme, a mint a ki akarja, a históriákból megláthatja. Soha nem akart Erdély találni a maga dolgainak folytatására maga fiaiból capax személyeket, örökké a magyarországi vertumnusi természetű fiakat admirálta, azokat amplexálta, nevelte, gazdagította, úrrá tette, s ím bizony a szájában is szegény hazánknak s mindnyájunknak az íze; azért vesztők el mind a fejedelemséget, mind a szabadságot.” (Idézve Históriajából.)

A függetlenség és a szabadság sajátos értelmezése ez: nem tudni más-ként elképzelni Erdély életét, mint valamelyik külső hatalom szárnyai alatt, elítélni minden akciót, legfőképpen a rebelliót. Ez a nyugalomvágy magyar-razza meg a Csereihez hasonlórú nemes-kortársak elzárkózását a magyarországi bújdosók, a kuruc szabadságharc támogatásától, a szabadságnak harc árán való kivívásától.

Ez az erdélyi nemesi magatartás, a transilvanizmus okozta többek között II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának erdélyi kudarcát, de ilyesféle magatartás szerepet játszott még a XIX. században is, Erdély és Magyarország uniójának kimondásakor.

A transilvanizmus mellett az erdélyi nemesi magatartás egy másik vonása, hogy valahogyan demokratikusabb, mint a magyarországi, jobban át van szöve polgári szálakkal, valószínűleg annak következtében, hogy az erdélyi fejedelmek politikai műveleteiben, diplomáciájában a nemesség mellett ott tevékenykedik a polgárság is, hogy a nemesség és a polgárság közt közvetlenebb és gyakoribb a kapcsolat, mint Magyarországon. Ennek magyarázata lehet többek között a reformáció erdélyi útja, valamint ez ország-rész gazdasági helyzete.

Az a Cserei, akinek németellenessége Históriajának számtalan passzusból megállapítható, de józan megfontolásból habsburgparti politikát folytat, vagyont mégis német tisztek prédálják szét, majd meg németbarátságára miatt kuruc jobbágyság vezetnek ellene büntető expedíciókat, Históriajának tanúsága szerint együtt érez a néppel. Az egyik helyen beszámol arról, hogy Csáky Istvánnét az egyik éjszaka házában megtámadják és darabokra vagdalgatják jobbágyságai, „mivel nyavalyás, feletle keményen bánt jobbágysággal, szacoltatta, kínoztatta őket, tovább nem állhatták. Példa lehet minden nemes embernek, ne bánják úgy jobbágyságaival, mint barmokkal.” (Hist. 474.)

Persze az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, bármennyire sajnálja is Cserei a sok égetés, sarcolás, porció, háborús pusztítás, adóterhek alatt roskadozó szegénynépet, és érti meg ezek miatt a kuruc szabadságharc hatását és sikereit a nép között, az a gondolat, hogy a jobbágyok szabadságról álmodoznak, felháborítja őt. „Nemhogy szabadságot érdemelnének jobbágyuraimék, inkább érdemelnének nyársat, akasztófát a sok tolvajsáért.” (Ilist. 216.)

Cserei, nemesi kortársaival egyetemben, földesúri nyugalomban szeretne élni és gazdálkodni, de ezt az adott történeti helyzet sokáig lehetlenné teszi számára. Ezért ítéli el, szinte gyalázza Rákóczit és a kurucokat, „a sok prédálót”. De köztük is feltűnően sokszor emlegeti a románokat, a „kerengő” Kumpiánt, a „tolvaj” Dragulyt, Fekete Vaszilijt, Balikát és a többieket, akik sok „nemes embert házoknál megfogtanak, megöltének, és mindenéből kifosztottanak”.

Kétségtelen, hogy Csereinek a jobbágysághoz való viszonyulása teli van ellentétekkel, hogy részvéte, a nemesi kegyetlen bánásmód elítélése még messze áll attól, hogy tágítsa a nemesi-nemzetfogalom kereteit, de mégis előremutató. Olyan csíra ez, mely a nemesi nacionalizmusnak reformkori talajában hajt ki és hoz gyümölcsöket. És vajon nem fedezhetjük-e fel a román jobbágyság elleni kirohanásaiban a nemzetiségellenesség csírait?

Klanciczay referátumának második részében a magyar nacionalizmus előtörténetét vizsgálva arról szólt, hogy a nemesi nacionalizmus mellett voltak olyan kezdeményezések és elindulások, melyek egy másfajta nemzetfelfogás kialakulása felé mutatnak, anélkül, hogy összefüggő rendszerre kíváncsolódtak volna.

Az antifeudális erők próbálkozását, illetőleg jeleit a humanizmus megjelenése előtti irodalmunkban is megtaláljuk. A hősi énekek benyomulása a latin nyelvű krónikákba azt jelenti, hogy a nép hangja szinte kezdettől fogva jelen volt az uralkodó osztály irodalmában. Az 1241 táján írt latin nyelvű Planctusban hangzik fel először a magyarországi költészetben az urak bírálata. Irodalmunk a huszita irodalommal válik először a nép harcainak aktív, tudatos támogatójává. A XVI. századnak pedig már igen gazdag osztályharcos irodalma van. A reformáció irodalmunk erős polgári kezdeményezéseit hozta magával.

Úgy gondolom, hogy a nemzeti törekvések folyamatában jelentős szerepet játszott Kolozsvár magyar nemzetiségű és magyarosodó polgársága. A XVI. század második felének az elején Kolozsvárott és Erdélyben a reformáció legradikálisabb, leginkább racionalista ága, az antitrinitárius mozgalom lesz részben a fejedelmi udvar, részben a feudális magyar királyság török kézre került fővárosából és más gócaiból Erdélybe húzódó iparos és kereskedő polgárság, de részben a mezővárosok jobbágypolgárságának is a mozgalma. Az erdélyi unitáriusoknak, Kolozsvár unitárius polgárságának tartósan megfigyelhető nemzeti törekvései voltak.

1568-tól kezdve Kolozsvárott a magyar unitáriusok harcban állanak a város szász lakosságával, civódásuk elhúzódik a század végéig, de fellángol a XVII. század első felében is. Benne nemcsak vallási, nemzeti, hanem szociális kérdések jelenléte is fellelhető. 1592-ben pl. a szászok kifogást emelnek a magyarok püspökjelöltjeivel szemben. Azt vetik a magyarok szemére, hogy jelöltjeik parasztrendből valók. A magyarok tiltakoznak: mives emberek, tudós, derekas személyek. „Nem mondhatjátok parasztrendeknek, mert

ezek tudós embörök, jártasak a szentírásban, a zsidó, latin, görög nyelvekben.” (Ker. Magvető 1885. 93. l.)

Más értékmérője van tehát a kolozsvári unitárius magyar polgároknak, mint a származás, éspedig a műveltség, a tudás, a szakértelem, az emberi derékség.

A későbbi unitárius fejedelemben, Székely Mózesben, mikor eljegyzí magát menyasszonyával, bátyja nem az előkelő származást keresi, hanem annak örül, hogy néki „tisztessége és becsülete vagy on emberségéért és virtusáért, nem pedig nemzetéért, familiájáért”. Mert „jobb szegényből lött jámbort magához kapcsolni, hogysen mint régi nemzetség heában való fiát.” (Ker. Magv. 1912. 228. l.)

Az erdélyi magyar unitariánizmus polgári, plebejusi és ugyanakkor nemzeti erőinek legszebb kivirágzása volt a XVI. században Heltai Gáspár élet- és írói pályája. Felveti ez egyben az asszimilálódás kérdését, mellyel szintén érdemes lenne foglalkoznunk.

Nagyon sajnálhatjuk, hogy az erdélyi unitárius polgárság a történeti helyzet alakulása miatt nem tudott a polgári átalakulás, a nemzetté válás vezető erejévé fejlődni, pedig ennek rövid felvirágzása alatt is számos jelét adta. Ezt a jövő szempontjából sok lehetőséget magában hordozó lendületét sajnálatos módon nem támogatta Báthori Istvántól kezdve egyik erdélyi fejedelem sem. Ellenkezőleg a hatalom nyílt és rejtett eszközeivel nyomták őket, vágták el fejlődésük és érvényesülésük útját.

TÓTH DEZSŐ

A régi magyar irodalmat csak igen nagy távlatból ismerem s így csupán a külső hallgató benyomásait foglalhatom össze. — Az egyik amit szóvá szeretnék tenni bizonyos aggodalom, ami nem annyira a referátum, mint inkább a vita során fogott el. Nem tudom, nem élünk-e túlságosan vissza a nacionalizmus terminussal, amikor a régi irodalmon belül kutatjuk a polgári nacionalizmus bizonyos előzményeit s ennek kapcsán minduntalan „rendi nacionalizmust” emlegetünk. A referátum nagyon óvatosan bánt a kifejezéssel: szüntelenül éreztette, hogy itt a polgári nacionalizmustól lényegét tekintve eltérő jelenségről van szó, de a hozzászólások során, különösen Pirnát Antal felszólalásában a visszavetítés veszélyét éreztem. Ne felejtjük el, hogy a nacionalizmus történelmileg a polgárság megjelenéséhez kapcsolódik, annak létével, történelmi szerepével függ össze, ott bontakozott ki a maga teljességében, mutatta meg sajátosságait. Ennek a polgári nacionalizmusnak az ismeretében van csak módunk bizonyos, a régi magyar irodalomban is jelentkező mozzanatokat egyáltalán felismerni. Éppen ezért a régi magyar irodalom kapcsán a rendi nacionalizmus terminus következetes emlegetését nem érzem egészen jogosultnak.

A referátummal kapcsolatban a vallás kategóriájának bizonyos fokú elhanyagolását érzem. Márpedig a történelmileg legalapvetőbb különbségeket a régi és az újabb, polgári irodalom között lényegileg e körül kell keresnünk. A vallás a régi magyar irodalom századaiban alapvető szemléleti forma, olyan kategória, amelyen keresztül a kor embere mindent átszűr, közege a gondolkodásnak, színe a szemüvegnek, amelyen át az ember a társadalom

életét látta és megfogalmazta. Hasznos lenne tehát, ha a régi magyar irodalom keretén belül megjelenő nemzeti elemeknek a valláshoz való viszonyát vizsgálnánk, pontosabban, hogy mennyiben rendelődik alá a nemzeti a vallásosnak, hogy milyen a kölcsönhatás a kettő között, hogyan színezi az egyik a másikat. Bán Imre utalt arra, hogy éppen a vallási hovatartozás adott a nacionalizmusnak tartós árnyalatokat. De nemesak ebből — hanem a régi és újabb irodalom közti határ megvonása szempontjából is fontos kérdés ez. A régi és az újabbkori nacionalizmus között az egyik alapvető különbség — bár Klaniczay Tibor többet felsorol — éppen a vallásos szemlélet léte, ill. hiánya. A régi magyar irodalom nemzetileg reprezentatív szépirodalmi alkotásában, a Szigeti veszedelemben a nemzeti jellemzően a vallásos szemlélettel ötvözte jelent meg. Berzsenyit és Zrinyit sok más mellett elsősorban ez határolja el. Ez persze azzal is összefügg, hogy a régi magyar irodalomban mi jelent meg kifejezetten szépirodalmi formában. A röpiratok Zrinyijénél kevésbé van jelen a vallásos elem.

A magyar nyelvű irodalom kialakulásának vizsgálata körül is van némi hiányérzetem. A nyelvnek tudvalevően megkülönböztetett szerepe van a nacionalizmus szempontjából. A sztálini meghatározásban is a nemzetkritériumai közt az első helyen szerepel. Mivel függ ez össze? A nacionalizmusnak bármennyire megvannak is az objektív alapjai és feltételei, éppen mert osztályérdekeket képvisel s így osztályellentmondásokat fed el — illúziós kategória. Történelmileg pozitív és szükséges jelenlétakor is „osztályfeletti” látszatra tartott számot. A nyelvre viszont *osztályközisége* jellemző. Éppen ennél az osztályközötti mivoltánál fogva, mint a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó emberek mindennapi együttélésének nélkülözhetetlen eszköze kap különös jelentést az *osztályfölöttség* igényével fellépő nacionalizmus kialakulásában és alátámasztásában. A magyar nyelvű irodalom kialakulását is mindig kísérték tudatos reflexiók, a magyar nyelvet tökéletesítő, értékeit felismerő szerzők megjegyzései. Ezeknek az elemzése haszonnal járhatna a nemzeti eszmélkedés jellemzésére. Aminthogy éppen a nyelvi tudat különbözősége ismét olyan pont, ahol jól tetten lehetne érni a régebbi és az újabb nyelvi nacionalizmus alapvető különbségét.

VARJAS BÉLA

Klaniczay Tibor a magyar nacionalizmus előtörténetét vizsgálva két szálon vezeti azt le. Az egyik a nemesi nacionalizmus, a másik egy ettől részben eltérő tartalmú polgáribb nacionalizmus szála. Ez utóbbit talán kevésbé részletesen elemzi, ami természetes is, mert a nemesi nacionalizmus a hangsúlyosabb, hiszen egészen a legújabb időkig ennek a tényezői a legszívósabban továbbéltek a polgári nacionalizmusban.

A XVI. század első felétől kezdve a polgári vívmányokra törő antifeudális erők meg-megújuló próbálkozásait Klaniczay kiemeli s ezzel kapcsolatban példaként említi a mezővárosi polgárság nemzetkonceptiójának új vonásait: az oligarchia ellen kiélezett bibliai alapú nemzeti büntudatot és a „magyar nemzet” fogalomnak nem-nemesi rétegekre vonatkozó kiszélesítését. Azt is hangsúlyozza, hogy ezek a próbálkozások nem törnek a feudalizmus megdöntésére, hiszen a nemesség helyett nem tudnak más vezető réteget elkép-

leverésére bevethető haderejét. De Mátyást ugyanígy hibáztatja azért, hogy a csehek ellen fordult és nem a törökök kiűzésére használta fel minden erejét.

4. A feudális vezető osztályokkal szemben mindig a polgárság és a jobbágság pártján áll, ezekkel rokonszenvez. Erre is a példák sorát vonulathatnók fel; így rosszállólag említi a Mátyás által biztosított kolozsvári adó-kedvezmény megvonását a polgároktól; bezzeg a nemesektől nem veszik el ugyanakkor a kapott előjogokat! A jobbágyság iránti rokonszenvét tükrözi a Dózsa-felkelés magyarázata is. Nyomtatott forrásból nem ismeretes még egy a maga korában olyan megértő szemlélete a Dózsa-felkelésnek, mint amelyet Heltai leírásában találunk.

5. Mátyást ő is a legnagyobb magyar uralkodónak, a királyok példaképének tekinti. De nem mint a köznemesség patrónusát, hanem mint általában az ország felvirágoztatóját és védelmezőjét dicséri.

6. Polgári igényű nemzet-szemlélete jóval átfogóbb, mint a nemesi nemzet-koncepció.

A XVI. században Heltai nemzet-szemlélete és koncepciója a legpolgárabb s ezáltal leghaladóbb felfogást képviseli. Hatását, továbbélésének nyomait tulajdonképpen még fel kellene deríteni. Eddig ezt alaposabban még senki sem vizsgálta, pedig hogy volt hatása, az nem kétséges. Többek között egyik formálója volt a Varga Imre által fejtegetett transzilvánizmus polgárabb szemléletének, noha a transzilvánizmus gondolatának Heltaiban még nincs nyoma.

Heltai jelentős kifejlesztője és képviselője a protestáns magyar nemzeti öntudatnak is. Ez az öntudat az ellenreformáció után kialakuló „katolikus” és „protestáns” magyar történet-felfogás szembenállásában jelentkezik legpregnansabban.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Heltaira éppen a felvilágosodás idején fordul a figyelem, hivatkoznak rá és 1789-ben, Győrben újra kiadják a Magyar Krónikát.

Szeretnék egy szóval a már többek által említett terminológiai kérdésre kitérni.

A „nacionalizmus” polgári kategória s most mi állandóan ezt a fogalmat alkalmazzuk és használjuk a feudalizmus korszakára vonatkoztatva, holott ekkor még polgári értelemben vett „nacionalizmus” nyilvánvalóan nincs, még akkor sem, ha annak sok vonása — éppen magyar viszonylatban — ebből a feudális korszakból öröklődik át a polgáriba. Épp ezért jó lenne — amint már Tóth Dezső is utalt rá —, ha a feudalizmus időszakában más terminussal élnénk. Úgy vélem, a régi magyar irodalom korszakában nacionalizmus helyett nemesi vagy rendi nemzet-tudatról kellene beszélnünk.

GYENIS VILMOS

Ahhoz a kérdéshez kívánok hozzászólni, amit a referátum úgy fejezett ki, hogy egyre inkább a nemzet-fogalom szélesebb értelmezése következett be. Erre a példák sorát idézte. Én ezeket nem akarom folytatni, de utalni szeretnék arra, aminek hangsúlyozását talán lehetne erősíteni: hogy valahányszor a nem nemesi osztályok, a parasztság, a polgárság — ha csak időlegesen

is — helyet kap a történelmi, gazdasági hatékonyabb szereplésben — például a Rákóczi-szabadságharc körüli időkben vagy más társadalmi megmozdulásokban — szinte kivétel nélkül megfigyelhetjük, hogy nemcsak a hatalomból kirekesztettek, de maguk az alapjában nemesi nemzetszemlélettel rendelkező íróink is kénytelenek fogalmaikat kiszélesíteni ebben a vonatkozásban. Nekik is számításba kell venniük a nép erejét, tevékeny szerepét a nemzet életében, s így nemzet koncepciójukon tágítaniok kell.

Megfigyelhetjük tehát, hogy a feltörekvő osztályok erősödésének hatására a nemesi nacionalizmus változása következik be. Nem utolsósorban a társadalmi küzdelem vált ki bizonyos más állásfoglalást a nemesi szemlélettel bíró íróknál is. Szerintem csak így válik lehetővé, hogy a nemesi nacionalizmus továbbra is, a maga határán belül fokozatosan kiszélesedve, még a XIX. század elején is haladó szerepet tudjon betölteni.

Rákóczi vagy Bethlen Miklós felfogása nagyon jól példázza az elmondottakat. Bethlen például rádöbben arra, hogy ők, a „főrendek” okozták a nemzet tragikus állapotát, és hogy a nép helyzetével foglalkoznia kell, annak a nemzet ügyeiben vitt szerepét komolyan kell vennie. Saját nemesi felfogásának helyességéről már teljességgel nincs meggyőződve, azt már nem látja célravezetőnek, és ha nem is bízik az új társadalmi erők tevékenységében, azt már megérti, hogy a népnek is teret kell kapnia a nemzet ügyeinek intézésében. Sőt azt is megérti, ha azzal cselekvően azonosulni nem is tud, hogy ha másként nem megy, a népnek harc árán kell ezt a vívmányt kieroszakolni, elérni. Rákóczi felfogására csak utalok. Érzésem szerint ott is hasonló a helyzet. Rákóczi felfogása is alapjában nemesi szemlélet, mégis a szabadságharcban való részvétele, vezető szerepe, s a népi erők térhódításának felismerése arra ösztönzi, hogy alapvető módosításokat hajtson végre saját nemesi nemzetfelfogásában.

Ez az említett változás még olyan szélsőségesebb típusú íróknál is észrevehető, akik minden jel szerint igencsak ragaszkodni látszanak nemzeti nacionalizmusukhoz. Többek közül Cserei Mihályra gondolok, akiről az előbbi hozzászólásban már megemlékeztek. Cserei természetesen a transilvanizmus határán belül marad, s ha akasztófára méltónak találja is a kuruc jobbágyságot és a pénzéhes szászokat, akik oly sokszor sértették fájón nemzeti öntudatát, s okoztak kárt anyagi javaiban a szabadságharc alatt, ha gyűlöli is őket, ha elő is hoz számos ilyen esetet, mégis egész felfogása érezhetően más, kitágultabb, mint az előtte élt, a Rákóczi-szabadságharcot meg nem ért főemberek nemesi nemzet-szemlélete. Megnyilvánul ez a jobbágysággal szemben alkalmazott óvatosabb eljárásban, bánásmódban, de főleg abban, hogy számol a nép erejével, s nemzetelképzelése akarva nemakarva erősen fellazul.

Bod Péter helyzete is igen érdekes. Nála természetesen nincs szó nemesi származásról és életformáról, hanem egy olyan típusú emberről, aki igyekszik a XVIII. század hivatalos felfogásához igazodni és nem akar azzal szembekeverülni. Művei azonban mégis korának igazabb megértését tükrözik. Ez esetben is arról van szó, hogy a megért politikai és vallási küzdelmek mély nyomot hagytak az egyébként szükségszerűen alkalmazkodásra kész felfogásában. Szinte az apjára, s annak kuruc társaira emlékezve vagy híveinek aktuális mostoha körülményeire gondolva, a szolgálknak, jobbágyságnak csaknem nemzetformáló szerepet tulajdonít történeti munkáiban. Ez a magatartás indokolja, hogy hosszasan foglalkozzék a „szolgaság” történetével, az elnyomottak mozgalmaival, Spartacus-sal, Dózsa hadával stb.

Végül még egy kérdést kívánok csupán érinteni. Szeretném hangsúlyozni, hogy a XVII. és XVIII. század műveltségére vágyó írói — főleg Erdélyből — fejlett polgári államokat, polgári vívmányokat ismerhettek meg külföldi tanulmányútjaikon. Az onnan hozott polgári elképzelések nyilvánvalóan nagymértékben hatottak az új hazai polgári kezdeményekre, de magára a sajátos nacionalizmusra is. Kezdve Szepsi Csombor Mártontól Apáczai Csere Jánosig és Bod Péterig ezzel a hatással számolnunk kell. A nemzet szolgálata, s a különböző olyan kategóriák, mint amiket manapság patriotizmusnak, nemzetvizsgálatnak, nemzetismeretnek nevezünk; mind olyan témák, amelyek a nacionalizmus kérdésével együtt már itt felvetődnek. Ezek a fogalmak pedig éppen a külföldlátás, a fejlettebb polgári viszonyok ismerete alapján a forrongás, a változás állapotába jutnak. A nemzeti törekvéseknek eszménye most már nem csupán a kard, a nagyszabású harc, miként ez szükség szerint jó ideig volt, de előkelő helyet kap a tudós művekkel, tudomány-szervezéssel, a sok más aprónak tűnő tettekkel való nemzetszolgálat. Úgy érzik ezek az írók, hogy nemzetük iránti kötelezettségeiknek ily módon tudnak eleget tenni. A külföldi hatások ilyen irányú alakulását jól szemlélteti például Comenius esete, akinek nemzeti programja a puritánusok eszmeiségébe behatolván, nem a meglevő hazai nemesi nacionalizmust erősíti, hanem éppen ellenkezőleg a fejlettebb, a már polgári irányba mutató nacionalizmust.

HOOPP LAJOS

Klaniczay Tibor referátumában a nacionalizmus előzményeit vizsgálta a magyar irodalomnak egy olyan periódusában, amelyben a polgári osztály még nem fejlődött ki. Ennek az osztálynak az alapjai ugyan létrejöttek, de Magyarországon a polgárság nem tudott olyan társadalmi vagy hatalmi tényezővé válni, mint például azokban a nyugati országokban — már a XVII. században is —, amelyekben a polgári fejlődés egyenes irányú volt. Érezhető az előadásban is, hogy milyen megtorpanások, megszakadások fedezhetők fel a magyarországi társadalmi átalakulás folyamán a régi magyar irodalomban. Nálunk még a XVIII. században is a két alapvető osztály, a nemesség és a jobbágyság osztályharca van előtérben, s szükségszerűen válik a nemesi nacionalizmus problémája döntővé a polgári nacionalizmus keletkezése és kialakulása vizsgálatának szempontjából.

Látható érdeklődést váltott ki több hozzászóló részéről a nemesi nemzet, a nemesi nacionalizmus elnevezéssel kapcsolatos problematika. Részben az előadásban következetesen használt nemesi nacionalizmus fogalmához, másrészt Pirnát Antal felszólalásához fűződtek. A marxizmus klasszikusai, akik az imperializmus korszakában a proletár osztályharc szemszögéből foglalkoztak a nacionalizmus kérdésével, érthetően előtérbe helyezték a polgári fejlődésnek, a polgári nacionalizmus vizsgálatának kérdéseit. A feudális nemzet, a nemesi nacionalizmus problémáira ilyen értelemben ezekben a klasszikus művekben kisebb hangsúly esik, mint pl. ENGELS-nél. A Pirnát Antal által a X. század tájáról említett nemesi nemzet fogalmának használata Engels más műveiben is előfordul. Történészeink mai gyakorlatában is megtaláljuk a „nemzet”, „feudális nacionalizmus” szóhasználatot, miután Klaniczay eljárásához hasonlóan lényegi különbséget tettek a nemesi és a polgári nacionalizmus között. A jól körülhatárolt polgári nemzetfogalomhoz képest azonban

nem érzem elég kimerítőnek a nemesi nemzet körülírását. Változik-e, és mennyiben ennek a nemzet fogalomnak a tartalma a nemesi nemzet kialakulásától a polgári nemzettéválás történelmileg meghatározott szakaszáig.

A rendi állam kialakulását követő századokban a nemesi nemzet fogalma nem lépi túl az etnikai közösség kereteit, az osztályérdekek az etnikai közösségi kötelék gondolatát háttérbe szorítják. Ilyen példát tudunk a magyar történelemből is idézni. Amikor a XI. században kialakult a magyar feudális uralkodó osztály, és megszilárdult a feudális államrend, ennek az osztálynak az összetevőiben a magyarok mellett külföldi, német főurak is szerepet játszottak. Helytelen lenne a köztük fellépő ellentéteket „nemzeti” ellentéteknek nevezni. Amikor pl. Géza herceg felkelt Salamon király ellen, aki mint magyar uralkodó idegen érdekeket képviselt, akkor egyes magyar ispánokat semmi sem tartott vissza attól, hogy ebben a küzdelemben Géza hercegtől Salamonhoz pártoljanak. Korábban, mikor Aba Sámuel király az elégedetlenkedő magyarok élén fellépett a magyar uralkodó renddel szemben, a nemes urak Péter királyt hívták vissza Németországból, akit éppen németes, németeket támogató politikája miatt saját maguk üzték el. III. Henrik német császárnak panaszolták, hogy Aba Sámuel „megveti az ország nemeseit és a parasztokkal és nemtelenekkel fog össze”. A magyar nemesi nemzet fogalom, ha ebben az időben ezt a kategóriát használjuk, nem volt más, mint a feudális uralkodó osztály öntudatának bizonyos jelképe, mely az etnikai vonatkozások területén alakult ki, amelyen ez a nemesi közösség helyet foglalt. De kizárta magából a nem nemesi rétegeket, a többséget, amely szintén magyar volt.

Ezt a kérdést Pirnát és Geréb elvtárs hozzászólásával kapcsolatban érintettem. Azt természetesen nem lehet kívánni, hogy egy ilyen kategóriát, amelyet ugyan nem érzünk minden ízében tisztázottnak, de pontosan tudjuk, hogy mit értünk rajta, új fogalommal helyettesítsünk. Mégis helyeselhetők azok a figyelmeztetések, amelyek a terminológiai zavar elkerülésére intenek, bár itt nem láttam ennek veszélyét.

Klaniczay Tibor kísérlete során, hogy elválassza a polgári fejlődés irányába mutató irodalmi jegyeket a nemesi nacionalizmustól, akár annak haladó elemeitől, nehéz műveletbe fogott. Különösen nehezíti a differenciálást az a történelmi szerep, amelyet a középnemesség töltött be a polgárosodás előkészítése terén. Maga a referátum is megmutatta milyen bonyolult kérdés ez egy olyan irodalomban, amelynek a vizsgált korokban egészében feudális jellege van. Érthető a habozás a fogalmazásban is, amikor a régi magyar irodalomnak ezeket az elszórt, haladó tendenciájú polgári előzményeit a nemesi nacionalizmus „mellé” vagy „esetleg azzal szembe” kívánja helyezni. Könnyebb végrehajtani ezt a műveletet más olyan európai irodalmakban, pl. a XVI., XVII. századi olasz, holland, francia irodalomban, ahol a polgári osztálynak, a nemesi uralom államkeretein belül már megvannak az erőteljes hatalmi és társadalmi tényezői.

Azonkívül, mint Bán Imre is utalt erre, egyes esetekben a polgári nacionalizmusnak ezek a Klaniczay Tibor által említett irodalmi vetületei nem vezethetők le mindig csak a belső fejlődésből. Nagy szerepük van a külföldi polgárosult államokban szerzett tapasztalatoknak is. Hivatkozhatunk akár Szcenzi Molnárra, Apáczaira vagy Misztótfalusi esetére. Arra a kérdésre, hogy mennyiben tükrözik írásaik a magyar polgári fejlődést, — válaszul a

hazai társadalmi átalakulás elmaradottságára, ellentmondásosságára kell utalnunk. Ezek a polgári nacionalizmus gyökereihez sorolt irodalmi elemek a nemesi és jobbágyi társadalom osztályharcán alapuló ellentmondásokból fakadtak, a feudális osztály bírálataként. Hazai polgári rétegek alig álltak irodalmi törekvéseik mögött, azért is buktak el. Inkább csak távlataiban és visszavetítve nevezhetők ezek a hazai polgári nacionalizmus kezdeményeinek.

Az előadás egyik igen fontos megállapítása a kuruc korszakkal kapcsolatos. A nemzet fogalmának kitágulása vagy kiszélesítésének lehetősége a kizsákmányolt osztály rétegeinek tudatában rendkívül figyelemre méltó jelenség. Irodalmi visszhangját Klaniczay a kuruc költészet tükrében próbálta megvilágítani. Felmerülhet azonban, hogy egy ilyen társadalmi szempontból lényeges kérdés irodalmi vetületét a kuruc költészetből bemutatott néhány illusztráció alá tudja-e támasztani kellőképpen. A marxista történeti kutatások elosztatják az ilyen kételyeket s bizonyítják, hogy a kuruc költészet egynémely gyöngyszeme általánosítható eszmei forrásból fakadt. A jobbágy-ság saját felszabadulásának reményében fogott fegyvert Rákóczi mellett, s kezdte magát a nemzet részének tekinteni. Hadd idézzem a marosszéki jobbágyok folyamodványát II. Rákóczi Ferenchez: „Hallottuk az mű Kegyelmes Urunknak ő Nagyságának kegyes jó ígéreteit, hogy valamely jobbágy ő Nagysága mellett fel ül, kardját felkötí, szabadságot ad nekie, ha Isten ő Nagyságának boldog előmenetelt ad, az országot megbirhatja, mű is azért, szegény igaviselő jobbágyok, a mű Kegyelmes Urunk mellett készek vagyunk életünk fottáig szolgálni országot és fejedelmet”.

Erőteljes öntudat szólal meg ezekben a folyamodványokban, amelyek kifejezik a történelmi realitást, hogy a nemzeti függetlenség ügyét Thökölytől Rákócziig, mintegy másfél évtizeden át, a népi kuruc mozgalmak képviselték. A Rákóczi szabadságharc a rendi előjogok korszakában zajlik le, egy olyan korban, amikor mindenki számára természetes volt a rendi megkülönböztetés. A nemesi nemzettudatnak kikezdése nagymértékben lazította a feudális állam kereteit. A Szegénylegények énekének mondanivalója, a lényegét tekintve, nem különbözik a kuruc vitézek folyamodványaitól. Megmutatják azokat az alapvető osztály-problémákat is, amelyek a Rákóczi szabadságharc létrejöttében, de bukásában is döntő szerepet játszottak.

Ime néhány sor a munkácsi vár alatt nyomorgó katonák és hajdúk supplicációjából: „Nagy alázatossan kénszerítettünk Nagyságodhoz folyamodunk, mivel, Kegyelmes Urunk, Nagyságod tudhattya: mikor Isten Nagyságodat mi közinkben Magyar Országúra ki hozta az szegény magyar nemzetnek igájja alól fel szabadítására, akkor azt fogatta Nagyságod, hogy valaki Nagyságod mellett fegyvert kött, minden féle úr dolgától, adózástól és szerjárástól immunitáltatnak. Kihez képest mi is, az kik vagyunk, annál inkább Nagyságod hűségire gyűltünk és elenségünk ellen Nagyságoddal fegyverkedtünk. Kegyelmes Urunk, nem tudgyuk, mi októl viseltetvén, immár is sokak földes uraink, Nemes Vármegye béliek, az kik otthon vadnak, eselődünk és házunk népét úr dolgára és egyéb féle adózásokra kinszerítik és hajtyák . . . jussanak eszében Nagyságodnak maga mondási, hogy mindenektől immunitáltatunk, fogja pártunkat . . . Egy pénz fizetössünk sem lévén, éjjel nappal az sok vigyázásban vagyunk, más képpen, Kegyelmes Urunk, hogy úr dolgát is járjunk, itt is szolgállyunk, ittílye megh Isten, nem viselhettyük ell, inkább kisébbek leszünk haza szállani és az zászlókat Hadnagy Uraink

kezében adni. Kiért az Isten is megh áldgya. Nagyságodtól Méltóságos Kegyelmes Urunktól Jó Választ Várunk . . . Soltis serege, Balogh Gábor serege és Kövesdi serege mind közönségesen.” (1704)

Ez évben kezdte meg Rákóczi a nemzeti állam kiépítését. Hatalma a főnemese és köznemesség szövetségén nyugodott, államapparátusa a rendi feudális állam szervezete. A jobbágyság mint társadalmi osztály megmaradt az ő nemzetkonceptiójában is. Változást csak a hadbavonult jobbágyokra vonatkozó 1703. szeptemberi vetési pátens jelentett. Legradikálisabb intézkedését, elkészve az 1708-as sárospataki országgyűlésen hirdették ki, a harcoló jobbágy örökös szabadságát. A nemesi osztályönzéssel szemben a nemzeti összefogás érdekében igyekezett az elnyomott rétegek panaszait orvosolni, ígéretét betartani, a nemesség jogait azonban határozottan megvédte. Ezt tanúsítja az előbbi folyamodványra írt válasza is: „Mivel mi sem a végre fogtunk fegyvert, hogy a földes urak jussát s szabadságát bontogassuk, sőt valamint mások, úgy a földes urak jussát is helyre állítsuk, melly okra nízve, hogy tellyességgel urok szolgálattýatul fel szabadítsuk, mind a Nemes Ország törvényének, mind pedig a földes urak jussának ellenére vagyon, mind azon által a még hadban szolgálnak, ki adott patensünk tenora szerint az olly hadban mentek eselédgyek urok szolgálattýára nem compelláltaknak.”

Rákóczi írói műveiben is megtalálhatók a rendi nemzet alapvonásai, de éppen a nép értelmezésében alakulnak ki új elemek. A jobbágyság helyzete iránt tanúsított megértése, segítő szándéka, a mind jobban előtérbe kerülő főnemesei osztályérdekek nyomása ellenére is felfedezhető számos levelében. Nyoma sincs ezekben valamilyenféle magyar büntudatnak, annál inkább a nemzet törvényes jogai védelmének. A magyar népet László király példájára akarja megszabadítani az idegenek elnyomása alól. Nemzeti törekvéseit a rendi nemesi nacionalizmusban kifejeződött osztályérdekek erősen hátráltatták. „Bizonyára se az én, se az Kegyelmed részéről nem most az ideje az eleim és Koháry-jószágot disputálnunk, de hazánkat oltalmaznunk . . . elkeseredett szivem megvallom, de bennem az a resolutio, az ki szolgálatára az megvetett földnek népi közé kihozott. Nem Erdély országért megyek, mert anélkül eddig is eltartott az jó Isten, de hazám ügyéért, az melynek szolgálatja, csak látom, kinek-kinek particularis contentumából áll” — írja 1705-ben Károlyi Sándornak.

Emlékirataiban olvassuk, hogy a magyar nemzet törvényei értelmében négy rendre oszlik. A clérus, és az ország nagyjaiból álló második rend kemény bírálatban részesül. A harmadik rend hibáinak felrovása után írja „Ki nem fejezhetem ama szeretet, hűség, és folytonos áldozatkészség nagyságát, mellyel a nemesség és katonaság irányomban viseltetett.” Tudjuk azonban, hogy a pórok fölkelése gyanakvóvá tette a nemességet, s amint azt Rákóczi is látta, a megyei nemesség kezdetben nem tudta, hogy valójában melyik párthoz álljon, egyformán félvén a néptől és a németektől. Bár a nemesség is hajlott hozzá, először a legszegényebb nemeseket küldték el kikémlelni hadereje nagyságát és szándékait. Azt is megfigyelte Rákóczi, hogy „A nemesség váraiban és kastélyaiban e nép által, tudomon kívül, nagyon szorongattatván, mindenfelől táboromba sietett.” Igen érdekes az ország negyedik rendjének jellemzése: „a királyi városok állapota is hasonló emlékoszlopa volt az austriai uralkodásnak, szegénységök, polgáraik megfogyatkozása s a mesterségek és ipar hanyatlása által bizonyítván, hogy árvaságra jutott az ország, s hogy az

árva javai a gyámok által eltékoztattak. A polgárság szintén ragaszkodott hozzá, de szegénysége miatt csak közepszerű segítségemre lehetett.”

A harmadik rendnél a nemesség mellett említett katonaság túlnyomórészt a felszabadított jobbágyság, a szabadosok, a hajdúk, a nép tömegeiből állott. Amikor Rákóczi a népről ír, melegség áradt tolla után. „Kik e sorokat olvasandják, alig fogják hihetni a nép ekkori fájdalmát és hozzámvaló ragaszkodásának nagyságát.” A kuruc versek és folyamodványok szellemét idézik a fejedelem emlékezései: „alig képzelhetni, mily igyekezettel és örömmel tódult a nép hozzám . . . Bőven hullatták örömkönnyeket, melyek az enyéimet is kicsalták. Buzgóságuknak és ragaszkodásuknak nem volt elég bennünket élelemmel ellátni: hanem haza-küldvén nejeiket, gyermekeiket, beálltak seregembe, többé el sem hagynának, s puskák hiányában kardokkal, vasvillákkal és kaszákkal fegyverkezvén, kinyilatkoztatták, hogy élni-halni akarnak velem.” A győzelmes kuruc háború a polgári átalakulás szempontjából egészen új lehetőséget, kedvezőbb feltételeket ígért. De ez a tendencia, amely a polgári fejlődés felé visz és a nemesi nacionalizmus pozitív elemeit domborítja ki, nem a magyar nemesi rend egészének egyértelmű fejlődését jelenti, hanem kényszer alatt jött létre, — egyrészt Rákóczi államférfiúi nagyságának, az osztályérdekek viszonylagos egyensúlyának megteremtését célzó, a nemzeti összefogás alapját képező politikájának következtében. Másrészt éppen ennek a „katona” rendnek és osztálybázisának céljai következtében, a nemzeti függetlenségi harc vállalása saját felszabadulása reményében. Amikor a szabadságharc vezetésében bekövetkezett a középnemesség háttérbe szorítása, majd a főnemesség előtérbe kerülése s az ezt követő kiegyezés, a nemesi nacionalizmus elvesztette azt a pozitívumát, amit a nemzeti összefogás időleges létrejöttének elősegítéséért neki tulajdoníthatnók.

Rákóczi tudni vélte „azon természetes gyűlölség” okát, amely a magyar nemesség és a nép között élt. „Mert a nép II. Ulászló király idejében visszaélvén a keresztes háborút hirdető bullával: fölzendült a nemesség ellen, de legyőzetvén, oly nagy szolgaságra jutott s a nemesség oly korlátlan jogokat nyert jobbágyságai fölött, hogy a törvények szerint csak lelkét lehetett a parasztnak tulajdonául tekinteni . . . úgy látszik nem kívánnak még most is egyebet, mint elvesztett szabadságukat megbosszulni.” A korlátolt osztálypolitika, a nép szabadsága árán szerzett nemesi kiváltságok makacs védelme Rákóczi szemében a centralizálás kísérlet és a függetlenségi harc idején elavult tényezővé vált. Az ország gazdasági felemelkedése, a szabadságharc anyagi bázisának biztosítása is részben új megoldásokat követelt, melyek a társadalmi átalakulás útjait is egyengették volna.

A magyar nacionalizmus irodalmi előzményeinek további vizsgálata szempontjából a kuruc korszak és a szabadságharc elbukása döntő mozzanatnak tekintendő. A nemesi nacionalizmus legtöbb pozitívumot hordozó szakaszának lezárulása következtében, a maguk nemében is ellentmondásos elemek sem szolgálhatnak közvetlen előzményül, mert valóban zárókövei annak a folyamatnak, amelyen Klaniczay Tibor a nemesi nacionalizmus vázolása során előadásában végigvezet. A Rákóczi szabadságharc bukásával pedig megszakadt a nemzetté válás lehetőségének az a másik, a nemzeti centralizáció és a polgári törekvések szaggatott útja is, amely a humanizmus megjelenésétől kezdve nyomon kísérhető. Az ezután következő korszakban, a XVIII. század további részében ezért bonyolulttá válik a feladat, amikor a polgári nemzet elemeinek erősödését keressük a gyarmati korlátok között. A magyarországi belső fejlődés

a feudalizmus válságát és a nemzettéválás folyamatát készítette elő. A század első felének történetében még nem látható világosan az előzménye annak a folyamatnak, amely a köznemességet a század végén a fejlődés élére veti.

Az előzményekkel függ össze a polgárosulásért és a nemzeti függetlenségért vívott harc egymásratalálásának a következő századra való áttolódása is. A nyelv, nemzet és haza fogalmának összekapcsolódása fontos lépés lesz a társadalmi gondolkodás fejlődésében, nagy haladás a nemzet és haza régebbi, szűken nemesi értelmezéséhez képest. Az irodalmi nyelv és a vele kapcsolatos művelt köznyelv kialakulása jelentékeny mértékben összefügg a nemzeti tudat és érzés alakulásával, szoros kapcsolatban áll a nemzet politikai egységének megteremtésével. A Klaniczay által hangsúlyozott, nyelvet illető felismerésnek minőségileg új fokozatai is megjelölhetők. Bessenyei Holmijában került rögzítésre, hogy „a magyar nyelvnek, tudománynak tekintetibe nincs Erdély, hanem csak egy magyar haza”. Azt pedig Kölcsey fogalmazta meg, hogy a „haza, nemzet és nyelv, három egymástól elválaszthatatlan dolog”. Minthogy ilyen nyelvi formára a polgárosuló nemzetnek és a felvilágosult polgári gondolatnak van szüksége, a nyelvi küzdelem az antifeudális, a rendiség ellen folytatandó harccal szövődik össze. A nyelvművelésért folytatott küzdelem egyes fázisai erőteljesen megragadhatók a XVI—XVII—XVIII. században is; számai nem szakadnak meg a kuruc kor utáni időszakban sem, a felvilágosodás korában azonban egy minőségileg új szakasszal folytatódik.

KLANICZAY TIBOR válasza

Megköszönve azt a számos értékes és fontos kiegészítést, melyet a hozzászólók előadásomhoz fűztek, csupán néhány vitás kérdéssel kívánok válaszomban foglalkozni.

Ezek között a legfontosabb a nacionalizmus értelmezésének, a nacionalizmus és patriotizmus egymáshoz való viszonyának a kérdése. Régebben a nacionalizmust és a patriotizmust mint egynemű, de ellenkező előjelű kategóriákat használtuk. A nemzettel, hazával kapcsolatos felfogásokat, nézeteket aszerint minősítettük patriotizmusnak vagy nacionalizmusnak, hogy haladó vagy reakciós törekvéseket szolgáltak-e, hogy tetszenek-e nekünk vagy sem. Ezt az eljárást tudománytalannak, s ideológiailag igen veszélyesnek tartom, mert elködösíti a nacionalizmus lényegét, azt, hogy egy, a polgársághoz kötött történeti kategóriáról van szó. Ha egyszerűen csak patriotizmusnak minősítünk minden progresszív jellegű hazafias vagy nemzeti megnyilatkozást, akkor tág kaput nyitunk olyan törekvéseknek, amely nacionalista jelszavakat a szocialista hazafiság részévé nyilvánít. Az 50-es években tanúi lehettünk ennek a folyamatnak, mely azután az 1956. évi ellenforradalom alkalmával alaposan megbosszulta magát. Mivel Zrinyi, Kölcsey, Vörösmarty, sőt Petőfi nemzeti elképzeléseivel, s ezzel kapcsolatos irodalmi műveikkel összefüggésben — azok vitathatatlan haladó jellege miatt — szentségtörés lett volna nacionalizmust emlegetni, minden a maguk korában nagyon is progresszív nacionalista megnyilatkozásukat a ma is érvényes patriotizmus rangjára emeltük, s akaratlanul is az örökérvényűség látszatával ruháztuk fel. Pedig az időtlen patriótáság minősítésével ellátott, de valójában nacionalista megfogalmazások egészen

mást jelentettek, más célokat szolgáltak egykori létrejöttük idején, mint 1954-ben vagy 1956-ban: a polgári haladást és a nemzettéválás haladó folyamatát elősegítő jelszavakból a proletár-internacionalizmus és a szocialista hazafiság ellen irányuló reakciós-nacionalista frázisokká váltak.

Ezek a súlyos következménnyel járó félreértések elkerülhetők akkor, ha nem játszunk a különböző nemű fogalmakkal, ha nem keverjük össze a nacionalizmust mint egy történeti-ideológiai kategóriát a hazaszeretettel, mint erkölcsi kategóriával. A hazaszeretet mint nemes emberi érzés — hasonlóan annyi más-hoz (szülők iránti szeretet, a gyermekek szeretete vagy a legtágabban felfogott, etikai értelemben vett humanizmus) — már megvolt az ókorban is, évezredekkel a nemzet és a nacionalizmus létrejötte előtt, s meglesz feltehetőleg további évezredekig a polgári nemzet és nacionalizmus teljes eltűnése után is. A nacionalizmus viszont a fejlődés egy adott szakaszában, általában a kialakuló modern burzsoáziával együtt megjelenő ideológiai tényező, mely a polgárság történetének haladó szakaszaiban sokszor progresszív vagy akár forradalmi szerepet is betölthet. Ilyenkor a nacionalizmus elválaszthatatlan egységbe fonódhat a legnemesebb patriotizmussal, vagyis a nacionalizmus mint ideológiai elem a hazaszeretet erkölcsi követelményét elégíti ki. Később, a burzsoázia reakcióssá válásakor, de különösen a szocializmus korszakában viszont a nacionalizmus — noha a hazafiság álarcájába burkolózik — voltaképpen a patriotizmus ellen irányul. Ma a patriotizmussal csak a proletár-internacionalizmus egyeztethető össze.

A nacionalizmus helyes történeti értelmezése érvényesül a magyar nacionalizmus történeti útját és sajátosságait elemző pártállásfoglalásban is, mely határozottan kimondja, hogy a nacionalizmus a XIX. század első felében a haladást lendítő ideológiai tényező volt. A nacionalizmus tehát nem egy eleve pejoratív jelenség, csak a történeti fejlődés folyamán vált ilyenné. Hasonló e tekintetben osztálybázisához, a burzsoáziához: elítéljük ma, a szocializmus korában, de csodálattal adózunk az európai polgárság hajdani nagyságának, forradalmi tetteinek.

Aggály merült fel a tekintetben is, hogy jogosult-e nemesi nacionalizmusról beszélni, nem vezet-e ez a burzsoá nemzet és nacionalizmus pontosan meghatározható foglalmainak a feloldására és végül semmitmondóvá tételére. Véleményem szerint a feudális értelemben vett nemzet, a nemesi nemzet létét nem lehet tagadni. Mikor a XIII. századtól kezdve *natio hungarica*-ról, később pedig már magyar nyelven is *magyar nemzet*-ről beszélnek az irodalmi emlékek, akkor nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy a középkor vagy a XVI. század írói helytelenül használták ezeket a fogalmakat, s meddő kísérlet volna megpróbálni ezeket mással helyettesíteni. Csak az a fontos, hogy a nemesi és a polgári nemzetet ne keverjük össze, hogy világosan lássuk a kettő közötti elvi, tartalmi különbséget. Ezt az eltérést előadásom elején meg is kíséreltem körvonalazni. Ha viszont nemesi nemzet van, akkor nyilván beszélnünk kell nemesi nacionalizmusról is minden olyan esetben, amikor a nemesi nemzet törekvései nagy hangsúllyal érvényesülnek, amikor a nemesi nemzet a maga célkitűzéseit, jogait és sajátos jellegét a legfőbb értéknek nyilvánítja.

Az így értelmezett nemesi nacionalizmust sem szabad összekeverni a polgárral, még a magyar fejlődés esetében sem, ahol pedig a történeti körülmények folytán a kettő között igen szoros kapcsolat, sőt nyilvánvaló kontinuitás volt. Éppen ezért én is csatlakozom azokhoz, akik Pirnát Antal felszólalását illetően óvatosságra intettek. Ő ugyanis a nemesi és polgári nacionalizmus

szoros összefüggését törvényszerű, általános jelenségnek tartja, s ezzel a polgári és nemesi nemzet közötti alapvető különbség jelentőségét túlzottan lecsökkenti. Emlékeztetnem kell őt arra, hogy az általa említett nyugat-európai nemzeteknél mindig jelen volt egy erős burzsoázia, amely képes volt a nemesség „nemzeti” eszmélkedéseinek új tartalmakat adni, s nemzet-elképzeléseit gyökeresen átformálni. Angliában, Németalföldön a rendi formán belül az újkorban határozott polgári tartalmak törnek elő, míg nálunk a rendi keretek között minden kísérlet ellenére változatlanul a nemesség mondanivalója uralkodik, s még a polgári törekvéseket is ez hordozza. Ezért ki kell tartanom azon állításom mellett, hogy a nemesi és polgári nemzet különösen szoros összefonódása, s a polgári nacionalizmusnak a nemesiben való gyökerezése nem általános törvényszerűség, hanem kelet-európai jelenség, mely a magyarság történetében különös nyomatékkaal érvényesült.

Emlékeztetnem kell itt arra is, hogy következetesen mindig csak a nemességről, vagyis nem a feudális uralkodó osztály egészéről, hanem csak annak egyik — bár legfontosabb — rétegéről beszéltem. A nacionalizmus előzményeinek, gyökereinek vizsgálatából ki kell rekesztetni nézetem szerint a főurakat, kivéve azokat az eseteket, amikor egy-egy főúr mint a nemesség vezére lépett a színre. Ha más vonatkozásban, például a feudális kizsákmányolás tekintetében arisztokrácia és nemesség közt elvileg nincs is különbség, addig a nemzet-problematika szempontjából szerepük alapvetően különböző. A főurak is rendi szemléletet képviselnek, de náluk ezzel nem járnak együtt „nemzeti” törekvések. Ez utóbbiakhoz feltétlenül szükséges, hogy szélesebb réteg legyen a hordozójuk, mert csak egy társadalmilag és politikailag összetartozó tömegnek van szüksége olyan kollektív tudatra, mint a „nemzeti”. Rendi szemlélet és rendi nacionalizmus ezért nem azonos fogalmak, a rendi nacionalizmus, csak a nemesi rend szemléletével jár együtt, de a főúrral nem. Ez az oka annak, hogy a nemesi nacionalizmus fejlődési szakaszait vizsgálva, a Mohácsiól Zrinyiig terjedő időszakról hallgattam. Ekkor ugyanis a nemesi rend nem volt számottevő önálló politikai erő; a vezető szerep ekkor a báróké, az arisztokráciáé. A főnemesség saját rendi politikáját a XVII. század elején juttatja diadalra, s e rendi politika vezéreinek, mint Illésházy Istvánnak, Thurzó Györgynek, Eszterházy Miklósnak és Pázmány Péternek a nézeteiben nacionalizmust hiába keresnénk. Nem ismeretlen kategória számukra a nemzet, de korántsem bír olyan jelentőséggel, mint a Jagello-korban vagy a kuruc korban a nemesség számára.

A főnemesség vezetészerepe volt az egyik oka annak, hogy oly keveset szóltam a XVI. századról, s hogy például a végvári vitézek szerepét a nemzet-problematika szempontjából nem érintettem, — amit Bán Imre és Pirnát Antal szóvá is tettek. A végvári vitézek nem „nemzeti”, hanem hazafias és főként keresztény célokért küzdöttek. Balassi Bálint az országról úgy beszél, mint „Édes hazám, te jó Magyarország, Ki keresztyénségnek viseled paizsát”, de nemzetről nincs szó az ő költeményeiben. A nemesség korábbi hangos nemzeti öntudatát ekkor visszaszorította a keresztény egység tudata, valamint a közös hazáért együtt küzdő legkülönbözőbb népek összetartozásának az érzése. Európa számtalan nácioja találkozott ekkor a magyar végvárakban, s együtt védik a magyar hazát is, a horvát hazát is, a Dunamedence minden népének a hazáját, sőt az egész keresztény Európát. Balassi költészetének, illetve a Balassi által mintául vett költészetnek feltűnő poliglott jellege szintén arra mutat, hogy itt nincs szó sem arról a nemesi nacionalizmusról, melyről Mátyás és

Verbőczy nemesi szónokoltak, sem arról a nemzet-problematikáról, mely a reformáció íróinak munkásságában kezdett fel-feltűnedezni.

Hiányként vetette fel Tóth Dezső a vallási probléma mellőzését előadásomban. Azt hiszem, ez a kifogás jogos. Nem azért, mintha feladatom lett volna a vallási kérdés végigkísérése a régi magyar irodalom fejlődésében. Fontos lett volna azonban rámutatni arra, hogy a nemesi és polgári nemzet-elképzelés s nacionalizmus közti eltérésben a vallás kérdésének nagy jelentősége van. A nemesi nacionalizmus olyan kornak a terméke, amikor az emberek tudatában a vallás még fontosabb kategória, mint a nemzet, míg a polgárság tudatában a vallás — fontosságát tekintve, s politikai jelentőségét nézve — már egyre inkább a nemzet mögé szorul, s ez a folyamat teljessé válik, mielőtt a polgárság ideológiája leveti magáról kezdeti vallásos köntöseit. A vallási problémákör bekapcsolása tárgyalásomba számos helyen jobban alátámasztotta volna érvelésemet. Legyen szabad most utólag csak egy mozzanatot említenem. A kuruc nemesi nacionalizmus és a szatmári béke után kiteljesedő Habsburg-hű területi-rendi nacionalizmus különbségét az előbbinek uralkodóan protestáns, az utóbbinak elsősorban katolikus jellege is alapvetően meghatározza.

Ehhez kapcsolódik a Mátyás országának, illetve a Regnum Marianum-nak az eszménye; az egyik a Zrinyitól Rákócziig érvényesülő Habsburg-ellenes kuruc nacionalizmus, a másik pedig a szatmári béke utáni Habsburg-barát nacionalizmus jelszava lett. A két koncepció közti áthidalhatatlan szakadék jól szemlélteti a XVII., illetve XVIII. századi nemesi nemzetfelfogás különbözőségét.

Szintén Tóth Dezső vetette fel mint hiányt a magyarnyelvűség kérdésének a mellőzését. Ez szándékosan történt. A nacionalizmus előzményei ugyanis más probléma mint a polgári nemzet előzményei. Az anyanyelv, mint a polgári nemzet első helyre állított ismérve, óriási szerepet tölt be a nemzet-térválás folyamatában. Az egységes köznyelv és irodalmi nyelv kialakulása e folyamat egyik legfontosabb része, s azok a törekvések, melyek az anyanyelv fejlesztését, az irodalmi használatban való elterjedését szorgalmazzák feltétlenül aktív elősegítői a nemzet-térválásnak ezen a ponton. Az ilyen törekvések azonban korántsem nemzeti célkitűzésekből fakadnak, bár egyes humanistáknál (Sylvester, Pesti Gábor) ilyesmire is van példa. Gondoljunk azonban Pázmányra, akinek az egységes magyar irodalmi nyelv létrejöttében igen nagy szerepe van, s aki talán mindenki másnál határozottabban foglalt állást a magyarnak más nyelvekkel való egyenrangúsága mellett irodalmi műveivel és elvi nyilatkozataival egyaránt. Mégsem képvisel Pázmány nacionalizmust, s az ő anyanyelv kultuszának sincs köze ehhez. A nyelv-probléma önálló nem a nemzeti tudat fejlődésével van kapcsolatban, hanem az ellenreformáció érdekeivel, amely a reformáció magyarnyelvűségéhez alkalmazkodva azt egy még magasabb szintre óhajtott emelni. Míg tehát ebben az esetben a magyarnyelvűség fejlődése nem nacionalizmus, addig a XVIII. században viszont a nemesi nacionalizmussal a latin nyelv védelme függött szorosan össze. A nyelv-kérdés tehát nem egyértelműen kapcsolódik a nacionalizmus előzményeinek problémaköréhez, s ezért szándékosan nem tértem ki rá részletesen, szűkre szabott tanulmányom keretei között. A magyar nyelv ügye a nacionalizmussal csak a XVIII. század végétől kezdve forrott össze elválaszthatatlanul, vagyis éppen attól az időtől kezdve, amely már kívül esett előadásom tárgykörén.

Felmerült az a kérdés is, hogy a nacionalizmus problémájának mostani vizsgálata mennyiben eredményezi majd a régi magyar irodalomra vonatkozó koncepciónk megváltozását. Csatlakozom Gerézdi Rabánhoz abban, hogy a magyar nyelvű irodalmi emlékek megbecsülése változatlanul fontos marad, s ennek semmi köze a nacionalizmushoz. De világosabb álláspontot kell kialakítani a magyar irodalom és a régi Magyarországon élő más népek akár anyanyelvű, akár latin irodalmának a viszonya, összefüggései, egymástól való elhatárolása kérdésében. Az ezután megírandó szintézisben erre a kérdésre az eddiginél nagyobb figyelmet kell majd szentelni.

TÓTH DEZSŐ

A POLGÁRI NACIONALIZMUS KIALAKULÁSA A MAGYAR IRODALOMBAN

I.

Az 1772-től 1848-ig terjedő korszak — bármilyen határozottan tagolódik is — egészében a polgári nacionalizmus kialakulásának ideje történelmünkben. Rányomta ugyan erre a korszakra, mint nemzeti ideológiánkra is, a maga bélyegét a társadalmi erők gyengesége — történelmi lényegét tekintve azonban a nemzeti kibontakozás folyamata progresszív volt. Talaján is egy eszmeiségben, esztétikájában nagy, nemzeti irodalom fakadt, amely tükrözte és segítette, egy ideig szinte hordozta a nemzetiség ügyét s amelynek népre, nagyvilágra tekintő patriotizmusa haladó hagyományaink közé tartozik s szerves része szocialista hazafiságunknak.

A magyar nacionalizmus alakulását vizsgálva, ezúttal azonban némi egyoldalúságra kényszerülünk. Nem feledve, még kevésbé tagadva a korszak egészének progresszív jellegét — a figyelmet a nemzettéválás megalapozatlanságával, felemásságával összefüggő sajátságaira kell fordítanunk s nyomaték-
kal utalnunk egy már ebben a korban is elevenen élő szűkebb, peioratív értelmű nacionalizmusra.

A magyar nacionalizmus komplett ideológiája a XIX. század közepére nagyjából kialakult s a későbbi, egyre dekadensebb nacionalizmus mindig olyan motívumokat használt fel, amelyeknek gyökere erre a korra nyúlt vissza. Legutóbb az 1956-os ellenforradalom is nem egy olyan elemre épített, amelynek felhasználhatóságát történetileg magyarázni csak a reformkori nacionalizmus felől lehet. Ezek az elemek, motívumok a maguk korában még nem voltak jellemzők, sokszor csupán csak kísérték a lényegében progresszív folyamatot — de már akkor is mint a magyar fejlődés gyengeségeinek következményei voltak jelen.

Ezeknek a korlátoknak a hangsúlyozását azonban csak részben indokolja a nacionalizmus elleni harc aktualitása, az arányok alkalmi eltolódásának másik oka úgy érzem, tudományágunk némi mulasztása is. A felvilágosodás, nyelvújítás, reformkor irodalmáról szólván — a túlsúlyban levő pozitívumok vonzásának nagyon is engedve — jelentőségéhez mérten csekélyen gondolt fordítottunk az irodalomban jelentkező nacionalista, nemzetiségellenes, izolációs,

antiszemita stb. elemekre, s ezeket elemző megbélyegzés helyett inkább kizártuk a tárgyalásból — akaratlanul kissé meg is tisztítva tőlük irodalmi hagyományunkat.

II.

A nemzet, mint ismeretes, történeti, közelebbről polgári kategória, éppen ezért már kifejlésének idején, történelmileg haladó korszakában is jelentkeznek alapvető korlátai: a nemzeti önmagasztalás, ugyanakkor más nemzetek lebecsülése, egyfajta önérvényesítő megkülönböztetés és agresszivitás. Amit már most a magyar nacionalizmusról szólva le kell szögeznünk az, hogy ezek a korlátok nálunk már a kezdeti időben is fokozottan, a tipikus nyugati polgári fejlődés hasonló korszakaihoz mérve erőteljesebben jelentkeztek, hogy a magyar nacionalizmusra elmaradottságunk már fogantatásakor rányomta bélyegét, s hogy a felemáság bontakozását is mindvégig kísérte. Ez az alapfogyatékoság az irodalom vonatkozásában abban összegezzhető, hogy a mi nemzeti ideológiánk kialakítója nem a történelmileg friss, új osztály, a feudálist leváltó vagy azzal kiegyező polgárság, hanem az ún. történelmi osztály, az átalakuló, egyre inkább polgári funkciót betöltő nemesség volt. Ebből szükségképpen következett, hogy nemzeti ideológiánk eleve konzervatív, antikapitalista, romantikus elemekkel ötvöződött, s hogy benne a patriarchálisan értelmezett paraszti-nak különösen nagy szerep jutott.

A magyar nacionalizmus kezdettől való, fokozott torzulásának másik oka azzal függött össze, hogy a magyarság sajátos fejlődési körülményei folytán már a polgári fejlődés kezdetén más magyarországi népek nemzeti kibontakozásának is útját állta, s így nemzeti önérvényesítése szinte kezdettől fogva más népek nemzeti jogainak kétségbevonásával, kissebbitésével járt.

Ennek előrebocsátásával — mivel a folyamat egészének vizsgálatára nem vállalkozhatunk — ragadjunk ki néhány kérdést.

Az egyik probléma annak a rendi nacionalizmusnak az értéke és értékelése, amely a XVIII. század végén, XIX. század elején, nagyjából a felvilágosodás és nyelvújítás korának irodalmában oly szembetűnően jelentkezett. Ekorszaknak, mint tudjuk, egyik jellemzője, hogy a szociális progresszió nem tudott szervesen és tartósan összekapcsolódni a nemzeti függetlenség ügyével, hogy az igazi nemzeti felemelkedés e két egymást feltételező eleme külön úton futott. Ahogy a korszak politikai életében a nemzetileg legmagasabb rendűt a kettő összekapcsolásával az első magyar köztársasági mozgalom képviselte — ugyanúgy az irodalomban is a legnemzetibbet azok a művek reprezentálták, amelyek történelmileg a mozgalomhoz kapcsolódva hoztak létre ideiglenes szintézist. Ilyen volt Batsányi politikai lírája és Kármán tartalmában is nemzetit követelő irodalomértelmezése. Ahogy azonban a mozgalom elszigetelődött s politikai törekvéseit is egy lényegében ellenforradalmi korszak tartóztatta fel, ugyanúgy

Batsányi lírája, Kármán irodalomfelfogása sem folytatódott, csupán elszigetelten anticipált sok mindent a reformkori politikai és irodalmi nemzeteszemből. Az 1795-öt követő rendi kompromisszum idején Kazinczy nyelvművelő mozgalma a nemzetit közvetve, az irodalmi nyelv művelésével támogatta — de a nemzeti tartalommal szembeni közöny, a kozmopolitizmus is jellemezte művét. Csokonai pedig azzal, hogy progresszió és nemzeti szintézisét népi alapon kísérelte megteremteni — a legtöbbet adta, de egyben kirekesztődött a rendi keretek közt mozgó irodalomból, sőt annak egész folyamatából: művével nem is a reformkori, hanem éppenséggel Petőfi költészetének lett történelmileg is elszigetelt elődje. Mindebből kitűnik, hogy a nacionalizmus magasrendű irodalmi képviselőjének lehetőségei viszonylag korlátozottak voltak. Másfelől ráirányul a figyelem arra, hogy ugyanakkor a korszak egészen az ellenállás idején csakúgy, mint a kompromisszum szakaszában, majd annak felbomlásakor változó színezettel ugyan, de mindvégig elevenen virágzott egy erős nacionalizmust — rendi nacionalizmust — sugárzó irodalom. Dugonics, Gvadányi, Berzsenyi, Kisfaludy Sándor, a nacionalista drámák Kisfaludy Károlya, a kezdő epikus Czuczor és Vörösmarty ennek az osztályszínezetű hazafiságnak hirdetői. Ez a nacionalista irodalom ugyan az előbb jelzett csúcsok és tendenciák szintje alatt, de nagy erővel, egyetemes hatással propagálta a maga rendi koloncokkal megrakott nacionalizmusát s már csak széles bázisánál, nagyarányainál fogva is belekiabálta politikába, irodalomba, köztudatba a maga sokban parlagi nemzetideálját. Hatása, ereje nagy volt, annál is inkább, mert ugyanez az osztály lett a reformkori átalakulás vezető ereje s ha fejlődése során ennek a korai, üres nacionalizmusnak kigúnyolását, megtagadását nagyrészt maga hajtotta is végre — egyes elemeit magával hurcolta, visszamenőlegesen igazolta s az immár egyetemesebb reformkori nemzettudatnak is részévé avatta.

Mi jellemezte közelebről ezt a nacionalizmust? Nagyrészt merő negatívumok. Mindenekelőtt az osztálykiváltságok védelme. Ez bővebb fejtegetésre nem szorul. A II. József politikájával szembeni ellenállás lényegében osztályindokú volt, ez Dugonics, Gvadányi művéből, az 1790-es ujjongás irodalmából — még Batsányi ünneplő verséből is — világosan kitűnik, a kompromisszum idején sem változott ez a konzervativizmus, legfeljebb ekkor a nacionalizmussal nem annyira a feudális berendezkedés védelme, mint inkább glorifikálása párosult, s a 10-es évek végének, 20-as évek elejének tüzes hazafiaszkodása ha nem védte vagy magasztalta is — de akaratlanul hirdette a rendi mentalitást. Ha a nemesi nacionalizmus e periódusai más más színezetűek is, a társadalmi konzervativizmus egyformán és mindvégig jellemzi őket.

Másik merőben negatív vonása volt ennek a nacionalizmusnak a más népek, főleg a nemzetiségek lebecsülése, olyan felsőbbiségtudat, amely mereven elhárította az idegenekkel való keveredés gondolatát, s a nemzeti fenntartását és biztosítékát az izolálódásban vélte megtalálni. A legekleatásabban fejezte

ezt ki az *Etelka*, amely sokkal inkább nemzetiség, mintsem abszolutizmus ellenes mű. A regény telve a minden alkalmat megragadó, vagy inkább kereső idegengyalázással, kiirtással fenyegető agresszivitással (az egyik magyar vezér, a nyájas Uszubu pl. tréfálkozva beszéli el egy egész tót város kiirtását); — jegyzetei pedig egy nacionalista történelem és nyelvtudomány alapjait vetették meg, amely nemcsak a horvátistváni tudománynak elődje, de nemzetiségellenességével, uralmi és területi igényeket alátámasztó névmagyarázataival, dokumentumaival az irredenta történettudománynak is őse. A regényt Kazinczy „a magyar névnek illetlen s ok nélkül való emlegetései” miatt élesen elítélte, de — s ez volt jellemző a rendi közgondolkodásra — ugyanez a nacionalizmus volt hallatlan sikerének is főoka.

Az *Etelka* szerelmi történetével az izolálódást is hirdette. A bolgár (tót) Zalánfi alakjának megrajzolásával az író merőben a nemesi olvasó előítéleteire épített, annak nacionalista felháborodását szította, amiért Zalánfi idegen létére egyáltalán magyar kisasszonyra mert szemet vetni. Ugyanez a motívum irodalmilag magasabb szinten, de igen határozottan jelentkezett Kisfaludy Sándornál is. Egyik tragikus végkifejletű drámájának (*Az emberszív örvényei*) konfliktusát az adja, hogy egy magyar nemes 14 évi házasság után el akarja hagyni feleségét, pusztán azért, mert az olasz származású. Itt azonban még nem a később olyannyira népszerű „magyar nő” motívumról van szó — hiszen az idegen asszony alkalmazkodott környezetéhez, magyarul beszél, nem idegen majmoló, szereti férjét, mint ahogy az is őt — hanem az azonos nemzetiség önmagáért való nacionalista reklamálásáról. Ugyanezt a nemzeti különállást igen hatásosan, vígjátéki formában és happyenddel propagálta a *Dárdai ház* is, amelyben a magyar nemes nem adja leányát a különben igen derék, de francia szomszéd fiához. „Magyar vagyok — mondja — a lányom is magyar legyen s maradjon magyar s magyarnak felesége lévén, szüljön magyarokat. Nemzetemnek káros koresosodását én az én véremmel sohasem fogom előmozdítani”. — És így tovább az egész darab során, mígnem kiderül, hogy a szomszéd is magyar. Jellemző, hogy a 27 éves Vörösmarty már egy magasabb igényű nacionalizmus alapján így írt e darabokról: „Mindkettőben az igen messze vitt hazafiaskodás szinte nem jól esik a legbuzgóbb magyarnak is. . . szent érzés az, de nem kell vásárra vinnünk s úton útfélen üvölnünk, hanem csak ott, ahol hathatósabb rugói, vagy nevezetesebb következtetései lehetnek. . .”

A rendi nacionalizmusnak ezek mellett az egyértelműen negatív vonásai mellett azonban voltak olyan sajátságai is, amelyekben az osztályvonások és a nemzeti vonások szinte elválaszthatatlan egységben jelentek meg, amelyek ezt a nacionalizmust merőben kétarcúvá tették. Egyik első pillantásra is szembevető jellemzője volt pl. a rendi nacionalizmusnak egy rendkívüli felfokozottság, naív illúziósság, Katona szavával élve a nemzeti dicsekvés, amely nem kifejezetten más népek ellenében, de gátlás és korlát nélkül magasztalta a

magyart. Berzsenyi egyes költeményei, Kisfaludy Sándor *Boldog szerelem*-je nemesházi rajzolatai, öccsének történeti drámái, a korai hősi epika némely darabja (*Hűség diadalma*, *Augsburgi ütközet*), ha évtizedeiknek megfelelően más-más árnyalattal is, de egyaránt a nemzeti önteltség naív dagályától voltak eltelve. Kétséges, van-e irodalom, amely ilyen viszonylag hosszú időszakazon, mintegy két évtizeden át fel tud ennyire alaptalan s mégis ilyen hevületű és fokú nemzeti önmagasztalást mutatni. Ennek a nacionalista káprázatnak az ígézetében az utolsó rendi felkelés nemzeti hőszok, félistenek gyülekezetévé, a parlagi életforma minden nemzettől irigyelt magyar boldogsággá, a rendi alkotmány az angoléval vetekedő nemzeti büszkeséggé nőtt; író és közönsége pedig együtt ámult el a magyar hősi jellemen, a bátorság és igazmondás, nemes büszkeség és lovagi szótartás, az erkölcs és becsület eme mindenkori óriásán, akit legádázabb ellene is rettegve tisztel, s akinek minden dráma és hősköltemény végén reszketve hódol. — Nyilvánvaló, hogy ez az illúziósság egyfelől a nacionalizmus rendi jellegéből adódott, a nemesség szereptudatát erősítette, rendi hiúságát legyezte, az osztály ingatag talajon álló uralmát támogatta. Ez a nacionalizmus azért volt felfokozott, mert a nemesség konzervativizmusát, feudális mivoltának időszerűtlenségét kellett kompenzálnia; olyan üres hang, tartalmatlan szólam volt ez egyfelől, amely csak harsogva vált hallhatóvá. A nacionalizmus a kifejezetten rendi oldalának megvolt a maga esztétikai vetülete is; az illúziók nyelve, az irodalomban, költészetben egyfajta retorikus formalizmus, nehéz dagály, a nyelvi kifejezés tartalompótló, Kőlcseytől is szavá tett felduzzadása pl. Berzsenyi lírájában, vagy a karzattapsra vadászó, olesó retorika, vég nélküli szavaltatok, öndicsérő deklamálások Kisfaludy drámáiban s a korai hősi epika némely alkotásában. — Másfelől azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ez a felfokozottság nemcsak a vélt rendi nagyság és a tényleges helyzet kontrasztját fedte, hogy a magyar nemzetiségnek nemigen voltak objektív biztosítékai; nálunk nem volt nemzeti abszolutizmus, önálló politikai élet, valamennyire is centralizált közigazgatás, nem voltak nemzeti intézményeink, azaz nem voltak meg a nemzettévülésnek bizonyos anyagi, strukturális feltételei. — Ezek híján a nemzeti merő hangoztatásának érvénye automatikusan megnőtt, a nemzeti hangsúlyozásának fő formájává lett, jelentősége a hiányzó tartalmak magába olvasztása miatt is megnőtt — egyszóval, hogy a nemzeti közérzületnek ez az elefantizmusa függő helyzetünkkel is kapcsolatos volt. Aminthogy II. József beolvasztási politikájával, a Napóleoni hódítással szemben, majd a kompromisszum felbomlásának első időiben, különböző mértékben, ugyan korlátolt, de politikailag is megfogalmazható nemzeti érvénnyel bírt. S ugyanakkor ezt az oldalát esztétikailag is pozitív mozzanatok kísérték. A felfokozottság — s ezt Berzsenyi lírájában lehet legtisztábban tetten érni —, egyszersmind a hangvétel, a stílus egyfajta absztraktságát is jelentette, amely a rendi osztálygenezis legdurvább nyomait elfedte, egy olyan általánosítotttságot is magával hozott, amely a

rendi felől a nemzethez közelítő szublimálódást is alkalmas volt kifejezni és előmozdítani.

Vagy nézzük a rendi nacionalizmust jellemző történeti érdeklődést. Egyfelől ez mélységesen összefügg magának az osztálynak később a dzsentritől is oly büszkén emlegetett történelmiségével. A nemzeti ideológiát is ugyanaz az osztály alakította ki, amely a feudális múltban is vezetőszerepet játszott, amelynek tudatában a nemzeti és osztálymúlt azonosult. A múltba fordulás tehát a rendi hatalom fényét emelte, öntudatát erősítette. Jellemző, hogy a honfoglalás-motívum is mennyire rendi elemekkel terhelten jelent meg. Tulajdonképpen földfoglalás volt, a rendi kiváltságok történelmi indoka: akkor vált el úr és jobbágy, akkor vetették meg a megyerendszer alapjait, onnan származik a nemzetiségek feletti magyar primátus, Pusztaszer a rendi uralom történeti biztosítója stb. Ezt a történelemszemléletet esztétikai negatívum is kísérte. A rendi konzervativizmusnak megfelelő metafizikus nemzetszemlélet külsődleges múlt ábrázolásához, áltörténetiséghez vezetett, az osztály-azonosság tudatában elegendő volt a jelen moráljának egyszerű, változatlan visszavetítése. Másfelől azonban az is nyilvánvaló, hogy a történelem időbeliségénél fogva a merő osztálytudatot meghaladó, generációkat összekapcsoló kategória is, amely ugyan csak az idő dimenziójában, de már a nemzeti egy elemét is magában hordozza, amely akarva akaratlan teremtia legtágabb értelemben vett hagyomány fogalmát, amely — sejt már később a tudatosság magas fokán, Kölcsey fogalmazta meg — a nemzettudat oly fontos pillére. S ha a felfokozottság főleg a lírában és drámában hozott pozitívumokat —, a rendi nacionalizmus történelemszemlélete a hexameteres epika és a történeti regény alapjait vetette meg.

Az irodalmi népiességgel — mint a rendi nacionalizmus kísérőjével, lényegében ugyanez a helyzet. A nemesség a maga magyarságának hangsúlyozásáért a néphez fordult. Amíg azonban egyfelől a patriarchálisan értelmezett paraszti az állandóság jelképe volt, s a népiességet esztétikai provincializmus terhelte, — addig másrészt a nemzetfogalom akart-akaratlan kiszélesítése is benne foglaltatott és esztétikailag, ha távolról is, de az irodalom nemzeti jellegének kialakulását szolgálta.

Jellemzője volt a rendi nacionalizmusnak egyfajta nyelvi nacionalizmus is, amely bekapcsolódott a felvilágosodás indította nyelvművelés sodrába. Rendi jellegének vetülete volt az ortológia, a metafizikus nyelvszemlélet, a nacionalista purizmus. A nyelvi magyarosítást azért nem említem, mert az közös volt Kazinczykéval, legfeljebb erőszakosabb eszközöket javasolt. Másrészt volt ennek a nacionalista nyelvszemléletnek Kazinczy sokszor köznyelvtől elszakadó fentebb stíljével szemben bizonyos korrekciós szerepe, kapcsolatai voltak a népnyelvvél, s a köznemesi mentalitás főleg ezen a vonalon érvényesítette arisztokrata-ellenségét. (Gondoljunk nemcsak a nyelvben elidegenedő, aulikus arisztokrácia elleni nyilatkozatokra, hanem a vígjátékok idegen nyelvű arisztokrata figuráira is.)

És így tovább lehetne folytatni a sort. Nemcsak az alapvető vonásoknak, hanem egyes mozzanatoknak is mind ilyen kettős jelentése tűnik ki. Az irodalomban pl. nemzeti erényként propagált harci készség, virtus, a rendi felkelésre alludálva kimondatlanul is az adómentesség kiváltságát támogatta, esztétikailag pedig a hexameteres nagyepikát terhelte agyon végnélküli harc-leírásokkal. Másrészt nyilván volt ennek öntudatnevelő, szabadságharcra hívó nemzeti hangja is, s a heroikus szemlélet esztétikailag az antik lírai és epikus formák műfajok egészében szerencsés, a romantika szempontjából temékeny kivirágzását hozta meg.

A kettősség legközvetlenebbül természetesen a rendi nacionalizmus terminológiájában tükröződött. Jellemző pl., hogy a hazafias irodalom kifejezőkészlete mennyire árulkodik arra a nemességre, amely a nemzetre rávetítette a maga arisztokratikus, tehát származásban, vérben, családban való gondolkodását, s amely nemzetszemléletének erkölcsi értékrendjét a származási értékrend terminusaival jelölte. Az ilyen kifejezések mint, vérárulók, elfajzott csemeték, vipera fajzatok, mostoha fajzatok, Árpád nemes magzatja, korcsosodás, — az olyan népszerűvé vált szölamok, hogy „íme nemzeni szarkákat kezdenek a keselyűk!” „Nem szülnek sólyomfiakat soha gyáva galambok”, vagy Berzsenyinél a közismert: „Csak sást nemzenek a sasok, s nem szül gyáva nyulat Nubia párduca” a „a sas fia gyáva galamb lesz” stb. stb. — egyáltalán, hogy a hazafias, nemzeti érvényű lírában mennyi a családviszonyok jelölésére használt szó: atyák, unokák, magzat, csemete, ősök stb.: mind a rendi és nemzeti kettős érvényű, de szimultán jelenlétéről vallanak.

Ami mármost — kevésbé problematikus voltánál fogva röviden — a reformkort illeti: ez az idő a magyar nacionalizmus alapjában progresszív kibontakozásának kora, mikor a nemzetiség eszméje a politikai, ideológiai, kulturális élet minden területén egyetemes érvényű, óriási erővé vált. Intenzitása ellenére sem volt azonban olyan egészségtelenül felfokozott, mint a rendi nacionalizmus, mert a gazdasági élet, az önállósuló politikai mozgalmak realitására, a magyarosodó főváros társaséletére, a születő nemzeti intézményekre (múzeum, akadémia, színház) támaszkodhatott. A viszonylag gyors, szerves, két és fél évtizedes átalakulás során a rendi nacionalizmus polgári vagy inkább polgárosult nacionalizmussá gazdagodott. A gyors változással a metafizikus nemzetszemléletet az egyre fejlődő nemzeti génusz ideája váltotta fel — erre hivatkozott Széchenyi a konzervativizmussal szemben, erre később Kossuth a megriadó Széchenyi ellenében. A rendi nemzeti illúziók szertefoszlásával a nemzeti önismeret szókimondó igényével Széchenyi a múlttól a jelen felé fordította a figyelmet; a feudalizmusnak a múlt felől való elégikus kritikáját a polgári jövő felől való bírálata váltotta fel, s ha a történelemidézés megmaradt is — már a nagy átforgatást, az új erkölcs kialakítását szolgálta: a drámában, kisepikában a virtus és testi erő régi hősei helyett az önzetlen, áldozatos hazaszeretet példaadói, zsarnokölő hősei elevenedtek

meg (Búvár Kund, Zrinyi, Kemény Simon, Kont, Rákóczi, Hunyadi László) vagy a morális átalakulás szükségét hirdette, a közéleti erények megszerzésére buzdított (Abafi). A nemzeti eszmétől maradéktalanul áthatott irodalom az új polgári erények nemzetivé magasztosítását hallatlan erővel hirdette; munkás, dolgos, alkotó hazaszeretetre mozgósított. A nőknek a nemzeti erőfeszítésbe való bevonását, a nemzeti társaséletet propagálta s — gondoljunk csak a vélegylet irodalomra — a „szorgalom” és „műipar” nemzetivé asszimilálását végezte; az életkép és tájleíró irodalom már nemzeti fővárosról tudósított s a feudális parlagból nemzetivé lett tájak költészetével nevelt hazafiságot. — S mindezt annak révén, hogy ekkor már, ha patriarchális reformista értelmezésben is, de a paraszt osztályosa lett a nemzetnek s hogy a magyar nacionalizmus a népek hazáját számontartó nemzetköziséggel is kiegészült, amely a magyar történelmet s a nemzeti felemelkedésért való harcot már az egyetemes emberi haladás részeként fogta fel. „Haza és haladás” „haza s emberiség” — Kölcsey, Vörösmarty jelszavain — azok társadalmi, politikai tartalmain épült a reformkori irodalom, amely végre hivatástudatában, tartalmában s esztétikumában is nemzetivé formálódott. Aminthogy ez időben vált nemzetivé a zene, a képzőművészet és színikultúránk is.

Ennek a hallatlanul gazdag folyamatnak az elemzését azonban sem a terjedelem, sem az egyoldalságot ígérő célkitűzés nem teszi most lehetővé. A reformkori nacionalizmus e pozitív jellege egyetemi jegyzeteinkben, monográfiáinkban amúgy is ki van fejtve. Éppen ezért korántsem a történelmi-politikai, hanem csupán a szépirodalmi anyag alapján s annak vonatkozásában néhány apró megjegyzést.

A reformkori nacionalizmus — fentiek értelmében — nem tekinthető a rendi nacionalizmus egyszerű folytatásának, attól minőségi különbség választja el. Népbarát és internacionális tartalmakkal gazdagodva, szintézise is a nemzeti előhaladás ama szétszórt lehetőségeinek, amelyek a felvilágosodás és nyelvújítás korában nem tudtak egyesülni s amelynek a rendi nacionalizmus ideológiája — bár nagyhatású — de csupán egyik tényezője, eleme volt.

Mégis azt kell mondanunk, hogy ennek a reformkori nacionalizmusnak az alapanyagát vagy inkább keretét, formáját a rendi nacionalizmus szolgáltatta. Ebben az időben a nemzeti ideológia kialakulása lényegében a rendi nacionalizmus polgári feltöltődésében állt, amelynek során az új tartalmak a régi formái közt kaptak kifejezést. Az átalakulás ugyanis — a köznemesség tudatvilágában nem ment végbe a további nemzeteszmény oly hirtelen, sokban arisztokratikus megtagadásával, mint ami Széchenyi agitációját jellemezte. A gyakorlatban a fogalmak lassú kicserélődése, az újak a régibe való szerves beépülése folyt, amit épp az irodalom dokumentált legtisztábban. Hadd idézzük ezek közül a legjellemzőbbet. Mikor Vörösmarty az *Árpád ébredésében* a 30-as évek reformhazafiságának tablóját teremtette meg — akkor a nemzeti megújulás élményt, a dolgos munkás hazaszeretetet, a nép iránti rokonszenvet,

a színművészet elfogadtatását — egyszerűen a polgárosodás új tartalmait — mind a rendi nacionalizmus vezér- és szimbólum-alakjának, a honfoglaló Árpádnak megjelenítésével avatta nemzetivé. A korszak ismerői tudják, hogy a reformkori nacionalizmusnak az irodalomban szüntelenül megnyilatkozó sajátsága a rendi forma és polgári tartalom e nemzet-ötöszete. Kezdvé attól, hogy a regény polgári műfaja nálunk reprezentatívan és először a történelmi regény műfajában jelent meg — egészen odáig, hogy Garai a harcra és lóra termett magyart azzal buzdítja a tengerhajózásra —, hogy hiszen a hullámokon imbolygó hajót is úgy lehet megülni, akár a paripát, harcra lehet ott is kelni a szilaj viharral s még a szélvész zúgó trombitájának kilátásbahelyezése sem hiányzik ebből a régi formát és új tartalmat komikusan elegyítő nemzetképből. (Tengeri dalok II.)

Az a tény, hogy a reformkorban sem esett maradéktalanul egybe a haladó és nemzeti, s az az ellentmondás, ami abban rejtett, hogy az átalakulás élén a nemesség állt, hozott még magával néhány olyan stíláris-terminológia sajátságot, ami az ez idei irodalmat — mint nemzeti irodalmat is jellemzi, s amelyek némi rokonságot mutatnak a rendi nacionalizmus effajta sajátságaival. Az egyik ilyen a költészetre, de a publicisztikára, politikai szónoklatra is jellemző vonás, — egyfajta morális átitatottság, az, hogy a hazafias, a nemzeti, általában vagy legfőképp erkölcsi terminológiával nyert kifejezést. Ez végső soron abban gyökerezett, hogy a nemesség — a maga átalakulását a nemzetre vetítve — a reformkori történelmet, mint heroikus önátalakítási folyamatot fogta fel, — tudatában és nyelvezetében a politikai magatartásnak polgárivá válása, az egész reformtevékenység — mint önfeláldozás, a lemondás, a nagy-lelkűség gesztusai, mint nemesedés, megjavulás, a bűnökéből való kivetkőzés tükröződött. Hozzájárult mindehhez, hogy nálunk, a polgári átalakulást támogató államhatalom híján, gazdasági, kulturális életünk kiépítését, intézményeinek létrehozását mindig mintegy közadakozásra, a nemzeti közvélemény áldozatkészségére: tehát morális erőfeszítésre kellett elsősorban alapozni. Innen is, a reformkor társadalmi törekvéseinek és általában a nemzetinek egyfajta morális megfogalmazása. Hasonlóképpen az a tény, hogy az érdekegyesítés, a nemzeti egység koncepciója minden történelmi helyessége ellenére, ill. mellett foglalt magában jócskán illúziókat is, s nemesak feloldani igyekezett a nagy társadalmiellentmondásokat, hanem el is felelté azokat, — esztétikailag egy Berzsenyire emlékeztető elvontsággal, retorikával is járt.

A reformkorban a nemzetiségi kérdés kiélesedett. A 30-as évek közepétől erőteljesen megindultak a nem magyar népek magyaréhoz hasonló, de szükségképpen magyarelles nacionalista mozgalmak, amelyek értékét sajátosan befolyásolta a tény, hogy bennük — főleg a horvát mozgalmakban — a bécsi udvar kezdetétől a magyar függetlenségi törekvések hatásos ellenszerét is látta. Ennek ellenére a reformkori irodalom nem produkált olyan elfogult nemzetiségellenes irányművet, mint amilyen az *Etelka* volt. Maguk a nemzetiségi mozgalmak

mak is erősebbek és jelentősebbek voltak, hogysen ilyenképp lehetett volna rájuk reagálni. A köztudatban végbement változást jól mutatta az, ahogyan a kérdést Vörösmarty a *Zalánban*, s ahogy 15 év múltán az *Áldozat* c. drámájában érintette. A *Zalán futásában* a pór nép „merre magyart telepedve tudott oda zuga hegyéről”; a hátráló Hubát „négy hegyi pásztor” üldözi, majd mikor irtózatot pusztítást visz köztük végbe s kikelve szidalmazza őket, „nem értették de remegtenek a buta népek” —: azaz a bodrogi föld nép lázadása tulajdonképpen visszavetített magyarellenesség, „nemzetiségi paraszt felkelés. A nacionalista indulat erre ekkor még a felkelés szörnyű vérbefojtásának, Ete tomboló öldöklésének rajzával adott választ. A 30-as évek végéről való s a honfoglalást közvetlenül követő időben játszódó dráma e tekintetben teljesen ellenkezőjére váltott. A gyűlölködés, a kiirtás gondolata itt is megjelenik, de már az intrikus szájába van adva:

Mit ér a hódítás ha béke nincs?
Rég mondom: e gaz népet irtani,
Nem társul venni kell: hódolni kész
De folyton árulást kohol s nemes
Győzője orgyilkától elesik.
Pusztítani kell őket. Tűz víz soha
Barátok nem lehetnek.

Ugyanakkor viszont a hős Szaboles anyja sírjánál egy sereg gyermeket lát, akik a színen hálaéneket zengenek, amiért a magyar matróna felszabadította őket. „E drágá föld ismét honunk” — mondják önnön szabadságukat éltetve. — Mire Szaboles:

Ez jó szívhez méltó gondolat volt
S a legnemesebb mód jó barátokat
Szerezni ellenségéből. S jóslom
Im e porok fölött, hogy e házat
Nem bírja megrendíteni semmi vész,
Ha míg csatán a férfikar sebet vág,
Honn nőszelídség enyhítendi azt.

Ezek az egymással szembehelyezett betétek itt már a nemzetiségi kérdés valamiféle patriarchális megoldását propagálják s olyanfajta idillt körvonalaznak, mint Madách *Civilizátora*, amelyben a nemzetiségeket képviselő béres figurák familiáris együttesben ülik körül az asztalt a magyar gazdával.

Általában azonban a reformkori szépirodalomban a nemzetiségi kérdés nem tükröződik oly mértékben, mint amilyen súllyal jelen van a politikában. A politika mintha elvette volna a szépirodalom elől a témát. Egyébként azon-

ban Széchenyinek, a centralistáknak és Kossuthnak vonatkozó álláspontjai az írói közvéleményt élénken foglalkoztatták s a kérdést sokan közülük — Bajza, Vörösmarty, Eötvös, Garay — nem mint írók, hanem mint publicisták vitatták.

Az irodalomban nemigen tükröződött a kérdés bonyolultsága s a nemzeti-ség-ellenesség is inkább közvetve, az egynyelvű, egészében magyar haza illúziójának hirdetése révén érvényesült.

Megszünend a viszálykodás
Hiten és nyelveken
S Kárpátoktól a tengerig
Magyar világ leszzen

— mondja Bajza *Honfida* —

Kárpátoktól az Adriáig
Zengjen a közének
S vesszenek, kik ellenállnak
Forró zengzetének •

.....
Ivadékról ivadékra nem szününk remélni
Kárpátoktól Adriáig
Hogy magyar fog élni.

— hirdeti Garai *Himnusza*. — A *Fóti dal* sorai: „Minden ember legyen ember És magyar — Akit e föld hord s egével Betakar” — a korabeli (s még inkább a századvégi) értelmezések tanúsága szerint ugyancsak ezt a magyarosításon alapuló nemzetegységet hirdette.

Feltűnően kísérte ezt ugyanakkor a pánszlávizmustól való félelem, „éjszak rémes árnai”-nak sűrű emlegetése — Vörösmarty verseiben három helyütt is; Czuczor terjedelmes *Nemzeti éneke* pedig egészében a pánszlávizmus ellen agitált. Volt ennek a cári imperializmussal szemben némi jogosultsága — Czuczor verse ezt ki is használta —, aktuális jelentése azonban nemzetiség ellenes volt, hiszen a szláv egység ésszláv birodalom gondolata a nemzetiségek szempontjából saját nemzeti büszkeségüknek volt táplálója. — A nemzetiségekről való közgondolkozást az irodalom egyébként annyiban tükrözte, hogy az intrikust, nevetségest vagy komikust hajlamos volt nemzetiségi figurákban megszemélyesíteni. Egyébként azonban, ismétlem, a politikailag bonyolult nemzeti-ségi kérdés az irodalomban a fenti értelemben nagyjából egy síkon jelentkezett.

1848–49 irodalmában azután érthetően előtérbe került a nemzetiség-ellenesség — de némi mentségére a magyar nacionalizmusnak, majd mindig az uszító „fondor hatalom” megbélyegzésének kíséretében.

A magyar nacionalizmus egy más, sokban máig ható negatívumának, az antiszemitizmusnak gyökerei azonban erre az időre nyúlnak — szépirodalmi-

lag legalábbis ekkor jelentkezett ugyanolyan határozott, kíméletlen egyoldalúsággal, mint korábban Dugonicsnál a nemzetiség-ellenesség. Hangsúlyozni kell, hogy ebben az időben a liberális nemesség legjobbjai, köztük az írók is, milyen határozottan küzdöttek az emancipációért s hogy a szépirodalom a zsidókérdést — gondoljunk Eötvösre, Szigligetire — elsősorban ebből a szempontból ábrázolta.

Mégis erre a korra esik az első magyaránú antiszemita regény, a *Hazai rejtelmek* megszületése, amelyben a későbbi magyar antiszemitizmus egész ideológiája töményen együtt van. Kuthynál Lőbl Simon, Nyúl Icik megjelenítése, a hosszas elmeszélések a zsidóságot olyan erőként mutatják be, amely a pénz hatalmával a magyar nemzet vesztére tör. Az ő kezük közé kerül a könnyelmű, eladósodott arisztokrata — s bár Kuthy, irodalmunk minden későbbi dzsentrijének ezt a különben igen jól sikerült östípusát elítéli — sorában mégis a magyar nemzet sorsát látja előrevetítve; — s Nyúl Icik kezébe került, kiuzsorázott és elnéptelenedő falu történetével még inkább nemzeti méretűnek érzékelteti ezt a zsidó veszedelmet. Mindennek gyökerén végső soron antikapitalizmus húzódik meg, amely annak volt következménye, hogy a vezető ideológiát a feudális viszonyok fenntartásában is érdekelt osztály alakította ki, s amit tetézt, hogy a nyugati kapitalizmus a maga páuperizmusával kimutatta a fejlődés fonák lényegét. Mindenesetre ez a romantikus antikapitalizmus a patriarchális életformát, mint a nemzetre lényegesen jellemző vonást féltette a kapitalizmus eldologiasító moráljától. S mert ez a rendi társadalom maga kényszerítette a zsidóságot a kereskedelem, a tőkésekedés útjára — a kapitalizmus hatalmát és bűneit — s mindenekelőtt a vélt nemzetellenességet is a zsidóság nyakába varrta. Ezt az áttételeességet Kuthy regénye a maga egészében tükrözi s nyilván mutatja; milyen összefüggések alapján itatódott be a magyar nacionalizmus kelléktárába az a babona, hogy a magyarságot zsidóuralom fenyegeti.

III.

A magyar nacionalizmus egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy benne parasztinak — éspedig a konzervatíván értelmezett parasztinak — messze-menően nagy szerep jutott. Oka ennek is, hogy a polgári átalakulás vezető osztálya, egyben a nacionalista ideológia kialakítója, egy feudális kötöttségű osztály volt, amely a nyugati polgárságtól eltérően nem önmaga termelte ki és hordozta a maga kifejezetten polgári nacionalizmusát, hanem amely nemzeti jellegének hangsúlyozása végett — egyfajta patriarchális életformaközösség alapján is — a maga feudális osztálypárjához, a parasztsághoz fordult.

A magyar nacionalizmus kialakulásának folyamata ebből a szempontból szinte azonos a parasztinak a nemzetibe való beépülésével. S ugyanakkor — s

ez a magyar elmaradottság további következménye — a parasztságnak ez a nemzetiben való részesítése előbb indult meg az irodalom, mint a politika síkján. A XVIII. század végén, XIX. század elején ennek a szinte még ösztönös orientációnak legigazibb kifejeződése nem a megyei országgyűlések elvétele tapasztalható gesztusai, — hanem mindenekelőtt az irodalmi népiesség. Az a népiesség, amely Csokonait és Fazekast kivéve, mindig a rendi nacionalizmusnak volt nem csupán kísérője, hanem lényegéhez tartozó, elválaszthatatlan eleme. Az *Etelka* nacionalizmusa nem pusztán az elvont tartalom, hanem a tudatosan gyűjtött, alkalmazott népi elemeken, a szó és kifejezőkészségen, tájszavakon, ö-zésen, közmondásokon, káromkodásokon, egyszóval a nyelv valódi vagy illúziós, paraszti vagy parasztinak szánt atmoszféráján keresztül jutott kifejezésre. Gvadányi nótáriusával kapcsolatban szerkezeti s az alakformálásban megnyilatkozó törést szokás emlegetni. Ez azonban csak részben, illetve formálisan igaz: a két rész, az alak kettős funkciója teljesen egységesen szolgálja a központi mondanivalót. A nemzeti nyelvért, öltözetért hadakozó nacionalizmus, amely egyfelől elvisz a városba, ahol a nemzetiséget az idegen módi kikezdte — ugyanaz, mint amely másfelől a paraszti népi életszférához is elvezet, éppen az igazán magyar, a valódi nemzeti pozitív bemutatásáért. A táj és szféra: Hortobágy, gémeskút, Tisza; az alakok: a zsíros bundáján heverő gulyás, amint bográcsbűzt akaszt a szolgafára, aki egyetlen rikkantással torpantja meg a rohanó gulyát, a juhász, a bojtár stb. nem pusztán a paraszti világ képei, vagy ha azok is — ábrázolásuk annak a folyamatnak a kezdetét jelenti, amelynek során ez a táj és vidék a maga embereivel, állataival nemzeti tájjá és szférává lett. (Egyébként Gvadányi *Rontó Pál*jában is igen sok a népi életkép, paraszti környezetrajz). De Kisfaludy Sándor nacionalizmusát is elválaszthatatlanul kísérik az eleven, tematikusan első ízben megírt paraszti népi életképek (Hogy ébred a kocsis, vakarja a lovakat, hogy folyik az itatás, a fejés; a két ökörrel szántó paraszt sudaras ostorával durrogat; a kaszások nyomán hogy gyűlnek a rendek stb.). Aminthogy a konzervatív nacionalizmus nyelvfilozófiája is úgy vélekedett, hogy „a tiszta magyarság pedig a vegyítetlen köznép — azaz a fajilag tiszta magyar paraszt — ajkán van”. Később aztán, a századelejen, már a Herder-i romantikus népszemlélettől is lendületet nyerve a *Märchen der Magyaren*, a *Magyarische Sagen und Märchen*-eknél a terminológiai azonosítás is megszületik, híven fejezve ki, hogyan folyt a parasztnak a nemzetivel, a magyarokkal való, egyelőre csak irodalmi azonosítása. Mert mind az elmondottak csak a patriarchális parasztszemléletre állnak — a plebejus népiesség, Csokonaié, Fazekasé —, ha patriarchális elemekkel terhelt is, de sokkal inkább osztályt látott a parasztságban, míg a rendi illúzionizmus a parasztival a maga rendi nemzetképét építette. Innen, hogy a rendi mentalitás konzervativizmusának megfelelően a paraszt éppen azáltal lehetett a nemzetinek tartaléka, mert egyszersmind az ősinek, az állandónak, az egyszerűnek és romlatlannak: azaz a civilizáció és polgárosodás ellenesnek is példája,

ideálja volt. Ennek a konzervatív parasztszemléletnek a kialakításában szerepe volt egy átértelmezett rousseauizmusnak is. A parasztszemléletnek ez a felvilágosodással összefüggő indítása Orczyhoz fűződik. Az ő költészetében a paraszt még nem a magyar, a nemzeti, hanem az egyszerű, a romlatlan, a civilizálatlan keresése során kerül elő. Így van ez nemcsak a paraszt néphez intézett elmélkedő versezetében, de az ábrázolások elemekkel gazdag bugaci csárdáról szólóban is, ahol ez a később ugyancsak nemzetivé színeződött Alföldkellék a maga toprongyos egyszerűségében a város hivalkodó palotáival van szembeállítva. A nacionalizmusnak a propagandája csak később kapcsolódott ehhez a népiességhez, de ezt a konzervatív patriarchális szemléletet mindvégig megtartotta.

A reformkorban más viszonyok közt tovább folytatódott a parasztinak ez a nemzetivé emelése, ekkor azonban a meginduló reformtörekvésektől kísérve, az irodalomban is eszmeileg magasabbrendűen. Ennek az irodalom által kitűnően tükrözött és segített folyamatnak a lényege tulajdonképp abban állt, hogy a polgárosuló nemesség, mintegy megosztotta a maga nacionalizmusának fő jellemzőit a néppel. Jelentette ez mindenekelőtt a múlton, a történelmen való osztozást — osztozáson a nép történelmi szerepének persze patriarchális felfogását érte. Legtisztább s a reformkori folyamatot előre jelző kifejezése ennek a *Bánk Bán*, amelyben Tiborc szenvedésének uráéval közös oka van s az idegen elnyomással szemben Bánk Tiborc nevében is fellép. Ugyanígy Kisfaludy drámájában a Stibor kegyetlenkedéseitől sújtott jobbágyok egyben a nemzetet sújtó zsarnokságnak is osztályosai, hiszen szeretettel emlegetett uruk Kont volt, akinek elvesztét s a maguk jó sorának megszüntét egyszerre panaszolják. Hogy a jobbágynyúzó Stibor nem magyar, azt mi egyoldalúan csak mint a kizsákmányolást érő bírálat tompítását említjük. Aminthogy az is, de ugyanakkor az idegen elnyomás úrt, parasztot egyaránt érő terhére is utal. Az pedig, hogy éppen egy magyar úr tiltakozik Stibor embertelenségei ellen — ennek az illúziós nemzetegységnek propagálását jelenti. De ugyanígy a történelmi múlton való osztozás példaverse Kisfaludy Károly *Mohácsi dala*, híres rendi felfogású elégiájának népi változata, amelyben egy pásztor kувaszával maga mellett, tűz mellé heveredve „múlt időről töprenkedik” s eldalolja, hogy a nép számára is milyen katasztrófát jelentett Mohács. Ugyanez a jelentése a *Rákosi szántó a török alatt* című költeményének is. Ez a történelmen való osztozás a reformkori irodalomra mindvégig jellemző. Ezt tükrözi Czuczor *Hunyadi* eposzterve és töredékei, ezzel is függ össze a népbarát Mátyás király gyakori szerepeltetése, s ebben áll Garay *Kont fegyvernőke* c. balladájának tipikussága is, amelyben, ahogyan Garay nevezi, „a harminckettedik nemes” osztozik ura zsarnokgyűlöletében és sorsában.

A „legnemzetibb” kategóriába, a történelembe való befogadás beletorkollott azonban a másik nemesi nemzeti kategórián, a virtuson való osztozásba. Vörösmarty *Czillei és a Hunyadiak* c. drámájának délvidéki jelenetében a neme-

sekhez csatlakozó jobbágyfiú derekasan megállja a helyét Hunyadi oldalán, Garay versében (*A hetyke huszárok*) az ekéje mellől a „cifra, büszke had” elé toppanó parasztleány fölött a vitézek „hetykén eltekintenek”, megkacagják daróc-ruháját — de a parasztfiú fogadkozása, szeméinek a gúnyolódók után küldött villáma már az ő nagyobb vitézsége, virtusának ereje mellett vall. S a motívumnak ezen a példákkal még gazdagon követhető útján jutunk el Arany *Toldi*jához, oda, ahol a hangsúly már gyökeresen megváltozik, ahol a parasztszemlélet többé nem patriarchális, s amelyben épp ezért a korszerű nemzeti jelentés szinte maradéktalanul felszínre került. Arany a nemzeti ideológiának még a reformkori szakaszban kialakult motívumához nyúlt, de ennek alapján már egy paraszti-nemzeti eposzt alkotott meg, amelyben a nemesi jelleg nagyrészt csak formálisan van jelen. A *Toldi* epikumával, hősének útjával, de esztétikumával is félreérthetetlenül a parasztnak a nemzetbe való fel-emelkedését példázza. A *Toldi* kifejezte nemzeti jelleg azonban minden népiessége, paraszti jellege ellenére — sőt bizonyos értelemben épp azon keresztül — magán viseli a kor patriarchális nemzetkoncepciójának sugallatát is. Megmutatkozik ez abban, hogy egy olyan motívumhoz nyúlt, amely genezisében még a nemesi liberalizmus gondolatvilágának szülötte, abban, hogy forrásért, anyagért a régihez-népihez, Ilosvaihoz fordul, s egyáltalán, hogy a korszerű nemzeti kifejezésre, ábrázolásra a történelmi múltat választja. Arany nemzetszemlélete lényegében különbözik Kölcseyétől — a *Toldi* mégis még Kölcseynek a „Nemzeti hagyományok”-ban kifejtett elméletéhez áll közel. Amiben meghaladja — s ez igen sok — az éppen az, hogy ezt a programot a gyakorlatban tudta megvalósítani. Arany a népies eposz írásának gondolatával foglalkozva abban reménykedett, hogy azt majd átveszi a nép s a néptől, mint a népdalokat, talán a nemesi rend is. S akkor válna az — mondja ki végső reményét és célját — „a nemzet” költészetévé. Petőfi ezzel szemben a népen keresztül nem a nemesit, rendit akarta megtermékenyíteni s így avatni a népit nemzetivé, — ő a népet uralkodóvá akarta tenni, ő a népben nem a nemzetihez való átmenetet, hanem forradalmár létére végcél és tetőzést látott. S ha ez csupán forradalmi illúzió volt is, a maga „nemzeti eposzát” ehhez a forradalmi illúzióhoz mindenesetre híven és következetesen nem történelmi, hanem mesei, népmesei keretben írta meg (*János Vitéz*).

Mindenesetre — eltekintve a kettőjük közti különbségektől — kétségtelen, hogy Arany és Petőfi költészete éppen osztályszempontúsága miatt volt és lehetett egyszersmind nemzetileg is a legrepresentatívabb.

Világossá és plasztikussá teszi ezt a reformkori nacionalizmusnak egy másik, főleg a másodvonalbeli költőknél jelentkező változata, amely minden liberalizmusa ellenére sem tudott a patriarchális szemlélet kötöttségeitől szabadulni s amelynek paraszttíra építő nacionalizmusa a fajtában, vérben való gondolkodás, a paraszt-mitizálás irányába torzul el. Ez a tendencia is a rendi nacionalizmus konzervatív parasztszemléletének folytatása, — de ekkor már

egy határozott antikapitalizmus jegyében. Ezen az alapon születik meg a 40-es években a magyar nacionalizmus lényeges részét képező parasztrómantika, amelyben a paraszt a kapitalizmustól veszélyeztetett nemzeti jelleg legfőbb biztosítója. Az Alföld, a Hortobágy, a csikós — mindaz, ami Petőfi népi szemlélete révén nemzeti érvényűvé vált — Kuthy regényében, az antikapitalista nézőpont miatt, egyfajta parasztmítosz megalapozásává lett. Kuthy regénye, a *Hazai rejtelmek* s benne a népi világ ábrázolása, egészében és ekkor még érték. A mi szempontunkból azonban jellemző eszmei fogyatékosai az érdekesek. Itt a paraszt romantikus, haladásellenes értelmezése uralkodik el; a paraszt itt nemcsak kimondottan, de az ábrázolás szerint is „a civilizáció romlatlan tárgya”, egyben a magyar faj, a patriarchális nemzet letéteményese, amely sokkal „épebb, eredetibb, okosabb faj a nyugati földek aljnépénél, melynek buta, goromba, haszonvehetetlen példányait oly szomorító sajátságokkal találjuk az életben” s amely jellemzően a magyar úri világgal kerül közös frontba a zsidó kapitalizmussal szemben. Itt, ezen a tájt az antikapitalizmus jegyében kezdődik az a parasztra építő, romantikus nemzetkonceptió, amely ekkor még a progresszív szándékoknak csupán korlátja, de amely elfogásával, terminológiájával, azzal, hogy a haladót a nemzettel szembeállítja s ebben a parasztságra hivatkozik — minden későbbi dzsentri ellenforradalmi nacionalizmus őse.

Hogy ez a korban elevenen élő, népszerű ideológia a demokratikus törekvések jellemző kísérője volt, azt nemcsak Kuthy regénye tanúsítja. Garay egyik nagyszabású, a parasztság jogaiért síkra szálló költeménye (*Kelet népe*) a népbarát tendenciát merőben faji, vérségi alapon indokolja. A költemény gondolatmenete roppant jellemző arra, hogy egy feudális osztály a maga illúziós nemzetszemléletének kialakításában éppen a patriarchális szemlélet révén jut el a fajban való gondolkodáshoz. A költemény a vérszerződést idézi, a „tisztá szittyavér” összeömlését, amely egy nagy „nemzetcsalád” megalapítását jelentette. A parasztnak a jogokból való kizárása tulajdonképp ennek az őscsaládnak megcsönkulását jelentette s most a vérségi köteléken alapuló familiáris egységet kell helyreállítani:

Itt van a nép, vére még a vérnek,
Sarjadéka a szent hét vezérnek! . . .

.....

És a nép mely vér a régi vérből,
Nyerje vissza régi részjogát
Osztalékát vízből és kenyérből
És a törvény védő paizsát.

Így a költemény, amelyben 17 alkalommal fordul elő a „vér” nemzetet szimbolizáló kifejezése.

A parasztság nemzetbe-emelésének politikai követelésével egy polgári nemzetfogalom kialakulása járt, amelynek a szó szoros értelmében is családi alapon, a vérségi azonosság szerint vált részesévé a paraszt s képezte e nemzetfogalom maradiságának is legfőbb garanciáját. A parasztinak és fajmagyarnak azonosulását mutatja Czuczor *Kinizsi* c. költeménye is, amely a témához a hős paraszti származása miatt nyúl, s a szájhősködő álhonfiakkal szemben rá hivatkozik — de nem mint parasztra, hanem refrénszerűen mint „jó fajmagyar”-ra, „gyökér magyar faj”-ra. A költeménynek ekkor és itt még csak a terminus a korlátja s az is csak az egész ideológiai háttér betudásával. De nem véletlen hanem a nemzetfelfogás különbségét jelenti, hogy Arany a nemzetbe emelkedő, sőt nemzetté emelkedő Toldi alakjának paraszti jellegét tematikusan és esztétikailag is oly erősen hangsúlyozta és kifejezetten is megerősítette. Arany épp ezzel kerülte el a paraszti-nemzetinek ezt a fajmagyarkodó beállítottsát.

Összefoglalva: a patriarchálisan értelmezett parasztinak ily nagymérvű beépülése egyik alapvető sajátossága a magyar nemzettudatnak. Érthető, viszonyainkból természetesen következő jelenség. De nemzetközi méretekben, a fejlődés tipikus útjait figyelembe véve az elmaradottságnak is jele, provinciális jelenség is. Ennek a nemzetkoncepciónak tartalmi és esztétikai érvényesítése már az 50-es 60-as években is óhatatlanul megmerevítéssel, klasszicizálással, bizonyos donkisottizmussal jár — példa erre Arany a nemzeti eposzért való meddő küszködése. Később pedig, a századforduló táján ez a nemzettudat teljesen lezüllött. A tovább vegetáló dzsentri ellenforradalmiság, az úri Magyarország kitűnően tudta ebből a nemzetfelfogásból támogatni a maga haladásellenes nacionalizmusát, kitűnően tudta ennek a felemás genezisű ideológiának alapján szembeállítani a nemzetit és a szociális progressziót s tudott egyfajta patriarchális úr-paraszt magyarságot szembeszegezni a polgári radikalizmussal, Ady demokratikus forradalmiságával csakúgy, mint később a Horthy-korszak alatt a munkásmozgalommal. S egészen más értelemben és tartalommal, de ugyanez a reformkori és 1848-as történelmi emlék, a parasztinak ez a nagy nemzeti szerepe magyarázza a XX. századi népies mozgalom egyes korlátait, mindenekelőtt azt az alapvető tévedését, hogy az imperializmus viszonyai közt is — a munkásosztály helyett — a parasztságban látta a XX. századi nemzet letéteményesét. Nem véletlen, hogy a népies mozgalom ideológiájának épp ezen az alapon lehettek érintkező pontjai a fasiszta fajmítosszal. 1945 után pedig, amikor ezt a konzervatív nacionalizmust hordozó úri réteg eltűnt, szándéktalan terjesztője az ideológiailag szét nem zúzott népi mozgalom volt, amely korábbi progresszivitása miatt respektusnak is örvendett.

IV.

A magyar nemzettéválás folyamatában ismert okoknál fogva (nemzeti abszolutizmus, önálló politikai élet hiánya, egységes közigazgatás, intézmények hiánya stb.) megnövekedett jelentőségre tett szert a nyelv és irodalom. A nyelvművelés — ha rejtetten is — kezdettől fogva alapvető kérdéseit hordozta: a nyelv már Bessenyeinél a nemzeti lét legfőbb záloga, de egyben a polgárosodás legfőbb eszköze is s egy teljesebb, a parasztságot is figyelembe vevő nemzetfogalom kategóriája. A magyar haladó erők gyengeségét mutatja, hogy a XVIII. század végén, XIX. századelején a nyelv és irodalom lett a nemzeti közélet legfontosabb fóruma, a reakció és progresszió legfőbb ütközési területe, az a szféra, amely ugyan ellentéteiben, de mégis egységben volt képes a magyar társadalom különböző erőit összefogni. A nyelvnek ez az ellentéteket egységbe fogó, azaz egyetemes nemzeti szerepe nyilván osztályköziségevel is összefüggött. Bármilyen nagy különbség, sőt ellentét volt is a rendi nacionalizmus nyelvkultusza és a felvilágosult polgárosító nyelvművelés közt — a XVIII. század végén, XIX. század elején a nemzettudat legáltalánosabb, legegyszerűsebb formája egyfajta nyelvi hazafiság volt, amelyet Kazinczynak, Csokonainak, vagy Kisfaludy Sándornak egyaránt megindítóan szép vallomásai tanúsítanak. Ennek a „nyelvében él a nemzet” koncepciónak is meg volt a maga nacionalista oldala: kisebb-nagyobb mértékben mindenütt kísérté a magyarosítás igénye. Decsy Sámuel, Kazinczy, Aranka György, Guzmics Izidor, Kisfaludy Sándor mind különböző fokon, de egyaránt a magyarosítás mellett foglaltak állást. A nyelvi nemzettudat egyetemességére jellemző, hogy a nemzeti (konzervatív) és polgári (kozmopolita) tendenciák szintézise ezen a téren, a nyelvművelés terén jött létre legelőször (ortológus és neológus), megelőzve a világnézeti politikai találkozást; hogy a lényegében még reakciós rendi 1825—27-es országgyűlésen is ezen az egyetlen téren mutatkozott haladás — főleg annak a Széchenyinek kezdeményezésére, aki az új reformkori mentalitás megfogalmazója volt: gesztusa szinte szimbolikusan teremtett folytonosságot a nyelvújítás és a reformkor egyebekben teljesebb, gazdagabb nemzeti törekvései közt.

A reformkorban a politikai élet kialakultával, a nyelv és irodalom társadalmi, mindenekelőtt nemzeti tartalmakat eleve hordozó funkciója, politikát helyettesítő szerepe megszűnt. Ugyanakkor azonban a nyelvművelő literatúrát új irodalom váltotta fel: a formáról a tartalomra, a nemzeti nyelvről a tartalmában is nemzeti irodalomra toldott át a hangsúly. S a nemzeti államiság hiánya miatt ennek a reformkori irodalomnak — immár a nemzeti politika mellett azzal szoros kölcsönhatásban —, de még mindig felfokozott jelentősége volt. Széchenyi, Kossuth, Wesselényi, Deák nagyon erősen építettek és számítottak az irodalom hatására, álltak maguk is annak szuggesztíója alatt; az írókkal legtöbbjük személyesen is jó kapcsolatban volt. — Másfelől az íróknál

szinte törvénytörő volt a politika felé való orientálódás. Kisfaludy Károly politikai lapot akart indítani, Kölcsey íróból szinte politikussá alakult át a 20-as évek végétől, Vörösmarty élénken részt vett a politikai életben, a szabadságharc alatt politikussá lett, Eötvösről nem is szólva. S mindenekelőtt a reformkori irodalom egyre fokozódó erővel, maradéktalan teljességgel, a leghatározottabb társadalmi irányzatossággal támogatta a nemzeti mozgalmat: a magyar irodalomnak a nemzeti élet egészében elfoglalt helye és szerepe még mindig megkülönböztetett volt. Sőt, ami Petőfi és részben Arany költészetét illeti: eszmeileg és esztétikailag a nemzetileg maximálisat elsősorban ők mondták — tehát az irodalom mondta ki. Ha a reformkori irodalom egységben és rangos egyenlőségben is élt a politikával, — a plebejus demokrácia az irodalomban jelentkezett: az irodalom itt ismét megelőzte a politikát.

Egészében véve tehát a magyar nemzettévalás korszakára jellemző az irodalom, s ennek révén az írók, megkülönböztetett szerepe a nemzeti törekvések képviseletében, a nemzeti ideológia és programok kidolgozásában. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ez is végső soron társadalmi fejletlenségünknek volt velejárója. Azonban éppen mert ez a jelenség a nemzettévalást kísérte és sokban kifejezte, mert ahhoz kapcsolódott — megmaradt a hajlam ennek a jelenségnek mint mindenkori nemzeti sajátágnak számontartására. Nem cél most vitatni, hogyan alakult ez Ady, József Attila korában — az azonban biztos, hogy a proletárdiktatúra viszonyai között az irodalomnak és íróknak a nemzeti életben való megkülönböztetett, a politikával szemben valamiféle primátusra számotartó szerepét tulajdonítani — amint az 1956-ban történt — a nemzettévalás egy sajátosságának metafizikus felfogásán alapszik, amely éppen ezért bármennyire is Petőfira és a magyar irodalom nagy nemzeti hagyományaira hivatkozik, lényegében nacionalizmus.

Általában a nemzettévalás irodalmának vizsgálata arra figyelmeztet, hogy a mai nacionalizmus nem egyszerűen a magyar felsőbbrendűség hirdetésében áll. Jelenleg a polgári restaurációs, szocializmusellenes erők a magyar nemzeti fejlődés bizonyos sajátosságait fetisizálják s nem véletlenül épp azokat, amelyek a magyar nemzettévalás történelmi fogyatékoságával függnek össze. Az ilyen speciális vonások glorifikálása, idealizálása csak azért, mert azok magyarok, nemzetiek — s azzal az ürüggyel, hogy a maguk korában megvolt a jogosultságuk — lényegében nacionalizmus. — A magyar nacionalizmusnak ezzel a kimunkált, ellenforradalmi hagyományával mi büszkén helyezzük szembe történelmünk és irodalmunk nagy patrióta hagyományait, azokat a nagy egyéniségeket — Kölcseyt, Vörösmartyt, Eötvöst, Aranyt, Petőfit —, akiknek művében túlnyomórészt, olykor maradéktalanul azonosult a haza és a haladás ügye. De emellett a magyar nacionalizmus fogyatékoságainak történelmi feltárása és magyarázata is hatásos eszköz kell legyen a mai nacionalizmus leküzdésében.

V.

A nemzettéválás korszakában indult meg — ugyan az irodalomhoz képest ütemleamaradással — esztétikai eszmélkedésünk, kritikai életünk is. Ez alkalommal ennek a fejlődésnek bonyolult alakulását nem vizsgálhatjuk — csupán utalni szeretnénk néhány, az esztétika és nacionalizmus összefüggését érintő kérdésre. Tudott dolog, hogy a nemzeti gondolat, főként a reformkorban, milyen elevenen ható tényezője volt az irodalomnak, s hogy a nemzetiség mint esztétikai igény először a magyar nyelv, a szépirodalmi nyelv a hazai tartalom, végül a nemzeti esztétikum vonatkozásában egyre programszerűbben kapott kifejezést. Rá kell azonban mutatni arra — s ezzel PÁNDI PÁL egy cikke már részletesen foglalkozott —, hogy a nacionalizmus irodalmi érvényesítése, főleg a XVIII. század végén, XIX. század elején — mennyire az igénytelen-ségnek, esztétikai maradiságnak is okává vált.

A merő nacionalizmust hangsúlyozó irodalomszemlélet egyik legfőbb jellemzője volt pl. az az elv, hogy a tollforgatás motívuma is, célja is, tartalma is hazafiság — írni hazafias tett, nemzetet erősítő cselekedet — *csak* az és semmi más. Ebből viszont az következett, hogy minden írást csak a hazafias cselekedeteknek általában kijáró tisztelet fogadhat, azaz, ha valaki valamilyen írásművet esztétikai igények alapján bírál, az a hazafias tevékenység korlátozója, az a szerző hazafias önértékét sérti s így végül a recenzens eleve a hazafiatlanság bűnével gyanús. A nacionalista igénynek és esztétikai igénynek ez a jellemző elszakadása nyilvánvalóan azt a mély szakadást tükrözte, ami a nemzeti és társadalmi haladás közt ez időben fennállt.

Ez az álláspont más irodalomellenes konzekvenciákkal is járt. Berzsenyi pl. ezen az egyoldalú alapon magának a kritikának a jogosultságát vonta kétségbe: „... Midőn mink irodalmunk ifjúságában egymást buzgatva zengők fel alvó, vagy igazabban szólván félholt nemzetünket, midőn még szájról szájra ment nálunk ez a hazafiui jelszó: írjunk akármit, csak írjunk, hogy a magyar írás divatba jöjjön, s mikor még a legesekélyebb magyar írás is hazafiui tett volt, akkor még természet szerint a kritika nálunk nemcsak szükségtelen, de a nemzet legfőbb céljával is egyenesen ellenkezett”. Nyilvánvaló, hogy ez a szemlélet nemcsak irodalmi, hanem nemzeti szempontból is alatta maradt Bessenyeiének, aki a kritika kiprovokálásáért tudatosan „garázdálkodott” írásaiban s pennacsatát vállalva fohászkodott: „ah bár csak elérhetném azon vigasztalásomat, hogy tíz vagy húsz megsértett magyar író ellenem támadna”. De következett ennek a rendi nacionalizmusnak érvényesítéséből magának az esztétikai igénynek visszaütése is. Berzsenyi, Kölcsey esztétikai természetű bírálatát ezen a nacionalista alapon utasította el, tagadva egyáltalán az esztétikai kategória jogosultságát s helyébe az egyedüli hazafias szempontot helyezte. Így azután elkerülhetetlenül vádolta meg Kölcseyt hazafiatlansággal: „én a vitézséget és nemzetiséget mindenkor úgy tekintettem s úgy énekeltem, mint

legszükségesebb és legszentebb polgári virtusokat s aki ezért engem csúfolni nem pirul, az nem engem csúfol, hanem azon virtusokat, mely minden tekintetben rút bűn". Hogy ez a magyarkodás egyben egy provinciális esztétikai konzervativizmust rejtett, mutatja Berzsenyi egy másik megjegyzése: „ami pedig az olasz poézis lágy finomságát illeti — érvel Kölcsényvel szemben — óhajtsuk, hogy az oly távol legyen a magyar poézistól, mint az olasz puhaság a férfias magyar erkölcsőtől". Természetesen ez a rendi nacionalista esztétika szolgált a nemzeti dicsekvés irodalmának is alapjául. „Ilunyadi Jánosomat nem úgy írtam mint poéta, hanem mint hazafi" — írta Kisfaludy Sándor — jellemzően Kazinczyval keveredve vitába a kitétel esztétikai érvényességét illetően.

De akadályozta a rendi nacionalizmusnak ez az irodalmi érvényesítése a modern értelemben vett fordítási elvek meghonosodását is. Az átnevezés, átöltöztetés, áthelyezés végső soron irodalomellenes megoldása mögött a rendi nacionalizmusnak az a szelleme húzódott meg, amelyet Rajnis érvelése és magyarítói gyakorlata mögött nem nehéz felismerni. Batsányival vitázva, helyben bemutatott közfordítói példája, egy irgalmatlan magyarítás demonstrálása után büszkén kiált fel: „látjátok barátaim! mivé vált Martin Berger . . . Már tetejétől fogva igaz magyar: hozzá illik a csákó, a dolmány, a nadrág, a bocskor. Már nem Martin Berger, hanem Hegyi Márton." A mindent magyarnak látó és láttatni kívánó nacionalizmus ujjongása ez, amiért bemutathatja ennek a szempontnak sikeres érvényesítését az irodalom terén — rontva ezzel Batsányi mélyebb indokú, esztétikai nézeteinek hitelét, amelyek pedig irodalomnak, nemzetiségnek is nagyobb javát voltak hivatva szolgálni.

Általában a rendi nacionalista irodalomszemlélet elleni harcnak, amelyet Kazinczy, Kármán, az önnön műveit kigúnyoló Kisfaludy Károly, Kölcsény, Vörösmarty vívtak — sajátsága volt, hogy a nemzetileg magasabbrendű esztétikai követelés formájában jelentkezett. Mi sem jellemzőbb, minthogy legnemzetibb drámánk, a Bánk bán alkotója fordult legszenvedélyesebben szembe a nemzeti dicsekvéssel, s annak színvonaltalanságával szemben esztétikai igényeket hangoztatott: „most a játékban sem igen nézi azt a magyar — panasolja — hogy mint van a kidolgozás, hanem: mint van a morál?" Ő előtte az a szép, melyben több-több jeles mondások vannak — annyival inkább ha azok nemzetét érdeklik s a teli torkú, botokkal dörömbölő nacionalista közízlés kiszolgálása helyett a „nagynak és szépnek" jelenlétét követelte. Ez a sokáig csak az ízlés nevében folyó küzdelem nyitott utat hazafiság és irodalom egy új értelmű találkozásának, a nemzeti és esztétikai látszólagos és ideiglenes szembekerülése épp a reformkori magasabbrendű irányzatosságának volt elkerülhetetlen átmeneti állomása.

A reformkorban a nemzetinek és szociálisnak az igaz hazafiság jegyében való közelítésekor megszűnt ez a primitív nacionalizmus, hogy azonban mennyire nehezen leküzdhető, mélyen begyökerezett mentalitásról volt szó,

mutatja, hogy Vörösmartynak, Bajzának a színírálat terén újra meg kellett vívnia ezt az egyszer már az esztétikai érvelés javára eldőlt harcot. A drámai színjátszásban ugyanis az „írni hazafias tett” elve a „színészi munka áldozatos nemzetszolgálat” jelszavaként kelt rövid időre új életre.

A reformkorban nemzeti és esztétikum összefüggésének egyik legdöntőbb és legproblematisabb területe a népiesség. Nagyjából Kölcsey mondta ki, hogy költészetünk csak a népire alapozva válhat nemzetivé — s ha ő szkeptikus volt is régi és népi hagyományaink erejét illetően, népdalkísérleteivel elindította költészetünk népin keresztül nemzetivé válásának folyamatát. Ennek igazi megvalósulása Arany és Petőfi költészete, bizonyos elemeiben Gyulai esztétikája. S itt érkezünk el a nemzeti klasszicizmus Horvát János-i kategóriájához, amely elnevezésével is találóan érzékelteti, hogy itt a magyar polgári nemzettéválást betetőző esztétikai kategóriával van dolgunk. (Sak megismételhetjük, amit ebben a vonatkozásban korábban írtunk: „A nemzeti klasszicizmus koncepciójának van alapja: a polgári értelemben vett nemzettéválás Petőfi, Arany, Gyulai művében való szépirodalmi és tudatheli tetőzése. Ezt a reális tartalmat azonban HORVÁTH JÁNOS egyfelől „az esztétikum magyarságának”, másfelől a Deák-párti ideológiának jegyében határozza meg. Holott a viszonylagos esztétikai egyneműség közös nevezője — reális tartalmi ellenére — elfedi az 1849 előtti és utáni irodalom, ezen belül Petőfi és Arany költészetének tartalmi különbségeit; a nemzeti klasszicizmus önkényesen választott ideológiai alapja pedig Petőfi művét a nemzeti klasszicizmusból kirekeszti, Aranyéban pedig nem kap reprezentatív megjelenítést. A nemzeti klasszicizmus Horváth János feldolgozásában ugyanakkor nemcsak történeti, de világnézeti elfogultságon alapuló normatív kategória is. A koncepció reális elemei s Horváth János fejtegetéseinek eredményei alapján azonban a marxista irodalomtudománynak feladata lehet a változó esztétikai és világnézeti elemek együttes és konkrét elemzése s ennek révén ama viszonylagos ízlésbeli és világnézeti egységnek pontosabb feltárása, amely Petőfi, Arany, Gyulai művét érezhetően összekapcsolja. Ennek a relatív összefüggésnek azonban a konkrétan, tartalmak szerint elemző marxista irodalomszemléleten belül nem lehet korszakteremtő érvénye.

Az elhangzottak korántsem merítették ki nacionalizmus és irodalom viszonyának valamennyi problémáját, a bevezetőben is hangsúlyozott egyoldalúsággal csak a leglényegesebbnek látszókat érintettük. Tanulságul, azt hiszem azonban, le lehet vonni, hogy az irodalom, mint a közgondolkodás, az ideológiai folyamatok legkomplexebb tükrözője a nacionalizmus tekintetében is történéseket, irodalomtörténéseket egyaránt érintő sajátos tanulságokkal szolgálhat.

HOZZÁSZÓLÁSOK

KEMÉNY G. GÁBOR

Klaniczay Tibor a délelőtti vitaösszefoglalóban helyreállította a nacionalizmus helyes értékelését, ennek fogalmi meghatározása ugyanis kisebb-nagyobb eltérésekkel fejeződött ki az eddigi felszólalásokban. A nacionalizmus helyes értelmezéséről tett megállapításához — tehát, hogy minden korszakban a nacionalizmus pozitív és negatív jegyei vizsgálatáról s e vizsgálat mellett a patriotizmusnak csak mint erkölcsi kategóriának számbavételéről lehet szó — nincs különösebb hozzáfűznivalóm. Legfeljebb az, hogy az egész kérdést, különösen ott, ahol a nyelvi-irodalmi fejlődés vonalán teljes egészében és sokoldalúan kibontakozik, tehát éppen a felvilágosodás és a reformkor időszakában — mind történeti, mind irodalmi tekintetben meg kell világítanunk. Ez a komplex történeti-irodalmi vizsgálati mód napjainkban már általánosan elfogadott. Ebből következik, hogy miként a korszerű történeti kutatásnak, napjaink irodalomtörténeti kutatásának nem kevésbé, sőt — ha lehet — még az előbbinél is fokozottabb mértékben kell az egykori Magyarország másnyelvű irodalmi alkotásainak feltárását, számbavételét feladatának tekintenie.

Ebből a két megjegyzésből és nem kevésbé az elhangzott, igen elmélyült és rendkívül érdekes kérdéseket felvető s többségükben megoldó referátumnak egy részmegjegyzéséből szeretnék a továbbiakban kiindulni, amely — ha jól értettem — „szükségképpen magyarellenes nemzetiségi politikai-irodalmi mozgalomról” szól. Valóban ez volt-e a helyzet a XVIII. század végétől 1848-ig terjedő korszakban?

Az 1790-től 1848 márciusáig terjedő időszak megértéséhez néhány részlet-körülményt kell előbb tisztáznunk. Ilyen mindenekelőtt az időszak nemzetiség-történeti alapszerkezete, mert ha erről — akár csak egész röviden nem szólunk, nem tudjuk felmérni a felmerülő problémák súlyát, sorrendjét, hangvételét, az irodalmi nyelvújítások és a politikai-nyelvi jogok körül három évtizeden át zajló nyelvi-irodalmi küzdelmet sem, amit azután a század negyvenes éveiben az ennél élesebb, most már kifejezetten politikai hangsúlyú nyelvi tusa követ.

Ugyanígy, ha nem vizsgáljuk meg ezzel egyidejűleg a nyelvi-irodalmi-politikai újjászületés más nemzetiségi eredményeit, problémáit, intézményeit és irányvonalait, valamint ha a negyvenes évek elejére kibontakozott válság néhány jellemző kísérőjelenségével nem foglalkozunk, ezek ismerete nélkül a reformkor képe a ténylegesnél vigasztalanabb, egyoldalúbb lesz, amit helyelközzel a referátum egyes — szinte teljes mértékben a magyar feudális, nemesi nacionalizmusra korlátozott — megállapításaiban is tapasztalhattunk.

A helyes arány azonnal helyrcáll, ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvi-irodalmi és ezzel párhuzamosan a politikai újjászületés folyamata mind nálunk, mind az akkori másajkú magyarországi nemzeteknél közel azonos törvényszerűséget, jellemző alapvonásokat mutat. A magyar és az egykorú hazai nem magyar nacionalista mozgalmak fellépte, egymásra hatása, kiegyezése csakis ebben az állandó kölcsönhatásban vizsgálható. Másrésztől viszont az egész korszakot végigkíséri a nacionalizmus elleni harc — intenzitásban ugyan kétségkívül szerényebb, de ugyancsak el nem hanyagolható tényezője. Tehát a magyar és a másajkú nemzetekhez tartozó hazai írók, publicisták és politikusok-

nak az akkor együtt élt népek közötti megértést célzó irodalmi-művelődési törekvései ugyancsak beletartoznak a nacionalizmus korabeli jellegét feltáró vizsgálódásunk körébe. Ezt a gondolatmenetet szeretném a továbbiakban néhány ténykörülmennyel kiegészíteni.

Tudjuk, hogy ebben a korszakban fogalmazták meg az első nemzetiségi politikai programokat. Ismeretes, hogy a magyarországi nemzetiségtörténet új szakaszát ezeknek a programoknak első jelentkezési formái: az 1790. évi temesvári szerb kongresszus kívánalmai, majd az 1791. évi első román nemzetiség-politikai kérelem, a Supplex libellus Valachorum indítják el. A korszak végén — ha megíratlanul is — már kialakultak az 1848-ban megszövegezésre kerülő végleges nemzetiségi politikai programok. Ezeket a politikai programokat, a társadalmi-történeti fejlődés fontos útjelzőit a közben lezajlott több évtizedes irodalmi-nyelvi-politikai küzdelem formálta ki és töltötte meg korszerű tartalommal.

Ebben a közel hat évtizedes időszakban a magyarországi másajkú kultúrák a magyaréhoz hasonlóan a maguk nyelvi újjászületésének programját tűzik íróik, sorban megalakuló tudományos és közművelődési intézményeik vezetői, sajtóorgánumaik szerkesztői elé. Gondoljunk csak arra, hogy 1790-től 1847-ig az egyházi műnyelvek ellen folytatott harc — alig két emberöltő leforgása alatt — oda vezet, hogy nagyrészt létrejönnek a nép nyelvére alapozott új irodalmi nyelvek s ezzel elhárul a döntő akadály a magyarral együtt élő másajkú nemzetek külön irodalmi-politikai fejlődése útjából. S ez az eredmény még ott is létrejön, ahol a korszak jelentősebb nemzetiségi íróinak, publicistáinak és politikusainak valóban sajátosan nehéz körülményekkel kell megbirkóznia. Emlékeztetni kívánom a hallgatóságot, például Jozef Miloslav Hurbannak folyóirata, a Slovenskje Pohladi hasábjain a csehes helyesírású műnyelvet nem éppen szenvedélymentesen védelmező Jan Kollárral szemben, a szlovák népnyelvből kialakuló irodalmi nyelv ügyében vívott 1846. évi sajtó-polémiájára. Valóban igen helyesen állapítja meg a referátum, hogy a korszak túlhevített, túlfokozott, romantikus illúziókkal telített hangulatából következik, hogy a szemben álló felek általában elvetik a sulykot. Ez a megállapítás akkor is érvényes, ha — mint említettem — nem magyar vitázók egymás közti elvi összetűzéseit tesszük vizsgálat tárgyává. Így a már említett Jan Kollár, aki másutt és más alkalommal az irodalmi és kultúrpolitikai vita igényes szellemi fegyvereivel harcol, a népnyelvből formált szlovák irodalmi nyelvet és mozgalmat védelmező J. M. Hurbannal szemben erre az új, a százados cseh nyelvi hegemoniát megtörő szlovák irodalmi nyelvre válogatott s nem éppen irodalmi kitételek gyalázkodó áradatát zúdítja. Hasonló jelenségekkel — ha nem is ilyen kiélezett formában — találkozunk a szlaveno—szerb és a glagol írású román ortodox egyházi műnyelv elleni küzdelmekben is, az akkor keletkező új s az elhaló régi közötti viaskodásban, az újat kívánók és a régít védelmezők párharcaiban.

Miért tartjuk szükségesnek ennek a látszólag mellékkörülménynek a hangsúlyozását? Azért, mert megítélésünk szerint nem általánosan jellemző az a tétel, hogy ennek a korszaknak az úgynevezett magyar nemzeti türelmetlensége olyan széles és túláradó lenne, hogy itt más irányú küzdelemről tulajdonképpen nem is lenne szó. Ezzel szemben a történeti hitelesség érdekében hangsúlyoznunk kell, hogy a tárgyalt korszakban magyar és nem magyar nacionalizmus egyszerre és egymás mellett van jelen, kétségtelen azonban, hogy kivált az államnyelvi küzdelem döntő szakaszán, a negyvenes évek első felében a

magyar uralkodóosztályok nacionalizmusa a hangosabb, a követelőzőbb, az agresszívabb. Épp így az egész korszakon át egyre fokozódó élességgel folyik a nagy belső nyelvi és irodalmi küzdelem is magyarok és nem magyarok között, egyre inkább összefonódva a kialakuló politikai programok körüli csatározásokkal. Sajnálatos, hogy ezt a kettősséget a reformkor végéig tartó nyelvi-politikai küzdelem magyar vezetői időben nem ismerik fel és nem veszik tudomásul, mert ha felismerték volna a törvényszerű fejlődést — a magyar nyelvi-irodalmi újjászületés jogos és természetszerű programjának fenntartása mellett is — hozzájárulhattak volna a hazai nemzetek közötti megértés és békés együttműködés megvalósításához. Fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy ezekben az évtizedekben Pest-Buda megeléknülő nem magyar irodalmi és sajtóéletje jó alapot nyújthatott volna a nemzetiségi megbékélés irodalmi feladatainak elvégzéséhez. Ismeretes, hogy a XIX. sz. első harmadában, sőt csaknem a 40-es évekig Pozsony rovására és egyre nyilvánvalóbb módon Pest és Buda lesz a hazai nem magyar népek egyik irodalmi és kulturális, sőt — legalábbis a brasói *Gazeta Transilvaniei* (1838) és *L'udevit Štúr* politikai hírlapja a *Slovenskije Narodnje Novini* (1845) alapításáig — egyik sajtóközpontja is, amire a későbbi fejlődés során nem találunk példát. Ezt az átmeneti, kedvező és végzetesen elhanyagolt körülményt érdemes a magyar és a szomszéd népek közötti kapcsolatok szemszögéből oly fontos évtizedekben közelebbről szemügyre venni.

Pest és Budának az egykorú soknyelvű nemzetiségi ország kultúrközpontjává válását mi sem jellemzi jobban mint az, hogy a hazai nem magyar népek tudományos intézményei, fontos folyóiratai és nem kevésbé fontos irodalmi kapcsolatai jelentős mértékben itt jönnek létre. Így a 20-as évek közepe táján alapított hazai szerb irodalmi-közművelődési egyesület, a *Szrpszka Matica* és folyóirata a *Szrpszki Letopisz*, ez a kisebb megszakításokkal idestova közel 140 éve megjelenő reprezentatív szerb folyóirat a pesti szerbek kezdeményezésére jön létre, a pesti egyetemi nyomda betűivel és sajtóján készül. Bárki, aki a folyóirat történeti és irodalmi vonatkozású anyagát kivált a reformkor időszakában áttanulmányozza, tapasztalhatja, mennyire széles érdeklődésű és összetett a korszak hazai nemzetiségi irodalma. A történelmi és az irodalmi vonal egymással összefonódva halad előre s a kettő tulajdonképpen a tudományos és a hírlapirodalmi publicisztika írásain mérhető le. A szerb *Matica* folyóirata azonban nem az egyetlen jelentős nemzetiségi folyóirat-alapítás a reformkori Pest-Budán. A 20-as évek végétől itt jelenik meg az első folyóirat számba vehető román irodalmi-művelődési időszak kiadvány, a *Biblioteca Romanească*, amely Zaharie Karkaleki szerkesztésében egész sor olyan kérdést vet fel, ami nemcsak az egykorú román irodalmi és szaktudományos fejlődés, de a magyar és a szomszédnépi kulturális kapcsolatok szemszögéből is jelentős. Legyen szabad megemlítenünk, hogy ennek a folyóiratnak hasábjain lát napvilágot az első román folyóiratszerkesztő Széchenyi Istvánhoz intézett emlékeztető irodalmi üdvözlője. S nem hanyagolhatjuk el azt a körülményt sem, hogy ugyanekkor az időben a többi nemzetiségnek is számos fontos megmozdulása, irodalmi szervezkedése fűződik a soknyelvű ország fővárosának funkcióját átvenni készülődő reformkori Pest-Budához. Elég, ha ez alkalommal Vitkovics Mihály pesti irodalmi körére, vagy az egész reformkoron át pesti evangélikus lelkészként itt élt Jan Kollár irodalmi-kulturális és politikai szervezkedésére s az egész egykorú hazai szláv világot átfogó levelezésére és egyéb kapcsolataira gondolunk. S a 30-as évek végétől a már ekkor túltengő pesti német lapok és

időszaki kiadványok mellett éppen itt Pesten jelenik meg a szerb napisajtó funkcióját elsőként betöltő hetenként kétszer, majd többször megjelenő politikai hírlap típusa; a Szrpszki Narodni Liszt, majd a 40-es évek derekától 1848 tavaszáig megjelenő Szrpszke Narodne Novine. Egyetlen időszakban nem szövéődött ennyi jelentős irodalmi, tudományos és művelődési szál a hazai nem magyar nemzetek kulturális életében Pest-Budához, mint a reformkor szakaszán. A nemesi nacionalizmus hangoskodói ezt a rendkívül jelentős körülményt teljesen figyelmen kívül hagyták s valljuk meg, a magyar irodalmi és tudományos fejlődés korabeli szóvivői sem ismerték fel. Így történhetett, hogy már a 40-es évek vége felé lazulnak a Pesthez fűződő irodalmi és művelődési szálak s ez a folyamat a szerb Matica 1864-ben bekövetkezett Újvidékre költözésével lényegében le is zárul.

Miközben a reformkori Pesten és Budán szinte egymás mellett alakulnak, szerveződnek a magyar és a nem magyar kulturális intézmények, lapok, folyóiratok, írói körök kapcsolatai, a nyelvi-irodalmi újjászületéssel egyidejűleg és ebből következően megindul a korszak nyelvi-politikai küzdelme is. Erről mindenekelőtt azt kell elmondanunk, hogy kezdeti formájában a 20-as évek nyelvi harca egészen a 30-as évek elejéig inkább pezsdítőleg, mint elválasztólag hatott, hiszen a magyar nemzeti újjászületés a másajkú nemzetek nyelvi-irodalmi fejlődését is támogatta, időnként valósággal szárnyakat adott a hazai nem magyar nemzetek ez irányú mozgalmainak. Még a nemzetiségi röpirat-irodalom magasra szökésének éveiben, a 30-as 40-es évek fordulóján, ezekben a többnyire Lipcsében napvilágot látó irodalmi-politikai pamfletekben sem találunk olyan elválasztó tendenciát, amelyből arra következtetnénk, hogy ez az irodalmi-nyelvjogi küzdelem a küszöbön álló nemzetiségi polgárháború csíráit tartalmazná.

Mégis a 40-es évek magyar uralkodó osztályai által kiélezett államnyelvi-közigazgatási küzdelem rövidesen és döntően megváltoztatja ezt a képet a 40-es évek derekán. Ekkor már a nyelvi-irodalmi harcból a nemzetiségpolitikai nyelvtusa leplezetlenül éles szakaszába lépünk. A referátum igen mértéktartóan és körültekintően állapítja meg, hogy a nacionalista viszály felidézésébe a magyar középnemesség korai államnemzeti törekvésein kívül egyéb körülmény is bejátszott. Legyen szabad ezen a ponton hangsúlyoznunk a horvát irodalmi-politikai mozgalom szerepét. Ez a horvát újjászületési mozgalom a maga félféudális kereteihez mérten is több vonatkozásban polgáriasultabb a többi nemzetiségénél. A horvát irodalmi-politikai mozgalomra jellemző továbbá az is, hogy már korán megteremti az ország másajkú népei közötti irodalmi-művelődési kapcsolatot, sőt ez az a mozgalom, amely a hazai nem magyar népek jórészt művelődési-irodalmi ihletésű kezdeményezéseit nemzetiségpolitikai irányban öntudatosítja. Ismeretes, hogy a zágrábi Gáj-féle nyomdában, a horvát nemzeti mozgalom korabeli vezetője nyomdájában ezekben az években már sorra megjelennek olyan röpiratok és egyéb kiadványok is, melyek a nem magyar ajkúak sérelmeit és követeléseit most már erős kitételekkel juttatják kifejezésre. Aminek azután természetes velejárói a magyar részről szintén egyre gyakoribb hasonló jelenségek. A nacionalista kitételek zajlásában is megmutatkozik — most már negatív előjellel és nemegyszer szenvedélyes formában — az a kölesönviszony, amely előbb a magyarországi nemzetek nyelvi-irodalmi újjászületését általában jellemezte. Ez a negatív ellenhatás rövidesen nyíltan is elidegeníti, csakhamar ellentétes nacionalista érdekek képviselőiként szembeállítja a mozgalmak vezetőit, akik higgadtabb légkörben, a nacio-

nalista szölamok hangzavarának kísérete nélkül feltehetően megtalálhatták volna egymás kezét.

Ennek az igen vázlatos hozzászólásnak természetsszerűleg nem lehet feladata, hogy akárcsak főbb vonásaiban is áttekintést adjon a 40-es években felforrósodott magyar—nemzetiségi nacionalista küzdelem egyes fázisairól. A magunk részéről inkább arra szorítkozunk, hogy néhány jellemző adalékkal rámutassunk arra a körülményre, hogy amilyen mértékben fokozzák a magyar uralkodó osztályok az államnyelvért folyó harcot, olyan arányban telítődik meg nacionalista jegyekkel a korszak nemzetiségi irodalmi-politikai mozgalma is. Ezt — mint említettük — leginkább az aránylag fejlettebb horvát nemzeti mozgalmon mérhetjük le a legszembetűnőbben. Éppen ezért meg kell mondanunk: a nacionalista koráramlat kölesönhatásainak vizsgálata nélkül akaratlanul is egyoldalú megállapításokra jutnánk. Éppen ezért ahhoz, amit a referátum írója egyébként igen indokoltan idéz Dugonics Etelkájából, mindenkor hozzá kell vennünk azt is, ami — mondjuk a zágrábi horvát irodalmi-politikai sajtóban, az Ilirske Novineban és ennek irodalmi melléklete a Danica gúnydalaiban, elmarasztaló kifejezéseiben stb. jelentkezik. Csak ebben a párhuzamosságban, a küzdelemnek ebben az eleven, közvetlen zajlásában ismerjük fel, hogy valójában egyre élesedő összetett nacionalista küzdelemmel van dolgunk, amelynek középpontjában — tehát magyar, nemesi részről — kétségkívül a nemzetegységrendi, majd félfeudális, polgáriasuló illúziója áll. Ebből a következő korszak alakít egy, a rendiségből átmentett további feltevést, a magyar politikai nemzet fikcióját, melyen a dualizmus kora megbékélési törekvései szenvednek majd hajótörést. A 40-es évek politikai vízvázlasztója kétségkívül az államnyelvi küzdelem felülről, tehát dietai törvényhozási módon történt lezárása volt. Megítélésünk szerint ez élezi ki az 1848 előtti nemzetiségpolitikai vitát, ha nem is véglegesen, hiszen a végső szót ebben az esetben sem a reformkorban mondják ki, hanem 1848 tavaszán, az ismeretes körülmények között.

A 40-es évek válság-időszaka kérdéséhez szeretnék a továbbiakban olyan oldalról közeledni, amit eddig talán azért nem vizsgáltunk s főként nem tártunk fel eléggé, mert bennünket nyilvánvalóan elsősorban az érdekelt, miként alakul ki egy bizonyos korszak nacionalista mozgalma, melyek egy-egy időszak irodalomtörténeti, politikai, sajtó- és nemzetiségtörténeti nacionalizmusának kísérőjegyei. Ugyanakkor pedig elhanyagoltunk egy másik, korántsem érdektelen részletkérdést, melyről a továbbiakban röviden szólnunk kell.

Vajon kik voltak azok, akik ebben a korszakban és természetesen más időszakokban is tevékenyen részt vettek a nacionalizmus elleni irodalmi és ezzel összefüggő politikai küzdelemben. Kik voltak azok, akik részt vállaltak az olykor igen nehéz feladathól, akik a bontakozó viszály időszakában is véleményt nyilvánítottak a nemzetiségi megbékélés érdekében, akik olykor — szinte koruk elé lépve — megvilágították a tragikus villongás uralmi háttérét: az udvar, a metternichi önkényuralom ebben a korszakban különösen eleven vírusát, azt a „divide et impera” politikát, mely a magyar forradalom és szabadságharc megdöntése után, közel hasonló módszerekkel bánt el a hazai másajkú nemzetek mozgalmával is. Történelmi távlatból ez ma már megállapítható: tekintet nélkül arra, hogy a mozgalmak résztvevői a magyar forradalom támogatói vagy éppen fegyveres ellenfelei táborából kerültek ki. Ide tartozik idéznem azt a Világos utáni helyzetet jól példázó horvát határ-

örvidéki mondást: „A császár minket azzal jutalmazott, amivel a magyarokat büntette”.

Érdemes lenne ezen a vonalon végighaladni a XVIII. század végétől a XIX. sz. közepéig terjedő szakaszon. Vajon valóban az volt-e a helyzet, hogy eleve és kezdetől csak a magyarelles nemzetiségi irodalmi-művelődési-politikai mozgalmak és a nemzetiségellenes magyar ugyancsak irodalmi-politikai-művelődési mozgalom állanak egymással szemben. Indokolt-e a korszaknak, a kor általános irodalmi és művelődési életének ilyen kissé sematikus felfogása. Vajon nem volt-e más is ebben a korban, amely magyar részről egész eddigi történeti fejlődésünk fordulópontját jelenti, s amely eredményekben és eszmékben oly gazdagon valósággal a befejezésig elviszi a nemzettévalás folyamatát s amely korszakhoz nyelvünk, irodalmunk megújulása fűződik. Közelebről: volt-e szerepük a nacionalizmus elleni harc irodalmi résztvevőinek, s ha igen, ez irányú kapcsolataiknak vannak-e olyan tanulságai, amelyek a későbbi időszakokra is kihatottak.

Úgy érzem, ebben a viszonylatban még eléggé járatlan úton haladunk előre. Mert amiként megíratlan az ország másajkú népeihez fűződő évszázados irodalmi, művelődési és történeti kapcsolataink kérdése, éppúgy jórészt feldolgozatlan a nacionalizmus elleni harc egyes időszakainak története, s különösképpen ez a helyzet a felvilágosodás és reformkor szakaszán. Mégis kíséreljük meg néhány vonással, néhány ismertebb adalékkal feleleveníteni ennek a ténylegesen létező, olykor igen jelentős antinacionalista irodalmi küzdelemnek néhány mozzanatát. A referátum egy ponton — az irodalmi nacionalizmus kérdésével kapcsolatban — érinti a magyar nyelvújítást, s itt — úgy tudom — személy szerint Kazinczyt is említi. Ismeretes, hogy Kazinczy a 10-es évek második felében — erdélyi körútja után a Tudományos Gyűjteményben vitát vált ki s a korabeli erdélyi szász írók és publicisták a maguk részéről szintén bekapcsolódnak a polémiaiba. Az sem érdektelen azonban, hogy Kazinczynek ezekben az években, a magyar nyelvújítás döntő szakaszán igen jelentős szomszédnépi irodalmi kapcsolatai is voltak. Legyen szabad ez alkalommal csupán egy-két idevágó adalékra emlékeztetnem. Megemlítem — a többi közt — Vitkovics Kazinczyhoz intézett 1811. évi levelét s ennek mintegy érzelmi folytatásaként Kazinczy 1812-ből kelt levelét a szepesi német származású Rummy Károly Györgyhez, aki az egész reformkoron át több nemzetiség és kultúra irányában fontos összekötő és közvetítő szerepet vállalt s akinek ez irányú munkássága sajnos mindmáig feldolgozatlan. Ugyanígy említhetném Kazinczy Musicki Lukiánhoz írt 1812. évi levelét, s a kritikai alaphangú Erdélyi leveleknek az erdélyi szász Bruckenthal-múzeum és képtár gyűjteményeiről és a román népdalról szóló részleteit. Mindezekből az adalékokból klasszikus tömörséggel csendül ki a másajkú népek és kultúrák iránti megbecsülés érzése.

Érdemes soron követni most már azt is, miként válaszolt ezekre a jelenségekre az egykorú és a későbbi nemzetiségi irodalom és sajtó? Kazinczy esetében — mint az említett példák is mutatták — joggal elmondhatjuk, hogy az egykorú elismerésben sem volt hiány s tegyük hozzá, kevés olyan közvetlen méltatást olvashatunk a XIX. sz. második harmadának hazai nem magyar sajtójában, mint a szerb Matica folyóirata, a Letopis 1859. évi Kazinczy-emlékezését. Vitkovicsról szólva elmondhatjuk, hogy a személyével foglalkozó későbbi délszláv irodalomban fokozatos változás következett be. A szerb folyóiratok szórványos Vitkovics-emlékezései korábban a kétnyelvűség vonalán inkább

magyar költővé vált Vitkovicsról szólnak. A századvégtől azonban ismétetlen találkozunk olyan adatközlésekkel is, amelyek a maga házatáján mindkét irodalmat ápoló író és kultúrpolitikus kifejezetten szerb vonatkozásaira is rámutatnak. Így már 1886-ban a Brljan szerb irodalmi folyóirat közléséből tudjuk, hogy Vitkovics mennyire nagyrabecsülte az 1804-től folyó szerb szabadságharcot, s azt mennyire magáénak vallotta. Az újabb kutatás kimutatja, hogy a „szerb—magyar költő” már 1819-ben a Tudományos Gyűjteményben a szerb nyelvről és annak költői szépségéről ír. Igen elgondolkasztató, hogy ugyanerről a Vitkovicsról a reformkori magyar nacionalista áramlat kifejezetten elfogult szereplője, Horváth István mégis milyen méltóan emlékezik meg 1829. évi nekrológiájában.

Szóljunk néhány szót Magda Pálról, a kor neves szakírójáról és statisztikusáról, aki haladó tudományos meggyőződése következtében még szerény soproni iskolamesteri állását is elvesztette. Ez a Magda Pál 1819-ben a határvidékről írt igényes statisztikai-történeti munkája előszavában félreérthetetlenül felvázolja a nacionalista viszály káros következményeit. Említsünk azonban néhány további szereplőt a nacionalizmus elleni irodalmi küzdelem nem magyar szereplői hosszú sorából. Vajon a szlovák származású Rohony György, amikor két versében is megemlékezik a Nemzeti Múzeumról a 20-as évek elején, magyar nemzeti intézményt értékel? Nem helyesebb, nem történelmibb-e feltételeznünk, hogy a költő az akkori többnemzetiségű, többkultúrájú ország kulturális intézményét méltatja. Hasonló hangulatot tükröz Jovan Hadzsics 1821-ben a Gellérthegyről írott verse is.

Az irodalom más területéről vett példákkal is igazolni igyekszem, hogy a nacionalizmus elleni harc a reformkor időszakában, tehát 1825 után sem hallgatott el. Tudunk példákat arra is, hogy a nemzeti vetélkedésben résztvevő egykorú publicisták egyike-másika is figyelemmel kíséri a szomszédnépek jelentősebb irodalmi, népköltési munkáit, gyűjteményeit. Így éppen Kulcsár István ismerteti elsőként Karadzics Lipcsében megjelent népdalgyűjteményét, Toldy (akkor még Schedel) Ferenc már 1827-ben adatközlést tesz közzé a „szerbus-népköltészetről” s 1829 augusztusában csehországi útinaplójának részletét közreadja. S ha már a referátumban közölt Vörösmarty-idézethez is elérkezünk, legyen szabad emlékeztetnem Vörösmarty őszinte és közvetlen cseh irodalmi kapcsolataira, Vörösmarty és Palacky levélváltására és egyéb cseh vonatkozásaira, melyekről egyik irodalomtörténeti folyóiratunkban éppen a kapcsolatok cseh irodalomtörténete emlékezett meg. S nem lenne teljes a kör, ha néhány szóval nem utalnánk a magyar és a nem magyar népek közötti irodalmi-művelődési kapcsolatok terén oly nagy jelentőségű kapcsolat-sorozatra, mely Széchenyi István nevéhez fűződik s amely egyben a nacionalizmus elleni harc egyik legmagasabb szintű egykorú megjelenési formája.

Ezekről a kapcsolatokról szólva, úgy érzem, elegendő arra utalnom, hogy Széchenyi értékelése már igen korán jelentkezik a magyarországi nem magyar irodalmakban. A sort a szepességi Rumy Károly György 1832. évi verse (A „Világ” olvasásakor) nyitja meg. Széchenyi „Néhány szó a Duna-hajózás körül” című leírására, ahol oly szemléltetően kifejezésre jut a napi realitás és az együttélő népeket együttműködésre szólító, jövőbe mutató írói szándék, szintén csakhamar megíródik az egykorú nemzetiségi válasz. A Hronka szlovák irodalmi folyóiratban a kor egy kevésbé ismert cseh-morva írója méltatja Széchenyi érdemeit s a magyarországi népek közötti megértés előharcosáról és hősről az erdélyi szász—román Flechtenmacher Keresztély, a román feje-

delemségek későbbi jogalkotója emlékezik meg Széchenyiről írt röpiratában és az itt közölt ünnepi ódában, melyben Széchenyi történeti szerepét Hunyadi Jánoséhoz hasonlítja.

1842 novemberében, akadémiai beszédében Széchenyi nemcsak körvonalazta, részletezte is a nacionalizmus elleni harcnak a maga osztálykorlátai között is leghaladottabb korabeli formáját és az ő példája még sokakat ösztönzött a kor magyar és másajkú írói, műfordítói közül. Székács József már 1836. évi szerb műfordítás-kötetével, a „Szerb hősdalok és mondák”-kal minden méltatásnál hívebben állítja a magyar irodalom érdeklődésének előterébe a szerb népköltészetet, Karadzsics népköltési gyűjteménye tükrében. Hasonlóképp buzdít a szomszédos népek életkörülményeinek megismerésére Kazinczy Gábor. Egyik 1839. évi írásában a szlovák népiélet és művelődés megbecsülésére szólít, 1841. évi hírlapi beszámolója figyelemre méltó áttekintést ad az egykorú román sajtóról.

S ha befejezésül figyelembe vesszük azt, hogy a Magda Pál által felvetett, 1819-ben még jórészt társztalanul elhangzott felhívásnak még a 40-es évek eleje több magyar nyelvű nemzeti-röpiratában is visszhangja lett, mint Melczer József „Szózat a szláv nyelv ügyében” és kivált Békesy (Tomasek) Pál 1843-ban kiadott „A nyelvbéke Magyarországon” című írásában, talán nem alaptalan annak feltevése, hogy a nacionalizmus elleni harc a nacionalista mozgalmak bár nem egyenértékű ellenpólusaként, korlátjaként, mindkét részről jelen volt az egész időszakban. Nagyfotosságúnak tartom ezért annak hangsúlyozását, hogy a nemzeti ellentétek reformkori kiéleződése idején sem hallgatott el a magyar irodalomban és publicisztikában, szépirodalomban és szakirodalomban egyaránt a nacionalizmus elleni küzdelem. Az a küzdelem, amelynek további fejlődési vonalát érdemes nyomon kísérni, érdemes egybevetni a nacionalizmussal, mert hiszen szerves része a nacionalizmus történeti-irodalmi vizsgálatának.

WÉBER ANTAL

Tóth Dezső tanulmánya jellegénél fogva hosszú történelmi korszakot ölel fel. Természetes, hogy a referátum inkább csak jelezni óhajtott a nacionalizmus problémakörében jelentkező kérdéseket. A vitaindító előadás után elsősorban azon kellene elgondolkozni, hogy miként lehet érvényesíteni a referátum egyébként igen érdekes fejtegetéseiből adódó következtetéseket.

Az irodalmi népiesség jellegét, hatását, szerepét illetően az eddigi nézetek kétségtelenül bizonyos kiigazításokra, korrekcióra szorulnak. Tóth Dezső tanulmányában vannak olyan gondolatok, amelyek azt sugallják, hogy az eddiginél sokkal élesebb választóvonalat kell húzni egyrészt az úgynevezett patriarchális népiesség, másrészt a népiességnek ama fejlődési szakasza között, amely a reformkorban érvényesül, és amelynek új, plebejus szakasza Petőfi költészetében teljesedik ki.

Arról van ugyanis szó, hogy a magyar irodalmi népiesség első szakasza, amelyet általában patriarchális népiességnek szoktunk nevezni, tulajdonképpen csak a nyers tematikában és az irodalmi ábrázolás bizonyos elemeiben nevezhető népiesnek, ami természetesen szükséges előzménye ugyan egy folyamat megindulásának, de nem hangsúlyozódott eddig eléggé az a gondolat, hogy az effajta népiesség nemcsak egyszerűen konzervatív jellegű, hanem

olyan illúziót véd, amelynek történelmi jogosultsága csak igen szűk keretek között érvényes. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy Orczy Lőrincztől Berzsenyiig egyes költőknél igen szemléletesen rajzolódik ki a nemesi Magyarország reakciós, idilli képe. Ez az idilli kép rendkívül alkalmas arra, hogy a parasztságot úgy foglalja magában, mint ennek az idillnek egy olyan alkotóelemét, amely tulajdonképpen bizonyos konzervatív, retrográd felfogások igazolása kedvéért van jelen. Ebben a jelenségben a megvesztegető és érdekes az, hogy mivel felbukkannak népies elemek, és maga az ábrázolás a hazai valóság számos ízét, számos színét hozza be az irodalomba, mintegy elfeledtetni azokat a tartalmakat, amelyek ezekben az idilli képekben szükségképpen érvényesülnek. Ez a jelenség egyébként számos példával illusztrálható.

Az alapvető ok természetesen a társadalmi elmaradottságból fakadó provinciális életmód. E provinciális életforma további fenntartásának igénye eszméileg igazolja ezt a felhőtlen költészetet. Szükségképpen adódik az a következtetés, hogy a nemesi alkotmány védelme, mivel lényegénél fogva osztályszempontú, csak részben és csak bizonyos történelmi szituációban szolgálhatja a nemzeti függetlenség ügyét. Ezzel kapcsolatban még azt is hangsúlyozni szeretném, hogy az egyetemi jegyzetekben és általában az irodalomtörténeti köztudatban túlértékelődött a nemesi elkönyválás jelentősége, hiszen ez az áramlat nem épül objektív történelmi lehetőségekre, s konzekvenciáiban Ferenc császár abszolutizmusához és a nemesi kompromisszumhoz vezet. Nem is terebélyesedik igazán mozgalommá, mert az íróknak ezen csoportját csak egyes közös politikai eszmék jelenléte fűzi össze igen rövid időn keresztül, szervezeti keretek és átgondolt célok nélkül.

A változó történelmi helyzetben természetesen hol az alkotmány védelmének politikailag időnként jelentőssé válható mozzanatai kerülnek előtérbe, hol pedig a nacionalista önteltség és a már ecsetelt idilli Magyarország mindennáron való konzerválásának óhaja. Ha híven, hitelesen akarjuk megrajzolni irodalmunk történetét és figyelembe kívánjuk venni a nacionalizmus veszélyét, azt hiszem, az erről a korszakról és erről a költészetről alkotott képnek a háttérét jobban, markánsabban kell megrajzolni, mint eddig történt.

Nem mellőzhető a kérdés elemzésénél az sem, hogy a parasztság befogadásának folyamata, amiről Tóth Dezső elég hosszasan és mégis érdekesen beszélt, nálunk viszonylag lassú menetű. Olyannyira, hogy még a Széchenyi ihletésére született regényben, Fáy András Bélteky-lázában is érződik egyfajta patriarchális felfogás. Fáy elgondolása szerint a parasztságot nem szabad — a regényben szereplő népies betétre gondolok — eredeti életformájában megzavarni, egyszerű erkölcsétől eltéríteni, mert ebből csak tragédia fakadhat. Ez a retrográd idillizmus még a polgári demokratikus tendenciák bontakozása idején is hatékony erő. Tóth Dezső Kuthy Lajost hozza fel példának, de másoknál is előfordul a magyar parasztságnak a nemesség felől való megítélése olyan értelemben, hogy a parasztságot valami konstruált nemzetkarakter megrajzolására használják fel. Így már a reformkorban kialakul a magyar parasztságról az a felfogás, amely lényegében tovább él egészen a XX. századig. Kemény Zsigmondon keresztül Babitsig, tudniillik, hogy a magyar parasztság — azaz később már a magyar nép — természeténél fogva fontolgató, józan és szükségképpen forradalomellenes.

Annak igazolásául, hogy a nacionalizmus milyen gyakran és mennyire sokarcúan mutatkozik, és milyen sokféle következtetés vonható le ugyanab-

ból az irodalmi jelenségből, engedjék meg, hogy egy számomra mulatságosnak tűnő részletet idézzek, amely a nacionalista gondolkodásnak talán tartalmilag a legvégletesebb, stílusában pedig a legémelyítőbb változata, amit magyar szóval és magyar könyvben valaha kinyomattak:

„Mert szent a hitem, hogy a közelmúlt nemzeti romlását, a legszentebb magyar hagyományok destrukcióját jórészen épp az idézte elő, hogy senki se volt az irodalom hivatásos főkertészei közt, aki bátor kézzel és magyar szívvel neki esett volna a magyar poézis kertjét túlbujánzó dudvának, annak az idegen bozótnak, mely parazita szövevénnnyel gyökerezte és indázta át a mi védtelen nemzeti tulipán- és bazsalikom-pompánkat. Furcsa dudva, kaján parazita: a bimbója még hitegetően nemzetiszínű volt, mire azonban kinyílt, lett egyszerre internacionalista . . . és nőtt, hatalmasodott, ledöntötte a magyar poézis kertjének kerítését, ráhálózódott és fojtó bürokbúzzel borította el legnagyobb nagyjaink, a Petőfik, Aranyok, Vörösmartyk virágágait. 'Együgyű, naív parasztvirágok!' szólt, így szavalt, így hirdette ez a mérges dudva, s szemérmetlen parázna virágai, melyeknek kelyhéből az Apokalypsis skarlát asszonyának a destruktív lehellete áradt elő, már-már elkábított mindeneket . . . Veszőben volt a magyar poézis szép kertje, de Isten és nagyjaink szelleme úgy akarta, hogy az egyszer mégis megmeneküljön. Én azonban magunkon érzem a múltak nagy irodalmi főkertészeinek tekintetét. A fejüket csóválják, tiltóan parancsolják: Ez többet meg ne essék! Kézbe most és jó kézbe azt a nyeső ollót, vágjatok le minden idegen parazita métegydudvát, és még mielőtt nagyra nőhetne! A magyar poézis kertje tiszta legyen: erős a kerítése, gyomlált a virágágya. S e virágágakban ne más, ne idegen, csak nemzeti magyar virág virágozzék . . .”

E szavakkal vezette be a Petőfi Társaság tagjai közé Pekár Gyula Császár Elemért.

Tudom, végtelennek tűnik ez a hatalmas kertészeti hasonlat, kétségtől az is, de finomabb megfogalmazásban, hasonló nézetek alkotóelemeként azért hallottuk mi már ezeket a szavakat. És ami különösen fontos, az a figyelemre méltóvá teszi a nacionalizmus problémáját irodalmunk történetének ebben a korszakában, nem más, mint az — és itt a bevezető tanulmányra utalva szeretném zárni fejtegetéseimet —, hogy a reformkor igen sokszor szolgált alapul jellegzetesen huszadik századi, jellegzetesen napjainkbeli retrográd nézeteknek.

SZAUDER JÓZSEF

Tóth Dezső igen érdekes, gondolatgazdag s néhány alapvonást telibe találó előadásában ott van a bizonytalankodás, ahol a rendi nacionalizmus és a reformkori közti határt akarja megvonni. Mert míg egyfelől azt mondja, hogy a polgári, vagy a polgáriasult nacionalizmus nem tekinthető a rendi nacionalizmus egyszerű folytatásának, hogy attól minőségi különbség választja el, hogy az új szintézisben csupán egy tényező a rendi nacionalizmus ideológiája, másfelől azt állítja, hogy a reformkori nacionalizmusnak az alapanyagát vagy inkább keretét, formáját a rendi nacionalizmus szolgáltatta. Azt, hogy az új tartalmak többé-kevésbé régi formák közt is kifejezést nyertek, meggyőzően bizonyítja az előadó, nem oldja fel azonban az említett ellentmondást. Gon-

dolatkifejtése e ponton egyoldalúvá vált, s innen származott a fogalmazás zavara is. Mert ha igaz is az, hogy a 1795 utáni kompromisszum idején, lényegében tovább is, a 30-as évekig, a nacionalizmus magasrendű irodalmi képviselőinek lehetőségei viszonylag korlátozottak voltak, s noha igaz az is, hogy akkor a nagyközönség előtt a Dugonics—Kisfaludy Sándor közt meghúzható rendi nacionalista vonal dominál, aligha jutunk el a polgáriasult nacionalizmus, a liberálisok majd demokraták nacionalizmusának teljes megértéséhez, ha ily túlzott mértékben csak a rendi nacionalizmusnak említett parlágias formáját állítjuk előtérbe. Az előadásból erősen hiányolom annak a jelentős küzdelemnek rövid összefoglalását, melyet a metafizikus, változatlan, ősi, mereven feudális nemzetkarakter ellen Kazinczy s szűk köre vívott már az 1800-as évek legelején, úgy azonban, hogy ugyanakkor egy egész másik csoport patriotának nevezett Habsburg-birodalmi — lényegében kozmopolita — álláspontjával is szembefordul. A három B betűs magyar-német köre ez, Berzeviczy, Batthyány Vince és Bredeczky Sámuel csoportja (ld. Kazinczy levelét Prónay Sándorhoz, 1812. ápr. 8.), akik a nacionalizmusban az állam épületének aláásását látták, s tekintet nélkül a tényleg fennálló s fejlődő nyelvi nacionalizmusokra, de tekintet nélkül saját, az ország gyarmati helyzetére vonatkozó felismerésükre is, tagadták a nacionalizmus jogosultságát. Berzeviczy Gergely a *De oeconomia publico-politica*-ban még a nemzeti jelző ellen is tiltakozik, mert szerinte a nemzet szűk fogalom s a nemzetiség ártalmas, s a nyelv nem lehet a nemzetiség ismérve. Kazinczy kétfelé folytatott vitájában kétségkívül létrejön már a liberális eszmeiségnek összeegyeztetése a nemesi nemzet történelmi érveivel, s így Kazinczy kozmopolitizmusa más, mint a Berzeviczyké, nacionalizmusa is más, mint Kisfaludy Sándor köréé, viszont Kisfaludyék felé kozmopolita, egyetemes szemléletű, progresszív polgárosító tendenciáit, Berzeviczyék felé nemesi nemzeti, nacionalista vonásait tárja fel.

A vita ellenére is, mely Kazinczy és az említettek között a nemzetiség értelmezésében lezajlott, Kazinczy Berzeviczyt is közvetíti a fiatalabbaknak (így Szalay Lászlónak), általában nem áll Berzeviczyvel teljes ellentétben, sokat elfogad tőle. Rendkívül fontosnak tartom azt, hogy míg a rendi nacionalizmus parlági magyarságtudata és nemzettudata képtelen volt egymásra következő társadalmi formációkat és szembefeszülő osztályokat fogadni el történelmi mérlegeiségekül, Berzeviczy, Kazinczy, Batsányi, Kölcsey s egyáltalán mindazok, akik a forradalom hozta társadalmi változások szemléletét őrizték magokban, tudtak a feudale szisztéma vasigájáról írni (Batsányi kiad. Levél Szentjóni Szabó Lászlóhoz; jegyzetek 369. l.) vagy arról gondolkodni, hogy a „nemesség csak egy kisméretű részecskéje, valóságos frakciója az egésznek”, mint Batsányi, tudtak, mint Kazinczy 1809-ben tiers étatról s a feudális rendszer korszerűtlenségéről levelezni, tudtak mélyreható társadalmi elemzést vinni végig a francia forradalomról s a jakobinusokról, mint Kölcsey (eddig kiadatlan nagyterjedelmű, 1810-ből kelt kézírataiban), aki nemcsak nagy politikai beszédeiben szólt a feudalizmus kiépüléséről Magyarországon, hanem már a 10-es években s a 20-as évek elején gondolkozott tőkés gazdasági folyamatokról angol adatok elemzése útján. Ez említett írók, akiknek hatása kezdetben kétségtelenül szűk körre terjedt ki, nem sorolhatók be a Dugonics—Kisfaludy Sándor-féle rendi nacionalista vonalba, noha a polgári funkciót ellátó nemesség ellentmondásai bennük is jelentkeztek, arról nem is beszélve, mily szolgálatot tett pl. Kazinczy Erdély felfedezésével a későbbi magyar nacionalizmusnak.

Ennyit el kellett mondanom igen vázlatosan, hogy lássuk, Tóth Dezső állítása, mely szerint minőségi különbség választja el a reformkori nacionalizmust a korábbi rendi nacionalizmustól, csak az elmondottakkal igazolható teljesen, merőben a rendi nacionalizmust hangsúlyozva az 1800-as évek elején éppen azokat a gondolkozókat felejtendő ki a fejlődési folyamatból, akik Széchenyi és Kossuth, Bajza és Szalay László s annyi jelentős reformkori ideológus eszméit készítették elő.

Noha most nem célunk a kutatómunkának feladataira is rámutatni, érdemes megemlíteni, hogy a történeti fejlődés szakaszainak tartalmát, határait, elvi összefüggéseit nemegyszer az előmunkálatok hiányában sem lehetett elég határozottan megállapítani. Aligha lehet a rendi nacionalizmus irodalmi továbbélésének s átalakulásának folyamatáról beszélni néhány alapvető orgánumnak alapos elemzése, teljes felmérése nélkül, mint amilyen pl. a Tudományos Gyűjtemény volt, melyben a honismereti és nyelvművelő irodalom már nyíltan a magyar nemzeti szupremácia szolgálatába áll, s így a nyelvkérdésben kezdetlőtől megvolt ellentmondásosságot kezdi kiélezni.

Tóth Dezső előadásának gerincét, szinte központi mondanivalóját alkotja a parasztinak a nemzetibe való beépüléséről végigvitt finom elvi és történelmileg árnyalt gondolatmenete. Ez éppúgy, mint az irodalom egykor joggal megkülönböztetett szerepének kiemelése a nemzeti ideológia s programok kidolgozásában, alapvető szempont a magyar nacionalizmus irodalmi jelentkezésének felméréséhez. S különösen fontos Tóth Dezsőnek az a megállapítása, mely szerint a szocializmusellenes erők a magyar nemzeti fejlődés bizonyos sajátságait fetisizálják s nem véletlenül épp azokat, amelyek a magyar nemzeté válás történelmi fogyatékoságaival függnek össze. Az ilyen speciális vonások idealizálása, csak azért, mert azok magyarok — s azzal az ürüggyel, hogy a maguk korában megvolt a létjogosultságuk — kétségkívül nacionalizmushoz vezethet. Az egyik ilyen, a reformkor irodalmából és közgondolkodásából kinőtt s hatását mindmáig éreztető fetisizált vonás a magyarra jellemzőnek mondott opposzició. Legyen szabad ezzel szemben Kölcsey Országgyűlési Naplójának azokra a szarkasztikus lapjaira hivatkoznom, melyeken éppen ezt a minden áron s minden meggondolás nélküli opposziációt, mint a magyar „patrióták” jellemvonását gúnyolja ki véresen. Ilyen értelemben is oly nagyjaink örökségét, mint amilyen a Kölcseyé, Vörösmartyé, Petőfié, helyezzük szembe a magyar nacionalizmus ellenforradalmi hagyományával.

FENYŐ ISTVÁN

Tóth Dezső tanulmánya alapos, gondos, jelentős ideológiai elemző-készségről, problémaérzékről tanúskodó munka. Kiválóan alkalmas arra, hogy a további kiszélesülő munka, a részletes anyagszerű feldolgozás elvi alapjává váljék. Koncepcióját ezúttal mindössze néhány apróbb szemponttal szeretném kiegészíteni.

Tóth Dezső a rendi nacionalizmus egyik jellemző sajátosságaként a naiv illúzióságot, a nemzeti dicsekvést említi. Valóban: ragyogó hősök, csodálatos vitézi tettek, hasonlíthatatlan személyes érdemek, a múltat arany-szálakkal beszövő dicsőség jellemezte a XIX. század első negyedének hazai irodalmát. Igaz az is, hogy ez a nacionalizmus a nemesség konzervativizmusát,

időszerűtlenségét volt hivatva eltakarni. Ám volt ennek a mámoros önelégültségnek egy másik indítóoka is, amelyet Tóth Dezső ugyan említ, de nem elég hangsúlyosan, melyre részletesebben nem tér ki, — s ez a nemesi lelkiismeretfurdalás. Ideálképeket az esendő ember alakít ki magának, tündérhonba a sanyarú földről vágyódnak. A nemzeti önmagasztalás társadalomlélektanilag mélyen összefügg a nemesség tragikus életérzésével, elkomoruló, egyre sötétebbé váló szemléletével: a pusztulás elégiákban, regékben, majd történelmi drámákban kivetülő érzetével. A nemzeti dicsőség mákony volt e mélységesen pesszimista érzelmvilággal, a szinte évről évre elhatalmasodó tragikus társadalmi mozzanatokkal szemben. (1790 bukása, 1795, a századeleji, 1802-es, 1804-es s 1807-es nagyarányú jobbhágyfelkelések, a napóleoni sikerek, a devalvácié, az 1816. évi szörnyű inség stb.) A nemesség e kettős présben: a nemzeti és szociális oldal szorításában egyre reménytelenebbnek érzi osztályuralmának háborítatlan fennmaradását, s az illúzióteremtésben, a dicsőség kultuszában talál menekvést. Nem elhanyagolható tény az sem, hogy a történelem felfedezése, a múltba visszavetített nemzeti dicsékvés is éppen a század első évtizedében lendül fel erőteljesebben. (Kisfaludy regéi, Virág Benedek *Magyar Századokja*, Katona István *Historia Critica*-kötetei stb.)

A referátum a rendi nacionalizmus másik jellemző sajátosságaként említi — szintén helyesen — a más népek, főleg a nemzetiségek lebecsülését, az idegenekkel való keveredés éles elvetését. Hozzá kell azonban fejtegetéséhez tennem, hogy e negatív vonásnak az abszolutizmussal való szembenállás szempontjából bizonyos fokú méltánylandó eszmei magja is volt. A Habsburg-ház elnyomó, beolvasztó, gyarmatosító politikáját ugyanis nemcsak osztrákok, sőt jórészt nem azok irányították, hanem elosztrákosodott csehek, olaszok, szlovének, s mások. Az államtanács mindenható főminiszterei, az udvari kancellária referendáriusai, a rettegett császári kegyencek igen gyakran éppen séggel ilyen nemzetiségi elemek: Baldacci báró, a Kinsky, Kolowrat, Thun grófok, Lobkowitz hercegek stb. Ezek a cseh, olasz stb. családok a legtöbb esetben egy-egy házasság folytán lettek az uralkodóház lekötelezettjei, s neofita túlbuzgósággal igyekeztek szolgálni a Gesamtmonarchie érdekeit, túllícitálva nemegyszer uraik utasításait. Így aztán, ennek folytán a hazai nemesség körében kialakult egy hamis tudat: a monarchia különböző népeiből kikerülő miniszterek iránti ellenszenvet igaztalanul általánosították, s magukra a népekre is kiterjesztették. Nem látták meg, hogy ezek a politikai tényezők immár csak nevükben őrizték meg eredeti nemzetiségüket: szellemük, mentalitásuk már teljesen az osztrák kétfejű saséval egyezett meg. Az idegenekkel való házasságtól nem kis részt az abszolutizmussal való szembeszegülésük következtében iszonyodtak: hamis tudatuk alapján, téves premisszákból kiindulva a nemzetiségektől való teljes izolálódást vallották, szűklátókörű naivsággal, s a társadalmi gyakorlat szempontjából teljesen reakciósan.

A referátum fogyatékoságának érzem, hogy nem elemzi kellőképp azt az átváltódási folyamatot, melynek során a meglehetősen korlátolt rendi nacionalizmus a reformkorban nagyerejű ideológiai, társadalmi hatóerővé, a haladó irányú fejlődés egyik legfőbb ösztönzőjévé vált. A XIX. század második évtizedében egy átváltódási processzus megy végbe: a régi szellemi formák közt új hatóelemek halmozódnak fel: egyfajta tettekésség, cselekvési igény jelentkezik mind erősebben a kardesőrtetés mellett. Az átváltódási folyamat két pólusát az 1811 és 1817-es esztendőkhöz jelölhetnénk meg: pregnánsan figyelhetjük meg ezt a két nagy reformkori költőnk működésében.

Kisfaludy Károly 1811-ben írja a *Tatárokat*, s 1817-ben a *Kérőket*, amely már bizonyos értelemben a *Tatárok* kritikája is; Kölcsey 1811-ben az *Andalgásokat*, a „vérző hon” feletti búsongás nagyversét, 1817-ben a *Fejdelmünk hajh*-ot, e felrázó harci riadót. E két évszámmal jelölt pólus közt az ideológiai mozgásfolyamatban, a rendi nacionalizmus áramlatában valami történik, s ez a liberális nemesi szemlélet kifejlődése. A korszak kutatóját nagymértékben izgatja, hogy melyek azok a történeti, gazdasági, társadalomlélektani, tudatbeli lehetőségek, melyek a nemesi liberalizmusnak, az addigi rendi patrióta szemlélet kritikájának feltételeit megteremtik. Felettből szükséges, hogy napirendre tűzzük a liberális szemlélet eszmetörténeti elemzését, elválását a felvilágosodástól s a nemesi patriotizmustól, funkciója, elemei hazai módosulásának vizsgálatát: a további normatív tevékenységnek ez a tüzetes elemzés lehet az egyik leggyümölcsözőbb támpontja.

Az eddigiekkel kapcsolatban még egy apróbb megjegyzést szeretnék tenni: véleményem szerint a nemesség rendi nacionalizmusának morális átítottsága a reformkorban nem pusztán stíláriis-terminológiai sajátosság, amint azt a referátum szerzője minősíti, hanem elsősorban tartalmi, a szemlélettel egygyéforró minőség. A nemesség legjobbjaira — Kölcseyre, az Aurora-körre, Bajzára, Vörösmartyra, Eötvösre, Kossuthra stb. — valami nagyfokú, a lélek mélyéről fakadó morális szenvedély, közéleti heroizmus, szakadatlanul égő lelkiismeret volt jellemző, egyfajta makulátlan puritanizmus. Ez a magasrendű erkölcsiség már semmiképpen nem hozható közös nevezőre a hazai felvilágosodás szemléletmódjának erkölcsi problematikájával, amelyre nézve valóban sokkal inkább áll Tóth Dezső meghatározása. Nem azonosítható azzal a világképpel, hol az erkölcs, az erény, a nemesi virtus csak menedék, mentsvár a társadalom előtt, hol — mint Virág Benedek kifakad — minden igaz embert „kaján szemekkel tart az álnok”. Az a fajta morál elvont a társadalmi küzdelmekről, mindenfajta alakító-változtató tevékenységtől, az emberi intimitás szféráiba szorítva visszahúzott a legnemesebbtől: a nemzet, a társadalom szolgálatától; ez a fajta erkölcsiség pedig éppen a haza és emberiség szolgálatát jelölte meg elsőrendű feladatául.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

Sajnálom, hogy délelőtt nem lehettem itt, s nem hallgathattam meg Klaniczay Tibor elvtárs referátumát. De elolvastam a szövegét s így bátran hozzászólhatok, de úgy, hogy ugyanakkor gondolatban állandóan egybevetem Tóth Dezső előadásával. Azt hiszem, ez a kettős megvilágítás nem fogja zavarni kissé impresszionista gondolatmenetemet, annál kevésbé, mivel a két előadó több vonatkozásban kiegészíti egymást. Az első benyomásom: Klaniczay kevesebb, de jórészt alapvető, létfontosságú problémát vet fel és világít meg dialektikus összefüggésükben, amikor nyomon követi a magyar nacionalizmus haladó meg reakciós alakváltozatainak történetét, első „embrionális” jelentkezésüktől teljes kibontakozásukig, egy olyan pontig, ahol Tóth Dezső veszi át a szót. „A régi irodalom vizsgálatából tehát azt a tanulságot meríthetjük, hogy a magyar nacionalizmus nemesi eredetű, s ezért ez a nacionalizmus a polgári nemzetté válás szakaszában is súlyos ellentmondásokkal terhes, a kapitalizmus korában pedig a fokozottan veszélyessé, rég elavult feu-

dális ballasztokat hordozó és a haladást talán legmakacsabbul gátló ideológiai tényezővé válhatott. A magyar nacionalizmus bonyolultsága tette a nemzeti problémát irodalmunkban annyira központi kérdéssé, hogy szinte valamennyi írónk viaskodni kényszerült vele, sokszor eltévedve szövevényes bozótjában.” Ez Klaniczay fejtegetéseinek végső konklúziója. Lényegében egyetérték vele. Azt is érdemül tudom be, hogy tájékozódása nem szorítkozik csupán a belső magyar fejlődésre, hanem az európai távlattal szembe előtt, határozottabban rögzítheti a magyar nacionalizmusnak az európai nacionalizmusokkal rokon, vagy tőlük elütő sajátos jellegét.

Ila elfogadjuk azt a marxista felismerést, hogy a nacionalizmus történeti kategória, hogy első jelentkezése összeesik a nemzettéválás időpontjával, viszont teljes kibontakozásának körülményeit, fejlődésének egyes szakaszait, belső ellentmondásait, elfajulásait, a haladó nacionalizmusnak átcsapását egy fajvédő, gyűlölködő sovinizmusba nem látjuk világosan mindaddig, amíg nem tartjuk következetesen szem előtt az egyenlőtlen fejlődés elvét, mégpedig mind magyar, mind európai viszonylatban. Ami az első esetet illeti, Klaniczay fejtegetéseihez alig volna sok hozzátenni valóm. Itt csak néhány kiegészítő megjegyzésre szorítkozom. Tudvalevő, hogy a politikai-ideológiai terminológiák jelentésüket megváltoztatva nemegyszer századokkal éltek túl keletkezésük, érvényességük időpontját. Éppen ezért zavaró távlattévedéshez vezet, ha a terminológiák formai azonosságából egykori s mai ideológiai tartalmuk azonosságára következtetünk (Zrínyi felismerése: „Egyedül vagyunk”; Vörösmarty látomása: „Nagyszerű halál”). Ami pedig a magyar nacionalizmusnak az európai nacionalizmushoz való viszonyát illeti, ma már nem érhetjük be az analógiák és különbségek egyszerű rögzítésével, hanem tovább kell mennünk néhány lépéssel s fel kell derítenünk azokat az európai erőket, eszméramlatokat, hatásokat, amelyek kívülről mozdították elő vagy késleltették a magyar nép nemzeti öntudatának kibontakozását és nagykorúsítását.

Tudjuk, nincsen európai nép, amely a többiektől elszigetelve, minden hatás elől elzárkózva, vak monádként fejlődött volna a kezdetektől fogva mind a mai napig. Mert csak a többivel együttműködve teljesíthette történeti küldetését földrésziünk életében. Viszont az ilyen együttműködésnek egyik elengedhetetlen feltétele, hogy ne csak időben, hanem gazdasági, társadalmi vonatkozásban, ideológiailag is kortársa legyen a többinek. Viszont tudjuk, csak azok a nemzetek nőhettek át, a fejlődés dialektikáját követve, késedelem nélkül a középkorból az újkorba, a feudalizmusból a kapitalizmusba, sajátíthatták el a felfedezések és találmányok forradalmasító eredményeit, hajthatták végre az újra feltárt antikvitás áthonosítását, követhették a teológia gyámsága alól felszabadult értelem diadalútját a felvilágosodásig s a nagy francia forradalomig, amelyek idejében tettek eleget ennek a feltételnek. S tették mindezt létérdekeik s nemzeti jellegük sérelme nélkül.

Vannak ezzel szemben peremnépek vagy későn jött népek, amelyek jó sokáig kívül maradtak a „szabályos” európai fejlődés áramkörén, messze estek Európa kulturális középpontjaitól és erőforrásaitól.

A magyarság messzebbről jó, mint a többiek, külsejében, szokásaiban, harcmódorában, nyelvében idegenszerűbb. Egyedül áll egy ellenséges világgal szemben, felidézve benne a barbár hun ősök félelmetes képzetét, az istenostora- és Attila-mítoszt. Megkésve lépett be Európába. Krisztianizálódása, feudalizálódása, az államépítés és egyházszervezés munkája igénybe veszi

legjobb teremtményeit. Viszont csak ezen a réven igazolhatja történeti küldetését és jogát az élethez a keresztény és feudális Európa előtt, s válik mint gens Hungarica az egyetemes keresztény szolidaritás égboltja alatt a gens Gallicana, Ultramontana, Anglicana, Hispanica, Germanica mellett az átfogó gens Christiana bevett, teljes jogú tagjává. Jóllehet ez a szolidaritás fenntartás nélkül csak ideológiai síkon, a nemzetfölötti egyház intézményeiben, „szent” teológiájában, filozófiájában, irodalmában valósul meg, mindez mégis emeli, megszilárdítja vezető rétegeinek biztonságérzetét, s kezdeti nacionalizmusának egyik alkotó eleme. Ebben az irányban, de nagyobb intenzitással hat majd a humanizmus, Európa első világi jellegű kultúrforradalma, a kapitalizmus mellett a középkori ideológiák egyik sírásója. Az a körülmény, hogy a humanizmus feltárja a népek történeti múltjának, nemzeti érzületének ősi forrásait, hogy az Imitatio Christi az Imitatio Antiquitatis-szal, az Athletica Christi profán nemzet hőssel helyettesíti, van olyan teljesítmény, mint Amerika felfedezése, páratlan lendületet ad a nemzetek politikai vetélkedésének s így a nacionalizmusok kiéleződésének is. Nálunk része van a magyar történelem „modern átírásában” s a Mátyás-mítosz kialakításában, amely örökségül száll a kései századokra, s amint hallottuk, egyik kiapadhatatlan forrása rendi nacionalizmusunknak. Viszont a magyar humanizmus legjelentősebb képviselői még csak nem is gondoltak arra, hogy kövessék az olasz, angol, francia, német és németalföldi humanisták példáját, azt, hogy nemzeti nyelvre fordítsák latin nyelvüket. A reformáció érdeme, hogy pótolta ezt a hiányt, sőt ennél is továbbment és megkezdte a klasszikus és a modern világirodalom nemzeti recepcióját, grammatizálta és irodalmasította a magyar nyelvet. Haladó hagyományaink legkövetkezetesebb hívei a kálvinisták, később első-sorban a puritánusok közül kerülnek ki, akik gyűlölik Bécsét és a feudalizmust, és legjobb ideológiai támaszai a magyar függetlenségi harcoknak, s jóllehet sohasem tagadják meg együttérzésüket Európa kálvinistáival, nemzeti érzéstől áthatott patriotizmusukat világok választják el egyfelől a jezsuiták elvtelen nemzetköziségétől, másfelől a habsburgpárti főurak elvtelen, megalkuvó nacionalizmusától. A probléma tehát sokkal bonyolultabb, semmint gondolnók.

Abból indultunk ki, hogy a magyar nemzet csak a többi európai nemzettel együttműködve, nemzeti jellegét megtartva — s tegyük most hozzá — velük vetélkedve, a függetlenségét veszélyeztető támadások ellen fegyveres kézzel védekezve, fejtette ki történeti küldetését. Ugyanez a kettősség jellemzi magatartását a kívülről beáramló eszmei, politikai hatásokkal szemben: hol elfogadja, hol visszautasítja őket. E hatások közül csak a haladó jellegűek bizonyulnak termékenyeknek, azok, amelyek időszerű szükségleteket elégítenek ki. Ilyen a humanizmus s törvényes öröksége, a cartesianizmus, a strassburgi Berneggernek, Comeniusnak, Campanellának, a németalföldi Huit de Grootnak, a sztoikusoknak s legjobb magyar tanítványaiknak, Apáczai Csere Jánosnak és Apáti Miklósnak nevéhez fűződő nemzetfölötti irenikus mozgalom. Ezek a hatások szilárdítják meg Európa-szerte, tehát nálunk is a gazdasági és társadalmi válságoktól, felekezeti harcoktól megbolygatott egyetemes biztonságérzetet, szolgáltatják az eszmei érveket és fegyvereket a feudalizmus, a fejedelmi önkény, egyfelől a protestáns, másfelől a „katolikus ecclesia militans”, a Habsburg-ideológia, a Béccsel együttműködő, az ország függetlenségét áruba bocsátó főurak elleni küzdelemhez. E mozgalom nyomán rajzolódnak ki, igaz, jórészt még teológiai, sőt pietista külsőségek között, a felekezetiségen felülemelkedő, az osztályellentéteket mérséklő, humanizált patriotizmus első

körvonalai, amelyre már-már ráveti fényét a közeledő felvilágosodás. Minden ellenkező felfoggással szemben ez a folyamat a XVIII. században sem szakad meg. A humanizált patriotizmus visszhangra talál a kálvinista literátus nemeseiben és polgároiban, a kálvinista kollégiumok tanáraiban. Hollandia régi közvetítő szerepe mellett e helyütt kiemelkedőnek tartom néhány német és svájci egyetem hatását, amelyek természettudományi, matematikai, orvostudományi előadásokat hallgató magyar diákjaikban elhintik a teológiától elforduló profán gondolkodás első magvát s fogékonnyá teszik őket az óvatosabb német, sőt a radikális francia felvilágosodás befogadására. A századforduló táján már elég gyakran találkozunk egy átmeneti polgári típus képviselőivel. A legérdekesebb közöttük Tótfalusi Kis Miklós, a cartesianus Apáti Miklós barátja. Amolyan felvilágosodott biblicista. Világibb, polgárabb fokón képviseli a típust pl. Pápai-Páriz Ferenc. Viszont az egész folyamat magyar ellentmondásai közé tartozik s a rendi nacionalizmus állandóságáról tanúskodik azoknak a kálvinista arisztokratáknak a magatartása, akik szintén megfordulnak a felvilágosodás európai központjaiban, sőt van, aki egy időben recipiálja a még kialakulóban levő német s a már kialakult francia felvilágosodás formáját, de osztályérdekei azt kívánják tőle, hogy megmaradjon az isten, az egyház, az uralkodó tiszteletében, s ha kell, szövetkezzen a bécsi abszolutizmussal.

Új mozzanat, Európa és a magyarság viszonyában is döntő történet-tényező a magyar nemzeti öntudat és egy haladó rendi nacionalizmus kialakulásaiban, már Mohács előtt, de főleg Mohács után a „török vész”. A Balká-szármára állandósult katasztrófa, Magyarország számára századokig tartó élet-halál harc, Európa számára gazdasági, politikai, stratégiai érdek, örökös félelem és lidérenyomás, prófétái, költői, írói, szónokai, zeneszerzői, történet-sírói számára izgató színjáték, egy beláthatatlan irodalom ihlető forrása. Nikápolyt, Várnát, Konstantinápolyt elestét éppen csak hogy észreveszik, de Mohács, a törökök előnyomulása felrázza a nagyvilág, egy Erasmus, Luther, Hutten lelkiismeretét. A nagy francia forradalom előtt Európa soha annyit nem deklamált, szónokolt, imádkozott, soha annyi röpiratot nem terjesztett, mint Mohács és 1664 között. Nem túlzás, ha megállapítjuk, hogy a modern hírszerzés, helyszíni tudósítás külső és belső technikája ebben az időben alakult ki. A magyarság divatba jött. Most végre teljes közösséget vállalnak vele, mindenestül európainak érzik, heroizálják, ünneplik. Európa időnként egyetlen szavaló kórusként hat, amelynek állandóan visszatérő szövege: Magyarország a kereszténység védőbástyája. A metafora eszméje mélységesen középkori talán magyar eredetű és a humanista Enea Silvio fogalmazásában vált közkeletűvé, de csak most telik meg konkrét reális tartalommal. A XVII. századon innen láthatóan csökken a „törökvész” nyugtalanító hatóereje. Megszokottá vált s nem tartozik többé a nyugati polgár mindennapi „főbiái” közé. Valahányszor a török—magyar-hadszínház hírei, egy-egy várostrom, ütközet, diadal, vereség újra felkelti érdeklődését, állásfoglalásába állandóan beleszól politikai, felekezeti elfogultsága, a hadszínház távolsága vagy közelsége. A „védőbástya”-metafora elvesztette érzelmi vonatkozásait s időtlen szállóigévé lett. De az érdeklődés mégsem tűnt el nyomtalanul, csak irányt változtatott, s így élt tovább az európai irodalmakban, a magyar tárgyak kultuszában, a történetírásban, s ha a humanizmus felfedezte a magyar nyelvet, a humanista karakterológusok a magyar karakter jellegzetességét, a barokk század felfedezi a magyar tájat, a magyar kultúrát. A határokon innen két ellentétes irányban

hat a „törökvész”. Egyfelől az a tudat, hogy rajta a világ szeme, hallatlanul fokozza a magyarság öntudatát, másfelől az a lesújtó tapasztalat, hogy Európa, élén a legközvetlenebbül érdekelt Ausztriával, csak olyan mértékben vállal részt a véráldozatban, amilyenben önző érdekei megkívánják, egyik forrása az „Egyedül vagyunk”-ideológiájának, ahogyan Zrínyi értelmezte és megfogalmazta. De ugyancsak Zrínyi volt az, aki népe erejében és küldetésében hívva, a felekezeti vitákon s osztályokon felülemelkedve, meghirdette a nemzeti egységet s dacosan kiáltotta oda a világnak: egyik nemzetnél sem vagyunk alábbvalók! S ebbe az összefüggésbe tartozik az is, hogy Vergilius-szal és Tassó-val versenyre kelve, megírhatta a világirodalom utolsó igazi hősi eposzát.

Van egy másik, ezúttal kétségtelenül magyar eredetű szállóigénk is — az *Extra Hungariam (Pannoniam) non est vita, aut si est, non est ita*, amelynek története, ha lehet még érzékenyebben tükrözi a magyar nacionalizmus jelentésváltozásait. Ezt is olasz humanista, Ludovicus Caelius Rhodiginus-Ricchieri (1450—1525) röpítette világgá. A szállóige „vitá”-ja élet a földi paradicsommal azonosított, a minden jóval bővelkedő, az iny és a gyomor valamennyi szükségletét kielégítő Magyarországon. Így él jó sokáig az európai köztudatban, a Magyarországon megforduló utazók híradásaiban s a legtöbb Magyarországgal foglalkozó történeti munkában. De van ennek a tisztán materiális tartalmú ősförmának egy spirituális, átszellemített változata is. Ennek hazája azonban nem a közmondásos földi paradicsom, hanem egy érzelmileg determinált Magyarország, amelyen kívül nincs sem élet, sem halál, s éppen ez az új mozzanat benne. Az „amor patriae” itt egy végzet-szerű „amor fati”-val azonos s egy élettani optimizmussal szemben egy élettani pesszimizmust hirdet, amikor a „vitá”-t a maga elkerülhetetlen ellentétes párjával, a „mors”-szal együtt idézi: *Extra Hungariam non est vita et non est mors* (Itt élned és halnod kell!). Nem véletlen, hogy ezt az új változatot is az a Zrínyi fogalmazza megelső ízben a maga megdöbbenő komorságában, akinek jelmondata a klasszicisztikus *Sors bona nihil aliud*: „Elfutnunk nints hova; sehol Magyar Országot fel nem találjuk . . . a mi Nemes Szabadságunk az ég alatt sehol sints, ha nem Pannoniában; hic nobis vel vincendum, vel moriendum”. (Ezt idézi Klaniczay is). Idézni rendszerint inkább a kérkedő ősförmát idézik, míg a másik jó sokáig a felszín alatt éli rejtett életét s majd csak a reformkor lázas éveiben, a pesszimista politikai vonal költészetében ad újra életjelt magáról (Kölcsy). Világtörténeti, majdnem mitikus távlatot Vörösmarty ad neki, Európa népeit mozgósítva, legyenek tanúi egy testvértelen nemzet megdöbbenő „nagyszerű halálának”. Az optimista vonalat Vörösmarty végletes ellenalakja, Petőfi képviseli. Petőfi „Hungaria”-képzete újra erről a világról való, materiális színezetű: „Ha a föld isten kalapja, Hazánk a bokréta rajta” . . .

Zrínyi, Kölcsy, Vörösmarty, Petőfi, Széchenyi, Kossuth példája szükségessé teszi számunkra, hogy idehoznunk egy olyan kérdést, amelyet már eddig is érintettünk, amelynek helyes marxista értelmezése nélkül lehetetlen megvonni a határt a nacionalizmus különböző megnyilatkozásai és formái között, különösen Magyarországon, ahol tudvalevőleg a haladó és liberális nemességre hárult a rendi állam intézményeinek teljes felszámolása, tehát egy olyan feladat teljesítése, amelyet a nyugati országokban a haladó és radikális polgárság vállalt magára. A fölvetett kérdés Magyarország és Európa dialektikus viszonyára vonatkozik. Nem most állapítjuk meg először, hogy amióta a magyar nép az európai népek kultúrközösségében él, alig volt Európának olyan haladó

jellegű vagy célzatú eszméje, koncepciója, amelynek ne találkoznánk valamilyen magyar visszhangjával. Csakhogy az eszmék visszhangjából az eszmék áthonosításáig hosszú, sokszor beláthatatlanul hosszú, késleltető, torzító akadályokkal teljes az út. Viszont — s ez az, ami kezdettől fogva ellensúlyozza az egész folyamat visszasságait és káros következményeit — nincs az a politikai katasztrófa, törökdülés, területi és felekezeti megoszlás, Habsburg elnyomás, amely legnagyobb kultúrközvetítőink, politikusaink tudatában elhomályosíthatta volna a mindenkori haladó célzatú európai és a mindenkori haladó célzatú magyar távlat összehangolásának igényét. Csak a megvalósult igény tette számukra lehetővé, hogy megőrizhették ideológiai tisztán átadásukat, elfogultság nélkül értelmezhatték népük és a maguk magyarságát s ezáltal elszigetelhették magukat a nemzeti öntudat nacionalista, erőszakos, gyűlölködő, agresszív elfajulásaitól. Éppen ezért szemünk előtt a két távlattal kell értelmeznünk teljesítményeiket és viszonyukat a nacionalizmushoz, különben állandóan a távlattevéstés veszedelme fenyeget. S ez a veszedelem kisebb mértékben fenyegeti Klaniczayt, mint Tóth Dezsőt, mert az a problémakör, amelyben jár s tájékozódni próbál, jóval áttekinthetlenebb s ezért jóval több alkalmat ad az ilyen tévedésekre. Ez megmutatkozik mindjárt kezdetben ott, ahol a két távlat összehangolásának éppen a nacionalizmus szempontjából egyik fontos eredménye, a magyar felvilágosodás megkívánta volna, hogy megfelelő történeti helyre kerüljön.

A XVIII. század közepe táján lezárul a magyar szellemnek hosszú, előkészítő, egyoldalúan teológiai és műkedvelő, archaikus korszaka, de máris kezdett veszi a másikat, lényegesen megváltozott, új célkitűzésekkel és eredményekkel. A század utolsó nemzedékeinek izgalmas gondja, hogyan mentse meg Európa számára a magyarságot, amihez — felfogásuk szerint — egyetlen járható út a magyar társadalom, kultúra, irodalom európaizálódása és elvilágiasodása. A program adva van, megvalósítását nem vállalhatja más, csak az író. Innen van, hogy kezdettől fogva napirenden van a nyelv, a korszerű terminológia ügye, vele együtt a nyelvújítás elméleti és gyakorlati problémája, s az Akadémia megalkulásáig ott is marad. Hallatlanul megnehezíti az író munkáját, hogy olyan feladatkörök között kell megoszlania, amelyek lényegében nem irodalmiak. A XVIII. század végéig nincs modern magyar nyelvű filozófiánk és történetírásunk. Így adódik az a paradox helyzet, hogy a magyar történeti regény, főként Jókai, pótolja a hiányzó romantikus történetírást, Eötvös, Kemény a hiányzó romantikus történetfilozófiát, Vörösmarty a hiányzó romantikus ideológiát, hogy Bessenyei, Kármán, Kazinczy, Batsányi, Csokonai, Berzsenyi végzi el a felvilágosodás terminológiai átültetésének munkáját, hogy Madách többet közvetít Hegel szelleméből és terminológiájából, mint — Erdélyi Jánost kivéve — Hegel egész magyar utókora. Itt csak a XIX. század második felében valósul meg a terminológiai teljesség.

Mintha csak előlről kezdődnék a világ, egyelőre minden újra csupa visszhang, hangpróbálkozás, fordítás, utánzás, szerep, de már az eredetiség és a belső önállóság első jeleivel. A konkrét és eszmei egyidejűség most már többnyire egybeesik, hogy soha többé el ne homályosuljon. Minden úgy hat, mintha a középkor világi jegyű végletes ellenképe volna. Akkor az „isteni” kategóriájában egy transzcendentális értékrendszer, a túlvilág körül forgott, most az emberi méltóság, a földi értékek, a visszahódított valóság körül forog minden. Akkor egy teológiai, most egy teológiától mentes világkép az általános európai cél, egy nemzeti nyelvű kultúra, egy európaizált új irodalom

megteremtése a külön magyar feladat. Ott egy könnyen áttekinthető, egyöntetű, egynyelvű és egyelvű kozmoszt kellett befogadni, itt egy sokrétű, differenciálódott francia, német, angol, olasz Európát, akkor néhány műfajt, most egy beláthatatlan, klasszikus és modern világirodalmat kell asszimilálni. Francia és angol felvilágosodás, német racionalizmus, Rousseau kultúrpeszsimizmusa és kultúrérzelmessége, az új polgári regény és dráma, Osszián, a történelem és az antik világ új értelmezése, a költői lángelme új fogalma, a nép és népköltészet kultusza, Shakespeare, a bibliai kinyilatkoztatás modern változata: az emberi jogok deklarációja, Goethe, a francia forradalom, az új fizika és vegytan... Szándékosan zsúfoltunk ennyi fogalmat, nevet, felfedezést, hogy így még szembetűnőbbé tegyük a feladat nagyságát. Ehhez járul, hogy a magyar írók csak a nemzeti szükségletek és hiányok felismerése után, sokszor csak ösztönükre hallgatva válogatnak az Európakinálta lehetőségekben s terminológiaiul készületlenül fognak munkához. Mint már annyiszor a magyar irodalom történetében, így kerülnek ismét egymás mellé a régi és új terminológiák, nyelvemlékek és műemlékek, Fénélon és „Keresztény Ilerkules”, La Calprenède és „Szigvárt”, a „Kartigám” és Gellert „Svéciai grófnő”-je, „Etelka” és „Fanni hagyományai”, vágáns dal és Goethe, iskoladráma és Voltaire...

A recipiált Európából nem maradhat ki az antik réteg és lényege: a két klasszikus irodalom, pontosabban a latin, amely mellett a görög inkább csak a kiválasztottak ünnepi és ünnepélyes élménye, a legjobb esetben filológiai probléma. A kereszténység, az iskola latinnyelvűsége és szelleme, a latin nyelv állandó jelenléte, részvétele minden hivatalos és félhivatalos aktusban, használata és gyakorlása írásban és szóban, a két nyelv és nyelvérzület meg nem szűnő versenye, — ezek a tényezők készítik elő, táplálják azt a légkört, amely lehetővé teszi, hogy a magyarság sorra recipiálja a klasszikus írókat a történeti, szónoki, filozófiai prózát, lírát, epikát, drámát. Az „áthonosítás” formái: kezdetleges fokon a gépies fordítás, amelyben az érzületnek semmi része, magasabb humanista fokon a latin és magyar nyelvű imitáció, legmagasabb fokon a megértésen és lelki rokonságon alapuló fordítás és klasszikus szellemű költészet. Legfontosabb mozzanatai: Sylvester disztichonjai, Bornemisza „Elektrá”-ja, Pázmány és Zrínyi mondatformája, a XVII. század Seneca-kultusza, a magyar költészet klasszicisztikus terminológiájának megteremtése, Kölesey fejlődéstörténeti koncepciója, Berzsenyi „Fohászkodás”-a.

Sylvester disztichonjai azok közé a szerencsés találatok közé tartoznak, amelyek nemigen szoktak megismétlődni egy irodalom életében. Ami utánuk következik, az egyelőre csupa félszeg kísérlet. De e kísérleteknek tulajdonítható, hogy a folytonosság nem szakad meg. Az utolsó terminológiai lépést a „deákos” költők teszik meg abban a tudatban, hogy az antik szabású vers a magyar költészet egyetlen méltó formája. Egymással versenyezve, programszerű következetességgel töltik be a latin költészet közvetítette metrumok törvényszerűségét, s még csak nem is sejtik, annál kevésbé sejtethetik, hogy az elvont metrikai képletek mögött valamikor eleven élet és ritmus lüktetett. Virág Benedeknél a metrum még csak hozzá hasonul az élő nyelv ritmusához, Berzsenyi nagy ódáiban viszont újjászületve, modernizálódva, egy másfajta, érzékenyebb, majdnem zenei plaszticitással kerül ki belőle. A magyar költészet ezzel a klasszikus átlényegüléssel megszerezte európai nagykörűségének egyik utolsó jegyét. De hátra van még modern átlényegülése. Meg kell tanulnia

a modern dráma, epika és líra, Shakespeare, a francia klasszikusok, Goethe, Byron nagyvilági, az európai romantika nyelvén beszélni, hogy a terminológiai kör végleg bezáruljon.

A nagy forradalom vívmányaival együtt érnek a Kazinczy-kor szellemi-nyelvi, terminológiai forradalmának eredményei. S ugyanakkor dialektikai szükségszerűséggel jelentkezik egy németül író, magyarul értő, lelkes fordító-nemzedék, amely vállalja az eredmények közvetítését. Shaftesbury, Vico, Voltaire, Montesquieu, Herder megtanította az európai embert a kultúregyetemesség és fejlődés, Hegel pedig megtanítja a világszellem kategóriáiban gondolkodni és történelmet értelmezni. Voltaire, Goethe és a romantikusok legalább a maguk személyében, megvalósítják a világirodalom modern fogalmát. A romantika új nyelv- és történettudománya, őstörténeti és néprajzi kutatásai, érdeklődése minden mítosz s a népszellem megnyilvánulásai iránt, kedvező légkört teremtenek a magyar költészet, mese- és mondavilág, népdal számára, amelyet Mailáth János gróf (1825), Toldy Ferenc (1828), Gaál György (1822—1834) német, John Bowring (1830) angol antológiái tárnak fel első ízben.

Amilyen megokolt a patriarchális népiesség megítélése, épp olyan megítévesztőnek tartom, ha Tóth Dezső Kazinczy kozmopolitizmusát egyszerűen a hazát, népet nem ismerő, elvtelen kozmopolitizmussal azonosítja. Holott ennek ellentmondanak Kazinczy egész életműve, irodalmi programja, nyelvújításának progresszív jellege. De hadd idézzünk erre vonatkozólag néhány mondatot Kazinczynak a *magyar nyelvről* írt tübingeni pályaművéből:

„A haza-szeretete egyike a természet legszentebb érzéseinek. Nem rettegi az értelem ítéletét, de nem vár annak felszabadítása s javallása után, s a vett jóknak hálás emlékezetek nélkül is foganattal hat minden el nem fajult szívben. Szent az, mint a gyermeki hűség és szülei szeretet... S a patriotizmus nem ellenkezik a cosmopolitizmussal: ez amazt csak nemesíti... Igazságtalan és épen nevetséges volna az a magyar, a ki, vagy nem ismervén vagy ismerni nem akarván nemzetét és honnját, magát esztelen göggel mértékelné a nálánál igen sok és igen nagy tekintetben boldogabb Némethez, Olaszhoz, Franciaéhoz stb...”

Amilyen meggyőzőnek tartjuk a patriarchális népiesség és a rendi nacionalizmus kölesönös viszonyának, vagy a Dugonics-féle rikító és korlátolt nacionalista népiességnak értelmezését, épp oly kevésbé érthetők egyet azokkal a megállapításokkal, amelyek egyéb érvek híján egy valójában nem létező, csak feltételezett „antikapitalista romantiká”-ra utalnak. Hiszen antikapitalista romantikáról csak ott beszélhetünk, ahol már van kapitalizmus és romantika. Ajánlatos volna, hogy a szót egyszer s mindenkorra töröljük szóhasználatunkból.

Sajnálatosnak tartom éppen ebben az összefüggésben, hogy Tóth Dezső felvetett, úgyszólván minden a magyar romantikát érintő problémát, anélkül, hogy sikerült volna eloszlatni a romantikát megülő homályt s megszüntetni a körülötte felburjánzott fogalmi bizonytalanságot, a zavaró kétértelműségeket. Mindenekelőtt: nem tud szabaddá tenni az antikapitalista romantika ígézetétől. Aztán: mindazokat elmarasztalja a reakciós nacionalizmus bűnében, akik heroizálják a nemzeti múltat, de Berzsenyi klasszikus ódáit, Vörösmarty hexameterait is, s elfelejti, hogy Berzsenyiben válik teljessé az antik ódaformák áthonosítása, hogy nincs újkori költő, aki nagyszerűbb hexameterokat írt volna, mint Vörösmarty.

Ila úgy tetszik is, mintha visszakívánnák a múltat, mint az elfajult, gyáva jelen hősi ellenvilágát, hiszen ezt Petőfi is megteszi, még egy pillanatig sem gondolnak arra, hogy meg nem történtté tegyék azt, ami megtörtént, hogy kitöröljék a történelemből a felvilágosodást, a forradalmat, a reformációt, hogy a reakciós francia és német romantika költőinek és ideológusainak példáját követve, újra visszaállítsák a középkor intézményeit. Mindenesetre romantikánk haladó jellegére vall, hogy nacionalista elhajlásai ellenére sem most, sem később nem tesz engedményeket a beteges középkorkultusznak.

Nem értek egyet azzal a megállapítással sem, hogy a rendi nacionalizmus történetiszemlélete teremtette meg a hexameteres epika és a történeti regény alapjait, annál kevésbé, mivel mindkettőnek megvan a maga régebbi hagyománya és előtörténete, — a magyar nacionalizmus a legjobb esetben csupán megkönnyébbítette áthonosításukat s kedvező feltételeket teremtett a kibontakozásuk számára.

Nem egészen világosak a következő mondatok: „a nemzeti eszménytől maradéktalanul áthatott irodalom, az új polgári erények nemzetivé lett tájak költészetével nevelt hazafiságot. S mindezt annak révén, hogy ekkor már, ha patriarchális értelmezésben is, de a paraszt osztályosa lett e nemzetnek, s hogy a magyar nacionalizmus a népek hazáját számontartó nemzetköziséggel is kiegészült, amely a magyar történelmet és a nemzet felemelkedéséért való harcot már az egyetemes emberi haladás részeként fogta fel.”

Az első mondatot nehéz megérteni. A második mondat értelme is csak a következő mondatokból derül ki. Viszont így is megtévesztőnek tartjuk a „nemzetköziség”-szó használatát, annál is inkább, mivel Vörösmarty a „Szózat”-ban a népek hazájaként a Nagyvilágot idézi, nem a mai értelemben vett nemzetköziségre, hanem csupán az európai népek szolidaritására gondol... Amit Tóth Dezső fogalmazása éppen csak hogy sejtetni enged, most és itt végre tanúi lehetünk annak az ünnepélyes pillanatnak, amikor a magyar romantika legnagyobb költője áttöri egy belterjes nacionalizmus és történetiszemlélet korlátait és megteszi az első határozott lépést a magyar és az európai távlat összehangolásához. Ezt a lépést egyre újabbak és merészebbek követik azon az úton, amelynek következő szakaszait bevilágítja a humanizmus és a „szellemharcok” tiszta sugara, s amely a „Szózat”-tól a „Liszt Ferenc” ódáig, majd a „Gondolatok”-hoz vezet és a „Vén cigány”-ba torkollik. Az utolsó legmerészebb lépést azonban Petőfi teszi meg a forradalomra készülő népek szolidaritásának jegyében s a Világszabadság szellemében. (Kár, hogy Tóth Dezső ebben az összefüggésben nem említi a forradalmi mozgalmak, itt is első sorban a restaurációt megdöntő júliusi forradalom és szocialista utópiák, köztük a saint-simonizmus felszabadító és nagykorúsító hatását.)

Végül a nemzetiségi kérdéshez szeretnék néhány kiegészítő megjegyzést fűzni.

Tekintve, hogy Kemény G. Gábor átfogó és egyúttal kimerítő módon foglalkozott a probléma szláv vonatkozásaival, itt csupán a magyarság és a hazai németiség viszonyával kívánok, mégpedig egészen röviden foglalkozni.

Történeti szükségszerűség volt, hogy a századok folyamán egyre újra zavarják e viszonyt egy faji gőgből, kultúrfölényből eredő ellenségeskedés és gyűlölködés megnyilvánulásai. De ugyancsak ez a történeti szükségszerűség teremti meg végül a békés egymás-mellett-élés, sőt együttműködés feltételeit is. A hazai németiség úgyszólván „extraterritoriális” jogokat élvez, anyanyelvén

művelheti irodalmát, vannak hírlapjai, almanachjai, folyóiratai s néhány szórványos esetet nem tekintve, nem él vissza kiváltságos helyzetével, sőt a kötelező loyaltáson túl ismételtan tanúságot tesz a magyarsággal való együttérzéséről (csupán egy kivétel van: az erdélyi szásztság). A hazai németiség sorából kerülnek ki a Schödel Mártonok, Czwinginger Dávidok, Rotarides Mihályok, Bél Mátyások, akik első ízben cáfolnak rá a magyarság kultúr-barbarizmusáról terjesztett legendákra, Vörösmarty, Eötvös, Petőfi, Arany, Jókai, Madách első fordítói, a Toldy Ferencek, Hunfalvy Pálok, Greguss Ágostok, akik megvetik a magyar irodalom és nyelvtudomány, a magyar esztétika alapjait, s nemcsak nevükben, hanem érületükben is azonosították magukat a magyarsággal. Itt nem lehet szó sem kényszerről, sem elnyomásról. Ezt a viszonyt zavarja meg, borítja fel a bécsi reakció nemzetiségi politikája s ennek hatása alatt a németiség egy részének pálfordulása, sőt eddigi loyális magatartásának átcsapása egy gyűlölködő nacionalizmusba. (A magyar türelmességnek egyik legvégletesebb példájaként említhetném Schedius Lajos esetét: egyetemi tanár, az Akadémiának kezdettől fogva tiszteleti tagja, a Kisfaludy Társaság tagja és alelnöke, tudományos, műveit, énekeit, orációit nagyrészt németül és latinul írta, viszont magyar nyelvű cikkei együttvéve alig haladják meg az ötven oldalt!)

Hozzászólásomnak végére értem. A két referátum és a vita jelentőségét főleg abban látom, hogy első ízben vetették fel, próbálták a marxizmus-leninizmus nézőpontjából megvilágítani a magyar nacionalizmus fogalmát, történetét, alakváltozatait érintő kérdéseket — mégpedig, amire eddig nemi volt példa — a magyar irodalomra gyakorolt hatásuk tükrében és összefüggésében.

KOVÁCS ENDRE

Mindenekelőtt egy, a nacionalizmus kutatásával szorosan összefüggő módszertani kérdésre szeretném felhívni a figyelmet.

Történetírásunknak — és minden bizonnyal irodalomtörténeti kutatásainknak is — mindenkor súlyos fogyatéksága volt az egyes problémáknak kizárólag szűk magyar körön belül való szemlélete, amit általában a hungarocentrizmus névvel szoktunk emlegetni. Különös jelentőséget kap e kérdés, valahányszor egyes írói alkotásokon vagy személyeken túlmenő elvi problémák megvitatásáról van szó. Ilyen a mostani nacionalizmus-vita is, melynek eredményeihez nagymértékben hozzájárulhatna, ha a hozzászólók —, de már a referátumok elkészítői is a magyar irodalmi fejlődés jegyeinek megállapításánál nem riadnának vissza az európai, közelebbről pedig a kelet-európai párhuzamok sűrű alkalmazásától. Az irodalmi ízlés, stílus és a mögötte álló világnézet kifejlődése nem választható el sem az író közvetlenül körülölelő hazai társadalmi valóságtól, sem az irodalmi kölcsönhatások szövevényes rendszerétől, mely — mint tudjuk — nem ismer országhatárokat.

Az előttünk fekvő referátum számos alapvető és általunk helyesnek tartott megállapítása szinte kínálja az analógiák törvényerejű felállítását, ami elősegítheti a múlt nem egy jelenségének még alaposabb megértését és értékelését.

Az említett elvi kívánság alapján különösen két irányban kellene kitágítani a kutatás körét: 1. a nyugat-európai — elsősorban német — nacionalista ideológia irányában; 2. a kelet-európai népek s ezen belül a hazai nemzetiségek nacionalista eszmélkedése irányában. Az előbbire utal az a körülmény, hogy nálunk — mint a referátum is tanúsítja — a nyugati polgári fejlődéssel szemben a nacionalizmusnak valamiféle, hazai körülményekből fakadó eltorzulásáról szokás beszélni s ez már eleve megköveteli a nyugati, elsősorban német nacionalizmus közelebbi ismeretét. Bizonyos vagyok abban, hogy sokkal több közös vonást találunk e kétféle nacionalista ideológia között, mint amennyire maga az „eltorzult nacionalizmus” kifejezés az első pillantásra következtetni enged. Vannak ugyanis a nacionalista ideológiának olyan alapvető közös jegyei, melyek egyaránt megtalálhatók mind a német, mind a magyar vagy akár máskelet-európai nép múltjában: hozzátéve természetesen azokat a helyi színeket, melyek egy-egy nép társadalmi fejlődésének, osztályviszonyainak, népek közötti helyzetének sajátjaiból fakadnak. Mindenesetre az ilyen szélesebb európai egybevetés annyit eredményezhet, hogy a probléma elvezít a provinciális jellegét, egybekapcsolódik más népek hasonló jelenségeivel. Kiderülhet ennek során, hogy a magyar nacionalizmusnak olyan jegyei — mint a referátumban is említett — nemzeti önmagasztalás és más nemzetek lebecsülése vagy — hogy a referátum szavait használjam — „egyfajta önérvényesítő megkülönböztetés”, — nem specifikusan a magyar nacionalizmus jegyei. A szélsőségesen értelmezett nemzeti hivatástudat fontos jegye Fichte óta a német nacionalizmusnak, mely a németet tekinti az „eredeti” népnek, s amely csak első periódusában állít fel önmaga számára bizonyos humanista feladatokat (de ezeket is a magasabbrendűség jegyében!), hogy azután exkluzív politikai célokat szolgáljon. Még ennél is jelentősebb azonban az a kapcsolat, mely a magyar nacionalizmust a kelet-európai népek nacionalizmusával rokonítja, különös tekintettel e népek elnyomott helyzetére.

Itt kell felhívni a figyelmet a magyar nacionalizmus és a nemzetiségek nacionalizmusának viszonyára, mint olyan kérdésre, amelynek ebben a vitában a legnagyobb helyet kellene biztosítani. A referátum a magyar nacionalizmus „kezdetétől való, fokozott torzulásának” egyik fő okát abban látja, „hogy a magyarság sajátos fejlődési körülményei folytán már a polgári fejlődés kezdetén más magyarországi népek nemzeti kibontakozásának is útját állta s így nemzeti önérvényesítése szinte kezdetől fogva más népek nemzeti jogainak kétségbevonásával, kisebbsítésével járt”. Ez a tétel teljesen igaz, de úgy érzem, éppen a nacionalizmus vonatkozásában kiegészíthető. A magyar nacionalizmus kifejlődésére ugyanis nem csak egyoldalúan az a tény nyomta rá bélyegét, hogy a magyar nemzeti fejlődés ütközött a nem magyar népek nemzetivé válásának folyamatával s az utóbbit hátráltatta, hanem igen jelentős tényező volt az a hatás is, mely a nemzeti öntudatosodás útjain járó nemzetiségek mozgalmai részéről érte a magyar uralkodó osztályt, mely az ország integritása képében kifejeződésre jutó érdekállománya mellett nemzeti létét és jövőjét látta fenyegetve. A magyar nacionalizmus kialakulásánál és megítélésénél tehát elsősorban azt a kölcsönhatást kell szemügyre vennünk, amely a sok nemzetiségű Magyarország valamennyi népének súlyos ideológiai tehertereléhez vezetett és ha „eltorzult nacionalizmus”-ról beszélünk, akkor itt nemcsak a magyar nacionalizmusra kell gondolni, hanem a Monarchia nem magyar népeinek nacionalizmusára is. Ha a magyar nacionalizmust a megkésett társadalmi fejlődés tényeiből következtetve eleve elmara-

dottnak és felemásnak tekintjük, mit mondjunk akkor a nálunk társadalmi fejlődés tekintetében még hátrább álló nemzetiségek nacionalizmusáról, amely — ha nem is irodalmi síkon, szüntelenül visszahatott az uralkodó nép uralkodó osztályának egész ideológiájára?

Vegyük most már ehhez hozzá azt a pozitív tény, hogy a XVIII. század végétől kezdve a magyar nyelvi és kulturális harc a bécsi centralizációval szemben a magyar nemzettévalás alapvető feltételeiért folyt s akkor joggal érezhetjük úgy, hogy a magyar nacionalizmus problematikáját abba a társadalmi összefüggésbe állítottuk, melyben ezt szemlélni kell, ha nem kívánunk provincializmusba süllyedni. Történetírásunk egyik mulasztása, hogy a magyar nacionalizmus kialakulását még mindig nem abban a függőségi helyzetben szemléli, amelybe a történelmi tények kényszerítették. Bécs és a nemzetiségek mozgalmi között szakadatlan kölcsönhatásban, egyrőssal összefonódva kell látni ezt a problémát. A magyar múlt nacionalista szemléletében, melyre a referátum példákat sorol fel, a rendi érdekek védelme mellett megnyilvánul már a Béccsel és a nemzetiségekkel szemben való védekezés vagy elzárkózás szándéka is. Erre természetesen utal a referátum, mi legfeljebb annyit tehetünk hozzá, hogy a magyar rendi színezetű nacionalizmus szélsőségesen romantikus múltszemléletével szemben ott áll a másik oldalon a nemzetiségek nem kevésbé romantikus és szélsőséges történelmi kultusza, amely azonban itt nem konzerváló, hanem előremozdító erőket szolgál, a nemzeti mozgalmat támasztja alá a történelmi nagyság érveivel.

A referátum rámutat arra a fontos változásra, mely a nem magyar népekhez való viszony tekintetében a nagy reformkori nemzedék színrelépésétől bekövetkezett. Mindenképpen meglephet, hogy a 30-as és 40-es években, amikor a nemzetiségek nyelvi-kulturális harca a politikum mezejére lép, a magyar irodalom nem versenyez a kor brosúrairodalmának elvadult érveivel és tónusával, hanem békésebb hangot üt meg. Hogy ennek hátterében a nemzetiségi mozgalmak erejét kell-e sejtenünk, mint a referátum állítja? Kérdés. Sokkal inkább a reformkor kiváló szellemeinek erkölcsi emelkedettségét láthatjuk itt. A nemzetiségek ellen uszító nacionalizmus kitombolta magát a sajtóban, a röpiratokban és a megyegyűléseken; íróink e tekintetben egy lépéssel előbbre voltak a középnemesség zöménél és a politikusoknál is, akik között Széchenyi értékes kivételnek számított e téren is. Nem jelenti ez persze azt, hogy költőink és íróink kivonhatták magukat a kor általános nacionalista szemléletének hatása alól, mely a magyarosítás szükségét hangoztatta és a szláv veszély emlegetésével iparkodott fékezni a nemzetiségi mozgalmakat. Irodalmunk reformkori nacionalizmusa — ha nem is annyira exkluzív, mint a rendi nacionalista szemléletet kifejtő irodalom — bizonyos alapvető kérdésekben befolyása alatt tartotta még a legjelesebb neveket is. Nem találunk sehol olyan hangot, mely a nem magyar népek nemzettévalását helyeselné, mely a nemzeti mozgalmakban észrevenné a magyar mozgalmat analógiáját, mely a másik népek is kívánná ugyanazokat a jogokat, melyeket Béccsel szemben a magyar nép nehéz harcával kivívott magának. Ebben láthatjuk a reformkori magyar irodalom egyik jellegzetes nacionalista korlátozottságát, melyet teljes egészében nem feledtet el az sem, hogy támadó és gyalázkodó hangokkal ez időben már nem találkozunk. Hogy irodalmunk mennyire nem értette meg a nemzetiségi mozgalmak legbensőbb lényegét, az különösen kiderült 1848/49-ben. A nemzetiségek jogos igényeinek nem akadt magyar írói szószólója.

A mondottakból kiderül, hogy a magyar polgári nacionalizmus ismérve számunkra elsősorban az a viszony, melyet e nacionalizmus hordozói más népekkel, azok kultúrájával, múltjával, értékeivel szemben elfoglálnak. A referátum a kört ennél nagyobbra rajzolja meg s a népek közti viszony kérdései mellett helyet kapnak nála a hazai haladás kérdései is. A vita egyik sajátsága, hogy nem egy fogalom készen adott meghatározásából indul ki, keresve ennek pregnáns megnyilatkozási formáit, hanem mintegy menetközben kerekíti ki a nacionalizmus fogalmát. Kétségtelen, hogy ha valahol, úgy itt adva van a hamis aktualizálás veszélye. Éppen ezért helyes volna, ha a nacionalizmus egy adott történelmi szakaszban megnyilvánuló hátrányos vonásait élesen elválasztanók egy merőben más szakasz — pl. a közelmúlt vagy a jelen — kérdéseitől, különösen, ha nincs köztük szerves összefüggés. A XX. századi népiség problémáját nem kötném össze a reformkori népiességgel, hiszen aligha hihető, hogy gyökerei oda nyúlnának vissza s nem a mai kor, a közelmúlt társadalmi viszonyaiba. Hasonlóképpen nem találok helyénvalónak a referátumnak azt a kitételét, mely az íróknak a nemzeti ideológia kialakítása terén kifejtett munkáját — a közelmúlt rossz példájához kapcsolva a kérdést — mintegy mentégeti s a társadalmi fejletlenségre hivatkozik. Kelet-Európa fejletlenebb viszonyai között az írókra, költőkre a nemzeti ideológia kiformálásának feladata várt, ezeléggé ismert tény, de vajon a fejlettebb társadalmakban nem volt hasonló folyamat? Úgy gondolom, inkább büszkéek lehetünk arra, hogy irodalmunk nemes politikai funkciót töltött be a reformkor idején vagy a mi századunk elején, messze kiemelkedett a pusztaszórakoztatáson s az írók, költők a nemzet tanítói, útmutatói lettek sok tekintetben. Ennek nyilván nincs, nem is lehet köze a nacionalista eszmévilághoz.

DIENES ANDRÁS

Tóth Dezső előadásának csak egyetlen részletéhez kívánok hozzászólni. Ahhoz, ahol megállapítja, hogy Petőfi és részben Arany költészetét illetően eszmeileg és esztétikailag a nemzetileg maximálisat elsősorban ők — tehát az irodalom — mondták ki.

Amikor örömmel könyvelem el ezt a mondatot, ami régen várt határozott kimondásra, hadd jegyezzem meg, hogy Petőfit illetően a „miért”-re vonatkozó válasszal nemcsak ez a nagyvonalú referátum, hanem maga a Petőfi-irodalom is adósunk maradt mindmáig. Hogy a primitív, rendi értelmű nacionalizmuson messze túl a népre, sőt a világra, emberiségre tekintő patriotizmushoz vezető úton, ahol a haladó egyenlő a nemzetivel, — miért éppen Petőfi életműve a politikai mérföldkő, azt tudományos mű soha nem közölte velünk.

Hiszem, hogy a már munkában levő új Petőfi-életrajz fog először feleletet adni arra is, hogy miért jelentette Petőfi költészete a nemzetiség ügyében az eszmei maximumot. Engedjék meg, hogy a saját jelenlegi munkaterületemről, a Petőfi-genezis egyre tisztuló labirintusából nézve ezt a kérdést, szóljak egy pár szót — szinte csak egy életrajzi fejezet címszávaiban fejezve ki magamat — a polgári nacionalizmus és a Petőfi-életmű, a Petőfi-életrajz összefüggéseiről.

Először is Tóth Dezsővel mondom, hogy a mi nemzeti ideológiánk kialakítója nem a harmadik rend, a feudálist leváltó polgárság, hanem a magát törté-

nelmi osztálynak nevező és egy felemás — tehát lassan polgári szerepet is betöltő — nemesség volt.

Az eddigi Petőfi-életrajzok és életrajzi jellegű munkák, népszerűsítő albumok stb. — a legutolsók, a most megjelentek is — megegyeznek abban, hogy Petőfi nemesi származású. Nincs itt lehetőségem, hogy származási táblázzal bizonyítsam az ellenkezőjét — tehát, hogy a költő *nem* nemesi származású. A Petőfi-genealógia felmenő vonala máshogyan fut széjjel, mint ahogy az, az eddig erősen kozmetikált nemzedékrend alapján, a köztudatba ivódott.

Munkám során megismertem az észak-nyitrai Petrovics Tamás kézműves fiát, Istvánt, aki nem a Ferenczi-féle nemzetségtáblán szereplő felvidéki nemesfi, XVII. századbeli „aranyleveles” koronájú címerrel, Leopold király nemesi diplomájával, hanem maga is nehézsorsú ifjú kézműves, címere az érdekes céh: a húsvágó bárd és tőke. Így jutottam el Hruúz Máriához, akinek apja nem fekete ruhában parádézó „jobb módú gazda”, ahogy azt a múlt századbeli genealógusok állították és amiben fenntartás nélkül követték őket napjaink Petőfi-életírói, — hanem zsellérsorban küszködő, szülőföldjéről elvándorolni készülő varga, lánya pedig cseléd.

A költő távolabbi ősei parasztok, nem nemesek, nem is nemességüket vesztett vagy azt feledett parasztok. De az apai nemzedék-rendben a közelebbi egyenes és új hajítás: már kisváros-lakó, jól képzett, író-olvasó, polgárosult kézműves, céhtag. Ez az a réteg, mely az idő tájt már értelmiségi pályára szánta elégedetlen fiait, akik többnyire dühös szorgalommal esnek a könyveknek. Petőfi igenis ebből az ágyból származott. Abból az ágyból, melyből a XVIII. és XIX. század európai polgári forradalmi kelték ki — de nem Magyarországon! A mi első polgári forradalmunk vezérkara a birtokból kihullott nemesség, papok, télnemesek, honorációrok fiaiból tevődött össze.

Ha egy mondatnál többet nem is áldozunk erre, akkor is fel kell hívunk a figyelmet, hogy már ebben a genezisben is benne van egy ellentét magva, mely 1848—49-ben fog szétterebélyesedni, amikor a költő a szabadságharc nemesi és katonai nevelésű vezetőivel kerül szembe. Ahogy nem került ezzel a vezetőréteggel tevőlegesen szembe soha Arany, a nádtetős parasztház és néhány köbölös föld gazdájának fia, akinek családjában élénken élt még egy nemességigazolási pör emléke is. Ezt egyedül azért mondom, mert itt csupán a lelki tényezők primátusát hangsúlyozni, a tempós magyart, szemlélődésre való állítólagos hajlamunkat, — már magában véve egy patriarchális ábrázolás bizonyítéka.

A Petőfi-genezis is egyik magyarázata annak, hogy a költő a tőke hiányába, vállalkozásaiba belebukott, nemesi és nélküli kézműves kiművelt és éppen ezért sértődött gyermeke miért volt haladó kortársai között is a leg haladóbb: ahogy Tóth Dezső mondta, költészetében eszmeileg a maximumot követelő, vagy ahogy én mondom: a jövődó követe.

De éppen azért, mert a polgári nacionalizmus kialakulása lenne megbeszélésünk tárgya, melytől elválaszthatatlan a nemzeti irodalom, hiszen egész esztétikája ebből sarjadt, — nem mehetünk el szó nélkül a Petőfi-genezis nemzetiségi kérdése mellett sem. Már csak azért sem, mert ezt a kérdést a múltban nemegyszer provokatív módon vetették fel.

Petőfi apja a Pest megyei színmagyar Kartalon született, ugyanitt élt már a nagyapja, Tamás is, aki azonban a szlovák-lakta Észak-Nyitrából került az Alföldre. Aligha lehet kétséges, hogy az evangélikus Petrovics Tamás anyanyelve a szlovák volt, míg magának a családnak az őstörténete valahonnan

a felsődunai délszláv telepekről indul. Az anyai nemzetségre nézve teljesen szlovák, négy anyai dédszláv között csak egyetlen magyar nevűt — Buckay Katalint — találtam. Egyébként az egész Petőfi-nemzetségtáblán ez az egyetlen magyar hangzású név, a többiek — Petrovicsok, Pázsitkók, Salkovicsok, Hruzok (a *hruz* szó egyébként „csalétekhalat” jelent magyarul), a Cassparage Kasparczek és Jerabekek — valamennyien evangélikusok, valamennyien szlovákok vagy legalábbis szlávok.

Nem félünk ezt kimondani, ahogy ezt eddig így a Petőfi-irodalomban nem mondták ki senki. Ne feledjük el a nacionalizmusról beszélve, hogy Petőfi nemzetiségi kérdésénél a múltbeli életrajzirodalom hallgatott vagy mellébeszellt, vagy — ez volt a leggyakoribb — erőlködve nemesített és magyarosított; kétségtelenül úgy képzelve ezt, hogyha a szláv nevű Petrovicsok családfája belekerül Csergheő Géza révén a Turul című genealógiai folyóiratba és címerük a Siebmacher-féle címergyűjteménybe, akkor a költő ezzel az egyoldalú befogadással már majdnem törzsökös magyar.

Nem kell hangsúlyoznom, hogy mi ebben sohasem fogjuk követni kutatóelődeinket, sőt igen nyomatékosan mutatunk rá arra a jellegzetes dunatáji genezisre, ahol egy magyar nevű dédszláv mellett ott látjuk a délszláv és nyugati szláv családneveket, mintegy ezeknek a népeknek a képviselőit.

De ezzel egyidejűleg mutatunk rá arra is, hogy a sarj, mely ebből a dunamenti népi konglomerátumból kikelt, magyar volt, mert magyar az anyanyelve, környezete, kultúrája, történelemismerete, magyar a tudata. Nem a vér, a rassz, a név, a családi eredet dönti el egy költő nemzeti hovatartozandóságát, hanem a nyelv, amelynek műve, a tudat a döntő, a költői vallomás és maga a költői működés. Mit sem jelent a nevek etimológiája és a könyöklő páncélos kart pajzsában viselő nemesi címer: magyar az, aki magyarnak tudja és magyarnak vallja magát. Meggyőződésem, hogy ez az egyetlen korszerű, korunkhoz illő álláspont a Petőfi-genezis kérdésében.

SZIKLAY LÁSZLÓ

Tóth Dezső gondolatébresztő referátuma — igen helyesen — bemutatja a rendi nacionalizmus korszakában és a reformkorban a magyar nemzeti mozgalom közös gyökereit, azt a társadalmi korlátozottságot, amelyet a modern magyar nemzet kialakulásakor a nemesség túlsúlya, illetőleg vezetőszerpe okozott. Teljesen egyetértünk vele abban is, hogy a régi Magyarország nem magyar nemzetiségeinek egykorú törekvéseit, nacionalizmusuk kialakulását a miénk ellenpólusának, kísérőjelenségének tartja s hogy a kétféle — a magyar és a magyarországi nem magyar — nacionalizmust e korban szükségképpen egymással szembenállónak mutatja be.

A nemzetiségek, helyesebben a szlovákok irodalmi nacionalizmusának teljes feltárása s magyar kapcsolataik bemutatása — éppen ellenpólus-jellegük következtében — a magyar nemzeti mozgalomnak is teljesebb, árnyaltabb, pontosabb rajzát adhatná; önismeretünket mélyítjük el, ha a nemzetiségi problematikával megismerkedünk. E rövid felszólalásban meg sem akarjuk kísérelni, hogy teljes képet adjunk; csak célozni akarunk arra, hogy nemzetiségeink nacionális fejlődésének minden egyes mozzanata s főleg éppen sok magyar vonatkozása még fel sincs tárva.

Az nagy általánosságban mégis ide kívánczok, hogy a két nacionalizmus viszonyát elsősorban társadalmi alapjuk különbözősége határozza meg. Ahogy mindvégig, egészen 1848-ig, legélesebben fölfelé ívelő korszakában is megmaradt a magyar nemzeti mozgalom rendi-nemesi jellege, úgy lett a nemzetiségek s különösképpen a szlovákok nacionalizmusának az a kisvárosi-falusi értelmiség a hordozójává, amelyet még hosszú ideig, csaknem töretlenül szinte az első világháború végéig az egyházhoz tartozás, az ekléziasztikus hagyományokhoz való ragaszkodás s ennek pátosza jellemez. S ha nálunk a múlt rendi hagyományainak hangsúlyozása emeli író és olvasó nemzeti öntudatát — s mint Tóth Dezső nem egy példájából láttuk, jelenti a magyar nacionalizmusban már kezdettől fogva meglevő korlátot is — a szlovák író nacionális-romantikus pátoszában ott érezzük az evangélikus lelkész vagy katolikus plébános szószéki hanghordozását, azt az egyháziasságot, amely sok esetben a haladásnak ugyancsak fékje tudott lenni.

Abban, hogy a magyar s a magyarországi nem magyar nacionalizmus között egy bizonyos időben szinte áthidalhatatlannak látszó ellentétek fejlődtek, igen nagy szerepe volt annak a nemességnek, amely a nemzetiségek-lakta vidékeken földesúr volt. A Pongráczok, Ostrosithok, Stansithok, Johnyak, fencsali Joóbok, Szmracsányiak, Mednyánszkyak, Zmeskálók — a rendi patriotizmus korában Felső-Magyarországnak hosszú évtizedeken, sőt évszázadokon át két-, sőt három nyelvű középhirtokos családai a magyar nacionalizmust a rendi patriotizmus egyenes folytatásának érezve annak az alföldieknél, dunántúliaknál sokszor jóval merevebb, türelmetlenebb harcosai lettek. A szlovák falu lelkésze vagy egyházi tanítója — a XIX. század nacionális szemléletmódját a múltba visszavetítve — egyszerűen a nemzetétől elpártolt, elfajzott fiakat látta bennük, a két társadalmi osztály között fennállott ellentét tehát nemzeti ellenszenvvé, itt-ott heves gyűlöletté alakult át.

Ennek viszont semmiképpen sem lett következménye, hogy a XVIII—XIX. század fordulójának vagy éppen a reformkornak a szlovák írója elfordult volna a történelemtől. Amit Tóth Dezső a magyar romantika múlt-szemléletéről, a „régí dicsőség” ápolásáról elmondott, az a szlovák irodalomban is megtalálható, csak éppen — két szempontból is — ellenkező előjellel. Amíg a kor magyar költője „földfoglalás”-nak, a rendi kiváltságok történelmi indokának tekintette a honfoglalást, a szlovák költő a még régibb dicsőség még ősibb jogaira, a Nagymorva Birodalom fejlettebb kultúrájára, a magyar keresztyénségre gyakorolt hatására hivatkozott. Végeredményképpen tehát nem szakított a feudális szemlélettel, az ő műve is magán hordozta a rendi korszak nyomait, de nem a földesúr, hanem a magát elnyomottnak érző falusi értelmiség szemével nézve. De ha a szlovák nacionalizmus írója a múlthoz fordult tárgyért, művében azt az egykorú magyar irodalomhoz hasonló vonást is megtaláljuk, hogy — kezdetben az erudíció hagyományaira, a harmincas évek végétől, a negyvenes évek elejétől kezdve pedig főleg a nép mondakincsére támaszkodva — közös történelmünk nagyjait szerepelteti. S ha Szent Istvánt, az igazságos Mátyást vagy éppen Rákóczi Ferencet a fiatal szlovák nacionalizmus írói teszik epikus műveik hőseivé, róluk mint kizárólag szlovák történelmi személyiségekről szólnak, velük a maguk nemzeti dicsőségét, nagyságát igyekeznek igazolni.

Annak, amit Tóth Dezső referátuma említ — hogy ti. a nemzeti-nyelvi politikai harcot Bécs fel tudta használni a maga céljaira — megvan a szlovák irodalomban is a maga eredménye. A szlovák romantikus-nacionális fejlődésnek mind első, mind pedig második nemzedéke (tehát Kollár és köre éppúgy,

mint a Štúr iskola tagjai) nemcsak politikai harcaikban fordulnak Bécshez segítségért nyelvi-nemzeti sérelmeikre orvoslást keresve, hanem irodalmi műveikben és esztétikai elveikben is igyekeznek igazodni azokhoz a szempontokhoz, amelyeket a radikálisabb középnemesei politikusokkal és írókkal szemben itthon főleg a Bécs-barát, aulikus, konzervatív arisztokrácia diktált. Számos adatunk van arra, hogy a nemzetiségi, de különösen szlovák íróknál oly megbélyegző értelmű „magyarománia” szót a kor szlovák írója elsősorban, sőt csaknem kizárólag a magyar nemzeti harcnak radikális, gyökeres társadalmi és politikai reformokért küzdő tényezőire használta, a konzervatívokra nem annyira, még akkor sem, ha azok egyébként magukévá is tették a magyar rendi nemzetiség-szemléletnek Tóth Dezső által is emlegetett jegyeit. *Pavel Jozef Šafárik*, a szlovák (szláv) történettudománynak nagynevű megalapítója Kollárhoz írt leveleiben bár *Forrayt*, Ušanád megye főispánját nem nevezi „magyaromán”-nak, pedig az is büszke a magyar őseire s ragaszkodik a magyar rendi múlthoz. De szembeszáll a „forrófejűekkel” és gúnyosan hitetlenkedik a Magyar Tudományos Akadémia életképességében. Egy nemzedékkel később pedig Štúr Lajos, a szlovák népies romantika vezető alakja, a modern szlovák irodalmi nyelv megteremtője, akinek forradalmi jelentősége a szlovák nemzeti fejlődés szempontjából nyilvánvaló, mint a Konzervatív Párt képviselője vesz részt az utolsó rendi országgyűlésen és neheztel iskolájának legradikálisabb költőjére, *Janko Král’*-ra, amiért az a pesti radikális ifjúságra hallgat a döntő márciusi napokban.

A kisváros és falu lelkésze, tanítója minden bizonnyal közelebb áll a néphez, mint a kastélyában, udvarházában élő földesúr. A szóban forgó korokban a szlovák irodalom is a népiesség jegyében építi ki a maga nacionalizmusát — ebben, persze, nemcsak hagyományaira, hanem a szlávok népi művészetét nagyra értékelő Herderre is hivatkozva. Ha Ján Chalupka, Karol Kuzmány vagy éppen a Štúr-iskola bármelyik tagja kora problematikájához nyúl, sokszor nemcsak jelszóként vagy éppen jelképes alakként szerepelteti a nép fiát, hanem anyagi és szellemi érdekeiért harcol, siratja nyomorát, tiltakozik az alkoholizmus pusztítása ellen, a műveltség fontosságát emlegeti. Štúr legfontosabb országgyűlési beszéde éppen az, amelyben a jobbhágyság megszüntetéseért s a nép műveltségének emeléseért küzd, s amelyért — legalábbis a cseh Jozef Václav Frič naplójának tanúsága szerint — Kossuth is elismeréssel üdvözölte.

Radikális népközelség és egyházas Bécs-barát konzervativizmus ellentmondásossága jellemző a szlovák nemzeti fejlődés e korai szakaszára. Ha azt akarjuk, hogy a magyar nacionalizmus irodalmának alaposabb bemutatásához bázist, háttérrel adjon, megismerését nem szabad csak a nyelvi harc tényeinek pusztá tudomásulvételére leegyszerűsíteni.

Sajnos, a szlovák nacionalizmus magyar kapcsolatainak vizsgálatában még mindig csak a kezdeteknél vagyunk. Még sok feltáró munkára van ahhoz szükségünk, hogy a probléma minden részlete és így teljes egésze is előttünk állhasson. Annyi viszont már az eddigi eredmények alapján is bizonyosnak látszik, hogy az éles nyelvi és társadalmi harc ellenére is hosszú ideig megmarad a magyar írók és a szlovák írók magatartásában is a közös múlt nyoma. Nemcsak abban, hogy mind a két oldalon a történelemre hivatkoztak, amikor a nemzet fejlődéséhez kerestek létalapot; csak éppen — mint mondtuk — ellenkező előjellel. Ennél az általános ténynél még a reformkorban is sokkal konkrétabb kapcsolatoknak a tanúi vagyunk.

Ján Chalupka, a kor jellegzetes szlovák írója, a szlovák társadalmi vígjátéknak — ha egy-két évtizeddel később is, mégis egy kicsit Kisfaludy Károly módjára — a megteremtője, Breznóbánya evangélikus lelkésze a szlovák nemzeti mozgalomban a harmincas években az egyik legfontosabb tényező szerepét játszotta. Németországban, németül adta ki szatirikus regényét *Bendeguez und Gyula Kolompas und Pista Kurtaforint* címmel, nyilvánvalóan ugyanazzal a céllal, mint többi nemzetiségi röpiratíró kortársa: a külföld figyelmét akarta felhívni a magyarországi nyelvi harcra s nemzete sérelmeire. Csakhogy Chalupka műve nem politikai értekezés, a kérdést művészi eszközökkel veti fel és igyekszik megoldani. Két főhőse: két elmagyarosodott Túróc megyei szlovák nemes a „koreszmén” felbuzdulva nekivág, hogy megkeressék a magyarok őshazáját. Csak Bukarestig jutnak el kalandos útjukon, s mivel ott is találhatnak magyarokat, még református papot is, megnyugosznak és hazatérnek. Útjuk mulatságos kalandok sorozata, amely éppen azzal tiltakozik a nemesség elmagyarosodása — a szlovák író szemével nézve elfajzása — ellen, hogy az alcímével „Donquijotiádának” nevezett regény bemutatja megmagyarosított nevű nemesi hősei és a Sancho Panza szerepét játszó szolgájuk magyarságának a lehetetlenségét, azt a sok kinövést, amellyel a reformkor magyar nacionalizmusa — hogy Tóth Dezső szavát használjuk — „más magyarországi népek nemzeti kibontakozásának is útját állta . . .”. Chalupka szatírájának egyetlen olyan magyar nemzeti hőse van, aki rokonszenves, mert toleráns, mert tudja, hogy a nemzetiségeknek is megvan a maguk fejlődési joga: *Széchenyi István*. Talán — éppen a legnagyobb magyar százéves halálévfordulójának közelében — nem érdektelen ezt a tényt itt felemlítenünk. De ugyanakkor erőteljesen kell hangsúlyoznunk azt is, hogy Chalupka nemcsak afőlött ítélkezik maró gúnnyal, ami valóban haladás- és nemzetiségellenes a kor magyar mozgalmaiban. Olyasmit is nevetség tárgyává tesz, amire a mai magyar közvélemény is mint haladó hagyományára tekint: az Akadémiát, Pest irodalmi életét és í. t. Így lesz viszont regénye reformkorunk torz tükröképévé s igen tanulságos olvasmánnyá azok számára, akik pontosan fel akarják mérni a magyar s a nemzetiségi nacionalizmus fejlődésének párhuzamait és ellentéteit.

Az említett tanulság csak elmélyül, ha hozzátesszük: ugyanez a Ján Chalupka magyar nyelvű vígjátékot is írt, amely 1835-ben jelent meg Pesten. Ugyanebben az évben a miskolci színtársulat elő is adta. Tánco-s-dalos zárójelenetében a kornak nemcsak névtelen népies-magyar műdalai szerepelnek, hanem Csokonai híres „Szerlemdala a csikóbőrös kulacshoz” is; a Bendegúz fejezetei élére írt idézetek pedig arról tanúskodnak, hogy Balassától Vörösmartyig jól ismerte az egész magyar költészet fejlődését. Sárospataki diákkorában ismerte meg Csokonait: nem volt Debrecen poétájának olyan verse, fontosabb ciklusa, amelyből ne idézett volna. S ha Tóth Dezső Csokonairól mint a maga idejében elszigetelt jelenségről, majd csak Petőfi elődjéről beszélt, itt hozzá kell tennünk: a múlt közös patriotizmusa — íme — még a reformkorban sem szakadt meg annyira, hogy a „Szerlemdal . . .”, a Dorottya, a Karonyóné, a Tempefői ne lehessen a szlovák népies nemzeti mozgalom egyik fontos alakjának az ihletőjévé is.

A kor pozitív kapcsolatainak egyik legfontosabb próbája mégis: *Kollár*. A szláv kölcsönösség eszme megalapítója 30 évig volt Pest szlovák evangélikus lelkésze. Tóth Dezsővel szemben azt állítjuk, hogy a magyar írók „pánszláv”-rettegését ebben a periódusban még nem is annyira a cári rezsimtől való féle-

lem váltja ki, — mint inkább a Slávycséra szerzőjének szenvedélyes vágyálma össz-szlávia kulturális kölesönösségéről s harcos idegen-ostorozása, kirohanásai az elfajzott fiak ellen, akik közé — persze — nemcsak az elnémetesedett, hanem az elmagyarosodott szlovákokat, szlávokat is odaképzelte. Ettől élesen el kell választanunk a további évtizedek nagyszláv politikai koncepcióit. Hosszú ideig senki sem törődött azzal, hogy mit csinált Kollár 1817-től 1848-ig itt, Pesten. Aprólékos kutatás árán jöttünk rá olyan részletekre, hogy Jankovics Miklós anyaga az ő népköltési gyűjteményének a forrásául is szolgált, hogy Majláth János, Füredy László, Petényi Salamon, sőt Székács József is a baráti köréhez tartozott, s hogy személyesen is felkereste Széchenyit, akiről egyik — Seberíni szuperintendenshez írt — levelében maradandó értékű portrét rajzolt.

A pozitív kapcsolatok, közös múltunk e fontos emlékei tehát az ellentétek idején is megmaradtak. Úgy véljük, hogy a nacionalizmus ellen folytatott küzdelemnek e fontos szakaszán hangsúlyozásuk sokkal fontosabb, mint az ellentétek emlegetése. Helyesen mondja Tóth Dezső, hogy: „... a polgári restaurációs, szocializmus ellenes erők a magyar nemzeti fejlődés bizonyos sajátságait fetisizálják s nem véletlenül éppen azokat, amelyek a magyar nemzettéválás történelmi fogyatékoságaival függnek össze.” Azzal, hogy a legnagyobb nemzetiségi ellentétek idejéből is pozitív kapcsolatokat igyekszünk feltárni, a múltnak ez ellen a nemzeti elzárkózást hirdető, a magyar—szlovák, magyar—román, magyar—délszláv stb. viszonyt csak ellentétként elképzelni tudó szemlélete ellen emeljük fel a szavunkat. Tudatában vagyunk annak is, hogy ez a harsogó kölesönös: nálunk és szomszédainknál egy időben kell felvennünk a XIX. századi irodalmi fejlődés egyoldalú, nacionalista értékelése ellen.

HORVÁTH KÁROLY

Tóth Dezső referátuma a leglényegesebb pontokon ragadja meg a XIX. század első felében jelentkező nacionalizmus kérdéseit. Megjegyzéseimet három általa felvetett problémához fűzném.

Először a rendi nacionalizmus kérdéséhez. Tóth Dezső rámutat ennek ingatag hatalmi alapjára, és éppen ezért megnyilatkozásaiban túlzóan patetikus, hipertrófiás vonásaira. Ezek meglétét többek között azzal indokolja, hogy „nálunk nem voltak meg a nemzettéválás anyagi struktúrái és feltételei”, mivel hogy előzőleg nem volt nemzeti abszolutizmus. Éppen a nemzeti abszolutizmus hiánya tette lehetővé ennek a sajátos *rendi* nacionalizmusnak a létrejöttét, amelyből bizonyos sajátságok továbböröklődtek az ugyancsak nemesi osztályalapon létrejött reformkori polgári nacionalizmusban. Hogy rendi alapon kifejlődhetett nálunk egy ideológia, mely előzménye lehetett a polgári nacionalizmusnak, annak okai közt az idegen hatalommal szemben való oppozíción kívül az is ott szerepel, hogy az ideológiát hordozó köznemesség, a közép-birtokosoktól a bocskorosokig európai viszonylatban igen nagy arányszámú az ország egész lakosságához képest: a forradalmat megelőző időben Franciaországban minden 200. nálunk ugyanakkor 15. ember nemes. Ez is egyik magyarázata lehet annak, hogy a rendi nacionalizmus, ez a velejében konzervatív ideológia annyi népies elemet hordoz magában, mint ahogy ezt a rendi naciona-

lizmus irodalmi példái mutatják. Tóth Dezső helyesen mutat rá, hogy a magyar „tiers état” feudális jellegénél fogva is egy, a feudalizmusban kialakult osztályhoz fordul lefelé, tehát a parasztsághoz, viszont teljesen idegen a városi plebejus rétegekkel szemben. De talán kiegészíthetnénk magyarázatát. Hogy a rendi nacionalizmus patriarkális népies elemekkel telítődik, az mintegy az azt hordozó köznemesség egész helyzetéből következik. Következik az udvarral, az udvar idegen kultúrájával, az udvarhoz csatlakozó arisztokráciával szembeni oppozíciójából, az ugyancsak jelentős részben idegen városi kultúrával szembeni idegenségéből, de még inkább a maga vidékies és szegényes életformájából. A nemesség legalsó rétegének életszínvonala és életmódja alig különbözik a jobb módú parasztokétól, de a középbirtokosok élete is mélyen bele van ágyazva a vidéki életformába, a helyi fogyasztásos gazdálkodásba. Így hát nyelve és kultúrája is erősen telítve van paraszti elemekkel. A magasabb, udvari kultúra német, idegen, nálunk hiányzik a finomabb feudális életforma vonzása, melyet nyugaton a nemzeti abszolutizmusok fejedelmi udvarai árasztottak (a Tudorok, XIV. Lajos, olasz barokk udvarok). Kazinczy, Kármán is egy finomabb társasági életet, műveltebb életformát akarnak mintegy az irodalomból megteremteni, de már nem arisztokratikusan klasszikus, udvari jellegű ízlés, hanem felvilágosult polgári világnézet alapján. Ebben viszont saját kiváltságos életformájának veszedelmét érzi meg a nemes — hiszen a legszegényebb is élvezője a rendi előjogoknak — tehát a maga népies elemekkel telített kultúráját tartja ősinek, eredetinek és igazán magyarnak. Tóth Dezső helyesen mutat rá, hogy a magyar nacionalizmus egyik vonásának a parasztian konzervatív népiesnek gyökere ebbe a rendi nacionalizmusba nyúlik vissza. Ezzel a reformkor polgári nacionalizmusa ugyan leszámol egy időre, de majd visszatér ez az eszme-kör az önkényuralom ellenforradalmi korszakában, majd később is.

A nemzeti karakter nacionalista meghatározásában is szerepe van a patriarkális népiességnek, de a reformkori haladó nemesi, néphez lehajló népiességének is. A vidéki nemes életformájának nemzetiként való tekintése éppúgy szerepet játszik benne, mint a reformkori népbarát liberális-nemesi szemlélet, mely „magához akarja emelni a parasztot”, meg akarja nemesíteni a népit. Ennek egyik formája az, hogy a liberális nemesség saját feudális eredetű eszményképének vonásaival ruházza fel a parasztot. Így lesz a magyar paraszt igazi arisztokrata, büszke, hecsületére a végletekig féltékeny, a maga módján párbajhős, lovagias és mulatós hajlamú.

Tóth Dezső is utal erre a „virtusban való osztozás” motívumát emlegetve. Ez a megnemesített parasztkép Széchenyitől indul ki, a reformkorban rendkívül haladó szerepet játszik: a parasztban is megvannak a nemesi tulajdonok, tehát be kell fogadni őt az alkotmány sáncai közé. A nemesi erkölcs szerint megmintázott paraszt nagy szerephez jut Jókai regényeiben, gondoljunk a pütkösdí királyra, vagy még inkább a „Sárga rózsá”, „paraszt-gentleman” hőseire. Később a század végén és a XX. század elején már egy fajta veszedelmes parasztromantika lesz belőle, népszínművekben, elbeszélő irodalomban, de az irodalomtörténeti értékelésben is. A plebejus, forradalmi jellegű Toldi is parasztromantika példája lesz a konzervatív nacionalista szellem hatása alatt készült értékelésekben. LEHR ALBERT évtizedekig tanított, sok vonatkozásban egyébként értékes tankönyve szerint éppen az ilyen virtuosos, mulatós vonások teszik Toldit a magyar prototípusává. A századfordulón ezt a büszke, lovagias, harcias, mulatós és bátorszavú magyar paraszt-alakot szembeállították a nemzetiségi portréjával, amelyre az érzelmisség, féltékenység, alázatosság, alamuszi-

ság színeit festették rá inkább a másod-harmadrendű irodalomban. Így lett ez a feudális eredetű magyar parasztkép a magyar szupremácia nacionalista eszméjének egyik segítőjévé.

Végül néhány szót a nyelvi nacionalizmus kérdéséről. A polgári nemzetállam érlelődésekor mindenütt jelentkezik az a tendencia, hogy a nyelvben és kultúrában elidegenedett felsőbb rétegeket, főként a főrendeket, kisebb mértékben a köznemességet, polgárságot, értelmiséget ismét nemzetivé kell tenni. Német és orosz irodalmi példákat idézhetnénk, ezekben az országokban a francia udvari kultúra hatásaival kellett szembefordulni. A mi reformkorunkban is a fő tendencia, a magyarok visszamagyarosítása, a magyar anyanyelvű népi tömegek közt élő elidegenedett felsőbb réteg nemzeti nyelvűvé tétele. Bajza legélesebb megnyilatkozása, az 1846-ban elmondott akadémiai beszéde, a nemzetiségről és nyelvről is főként erre irányul; Bajza szerint ugyanis a magyarosodás fő akadály a felsőbb osztályok németnyelvűsége. Igaza van Tóth Dezsőnek, amikor azt állítja, hogy, bár a politikai publicisztikában rendkívül sokat szerepel a reformkorban a nemzetiségek elmagyarosításának terve, ennek a nacionalista gondolatnak még kevés irodalmi lecsapódásával találkozunk. Itt rámutatnék ennek a második vonalú, de azért meglevő tendenciának egy, az irodalomban is érdekes szerepet játszó mozzanatára, az ország soknyelvűségét jelző „magyar Babel”-kép történetére. Irodalmi síkon először az 1828. évi Koszorúban jelentkezik, egy vígjáték címeként: „Egy Szeéna Babelünkből”, szerzője álnév alá rejtőzött, FRIED ISTVÁN fiatal kutató megállapítása szerint valószínűleg Szontágh Gusztáv műve. A komédia főhőse fájjalja, hogy valóságos Babelben élünk, hiszen tudósaink latinul, gavallérajaink, kisasszonyaink németül és franciául, a kereskedők, iparosok, parasztok, cselédek pedig szerb, román és szlovák nyelven beszélnek. Vörösmarty is megbélyegző értelemben használja a „Babel” szót a Kritikai Lapokban Rumy Károly György ellen írt epigrammájában. Amit Rumy „tótul gondolt”, azt elmondja „konyhadeákul” és kinyomatja végül „rossz német nyelven”, így tőle egy „új Babelt várhat az emberi nem”. A versből polémia lett, mely évek múlva újból fellángolt, az aurozások és Rumy közt. Jellemző Bajza válasza: „Ha Rumy úr az epigramma élet a tót szóban véli rejleni, akkor annak élet nem fogta fel. Ennek éle a Babel szóban van. Nem azt mondja ennek írója, hogy Rumy úr tót vagy latin vagy német, hanem azt, hogy Rumy úr Magyarországon minden nyelvet egyenlő szeretettel pártolván, e hazát egy mindennyelvű Babelle akarja tenni.”

Széchenyi is használja a „Babel” kifejezést Magyarországra vonatkoztatva az országgyűlésen 1833. január 21-i beszédében, de nem az ország soknyelvűségére vonatkozólag, hanem kizárólag az országgyűlés magyarnyelvűsége érdekében: „Mi az országos tárgyakat otthon németül vitatjuk! itt magyarul szólunk, fel diákul küldjük, ott németre fordítják, mert sokaktul kérnek a tanácsot, kik se magyarul, se diákul nem tudnak, németül készítik a választ, nekünk diákra fordítva küldik le, mi ismét magyarul vitatjuk és magyarul csinálunk diáktörvényt stb. A sok fordítás egészen megváltoztatja a dolgok értelmét. Mi eredetileg szerény bár, de őszinte volt, első fordításban sanyarú, másodikban goromba lesz: kész Babel tornya!” Itt a „Babelnek” nincsen semmiféle nemzetiségellenes éle, tisztán a törvényhozás latinnyelvűségének, valamint a magyar vezető osztály elmagyartalanodásának, továbbá az ország ügyeibe beleszóló bécsi körök hozzánemértésének a fonákságára mutat rá. Sok idő telt el, míg a magyar irodalom fővonalában a „magyar Babel” mint a sok-

nyelvű haza képe megszűnt negatív fogalomná lenni. Ady ismert soraira gondolok:

Vajjon fölébred valahára
A szolgáló népek Bábele?

Tóth Dezső utal arra, hogy ezt a vitát az is szükségessé tette, hogy a reformkor haladó alaptendenciájának igen helyesen történt megmutatása mellett irodalomtörténetírásunk mellőzte a kor negatív vonásaival való foglalkozást. Ez viszont azt is jelenti, hogy az olyan alapjában véve konzervatív szellemű, de ugyanakkor a magyar, német, szlovák népek közt kultúrközvetítő szerepet játszó írókat, mint Rumy, árnyaltabban kell értékelnünk.

KLANICZAY TIBOR

Örömmel látom, hogy Tóth Dezső, anélkül, hogy előzőleg nézeteinket egyeztetettük volna, lényegében hasonló elvi kiindulópontból közelítette meg a nacionalizmus kérdését, mint az én előadásom, s így a két referátum szervesen kapcsolódik egymáshoz. Mindössze két rövid megjegyzést szeretnék tanulmányához fűzni.

Részletesen foglalkozik a XVIII. század végén, s a XIX. elején virágzó rendi nacionalizmus kérdésével, s erősen kiemeli ennek negatív vonásait. Ez érthető, hiszen ő a reformkori nagy írók nézetei felől közeledik a kérdéshez. Ha azonban a XVIII. századi, a függetlenséget feladó, a magyar karakterisztikumot nem ápoló s magát csak az egységes államterület tudatában kiélő nemesi nacionalizmus oldaláról közeledünk a Dugonicsok, Kisfaludy Sándorok és mások magyarkodó rendi nacionalizmusához, akkor el kell ismernünk, hogy ez utóbbi a fejlődésnek egy elkerülhetetlen állomását képviselte. Ahhoz, hogy a XVIII. századi teréziánus, Rákóczi-t gyalázó, latinul beszélő nemesétől el lehessen jutni az 1830-as és 40-es évek reformországgyűléseinek nemeséhez, szükség volt arra, hogy a nemesség elkezdjen magyarkodni, hazafias tettet látni a magyar viseletben, magyar írásban, magyar színészetben stb. S bár ez a magyarkodás sok visszataszító jelenséget is eredményezett, nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy létrejöjjön egy széles magyar nyelvű és magyar kultúrát igénylő társadalmi bázis, amelynek talaján a haza és a haladás egységének jegyében kibontakozó reform-mozgalom megindulhatott. A századforduló évtizedeinek rendi nacionalizmusa ezért valamivel pozitívabb értékelést érdemel meg, mert nemcsak azt kell néznünk, hogy mennyivel elmaradottabb, a haladástól mennyire távolabb álló, mint a reformkori nacionalizmus, hanem azt is, hogy milyen nagy előrelépést jelentett a XVIII. század ún. nemzetietlen évtizedeihez képest.

A másik megjegyzésem Tóth Dezső egy többször visszatérő, szinte stereotyp megállapításához kapcsolódik. A magyar nemzeti fejlődés és az irodalom abban betöltött szerepének a jellemzésekor gyakran hangsúlyozza, hogy ez vagy az a fontos jelenség voltaképpen az elmaradottság, a gyengeség jele: így a nyelvi kérdés előtérbe kerülése a polgári haladás folyamatában, vagy az írók vezető szerepe a politikai fejlődésben. Tudjuk, hogy ezek a megállapítások nem Tóth Dezsőtől erednek, hanem irodalomtörténetírásunkban általánosan elfogadott tételek. Én azonban óvatosságra intenék ebben a kérdésben,

mert ha e gondolatokat következetesen végigvisszük, akkor bizonyos abszurdumokhoz jutunk. Ha ugyanis azt mondjuk, hogy az ideológiai formák között az irodalomnak hosszú ideig érvényesülő primátusa, valamint a költőknek a nemzeti életben betöltött különlegesen fontos szerepe a gyengeség következménye, akkor azt kellene mondanunk, hogy elmaradottságunknak köszönhetjük legnagyobb nemzeti, kulturális értékeinket, hogy a gyengeség a gyökere európai színvonalú, nagy értékeket produkáló irodalmunknak.

TÓTH DEZSŐ válasza

Nagyon hálás vagyok a hozzászólásokért, különösképpen Kovács Endre elvtársnak. Felszólalása ugyanis záloga az irodalomtörténészek és történészek közötti régen kívánatos együttműködésnek.

A hozzászólások legnagyobb része — utalva a referátum fogyatékoságára — igen lényeges kérdésre vonatkozott: nevezetesen arra, hogy a magyar nacionalizmus történetének felrajzolása ebben a korszakban sem lehetséges széles nemzetközi távlat nélkül. Külön köszönöm Turóczy Trostler József professzor elvtársnak, hogy ezt oly nagy nyomattal hangsúlyozta, s hogy megjegyzéseivel egyben fel is tárta azokat a világirodalmi vonatkozásokat, amelyekben a magyar fejlődés kérdései érthetőbbé válnak. Kovács Endre elvtárs is lényegében ugyanennek az igénynek adott hangot, figyelmeztetve, hogy elsősorban a kelet-európai nemzetek nacionalizmusát kell figyelemmel kísérnünk. Kemény G. Gábor és Sziklay László elvtársak széles ismeretekre alapozott konkrét hozzászólásai pedig épp e téren ki is egészítették a referátumot. Kemény G. Gábor elvtárs — s ezt igen lényegesnek érzem — külön is rámutatva, hogy ennek a „dunai nacionalizmusnak” kezdettől voltak az együttműködésre irányuló, pozitív hagyományai is.

A másik központi kérdés, amit Szauder elvtárs vetett fel, s Turóczy professzor és Kovács Győző is érintettek, hogy a referátumban nem kapott kellő hangsúlyt Kazinczy életművének a magyar nacionalizmus alakulásában betöltött szerepe. Elismerve a felhozott érvek jogosságát, ugyanekkor arra is utalunk kell, hogy Kazinczy életműve, egész működése a nacionalizmus szempontjából bizonyos fokig szintelen. Műve a maga egészével, létével járult hozzá nemzeti kibontakozásunkhoz, de a tartalmat, az eszmeiséget, a megfogalmazást illetően a nemzeti csak periférikusan van benne jelen. Műve lényegében a nyelvművelés, a fordítás révén a maga mivoltában része a nemzeti kibontakozásnak — a nacionalista ideológiának a megformálásához közvetlenül azonban nemigen járult hozzá. Amikor az öreg Kazinczy olyan élesen szembekerült a fiatal romantikus nemzedékkel, a Pyrker-kérdés vagy az Árpádiász kapcsán, nem arról volt szó, hogy nézetei visszafejlődtek volna, hanem arról, hogy a tartalmában is nemzeti irodalom perspektívája előtte korábban sem élt tisztán.

Szauder és Fenyő elvtársak joggal hiányolták a Kazinczy-féle elvek reformkori irodalomba való beépülésének kifejtését. Klaniczay elvtársnak bizonyos értelemben ezzel ellenkezőaggályával, hogy ti. a rendi nacionalizmust kelletténél kevesebbre értékeltem — kevésbé értek egyet. Viszont teljesen igazat adok neki abban, hogy a magyar társadalom „gyengeségének” visszatérő emlegetése félreérthetővé és sablonossá válhat. Mindig konkrétan ki kell fejteni, mit értünk a magyar fejlődés „elmaradottságán”, miben nyilatkozik ez meg.

Ez azután általában felveti a magyar irodalom immanens vagy viszonyított szemléletének kérdését. Ha ugyanis viszonyítunk, akkor valóban számolnunk kell egész történelmünk és ideológia-történetünk lemaradásával. Ez viszont sohasem jelentheti a szubjektív értékek kétségbevonását. A kettő egyeztetése mindig konkrétan megoldandó fogalmazási és szerkesztési kérdés.

Fontos kiegészítésnek érzem, amit Szauder elvtárs az ellenzékiiségről, mint magyar „nemzeti” tulajdonságról mondott; Horváth Károly elvtársnak azt a megjegyzését, hogy a magyar irodalmi népiességgel mennyire összefügg a nemes-ségnek a parasztival részben rokon, ahhoz olykor közeleső életformája; a paraszti és nemzetiségi azonosságának, összemosódásának jelenségét, amire Klaniczay elvtárs hívta fel a figyelmet. Teljesen egyetértek Fenyő elvtárs észrevételével; s Kovács Endre elvtársnak főleg azt a figyelmeztetését érzem fontosnak, hogy a reformkori irodalomban mennyire hiányzik, sokszor még a legnagyobbaknál is, a nemzetiségek iránti igazi megértés. Nem tudok azonban vele teljesen egyetérteni abban, hogy a reformkori nacionalizmus és bizonyos mai nacionalista jelenségek között nem lehet kapcsolatot feltételezni, összefüggést keresni. Lehet, hogy bizonyos fordulatok a referátumban félrevezetők, vagy félreérthetők. Egy nemzet emlékezetében azonban a nagy történelmi élmények tovább élnek. Az újabb jelenségek természetesen saját koruk talajából nőnek ki és annak problémáit fogalmazzák meg. Ezek konkrét tartalmi jelentése nyilván merőben más. De hogy ezek az új ideológiai jelenségek építenek a kollektív emlékekre, hogy bizonyos ideológiai kereteket, hagyományokat a múltból, a történelmi fejlődésből kapnak, illetőleg választanak maguknak s hogy a hagyományok eredete legtöbbször azt is meghatározza, hogy mire lehet, ill. nem lehet felhasználni és kihasználni őket — az, azt hiszem, tartható álláspont.

Végül néhány elméleti kérdést szeretnék jelezni. Az egyiket Túróczi elvtárs érintette, Klaniczay elvtárs referátuma is nyomatékkaal vetette fel — a vita során azonban nem volt visszhangja. A kérdés az, hogy a mi nacionalizmusunk rendi jellegével mennyire függ össze a barokk és a romantika megnövekedése. Ennek az elméleti kérdésnek megoldása az Intézet elméleti csoportjának is alkalmas téma lehetne. Ugyanígy érdekes probléma, amit Wéber elvtárs vetett fel; hogy ti. a rendi nacionalizmus a maga konzervatív megkötöttsége ellenére is új esztétikai értékeket hozott be a magyar irodalomba. Nyilván meg kell keresnünk azokat a valóságos társadalmi, eszmei alapokat, amelyek révén ez egyáltalán lehetségessé vált.

NACIONALIZMUS AZ ÖNKÉNYURALOM ÉS A DUALIZMUS KORÁNAK MAGYAR IRODALMÁBAN

I.

Az 1849-es katasztrófa főleg két vonatkozásban határozza meg irodalmunk további fejlődését: egyfelől megakadályozza a plebejus törekvések egyenes folytatását, másfelől az irodalmi élet munkásait — irodalmi vetületben — egy, a reformkoriéhoz hasonló feladat szolgálatára kényszeríti. Újból előtérbe kerül a korábbról jól ismert megtartás-funkció: nemzeti létünk és tudatunk óvása, fejlesztése, múltunk derűsebb, lelkesítő (avagy tanulságokkal járó) szakaszainak ábrázolása, emlegetése a jövő érdekében. Az írók ennyiben mind megegyeznek, tartozzanak bár a reformkorban nevelkedett plebejus-demokratikus értelmiség soraihoz, avagy az újabb, a reformkor harcaiba épp csak belekóstolt generációhoz, kik talmi reminiscentiával „fiatal irodalomnak”, „fiatal Magyarországnak” nevezik magukat. Erdélyi János korszellem-szülte találó megállapítását: „munkálkodni kell; a munka élet, a tespedés halál” mindenki magáénak mondhatná; Arany János és Kemény Zsigmond éppen úgy, mint Jókai Mór avagy Degré Alajos. A történelmi helyzet felismerése, az írói szándék megfogalmazása és e mindkettőhöz illő magatartás-forma kialakítása terén ennyiben részleges analógiák adódnak az 1849 előtti és utáni korszak között.

A fejlődés ilyenén alakulása történetileg szükségszerű. Leginkább és elsősorban azért, mivel a forradalom- és szabadságharcban nemzeti jegyeit kiteljesítő magyarság a világosi katasztrófa után nemzeti életének egyik legalapvetőbb kritériumát: függetlenségét és önállóságát veszti el. Éppen ezért: a nemzetté válás 1849-ben lényegében befejeződött folyamata részben folytatódik is, és tart a nemzeti önállóság részleges visszaszerzéséig, a szükségszerű és mégis elhibázott 1867-es történelmi útkereszteződésig. A fejlődés eme szakaszát, a benne testet öltő nemzeti politikát így eleve beárnyékolja a nacionalista törekvések jelenléte; a korszak nemzeti politikája eo ipso nacionalista feladatok végrehajtására kényszerül.

A legalapvetőbb tendenciák a reformkorból ívelnek a század második felébe; ami a fejlődés „gyümölcséeként” emitt érik meg, annak gyökérzete a megelőző félévszázadra nyúlik vissza.

A reformkor idején a nemzeti ideológia hordozója a nemesség volt. Eme reformkori, nemzeti ideológia megteremtésében viszont a nemzeti iro-

dalom bizonyult az egyik legszámottevőbb tényezőnek, mégpedig úgy, hogy azzal állandó kölcsönhatásban volt; ahogyan gazdagította azt, ugyanúgy merített is annak egyéb forrásaiból (a történelemszemlélet szépirodalmilag „feldolgozatlan” vonatkozásaiból, a gazdasági, a szociális, a közjogi, a filozófiai stb. elvekből), tehát mindezekért: alapjában véve a haladó középnemesség számottevő korlátokkal terhes ideológiáját tükrözte, mint nemzeti ideológiát. (Hogy kb. 1846-tól, a nemzeti ideológia kimunkálását illetően, a középnemesség mellé zárkózik, s egyes pontokon fölébe is nő a plebejus-demokratikus forradalmi értelmiség, az a jelen vizsgálódás során mindössze említendő, mivel az ő tevékenységük, sajnos, csak intermezzó-jellegű volt; törekvéseik folytatására az 1849 utáni helyzet nem kedvező.)

Világos után — bár sok minden megváltozik a nemzet életében és a nép sorsában, — a nemesség, mint a nemzeti ideológia hordozója, megmarad. Az önkényuralom és a kiegyezés előkészítésének korában szinte maradéktalanul ez a helyzet. De a nemesség, mint a nemzeti ideológia hordozója, csak részben azonos 1849 előtti önmagával. Nemzetünk iránt nagyobb felelősséget érez ugyan, mint 1848/49 előtt, ám tulajdon, osztályszempontú érdekeit is jobban látja, mint annak előtte; a lezajlott forradalom példáját meghökkenítő figyelmeztetésül veszi. A szociális problémák felülről oktrojált, felemás rendezése után (1853) lelkiismerete is megkönnyebbül; egyszersmind lehetősége nyílik arra, hogy felelevenítse a nemzeti érdekegyesítésnek a 40-es évekből oly jól ismert gondolatát. Persze változtatásokkal, az új helyzetnek megfelelően. Célja *most* az osztálybékére irányul. Elgondolása alapjául ez szolgál: az össznemzeti katasztrófa nyomán átmenetileg, ám csupán látszólag háttérbe szorult osztályellentéteket nem bolygatni; a társadalmi hierarchiában alulról fölfelé megértőnek lenni, felülről lefelé pedig méltányosnak; minden erőt a haza ügyére összpontosítani; békés eszközökkel rekonstruálni az ország territorriális épségét; valamilyen formában visszaállítani az ország viszonylagos önállóságát, egyszóval: biztosítani a nemzeti lét folyamatosságát. Eme elgondolása csakhamar szervezeti formát kap a Deák-párti és a véle együtt induló ún. „irodalmi Deák-párti” törekvésekben. A tendencia kétségtelenül nacionalista jegyekkel terhes; eredetét tekintve éppen úgy táplálkozik a reformkorból, ahogyan az ellenforradalmi ideológiának erősen kedvező, adott történelmi helyzetből is.

És eleven, noha az előbbinél jóval kisebb és kevésbé érvényes hatóerő a megelőző évszázadok, benne a reformkor másik „öröksége” is: az ország változatlanul soknemzetiségű. Az ország akkori kiterjedését véve alapul, a magyar népesség 1883-ban sem éri el az ország összlakosságának 50 százalékát! Ezen „örökség”, e „reformkort idéző” analógia külön említése csak annyiban szükségeszerű, hogy hatása a nemzeti tudat alakulásában és az irodalmi élet mozgásában megfigyelhető; az 1860-as évektől kezdve kiváltképpen az. Az 1860-as évekig csak elvétve találkozunk a nemzetiségi kérdés komplexu-

mának leplezetlen irodalmi tüneteivel, és csak függvényeként a korszak ettől függetlenül is jobbára nacionalista fogantatású irodalmának. (Mert tételezzük fel a példa okáért, hogy nem egy soknemzetiségű, hanem egy etnikailag egységes Magyarország vesztí el az 1848-as szabadságharcot. Nem kétséges, hogy a bukást követő korszak honi irodalma alapjaiban így is nacionalista lett volna, ahogyan az etnikailag egységes, ám megosztott és 1848-ban leverte (Olaszországa a megfelelő időszakban, egészen a nemzeti egység végleges megteremtéséig.)

Annyi azonban bizonyos: a kor nacionalista, nemzeti tudatát alakító politikusoknak és íróknak — pártállásuktól függetlenül — számolniuk kellett e problémával. Gróf Gyulai Lajos szavai: „Erővel akarunk most mindent magyarosítani, de nem találjuk el a módját! Istenért! ne tegyük azt, mit a többen tenni szándékoznak, s aminek máris látjuk rossz következéseit; erővel nem lehet semmit is végbe vinni, annak bizonyosságai vagyunk mi, magunk a magyar nemzet, melyet . . . már régi igyekezettel semmivé akarnak tenni s talán éppen ennek köszönhetjük ébredésünket. Ne cselekedjünk hasonló hazánkban lakozó idegen nemzeteinkkel” (naplójegyzete 1834-ből) — maradéktalanul valóra válnak. Akia reformkorhoz képest megrosszabbodott helyzetet nem veszi észre: világtalanabb a vaknál.

Az említett, reformkorból származó részleges analógiák természetesen nem mindig mutatkoznak a maguk póreségében. Belőlük származó: személyekhez, csoportosulásokhoz egyenlő mértékkel hozzáköthető és ugyanakkor a korszak egészére egyaránt érvényes jelenségek nincsenek. A különféle csoportok, sőt személyek egymástól eltérően is értelmezhetik a korszak jellegéből következő feladatokat, és ugyanők a korszak elején másként, mint a korszak derekán, avagy vége felé. Éppen ezért: a vizsgálódás nem lehet tekintettel az adott évtizedek teljes irodalmi anyagára, még személyi vonatkozásokban sem. Az ilyen megoldás a jelen feladaton messze túlmutató rendszerezéssel lenne egyenlő. Így ez a lényegében csak problémaköröket érintő kísérlet célja mindössze annyi, hogy egyes, az adott korszakokra jellemző motívumokat válasszon tárgyául a további vizsgálódások érdekében, különös tekintettel az önkényuralom és a kiegyezés megalkotásának éveire.

II.

Az első szakasz: az önkényuralom és a kiegyezés megalkotásának korác (1849—1859; illetve: 1860-tól, irodalomtörténeti vonatkozásokban, 1870-ig).

Eme két korszak politikai történeti és részben irodalomtörténeti tekintetben különbözik ugyan egymástól, ám az említettek értelmében annyiban mégis közel azonos, hogy a nemzettéválás 1848/49-ben tetőző folyamatának kényszerű utójátéka, a viszonylagos függetlenség visszaszerzése csupán a

második időszak végén következik be. Vajda János több, találó megjegyzésének is e kontinuitás szolgált alapjául. Ő még 1862-ben, a második korszak első felében is így ír: a szabadságharc és a forradalom bukása óta „megtámadott nemzetiségünk kétségbeejtő féltésében annyira belebújtunk magyarságunk földalatti bástyáiba, cifra szűrünket úgy a fejünkre húztuk, hogy az ember alig látszik a magyartól” (*Önbírálat*), majd még 1863-ban is; eképpen: „az irodalom egy része ám hadd képviselje a multnak, vagy a jelen pillanatnak közvéleményét; de álljon fenn ezzel szemben egy magasabb támpontú, közeli alanti és apró magánérdeken felülemelkedett, messzebbre számító, előbbre tekintő ellenzék; a múlt és jelen mellett a jövőé; a konzervativizmus ellenére a reform, az újítási elv táborá; a nemzetiségi és osztályérdekek ellenében az ember és polgár jogait védő; a speciális hazain kívül az európai szempontot is figyelembe vevő és fejlesztő, tágash, valódibb értelembeli liberalizmus pártja” (cikke a Magyar Sajtóban, március 23-án).

Szavai a nevezett évtizedek egészére vonatkoznak; a népnemzeti iskola tagjaira kiváltképpen. Figyelembe véve azonban megjegyzéseinek korszakos érvényét, illetve: a szóban forgó két történelmi szakasz jellegét, elegendő alap kínálkozik arra, hogy a vizsgálódás érdekében, és csupán a példa okáért, tehát vázlatosan, ide soroljuk egyfelől Vas Gereben, másfelől a petőfieskedő népiesek munkásságának egynémely vonatkozását, valamint a korszak legnagyobb hatású írójának, Jókai Mórnak a nacionalista koráramlat vonatkozásában megvizsgálendő tevékenységét.

Kezdjük az utóbbin.

Jókai nyomban Világos után a nemzet írója, a legszélesebb közvélemény kiszolgálója akart lenni. Lehettek ennek szubjektív okai is (népszerűség-kérés), ám kétségtelen: magatartásának alapvető indítéka nemzete iránt nagy felelősséget érző, érzékeny lelkiismerete volt. Az önkényuralom kezdetén korabeli közelmúltunk hibáit mindössze egy alkalommal bírálja élesebben (*A gyémántos miniszter*, 1850), és gyaníthatólag ekkor is csupán lélektani kényszerből, megrendülésből, békepárti múltjának akarva-akaratlan utórezgéseként.

Választott célját az évtized közepére: mire az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* megjelenik (1853–54; 1854), maradéktalanul eléri. Már ő a nemzet legnépszerűbb, legnagyobb hatású írója. Tünetmentes sikerének hátterében nyilvánvalóan az áll, hogy ügyesen fogalmazza meg a nemzet nagy többségének vágyait és elképzeléseit; azaz: a taktikai feladatokról függően a többség reális, avagy illuzórikus, — a jövőt, avagy a közelmúltat illető ábrándjait sűríti műveibe. Nacionalista szempontokat követ, s ennek érdekében Arany János szavai szerint (*Szegény gazdagok-bírálat*): „operencián túli romantizmust” teremti.

Tevékenysége ennyiben szöges ellentétben áll a főleg Kemény Zsigmond-tól hirdetett, javában ellenforradalmi célokat szolgáló reálpolitikával, mely az adott viszonyokhoz való lemondó alkalmazkodást sürgeti, és így kiábrándult-

ságot, beletörődést sugároz; illúziótlan múltszemléletet hirdet; természetesen abból az ellenforradalmi célból kiindulva, hogy elfelejtse a forradalom és szabadságharc történelemformáló, jövőre lelkesítő emlékét, — hiszen: a magyar amúgy sem forradalmi alkat: jellemével nem fér össze a rebellis konspiráció (*Forradalom után*). Jókai — szemben Keménnyel — nemzetmentő, jövőt építő illúzióinak él. Ezek javarészükből csakugyan hasznosnak bizonyultak. Erről már az évtized közepe táján meggyőződhetett, míg Kemény a maga igazáról voltaképpen sohasem, még az 1849 előtti időszakban sem (politikai agnoszticizmusa így részben innen is ered). Jókai per teóriát bízott nemzeti fejlődésünkben, és főleg abban, hogy alkalmasint ott folytatjuk kultúránk fejlesztését, magyarságunk öregbítését, hol a forradalom előtt abbahagytuk. Mindemellett — bár politikai tekintetben számottevően különböznek egymástól — egyaránt nacionalisták. Csak a taktikát értelmezik különbözőképpen (néha azt sem). Éppen ezért hibázhatnak egyazon tekintetben is. Ám jellemzőbb az, hogy külön-külön és különböző mértékben tévednek, Kemény katasztrofálisan, Jókai viszont kevésbé, összefüggésben persze egyéni ízlésükkel, képességükkel, osztályhelyzetükkel és múltjukkal.

*

Jókainak az önkényuralom és a kiegyezés előkészítésének korában írott műveire általában jellemző, hogy nem tud gyökeresen szakítani osztálya: a liberális nemesség történelem- és társadalomszemléletével. (Ennek ellenére, esetenként, polemizálhat velük.) Kérdéses azonban: hogyan válhatott így a nemzet írójává? Minő úton módon tett szert a népszerűségre? E kérdés-komplexumból ugyanis az következne, hogy az önkényuralom elején a nemzet nagy többsége javában-egészében osztotta az ő történelem- és társadalomszemléletét, ami az 1848/49-ben történtek ismeretében ellentmondásosnak látszik.

Megoldásul az adott történelmi helyzet kínálkozik. Az önkényuralom kezdetén a társadalmi problémák háttérbe szorultak; a legalapvetőbb baj, a nemzeti függetlenség, az önálló államiság hiánya viszont nap mint nap érezhető volt. Jókai ezért tudta a közelebbi és a távolabbi múlt eseményeit jobbra a nemzeti függetlenség, a nemzeti gloire oldaláról ábrázolni; tehát: 1848/49-ből főleg a szabadságharcos, nem pedig az osztályharcos-forradalmi momentumokat venni alapul; a reformkorból viszont azokat, melyekben a különféle osztályok és érdekek — részben az ő hite szerint — egyaránt a nagy, nemzeti célok valóra váltásán munkálkodtak.

Sikerét a lehetőségek és a feladatok ilyenén felismerése, majd feladatának művészi, össznemzeti-romantikus megvalósítása alapozta meg. Az ő példája ékes bizonyíték az írói szándék (hajlam) és a közönségigény egybefonódására. Sikerében persze nemcsak az ilyen, a korszak jellegéből önként adódó kapcsola-

toknak és összefonódásoknak volt szerepe, hanem igen számottevően az érzelmi mozzanatoknak is. Az embernek ha semmije sincs, mert mindenét elvesztette, nem sok választása van. Egy adott nemzetnek hasonlóképpen. Vagy beleőrül, illetve a jobbik esetben életuntan belefásul saját tehetetlenségébe, avagy a jobb jövő valamifajta reményében egy megoldást hozó modus vivendiről ábrándozik, és hogy ezt minél gyorsabban, nyugodtabban érhesse el: időközben megpróbál erőt meríteni múltjának derűsebb szakaszaiból, — ha tudniillik van kellő emlékezet-anyaga. A magyarságnak volt. Jókai Mór nacionalista, s egyébként tiszteletre méltó, de egyszersmind következményeiben bírálendő feladatvállalása (ugyaneként népszerűsége) innen adódott; hibái is a történelmi helyzet ilyenén dialektikájából következtek.

Az élesszemű Ady Endre, aki tájékozódni, társadalmi kérdéseket gyorsan átérzeni talán mindenkinél jobban tudott, lényegében helyesen írja Jókairól: „Ha a nagy francia forradalomról s az első Napóleonnól s koráról ír, vadromantikus, de látó és biztos, különb az öreg Dumas-nál. A mi szabadságharcunkról írott történetei pedig már majdnem együgyűek, az újságíróé, a politikusé, a pénzgondokkal sújtott emberé. Az orosz viszonyokat jobban ismeri, mint a magyarokat... (*A föltámadt Jókai Nyugat*, 1916. május 16-án).

Jókai Mór össznemzeti érdekű, 1848-nak főleg szabadságharcos oldalát hangsúlyozó munkái (*Csataképek* 1850; — *Politikai divatok*, 1862; — *A köszívű ember fiai*, 1869; megannyi apró novellája, karcolata, elbeszélése stb.) közismertek. Az 1850-es évek első felében az ókori, illetve a keleti zsarnokság ellen írott munkái hasonlóképpen. Ezek mindannyian — a magyar tárgyúak természetesen elsősorban — nagymértékben és alapvetően hozzájárultak ahhoz, hogy a nemzet bizni tudjon megvolt erejében, mely nem tűnhet el. És egyszersmind azt is elősegítették, hogy 1848/49 emlékének némileg retusált portréja maradjon az utókorra; ez pedig előbb említett értékei ellenére is, a kiegyezési korszakban, a nemzeti önállóság viszonylagos elnyerésekor a délibábos nemzeti öntömjénezésnek, az egy és oszthatatlan magyar virtusnak éppen úgy egyik táptalaja lett, ahogyan a forradalmat követő korszak szociális lelkiismeretének egyik elaltatója is. Némi aforisztikus éllel mondhatnók úgy is: Jókai az elhibázott 1867-es történelmi útkereszteződés előtt és után, szinte egyaránt 1867-es alapon ápolta 1848 emlékét.

Ami önkényuralomkori témáinak másik fő csoportját, a reformkorit, illetve: az adott jelenből következőt illeti, némileg más a helyzet. Ezekben főleg az össznemzeti érdekű, nacionalista célkitűzésű és taktikai kérdésekben változó történelem-látás egymásba-játszása dominál; a magyarság, mint a szabadság istenének választott, legendás-hősies és küldeteses népe (lásd pl. *Az érchajú leány* c. novelláját. 1850) háttérbe szorul.

Felfogását a már említett nemzeti érdekegyesítés gondolata határozza meg. Ennek értelmezésében — legalábbis egyelőre — egy platformon van Kemény Zsigmonddal, Csengery Antallal, Salamon Ferencel, Gyulai Pállal,

sőt némileg Arany Jánossal is, tehát a népnemzeti irányzat legszámottevőbb képviselőivel. Többek között ezért lehetséges, hogy a Gyulai—Jókai ellentét, mely voltaképpen az irodalmi Deák-párt és Jókai ellentétével azonosítható, akkor még nem robban ki; csak 1857-ben, a Dózsa-dráma bemutatásakor.

Kemény Zsigmonddal, bár egyébként egy világ választja el őket, ekkor nyilvánvalóan egyetért az érdekegyesítés koncepciójában. Az *Egy magyar nábob* eszmei mondanivalója csaknem maradéktalanul azonosítható Keménynek 1853-ban írott *Élet és irodalom* c. tanulmányával. A legfőbb alapelvekben megegyeznek; Széchenyi tanítványaiként mutatkoznak; egyetértenek abban, hogy a nemesi osztálynak és benne igen előkelő helyen a nagybirtokos arisztokráciának kultúra-istápoló, nemzeti feladata van; hogy a parlagi elmaradottság ellen éppen úgy kell harcolni, ahogyan a nemzetietlen világpolgárság gondolata ellen is. Jókait, a regényíróat azonban jobban köti az érdekegyesítés-elfogadása, mint Kemény Zsigmondot a maga területén, a publicisztikában. Jókai nemesak olyan illúziókba lovalja bele magát, hogy a magyar nagybirtokosok hazafiúi érzelmei esetleg felrázhatók, hanem tulajdon kezét is megköti; szépíteni, hamisítani kénytelen a múltat. Alapállásából következően lehetetlené válik, hogy a megyei nemességet és az egykori megyei rendszert úgy ábrázolja, amilyennek maga is tapasztalta, — amilyen az különben volt is, tehát megközelítőleg az Eötvös József névéhez köthető kritikai szinten. (Ugyanezen problémával találkozunk 1856-ban is, a *Régi jó táblabírák* írásakor.) Persze az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy a megyei nemességet, mint ekkor a passzív rezisztencia fő erejét — társadalmi alapállása miatt sem támadja. Tulajdon múltja őt is megköti. Hiszen ismeretes, hogy szíve szerint írott, legkedveltebb és egyben legsikerültebb figuráit mindig a polgárosuló, értelmiségi foglalkozásra térő köznemesek sorából választja, — függetlenül attól, hogy írói fejlődésének azon szakaszában teremti-e őket, midőn még hisz a nemzeti érdekegyesítés taktikájában, avagy azután, midőn a magyartalan, kozmopolita hajlamú arisztokráciát már jómaga is támadja.

Az érdekegyesítés uralkodó eleme megmarad a *Kárpáthy Zoltánban* (1854) is. De már nem sokáig követi ezt az utat. A Dózsa-dráma az átmenet nyitányaként fogható fel. A népnemzeti tábor, mellyel mindeddig javában-egészen együtt haladt, felhorkan. Greguss keresetlen nyíltsággal mondja ki, miről van szó: „Nem korszerű dolog az osztályok közt a feszültséget oly minden engesztelődés nélkül fölmutatni; ez nem növeli a bizalmat az osztályok között”. Az egyébként nem hibátlan dráma értékeit szinte nem is akarják tudomásul venni. Még azt sem, amit Jókai hegedűsével együtt mondhatnánk;

Régi dal, régi dal, régi dicsőségről!
Fényes napnak ragyogása rózsafelhős égből,
Világverő Mátyás sírján még a virág zöldül
S a dicsőség hova tűnt el a szép magyar földről?

Pedig e sorok, ha nem nagy művészi teremtő erővel is, Arany János hazafiúi hangkeresését muzsikálták a hallgatóság, az olvasók fülébe; sejtelmesen utaltak a reformkorból oly jól ismert, nemzetébresztő kérdésekre.

És Jókai ezt követően már megmaradt „korszerűtlennek”, mindinkább a maga útján kezdett járni. *A kőszívű ember fiai* (1869) mondanivalójának arisztokrataellenes éle egy új korszakát előlegezi. Úgy tűnik azonban; e folyamat lassú érlelődésével egyidejűleg, tehát még *A kőszívű ember fiai* előtt, kezd kicsúszni lába alól az eddigi biztos talaj. A korszak középnemesi ideológiáját tükröző nacionalizmusa is megváltozóban van: árnyoldalai feltűnedeznek. A változás Jókaira is hatással van.

Az új földesúr (1862) szolgál e folyamat nyitányául. KISS FERENC kutatásai alapján tudjuk, hogy e regény a közhangulat, a közigények bizonyos számbavétele nyomán keletkezett (mint megannyi más Jókai-mű). Ám hozzátehetjük: annak ellenére, hogy a magyarság deáki politikát követő nagyobbik része számított a szükségszerű kompromisszumra; arra, hogy Bécs előbb-utóbb indulni fog hozzánk és az új, véglegesnek látszó európai egyensúlyhoz, Jókai mégis tévedett. Mert tévednie kellett, hiszen az önkényuralom nemzeti politikája is ekkor, az 1861-es országgyűlésen szenvedte el azt a hajótörést, mely utóbb nyílegyenesen vezetett 1867 felé. Jókai magatartását csak magyarázni lehet, de mentetve megérteni nem. A nemzeti érzés elevenjébe vág, midőn lélektani és érzelmi vonatkozásokban nagyobb és regénye szerint játsszi könnyedséggel elérhető kompromisszumot köt, mint amekkorára a valódi reálpolitikus csak készült.

Ekkor már kétirányú folyamat sodrában áll: ahogyan a főnemesség még tovább, és a középnemesség lassan-lassan kiteljesedő korrumpálódására egy-egy kiábrándultságából következő nagy regénnyel válaszol (1870: *Fekete gyémántok*, 1871: *Eppur si muove*, 1879: *Rab Ráby*), ugyanúgy válik, de gyorsabb ütemben — újból és alapvetően osztályszemléletének korlátai miatt — a kiegyezés, a dualizmus védelmezőjévé. E folyamat kezdetét *A jövő század regénye* (1872) jelzi. Úgy tesz, mintha a *Szerellem bolondjait* (1868) és *A kőszívű ember fiait* meg se írta volna! Míg az elsőben még kipellengérez az idegen (bécsi) tőkét képviselő Lemming bankárt és az osztrák zsoldban álló, renegát Harter Nándort, kik egyaránt az alföldi magyarság pénzére és gyomrára spekulálnak, s ameddig a másodikban az osztrák és a magyar elem heroikus összecsapásáról még egy utolsó remeket ír (természetesen össznemzeti szempontok alapján: a nemzet itt is oszthatlanul áll a középnemesség vezetése alatt!) addig most már rálép a teljes kompromisszum útjára. Nyoma sincs Tisza Kálmánnak háttat fordító és ideiglenesnek bizonyult, 1849-es ellenzékiességének; könyve középpontjába Habsburg II. Árpádot állítja (újából meglovagolja az össznemzetinek már alig mondható vágyálmokat); Budapest-központú összbirodalomról álmodik, melyben a magyar elemé a vezető szerep. Voltaképpen *Az új földesúr* írásakor elkövetett tévedését ismétli meg. A különbség annyi:

amott a reális elem és a fantázia-szülte kíváncsi még úgy-ahogy egyensúlyban van, emitt kifejezetten megbomlik, az utóbbi „javára”. Ady Endre már idézett cikkében ugyancsak találóan írja: „III. Napóleon udvara . . . ismerős neki, a francia—porosz háború mivoltát jól sejti, de *A jövő század regényének* megálmodója alapján századrészét sem álmodta meg a ma — t. i. 1916-ban — történőknek”. Ez már azon időszak, midőn az önkényuralom és a kiegyezés megalkotása korának szükségszerű, és még jelentős értéket hordozó nacionalizmusa talajtalanná válik, — elidegenül korábbi önmagától. A jövő század regényét tekintve Jókai újra egy platformra kerül Gyulaiékkal, csak alapvetően másképpen, mint az 1850-es évek derekán. Az illúziók terén ugyanis messze túlmutat rajtuk. Az utóbbiak csak védelmezték 1867-et, befejezett alkotásnak tekintették, — lebecsülték Kossuth Kassandra-jóslatát: Jókai viszont rabja lett a fantasztika politikusok elképzeléseinek: miközben Rudolf trónörökösrel barátkozott és Erzsébet királyné udvarias megjegyzéseit hallgatta, azt is elhitte, hogy a Habsburg-ház idővel megmagyarosodik.

Többek között ezért is nyilvánvaló, hogy a Jókai munkásságában mutatózó nacionalista tendencia távolról sem egyértelmű. Mindössze nagyjában-egészében követi hűen az általános politikátörténet és a társadalmi fejlődés fő irányát, s éppen ezért kimondott válságba csak a kiegyezés megkötése táján, de még inkább utána kerül. Irodalomról, eleven organizmusról lévén szó, nem kereshetünk pontos korszakhatárt. Nem mondható el, hogy 1867 előtt keletkezett művei még a nemzet, a magyar irodalom szükségszerűen nacionalista jegyeket hordozó, haladó funkciót betöltő szakaszához tartoznak, a kiegyezés után írottak viszont nem; következésképpen: az utóbbiak másként, szigorúbb szempontok alapján ítélendők meg. Mert nem kétséges, hogy *A köszívű ember fiai* sokkal inkább az önkényuralom korának Jókaiját idézi, mint *A jövő század regénye*, noha mindkettő a politika- és társadalomtörténeti vízváltástól után keletkezett. Áthajtások lehetségesek. Így adódott, hogy *A köszívű ember fiai* — BARTA JÁNOS szavaival élve — a nemzeti romantikának „legtisztább, művészi szempontból legértékesebb alkotása” lett. Ugyanő mondja azt is: „Az ilyen alkotással szemben nem járhatunk el, mint Gyulai a Jókai-regényekkel, hogy t. i. a realizmus mértékével méri őket. *A köszívű ember fiai* a maga egészében nem realista alkotás — de valósággal iskolapéldája annak: hogyan tudja Jókai a romantika eszközeivel is megvalósítani a műalkotás legfőbb követelményét: a művészi igazságot”, mely az adott esetben a korszak nacionalista jellegéből is következő igaz hazaszeretettel, népünk féltésével, a múlt becsületes szándékú ébrentartásával is párosul. E korszak különben is Európa-szerte még nagy értékeket táplált; olyan országokban is, hol hozzánk hasonlóan a fejlődés a nacionalizmus útját járta. Jókai vagy kortársai közül bárki, ha ezekben az évtizedekben körülnézett Európában, részint a német egységért folytatott küzdelmet látta, — tanulmányozhatta az Unita Italia lelkesítően nagyszerű mozgalmát, avagy a román nép és irodalom

hősies küzdelmét, mely 1859-re gyümölcsét is meghozta: a Kárpátokon túli román fejedelemségek egyesülését. A változásról, mely e folyamatot követte, a későbbiekben lesz szó.

*

Mielőtt felidéznők a korforduló utáni fejlődés e tekintetben fő irányait, ha futólag is, érintenünk kell az idézett korszak Jókaié mellett legfontosabb irányzatát: a népnemzeti iskolát. Nem csupán azért, mert eme iskola csakugyan irodalomtörténeti ellenpólusa Jókaiénak, hanem azért is, mert e csoportosulás nagyobb tanulságokkal szolgál a korfordulót követő, irodalmunkban jelentkező nacionalizmust illetőleg, mint az akkor már hanyatló Jókai életútja.

Jókai történelemszemléletét, ebből következő feladatvállalását körvonalasztuk. Az utóbbi irodalmi megnyilvánulását, a nemzeti romantikát hasonlóképpen. A népnemzeti iskola tagjai már ebben a tekintetben is (ti. a nemzeti romantika megítélésében) elkülönülnek Jókaitól. Őrájuk nem a nemzeti romantika, hanem a nemzeti józanság (az önismeret) a jellemző; ennek segítségével próbálják kimunkálni az egy és oszthatatlan magyarság emberideálját. Céljaik érdekében ezért teremtik meg a lélektani realizmus normatív esztétikáját, s állítják mércéül mind önmaguk, mind mások elé. Míg Jókai a cselekedetei révén példaszerű, eszményien magyaros átlagember típusát teremti meg, addig ők (Kemény és a tőle sok tekintetben különböző Arany különösen) töprengő, jellemhibáik miatt szenvedő avagy bűnhődő figurákat rajzolnak. Némi leegyszerűsítéssel elmondható: végelemzésben egyaránt a nemzetben gondolkozó Széchenyitől indulnak el, csak Jókai azt írja meg, ahogyan a tanítómester látni szeretne volna hűtlen tanítványait, a magyar nemeseket, — a népnemzetiek viszont azt a mulasztásokra, bűnökre hajlamos magyarságot rajzolták, mely az aggódó Széchenyi gondolatvilágát már jóelőre lefoglalta. Jókai tehát az ideák világa felé tör: lelkesíteni és gyönyörködtetni akar, és csupán ez által nevelni, emezek pedig gondolkoztatni, „okítani”. Csupán végső céljuk közös: az oszthatatlan magyarság szolgálata. Mindazt, mi ezen innen van: a módszert, a lehetőségeket, a témákat — rendszerint egymástól eltérően értelmezik. Még az olyan alapvetően emberi dolgokat is, mint a szerelem. Jókai ebben is elragad, valósággal az együttérző gyönyör fokára emeli az olvasót, ők még a szerelemben is a gondolkoztatásra szolgáló alkalmat látják. Keménynél, Aranynál a szerelem lényegében egyaránt tragikus. Kemény felfogása régóta ismeretes, különben is beszédes példákkal szolgál; Aranyéval kapcsolatban legyen szabad SÖRÉR ISTVÁN megállapítására, az eljátszás-motívumra utalni (*Toldi szerelme*).

Mindemellett e két irányzat ellentétét az is motiválja, hogy a Jókaiétól eltérő, és a Jókaiétól nagyobb önfegyelmet, művészi lemondást kívánó magatartásra (részben a művészi ábrázolásra) a népnemzeti iskola nem minden tagjának volt egyforma tehetsége és adottsága. A költészet terén leginkább

Arany valósította meg az irányzatukból következő belső, *nem lappangó ellentmondások nélküli harmóniát*, a kritikában, bár némi megszorításokkal Gyulai, míg a regény terén egyedül, és valamelyes módosulással a bizarr és a beteges felé, Kemény Zsigmond. E táborukon belüli elkülönülésük: tehetségük, műfaji adottságaik stb. aránya nacionalista koruk feladatához, illetve: ezek aránya tulajdon módszereikhez és a maguk támasztotta esztétikai követelményekhez egyszersmind művészi hatásukat is meghatározta. De nemcsak egyéni vonatkozásokban; egyben iskolájukét is.

Jókainak eleve nagyobb lehetősége volt a népszerűsége, mint a népnemzetieknek. Ő saját korának és a későbbi évtizedek olvasóközönségét véve alapul, közepes műveivel is nagyobb sikerekre tett szert, mint például Arany, az ő egyik legszebb remekével, a *Buda halálával*. Keményről nem is beszélve. Ő már saját korában sem volt a nagyközönség írója; alig olvasták.

Nyilvánvaló: e jelenség oka nem csupán Jókai könnyedebb írásmodorában, mesélni-tudásában jelölhető. Az arányok ilyen elosztódásához az is hozzájárult, hogy miközben a népnemzetiek írtak, „szívük okos maradt”. Ők egyaránt moralisták voltak; vágyaik és elképzelésük rendjéből a szerintük értelmezett nemzeti érzést elhomályosító vagy annak akár pillanatnyilag is ellentmondó momentumokat lényegében kitörölték. Szükségképpen egy befelé forduló, nemzet- és morál-centrikus irodalmat teremtettek meg, mely jellegéből következően eleve és jobban elmaradt a világirodalom nagy vérkeringésétől, mint Jókaié. (A hangsúly a *viszonylagos* arányításon van; Kemény kevésbé sorolható ide, mint a népnemzeti iskola többi tagja, — és ezekkel szemben Jókai sem európeér író, csupán „európaibb”). Való igaz ugyan, hogy eljutottak az anyanyelv mindaddig nem remélt, Vörösmartyét is felülmúló szépségű birodalmába, mint Arany; hogy emelkedett szempontú, zárt kritikai rendszert építettek ki, mely ideáltípusokra alapozott normatív esztétikája miatt csakhamar talajtalanná lett, ám az sem kétséges, hogy éppen ezért maradtak csak magyarok, *magyar-érdekűek*. Így fizettek meg hazafiúi helytállásukért, Jókaiénál messze nagyobb művészierőfeszítésükért mostoha koruknak, mely lényegéből következően többet követelt a magyar írótól, mint amennyit viszonzásul nyújtani tudott nekik. Érezték vajon felemás helyzetüket? Lehetséges. Úgy tűnik, hogy Aranyhoz hasonlóan mindannyian megírhatták volna e sorokat:

Ám terjessze a hatalmas,
Nyelvét, honját, istenit!
Zúgó ár az, mindent elmos,
Rombol és termékenyít:
De *kis fajban*, amely épp e
Rombolásnak útban áll:
Költő az legyen, mi népe,
Mert kivágyni : kész halál.

Egyaránt jellemző rájuk, hogy énünket eleve háttérbe szorítják, néha egyenesen eltemetik, midőn a haza ügyéről van szó.

Arany János, aki politikai tekintetben számottevően különbözik a népnemzeti iskola tagjaitól, szolgál a legkézenfekvőbb példával. Az össznemzeti szempontot, az érdekegyesítés korszakos eszméjét illetőleg különösen. Nem utolsósorban azért, mert ő, megelőzve a többieket, már 1847-ben, a *Toldi* megírásával erre az útra lépett. Őbenne már 1847-től jóformán csak a nemzeti érzés él, összefonódva az arra irányuló, minden elejtett mondatért kínos felelősséget érző, maga-magát akadályozó, mert töprengő lelkiismerettel. A *Tolditól*, és különösen az 50-es évektől kezdve szinte csak az össznemzeti szempontot fogadja el mércéül. Még a gúny és a fájdalom költeményét, a *Nagyidai cigányokat* is a negatív előjelű nemzeti egység jegyében írja! Mintha osztatlan társadalomban élne. Ez tűnt fel Adynak is, erre utal a *Kétféle welsi bárdok*ban:

Egy emberöltőn folyt e dárídó
S ékes meséje Toldi hűségének,
Soha egy riasztó, becsületes,
Egy szabadító, vagy keserű ének.

Rátapintott az Arany-mű eltitkolt diszharmoniójának egyik alaptételére. (Mert bizvást beszélhetünk „eltitkolt diszharmonióról”, noha Arany munkásságában az ő lelkének egy „eltemetett”, szándékosan legyőzött „rétege” időnként fel-felszakad; ilyenkor érzelmei kényszerű és szükségszerű belátása ellenére munkálkodnak; lásd: *Furkó Tamás*, *Koldusének*, *Bolond Istók* megfelelő szakaszai stb.)

Kérdés azonban: vajon az önkényuralom kora vagy ettől függetlenül más, korábbi tényezők vezették-e az osztatlan nemzet szemléletére? Mert, hogy a *Daliás idők* írásakor, tehát nagyjából Kemény Zsigmond már említett, *Élet és Iradalom* c. értekezésével egyidejűleg, és történelmileg egyazon korszakban az *Egy magyar nábob*bal, ő is beáll a főnemesség dicsérői közé és osztálybékére törekszik, az inkább e folyamat kiteljesedését, mintsem eredőit mutatja (lásd az ősi, családi címerek bemutatását, — elejtett, a főnemességnek adreshozált célzásait az említett töredékben).

És ugyancsak kérdéses: vajon egyszerű alkati kérdés-e, hogy több alkalommal arról kesereg: nincs hajlama a szubjektív érzelmek megéneklésére, hogy ő alapjában epikus alkat, s inkább kedveli a tárgyiasult, objektivizálódott érzelmek bemutatását, hiszen 1848/49-ben, illetve az *Őszikék* írása idején, midőn lelkének addig elfojtott érzelmek-rétegeit felszabadítja (midőn azok *felszabadulnak!*) mindennek szinte az ellenkezőjét bizonyítja! Nem lehetséges, hogy alanyi, szubjektív érzelmeinek elfojtása árán lehetett ő az epikus hangvételű, hazafias és össznemzeti érdekű, egységes magyarságra építő nemzeti köl-

tészet legnagyobb és legtragikusabb életművű költője? Gyanítható ugyanis, hogy a népnemzeti irányzat hajótörését, és benne az ő tragédiáját is a kor nacionalista alapszínezete és követelményei határozták meg.

Ami ebben a tekintetben az irányzat egészére érvényes, hogy ti. heroikus erőfeszítéseket tettek törekvéseik újbóli és újbóli folytatására, tökéletesítésére, az őreá különösen áll. Egyik leghősiesebb próbálkozását, a *Buda halálát* például lehetetlen nélkül olvasni, hogy a szavak édes, léleknyugtató muzsikája mögött ne éreznénk a tulajdon hálójában vergődő művészt. Ő e munkájában minden bizonnyal újat és merészet akart adni, és az eredmény: belesüppedt a magyar provinciába; ahogyan mondani szokás: fából vaskarikát alkot; megírja a legutolsó magyar eposzt és ugyanabba belegyúrva a modern értelem-ben vett, legelső honi, lélektani regényt.

Harcai, és különösen elvbarátaié, főleg Gyulaié és Csengeryé azonban nemcsak befelé irányuló, önmagán és magukon segíteni próbáló, hanem egyidejűleg kifelé irányuló, támadó jellegű is. Ők minden más kortársuknál jobban ügyeltek a színvonal, a tartalom kérdéseire. Ha kellett, a legkevésbé népszerű feladatokat is elvállalták; csatáztak a hozzájuk hasonló, ugyancsak nacionalista feladatokat vállaló, ám talmi tehetségek ellenében is. Nem önzésből és kenyéririgységből. Csupán azon megfontolásból kiindulva, hogy a szent ügyet kellő színvonalon szolgálja az irodalom; nagy meggyőző erővel, művészi eszközzel, eredményesen.

Eme harcuk és küzdelmeikkel egyidejű, állandó törekvésük a korszerűségre, az európaiságra, néha egy pontban kulminált. Valóban úgy tettek, mint Kazinczy, kit egyaránt tiszteltek: miközben lassan önmagukat áldozták fel, vitatkoztak mindenfelé.

A magyarkodók ellen alkalmazott taktikájuk is ezt a célt szolgálta. Nézzük a bevezetőben említett két mozzanatot: elkülönülésüket a Vas Gereben-féle magatartástól és a petőfieskedő népiesek ellen folytatott harcukat.

A Vas Gereben-féle, osztályfeletti kategóriákban meggondolatlanul tobzódó, gyakran már-már gusztustalan magyarkodás — bár végső soron egyazon töről fakadt, mint az ő feladatvállalásuk, avagy Jókai irányzata — számukra idegen volt. Árnyalati eltérések persze lehetségesek: Gyulai szívből, minden porcikájával Vas Gereben ellenfele volt (ahol érte, csipkedte), Csengery hasonlóképpen; Arany viszont megértőbb volt iránta, mert annak nyelvi teremtményét, könnyed, írásban mutatkozó magyarságát méltányolta; Kemény pedig — igaz, hogy kényszerű taktikából — szerkesztőbizottsági társa is volt (Falusi esték). Elkülönülésük, mindeme árnyalati módosulások ellenére is, némi fényt vet a belső összefüggésekre.

Ismeretes, hogy Vas Gereben munkássága e korszak legizgalmasabb éveibe tartozik: delelője 1855-től 1867-ig terjed. Vas Gereben vezérelve az volt — némileg eltűlözve a kor általános eszméjét —, hogy a magyarságnak, tekintettel a függetlenség elvesztésére, egyetlen kincse van: *kiválóságának*

érzete. Ezen megfontolása alapján írta elnagyolt, a hanyatló Jókaiénál messze valószerűtlenebb regényhőseit, dicsériád-szerű hozsannáit mindarról, ami magyar: szolgabíróit, grófjait, földbirtokosait és paraszt-oligarcháit, akik kivétel nélkül remek emberek, *hiszen magyarok*. Megteremtette a magyarság gyakran idéltlen apoteozisát, s mindez természetesen ahhoz is hozzájárult, hogy figuráit általában nem tudta jól megformálni és belekomponálni többnyire egyívású, egyszerű meséibe (Gyulai megjegyzései), illetve ahhoz is, hogy ő lett azon író — mint ezt gyakran szokták megállapítani —; aki önkörének leszűkítése és Jókaiéval vetekedő termékenységé miatt — jobb híján — önmagától lopta az új és újabb témákat. Éppen ezért egyhúrúvá, önmagát ismételővé lett, s ha olvasták (a maga korában igen nagy sikere volt), az főleg magyar-kodásának tulajdonítható. Talán ez magyarázza, hogy utóbb, a századvég válságos Magyarországa már elfelejtette, és ugyaneként azt is, hogy Császár Elemér, a Horthy-korszak elején mindezen keseregni tudott. Szerinte: „a boldog Magyarország szerencsés fiai nem értették meg; *mi, akikre a végzet éppoly szomorú sorsot mért*, mint Vas Gerebenre és kortársaira, meg tudjuk becsülni” (*A m. regény története*, 243. lap). Császár nem véletlenül panaszkodott. Az önkényuralom és a kiegyezés korának még szükségszerű nacionalizmusa az ő idejére önmaga ellentétébe fordult, agresszív sovinizmussá változott, irredentává lett; ami a múlt században még részben önhibánktól függetlenül is bekövetkezett, az ő korában mindaz már egyenes függvénye volt az elhibázott, vétkes és katasztrofális magyar fejlődésnek.

A Vas Gereben-féle példától nem áll messze a petőfieskedő népiesek és a népnemzetiek elkülönülése sem.

A népnemzetieknek távolról sem Lisznyai, Spetykó, Szelestey stb. azon alapelvei és elgondolásai voltak ellenszenvesek, hogy kultiválni kell a magyar szót, hogy öregbíteni kell nemzeti tudatunkat; ellenkezőleg: azok ízléstelen, gyakran tartalom nélküli üres verselményei, melyek előbb-utóbb komikussá, elnagyolttá tették volna az újabb, össznemzeti célokat szolgáló, népnemzeti próbálkozásokat. És egyszersmind — tegyük hozzá — esetenként talajtalanná, hazuggá is. Erdélyi János már az 50-es évek legelején arra figyelmezteti Lisznyait (egyidejűleg azzal, hogy ő és nyomában Gyulai az európaiság igényére figyelmeztetik az írókat): ne csináljon a palóc-föld legendáiból semmit sem érő magyar mitológiát, mert amit ő annak hisz, az hétköznapi szlovák babonákból ered.

Különös véletlene a fejlődésnek, bár egyben törvényszerű is, hogy a petőfieskedő népiesek és a népnemzetiek elkülönülésének egy sajátos ellen-darabja a népnemzetiek nagy korszakának utolsó szakaszában, a hanyatlás kezdetén is megtalálható. Persze enyhébb változatban; itt már nem születik meg a *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* című polemikus tanulmány kései megfelelője. Már csak azért sem, mert ez az elkülönülés nem az erőgyűjtésnek, hanem a hanyatlásnak az előjele, nem egy tőlük független irányzattól hatá-

rolják el magukat, hanem tulajdon, akarva-akaratlan nevelt utódjaiktól. Tehát méltányosoknak, óvatosoknak kell lenniök. Csak a hanyatlást, a tőlük könnyedebb hangot észlelik (publikus célzattal erről sem nyilatkoznak; csak bizalmasan, magánleveleikben, mint Arany Thaly költészetével kapcsolatban), a belső, a történelmi fejlődésből következő lényegibb összefüggéseket magától érthetően nem veszik észre.

Thalyt például első kötete (*Kárpáti kürt*, 1860) megjelenésekor megemlítik ugyan — mi mást tehetnének? — de közülük a jobbak kissé idegenkedve nézik, pedig általában olyannyira „magyar”, mint mások kevesen. Kuruc balladái miatt azonban megbecsülik, az Akadémiába is beválasztják; a kegyes csalásnak ők is áldozatul esnek.

Thaly már kevesebb tapasztalattal rendelkezik, mint ők (ennek nemzedéki okait is megtalálhatjuk); erkölcsi magatartása, komolysága éppen ezért jóval kevesebb, mint az övéké; felelősségérzete minimális, és mindemellett gyenge költő. Egy-két őszintébb, mélyebb fogantatású és éppen ezért hatásosabb darabját leszámítva szinte csak kordivatból gyártja magyarság-serkentő versezeteit. Csak szándékában közös rangos elődeivel; hangja már az irányzat hanyatlását előlegezi. Egyik nótává lett versikéje, az „Árpád apánk ne féltsd ősi nemzeded. . .” kezdetű még elevenen fülünkbe cseng. Távolról sem társaltalanul. E strófákra gondolván, valahol ott hangzik mellette a verkli-dallamra gyártott, együgyű szöveg: „Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország. . .” Thaly Kálmán — annak ellenére, hogy még innen van a korfordulón — már az átmenet, a hanyatlás időszakát előlegezi. Inkább a megvalósult kiegyezés korához tartozik.

*

Mielőtt azonban kitekintenők a korforduló utáni, a megvalósult kiegyezés és a dualizmus válságának korára, még egy futó pillantást kell vetnünk az előljáróban jelzett „melléktémára”, a nemzetiségi kérdés jelentkezésére az eddig tárgyalt korszak irodalmában. Már csak azért is, mert ami itt még melléktémaként szerepel, az korforduló utáni honi, irodalomban jelentkező nacionalizmusnak egyik vezérmotívuma lesz.

*

A szóban forgó évtizedek irodalmi élete aránylag kevés példát szolgáltat még ebben a nemből. Kifejezetten negatív előjelűeket csak elvéve.

Talán csak egy szembetűnő jelenségről beszélhetünk, hogy ti. az önkényuralom kezdetén elég nagy számban jelennek meg a szomorú tegnapot, a nemzetiségi viszálykodásokat idéző írások; távolról sem a megbékélés szellemében.

Jókai Mór a *Szenttamási Györgyben* állít emléket a délvidéki és a szegedi szörnyűségeknek; Kuthy Lajos *Temerini hősnője* a későbbi Balkán-háborúk kegyetlenkedéseit felülmúló portrét fest az ugyancsak délen történekről; Obernyik Károly, Szirondi (alias Birányi Ákos), Szilágyi Sándor, a későbbi történész, Dózsa Dániel, Lauka Gusztáv, egy bizonyos Anda, Csátáry (alias Teleki Kovách László), Mogyorossy Klotild és sokan mások, tehát általában negyed-ötödvonalbeli írók hasonlóképpen. Csak történeteik színhelye és az „oláh”, illetve a „rác” népjelölés változik műveikben, annak ellenére, hogy a pejoratív csengésű népnevek használatát törvény tiltja már. Egyidejűleg persze feltűnnek a tárgyilagosabb hangok is, mint Jókai a *Bárdy-család* c. novellájában, melyben az ellenfél tábora immáron nemcsak ördögökből és vérengző nemzetiségekből áll, s melyben nemzetiségi, zsarnokellenes szereplőkkel is találkozunk. Kuthy Lajos *Egy éj az altáborban* c. elbeszélése is ide sorolható. Ez arról tanúskodik, hogy a dicső forradalom áruóinak sorában — ő is ún. nemzetiségi területről veszi mondanivalóját — nem csupán szerb pártütők találhatók, hanem hazaáruló magyarok, nota bene! — grófok is.

Szerencsére nem nagyon tudnók a fentebbi, javában rosszlelkű példákat szaporítani. A múlt előítéletektől is fűtött ábrázolásának az 50-es évek első harmadában vége szakad már. Helyükbe lép a józanabb, ám lényegében nacionalista színezetű törekvés: hegemoniánknak kultúránk (irodalmunk) általi visszaszerzése és megerősítése. E folyamatban a lassan már megszerveződő összirodalmi élet részt vesz, szemben az előbbi próbálkozásokkal, melyeknek íróit inkább a „fiatal irodalom” tagjai adták. Az egyes szépirodalmi lap-programok — kezdve a Reményétől, az Értesítőétől, a Budapesti Visszhangtól, föl a 60-as évekig — effajta óhajokkal vannak tüzdelve: szellemi erőnkkel terjeszkedjünk; kultúránk népszerűsítésével és fejlesztésével, európaivá tételével stb. öregbítsük nemzeti tekintélyünket — *minden irányban* — Bécs ellenében is.

Kifejezetten asszimilációs célzatú irodalmi törekvésekkel nem találkozunk. Elsősorban azért, mert politikai jellegű, asszimilációs tervek ekkor még csupán egy-két fantasztá agyában élnek (ezek jelentéktelenek); a nemzet annyira el van foglalta az osztrák elnyomással, mint a legnagyobb bajjal, hogy a nemzetiségi kérdésben még a legnagyobb elmék is csak évek múltán jutnak úgy-ahogy egységes álláspontra. Ebben a tekintetben az 1859-es események szolgálnak nyitányául az elvek egységesülésének. Ami irodalomtörténeti vonatkozásokban eddig található, mindaz esetleges vagy annyira kialakulatlanak tűnő, hogy említeni sem érdemes, mivel később amúgy is megváltozik. Talán csak Gyulai elvét érdemes felidézni, melyet kimondva-kimondatlanul Kemény Zsigmond és Csengery Antal is osztottak, bár Kemény nosztalgiával, mert ő hitetlenül hitt a jövőben. Ennek lényege: „Ki a közelmúltból nem okult, az sohasem fog okulni, de maradékai átkozni fogják; ki a békétűrésre nyújtott jobbot el nem fogadja, éles tört tart kezében, mely a haza [tudni-

illik az *osztatlan* magyar haza!] szívét vérzi. Szeretjük a hazát, ha egymást gyűlöljük? Ha *egy anya gyermekei* vagyunk, miért ne legyünk testvérek? Minő bűnt rejt, midőn a gyermekek anyjukat gyilkolják?" (*Erdélyi úti benyomások*, 1851-ből). Nyilvánvaló, hogy a „történelmi jog” alapján álló, eljövendő Magyarországra céloz. És talán még Jókainak említhetnénk a románok iránti szimpátiáját, mely az 50-es évek derekán kezdődik (első jelentkezése a *Szegény gazdagokban*, 1858), s tart — lényegében töretlenül — élete végéig. Például a *Fekete gyémántokban* is, melyben egyik legrokonszenvesebb hősnője: Evila, nem magyar származású; u. itt lásd a bécsi halina-epizódot stb. Persze az ő szimpátiája is a Kárpát-medencén belüli magyar hegemonián alapul.

Nem ezt tapasztaljuk az említett időponttól. A Bach-korszak bukásával a nemzetiségi kérdés is előtérbe kerül; lassan érezni lehet a közeledő, Béccsel kötendő kompromisszum előszelét. Az irodalmi Deák-párt álláspontja eddigre már homogén. Eötös is eljut a Kazinczy-elmébeszéd (1859) gondolatköréhez, mely csírájában magában rejtí már *A nemzetiségi kérdés* (1865) egyik legfőbb alapelvét: elfordulni minden olyan megoldástól, melynek célja a központosítás és a tartományi önkormányzat egyensúlyának biztosítása (lásd tőle korábban: *Ueber die Gleichberichtigung der Nationalitäten in Oesterreich*, 1850), ám ugyanakkor: a 48-as példához csak annyiban visszatérni, hogy biztosítani tudjuk ún. „történelmi jogainkat”; — Vajda János hasonlóképpen eljut a megegyezés gondolatához (mint a Csátár c. lap szerkesztője, 1861-ben), s ha a középnemességet, annak ideológiáját illető nézetei időközben módosulnak is, a magyar szupremáciát illető kérdésekben az előbbiekkel egyazon álláspontot képvisel; lásd 1862-es röpiratát és *Irányszemek* c. cikksorozatát a Magyar Sajító 1863. évfolyamában. (Hogy 1867-ben és utóbb gyakran más álláspontra jut, az ebből a szempontból mellékes.)

Voltaképpen tehát az 1860-as évek derekáig egy olyan folyamat teljesedik ki, mely egyfelől a Világos utáni kényszerű fejlődés szomorú, részben elhibázott produktumaként fogható fel, másfelől pedig — és az különösen szembevető, — amely a szupremácia kérdésében a kor különféle ízlésű, törekvésű és egyéb politikai kérdésekben eltérő véleményű íróit „egy táborba” gyűjti.

E kavargásnak, melyben a nemesi liberalizmus történelemszemlélete dominál (még Vajda János esetében is, ki társadalmi vonatkozásokban már-már polgári liberális elveket követ), egyetlen számottevő irodalmi megnyilvánulása van: Madách Imre *Civilizátor* c. komédiája. Ez még értéknek számít. Annak ellenére is az, hogy Madách — a többiekhez hasonlóan — ugyancsak a magyarságot tartja egyedüli „történelmi nemzetnek”, ti. a Kárpát-medencében, és annak ellenére is, hogy csupán évek múlva jelent meg nyomtatásban. (A vélünk együtt élőket — szerinte — csupán nyelvi és kulturális előjogok illetik meg.) Emc patriarchális nemzetiségi felfogása nem gátolja meg ugyanis abban, hogy leleplezze Bécs törekvéseit és bemutassa: Stroom úr (Alexander Bach) csupán azért lázítja a szolgákat -- a nemzetiségeket és a magyarokat

eggyaránt! — István gazda, a magyarság szimbolikus megtestesítője ellen, hogy utóbb annál jobban kiszipolyozza — *mindannyiukat*. Szemléletes példájával így bizonyítja ő, hogy kora „az utolsó időszak, amikor lehetett még valaki a nemesi liberalizmus értelmében hazafi és haladó ember egyszerre” (HORVÁTH KÁROLY megállapítása; ItK 1958.).

Hogy csakugyan erről van szó, arról a korforduló utáni irodalmi fejlődés tanúskodik.

III.

A társadalmi-politikai és az irodalmi viszonyok gyorsuló rosszabbodásának: a kiegyezés korának kezdete, 1870 táján jelölhető. Irodalmunk közismert „kettészakadása” e ponttól kezdve nagyjában-egészében jellegzetes kortünnetté válik.

Tisza Kálmán tizenötéves politikai hegemoniája (megbukik 1890-ben) szolgál az új periódus háttéréül. Uralmának időszakára, politikai téren, a nemesi liberalizmus elhalványulása, kiapadása jellemző; azaz: jottányit sem enged a Deákéknál messze rosszabbal, poroszos diktatúrával értelmezett 1867-ből, amennyire csak lehet, elaltatni az emberek szociális lelkiismeretét; elnyomni a nemzeti mozgalmakat stb. — irodalmi tekintetben pedig az eddigi legrangosabb, a népnemzeti irányzat meghasonlása önmagával.

Mindkét folyamat belülről indul el. Az előbbi vonatkozásban a provinciális magyarság-szemlélet legfőbb képviselőjének, a gentrynek uralomra jutása, és polgári fejlődésünket gátló, felelőtlen tobzódása bizonyul veszélyesnek, — az utóbbiban viszont a történelmi vacuumba valósággal „beleszületett” fiatal népnemzeti íróknak, közöttük egy pár valódi tehetségnek dezillúziós szemlélete. A dezillúzió mindemellett nemesak óreájuk jellemző; hovatovább kortünnetté válik. A megoldatlan társadalmi problémákkal, korrupcióval, országos hatósugarú csalásokkal és panamákkal terhes történelmi helyzetben a korábbi, köztiszteltetben álló feladatok, melyek még össznemzeti érdekűek voltak, lelkesítettek, munkára és helytállásra biztattak, egyre inkább tartalmuktól megfosztott ideákként tűnnek fel.

A legszembetűnőbb változás az ún. „hazafias” témák terén tapasztalható. Ez részben nemzedéki probléma is. Jókai 1875 után már túl van pályája delelőjén és a nemzeti, magyar kapitalizmus dicsőítésén; Tompa már halott; Kemény Zsigmond tébolyultan várja az elmúlást. (1875-ben ő is meghal); Lévy József és Szász Károly megfáradt emberként polgári hivatalának él és csendesen dolgozik; Gyulai Pál, mint tevékeny szépíró már nem jön számításba, ed mint kritikus még változatlanul hadakozik, — védelmezi a korábbi elveket; a művészi gyakorlat terén valósággal csak Arany János hirdeti, hogy a magyar költő legfőbb feladata: változatlanul, hűen az eddigiekhez, a költői tematika fő irányát illetően is ragaszkodni magyarságukhoz, mivel az adott európai

hatalmi egyensúlyban más választásunk nincs, és nem is lehet. (*A kozmopolita költészet*, 1877). De eme — a régi nagy helytállásokat idéző véleményével — meglehetősen egyedül áll. És tegyük hozzá: őbenne is inkább a hazafias költészetre irányuló kötelesség érzete él; kellő energiával alig rendelkezik; lásd *A kozmopolita költészet* megírása előtt alig egy hónappal keletkezett „*A hazáról*” c. versikéjét!

Fia, Arany László, a talán leginkább meghasonlott népnemzeti költő sem osztja nézetét. A haza ügyét — apjáéhoz hasonlóan — szentnek tartja ugyan, de az a meggyőződése: „A haza dolga gordius kötés, Kard nem oldja meg, csak küszködés”, — tehát dolgozni, munkálkodni, iparosodni kell, nem pedig verseket írni és azokkal biztatni a helytállásra; a hazafias költészet kora elmúlt; az esetleges, majdani fellendülést csak a belpolitikai érdekű költészet felélése, tehát nem az össznemzetié hozhatja meg (*Hunok harca*, 1873. — *A m. politikai költészetről*, 1872).

De amint említettük, a korábbi értelemben vett nemzeti témáktól nemcsak a meghasonlott népnemzetiek fordulnak el. A voltaképpen régi törekvéseket felújító tábor, a fiatal, újromantikus nemzedék is ezen az úton jár. Távolról sem jutnak el ugyan a meghasonlás felső fokáig, az elhallgatásig, mint Arany László, de visszahatásul az 1867 körüli évek frázispuffogtató hazafiasságára, a nemzeti témát messze elkerülik. A fiatal Dóczi Jenő, Somló Sándor, avagy Rákosi Jenő (ki utóbb alapvetően megváltozik) újromantikus drámáikkal a mesésen értelmezett klasszikus korokba, illetve más, nem magyar vidékekre és nem magyar probléma-körökbe vezetik hallgatóikat (*A csók*, *Aesopus*, *Első szerelem stb.*).

És akik látszólag hűek maradtak a hazafias költészet hagyományaihoz — sorukban azok is, akik részt vettek a sokáig tévesen értelmezett kozmopolita vitában, s akiktől mindemellett a hazafiúi érzés megírása távolról sem volt idegen, mint pl. Reviczky Gyulától — mindazok is másképpen voltak hazafiak és másképpen írtak „nemzeti költeményeket”, mint elődeik.

Az a korábban jelzett folyamat, hogy ti. az 1870-es korforduló után a honi, irodalomban jelentkező nacionalizmus egyik vezérmotívuma a nemzetiségi kérdés lesz, mindinkább megmutatkozik. Az irodalmi téren, leginkább Madách névéhez köthető meggyőződésnek és magatartásformának alig van új képviselője. A liberális patriotizmus alapján ezekben az években már csak védekezni lehetett a nagyobbik rossztól, az agresszív, uszító sovinizmustól, és bizonyos eredményeket megőrizni, de lelkesedni már nem. A liberális patriotizmussal együttjáró nyelvi tolarencia már különben sem divatos; a 70-es, 80-as évek nagymagyar, nemzeti köntösben jelentkező illuzórikus szemlélete még az olyan jövőt készítő egyéniségekre, mint Reviczkyre is, hatással volt. Őreá nevezetesen úgy, hogy ameddig egyfelől büszkén vállalta a korabeli értelemben vett kozmopolitizmus vádját, az egységes, magyar nyelvű Kárpát-medencét emlegette utolsó kívánságául (*Utolsó vágy* c. versében, az 1870-es évek második felében).

Ennél jobb, irodalmi téren jövőt építőbb elgondolásokkal nem találkozunk. Még a nemesi liberális szemlélet akadémiassá merevült mentsvára, Gyulai Budapesti Szemléje sem kivétel; a talajtalanná lett nemesi liberális szemlélet Gyulainak és körének sem engedi meg a tisztánlátást. Belső, tiszteltetre méltó erkölcsi kényszerből tiltakoznak ugyan az exkluzív magyarság, az agresszív imperializmus ellen, de korunk bizonyos magyarosítási törekvéseit elfogadják; ha nem tennék: az adott helyzetben (lásd nemzetiségi mozgalmak; szeperációs törekvések stb.) „tulajdon árnyékukat lépnék át” és lemondanának a történelmi jog elvéről. Történelemszemléletük e belső ellentmondása gyakran jellegzetes párosításokban és majdnem egyidejűleg jelentkezik. Rudnyánszky Gyula imperialista megnyilvánulásait: „Kinek más a nyelve, szíve, vágya: Vagy símuljon, vagy vesszen ki” — ugyanazon Gyulai-szerkesztette Budapesti Szemle ítéli el 1886-ban, amelyik helyt ad Péterfy Jenő egy különben remek, a világtól elzárkózó, ostoba és gőgös magyarkodást gúnyoló cikkének, amelyben viszont ilyen, az általános korszellemről következő gondolatok olvashatók: „Szívvel-lélekkel méltányoljuk a magyarosítási ösztönt a társadalmi s politikai élet minden terén” stb. (*A nemzeti génusz*; 1889-ből).

Ellenpéldául persze felhozható Szabó Endréé, aki a már említett meghasonlott népnemzetiek fejlődésrendjébe tartozik. Ám sajnós: az ő példája csupán felhozható. Mert fehér hollónak számít. És egyszersmind költőnek sem jelentős. De egy elvéért, mely sok rokonságot mutat a nála sokkal európaiabb Péterfy Jenőével, említést érdemel. Az ő véleménye az, — KOMLÓS ALADÁR megállapítása szerint — hogy „a magyarok istene, akire oly büszkék vagyunk, . . . végzett földesurak, sikkasztók, inasok és szolgák, mindenféle gézengúzok istene”. A meghasonlott népnemzeti iskola egyéb utóhajtásai és az általános korhangulat azonban elnyomják. Hangja pusztába kiáltó szó marad. Az 1890-es évek tömegbódító narkótikumai: a magyar imperializmus még az olyan valódi költői tehetségeket is, mint Vargha Gyula, megszedíti. Ő hiába van a legszorosabb kapcsolatban a tegnapi nemesi liberálisokkal (Gyulai egyik leghűségesebb „fiatal barátja” és egyben segédszerkesztő-féléje a Budapesti Szemlé-nél), munkássága már a végzetes hanyatlásról tanúskodik. Nemzetiségi és belpolitikai kérdésekben egyáltalán nem lát tisztán. Állhatatosan szidalmazza a nemzetiségeket, persze nem önmagukban. A szocialista eszméket, a munkásmozgalmakat is a magyarság ellenségei közé sorolja.

*

A kiegyezési korszak Tisza Kálmán bukásával kezdődő válsága újabb színeket hoz az irodalomban jelentkező nacionalizmusba. És nemcsak annyiban, hogy eme újabb hullám a hanyatlás terén messze felülmúlja a megelőzőket, hanem annyiban is, hogy a nacionalizmus kifejezetten századvégi, századeleji

tünetei hovatovább a regényirodalomban is megjelennek, szemben az 1890 előtti korszakkal, midőn inkább a költészet terén mutatkoztak meg.

A megelőző periódus regényirodalmát: Tolnai Lajos műveit, és az elemző realisták: Gozsdu Elek, Justh Zsigmond, Iványi Ödön, Ambrus Zoltán és mások alkotásait az irodalom minden ágában veszélyes, nacionalista próbálkozások követik. A hanyatlás olyannyira kortünetté válik, hogy a gondolkodó elmék számára többé nem kétséges: véget kell vetni a végetáló nemesi ideológia uralmának; — új, polgári szemléletre van szükség; liberalizmus helyett radikalizmusra.

Már gyógyíthatatlanul beteg a magyar társadalom. Tíz év sem telik el és megszületik a honi imperializmus lázálma a harmincmillió Magyarországról; a korábbi nemzetiségek-ellenes kijelentéseket új hangorkán váltja fel: az agresszív sovinizmusé. Rákosi Jenő Budapesti Hírlapja, a 90-es évek legnagyobb hatású napilapja mindenben gróf Apponyi Albert politikáját támogatja; a nemzeti sovinizmus elméletét országosan terjeszti. E lap törekvése főleg arra irányult, hogy az ún. „történelmi középosztály”, a gentry szemével láttassa a magyarság helyzetét és feladatait. Nézőpontja természetesen provinciális; európai látóköréről beszélni sem lehet. A gentry, a magyar társadalom e káros rákfenéje mindenre ráüti a maga sivár, megmételtyezett szellemi életének bélyegét.

Ebben a kaotikus forgatagban a XX. századi irányzatok itt-amott felbukkannak már. A jók és a rosszak vegyesen. Gyakran egyazon vállalkozáson belül, illetve: nemegyszer egyazon személy munkásságában.

Nemcsak a polgári radikálisok szervezkednek (A Hét, mint ismeretes, 1890-ben indul meg); feltűnik az antiszemizmus, a fajmitológia és a falucentrikus magyarságszemlélet is. Persze még nem kiforrottan; mindössze próbálkozások keretében, helyel-közzel. De annyiban mégis egyenlő szinten, hogy jobbra előlegezik az utódok munkásságát.

Az említett Rudnyánszky Gyula Magyar Szemléje (megindul 1888-ban) antiszemita kirohanásaival járul hozzá a nacionalista hullámhoz; a radikális fiatalok Élet c. folyóirata (1891-től) harcol ugyan a klerikalizmus ellen, illetve a társadalmi haladásért, ám egyidejűleg teret ad a Szabó Dezső féle mutató fajvédő szölamoknak is; a századvég egyik számottevő költője, a modernnek közé tartozó Zempléni Árpád pedig — igaz, hogy szubjektíve nemes szándékkal — újmódi fajmitológiát hirdet: arra ösztönöz, hogy az összes turáni népek tömörüljenek egy táborba a fenyegető árja veszedelem ellen. És felbukkan a magyar falunak, — általában a „hagyományhű” falusiasnak a romlott, városias fejlődéssel szembeállítás is; Szabolcska és az induló Gárdonyi abban a tekintetben, de csupán némileg hasonlítanak egymásra, bár Gárdonyi e vonatkozásban is messze különb Szabolcskánál, hogy az igazi magyar jelleg, (melynek jellemzői: önzetlen szeretet, boldogság, emberség, megértés és effajta általánosságok) nem a bűnös, megfertőzött nagyvárosokban van, hanem a

magyar falu paraszti világában. Elvük azonban még távolról sem olyan veszélyes, mint azt gyanítani lehetne. Ők még nem építenek tudatosan a parasztságra; ők még nem a városokban erjedő, leghaladóbb, szociális mozgalmakkal vitatkozó és azok ellen harcoló kiművelt teoretikusok, mindössze szerény, tulajdon utódaikra alig hasonlító ősök. Megemléztük mindenesetre érdemes; a reformkor óta — irodalmi vonatkozásokban — ők az elsők, akik megpróbálják szembeállítani a történelmi értelemben vett haladást az általuk értelmezett magyarság-fogalommal.

Ellentmondásos szerepükre és hasonlóképpen ellentmondásos korukra meggyőzően utal az a tény, hogy Gárdonyi Géza, ki egyfelől nacionalista hibákat követ el, másfelől e korszak legnagyobb hatású patrióta regényírója lesz (*Egri csillagok*). Mondhatnók úgy is; e korszak patriotizmusa a regényirodalom terén az ő munkásságában tetőz. Hangsúlyozandó azonban: mindössze a patriotizmust illetőleg. Hiszen ismeretes: e korszak regényirodalma általában nagyobb értékkel büszkélkedik, mint az ő regényeivel. Mikszáth, Bródy és mások műveire azonban, és ezekkel együtt a századvégi modern, költői törekvésekre — figyelembe véve a témánkból helyenként adódó kapcsolatokat is — e kísérletszerű vizsgálódás nem lehet figyelemmel. Szükséges viszont Herczeg Ferenc tevékenységének futólagos megemlézése, mivel e nacionalizmussal, sovinizmussal fertőzött évtizedben a magyar regényirodalom kifejezetten nacionalista irányzata az ő tevékenységében testesül meg. Nézzük a tényeket, és csupán a kitekintés kedvéért, futólag, mivel nyilvánvaló, hogy Herczeg Ferenc „magyarság szemléletének” hatása inkább a XX. században mutatkozik meg.

Ami első látásra szembevetődik: Herczeg írói programja már a kezdet kezdetén hozzá idomul a gentry szemlélethez. És Herczeg mindemellett korának gyenge pontjait jól kifürkészi; szinte *A hét sváb* asszimilációs mondanivalójával kér és kap polgárjogot az irodalmi működésre. Éppen ezért lehetett a századforduló középosztályának jellegzetes írójává. Könnyed, világfiás elbeszélő modorával gyors népszerűsége tette szert; a középosztály szemével nézte a nemzetet, ám egyszersmind: annak tulajdonságait, elképzeléseit és jellemzőit azonosította a nemzetével. Utóbb is csak annyiban változott, hogy kiszélesítette elgondolásai körét (ez témaválasztásában is megmutatkozott), áttért a történelmi regény műfajára. Nevezetesen: az *Ocskay brigadéros* (1901) sikerével szinte egy időben hozzákezdett a „turáni átok” elméletére építő nagy történelmi portré, a *Pogányok* (1902) írásához. E műve mondanivalója már kétirányú: egyfelől azt példázza, hogy a hit megrendülés milyen konfliktusokra vezethet (ez részben az *Ocskay brigadéros*-ban is megtalálható), másfelől azt csempészi az olvasó eszébe, hogy a lázadó, temperamentumos, keleties alkatú magyarság (a magyarság mint olyan!) lépten-nyomon összeütközésbe kerül a történelmileg új és új helyzetekkel: a mértéktartó, hűvösen tárgyilagos és nyugatias fegyelemmel, s így következésképpen: mivel ebben jelölhető a magyarság tragédiájának sorozata — ő nem mondja ki, ám elméletéből ez

következik —, a mi magyarságunk, modern kifejezéssel élve, „tragikus nemzetors”, tragikus magyarság.

Hogy eme koncepciója utóbb milyen elméleteknek szolgált alapjául, az ismeretes. Megemlítése így mellőzhető. Főleg azért, mert a szálak messze átnyúlnak a fejlődés egy újabb periódusába, melyre többé már nem a nacionalista szemlélet gáttalan terjeszkedése, hanem a jobbaknak, elsősorban Ady Endrének nacionalizmus elleni következetes harca a jellemző.

SZABOLCSI MIKLÓS

NACIONALIZMUS ÉS A LEGÚJABB MAGYAR IRODALOM NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

(Vitaindító tézisek)

1. A múlt század kilencvenes éveiben és a század első évtizedében induló írók a „történelmi Magyarország” képzetében, — s egy bizonyos kurucos-ellenzéki nacionalizmusban nőttek fel. Innen érthető a Nyugat-nemzedék egyik ellentmondása: polgári Magyarországért, nemzetiségek egyenjogosításáért küzdeni, de mindezt a történelmi Magyarország határain belül, a „szentistváni Magyarország” alapjában feudális nemzetfogalmán belül. Művükben mindvégig ott él az ellentmondás, hiszen Adytól és Móricztól Juhászig és Karinthyig az ifjúkori években ilyen nacionalista szellemi hatások érték őket.

2. A századeleji magyar nacionalizmus kettős arca: védekező (az osztrákokkal szemben) és támadó (a nemzetiségekkel szemben). Az ebből adódó problémák és ideológiai formulázások; egyfelől a „társtalan magyarság”, másfelől a „harminc milliós magyarság” és a „magasabbrendű magyarság”. — A századeleji nacionalizmus másik problémája: polgári jellegű-e már vagy még nemesi jellegű? Az eddigi megállapítások szerint polgári jellegű; a magunk véleménye szerint a századeleji nacionalizmus alapvonásaiban konzervatív, dzsentroid jellegű (ez a jellege még érezhetőbb a húszas évek első felében). Evvel is ellentétben áll a polgáribb jellegű (polgári nemzetállam megteremtésére törekvő) román, sőt szlovák nacionalizmussal.

3. A magyar polgári haladásért folytatott küzdelem ezért szükségképpen küzdelem a nemesi-dzsentroid jellegű magyar nacionalizmus ellen is. Ennek a harcnak eredményei; kimagasló alakja Ady Endre, aki megtalálja az utat a negyvennyolcasságtól a radikalizmuson át a szocializmusig is. A küzdelem sajátos ellentmondásai: *a*) a legkövetkezetesebben a polgári átalakulásért s a nacionalizmus ellen harcolók is belül maradnak és fogva tartja őket a „történelmi Magyarország” eszméje (Ady, Jászi); *b*) a polgári átalakulásért folytatott küzdelem szembeállítja képviselőit igen széles, nacionalizmustól fertőzött rétegekkel, a középrétegek nagy részével. A „nemzetietlenség”, az „idegen származás” stb. problémája; a polgári radikálisok hajlama bizonyos kozmopolitizmusra (Mitteleuropa-kérdés). E sajátos feszültségek és ellentmondások, mint az irodalom fejlődését elősegítő és gátló tényezők jelentkeznek: Ady lírájának

feszültsége és ellentmondásai, nemzeti és polgári ötvöződése költészetében; Juhász Gyula s kettőssége: mélyen fekvő nacionalista, sőt misztikus magyarságelemeinek küzdelme haladó, a szocializmussal rokonszenvező magatartásával és nézeteivel. Kosztolányinál az ifjúság és a „boldog békeidők” iránti nosztalgia, mint egyúttal a történelmi Magyarország iránti nosztalgia is; Babitsnál a mindvégig megőrzött konzervatív-liberális nemzetfogalom. Móricz Zsigmond bonyolultabb útján a nacionalista színezetű nézeteknek — nemegyszer ifjúkora konzervatív nacionalizmusának felbukkanása. Bizonyos fokig összefügg, de el is válik ezektől a politikai-ideológiai problémáktól a Nyugat nagyjainak törekvése egy új s mégis gyökeresen magyar irodalom (nyelv, kifejezőkincs, forma) kialakítására. Az út a legtöbbször — általánosítva — ezeken a fejlődési fokozatokon át vezet; nemzeti-epigon formák — idegen (franciás) hatás megmagyarosítása — új, magyar s korszerű forma teremtése.

4. 1915—16-tól fellépő új jelenségek: *a)* a magyar nacionalizmus felerősödése a politikai és harctéri események következtében; egy új, szociális aláfestésű, agresszív nacionalizmus jelentkezése széles kispolgári rétegekben, kultúrában, irodalomban (pl. Új Nemzedék, A Cél; Szabó Dezső, mint az új áramlat legelső magas színvonalú képviselője s megszólaltatója), *b)* ugyancsak a világháború eseményei következtében kialakul a „tragikus magyarság” képzelete, mint objektív kifejezője annak az elgondolásnak, amely szakítani akar a német szövetséggel s az osztrák függőséggel, de nem szánja rá magát a nemzetiségi kérdés gyökeres megoldására, a szomszédnépekkel való összefogásra (Oláh Gábor, Kosztolányi stb.). A „tragikus magyarság” képzelete objektíve a forradalmasodás előkészítője is lehetett; másoknál az 1919 őszi fehérterror elfogadásához visz.

5. A két világháború közti magyar szellemi életnek egyik meghatározó vonása, alapvető jellegzetessége a magyar nacionalizmus nagyszabású, általános eluralkodása. A nacionalista hullámok időbeli tagolása: 1919—21 közti időszak: hangos, agresszív, szociális aláfestésű nacionalizmus; 1924—1934: uralkodóan liberális-konzervatív jellegű nacionalizmus; 1935-től erősebb szociális demagógiájú, egyre inkább elterjedő nacionalista közhangulat. A harmincas évek végétől kialakul egy nemzeti függetlenséget védő, németellenes jellegű nacionalista mozgalom, széles népfront alapon; ennek megítélésében árnyaltaknak kell lennünk. — A határkérdés szerepe a nacionalista alaphangulat kifejlődésében, állandó jelenlétében; a helyes álláspont nehézségei.

6. A hivatalos, konzervatív jellegű nacionalizmus mellett (Herczeg Ferenc) fellép egy jobboldali jellegű reform-nacionalizmus is, amely a kispolgári fiatalság, értelmiség elégedetlenségét, lázongását tükrözi. Az ilyen alapon megalakult egyesületek, körök, csoportok fő ideológusa s mestere mindvégig Szabó Dezső; mellette Ady, Móricz, Kodály számítanak mesterekül. Az irodalom, a tudomány számos képviselője nő fel ezekben a jobboldali reform-nacionalista, radikális mozgalmakban; egyesek közülük a „népi” moz-

galomhoz jutnak el (pl. Féja Géza), mások az uralkodó konzervatív nacionalizmushoz, ismét mások a szélsőjobboldalhoz.

7. A „népi” írók mozgalmában és más csoportosulásokban, körökben fellelhető harmadik-utas nacionalista elképzelések. (A „népi” mozgalmon kívül pl. a karácsonyizmus, a szellemtörténet egyes változatai.)

8. Az ún. urbánus-népies ellentét kérdése. Az ellentét gyökerei a Nyugat megindulásának idejére nyúlnak vissza; kiéleződik 1919 után, amikor a magyar irodalom egy konzervatív-nacionalista, egy liberális-radikális s egy következetesen forradalmi részre szakad. Az 1920-as évek végén a fiatal jobboldali radikálisok és az ifjú-radikálisok, liberális reformerek (Előőr — Századunk, A Toll) ellentéte már teljes egészében mutatja a problémát, amely a „népi” mozgalom idején ismét megfogalmazást kap. — A marxizmus szempontjából mindkét álláspont téves; egyaránt egy-egy kispolgári álláspont képviselői; Révai József bírálata erről 1938—40-ben és 1945—48-ban. Az urbánus-népies ellentét továbbélése napjainkban: *a*) a disszidensek körében kiéleződött a vita a „népi” mozgalom egyes vezetői és résztvevői (Kovács Imre) és a polgári radikálisok (Ignotus Pál) között, *b*) irodalmi életünkben érezhető nyomai: írók nem világnézeti-eszmei alapon, hanem származás szerinti osztályozása; hol a „népi”, hol a liberális-kispolgári ideológiák kritika nélküli rehabilitálása; a polgári ideológia veszélyének beszűkítése annak egyik vagy másik formájára (jelenleg pl. „polgári veszély”-en elsősorban liberális jellegű polgári ideológiát szokás érteni).

Az urbánus-népies ellentét egyik komoly kérdése a kommunista irodalommal való viszony kérdése. A jobboldali nacionalista csoportok mindvégig az „urbánus” szárnyhoz számították a szocialista eszmeiségű irodalmat; ez álláspont kialakulását elősegítette egyrészt bizonyos radikális-szociáldemokrata jellegű bizalmatlanság a „népi” mozgalommal szemben még annak legprogresszívebb szakaszában is, másrészt a kommunista irodalompolitika bizonyos szektás merevsége (egészen 1936-ig) a „népi” szárnyal kapcsolatban. Ugyanakkor a kommunista irodalom legjobb csoportjaiban, elsősorban a szovjetunióbeli emigrációban kialakult népközelség és eszmeiség, érthetőség, plebejus indulat és forradalmiság egysége (pl. Karikás Frigyes, Zalka Máté).

9. A magyar nacionalizmus irodalmi megnyilvánulásainak problémakörébe tartozik egy ma is élő kérdés: a magyar irodalom és a külföldi irodalmak viszonyának kérdése. Általánosítva, két élesen ellentétes felfogás ismerhető fel: az egyik a magyar irodalmat saját öntörvényű fejlődésének törvényei szerint, kizárólag vagy a magyar népköltészet, vagy a magyar hagyományok útján tartja továbbfejlesztendőnek s egy sajátosan magyar műforma, magyar nemzeti jellegre épülő irodalom kialakítására tör; a másik a magyar irodalmat teljes egészében bele akarja kapcsolni a világirodalom áramába, saját jellegzetességeit minél jobban háttérbe akarja szorítani, s a korszerűség, a modernség, a legfrissebb vívmányokkal való állandó együttthaladás szükségességét han-

goztatja. A két világháború közti művekben talán így fogalmazható meg az ellentét: Móricz vagy Márai? A külfölddel való együttthaladás következménye a gyakorlatban természetesen a nyugati irodalmiakhoz való szoros kapcsolódást jelentette. Bár a kérdés helyes megoldása elvileg-elméletileg világos: a marxista esztétika többszörösen is választ adott rá, s a külföldi irodalmakkal való együttthaladás útját a szocialista eszmeiségű (szovjet, népi demokratikus, haladó nyugati) irodalmakra való támaszkodásban jelölte meg, a kérdés vitája napjainkban is folyik, — mind a fiatal költőkkel kapcsolatban, mind a nyugati irodalmakhoz való viszony kérdésében, mind a nemzeti jelleg meghatározásában. Ma is, megítélésem szerint, egyaránt fenyeget a provinciális önteltség és bezárkózás veszélye (ez elsősorban a „népi” mozgalom egyes tagjainál és hatásuk alatt levőknél), mind a polgári ideológiák beáramlásának tág teret engedő liberalizmus, kozmopolita elvtelenség (kritikai életünkben, fiatal íróink egy csoportjánál, irodalmunk polgári humanista szárnyánál).

10. Ehhez a kérdéscsoportozáshoz tartozik annak vizsgálata, hogy irodalomtörténetben és irodalomkritikában milyen különleges kapcsolódásai, beszűrődései vannak a nacionalizmusnak. Nem beszélve a kirívóan, világosan kimutatható nacionalista, sovinszta hatásokról (Császár Elemértől Féja Gézáig), vannak bonyolultabb, finomabb jelenségek is, amelyek bizonyos fokig napjainkig is elhatnak. Gondolok egyes alkotók jellemzésénél (ismét csak Juhász Gyula lehet a példa) a „magyar” vonások olyan hangsúlyozására, amelyek egyéni vagy a korszakból folyó európai áramlatokra jellemzőek; s gondolok másfelől a napjainkig folyó verstani vitára, amely egy századok óta meghonosodott verselést bélyegez idegennek és ártónak egy „magyaros” ellenében.

11. A nacionalizmus elleni következetes küzdelem hordozói voltak — nehéz körülmények és időnkénti kisiklások ellenére is — a kommunisták: olyan formában is, hogy felvették a harcot a nacionalizmus megnyilvánulásai ellen; s olyan formában is, hogy az igazi nemzeti értékre irányították a figyelmet. (Az 1940-es években pl. az Új Hang kiemelkedő szerepe s a magyar irodalmi folyóiratok közül egyedül helyes álláspontja.) Nem véletlen, hogy a korszaknak mindennemű nacionalizmustól leginkább mentes, nemcsak elméleti írásaiban, hanem lírájában is legtisztább költője a magyar munkásosztály, a párt neveltje: József Attila.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BARTA JÁNOS

Somogyi Sándor referátuma viszonylag rövid terjedelme ellenére egész korszakot igyekezett átfogni. Az ilyen referátumnak szinte szükségszerűen az a sorsa, hogy a hozzászólók ki akarják egészíteni. Az én hozzászólásom is elsősorban arra fog irányulni, hogy kiegészítéseket tegyek Somogyi elvtárs gondolatmenetéhez. Előzőleg azonban legalább néhány szóban szeretném elmondani, hogy a referátumot ennek ellenére jónak, tartalmasnak és gondolatébresztőnek tartom. Talán eszmei vonalvezetésében nem volt eléggé markáns; és azzal, hogy a kérdéseket inkább az írók és nem az eszmék, a tartalmak felől közelítette meg, némi zavart is előidézett. Gondolok arra, hogy itt-ott időrendi kételyek támadtak az emberben, és gondolok főleg a legfontosabb kérdésre, amire azonban ezúttal magam sem óhajtanék kitérni, tudniillik az úgynevezett irodalmi Drák-pártnak vagy efféle irodalmi csoportosulásnak túlságosan korai bevezetésére a történelmi fejlődésbe. Somogyi elvtárs ezzel az elnevezéssel már az 1850-es évek derekától fogva operál, holott a tüzetesebb irodalomtörténeti tanulmányozás révén kimutatható, hogy ilyenfajta csoportosulások — akár elvi, akár baráti, akár egyéb alapon — csak később jöttek létre a magyar irodalomban. Ez a túl korai szerepeltetés tehát a történelmi tények világánál valószínűleg nem igazolható.

Magánál a referátumnál maradván, talán azt említéném még meg, hogy kissé tisztázatlan és szintén az időrend szempontjából bizonytalan volt az úgynevezett „nép-nemzeti” elnevezés használata, és ugyanezen elnevezés alapján bizonyos fejlődési vonalaknak, a nacionalizmus és ellenacionalizmus harcának beállítása. Nyilvánvalóan a „nép-nemzeti” elnevezést sem lehet korlátlanul használni a korszak egészére, de főleg az első évtizedeire nem, amelyekben — ha jól emlékszem — Somogyi elvtárs szintén használta már. A referátumon rendkívül tartalmas és gondolatébresztő volta mellett is éppen a mondott okokból végighúzódik bizonyos fejlődésbeli tisztázatlanság.

Még mindig a referátum mellett maradván, hadd emlitem meg azt a többé-kevésbé magától értetődő körülményt, hogy a tárgyalt korszak más természetű a felvetett probléma szempontjából, mint amilyen a reformkor volt, amelyről Tóth Dezső referátumát hallottuk. A reformkorban kb. az a helyzet, hogy a nacionalizmus problémaköre szempontjából egy alapjában pozitív korszak többé-kevésbé negatív kísérő hangzatait kellett az előadónak számba vennie. Így a korszak lényegéhez és főbb fejlődési irányaihoz közelebb tudott maradni, mint amennyire ezt a mai referátum szerzője tehetette. Mégpedig egyszerűen azért, mert a most tárgyalt korszak első felében, kb. 1870-ig — amint a referátumból is kiderül — annak, amit a kor mértékével nacionalizmusnak lehet felfogni, többé-kevésbé még pozitív szerepe van és létrejöttét a történelmi körülmények indokolttá is teszik. Utána azonban néhány olyan évtized következik, amelynek a mi felvetett problémáink szempontjából alapvető áramlata, fő vonala már szinte negatív. Ha itt a történelmi sorrendet követnénk az ábrázolásban, körülbelül ahhoz a megoldáshoz kellene folyamodnunk, amelyet ő is próbált megvalósítani, hogy egy többé-kevésbé negatív fejlődési iránynak olykor-olykor felbukkanó pozitív kísérő zengzeteit próbáljuk számba venni.

Itt azonban ezenfelül még az előtt a nagy nehézség előtt állunk, hogy ezek a pozitívumok is nagyon problematikusak.

Amikor a reformkor nemzeti problémakörét vizsgáljuk, azt állapítjuk meg, hogy volt ennek a gondolkörnek egy felfelé ívelése, mintegy csúcspontja, amikor a magyar nemzeteszme európai magaslatra emelkedett, európai tartalmakkal gazdagodott, és éppen ezért tudott áttörni egy szűkkörű pejoratív értelemben vett nacionalizmus korlátaiban. Mindannyian ismerjük Kölcseynek, Eötvösnek, Vörösmartynak azt az európai, humanista színezetű nemzet-elgondolását, amely ennek a kornak valóban uralkodó jegyét adja meg.

Viszont ami 1849 után pozitívum gyanánt létrejön, tehát Aranyék, Gyulaiék, Jókaiék nemzeteszmeje és nemzetelgondolása, vagy az az ember- és világszemlélet, amelyet én eszményítő realizmusnak szoktam nevezni, tehát amit Somogyi elvtárs Aranyék lélektani, moralizáló realizmusának nevezett, ez a maga korában kétségtelenül pozitív jelenség, és magyar szempontból hullámhegyet jelent, de nem annyira európai és nem egyetemes emberi érvényű, mint amilyen volt a Kölcsey-, Eötvös- és Vörösmarty-féle humanista nacionalizmus a maga idejében.

A kor tehát olyan nemzeteszmet és emberideált alakított ki, amely amikor még pozitív is, már arra van ítélve, hogy mihelyt megszűnnek azok a történelmi körülmények, amelyek létrehozták, abban a pillanatban időszzerűtlenné válik. Nem olyan pozitívum tehát, amit a következő évtizedek pejoratív értelemben vett nacionalizmusával szemben ellensúly vagy hatékony ellenpélda gyanánt tudnánk szembeszegezni.

Mégis az európai irodalmak ismerői tudnak arról, hogy ez a fajta ember-szemlélet és ez a fajta erkölcsi eszmeiség akkor sem szorítkozik kizárólag a magyar irodalomra. Vannak a korabeli német irodalomnak ún. poétikus realistái között megfelelő párhuzamok, de vannak egyebükt is; azonban bárhol fordul elő, mindenütt kényszerű társadalmi körülmények nyomása alatt jön létre, s így erősen korhoz kötött jellegű. 1870 után pedig az a pozitívum, amelyet a rossz útra tért nacionalista eszmekörrel szembe lehetett volna szegezni, valóban csak csírákban volt meg, magyar földön rendkívül nehezen tudott kialakulni. Gondolok itt arra a két problémakörre, amelyeket emlékeztetem szerint Somogyi elvtárs is érintett. Az egyik a század vége felé erőteljesebben jelentkező polgári radikális eszmevilág, amelynek van bizonyos nemzetfeletti koncepciója és amely többé-kevésbé kapcsolatban is áll bizonyos egykorú európai törekvésekkel, bár európai szempontból elkésettnek mondható. Ez legalább a század végére többé-kevésbé szilárdan meg tudja vetni lábát a magyar szellemi életben.

Viszont a másik pozitív ellensúly, amelyet ennek a korszaknak kisikló nacionalizmusával szembe lehetett volna állítani, ti. a munkásmozgalmakkal, a proletármozgalmakkal kapcsolatos szocialista eszmeiség, magyar földön legalábbis a közvélemény szélesebb köreiben — az 1870-et követő időkben még csak első harcait vívja azért, hogy egyáltalán elismerjék a megjelenését. Nem tudja tehát azt a szerepet játszani ellensúly gyanánt a magyar nacionalizmussal szemben, amit a XX. században, a proletárforradalmak korában már jogosan játszani tud.

Hogy befejezzem a referátumhoz fűződő gondolatmenetet, Somogyi elvtárssal egybehangzóan, de nyomatékosabban emelném ki, hogy a jelzett időszak végére ezek a bizonyos antinacionalista erők és szempontok annyira gyülekeznek már a magyar irodalomban, előzményeik az 1880-as években fel-

lépő polgári realistáknak vagy elemző realistáknak az eszmei alapjaiban annyira adva vannak, hogy mire ez a korszak lezárul, lényegesen más harci helyzetet látunk, mint amilyen a kiegyezésnek nekiindult a magyarság. Ekkorra a szellemi és irodalmi fölény kétségtelenül ezeké a modernebb, a nacionalizmussal szembenálló csoportoké. Ez teszi lehetővé azt, hogy a Nyugattal és Adyval azután ez a harc valóban a maga nagy méreteiben tudjon fellobbanni. Ennyit magáról a referátumról.

Most ígéretem szerint még néhány, többé-kevésbé csak vázlatosan jelzett kiegészítést tennék.

Azt hiszem, Somogyi elvtárs is egyetért velem abban, hogy ha kicsit tüzetesebben vizsgáljuk a korszakot, akkor nemcsak ezeket a — hogy úgy mondjam — ökölrel megfogható nacionalista jelenségeket kell szemügyre vennünk. Ebben a korban különös gyakorisággal találkozunk azzal, hogy az ilyesajta áramlatok, magatartások stb. — ahogyan a marxizmus nyelvén szoktuk mondani — áttételesen nyilatkoznak meg. Tehát van ebben a korban álcázott, vagy áttételes nacionalizmus is, amely eszmeileg nem kiabál, nem harsog, ellenben az írói szemléletet, az írói magatartást formálja olyanná, hogy az akarva vagy akaratlanul mégis csak bizonyos nacionalista irányok és előítéletek felé viszi az irodalom produkcióját. Néhány esetben persze ez a nacionalizmus nem is tulságosan álcázott, transzponált. Ilyen félig álcázottan nacionalistának tartom — amiről a referátumnak még rövid terjedelme ellenére is szólnia kellett volna, az irodalmi társaságok politikáját, magatartását, az irodalmi életben betöltött szerepét. Ha a magyar nacionalizmusnak voltak ez időben hatalmi bástyái, akkor ezek között az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, majd később a Petőfi Társaság feltétlenül jelentős szerepet töltött be. Erről nem kell bővebben beszélnem. Nyilvánvaló, hogy tagválasztásukban, irodalmi díjaik, pályatételeik kitűzésében, könyvkiadási programjukban vagy nyíltan, vagy burkoltan nacionalista, többé-kevésbé elavult irodalmi írásmódok talaján álltak. Tanulságos volna megnézni pl. ebből az időből ezeknek a társaságoknak ún. külső tagválasztásait is. Én többször is azt tapasztaltam, hogy aki külföldön lealkonyulóban volt, mint nagy tudós, vagy nagy költő, az többé-kevésbé számíthatott rá, hogy a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjai sorába fogja választani. Tehát ebben sem járt a korabeli Európa színvonalán.

Hasonlóképpen, de már nyíltabban nacionalistának érzem a kor irodalomelméletét és esztétikáját. Természetesen elsősorban az e korszakban az esztétika-professzorságot betöltő Beöthy Zsolt alakjára gondolok, akit a magyar nacionalizmus hirdetői között feltétlenül kiemelkedő hely illet meg. A tájékozottak számára elég csak a sokat emlegetett volgai lovasra utalnom, aki az egész magyar irodalomtörténeten végigvonul és viszi magával az őshaza levegőjét. De utalnom kell Beöthynek az Irodalmi Ritkaságokban hozzáférhető esztétikai és irodalomelméleti előadásaira is, amelyek ugyanazt a jelenséget mutatják, amelyről Tóth Dezső a reformkorral kapcsolatban beszélt, hogy tudniillik az esztétikai kategóriák többé-kevésbé mind háttérbe szorulnak, s helyüket egyszerűen nemzeti, politikai jellegű irodalmi kategóriák foglalják el. Ezen az irodalomelméleten a középiskolai tanárság nemzedékei nevelkedtek, úgyhogy jelentős szerepe van a kor nacionalista levegőjének kialakulásában.

Ebben a bizonyos álcázott vagy transzponált nacionalizmusban látom többé-kevésbé ludasnak az ún. népszínművet, mint műfajt, és annak egész

népszerűségét, kapcsolatban a kor színházi viszonyaival. Lehet, hogy maguk a népszínmű-szerzők nem mindig voltak tudatosan nacionalisták; de jellegzetesnek tartom, hogy a népszínmű színházi meggyökereztetésében nagy szerepe éppen annak a Rákosi Jenőnek volt, aki később mint publicista, a legszélsőségesebb magyar nacionalizmust prédikálta.

Visszatérve a népszínműre, annak primitív, röghöz — nem a tényleges, hanem képzelt röghöz — tapadó szemlélete, bizonyos vélt nemzeti vagy paraszti sajátságok glorifikálása, az idilli szempont: mindez tulajdonképpen arra dédelgetett és arra ösztökelte a közvéleményt, hogy a maga nacionalista illúzióiban minél erősebben megrögződjön.

Szintén a többé-kevésbé burkolt nacionalizmus jelét látom az irodalomban több helyen felbukkanó — hogy úgy nevezzem — nemzetiségi idillben, amikor a magyarság és valamilyen nemzetiségi csoportok, vagy egy magyar és egy nemzetiségi főhős vagy család békés együttélésének idilli képét csillogtatja meg az irodalom a közvélemény előtt, egy olyan korszakban, amikor ez a békés együttélés a valóságban nagyon-nagyon furcsa formákat öltött.

Ilyesmire említtem meg példának Tolnainak *Az új főispánját*, ahol a magyar—román probléma mindössze egy szerelmes párnak és a körük szövődő főúri intrikának a szemszögéből jelenik meg. De — bár megfelelő kritikával végig kellene még vizsgálni ezt a kérdést — úgy érzem, mintha még Mikszáthban is ott derengene ennek a bizonyos nemzetiségi idillnek az illúziója. Gondolok arra az Emlékezések kötetben közölt fogarasi tárgyú cikkére (*Az én kerülem*), amelyben a fogarasi választói közötti teljes felekezeti és nemzetiségi békéről beszél, de ennek egy-egy nyoma egyéb írásaiban is felcsillan. *A Beszterce ostromában* a magyar-szlovák nemzetiségi harcok egy romantikus motívummá, a két Gregorics-testvér egymásra-licitálásának egyik elemévé kicsinyednek. Nagyon jól tudom, és szeretném hangsúlyozni, hogy ez nem jelenti azt, amit Mikszáth valóban látott; publicisztikájában és személyes vallomásaiban élesebben nyilatkozik a kor problémáiról, mint szépirodalmi alkotásaiban.

Befejezésül azt szögezem le, amit már előbb kifejtettem, hogy a nacionalizmus és az ellenerők harca ebben a korszakban csak kb. az utolsó évtizedre válik egyenlő erővel vívott harccá, csak akkortól fogva van kilátás arra, hogy az antinacionalista eszmekör valóban diadalmaskodhatik.

SZIKLAY LÁSZLÓ

Ha a reformkor magyar nacionalizmusával kapcsolatban azt mondtuk: a szomszédnépek, nemzetiségeink hasonló törekvéseinek alapos ismerete elmélyíti, árnyaltabbá, precízebbé teszi a magunk megismerését — akkor ez a Somogyi Sándor szép tanulmányában érintett korszakokra még fokozottabban áll. Nemcsak azért, mert pl. a magyar és a szlovák fejlődés között főleg az önkényuralom idején igen sok a párhuzamos vonás, hanem elsősorban azért, mert a magyarság s a nemzetiségek nacionalizmusának fejlődése tulajdonképpen ebben a két korszakban lesz egymással állandó kölcsönhatásban; a kettő egymás nélkül el sem képzelhető. A XIX. század második felében lesz mind a magyar, mind pedig a szlovák, román, délszláv, sőt a német irodalomban is az a kényszerképzet úrrá, hogy közös történelmünk állandó

egymás ellen vívott harcok sorozata, semmi más; a hatvanas évek átmeneti közeledési kísérletei után ekkor alakul ki az a nézet, hogy a magyarság s a vele egy államban élő nemzetiségek között csak gyűlölködés képzelhető el. A korszak magyar írója csak egységes magyar nemzeti országnak tudja elképzelni a hazát, amelyben él, s ha el is tud jutni arra az etikai magaslatra, amelyről az erőszakos elnemzetlenítést helytelennek tartja, szellemi szupremáciáinkról álmodik, amelynek asszimilációs ereje van, amely a nemzetiségeket nyelvileg is, pszichológiailag is hozzánk tudja édesgetni. Ebből a szempontból az ötvenes évek végének, a hatvanas éveknek — és a századvégnek a magyar irodalmi nacionalizmusa között legfeljebb csak árnyalati különbségek vannak. Az *új földesúr* írója nemcsak a Habsburg-uralmat s az azzal együttjáró osztrák hivatalnok-réteget nézte a magyar föld asszimiláló erejébe vetett hit illuzionizmusával: „A magyar földnek isteni ereje van magyart teremteni. Magyarrá lesz, aki erre a földre lép” — írja Jókai 1896-ban a „Magyarország vármegyéi és városai” c. sorozat I., Abaúj-Torna vármegyéjét és Kassát tárgyaló kötetének *Bevezetésében*. Állításának igazolására már nemcsak az Ankerschmidteket hozza fel például, hanem a germánokon kívül a kunokat, tatárokat, bolgárokat, jászokat, neugorokat, törököket, a latin klasszicitást, német tudományosságot, amelyből szerinte mégis diadalmasan emelkedett ki a „magyar szellem”. 1896-ban pedig már lezajlott a kolozsvári Memorandum-per, Túrócszentmártonban végképp fel akarták számolni a közös haza patriotizmusának még a legutolsó nyomait is, a hazai szlovákok, románok, délszlávok értelmisége a külföldre fordult a magyarosítás ellen segítségért. Az 1895 augusztusában lefolyt nemzetiségi kongresszus határozati javaslata szerint a nemzetiségeknek nincs más törekvésük, — ahogy azt KEMÉNY G. GÁBOR szöveggyűjteményében olvashatjuk — mint hogy: „...megvédjék magukat a veszély ellen, amely már tényekkel igyekszik megsemmisíteni a Magyarországbán többségben lévők létfeltételeit...” Ugyanekkor az ország magyar anyanyelvű lakosságának túlnyomó része Jókaira hallgatva a nem magyarok magyarrá levésének ábrándjaiban ringatózik a milléniumi ünnepek görögtüze idején. De talán nincs is példa a világtörténelemben a névváltoztatásoknak akkora tömegére, amennyit a Magyar Heraldikai Társaság kiadásában megjelent „Századunk névváltoztatásai” c. kiadvány tartalmaz. Átlapozása igen tanulságos: — arra az eredményre vezet, hogy amit a század első felében a nem magyar eredetű nemesség részéről tapasztalhatunk, az később a társadalom más rétegeire, főleg a hivatalnok értelmiségre, majd a polgárságra is kiterjedt. Nagyon egyoldalúan volnánk, ha azt hinnék, hogy az elmagyarosodás ekkora tömege kizárólag csak a kormányzat erőszakos politikájának az eredménye volt: nyilvánvaló, hogy más — gazdasági, társadalmi és lélektani tényezők is közrejátszottak benne.

Ha az irodalom szemszögéből vizsgáljuk ezt a problémát, akkor bennünket elsősorban azok a lélektani tényezők érdekelnek, amelyek az országnak 1867 utáni gyors ütemű iparosodása következtében erősen gyarapodó *polgárság* asszimilációját elősegítették. Van-e közte és a Jókai diktálta, Somogyi Sándor tanulmányában is említett nemesi nemzetszemlélet továbbélése között valami összefüggés? — Van! Azzal, hogy a hanyatló középnemesség utóda, a dzsentri tartotta a kezében a századvég s a századforduló felemás fejlődése idején a kormány rúdját, a fölfelé törekvő polgárság szemében a nemesség és a magyarság közé egyenlőségi jelet lehetett, sőt kellett tenni. A konjunktúra,

Budapest világvárossá növeése idején viszont többek között ez teremtett nálunk nemcsak a gazdasági-politikai, hanem a kulturális életben, következőképpen az irodalomban is felemás helyzetet; szentesítette az egyébként imponáló gyorsasággal világvárossá nőtt Budapesten is a provinciát s tette ideállá a prédikátumos, címkórságos, párbajhős társadalmi elemeket akkor, amikor már másutt, egész Európa-szerte elsöpörte őket az idő.

Az a társadalmi különbség, amelyet a magyarság és a nemzetiségek, nevezetesen a szlovákok szellemi vezetőrétegei között már a reformkorban láthattunk, ebben az új korszakban is érezhető, még akkor is, ha az ott bemutatott viszony az ország gazdasági fejlődése következtében erősen módosult is. A reformkorban még csaknem kizárólag papi, tanítói sorban élő kisvárosi, falusi értelmiségből és kisiparos kispolgárságból lassan a szlovákoknál is öntudatos polgárság keletkezett, amely ugyan megmaradt a felvidéki városkák, egy Túrócszentmárton, Liptószentmiklós, Szokolca, vagy éppen Alsó-kubin provinciális légkörében, de amely a múltból örökölt konzervatív-egyházias-patriarkális szemléletet éppúgy egyesítette a modern burzsoázia gazdasági, uralmi igényeivel, mint ellenfele, a dzsentrit majmoló magyar polgár. A magyar uralkodó osztály nacionalizmusát nemzeti illuzionizmus jellemzi e korban, amely a XX. század elejére a „harmincmillió magyar” ábrándjává fajul el. A szlovák polgárság legreakciósabb írója, Svetožár Hurban Vajanský Kollár szláv kölesönösség eszméjét továbbfejlesztve össz-szláv birodalomról ábrándozik, amelyet a cári udvar hivatása megszervezni. Vajanský s nyomában hosszú ideig a szlovák polgárság túlnyomó többsége a magyarság egészére mint kivénült, a bukás szélén álló nemesi nemzetre tekint, csak földbirtokosait és állami, megyei hivatalnokait ismeri, akiknek szerintük nincs más életcéljuk, mint a szlovák nemzet megsemmisítése. Turgenyevre hivatkozik és a német szalonregényeket, főleg Spielhagent utánozza, amikor regényeiben, novelláiban mindig derék szlovákjai és mindig gonosz magyarjai küzdenek a végül is nemzeti hősnővé váló szép lány kezéért, vagy amikor a derék özvegynek sikerül a nemzete kérdései iránt közömbössé vált nemesurat „jó útra” térítenie... Vajanský vágyálma: visszaszlovákosítani, saját népük vezetőjévé tenni a már Kollárnál is „elfajzott fiaknak” nevezett szlovák származású nemességet. Ez anakronizmus akkor, amikor a kapitalizmus fejlődése következtében már nálunk is a munkásosztály dörömböl a történelem kapuján. Vajanský merev szemlélete szuggesztív írói egyénisége következtében még a szlovák polgárság és polgári értelmiség hosszú nemzedékeire volt erős hatással, annyira, hogy a *tudat alatt* a szlovák nacionalizmusnak még a közelmúltban is észlelhető maradványaiban is meg lehetett találni. Több ízben volt alkalmunk tapasztalni, hogy a szlovák közvélemény még nemrégén is a grófok, alispánok és méltóságos urak nemzetének nézett bennünket: — ez a felfogás, természetesen, lassan, fokozatosan, a nacionalizmus mindkét oldalón való felszámolásával párhuzamosan tűnik el.

Köztudomású, hogy 1893-ban *Svetožár Hurban Vajanský*t egy évi államfogházra ítélték s ezt ő Szegeden ki is töltötte. „Hienizmus Magyarországon” c. vezércikkéért büntették meg, amely a dualizmus korának legnacionalistább szlovák publicisztikai írása. Ezt viszont az váltotta ki, hogy a hatóság a szerző édesapja, Jozef Miloslav Hurban síremlékének a nyilvános leleplezését nem engedélyezte. Vajanský erről az esztendejéről *Z väzenia* (A fogságból) címen naplót írt, amelyben leírja azokat a személyeket is, akikkel ott találkozott. Most itt nem *Lucaci*ról, Vajanský román sorstársáról akarunk

megemlékezni; a két nacionalizmus viszonya szempontjából sokkal fontosabbak az „úri Magyarország” párbajhősei és egyéb krakélérci, akikkel a szlovák író a fogház falai között végtelen nemzetiségi vitáit folytatta. Nyilvánvaló ezekből a vitákból, hogy a két nemzet uralkodó, illetőleg vezető osztályai között az ellentét ebben az időben már áthidalhatatlan, de nyilvánvaló az is, hogy helytelen volna ezt az ellentétet merev vulgarizálással a minden ízében reakciós magyar uralkodó osztály és az elnyomott, tehát minden ízében haladó szlovák polgárság szembenállásává egyszerűsíteni. A közös feudális múltához kétféleképpen ragaszkodó hazai nacionalizmus kétféle megnyilvánulásának vagyunk a XIX. század második felének Magyarországaiban az irodalomban is tanúi.

Somogyi Sándor referátuma az önkényuralom korszakával kapcsolatban említette meg sajnálkozó hangszíval, hogy az a plebejus-forradalmi értelmiség, amelynek az 1848-as események előkészítésében olyan jelentős szerepe volt, az abszolutizmus korszakának irodalmában, sőt később sem jutott eléggé szóhoz. Azok, akiket a hetvenes évektől kezdve a népmozgalmi irányzattal szembenálló „ellenzék”-nek neveztünk, többségükben decentralizációs irányzatok ellenére is a nagyvárosi szellemi proletariátus előfutárai ugyan, mégis — a társadalmi osztályukból magukkal hozott korlátaik következtében — éppen a decentralizációs nacionalizmusa miatt sokszor még türelmetlenebbek, mint a „hivatalos” irányzatok képviselői. Egy-egy magányos, elszigetelt író képviseli csak e korban a nemzetiségi megbékélés álláspontját. Mocsáry a politikában, Horváth Gyula a publicisztika terén figyelemre méltó a magyar uralkodó osztályt, hogy esztelen elnyomó politikájával nemcsak saját magát, hanem az egész országot is veszbe sodorja. Az írók közül egyedül a szerencsétlen sorsú, részben saját jellemhibái miatt is elszürkült Gáspár Imre látott át azon a rózsaszín ködön, amelyet a dualizmus korának magyar uralkodó osztályai teremtetek a nemzetiségi kérdésben maguk körül, s mondta ki bátran, hogy Trefort Ágoston nemzetiségi iskolapolitikája erkölcstelen, hazánk polyglott ország, s a nemzetiségeknek is van joguk kultúrájuk művelésére. Ez akkor még pusztába kiáltó hang volt. A magyar értelmiség új nemzedékére, századunk elejének radikális fiataljaira, s az ő életművükben is elsősorban a nemzeti nemzettől való szakításra volt szükség ahhoz, hogy az irodalomban a dualizmus nacionalizmusának a felszámolása megindulhasson.

A hetvenes évek elején a szlovák irodalomban is megindult egy kis ellenzéki csoport mozgólódása. Más, elmaradottabb viszonyok közt, mint az egykorú — nagyrészt pesti — magyar ellenzéké, de lényegében ugyanazzal a céllal: új, korszerűbb, városiasabb irodalmat akartak teremteni az illúziókban és előítéletekben megmerevedett öreg generáció helyébe. Kísérletüknek még nem volt elég társadalmi bázisa ahhoz, hogy az pozitív eredményekre vezetett volna. Egyedül Petőfi és Arany tanítványa: Hviezdoslav Országh Pál ért közülük jelentős költővé, aki azonban a századvég és a századforduló bemutatott viszonyai között magányos jelenség maradt, részben éppen azért is, mert radikális humanizmusával a mi nagy klasszikusainkra hivatkozva kért elnyomott népe számára emberi létfeltételeket. Az a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején fiatal realista szlovák nemzedék, amely Prágában a hadállásait éppen akkor kiépítő cseh polgárságtól tanulta meg a realista látásmódot és ábrázolási módszert, egyedül a nemzetiségi kérdésben nem tudott Hviezdoslavval együtt haladni. Semmi más célja nem volt, mint a csehekkel együtt az önálló nemzeti, illetőleg állami lét megteremtése —

ebben a harcában nemcsak a magyar uralkodó osztály, hanem az egész magyar nemzet ellen hirdetett háborút. Egészen 1918-ig csak Hviezdoslav fogta fel *A magyar jakobinus dalának* igazi értelmét s üdvözölte ódában Adyt, őt a „virradó idők heroldjára”-nak nevezve.

Az egyik egész nemzet harca a másik egész nemzet ellen: — ez a felfogás lett a dualizmus korában kiéleződött nacionalista küzdelem eredménye. Hogy a két háború között s a fasizmus térhódításakor hová fajult, arról most nem szólunk részletesen. Azt azonban itt is meg kell állapítanunk, hogy ellene csak a munkásosztály tudta eredményesen felvenni a harcot. Ahhoz viszont, hogy ma teljes mértékben le tudjuk küzdeni, s mind a két oldalon fel tudjuk számolni minden maradványát, előzményeinek s egész múltjának minden részletét ismernünk kell. Ehhez szeretnénk volna ezzel a felszólalással is házzájárulni.

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

Az előzőkhöz is szeretnék hozzászólni, és így általános szempontból óhajtanék a vitával kapcsolatban felvetni néhány gondolatot, valamint megpróbálnék kitérni néhány részletre is.

Úgy gondolom, hogy Szabolesi Miklós tézisei közül az egyik valami olyan lényeges dolgot vetett föl — egyébként már tegnap is szó került róla —, amely vitánk egész felépítéséhez és a referátumok egy részéhez is kapcsolódik. Azt ugyanis, hogy a magyar irodalmat sokan mintegy öntörvényűnek tartják, mintegy elzártan szemlélik a világ egyéb olyan jelenségeitől, amelyeknek része, e véglet ellentétes véglete pedig úgy szeretné irodalmunkat felfogni, mint hatáskomplexumot, mint kívülről jövő irodalmi és ideológiai jelenségek hatásának eredményét.

Ez a mesterségesen felállított két véglet a gyakorlatban persze sohasem érvényesül, mégis azt hiszem, bizonyos mértékig elmondhatjuk, hogy a referátumok egy részén mutatkoznak az első típusnak egyes jelei, hogy tudniillik tételeiket nagyon erősen csak honi gyökerekből, honi jelenségekből magyarázzák, és nem térnek ki (a vita még inkább kitért), azokra az összefüggésekre, amelyek a nacionalizmus kibontakozásához nálunk is hozzájárultak. Amit mondok, már tegnap is elhangzott részben Turóczi-Trostler akadémikus, részben Kovács Endre hozzászólásában, valamint Kemény G. Gábor és Sziklay László szavaiban, akik a referátumokat nemzetiségi szempontokkal egészítették ki. A két XIX. századi referátum szorítkozott elsősorban csak magyar vonatkozásokra, s én is azt hiszem, hogy a XIX. század vége felé — ahogyan erre már Barta János professzor is rámutatott — indokolt lett volna bekapcsolni az I. Internacionálé által felvetett problémákat, amelyeknek van valami — ha nem is nagy — visszhangjuk a magyar irodalomban. Felvetődött már tegnap, hogy az 1789-es francia forradalom nem került szóba a referátumokban. De nem volt szó a párizsi kommunéről sem, amellyel pedig Frankel Leo útján közvetlen kapcsolatunk van, sőt a magyar dráma történetében számontartjuk, hogy Szigligeti *Strike*-ja az első válasz irodalmunkban a párizsi kommuné által felvetett problematikára. Van tehát egészen konkrét anyag, amely mint a nacionalizmussal szembenálló új témakör kialakulása ide kapcsolható. Azt hiszem, ez is azok közé a szempontok közé

tartozik, amelyekkel a hozzászólások a referátumokat ki kell hogy bővítsék. Mindezt éppen azért mondom el, mert a XIX. századi referátumokat egyébként igen jóknak tartom, sazzal is tisztában vagyok, hogy az egész világirodalom egymással összefüggő és bonyolult kapcsolatokban álló jelenségeit egyszerre átfogni és egyetlen csokorban átnyújtani szinte megoldhatatlan feladat.

Klaniczay Tibor és Szabolcsi Miklós referátumai — más-más módon — de általában bővebb betekintést adnak a magyar világon kívüli irodalmakba is. Ez részben a dolog természetéből következik. A régi magyar irodalom szerveesebben, a XX. századi ismét szerveesebben és egyúttal sokkal szembetűnőbb szálakkal kapcsolódik az európai irodalmakhoz, mint a XIX. századi magyar irodalom. Néhány részletre térve azt hiszem, kétségtelenül helytálló Klaniczay Tibor összehasonlítása a francia és a magyar irodalom között. A franciával szemben nálunk a klasszicizmus gyakorlatilag hiányzik és a barokkból a romantikába szinte közvetlen az átmenet. De ez nemcsak a mi irodalmunk különbözőségét mutatja a franciától, hanem azt is, hogy az európai irodalmak, ha nem is azonos, de bizonyos fokig mégis egységes fejlődés szerint saját társadalmi és történelmi körülményeiknek megfelelően másképpen reagálnak ugyanazokra a közös áramlatokra, amelyeket egy-egy irodalom értékelésénél dialektikusan tekintetbe kell venni, ugyanúgy, mint a nemzeti irodalmak speciális összetevőit. A barokktól megkülönböztetett francia klasszicizmus virágzása idején több más irodalomban is virágzott a barokk; nemcsak nálunk, s tőlünk nyugatra levő irodalmak is vannak, ahol a klasszicizmus — francia értelemben — nem fejlődött ki. Vonatkozik ez még a német irodalomra is, mert amit a német irodalomban klasszikának neveznek, stílusában és ideológiájában a francia klasszicizmussal szembenáll, általános európai vetületét tekintve pedig Goethével és Schillerrel már a romantikába nyúlik. Európai hatását tekintve még inkább, hiszen a romantika az egész európai kontinensen és Angliában számtalan hatást kap attól, amit a németek a maguk klasszicizmusának könyvelnek el. Nem is tudom, hogy a klasszicizmus francia formája hol alakul Franciaországon kívül valódi iskolává. Talán Angliában, Olaszországban, Oroszországban, de mindenesetre még nyugaton is találunk olyan irodalmat, ahol nincs meg. A felvetett párhuzam tehát a maga helyén rendkívüli módon bevilágított ugyan a dolog mélyére, egyúttal azonban felkeltette azt az igényt is, hogy megállapítsuk: nemcsak a magyar különállás jele. Ugyanígy a francia irodalomban említett romantikus „intermezzoval” kapcsolatban megjegyezhető, hogy Victor Hugo a *Nyomorultakat* Balzac halála után 11 évvel fejezte be; s így, noha a romantika valóban „intermezzo” a francia irodalomban, mégis Victor Hugoval és George Sand-nal elhúzódik csaknem a század végéig, sőt Hugo 1793-ja a párizsi kommun után keletkezik, már a harmadik köztársaság idején. Megjegyzéseim célja, hogy hevenyészett összeviasszaságban ugyan, mégis megpróbáljam hangsúlyozni a kérdések bonyolultságát, egy olyan nemzetközi kérdés vizsgálatának nehézségeit, mint a nacionalizmus kialakulása egy országon belül.

Mert legyen szabad második tételként mindjárt felvetnem azt, hogy az európai történelemben alig van nemzetközibb jelenség a nacionalizmusnál. Olyan jelenség ez, amely éppen polgári, tehát az 1789-es francia forradalom után kialakuló formájában szinte egyszerre ébreszti az európai népeket franciaságuk, németiségük, magyarságuk tudatára. Victor Hugo 1793 c. regényében van egy jelenet, amelyben egy francia — azt hiszem bretagne-i — parasztasszonyt oktatnak ki a párizsi vörössipkás katonák arra, hogy ő is

francia. Ez azt bizonyítja, hogy még Franciaországban, ahol a forradalom előkészítése és a felvilágosodás ideológiailag a legmagasabb fokú volt, még ott sem alakult ki a forradalom előtt a modern nemzeti tudat, hanem csak azután. Természetes, hogy nálunk is csak ekkor indulhat meg, sajátos körülményeinknek megfelelően feudális, rendi alapon a polgári nemzetiesedés, amely azonban nyilván Magyarországon is — és ezt talán érdemes még egyszer hangsúlyoznunk — erősen összefügg az 1789-es francia forradalom által kiváltott általános eszmei mozgással, valamint a németeknél és a franciáknál is csakhamar feltűnő heves, sovínisztán túlzó áramlatokkal. Ide tartozik például az idegen irodalmi minták nemzeti köntösbe bújtatása, ami a németeknél éppúgy előfordul, mint nálunk. Már Lessing is ír a *Hamburgi dramaturgiában* olyan idegen vígjátékokról, amelyeket német környezetben, német szereplőkkel visznek színpadra, csak éppen a lelkük nem német. A magyarosítás nálunk is külsőségekkel kezdődik, a lélek egyelőre nem lesz nemzeti. Lassan azután beérünk abba a korszakba, amikor ez is nemzetivé válik, és kialakul a nemzeti romantika. Hordozója — mint a referátumok és a vita egyértelműen megállapították — még mindig a feudális osztály, de éppolyan mértékben táplálkozik a nyugati és a Kelet-Európában másutt is kialakuló romantika polgári ideológiájából, mint hazai feudális osztályalapjából.

Itt meg kell mondanom, hogy számomra még a vita folyamán sem vált világossá az az átmenet, ahogyan a rendi nacionalizmus 1790 után polgári jelleget ölt. Melyek azok a jellegzetességek, amelyek élesen elválasztják — mert el kell választaniok — Martinovicsék után és Kazinczy működése idején a magyar feudális nacionalizmust az előző fokozattól? Hiszen a nyelviség problémája már előbb is fölmerült, legfeljebb ekkor hevesebben. Talán éppen ez, az érzelmi hevesség az új, ebben tér el az új fokozat az előzőtől. De fontosabb ennél egy belső vonás — már céloztam rá —, talán a polgári problematika feltűnésének nevezhetnők, polgári kérdések behatolásának az irodalomba. E polgári problematika sokféle műfajban jelenik meg a maga újszerű polgári hangján.

Tóth Dezső találóan említette referátumában Kisfaludy Sándor *Az emberszívnek örvényei* című drámáját, megmutatva, hogy mennyire a rendi vonásokkal elkevert nacionalizmus tükröződik még benne. Ez igaz, de mennyire polgári problematikán tükröződik ez a rendi nacionalizmus! Tóth elvtárs elmondotta erről a drámáról, hogy benne egy idegen nemzetiségű, olasz származású asszonyt el akar hagyni a férje azért, mert olasz. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a férj szándékának közvetlen oka egy fiatal és igen szép magyar leányzó, s ez csábítgatja őt felesége elhagyására. Ez pedig polgári problematika. Akkor azután a férj azzal érvel, hogy a felesége úgyis olasz, tehát ő mint magyar nemes jobban illik a magyar lányhoz. A probléma pontosan Goethe *Stellájáé*, s azt hiszem, nem is véletlen hasonlóságról van szó, hanem Kisfaludy maga is erre gondolt, mikor drámáját írta. Egy polgári jellegű színművet vett mintául, egy az életből adódó helyzetet dolgozott föl, s problematikája nem a rendi irodalomra jellemző, nem a nemzeti hazafiság gondolatvilágába vág, hanem közvetlenül polgári, amelyet Kisfaludy azért helyez át rendi keretek közé, mert maga is ezek között él. Egyébként két nagy lírai sorozata, a *Keserő szerelem* és a *Boldog szerelem* is végeredményben polgári jellegű érzelmvilágra mutat.

Tóth Dezső referátumában hangzott el az a rendkívül helyes megállapítás is, hogy Magyarországon a polgári típusú regény tulajdonképpen történel-

mi tárggyal indul el, és ez is bizonyíték arra, hogy nálunk a nemesi történelemszemlélet és az egész romantika történelmi irányultsága még a polgári műfajban is megmutatkozik. Ez kétségtelenül igaz, azzal a korrektívummal, hogy az *Abafi*, mint az első kifejezetten történelmi regény előtt ott van a *Bélteki-ház*, ott van Kármán regénye és az *Etelka* is, amelyről a referátum bőven és rendkívül meggyőzően szólt. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a történelmi regény feltűnésének e módja sem sajátosan magyar jelenség az európai irodalomban, hiszen a XIX. század elején az első, valóban polgári jellegű regényeket Walter Scott írja, s ezek szintén történelmi tárgyúak. A polgárság tehát a forradalmi idők új nacionalizmusának lendületében — úgy látszik Európa-szerte — a történelemben keresi azokat a támasztékokat, amelyekre saját nemzeti öntudatát építheti. Walter Scott például az *Ivanhoe*-ban azt a tételt akarja nyilván illusztrálni, hogy az angolok, legyenek bár részben szász származású parasztok vagy polgárok, részben normann származású nemesek — miután a regény szerint Oroszlánszívű Richárd segítségével kibékültek — mindnyájan az egységes angol nemzetet alkotják. S ezt egy polgári ízlésű közönségre számító regényben írja, a feudalizmus színeiben, mivel a kor, melyből tárgyát veszi, a feudalizmus kora, de mégis a polgári nacionalizmus szellemében.

De nemesak a regényben vetik föl a polgári nacionalizmus első rezdülései a történelmi műfajt, hanem a drámában is. Nem szeretnék Schillerről részletebben beszélni, de az bizonyos, hogy ő írja meg az európai irodalomban az első olyan polgári drámákat, amelyek tárgyukat tekintve történelmiek, s amelyekben a történelmet nem pusztán valamely erkölcsi tétel illusztrálására szolgáló meseként használja föl, hanem azzal a céllal, hogy egy történelmi korszakot rekonstruáljon. Ez bennük a történelmiség, amelyhez valamilyen időszerű, mépedig kifejezetten *nemzeti érdekű* mondanivaló kifejezésének szándéka kapcsolódik. Lehet, hogy Schillernél a szándék nem tudatos, legalábbis nem lehet kimutatni sem leveleiből, sem értekezéseiből vagy feljegyzéseiből. De a problémák, amelyeket színrevitt, korának leginkább aktuális nemzeti kérdései voltak, s a hatás, amelyet kiváltott, nemzeti érzelmeket keltett fel közönségében. A megszállt Németországban írja *Az Orléanski Szűzet*, a nemzeti hős drámáját, aki felszabadítja hazáját az idegen uralom alól. A széttagolt Németországban írja meg a *Wallenstein* sorsát, aki elmulasztotta a német egység létrehozását stb. Minden történelmi drámájának megvan a maga sajátos kor-problémája, és mihelyt a német nacionalizmus, amely ezekben latensen volt jelen, szemmel láthatóan is megnyilvánul — gondolok a jénai csata utáni időkre —, Schiller drámái azonnal a nacionalista ideológia támaszai lesznek. A halott költő pedig már nem tudja megmondani, hogy gondolt-e arra a hatásra, amelyet drámái kiváltak, vagy nem. Egyébként sem számít, mire gondolt, hanem, hogy mit írt.

Ezzel a nacionalizmus nemzetközi voltának tételét is szeretném illusztrálni. Hiszen a történelmi dráma és a történelmi műfaj általában — bőven és rendkívül szépen elemezve hallottuk ezt Tóth Dezső referátumában —, nálunk is a nacionalizmus egyik támasza és talpköve lesz és marad egészen a század végéig, amikor már nemesak a nacionalizmus, hanem a szélsőséges sovíniszta uszítás eszközévé válik. Nagyjából ez a szerepe a Horthy-rendszer idején is. S amint a nacionalizmus teljes egészében a reakciót kezdi szolgálni, úgy koreszosodik el a történelmi műfajból mindenekelőtt a legmagasabbrendűnek tekintett tragédia. A század második felében szólamszerűsége és merevsége

teszi kibírhatatlanná, s mennél inkább válik a késő nacionalista propaganda eszközévé, annál többet veszít eredeti művészi formájából. Hagyományos alakjában utoljára talán Herczeg Ferenc próbált életet önteni bele a *Bizánc*-cal, de lényegében ez már csak steril kísérlet maradt.

A felhozott példák példák egyúttal arra is, hogy a nacionalizmus irodalmi formákon át, műfajok segítségével is terjedt. Talán nagyobb figyelmet lehetett volna szentelni a referátumokban annak a kérdésnek, *hogyan* terjedhet a nacionalizmus ideológiája műfajok és irodalmi formák útján. Többek között éppen a történelmi műfaj igen alkalmas arra, hogy a nacionalizmus ideológiájának hordozója legyen.

Somogyi Sándor referátumára csak azt az egyetlen rövid megjegyzést szeretném még tenni — mert hiszen más szempontból már hozzászóltam —, hogy Jókairól írott és egyébként igen jó, meggyőző fejtegetéseiben kissé túlságosan is szigorú mértékkel méri Jókai szabadságharc utáni szereplését, azzal a friss és — ahogy Barta János már említette — még mindig progresszív nacionalizmussal kapcsolatban, amely a veszített szabadságharc után a nemzeti öntudat ébrentartását szolgálta. Jókait nemcsak írói lelkiismerete hajtotta, hanem tudta — és ez esetben helyesen tudta mit kell írnia, amikor a szabadságharc után megírta elsősorban címükből észrevehetően aktuális célzatú regényeit, melyek az 50-es évek elején jelentek meg. Azt hiszem, az első *Erdély aranykora* volt (az „aranykor” letűnte után), azt követte a *Török világ Magyarországon* (a Bach-korszak idején), majd a félre nem érthető célzás: *A janicsárok végnapjai*. Ezek a regények Jókainak szerintem inkább javára írandók, mintsem hogy alapot adnának olyan túlságosan is fontolgató ítélkezésre, ahogyan Somogyi elvtárs tárgyalta őket.

Igen kevés szó esett a referátumokban az asszimiláció kérdéséről, amely egy időben a magyar nacionalizmus egyik kulcskérdése volt és irodalmunkban nem elhanyagolható szerepet játszik. Somogyi Sándor Jókaival kapcsolatban beszélt róla, de jelentősége Kemény G. Gábor és Sziklay László elvtársak nemzetiségi szempontokat is érvényesítő hozzászólásaiban vált világosabbá. Érdeemes volna részletesebben foglalkozni vele, mert a beolvadás vagy be nem olvadás problémája egy évszázadon át egészen századunk negyvenes éveieiig, sőt akkor újult időszerűséggel, irodalmunkat foglalkoztató téma. Úgy érzem, nagyon igazuk van azoknak, akik európai távlatot kívánnak. Nagyon igazuk van azoknak is, akik bizonyos kelet-európai egységben óhajtják szemlélni a magyar irodalmat. Rendkívül érdekes lenne, ha megkísérelnék egy tanulmánykötetben bemutatni általában a kelet-közép-európai nacionalizmusok irodalmi tükröződését, különös tekintettel a mi irodalmunkra; azt hiszem, igen sok mindent jobban értenénk meg a mienkből is, szomszédainkéból is.

De különösen szeretnék még néhány szóban kitérni arra — amit egyébként a referátumok is érintenek —, hogy az osztrákokkal való szoros történelmi kapcsolataink milyen sokkal járulnak hozzá a mi nacionalizmusunk jellegéhez.

Az a tény, hogy évszázadokon át egy osztrák jellegű államegység keretében éltünk, azt eredményezte, hogy bár a magyar történelmi tudat váltig fenntartotta az önálló Magyarország képzetét s ennek egy ideig a XVIII. században, majd 1867 után ismét megvoltak a közjogi vonatkozásai is, a szabadságharc rövid ideje alatt pedig valóban önálló volt az ország, ettől eltekintve külföld felől nézve Magyarország irodalma egy politikailag nem önálló ország irodalmának látszott. A referátumokban ez igen helyesen úgy tükröződik,

hogy rámutattak, milyen rendkívül fontos szerepe van a magyar nacionalizmus kialakulásában az osztrákokkal, illetve a dinasztíával szemben való ellenállásnak. A rendi önállóság követelésében a XIX. század eleji magyar nacionalizmus egyik alapvonását ismerték fel. Figyelnünk kell azonban néhány párhuzamosságra is. Például arra a tegnap többször említett tényre, hogy Magyarországon kétszáz évig élt a barokk. Azt hiszem, ez Ausztriában is így volt, másutt pedig ez a jelenség ilyen mértékben nem található meg. Ausztriában a spanyol—olasz barokk formák osztrákos változatai virágzanak Mária Terézia és II. József koráig, a drámában még azon túl is. Az osztrák színpad a XVIII. században még a barokk színpad prototípusa. A szomszédos barokk virágzása és hozzánk is átesapó hatása szintén hozzáadhat egy vonást a mi rendi nacionalizmusunk kialakulásának megértéséhez. A színpad és a dráma Ausztriában a XIX. század folyamán is őríz még barokkos vonásokat. Egy másik párhuzamosság az az erős politikai költészet, amely a „Vormärz”, illetve a mi reformkorunk idején Ausztriában és nálunk egyszerre alakul ki, és egymástól nem is függetlenül. Hogy a szabadságharcban az osztrákok ellen küzdöttünk, ne feledtesse el azt a tényt, hogy az osztrákok mellett is küzdöttünk, helyesebben ők is küzdöttek a mi oldalunkon. Gondolok a bécsi légióra és azokra a forradalmárookra, akik idejöttek és támogatták a magyar szabadságharcot.

Azt hiszem tehát, helyes, ha az *osztráktól* mindenütt, ahol szükséges megkülönböztetjük a *dinasztikus*at, s e szétválasztást a magyar nacionalizmus irodalmi történetének lezárásakor erősen tekintetbe vesszük. A dinasztia segítségével és támogatásával az iparilag nálunk fejlettebb Ausztriában is tovább él a feudalizmus, a feudális osztály a dinasztia bukásáig hatalmon marad. Ausztriában van feudális, dinasztikus alapú „államérzés”, mely bizonyos vonásaival a nemesi nacionalizmusra emlékeztet, s a dinasztia igyekszik ennek körébe a polgárságot is bevonni azáltal, hogy nemességet adományoz a számára különösen hasznos polgároknak. A magyar nacionalizmus sajátos helyzetét ezen belül is meg kell vizsgálni, annál is inkább, mivel 1867 után, amikor az osztrák—magyar dualizmus adja meg a Habsburg birodalom államjogi keretét, az ún. nemzetiségek a magyar királyságot tulajdonképpen csak ezen belül fogadják el — annyira-amennyire. Sajnos nem ismerem eléggé a szomszéd népek irodalmát ahhoz, hogy irodalmi példákat hozhatnék fel erre. Tény azonban, hogy mihelyt a monarchia széthull, a magyar királyságot önállóan a legkisebb mértékben sem ismerik el többé. Végeredményben tehát csak az osztrákok és mi maradtunk a monarchiából, akik a trianoni revíziós propaganda értelmében szólva veszteségről beszéltek. Ennek következménye a magyar irodalom polgári-dzsentri szárnyán jelentkező nosztalgia — Szabolcsi Miklósigén helyesen célzott erre — a régi jó idők, a ferencjózsefi idők után, és ha jól tudom, ez a nosztalgia a mienken kívül csak az osztrák irodalomban jelentkezik pl. Werfelnél, Robert Musilnál, Stefan Zweignél: *Die Welt von gestern*. Nacionalizmusunk tehát még a Horthy-rendszer idején is mutat bizonyos rokon vonásokat az osztrák jelenségekkel. Bóka László nemrég szépirodalmi formában is megírta, mennyire tovább él nálunk a k. u. k. szellem, az előbb vázolt jelenség egy másik vetülete, de azt hiszem, szomszédaink irodalmában már a két világháború között sincs olyan hang, amely visszakívánná azt az időt, amikor még az Osztrák—Magyar Monarchia keretében éltek.

KOCZKÁS SÁNDOR

Két problémát kívánok érinteni, amelyek tisztázásához — véleményem szerint — szükség van a polémiára. Az egyiket — a századeleji nacionalizmus tartalmának megítélését — már Szabolics Miklós vitaindító tézisei is polémikusan exponálták; a másik pedig — a patriotizmus XX. századi fejlődésének és különféle változatainak tudatosítása — bizonyos értelemben már polémia a vitaindító tézisekkel is.

Az első kérdésben jobbra egyes történészekkel van vitánk: mégpedig abban, hogy a nacionalizmus egyértelműen polgári jellegű-e már, vagy még jórészt nemesi, dzsentri jellegű? Szabolcsi elvtárs összegezésével magam is egyetértek: „Az eddigi megállapítások szerint polgári jellegű; a magunk véleménye szerint a XX. századeleji nacionalizmus alapvonásaiban konzervatív, dzsentroid jellegű.” A vita itt abból adódik, hogy egyesek a problémát egyszerűen gazdaságtörténeti alapról szemlélik, s így a századeleji nacionalizmusnak csak a funkcióját nézik: számukra tehát ez egyértelműen polgári nacionalizmus. Nálunk irodalomtörténészeknél az elemzés közben nagyobb hangsúly esik az ideológiai elemekre: az egyes korszakokban jelentkező nacionalizmus konkrét tartalmára. Így, bár elismerjük, hogy a századeleji nacionalizmus funkciójában polgári jellegű, mégis úgy találjuk, hogy a korabeli hivatalos nacionalizmusban túlsúlya van a nemesi-dzentri elemnek.

Csak így érthető meg és végső soron csak így magyarázható az a jelenség, hogy a Nyugat-mozgalom egésze — Adytól Kosztolányiig mindenkit beleértve —, sőt már a Nyugat előtt Mikszáth is szembefordult ezzel a századeleji „hivatalos” nacionalizmussal. A szembefordulás kinél-kinél más-más módon, de lényegében valamiféle polgári alapról következett be az arisztokráciát és a dzsentrit glorifikáló, a „történelmi osztályok” nemzetfenntartó szerepétől áthathott századeleji konzervatív nacionalizmussal. Mikszáthnál bizonyos megőrzött és eleven 48-as hagyomány az alap. Kosztolányiék esetében pedig egyrészt és többé-kevésbé ugyanarról a problémáról van szó eleinte, mint az Arany János és Reviczky Gyula között lefolyt irodalmi perben: a nemzeti és kozmopolita költészet vitájában. Korai kritikáiban például Kosztolányi igen határozottan szembefordul az ún. hazafiaszkodó költészettel és bizonyos — a polgári progresszióra ekkor általában jellemző — nihilista, vagy pontosabban majdnem nihilista álláspontot foglal el a nemzeti kérdésben. Nagyjából hasonló a helyzet a korai időszakban Babitsnál is. A dzsentri-jellegű nacionalizmussal szemben Ady mindkettőjüknel határozottabb és progresszívebb álláspontot képvisel, amelynek körvonalazására a második problémánál még visszatérek.

Persze a Nyugat egyes alkotóinak szembefordulása a dzsentroid nacionalizmussal, illetve a saját, egyénenként más-más árnyalatú álláspontja a nacionalizmus kérdésében meglehetősen differenciált és sokrétű. A változatoknak és a változásoknak ezt a bonyolultságát a vitaindító tézisek meglehetősen statikusan regisztrálják: az általános ellentmondásokat jelzik ugyan, de a különböző árnyalatok konkrét dialektikáját már kevésbé. S továbbá, kár, hogy nincs eléggé tekintettel az időbeli, a különböző történelmi helyzetekből adódó ideológiai, tendenciabeli elmozdulásokra. Mert például: ha az előbb említettük Kosztolányi és Babits századeleji szembenállását a konzervatív hazafiaszkodással, akkor álláspontjuknak csak az egyik, a Nyugat-mozgalom egészével közös oldalát hangsúlyoztuk. Magatartásuknak van azonban másik

— különösen Adyval összevetve élesen szembeütő — oldala is: ez pedig a mindkettőjükénél igen korán jelentkező liberális, polgári nemzet-fogalom. S így míg Ady egyre következetesebben, egyre inkább a maga forradalmi demokratizmusa alapjáról harcol a konzervatív, nemesi nacionalizmussal, addig Babits és Kosztolányi sok mindent vállalnak, magukénak érznek a hagyományos nacionalizmusból, az uralkodó osztályok vezető szerepére alapozott történelem- és nemzet-koncepcióból. Adynál nagyjában-egészében szakítás mindezzel, Babitséknál kezdettől fogva csak bizonyos „modernizálás” igénye: a dzsentri nacionalizmus polgári megreformálása, amivel szükség-szerűen együttjár az egyezkedés, a kompromisszum a konzervatív állásponttal.

Mindehhez hozzátartozik még az is, hogy a történelmi helyzet változása szerint jellegzetes polgári nacionalizmusuknak hol az egyik, hol a másik oldala kerül előtérbe. S ebben a vonatkozásban már Babits és Kosztolányi között is mutatkozik eltérés. Kosztolányinál a kozmopolita tendenciák kezdettől fogva erősebben társulnak bizonyos konzervatív nemzet-szemlélettel s éppen a leg-súlyosabb időkben, 1919 után egy időre éppen ez az utóbbi kerekedik felül nagyon is durva formában: nacionalista-antiszemita uszításig fajulva. Más és valamivel rokonszenvesebb a helyzet Babitsnál. Magatartása végleteit jól jellemzik Vörösmarty-tanulmányai. A két első, 1911-es tanulmány jobbra alig ügyel Vörösmartyban a „nemzeti költőre”, sokkal inkább a „mélységek” ihletettjét, a modernizált, dekadenssé színezett poétát látja benne. A másik kettő, az 1935-ös és 1936-os már módosult, megváltozott Vörösmarty-képről ad számot. Nem a vívódások megszállottját, nem a magához hasonított dekadenset idézi Babits, hanem a helytálló magyart, a Szózat költőjét. Ebben a változásban nemcsak a babitsi tapasztalatoknak, de a fasiszmus akkor egyre inkább elhatalmasodó jelenlétének is szerepe van. A fasiszmus magyarországi előretörése szükségképpen még a habitsi polgári konzervatív nacionalista álláspontot is differenciálta, tendenciáját tekintve módosította.

A második probléma a patriotizmus XX. századi megjelenési formáinak vizsgálata. E probléma alaposabb elemzése sajnálatos módon mind *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* címen megjelent tézisekből, mind pedig Szabolesi Miklós vitaindító referátumából valamiképpen hiányzik. Pedig amikor mi a burzsoá nacionalizmus különböző árnyalatait vizsgáljuk, akkor adott korszakokonként tudatosítanunk és elemeznünk kell a nemzeti kérdésben kialakult progresszív tendenciákat is. Mindebben nem a terminológiai megkülönböztetést tartom lényegesnek, nem azt tehát, hogy a pozitív tendenciákat „progresszív nacionalizmus”-nak vagy patriotizmusnak nevezzük; — bár a magam részéről az utóbbi használatát érzem helyesnek. Sokkal lényegesebb, hogy a patriotizmusról ne általában, hanem történelmi konkrétsággal, mint tartalmában fejlődő, változó jelenségről beszéljünk. Továbbá igen fontos, hogy a nacionalizmus vagy patriotizmus fogalmát ne szűkítsük le csupán „nyers” ideológiai jelenséggé, ne csak gondolati formulákat, bizonyos elvi tételek summáját lássuk bennük. Mindkettőnek hallatlanul erős érzelmi tartalma is van: a koronként változó ideológiai tartalomnak megfelelően szintén változó jellegű, de állandó kísérőként jelentkező érzelmi motívumok. S amikor mi a nacionalizmus vagy a patriotizmus irodalmi megnyilatkozásait elemezzük, akkor különösen indokolt ennek az érzelmi tartalomnak hangsúlyozott figyelembe vétele. Mert az irodalmi alkotások nemcsak gondolato-kat ébresztenek, hanem érzelmeket is szuggerálnak. A nacionalista-soviniszta

gyűlölködéssel szemben nem elegendők a józan és humánus ész-érvek, hanem legalább ugyanolyan intenzitású patrióta érzelmekre van szükség: szenvedélyes népszerűsételre, hússá-vérré vált internacionalista meggyőződésre, a nemzeti sors és az emberi haladás egymástól elválaszthatatlan folyamatának lelkes — ha kell ostorozó, ha kell eszményeket adó — szolgálatára.

Szabolcsi Miklós helyesen állapítja meg, hogy a XX. század elején a magyar polgári haladásért folytatott küzdelem szükségképpen harc volt a magyar nacionalizmus ellen is és hogy ugyanakkor ennek a küzdelemnek megvoltak a maga sajátos ellentmondásai is. Ez az ellentmondásosság abban tükröződött, hogy egyrészt még a polgári progresszió legjobbjai sem tudtak a „történeti Magyarország” koncepciójától elszakadni, — másrészt pedig a polgári átalakulásért folytatott küzdelem képviselői sok esetben szembekerültek a nacionalizmustól fertőzött középrétegek jelentős részével. Az utóbbi esetben az összeütközés oka nemcsak e középrétegek nacionalizmusában, de a polgári progresszió jórészenek helytelen elvi álláspontjában — az általuk hangoztatott kozmopolita, nemzetietlen, illetve a nemzeti kérdéssel szemben nihilista eszmékben — is keresendő. A vitaindító tézisek itt-ott jelzik, hogy a polgári progresszió képviselőivel szemben Ady több kérdésben is előbbrejárt. De minthogy csak jelzik és alig konkretizálják Ady forradalmi patriotizmusának tartalmát és historikailag szinte elkerülhetetlen ellentmondásait, — a magam részéről e kérdés vázlatos kifejtésével szeretnék bekapcsolódni a vitába.

Ady forradalmi patriotizmusa kialakulásának döntő éve az 1905-ös esztendő volt. Érdekes ebben a vonatkozásban megfigyelni a Budapesti Naplóban 1905-ben megjelent cikkeit. E cikkekben Ady a korabeli eseményektől indítva természetes párhuzamossággal foglalkozik az oroszországi forradalmi megmozdulásokkal és a magyarországi kormányválsággal, pontosabban a koalíció „nemzeti” ellenálásával és a Fejérváry-féle darabont-kormány bizonyos értelmű politikai támogatásával. Látszatra, nagyjában és egészében Ady ekkori nézetei — főként a koalíció elleni vitában és Fejérváryék „védelmében” — megegyeznek a polgári progresszió általános álláspontjával. Közlelebbről és konkrétan vizsgálva a problémát kitűnik azonban, hogy már éppen itt — tehát elsősorban ebben az esztendőben — néhány lényeges kérdésben Ady leválik, leszakad a polgári progresszióról. A Budapesti Napló hangadói — Vészi és Kabos — a fő kérdést ebben az időben a Fejérváry-kormány támogatásában látják. Sőt minden további nélkül azt állítják, hogy a kormány általános választójogi programja ugyanolyan jelentőségű Magyarországon, mint az 1905-ös forradalom Oroszországban. Ezzel szemben az összefüggéseket Ady egészen másként látja. A hazai politikai élet elemzésétől ő sem tartja távol magát, de más hangsúllyal foglalkozik velük. Egyrészt egyik novemberi cikkében világosan kifejti, hogy a koalíció csatáinak tartalma nem azonos az 1848-as hagyománnyal, de másrészt a Fejérváry-kormány tevékenységétől nincs úgy elragadtatva, mint szerkesztői. Értékeli, helyesli a különféle reformterveket, de mindig csak valahogy másodlagosan, mellékesen foglalkozik a darabont-kormány politikájának alátámasztásával. Számára a fő kérdés az 1905-ös orosz forradalom eredményeinek tudatosítása, míg végül is az év végén mintegy az egész esztendő tapasztalatainak summájaként kimondja, hogy „a proletariátus visszaadta a népet a népnek”. Adyban tehát éppen 1905-ben jött létre egy olyan felismerés, amely majd forradalmi költészetének gerince lesz: rádöbbenés arra, hogy a nemzet új vezető osztálya csak a proletariátus

lehet. Ehhez a felismeréshez a polgári progresszió egyetlen képviselője sem jutott el soha. A későbbiekben ebből a felismerésből bontakozik ki Adynál az a nemzet-koncepció, amelynek középpontjában a proletariátus és a parasztság áll s amelynek forradalmi motívum ához hozzákapsolja a magyar történelem múltbéli hagyományait, új értelemben felfogott legendáit is.

A másik ilyen elhatároló időszak Ady és a polgári progresszió között a tízes évek és különösen az első világháború periódusa. 1912-ben jelent meg Ady lelkesen üdvözlő „kritikája” Jászi Oszkár könyvéről, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című műről. E kritika tanúsága szerint Ady és Jászi álláspontja között nincs semmi lényeges eltérés, legalábbis Ady nem tartja szükségesnek, hogy ilyenre felhívja a figyelmet. Mégis kettőjük további működésében, az eseményekre való reagálásukban eléggé határozott különbségek tárulnak fel.

Élesen mutatkozik meg ez a különbség a Neumann-féle Mitteleurópa-terv értelmezésében. A polgári progresszió vezető alakjainak mindegyike rokonszenvez ezzel a tervvel: Ignotus éppen úgy, mint Ilatvany vagy Jászi. Ady viszont következetesen szembefordul vele. Érdemes ezt egy rövid fűszerező idézettel alátámasztanom. 1916-ban Adynak kis glosszája jelent meg a Nyugat-ban, amely kifejezi a Mitteleurópa-terv hirdetőivel szembeni bírálatát. „Él Kossuth Lajos még mindig — írja Ady —, a Nyugattól tanulva én mégis csak Bizánc felé kedvelek fordulni. Esze Tamásék ügyét úgy rontották el valamikor, hogy a hatalmasak, a császár bárói, Esze Tamásék mellé álltak. Esze Tamás utódai legyenek ügyesebbek s ne csináljanak egy megfordított ostobaságot. Én szeretem a szellemes írókat, de jobban szeretem az adott valóságot, melyet igazság híján is igazságnak neveznek. Pénzesek és ötletesek hagyjanak föl már ezzel a száz fajtájú Közép-Európa-tervezgetéssel”. Ady álláspontját jellemzően világítja meg Ignotus rövid kis „lábjegyzete”, amelyet még ugyanabban a számban a glosszához fűzött. Ignotus ezt írta: „Én szívesen osztanám az Ady félelmét, ha még jobban attól nem félnék, amire ő, úgy érzem, nem vet elég ügyet, hogy a mai Bizánc: Moszkva.” Ady Ignotus megjegyzését válaszatlanul hagyta, ami arra vall, hogy ő is valóban Moszkvára gondolt. Mindezt alátámasztja és egyértelműen valószínűvé teszi Adynak egy korábbi, 1914-es cikke, *A szentpétervári út*. Ebben Ady Károlyi Mihály tervezett oroszországi útját kommentálja. Szerinte „ez az út már sokezünk szívében kész és egyetlen út”. A gondolat, az orientáció az előbb említett glosszában és ebben a cikkben is azonos. Mi volt ennek a lényege? Nyilvánvaló — ez különben a dátumokból is kiderül: 1917 előtt vagyunk —, hogy nem forradalmas szimpátiák, hanem valami sajátos koncepció a magyarság közép európai beilleszkedéséről. Ady elképzelése szerint a magyarságnak függetlenítenie kell magát a bécsi, illetve német birodalmi imperializmustól és beilleszkednie a szomszédi népek, a szlávok, románok családjába. Ady világosan látta — ez egyébként ekkori verseiből és néhány más írásából is igazolható —, hogy az úgynevezett „történelmi Magyarország”, tehát az uralkodó osztályok hatalmának érintetlen fenntartása szorosan összefügg a német imperializmus közép-európai hatalmi pozícióival. A „Bizánc felé fordulás” tehát Adynál az úri Magyarországgal és a német imperializmussal való leszámolás lehetőségének tűnt: a demokratikus belső berendezkedés és a szomszéd népekkel való megbékélés perspektívájának.

Mindezzel szemben igaz viszont, hogy 1918-ban Ady aláírta — biztatásra — azt a memorandumot, amelyben Jásziék az ország történelmi határai-

nak fenntartását kérték a győztesektől. Ez a mozzanat nyilvánvalóan arra vall, hogy a történelmi Magyarország koncepciójától teljes egészében Ady sem tudott elszakadni, annak ellenére, hogy a nemzeti kérdésben a polgári progresszió bármelyik jelentős alakjánál messzebb jutott. A Mitteleuropa-terven kívül elegendő csak a román kérdésben elfoglalt álláspontjára utalni, az Octavian Gogával folytatott vitájára és ami midennél döntőbb: az első világháború értelmezésére. Ady nemcsak magyar, de nemzetközi vonatkozásban is ama kevesek egyike, akik az orosz bolsevikokon kívül a világháborút az első pillanattól kezdve igazságtalan, az emberiség és az egyes nemzetek igazi érdekeit veszélyeztető történelmi eseménynek értékelték. Ekkori felfogásának egyik legjellemzőbb hordozója az *Élégedetlen ifjú panasza* című verse. Ez a vers nemcsak azért fontos, mert Ady költészetének utolsó esztendeiben a forradalmi hang folytonosságának bizonyítéka, hanem azért is, mert megmutatja Ady szemléletének éppen a világháború élményeinek hatására történt kiszélesedését. Már nem egyszerűen a „magyar Pokol” nyomasztó légkörével vívja harcát, hanem felismeri a haladást az egész világon akadályozó erőt, amelyet mi marxisták imperializmusnak nevezünk, amelyet viszont Ady kissé homályosan és költőien tud csak érzékeltetni. A „be unalmas város ez a Föld”-motívuma mindenesetre szélesebb, általánosabb érvényű problémát fogalmaz meg, mint korai verseinek „magyar Ugar”-szimbóluma. Csak ebből az összefüggésből érthető meg az *Üdvözet a győzőnek* című utolsó verse is, amelyben Ady kimondja, hogy az urak, „a sírjukban is megátkozott gazok” a háborút a forradalomra készülő nép ellen hozták „gyógyítónak”.

Az eddig elmondottakban egy nagyon lényeges probléma maradt tisztázatlanul. Erről itt már nem kívánok hosszabban beszélni, csupán a kérdést szeretném exponálni. A „tragikus magyarság” problémájáról van szó. Téziseiben Szabolcsi Miklós említi, hogy a tragikus magyarság koncepciója az első világháború idején egyszerre hordozta magában az objektív forradalmi helyzet ideológiai támogatásának, de másfelől 1919 után az ellenforradalom és a fehér terror elfogadásának lehetőségét. Véleményem szerint ezt a problémát alaposabban kellene differenciálni. Erre már csak azért is szükség van, mert ez a koncepció megjelenik egyfajta formában Adynál és másfajta összefüggésekben Szabó Dezsőnél, majd a népi írók legtöbbszörénél. Arra a kérdésre, hogy mi a különbség a tragikus magyarság koncepciójában Adynál, illetve Szabó Dezsőnél és az ezt harmadikutas ideológiájuk szerves részeként felhasználó népi íróknál, — csak hosszabb kutató és elemző munka alapján lehet válaszolni. Nem árt azonban már most utalni arra, hogy Adynál ez a motívum a forradalom időleges, átmeneti lehetetlensége miatt, tehát bizonyos szubjektív forradalmi elkeseredés hatására jelenik meg, illetve mélyül el. Nem véletlen, hogy bár Ady első két kötetének magyarság-verseiben sok pesszimista mozzanat található, a tragikus hang erőteljes fellobbanása csak *Az Illés szekerén* című kötetben jelentkezett, abban a kötetben, amelyben Ady először publikált forradalmi ciklust is. Adynál ez a tragikus hang a forradalmi elégedetlenség megszólalása és nem ellenforradalmi lefegyverzése a forradalmi harcnak. Szabó Dezsőnél és követőinél pedig éppen és elsősorban erről az utóbbiról van szó.

A továbbiakban szükség lenne arra is, hogy huszadik századi irodalmunkban a forradalmi patriotizmus további fejlődésére is rámutassunk, arra például, hogy az Adynál kialakult gondolati és érzelmi koncepció a nemzetről és

a hazáról miképpen fejlődött tovább József Attilánál és Radnóti Miklósánál. Elegendő itt csak József Attila *Hazám* című ciklusára utalni, amely kétségkívül egyetemesebb és következetesebb formában érinti részben ugyanazokat a problémákat, amelyek már Adynál megjelentek. József Attila fogalmazása szerint a hazát nem elvontan kell értelmeznünk, hanem materialista módon. József Attila szerint az az igazi haza, amely képes kielégíteni fiainak emberi szükségleteit, amely megadja a dolgozó népnek a legszükségesebbeket anyagiakban és szellemiekben. Ehhez hasonlóan volna szükség arra, hogy József Attila utolsó nagy verseit — és Radnóti Miklóséit — is a bennük kifejeződő patriotizmus történelmileg konkrét tartalma szerint elemezzük.

Az elmondottakat összegezve: a burzsoá nacionalizmus és annak különféle megjelenési formái ellen csak úgy tudunk következetesen küzdeni, ha a magyar történelem, a magyar irodalom hagyományaiban jelentkező patrióta motívumokat megfelelő módon tudatosítjuk és elemezzük.

KISPÉTER ANDRÁS

Az eddigi vitából világossá vált: nemzeten nálunk a múltban nem azt értették, amit mi most értünk. Magyarországon amikor nemzetről, nemzeti államról beszélnek, nemcsak a magyarokat értik alatta, hanem azokat a nemzetiségeket is, akik a történelmileg kialakult magyar határok között laknak. Ebben a nemzet-felfogásban soha sincsenek jelen együtt a marxizmus klasszikusai által meghatározott nemzet-kritériumok: a közös nyelv, a nemzeti jellem, a gazdasági és területi egység. A közös nyelv mindig hiányzik, de annál erősebb hangsúlyt kap a területi egység. Azt mutatja ez, hogy Magyarországon a közhasználatban levő nemzet-felfogásba mindvégig belejártak bizonyos feudális elemek, a rendi államból átvett maradványok. Ez az oka, hogy nálunk nemzeten elsősorban államiságot értenek, és nem a mai értelemben vett nemzetet.

Ez a felemás jelleg határozza meg a magyar nacionalizmust létrejöttétől egészen napjainkig. Magyarországon a nacionalizmus, minden ellentmondásossága mellett is, az 1849-es szabadságharcig haladó volt, mert a független magyar nemzetállam megteremtésére irányult. És mégis, amikor a magyar nemzet saját független államiságáért harcol Ausztriával szemben, nem ismeri el a történelmi Magyarország területén élő, mindinkább öntudatra ébredő nemzetiségek hasonló jogait. Tehát még abba a nagyszerű küzdelembe is, amilyen a magyar szabadságharc volt, vegyültek visszahúzó, retrográd elemek.

Az osztrák abszolutizmus, azzal, hogy a szabadságharc leverése után sárbatiporja a nemzet jogait, még nagyobb ellenállásra serkent. Ennek az ellenállásnak azonban reális lehetőségei nincsenek, ezért csak illúziókban él, és jó talajt szolgáltat a nemzeti romantika számára. Ez a nacionalizmus az élte-tője Jókai romantikájának is. Lényegében egyet értek azzal, amit erről a kérdésről Somogyi Sándor mondott, és azzal is, ahogyan a Gyulaiék képviselte népi-nemzeti irányzatnak hasonló talajból kinövő nacionalizmusát elemezte, legfeljebb finomabb árnyalásokra lett volna szükség. Nem érzem azonban elégnek azt, amit az ál-népiesekről, a Petőfi-epigonokról mondott, és hiányolom, hogy a népszínművekről nem beszélt. Meg kellett volna említenie azt a funkció-változást, amely a népi értelmezésében nálunk a szabadságharc bukása után végbement. A néphez, a parasztsághoz fordulás, melynek gyökerei vissza-

nyúlnak a reformkorba, s amely Petőfi költészetében nyeri el igazi értelmét, itt teljesen elveszti társadalmi vonatkozásait. Az írók ekkor a népi témákban, a népies formákban elsősorban a nemzeti sajátosságokat akarják kifejezni, a nemzeti eszmét, a függetlenségi gondolatot kívánják szolgálni. Azért fordulnak a parasztsághoz, mert úgy érzik, az őrzi legtisztábban a magyarság nemzeti jellegzetességeit: a nyelvet, a nemzeti viseletet, a nemzeti zenét stb. Azt hiszem, ennek fejtegetésébe érdemes lett volna mélyebben belemenni.

A másik kérdés, amelyhez hozzá kívánok szólni, a századvégi és a századeleji nacionalizmus. A szabadságharc bukása után a magyar nacionalizmust, mégha illuzórikusan is, a független magyar államiságra való törekvés jellemezte. A század végére a helyzet lényegesen megváltozik. Az uralkodó osztályok nem akarnak már szakítani Ausztriával, hiszen a nagybirtokkal összefonódott nagyburzscázia érdeke éppen az együttműködést kívánja. Arról folyt itt a vita, hogy burzscá, vagy dzsentroid jellegű-e ez a nacionalizmus. A kérdést így felvetni úgy gondolom történelmietlen; többszínű, több erődöből összetevődött jelenségről van itt szó. E nacionalizmus gazdasági bázisát a nagyburzscázia adja, de politikai, eszmei arculatára a dzsentroid jelleg nyomja rá a bélyegét.

Ez a burzsoá-dzsentroid nacionalizmus szüli azt a „magyar nemzet” fogalmat, amely lényegében megfelel az „imperialista magyar állam” fogalmának, s amely meghatározza az uralkodó osztályok politikáját egészen az első világháborúig. Röviden a következők jellemzik ezt a nacionalizmust: nem Ausztria, hanem a nemzetiségek ellen irányul, tehát nem függetlenségi, hanem imperialista jellegű. Az országon belül kíméletlenül elnyom minden népi mozgulást (agrárszocialista mozgalmak vérbefojtása), tekintet nélkül annak nemzeti jellegére. Sajátos „ősmagyar” faji mítoszt teremt, s miközben a zsidó és osztiák nagytőkére épít, antiszemitizmust, konzervatív sovinizmust hirdet. Dzsentroid jellegéből kifolyólag pedig antikapitalista is, a meglévő félféudális állapotokat akarja konzerválni, útját állja minden további fejlődésnek. Ez a nacionalizmus az uralkodó osztályokra jellemző nálunk, az irodalomban legtipikusabb képviselője Rákosi Jenő.

Van azonban ennek a nacionalizmusnak olyan vonása is, amely a korban többé-kevésbé mindenkinél megtalálható: ez a „történelmi Magyarország” képzelete, a területi integritás gondolata. Ez rányomja a bélyegét a századelő mindenfajta nacionalizmusára, a haladóra éppúgy, mint a reakcióra. E közös vonás mellett azonban a nacionalizmus legkülönbözőbb árnyalatai találhatók Magyarországon. Véleményem szerint nem teljesen független a nacionalizmustól az építészetben a magyaros motívumok alkalmazása, amit Lechner próbál, sőt kezdetben még Bartók és Kodály népzenei gyűjtése sem, ha később túl is nőnek rajta, és lehetne folytatni a sort.

A század végén és a század elején sajátos lokálpatrióta mozgalmak alakulnak ki egyes vidéki városainkban, így például Szegeden is. Ezek jellemzője egyrészt a helyi nemzeti hagyományok, népi értékek túlhangsúlyozása, és szembeállítása az „idegen hatás alá kerülő” fővárossal. Másrészt bizonyos fajta antikapitalizmus, a zajos üzleti világtól való idegenkedés. Ennek a helyi jellegű nacionalizmusnak az irodalmi megnyilvánulása a szegedi irodalom, részben még Tömörkény és Móra munkássága is. „A mindennapi élet forragszaja egyre zajosabb, egyre elviselhetetlenebb, s modern általánosságok hozzák rá a bajt az idegekre” — panaszkodik például Tömörkény, és a szociáldemokratákat is azzal intézi el, hogy az nem magyar talajból fakad,

hanem nyugatról behozott import. Itt a nyitja, hogy miért fordulnak ezek a vidéki írók a nép, a parasztság életéhez. „A tanyák világa oly méltóságteljes — írja szintén Tömörkény, — az emberek oly nyugodtak.”

Van azonban a vidéken induló mozgalomnak egy másik fajtája is, ez sokkal fontosabb az előbbinél. Ennek legjellemzőbb típusa Nagyváradon jön létre. Abban különbözik ez Szegedtől, hogy nem antikapitalista, hanem éppen a modern városi élet felé fordul. A századvég, századelő kozmopolita jellegű polgári mozgalmával állítják itt szembe a helyi hagyományokat, de nem úgy, hogy tagadják az előbbit, hanem szintézist akarnak a kettő között létrehozni. Juhász Gyula fogalmazza meg ezt a törekvést a legtalálóbban, amikor „modernség és magyarság”-ról beszél. Ez a nagyváradi mozgalom a Nyugat előzményének tekinthető; innen jön Ady Endre, Krúdy Gyula, Bíró Lajos, Nagy Endre, Juhász Gyula és még sokan.

A modern kultúrának a nemzeti értékekkel való összehangolását, azaz modern magyar kultúra megteremtését tűzik ezek az írók maguk elé célul, miközben szembefordulnak a kozmopolitizmussal. „Újabban elkeseredett és forrongó lelkű modernnek között gyakran hallani a mai magyar nemzeti kultúra lesajnálását — írja Juhász Gyula. — Pedig, ha alaposan és megértéssel nézzük ezt a kérdést, be kell vallanunk, hogy igenis van, és pedig szép, nagy múlttal dicsekvő magyar kultúra, amelyre mint szilárd alapra egészen nyugodtan építhet ez a forrongó, új célokat, új igazságokat kereső nemzedék.”

A nacionalizmusnak egy haladó, progresszív ágával van itt dolgunk, amely vidékről indul, de hamarosan össznemzetivé lesz. Azt mondhatnók, felbredt a nemzet lelkiismerete, a legjobbak gyorsan be akarják hozni azt a lemaradást, amit előttük a nyugati világ már megtett anélkül, hogy saját nemzeti jellegüket feladnák. Ady Endre költészete fejezi ki ezt a törekvést legszebben, de ott vannak mellette a Nyugat más nagy írói is. Ha egyenként elemeznénk ezeknek a költőknek, íróknak a műveit, a nacionalizmust ilyen vagy olyan formában mindegyiknél megtalálnánk. Ott van ez a fiatal Adyban éppúgy, mint Juhász Gyula pogány magyarságában, vagy Kosztolányi, Babits költészetében. Egyedül Ady tud csak később túllépni rajta.

Ezek a különböző jellegű és előjelű nacionalizmusok egy ponton találkoznak egymással; abban, hogy Magyarországot mindannyian csak a történelmi keretek között tudják elképzelni. Ez a magyarázata, hogy 1914-ben, az első világháború kitörésekor — Adyt kivéve, aki ekkor már rég túl van a nacionalizmuson — csaknem mindnyájan az ezeréves határok megvédése mellett foglalnak állást, sőt egyesek a magyarság új szabadságharcáról beszélnek. Persze ez a megtévedésük csak rövid ideig tart, a legjobbak már 1915-ben rájönnek, hogy nacionalista frázisokkal, amely imperialista törekvéseket takar, becsapták őket, és szembefordulnak a háborúval. Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a nacionalizmus még a leghaladóbb fázisaiban is erősen kétarcú jelenség. És fokozott mértékben az a magyar nacionalizmus, amely mindvégig terhelt feudális maradványokkal is.

KOMLÓS ALADÁR

Mindig rendkívül érdektelennek találtam a terminológiai vitákat, mégis legnagyobb sajnálkozásomra és meglepetésemre ezúttal terminológiai vitával kell kezdenem. Ismétlem, a terminológiai vitákat általában általában meddőnek

és feleslegeseeknek tartom, mert szerintem bármilyen dologra bármilyen nevet elfogadhatunk, feltéve, hogy az a név alkalmas a dolog világos, félreérthetetlen és egyértelmű megjelölésére. Mégis vitát kell indítanunk, ha különböző dolgoknak igyekeznek ugyanazt a nevet adni. Itt pedig kezdettől fogva ez történik. Nacionalizmusnak nevezik azt is, amit Ady Endre, sőt nem is csak Ady Endre óta a nemzettéválást kísérő jogos, egészséges, természetes, nemes nemzeti érzésnek szoktunk nevezni.

Valaki, akinek tegnap ezt az ellenvetést tettem, azzal felelt, hogy a nemzeti érzésnek és a rossz értelemben vett nacionalizmusnak is voltaképpen ugyanaz a tartalma. De bocsánatot kérek, én nem tudom elhinni, hogy ugyanaz volna a tartalma például a fokföldi négerek felszabadulási mozgalmának, mint az ugyancsak fokföldi fehér kormány négerüldöző politikájának. Nem tudom elhinni, hogy az egernek a macska szájától való megszabadulási igyekezete ugyanazt a nevet érdemelne, mint a macska eljárása, amely fel akarja falni az egeret.

Nem tudom, mire jó a kétségtelenül különböző dolgoknak, egy jó és rossz dolognak azonos névvel való megnevezése. Az bizonyos, hogy semmi egyébre nem vezet, csak konfúzióra, amint ezt ma bőségesen láthattuk is. Az imént már nacionalizmusnak nevezték Lechner Ödönnek azt az igazán ártalmatlan, részben jó, részben rossz eredményű kísérletét is, hogy magyar stílusú építészetet akart, sőt Bartók Béla és Kodály Zoltán ugyancsak magyar stílusú zenére való törekvését is. Ez az eljárás — ismétlem — semmi egyébre nem jó, csak konfúzió teremtésére.

Az említett terminológiai konfúzióból, amely a tegnapi előadásokon éppen úgy végigvonult, mint a maiakon, következik az, hogy Somogyi Sándor nem tesz különbséget az önkényuralom alatti, pontosabban az 1850-es évekbeli íróink és politikusaink nemzeti érzése, mégpedig jogos nemzeti érzése és a századvég káros nacionalizmusa között, vagy legalábbis nem tesz kellő nyomatékú különbséget. Pedig, hogy milyen különbség van a kettő között, legyen szabad egy-két példával illusztrálnom.

Elgondolható-e, hogy Arany János, Gyulai Pál, vagy Kemény Zsigmond leírt volna olyan sorokat, mint a különben jámbor, kenetes Dalmady Győző, akinek egyik verse ezt a címet viseli — és ez a refrénje is — : „Vesd meg az idegent”. Vagy elképzelhető-e, hogy Arany János, Gyulai vagy Kemény leírta volna-e Inczedy Lászlónak azokat a sorait, amelyekben az idegenek gyűlöletére uszít? De még a különben 1867-es és aránylag jámbor Jakab Ödön is ilyeneket ír: „Fél kezünk is elég arra, hogy nyakatok kicsavarja, és ha nem kell békejobbunk, lábunk alól félredobjunk ebadta!” Sőt még szegény Komjáthy Jenő is azt írja egy kéziratban maradt, kiadatlan versében: „Akasszátok fel a pánszlávokat!”

Ha tehát az 1850-es évek magyarjai a fokföldi négerekhez hasonlóan küzdöttek a magyarság szabadságáért, azt hiszem, ezek a századvégi költők már nem a fokföldi négerekhez, hanem a fokföldi fehér kormányhoz hasonlítanak. Ha a fokföldi kormánynak vannak költői, akkor azok tanulhatnak ezekből a versekből.

Az említett terminológiai zavar okozza azt is, hogy Somogyi Sándor nem veszi észre a változás kezdetét, azét a változását, amely a magyar politikai közgondolkodást a fokföldi négerekétől eltávolítva a fokföldi fehér kormány gondolkodásához teszi hasonlóvá.

Somogyi Sándor szerint kontinuitás van az 1850-es évek és 60-as évek között. Márpedig itt nincs kontinuitás. Szerintem ugyanis a változás, az

az igazi, a rossz értelemben vett nacionalizmus jelentkezése nem 1867-ben, nem 1870-ben és még kevésbé az 1870-es évek végén jelentkezett, hanem már 1861-ben, még pontosabban az 1860-as októberi diploma, illetve az 1861-es februári pátens következtében. Nem akarom részletezni a dolgokat. Olvassuk el Vajda János 1862-es Polgárosodását. Abból világosan kitűnik, hogy itt volt a változás. Persze Vajda a Polgárosodásban is, meg az Önbírálatban is, nem győzi elég gúnnyal illetni már az 1850-es éveknek azt az eljárását is, hogy mindent nemzetinek neveztek. De világosan, félreérthetetlenül kimondja, hogy 1861-ben kezdődik az a türelmetlen magatartás a nemzetiségekkel szemben, amelyet Vajda nem győz elég szenvedélyes gyűlölettel ostromozni és pellengérré állítani.

Hogy miért, arra nem nehéz rájönni. Az 1850-es években elnyomott nép voltunk, örültünk, hogy élünk. Hogyan lehettünk volna mi már akkor rossz értelemben vett nacionalisták? Somogyi Sándor azt írja valahol, hogy az 1850-es évek elején megszűnik a nacionalizmus. Dehogyan ott szűnik meg! Akkor még alig kezdődött. Az 1850-es évek elején hogyan bánthatták volna nálunk a németet, a tót, a zsidót? Csak 1861-től kezdődött a fordulat, és amilyen mértékben erősödik a magyarság állami pozíciója, ezzel párhuzamosan ugyanolyan mértékben erősödik a nacionalizmus.

Ezzel kapcsolatosan említettem meg: nem látom indokoltnak, hogy Somogyi Sándor a nemzetiségi kérdés ábrázolásában olyan különös jelentőséget tulajdonít a Civilizátornak. 1859-ben még nem volt kunszt a nemzetiségi kérdéssről többé-kevésbé demokratikusan beszélni — márpedig a Civilizátor csak többé-kevésbé beszél róla demokratikusan. Csak 1861 után volt ennek jelentősége, és Vajda 1862-ben ír szenvedélyes gyűlölettel a nemzetiségi türelmetlenségről. És maga Eötvös és Deák is később is, 1870-ben is még egy humánus, demokratikus nemzetiségi politika képviselői. Eötvös József kultuszminiszter például olyan lapot indítottatott a tanítók részére, amelyet az országban élő összes nemzetiségek nyelvén írtak. Szerintem tehát Eötvös és Deák álláspontja nagyobb méltánylást érdemel, mint az 1859-es Civilizátor, annál is inkább, mert 1867 után jelentkezik.

Hogy Vajda János is nagyobb kiemelését érdemelt volna, mint Madách, azt bizonyítja az, hogy Vajda például az 1862-es röpiratában, a Polgárosodásban többek között ezt írja — mintha Ady-t hallanánk jó félévszázaddal korábban —: „Ne annyira a nemzetiséget, mint a hazafiságot tegyük előtérbe. Ez utóbbi elv az, melyet zászlóinkra írhatunk e jeligével: in hoc signo vinces.”

Azt hiszem, összefügg a zavaros terminológiával, illetve a belőle következő iránytalansággal, hogy bizonyos tények értelmezésében is bizonytalanságot, homályt tapasztalunk a referátumban. Néhány példát szeretnék megemlíteni: Thaly Kálmánról valami sokat sejtető, de homályos módon olyasmit mond Somogyi Sándor, hogy verseit a nép-nemzetiek bizony nem fogadták elég melegen. Hát Thaly Kálmán 22 éves korától, 1860-tól kezdve szívesen látott munkatársa volt Arany János folyóiratának. Ugyanebben az évfolyamban, 1860-ban Thaly Kálmán Kárpáti kürtjéről Szász Károly folytatásos tanulmányt, mégpedig megbecsülő tanulmányt ír. Egyik kuruc tárgyú verse annyira tetszik Eötvös Józsefnek, hogy egyenesen felkeresi a Pesti Napló szerkesztőségében az akkor 23 éves fiatal embert. A nép-nemzetiek, Gyulaiék ellenszenve vagy tartózkodása csak később jelentkezik, amikor Thaly Kálmán felcsap történetírónak. Első történelmi tárgyú könyvéről, Ocskayról szóló

könyvéről Gyulai jogos és szigorú kritikát ír valóban, de mint költőt kezdetől fogva szívesen látták és megbecsülték.

Hasonlóan nem értem, vagy talán még kevésbé értem, mit akar mondani Somogyi Sándor, amikor arról beszél, hogy Arany János 1877-ben a *Kozmopolita* költészet című versében azt hirdeti, hogy a magyar költőnek hűségesen ki kell tartania a magyarság mellett, s ebben ő egyedül áll, nem követi őt senki. Bocsánatot kérek: ki nem követi? Én egyetlen költőt sem tudok ebből a korból, aki nem vallotta volna ezt az elvet. Azt kell hinnem, hogy félreértettem, vagy nem értettem meg Somogyi Sándort, de ha nem ezt akarta mondani, nem tudom, mit akart mondani. Ennek viszont semmi ténybeli alapja nincs.

Még kisebb jelentőségű ténybeli tévedés az, amit csak azért említek meg, mert ma elkövette más is, hogy tudniillik a század végén Somogyi Sándor szerint már a Hétben szervezkedik a polgári radikalizmus. Ez nem áll. A polgári radikalizmus csak a mi századunk elején, 1905 körül kezd szervezkedni. A Húszadik Század 1900-ban indul meg, de akkor még nem radikális. Akkor még Andrássy Gyula gróf és Gratz Gusztáv a vezetői, s legfeljebb 1905-től kezdve lehet a polgári radikalizmus szervezkedéséről beszélni.

Ha szabad még egy-két ilyen ténybeli tévedésre kitérnem — akkor is, ha nem Somogyi Sándor követte el —, szeretnék rámutatni, hogy téves az egyik felszólalásban hangoztatott nézet, amely szerint az irodalmi Deák-párt és a nép-nemzeti irány nem az 1850-es évek elején indul meg. Itt Somogyi Sándorral értek egyet, neki adok igazat. Ami az irodalmi Deák-pártot illeti, tudjuk, hogy ennek koronatanúja, az az író, aki ránkörökitette a nevet, az egész fogalmat: Salamon Ferenc, az Irodalmi Tanulmányok előtt írt előszavában félreérthetetlen világossággal kimondja, hogy noha az 1850-es évek elején Deák Ferenc még nem is élt Pesten, nem is igen látogatott fel Pestre, az irodalmi Deák-párt már ekkor megszervezkedett és működött, és éppen később, amikor Deák már felköltözött Pestre és a politikai Deák-párt is megalakult, akkor szűnt meg az irodalmi Deák-párt, mert felszívódott a politikai pártba. Ami a nép-nemzeti szót illeti, ezt Gyulai 1852-től kezdve következetesen használja. Emellett nekem az a gyanúm, hogy ez a név bizonyára szerepelt már 1852 előtt is, csak egyelőre nem bukkantunk rá. Majdnem biztos vagyok azonban abban, hogy meg fogjuk találni már 1852 előtt.

Valaki emlegette mai felszólalásában Kosztolányi Dezsőt, Kosztolányi nemzeti nihilizmusát azon az alapon, hogy néhány fiatalkori, 1905-ös cikkében — Makai Emilről s másokról írva — valóban elítéli a hazafiaskodó költészetet. Ha azonban ugyanakkor elolvassuk Kosztolányi, Juhász és Babits levélváltását, kiderül, hogy Kosztolányitól ekkor is távol állt mindenféle kozmopolitizmus vagy nemzeti nihilizmus. Gondoljunk például a Bécsből hazairótt leveleire, amelyekben arról írt, mennyire megerősödött ott benne a nemzeti érzés stb. Gondoljunk arra, hogy 1905-ben azért utasítja vissza ő is meg Babits Mihály is Ady Endrét, mert kétségbe vonják Ady magyarságát. Teljesen alaptalan tehát Kosztolányi és Babits nemzeti nihilizmusáról beszélni. Csak arról van szó, hogy a hazafiaskodó, frázisos epigon-költészetet utasítják el.

Somogyi Sándornak feltöretlen területet kellett felszántania, érthető tehát, hogy tanulmányában vannak eredmények is, bizonytalanságok is — és főleg vannak hiányok. Ezeket a hiányokat most itt hirtelenében természetesen nem pótolhatjuk és eszünk ágában sincs erre kísérletet tenni. Szeret-

nék azonban rámutatni néhány olyan kérdésre, amely még tisztázást, vizsgálatot kíván, s amellyel kapcsolatban ezt a vizsgálatot a jövőben el kell majd végezni.

Az egyik az, hogy — mint mondtuk — a nacionalizmus és a nemzeti érzés két különböző dolog. De tisztában kell lennünk azzal is, hogy a kettő nem mindig válik el élesen egymástól. Vannak fokozatok, árnyalatok, egymásba átesapások, amalgámok közöttük, és rendkívül fontos feladat volna a nacionalizmus és a nemzeti érzés különböző fajtáit, változatait megkülönböztetni, elválasztani egymástól, mert a pontos, szabatos beszéd alapfeltétele az, hogy minden jelenségnek külön nevet adjunk. Meg kell vizsgálni, hogy mely társadalmi rétegek voltak hajlamosabbak a rossz értelemben vett nacionalizmus befogadására. Nem állítom határozottan, de azt hiszem, hogy a negyvennyolcas párt például hajlamosabb volt a nacionalizmusra, mint a hatvanhetes. Vagy meg kellene vizsgálni a századvégi nacionalizmus fő publicisztikai gócait. Azt hiszem, itt a már említett Rákosi Jenőről, Bartha Miklósról és Kaas Ivorról lehet beszélni. Az ő működésüket szintén tüzetesebb vizsgálat tárgyává kellene tenni. Majdnem elfelejtettem melléjük sorolni negyedikként Beöthy Zsoltot, akinek a középiskolákban tanított magyar nemzeti irodalomtörténetéről köztudomású, milyen nagy hatással volt az egész értelmiségre. Rá kellene mutatni arra, hogy a nacionalizmus a század végére egyre inkább kirekesztő jellegűvé vált, hogy a nacionalizmus, a magyar nemzet nevében kitagadták, igyekeztek kitagadni a magyarságból Budapestet, a polgárságot, igyekeztek megbélyegezni a kozmopolitizmus névvel minden haladó mozgalmat, szocializmust, naturalizmust, liberalizmust, mindent, ami új volt. Rá kellene mutatni, hogy a századvégi parasztkultusz is mennyire nacionalista jellegű és ugyancsak kirekesztő jellegű volt, szemben a reformkori parasztkultusszal, amely a parasztság értékét azért hangsúlyozta, hogy befogadja a nemzetbe, míg a század végén a parasztkultusz a parasztságra azért mutatott rá, hogy a nemzetből mindent kirekesszen, ami nem tartozik vagy a nagybirtokossághoz, vagy a parasztsághoz. Szerintem ugyancsak fontos hiánya a mai vitának az, hogy nem mutattunk rá a nacionalista jelenségek mellett az antinacionalista törekvésekre, pedig ilyenek is voltak. Az egyiket Vajda János képviselte, a másik nagy képviselője Mocsáry Lajos. Nem véletlen, hogy antinacionalizmusa miatt mindkettő messzemenő üldöztetésben részesült.

NAGY PÉTER*

Két kérdést szeretnék megemlíteni. Az egyik Szabolesi Miklós téziseinek ahhoz a részéhez csatlakozik, amelyben ő a századforduló és a századelő nacionalizmusának formai kérdését veti fel.

Teljes mértékben egyetértek a téziseknek azzal a passzusával, amely szerint — ahogyan ezt Koczka Sándor még részletesebben kifejtette — ez a nacionalizmus, ha történelmi és gazdasági alapjaiban polgári is, ideológiájában erősen dzsentri vagy dzsentroid jellegű, s ez hosszú időre nyomja rá bélyegét a magyar nacionalizmusra, legalábbis annak egy döntő, uralkodó szárnyára még a két világháború közötti időben is. Ennek a nacionalizmusnak az a sajátos kispolgári, értelmiségi réteg a hordozója, amelyet korábban gyűjtőnévvel középosztálynak szoktunk nevezni, és amely tömegében megerősödni és ideológiájában megszilárdulni 1867 után tudott.

*Gyórsírói feljegyzés.

Meggyőződésem szerint ez a bázisa a két világháború közötti nacionalizmusnak. Ebben az időben azonban — most nem szeretnék kitérni a képek azokra a részleteire, árnyalataira, amelyek részben Somogyi Sándor referátumában, részben az azzal kapcsolatos hozzászólásokban elhangzottak — meggyőződésem szerint ez a nacionalizmus lényegileg megváltozott, amikor Magyarország formaiag függetlenné lett, vagyis amikor a Habsburg-monarchia széthullott. Ettől a pillanattól kezdve nálunk a nacionalizmusnak az a védekező formája, vagy árnyalata, amilyen az osztrák szupremáciával szemben korábban még megvolt és meg lehetett, nincs, és teljesen agresszívvé változik az összes környező népekkel szemben. Furesa módon, de logikusan, ez teszi lehetővé azt a teljes érdektelenséget a német veszéllyel szemben, amely — mint jól tudjuk — a harmincas évekkel nálunk bekövetkezett.

Megint csak említeni szeretném — nem tudok részletesebben kitérni rá — hogy milyen jelentősége volt ennek az ideológiának a kidolgozásában és propagálásában Szabó Dezsőnek, aki egyébként ebben a kérdésben kétszer is revideált élete során. Ahogyan ő maga mondta, két „Damaszkusza” is volt. A legszélsőségesebben sovén nacionalista álláspontból indult tanárkodása elején, székesfehérvári éveiben, hogy azután Nagyváradon átváltson, a progresszió hívévé szegődjék, sőt ebben az időben élesen harcoljon is egyes kisebb írásaiiban a nacionalista megnyilvánulások ellen, míg végül a háború alatt újra — és ekkor már véglegesen, vagy majdnem véglegesen — kikössön egy szélsőségesen agresszív nacionalizmus oldalán. Kétségtelen, hogy ennek ő volt a leghatásosabb és legműveltebb szószólója, és igazi népszerűsége éppen akkor tett szert, amikor ő maga erre a legagresszívebb álláspontra eljutott, 1919 és 1922 között, és amikor éppen e kispolgári értelmiségi réteg túlnyomó többségének, vagy legalábbis igen jelentős részének meggyőződésével és indulataival találkozott.

A sajátos és törvényszerű ebben az, hogy amikor szélsőségesen nacionalista, sőt sovén álláspontra jut, ugyanakkor teljesen pesszimistává is válik a nemzet és a nép sorsát illetően. A „tragikus magyarság” koncepcióját egy végtelenen dekadens formáig viszi tovább, a „tragikus optimizmus” álláspontjához, amely állandóan a nemzethalál gondolatával küzd vagy játszik. Jellemző, hogy amikor erről a legagresszívebb álláspontból 1923-tól kezdve, de különösen a húszas évek második felében eltér, amikor elkezd a német veszélyt a legsúlyosabbnak tartani, népszerűsége is rohamosan csökkenni kezd, és egyre inkább csak a fiatalságra, majd rövidesen arra a bizonyos jobboldali radikális fiatalságra korlátozódik, amelyről Szabó Miklós tézi- sei is szólnak.

Szeretnék még kitérni a téziseknek arra a részére, amelyben Szabó Miklós felveti a Móricz—Márai ellentétet. Ezt én hamis ellentétnek érzem. Azt hiszem, egyetértünk mi ebben Szabó Miklóssal, csak a tézis lakonikus volta következtében nem fejthette ki véleményét bővebben. Móricz ugyanis a maga sajátos világában és tehetségében a modernségben sem maradt el. Eddig még sohasem tudtuk komolyabban megvizsgálni, hogyan vagy miben nyilvánul meg nála ez az ösztönös modernség, de felhívnám a figyelmet — pillanatnyilag inkább csak ötletszerűen, de azt hiszem, bizonyíthatóan is — arra, hogy a húszas, de különösen a harmincas években Móricz műveiben van már bizonyos módszerbeli rokonság — sokkal tartottabban, sokkal óvatosabban, sokkal realisztikusabban, a világot és a valóságot sokkal realitásabban nézően — de van egy belső rokonság számos nyugaton akkor vadonatúj modernnel, elsősorban

a monologue interieur használatával. Sokszor meglepő például, hogy az ember bizonyos hangulati rokonságot érez — anélkül, hogy bármilyen közvetlen kapcsolatot tételvezethetnénk fel — Faulkner és Móricz prózája között. A modernség kérdésében a Móricz—Márai ellentéttel kapcsolatban inkább csak az ösztönös, természetesen modern alkotó és egy „modernus doctus”, a sznob-ságig menő „doctus” ellentétéről lehet beszélni, s azt hiszem, erről joggal beszélhetünk is. Hiszen a magyar irodalomban éppen a két háború között bizonyos ilyen megemésztetlen és elsősorban sznob indítású modernkedés számos, talán tetszetős, de mindenesetre nagyon efemer eredményre vezetett.

Nyilvánvaló: nem azt akarom mondani és nem annak szeretnék szószólójává lenni, hogy a formai, módszerbeli újságokat el kell vetni az irodalomban, vagy azokat nem kell felhasználni. Inkább arra szeretnék utalni, hogy ezeket szervesen kell felhasználnia az irodalomnak, szervesen kell kinőnie az alkotó művészetéből, nem pedig pusztán valamely divatos irányzatnak kell hódolni azért, mert divatos. Természetesen az irodalmi életben az utóbbi megjelenése is majdnem elkerülhetetlen, de meggyőződésem szerint ezzel a kritikának és az irodalomtörténetnek éppen a helyes hangsúlyok megfelelő helyre tétele érdekében szembe kell fordulnia. Viszont nem fordíthat hátat a formai eredményeknek, akár a közérthetőség, akár valamilyen szűken értelmezett realizmus címén, amikor ez valóban a műből fakad, az eszmei mondanivaló és a költői meggyőződés szervesen fejlett termékeként jelentkezik az irodalomban.

BÓKA LÁSZLÓ*

Engedjék meg, hogy annak a kiegészítésével kezdjem, amit Komlós Aladár a terminológiai zavarokkal kapcsolatban mondott. Itt különösen Kispéter András felszólalására kell gondolnom, aki nemcsak Bartókot és Kodályt sorolta be kezdeti korszakukban a nacionalisták közé — ami elég sajátos jelenség, hiszen jól tudjuk, hogy Liszt, Wagner, Strauss, Debussy és Stravinszkij voltak útbaindítóik éppen a magyar népzene kutatása és saját zeneiségük megalkotása terén is —, hanem még Ady öskeresésére is utalt, mint bizonyos értelemben nacionalista jelenségre. Ha Dózsára, Csokonaira, Tánicsra, Petőfire vagy Vajdára gondolunk, a terminológiai zavar aránylag kellőképpen dokumentálva van. Nagyon kell vigyáznunk, hogy a nacionalizmus óriási táborát legalább Adyval, Bartókkal és Kodállyal ne szaporítsuk. Vannak ők elegenden.

Az első előadás kitűnő előadójával nem kívánnék ezúttal vitatkozni, inkább csak részleges egyetértésemet jelentem be, hanem Szabolcsi Miklós téziseivel szeretnék foglalkozni, annak előrebocsátásával, hogy ezek a tézisek a hozzászólókat kétszeresen knokautolták. Egyrészt azzal, hogy letettek elének egy vázlatot, amellyel kapcsolatban minden kifogásra azt lehetne mondani, hogy implicite benne van, csak nem volt módja kifejtteni, másrészt pedig a referens távolléte bizonyos szeméremre kötelezi a bírálót, mert borzasztó nehéz egy kifogásra hathatósan visszavágni másfél hónap múlva.

Magát a referátumot egészében nem is érinteném, inkább csak felhívnám a figyelmet egy-két dologra. Felhívnám a figyelmet például arra, hogy amikor

* Gyorsírói feljegyzés.

arról beszél, hogy a polgári rétegekben bizonyos nacionalista áramlat indult meg, és hivatkozik az Új Nemzedékre, a Célra és magára Szabó Dezsőre, keresve annak okát, hogy miképpen tudtak ilyen nacionalista áramlatok olyan gyors sikert elérni a magyar értelmiség körében, én nem maradnék meg az Új Nemzedéknél, amely egyrészt felekezetiileg korlátozott, másrészt elég szűk-körű, vagy a Célnál, amely megindulásától megszűnéséig talán a legalantasabb magyar orgánusok egyike volt. Inkább olyan példákat hoznék fel, mint a Magyarság című napilap, vagy olyan folyóiratot, mint például a Napkelet.

Mi volt ezeknek a hódító ereje? A Magyarság ellenzéki lap volt. Az értelmiség, amely amióta magyar értelmiség van, zömében és egészében ellenzéki jellegű volt, reagált az ellenzéki hangra. Gondoljanak csak arra, milyen éles hírlatok jelentek meg a Magyarságban Klebelsberg kultúrpolitikájáról. De miért reagált rá? Mert azt már nem vette észre ez a politikailag egyébként rendkívül műveletlen és bornirt értelmiség és középosztály — ha szabad ezzel az elavult terminológiával élnünk — hogy ez jobboldali ellenzék. A Napkelet hatásának mi volt a titka? Nem az volt az egyedüli vonzóereje, hogy a Nyugat ellen, mint a baloldali irodalom ellen akart ellenorgánus lenni, hanem hogy szembeszállt a konzervatív akadémiizmussal. Nézzék meg, kik vannak a Napkelet első évfolyamának — amikor a folyóirat valódi hódításait tette — az élgárdájában. Az a fiatal tudós nemzedék, amelyet vassarokkal tiport az akadémiai konzervativizmus. Vagyis egy *ellenzéki hódító ereje volt az*, amely az értelmiséget efelé az egyébként teljesen nacionalista színezetű ellenzéki felé sodorta.

Amikor a népi írók mozgalmáról és más csoportosulásokról beszél és megemlíti olyat, mint a karácsonyizmus, erről jutott eszembe, hogy valami olyankiegészítésre lenne szükség, amelyet Barta János tett annak idején Somogyi Sándor referátumával összefüggésben, aki nagyon helyesen felhívta a figyelmet az irodalmi társaságoknak és ezeknek a félhivatalos vagy hivatalos közületeknek nem elhanyagolható szerepére. Ilyenkor mindig az a szörnyű hiányérzetem van, amire az egész irodalomtörténetírásunkkal kapcsolatban is mindig ráérzek, hogy elhanyagoljuk az ifjúsági irodalom és az ifjúsági mozgalmak szerepét.

Gondoljanak csak arra, hogy ugyanakkor, amikor még volt egy olyan értelmiség, amely mégis csak a Nyugat harcaiban nőtt fel, hova kerültek ennek a gyerekei? Bekerültek a cserkészmozgalomba, a kongreganista mozgalmakba, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület mozgalmába, a Soli Deo Gloria mozgalmába. Olvasmányuk a Zászlónk, Az Erő volt és egyéb ifjúsági orgánusok. Volt egy olyan generációs szakadás, amely a polgári radikalizmushoz fűződő felnőttek és az ellenforradalom alatt felnőtt fiatalok között alakult ki. Hogy azután a fiatalok mit olvastak? Én Radványi Kálmán nem kedves emlékeztetőjére emlékeztetem azokat, akik akkoriban voltak fiatalok. Vagy olyan irredenta regényekre, mint Hamvas Józsefnek a Magyar erdők háborúja című regénye, amely röviden arról szólt, hogy ha Magyarországot beerdősítik lángoló hazafiságukban a magyarok, ez olyan nordikus éghajlatot teremt nyugaton, hogy Párizsban és Londonban örökös lesz a hó, és aztán a magyarok csak az ország helyreállításának fejében hajlandók kivágni ezeket a fákat, visszahódítva az országot. Ezeket tömegével olvasta az ifjúság. Hiszen tudjuk, hogy ezeknek a publicitása nagyobb volt, mint bármilyen más orgánusé, mert ha egy osztályba egy vagy két példány járt, azt mindenki elolvasta. Ha tehát árnyaltan feldolgozzuk ennek a kornak a történetét, nagyon hasznos

lenne megnéznünk azt a felekezetiileg is árnyalt, jobboldali, nacionalista fertőzetet, amely ezekből a mozgalmakból ebben az időben áradt.

A mai urbánus-népies ellentét kérdésében — bár én itt is meghökkenem, mert e percben nem érzem olyan lángolóan a kérdést — felmerül a kommunista írócsoporthoz a polgári radikalizmus oldaláról érkezett alkotók szerepének értékelése. Nem tudtam eldönteni, kik ezek. Később aztán már egyenesen elsápadtam, amikor azt olvastam, hogy kritikai életünkben fiatal íróink egy csoportjánál, irodalmunk polgári humanista szárnyánál... stb. — erre márcsak a tükör előtt tudtam volna válaszolni, hogy nem én vagyok-e. Én azonban ezt a polgári humanista szárnyat nem látom az irodalmi életben olyan jelentőségűnek, hogy azzal egy ilyen nagyon rövidre fogott tézisgyűjteményben érdemes lenne foglalkozni.

Mármost ami a kérdések lényegét illeti, ha a polgári nacionalizmus kérdéseiről beszélünk a két világháború között, akkor fel kell figyelniünk egy sajátos jelenségre. Vajon a magyar irodalomban a valóságos polgárságból származó, vagy a valóságos polgári érdekekhez kapcsolódó írók vannak-e? Nem inkább arról van-e szó — és ez megdöbbenítő tapasztalatunk —, hogy a polgárság nacionalizmusát egy nosztalgikus, társadalmi bázis nélküliségében a polgári magatartásához kapcsolódni akaró réteg képviseli. Itt olyan írók, akiknek a valóságos polgársághoz lényegileg semmi közük nincs, az ellenforradalom fasizálódó barbársága következtében valósággal felöltik magukra, mint egy egyenruhát ezt a polgári magatartást és hozzákapcsolódnak.

Nagyon sokat gondolkoztam például azon, kit lehetne a magyar irodalomban joggal polgári írónak nevezni, és Kosztolányi Dezsőn kívül egyetlen egyet sem találtam. Még Márai sem az — minden ellenkező híreszteléssel szemben. Az igazi polgárság irodalmi világa ugyanis kívül áll a két világháború közötti irodalmi életen. Az igazi polgárság változatlanul dzsentroid, ahogyan Szabolesi nevezi őket. Az igazi polgárság tartja fenn Herczeg Ferencet, — hogy regresszív sorrendben menjünk — Ilarsányi Zsoltot, Zilahy Lajost, Csathó Kálmánt. Ez a kör az, amely a polgárságra hat, amelyhez a polgárság csatlakozik, mert a polgárság világa ez. A polgárság, a valóságos polgár birtokot vásárol, mintagazdasága van, és kilépve az Angol-Magyar Bank trezorjából, felnéz az égbe és azt mondja: „Már kellene egy kis eső” és autóján elvonul a birtokára.

Milyen polgári magatartással találkozunk, amely ezt a polgári nacionalizmust élteti? Ez sem egy tömbből való, ez sem egy kőből hasított. Az egyik Babitsék restaurációs polgári magatartása, akik a világháború alatti és a forradalmak alatti előrefutásukból visszatántorulva a polgári liberalizmusnál, apáik világnézeténél, apáik világánál, a „rég jó idők” világánál megállapodnak — ahogyan ezt Szabolesi is kifejtette. Van ezenkívül egy másik ága, ahol határozottan és világosan lehet látni, hogy itt nemcsak restaurációról van szó, hanem egyenesen választották ezt a világnézetet. Gondoljanak olyan tisztelt nevekre, mint Hevesi András és Halász Gábor. Gondoljanak Hevesi András „1902-es évjárat” című cikkére, ahol egyenesen kimondja, hogy reakciósok vagyunk. Mi úgy döntöttünk a forradalom után, hogy reakciósok leszünk, és mindenfajta forradalmi, progresszív magatartástól tartózkodni fogunk, mert a forradalmi tapasztalatok azoktól minket visszariasztottak. Itt fel lehet ismerni, hogy bizonyos jelenségektől, a forradalomtól és a növekvő fasizmustól visszariadva, belemenekültek egy művileg előállított polgári magatartásba.

És nem kétséges, hogy a szélsőjobboldal teljes bornirtsága és Babitsék restaurációja, valamint a dzsentroid romantika között ez volt a veszedelmesebb és egyúttal a nagyobb hatású álláspont, mert ez rendkívül igényes volt. Ez volt a válságosabb is, ez volt a legnagyobb belső feszültséget mutató is, mert visszatért a felvilágosodáshoz. Ebből a kezdetben önként választott polgári magatartásból — ha emlékeznek rá — végül a felvilágosodásnak egy óriási glóriája világlott fel. Gondoljanak csak a „Búcsú a vándorévektől”-ben kifejtett felvilágosodás-elméletre. Ebben az esetben tehát a felvilágosodás a forradalom-ellenességet, a mindenfajta forradalmi megoldástól való tartózkodást jelenti, viszont minél jobban visszatértek a felvilágosodás eszmevilágához, annál jobban válságba sodródtak, hiszen a felvilágosodás eszmevilágában mindenütt benne van a forradalom lehetősége.

Gondoljanak itt Szerb Antal fejlődésének arra az utolsó szakaszára, amikor az utolsó pillanatokban szinte az a világ dőlt a fejére, amelyet kiépített magának teljes jóhiszeműségében, amely azonban tarthatatlan volt, s így egyre inkább arra kényszerült, hogy olyan dolgokat mondjon ki, amiknek a kimondásától tartózkodott volna egy nyugodalmasabb korszakban.

Ebben a korban fel kell figyelni arra is, hogy a nacionalizmus minduntalan egy sajátos illuzionizmussal van összekötve. Ennek a nacionalizmusnak az elemi részei sehol sem igazak. Hadd mondjak el néhányat e kor legmagasabb szintű jelszavai közül. Ilyen a virtuális Magyarország. Egy olyan humanizmus eszméjének a felvetése, amely a humanizmus korában abban a formában és értelemben, ahogyan azt az Apolló körében Kardos Tibor kitűnő barátunk irányításával elképzeltük, nem volt. Ez azután végül kiterelbesedett a magyar múltnak egy teljes fikciójává. A virtuális Magyarország jelszavával az értelmiség, a tudós értelmiség, egy olyan magyar múltat teremtett maga alá, amilyen virtuális Magyarország sohasem volt. Volt Mátyás és volt mátyási humanizmus, és volt magyar középkor is, de az nem ez volt.

A másik fikció, a Latin Európa, Cs. Szabó jelszava volt, amely egyszerűen a magyarság kialakulásából, bizonyos történeti okokból — és ebben a pillanatban mindegy, hogy milyen történeti okokból — konstruált egy olyan magyarság-képet, amely közvetlenül a latinsághoz van kapcsolva, amelyben a körülöttünk élő népek, a szlávok, a németek hatása eltűnt, hogy egy bizonyos minőségű vagy típusú magyarság-eszményt tudjon teremteni, ami végül olyan konzekvenciákra vezetett, hogy mennyivel jobb lenne, ha Pest környékén nem svábok, hanem vallonok lennének, és amelynek olyan billegői voltak, hogy amikor ez a Latin Európa című tanulmány a Haza és nagyvilág című kötetben megjelent, kiderült, hogy ez csak a múltra vonatkozik, mert jelenleg szerinte a németek azok, akik égen, földön és víz alatt felkelnek védeni az európai kultúrát.

Ilyen a Márai-féle nagypolgári hagyomány fikciója, amely legerősebben a „Féltékenyek” című regényében nyert kifejezést. Ott egy olyan magyar urbanitásról, a magyar polgárságnak egy olyan eszményi képéről, a sajátos magyar kereskedőről van szó, aki körülbelül olyan volt, amilyennek Thomas Mann még a valóságos hannoverieket sem merte volna ábrázolni. Olyan polgári eszményt ábrázoltak tehát, amely mögött nem volt a valóságban semmi, még akkor sem, ha Kassa valaha valóban a magyar urbanitás városa volt, de annak az urbanitásnak nem volt olyan városa, mint amilyent Márai ábrázolt.

Gondoljanak annak a „történeti” magyarságnak az eszményére, amelyet — elég ha neveket mondok — végeredményben Szekfű, Pethő Sándor, Joó Tibor alkottak meg — hogy több nevet ne említsek, — s amely egy olyan magyar nemesi, függetlenségi, alkotmányos, inkább Széchenyihez húzó, a kuruc-korban labancruhában is igaz magyarság jellegét adta a történeti magyarságnak, amely sohasem létezett ebben a formájában. Amilyen mértékben dobja fel a felszabadulás utáni kutatás a valóságos forrásokat és teszi ezeket hozzáférhetővé, olyan mértékben lepleződik le ennek teljes belső hazugsága.

Gondoljanak végül arra a két világháború között önmagát a legforradalmibbnak tartó illúzióra, amely egy kicsit a szociáldemokratizmusból, egy kicsit a fabianizmusból, egy amolyan nyugati típusú szocialista magatartásból és egy kicsit abból a polgári radikalizmusból alakult ki, amelyet visszavetítettek az első világháború előtti időbe és amely — mondjuk — 1918. október 31-én tetőzött. Csak el kell olvasni a kor memoárirövidelmét, hogyan beszéltek erről a magatartásról, amelyet ma röviden harmadikutas magatartásnak nevezünk, és amelyet Ignótus, Vámbéry Rusztem, Supka és Márai, de akár olyan kitűnő emberek is, mint Benedek Marcell és Gáspár Zoltán alkottak maguknak, s amelynek olyan közbülső állomásai voltak a politikai fejlődés során, mint a Toll, a Szép Szó, a Századunk. Ila az ember ezeket megnézi, azt látja, hogy itt minden jelszó mögött volt egy olyan történelmi helyzet, amelyet utólag, mesterségesen teremtetek meg, s ez volt a bázisa ennek a magatartásnak. Természetesen, nem lehetett aztán csodálkozni, hogy ez a magatartás minduntalan falba ütközött és akkor porként omlott össze. Kiderült, hogy az oszlopok malterből vannak kavarva, a márvány csak rá van festve a falra, s amikor megbökik, leszakad a vakolat, s mögötte ott van az a papendekli, vagy az a recés fonal, amelyre az egészet szinpadi díszletként felfestették.

Nem csoda, hogy mikor ezek a legkülönbözőbb előjelű magatartások a valóságos történeti helyzet elkomorodása következtében válságba jutottak, nemcsak hogy elborzadtak, hanem legtöbbjük szépen egy karámba csúszott bele. Amikor megszervezték a németországi nagy körutat a Nyugat írói, Cs. Szabó ugyanolyan lelkesen megírta, most már tudja, hogy mi a porosz büszkeség alapja, mert ott vannak a poroszok csodálatos hősi halottai, akik Nagy Frigyes korában ugyanúgy hullottak el, mint most Hitler korában. A Nyugatban jelent meg ez a vallomás. Megjelentek Szabó Lőrinc riportjai a Magyarországon, megjelent egy könyvecske Amerikáról stb. stb. Egyszer csak összeomlva, valami realitáshoz kapcsolódva, az éppen kéznél kinálkozó legmocskosabb realitásban voltak kénytelenek belekapcsolódni. Egy olyan mértékű illuzionizmus van itt, amelyhez képest a XIX. század második felének nemzeti illuzionizmusa egyszerű gyermekjáték, egyszerű és bizonyos mértékben legalábbis jóhiszemű volt.

Mert hiszen a két világháború közötti nacionalizmusnak az a legnagyobb hibája, hogy nem fogadhatjuk el jóhiszeműnek. Semmilyen formában nem fogadhatjuk el jóhiszeműnek, mert hiszen tudjuk, hogy a kulturális életben nem a mennyiség számít, hanem az először kimondott szó, az először megessett esemény. Attól a perctől kezdve, hogy valaki felrepült egy gépen a levegőbe, a többi közlekedési eszköz elavult. Attól a perctől kezdve, hogy egy forradalom győzött — ha csak a Föld egyetlen pontján is történt meg — a forradalom lehetséges. Attól a perctől kezdve, hogy a Föld egy részén megvalósult a szocializmus, a szocializmus már nem utópia, hanem van. Attól

a pillanattól kezdve, hogy József Attila megírta első versét, Babits, Kosztolányi és a többi szent nevek már egy előző irodalmi korszakhoz tartoznak, és új korszak kezdődött.

A helyzetet még sokkal komplikáltabbá teszi az, hogy a radikális polgári demokratikus mozgalmak irodalma, tehát summásan a Nyugat mozgalma nem a század első két évtizedében hódítja meg olvasóközönségét, hanem 1919 után. Soha — A Holnapot beleértve — 1919 előtt az Ady-matinék, a Nyugat-estek nem közelítették meg azt a térhódítást, műveik nem érték el azt a példányszámot, népszerűségük nem közelítette meg azt a népszerűséget, amit éppen a húszas években értek el. Miközben a közízlést és bizonyos mértékben a közgondolkodást ekkor hódítja meg ez az egészében a polgári radikalizmuson túlmentnek tekintendő irodalom, a Nyugat hőseinek egy része ettől a liberalizmustól visszalép. A felnövő fiatal nemzedék már generációs távolságban van tőlük, s ami az irodalmat illeti, már konkurrenciában van, már saját útján indul el. Van tehát egy belső feszültség, amelyet nagyon nehéz kitapintani. Ha aztán egyszer kirobban — mint ahogyan láttuk az európai irodalom története kérdésében Halász Gábor és Babits között és az egészen fiatal Nyugat-nemzedék és Babits között, akár hogyan kanosszáztak később, akár hogyan intéződött el ez a kérdés —, látható, hogy még a látszólag egy táborba tartozók között sincs már egyetértés a legfontosabb elvi kérdésekben. És ez az egyetértés többé nem teremthető meg, hiszen olyan bázison vitatkoznak, amely felett elmúlt az idő. És nem hajlandók vagy egyelőre nem tudják ezt meglátni. Nem történt még meg az a fordulat, amely majd az irodalom központjába József Attilát, a közgondolkodás központjába pedig egyértelműen az 1917-es, 1919-es forradalmi korszakot fogja odaállítani, mint a XX. század döntő fordulóját.

Gondoljanak arra, hogy ez az illuzionizmus — bizonyos mértékig reálisabban — folytatódik ebben a bonyolult és összetett helyzetben a felszabadulás előtti utolsó pillanatokig, és sehol sem egyértelmű. Ha a népi írókra gondolunk, van egy sajátos, beszűkült, paraszti nacionalizmus, egy národnyik-nacionalizmus a népi írók mozgalmában, de nagyon nehéz elszakadni tőle a becsületes szándékúaknak, mert ebben mozdul azért valami a paraszti forradalmiság felé is. Mindenki érzi, hogy egész dialektikájuk, gondolatmenetük, ha nem is azonos a marxizmuséval, de 1919 nélkül, a marxizmus nélkül nem így alakult volna. A rokon hangok azért kicsengenek belőle.

Vagy gondoljanak például arra, hogy van egy olyan nagy illúzió, mint amilyen a Briand-Stresemán-korszak illúziója: a határok spiritualizálódása, a Népszövetségben a cooperation intellectuelle. Gombocz Zoltán ül az asztal egyik oldalán, Titulescu a másik oldalán, és elkezdenek egymással tárgyalni, amikor egyszer csak Benes magához hívja a Sárlos mozgalom fiataljait és lehetővé teszi, hogy Csehszlovákiába bejussanak a magyar könyvek és viszont.

Szóval itt is védekezésbe szorult a polgárság, amely érzi a szélsőjobboldali erők növekvő szorítását, mint ahogy azt is, hogy feltartóztathatatlanul jön a növekvő forradalmiság, hogy van egy Szovjetunió, mert a valóságos polgárságnak nem voltak ezen a téren naiv illúziói. Azok biztosan tudták, hogy ez van, és hogy ez veszedelmes számukra. Tesznek is bizonyos gesztusokat, hogy azt a látszatot keltsék: egy agresszív, gyalázatos és megoldhatatlan helyzetekbe sodró nacionalizmus helyett van más megoldás is. Ebből a kutyaszorítóból azonban borzasztó nehezen tudnak kijönni. Gondoljanak a helyzetnek olyan ábrázolására, mint Herriot-é, aki azt bizonygatta, hogy le van rakva az Európai

Egyesült Államok fundációja, igazán csak az van hátra, hogy egymás nyakába boruljunk és szeressük egymást. Megjelenik a könyv, és utána elkezdnek csatogni a fegyverek, ahelyett, hogy ezeket a meglevő intézményeket kellőképpen felhasználják.

Az irodalom, az értelmiség és a sajtó minduntalan az illúziót keresi, a társadalmi bázist, s hogy nem lehet a felmentvényt megadni ezért, azt nyugodtan kijelenthetem, hiszen akkor éltem és írtam. Tehát saját magamnak sem adhatok felmentvényt. Ugyanakkor ebben a világban már benne van az, ami ezekre a kérdésekre a megoldást meghozza. Ebben a világban már ott mozognak azok a gondolatok, amelyek a sovén nacionalizmus és a kozmopolitizmus helyébe az igazi hazafiságot és internacionalizmust fogják alkotni. Ezt nem utólag képzeljük bele. Gondoljanak Bartók Béla szovjetunióbeli útjára és a Zenei Szemlének arra a számára, amelyből ma is csak ronggyá tépett példányok találhatók, ahol beszámolt a látottakról. Gondoljanak Zsirai Miklósnak finn-ugor rokonságunkról szóló könyvére és egyetemi előadásaira, amelyekben először bontakozott ki egy olyan kép, hogy a nemzetiségek egy nagy államegységen belül — amelyről mi úgy tudtuk, hogy imperialista és elnyomó hatalom — nem elpusztulnak, hanem kulturálisan elkezdnek emelkedni. Gondoljanak arra, hogy azért Solohov, Pantyelejev, Katájev stb. egyszer csak beszivárognak az irodalmi köztudatba. Az Új Hangot egy időben — bár nagyon rövid ideig — futni is engedik. Ha kolportázsjogot persze nem is kap, de a közkönyvtárakban hozzáférhető. Gondoljanak arra, hogy feltűnnek a szovjet filmek. Aki kiment Pozsonyba, láthatta őket. Van tehát egy megoldás lehetősége, ez mutatja. És itt élt és írt József Attila. Ismétlem, ha egyedül lett volna, ha nem is tudtuk volna, hogy ugyanakkor nemcsak József Attila van jelen, hanem befutott Bölöni Ady-könyve, Révai tanulmánya — ha nem is saját nevéen —, valamint Ady-tanulmánya az Új Hangon keresztül, már az is mutat valamit. Gondoljanak arra, hogy Barta Lajos a háború kitörésének pillanatáig Bécs és Pozsony között utazgatva százával küldöztette leveleit, szervezett, könyveket küldött, mi pedig szaladgáltunk hozzá és hordtuk tőle az üzeneteket. Gondoljanak arra, hogyan szivárgott be a filmtudományon keresztül Balázs Béla neve és egy-egy szépirodalmi munkája.

Valahogy itt mindig jelen volt egy másfajta magatartás, ha nem is legtisztább formában, nem is mindig legmagasabb megvalósulásában. Gondoljanak arra, amikor Komját Aladár halála után megérkezett Pestre posthumus kötete, és bizonyos indulókról, amelyeket itt Budapesten énekeltek, abból tudta meg a magyar olvasó, hogy azoknak ő a szerzője. Ugyanígy tudta meg ugyanezt egyes versekről.

Mindaz, amit elmondtam, szétszórt, legalább olyan vázlatos és hevenyészett adatok összessége, mint Szabolesi barátom előtttem heverő műve, de mindez azt bizonyítja, hogy ezt a kérdést sokkal árnyaltabban, sokkal differenciáltabban kell megtárgyalnunk és főleg feldolgoznunk. Meg kell tárgyalnunk és fel kell dolgoznunk, mert ennek a nacionalizmusnak, amely a két világháború között tetőzött, amelynek utóhatása igenis itt van közöttünk, olvassuk, halljuk, érezzük gesztusokban, ennek van a legnagyobb veszedeleme, mert e mögött a nacionalizmus mögött már nincs valóságos társadalmi bázis és nincs benne egy szemernyi jóhiszeműség sem. Még ha jóhiszemű és tisztességes emberek is estek áldozatul, koncepciója akkor sem lehet jóhiszemű 1917 után, Európában.

KIRÁLY ISTVÁN

A megbeszélés során — nem utolsó sorban Komlós Aladár hozzászólása révén — felszínre került a vita egyik fő fogyatékosága: a nacionalizmus bírálata nem mindig s nem elég következetesen a kétféle nemzet, kétféle kultúra lenini elve alapján, nem mindig az igazi hazafiság nevében történt. A nacionalizmus burzsoá gondolat: tartalma, jelentése a polgárság történelmi útjának s szerepének megfelelően változik. Haladó lehet, amikor egybeesnek a polgári osztálycélok s a haladás kívánalmai; retrográd tartalommal telítődik, amikor a történelem sodra a burzsoáziával szembekerül. A burzsoázia mellett azonban mindig, a történelem minden szakaszán ott van a nép is: a nacionalizmus mellett ott van az igazi hazaszeretet is, s az előbbi jellegét igazán felmérni csak ezt az utóbbit szem előtt tartva lehet. S a vita olykor ezt mulasztotta el. Innen eredtek bizonyos torzulásai. Csak néhányat kiragadva közölök:

Ila a nacionalizmust nem következetesen az igazi hazafiság oldaláról ítéljük meg, félős, hogy igazolódik, mintegy menlevelet kap a nemzeti nihilizmus. Ezt pedig igazolni nem lehet, ez ellen küzdeni kell. Mert ha efelé eltompul a teoretikus érzék, nem lehet helyesen súlyuknak, jelentőségüknek megfelelően felmérni a nacionalizmus egyes káros jelenségeit sem.

A referátumokban több helyütt előfordul például — különös hangsúllyal — a provincializmus kérdése. A nacionalizmus és a provincializmus közé szinte egyenlőségjel tevődött. Nem vitás, hogy a magyar nacionalizmusnak egyik jelentős ismérve volt ez. Meglelhető már a rendi nacionalizmusban is. Ezt fejezte ki az „extra Hungariam non est vita” jelszó. Ott élt ez Jókai Új földesurának naiv, romantikus álmaiban. Ott volt a népi írók úgynevezett „hungarocentrikus szemléletében”, amely szűk magyar perspektívából kívánta nézni és megítélni az egész világot. Tény tehát, hogy történelmi útján a magyar nacionalizmusnak mindig egyik járuléka volt a provincializmus. Mégis: ha túlzottan előtérbe állítjuk, ha a nacionalizmust mintegy ezzel azonosítjuk, félős, hogy bírálat nélkül hagyjuk, a nacionalizmusnak más legalább olyan veszélyes formáit. Kemény Zsigmondra vagy Szekfű Gyulára nem lehet ráfogni például, hogy provinciális gondolkodók voltak. De hogy az ő nacionalizmusuk — legalábbis pályájuk egy jelentős, fontos szakaszán — sokkalta károsabb volt a Jókai-féle vagy a népi íróktól képviselt provinciális ízű nacionalizmusnál — az azt hiszem nem lehet vitás. Somogyi Sándor értékes, gondolatgazdag referátumában mégis elmosódott némileg ez a különbség. Jókai úgy került ki a referátumából, mint aki a nacionalizmus csúcsát jelenti, Kemény pedig bizonyos mértékig „tisztán maradt”, sőt vele kapcsolatban elhangzottak olyan megjegyzések is, melyek igaz magyarságszeretetét emlegették, a neve mindvégig ott állt az Arany Jánosé mellett.

Fel kell itt vetni egy irodalomtörténeti problémát. Szerintem nem kötelességünk átvenni azt a Gyulaitól kialakított és áthagyományozott kritikai koncepciót, amely szoros egységben látja és tárgyalja Aranyt és Keményt. Nincsen köztük töretlen egység, sőt az egységnél jelentősebb olykor a különbség. Hogy csak egyetlen tényre utaljak: Arany sohasem tagadta meg a forradalmat, Kemény viszont igen. Márpedig a marxista igényű irodalomtörténetírásban ez nem elhanyagolható mozzanat. Sajnos Somogyi elvtárs mégis adott-nak vette a két író egységét, Arany kapcsán tárgyalta az egész Keménykérdést.

Milyen torzulásokat okozott ez a szemlélet a 67 előtti nacionalizmus értékelésében? Innen eredt mindenekelőtt az, hogy helytelenül rajzolódtak ki a

frontok. Elsikkadtak a Jókai világképében a nacionalizmus mögött is meglevő értékes hazafias vonások, Kemény ellenforradalmi nacionalizmusa viszont szinte felmentést kapott. Pedig Kemény nacionalizmusában először jelent meg az a gondolat, amely szerint magyarnak lenni és forradalomellenesnek lenni egyet jelent. Nem véletlen, hogy a 19 utáni ellenforradalom nacionalista ideológiájának kialakítói Kemény műveihöz mentek vissza mint eszmei forráshoz. Nagyon helyes, hogy Somogyi elvtárs bírálta a Jókai világképének provinciálisizmusát, nacionalista vonásait, de sokkal nagyobb erővel kellett volna bíráltni Kemény ellenforradalmi nacionalizmusát. Csak így lehetett volna teljes képet adni.

Ahol a nacionalizmus bírálata nem következetesen népi alapról, az igaz hazafiság alapjáról történik, ahol a nacionalizmust bírálva a kozmopolitizmus felé nem vonódnak éles elvi határok: elkerülhetetlenek az ilyen torzulások. Vádoltak padjára kerül -- nagyon helyesen -- a provinciális vonásokkal telített nacionalizmus, de nem tudja elég mélyen s következetesen felmérni az elemzés a nacionalizmus más, mondjuk így „kulturáltabb”, „szélesebb látókörű” formáit. Az árnyalás pontatlanná válik. Ez történt például az ún. turanizmus kérdésében is. Zempléni Árpád turanizmusát éles szavakkal ítélte el a referátum. S a gondolatot mentegetni hiba is lenne. A mindjobban elprovinciálizáló 48-asságnak egyik kései terméke volt ez a hamis nacionalista illúzió. Mégis a kor nacionalista eszméi között nem ez volt a legveszélyesebb, a legmegtévesztőbb.

Hiszen a turanizmus magyarkodó délibábja mögött ott bújkált egy olyan politikai elképzelés is, amely német vonzásból szeretne volna kiragadni a nemzeti sorst. Nem véletlen, hogy mikor ez a gondolat utoljára felbukkant, a Magyar Írás c. folyóiratban az 1920-as évek végén: az itt kifejtett valóban zavaros, valóban nacionalista „turáni szláv parasztállam” koncepcióval nemcsak a baloldali erők szálltak vitába, hanem vitába szállt a Szekfű Gyula szerkesztette Magyar Szemle is. S mondani sem kell, hogy a kétféle kritika nem volt azonos. A baloldal bírálatában egy önmagában, elvontan helyes szándékú törekvést védett a kritika a félresiklató nacionalista fertőzéstől. A jobboldal kritikájában viszont az önmagát a megbélyegzett „kismagyar gondolattal” szemben „nagy magyar gondolatnak” nevező ellenforradalmi nacionalizmus tiltakozott egy egyelőre zavaros, de mégis helyes irányba tapogatózó törekvés ellen. Szekfű Gyulát nemcsak a „turáni szláv parasztállam” elképzelésnek provinciális jellege bántotta, hanem sokkalta inkább az, hogy ebben a gondolatban — ha egyelőre zavaros formában is — de a szomszédos keleti népekkel keresett megbékélést egy erjedő lázadó szándék. Szekfű Gyula kritikájában az ellenforradalmi nacionalizmushoz elválaszthatatlanul hozzátartozó irredentizmus és szovjetellenesség élt vétőjogával.

Félreértés ne essék: nem a provinciális nacionalizmust kívánom védeni ezekkel a megjegyzésekkel, pusztán csak arra szeretnék figyelmeztetni: a nacionalizmus bírálatát nem lehet pusztán a provincializmus kritikájára szűkíteni. Nem provinciális, hanem mondjuk így: kozmopolita alapokon is lehetséges nacionalizmus. Tanulságos példát szolgáltatnak erre a Fejtő Ferenc-féle imperialista zsoldban élő magyarkodók. S a nacionalizmus egyaránt veszélyes, akár „provinciális”, akár „világpolgári”. S csak úgy tudjuk valóban leleplezni, ha a nép, az igazi hazafiság érdekei felől nézzük, ítéljük meg mindig a nemzeti sors élő s időszerű kérdéseit.

S csak így tudjuk igazán megbírálni a provinciális jellegű nacionalizmust

is. Megint egy példával szeretném ezt érzékeltetni. A vita során elhangzott olyan vélemény is, amely szerint a Bach-korszak kapesán nem is lehet szólni negatív értelemben vett, tehát bírálendő nacionalizmusról: hiszen a nemzet védte ekkor egy elnyomó hatalommal szemben a maga veszélyeztetett létét. A nacionalizmus hamis értelmezése, tartalmának pontos nem értése rejlik e mögött a gondolat mögött. LENIN több írásában megkülönbözteti a nacionalizmusnak két történelmileg más-más gyökerű, de mégis azonos irányba ható formáját. Különválasztja a nagy népek nacionalizmusát, kiket hódító sovinszta politikára tett hajlamossá történelmi útjuk. S ettől megkülönbözteti a kis népek gyanakvó, elzárkózó, „provinciális”, „helyi” nacionalizmusát, melyet a nemzeti lét állandó fenyegetettsége ültetett el bennük. Bennünket sajátos történelmi utunk a nacionalizmus mindkét formájára egyaránt hajlamossá tett. Hiszen egyszerre voltunk elnyomott s elnyomó nemzet. A legsúlyosabb hiba lenne, ha múltunknak csak a „nagyhatalmi” sovinszta nacionalizmusát ítélnénk el, s nem vennénk számba az elzárkózó, „helyi” nacionalizmus buktató korlátjait. Az a szemlélet, amely nem az igaz hazafiság mércéjével, a nép érdekében mér és ítél, erre pedig könnyen hajlamos. Holott ki nem látná, hogyan mossa el pl. a Bach-korszak idején a „jó magyar ember” megbocsátó fogalmában Jókai nem támadó, hanem „védekező” nacionalizmusa a határvonalat a birtokos osztály és a nép között, hogyan születik meg ennek nyomán a dzsentrí-romantika, s hogyan keresztezi ez a szemlélet az igazi hazafiság történelmi érdekeit. Vagy egy másik példát mondva: Szabó Dezsőt senki sem vádolhatja azzal, hogy nagyhatalmi álmai voltak, hogy hódítani vágyott. Senki sem vádolhatja azzal, hogy lenézte az idegen nemzetiségeket. Arról azonban, hogy Szabó Dezső nacionalista, mégpedig mélyen és károsan nacionalista volt, hogy egy csomó beteges, elzárkózó nacionalista előítéletet hordott magában, amelyek keresztezték a haladás útjait, az igazi népi érdeket — azt hiszem, vitázni sem kell.

Ezért fontos a kétféle nemzet, kétféle kultúra lenini elvét állandóan szem előtt tartani, ezért lényeges a nacionalizmus problémáit az igazi hazafiság, a népi hazafiság tükrében tárgyalni. Csak így lehet helyesen felmérni s megítélni a nacionalizmus különféle formáit és problémáit, csak így lehet az elzárkózó provinciális jellegű nacionalizmus és a kozmopolita köntösben fellépő nacionalizmus felé, a 30-as évek burzsoá nacionalizmusának egyik kedves műszavával élve: az ún. „kismagyar” és a „nagy magyar gondolat” felé egyaránt határt vonni.

MARTINKÓ ANDRÁS

Tóth Dezső és Somogyi Sándor egyaránt kitűnő referátumaihoz kapcsolódva, három olyan szempontot vetnék fel, melyet a reformkor és az önkényuralom nacionalizmusának majdani teljesebb, árnyaltabb kidolgozása során érdemes lenne a mostaninál erősebben tekintetbe venni.

1. Somogyi Sándor helyesen állapítja meg, hogy az 1850 és 1870 közötti szakaszban — ha a kor legjelesebb íróit tekintjük — nehezen jellemezhető az a különbség, mely a nacionalizmus tekintetében e kort a megelőző reformkortól elkülöníti. Ez igaz, azonban a nacionalizmusnak, de általában a nemzeti ideológia bármely komponensének irodalomtörténeti vizsgálatában módszertanilag nem helyes csak a legnagyobb írók ideológiai álláspontjának vizsgálatára szor-
szc.

rítkoznunk. Ezek történetileg, a fejlődés távlatából tekintve, retrospective ugyan igazabban fejezik ki egy-egy korszak ideológiáját, ám szinkron szempontból a közepes vagy éppen ötödrangú írók sokszor (nem mindig!) jellemzőbbek lehetnek. Az önkényuralom éveire például jellemzőbb Lisznyayék provinciális nacionalizmusa, a korabeli „történelmi” drámák, népszínművek ideológiája, mint a legnagyobbak önkínzó gyöttrődése, lelkiismeretvizsgáló igazságkeresése, történelemfilozófiát, nemzeti esztétikát építő szándéka. Barta János említette már, hogy a nagy írónál milyen sok áttételen keresztül jelentkezik bizonyos ideológia. És valóban: a kisebb író a valóságot általában nyersebben, közvetlenebbül, tipizáltanabbul adja, művéből sokkal jobban hiányzik a művészi átélésnek az a bonyolult folyamata, mely ugyanakkor, amikor tükrözés, egyben fénytörés, azaz amikor alakítás, egyben átalakítás is. Ez tehát azt jelenti, hogy egy-egy kor közgondolkodása a kisebb írónál közvetlenebbül, alakítatlanabbul letapogatható, könnyebben megragadható... Ebből a szempontból Tóth Dezsőtől is szívesen hallottam volna valamit például a reform-nacionalizmus és az irodalom elszurnalizálódása közti kapcsolatról. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a tárca, az életkép, az útirajz, általában a virgonc újdondások műfajai a polgárosodás ütemének meggyorsulását s ezzel kapcsolatban a nacionalizmus polgáribbá válásának folyamatát jelzik... A fordítottjára is egy példa: amikor Tóth Dezső egy kisebb jelentőségű íróhoz, Kuthy Lajoshoz nyúlt, a reform-nacionalizmusnak rögtön egy olyan retrográd vonására mutathatott rá, mint amilyen az antiszemitizmus. (E téren nem is Kuthy az első, Nagy Ignác már megelőzte ebben.) Nem kell persze modern értelemben vett antiszemitizmusra gondolni, hiszen végső soron csak arról van szó, hogy az író egy alakot keres, aki abban a korban kívül áll a már nemzetinek felfogott társadalmon, s aki a műben a nemzet valamely osztályának, rétegének megsértése nélkül a gonoszságokat el fogja követni. Ilyen alak lehetne abban a korban a cigány, de lehetne egy idegen is, ahogy a *Hazai rejtelmek*ben Móric zsidó mellett valóban egy idegen szerepel gonoszként. (Csak utalok ugyanakkor Petőfinek e kérdésben a 48-as Naplóban képviselt internacionalista humanizmusára.)

2. Egy korszak nacionalizmusáról sohasem lehet egészen tiszta képünk, ha csak a szorosan vett szépirodalmat tekintjük. Mindenképpen kíváncsok a határos területeknek, például a publicisztikának, a röpiratoknak, levelezésnek számbavétele is. Ha viszont ez utóbbiakat mellőzzük, akkor egyenlő mértékkel mérjük. Keményt például az előttem szóló Király István sommásan az „ellenforradalmi nacionalista” megjelöléssel intézte el. Ez a röpiratíró Keményre vitathatatlanul helytálló, de ugyancsak nehéz lenne a röpiratok ismerete nélkül kimutatni az ellenforradalmi nacionalizmust Kemény regényeiben, novelláiban, korábban páratlanul modern esztétikai értekezéseiben, nehéz lenne közvetlenül vagy nagyobb mértékben, mint akármelyik kortársánál. Ezzel egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy az író csak szépírói minőségében tevékeny. Éppen ellenkezőleg, hiszen — hogy előbbi gondolatomhoz visszatérjek — a nem szépirodalmi alkotás is közvetlenebbül, alakítatlanabbul mutatja egy-egy író ideológiáját.

3. Végül a reformkori és önkényuralom korabeli nacionalizmus különbségének kérdése. Somogyi Sándor helyesen állapítja meg, hogy a haladó nemzeti ideológia hordozója 1849 után is a nemesség, a haladó középnemesség marad, ennek ellenére a két korszak nacionalizmusa közt — szerintem — minőségi különbség van (nem is beszélve 1867 utánról). Az azonos ideológia és azonos hordozók mellett honnan ered akkor a minőségi különbség?

Véleményem szerint ennek magyarázata az, hogy a reformkor nacionalizmusa minden idilli, idealizáló, illuzionista jellege ellenére is egészében progresszív jelenség. (Ebben a vonatkozásban Tóth Dezső referátumát is egy szöggel derűsebbre kellene elfordítani.) Ez a nacionalizmus végül mégiscsak 1848-ba torkollott, s 1848 előzményeit éppen a haladó és polgárosodó középnemesség nacionalista ideológiája alkotja. A haladást ez ideológia komponenseinek demokratizálódása jelzi, akár a nép-, a történelem- vagy tájszemléletet, akár a nemzeti függetlenség értelmezését, a nemzetiségekkel való viszonyt vagy éppen a nyelv és stílus, illetőleg a nemzeti ars poetica kérdéseit nézzük. 1848—49 után most már ebben az ideológiai összképben egy geológiai vetődés következett be: a rétegek aránya, viszonya a vetődött szakaszban nem változott meg, csak éppen korábbi helyzetéhez képest lejjebb esett. Hiába azonos a kétféle: a fennmaradt és levetődött rétegek összetétele — vagy elhagyva a képes beszédet, — hiába azonos 1849 után a nemzeti ideológia és az ezt hordozó társadalmi osztály, mégsem azonos az 1848 előttivel, mert immár egy korábbi magasabb fejlődési állapottal lehet és kell összehasonlítani. Ezt tették maguk a korabeli írók és kritikusok is. Ez a fejlettebb fok azonban az önkényuralom és a dualizmus korában nem az írók előtt áll, mint a reformkorban, hanem mögöttük, a múltban, amikor is a nemzeti ideológia egy már elért fejlődési fok után az ehhez vezető, tehát alacsonyabb szinten keresi a kontinuitást.

Ez volna tehát a magyarázata a két korszak — a reformkor és az önkényuralom meg a dualizmus — nacionalizmusa közti minőségi különbségnek. Az első korszak a reformkor nagy művével közeledik 1848-hoz, a másik időben is meg nemzet-konceptióban is távolodik tőle. Ez a távolodás egyben visszalépés is. A visszalépés pedig akkor is retrográd, ha a visszalépő esetleg ugyanolyan távolságra van a céltól, mint afelé közeledőben egyszer már volt. A visszalépés során ugyanis külsőséggé válik, ami korábban lényeg volt, pusztán irodalmivá, ami azelőtt társadalmi volt.

KISS FERENC

Az itt szóba került problémák közül kettőhöz szeretnék hozzászólni. Az egyik Kosztolányi és Babits ifjúkori nacionalizmusának kérdése, a másik a verstani vitákra vonatkozó tézis.

1. Az előbbi kérdés körül élesen elváltak a nézetek e vita során. Kétségtelen, hogy Kosztolányi korai cikkeiből és levelezéséből úgy a nacionalizmus-mint a nemzeti nihilizmus sajátosságai is kiolvashatók, bár az utóbbi fogyatékoság nem olyan nagymérvű és nem olyan tartós, mint az előbbi. Hogy a publicisztika és a levelezés ellentmondó tényeit megérthessük, a lírát kell vallatóna fogunk, ebben az esetben Kosztolányi *Magyar versek* c. ciklusát. Ezek a versek, akkoriban fogannak, mikor a Komlós Aladár által idézett magyarkodó levelet írja, tehát 1904—1905 telén, a költő bécsi magánya, a parlamenti harcok izgalmi, a nemzeti felbuzdulás közepette. Az a hazafiság, amely e verseket élteti (Szent László jelenése, Mohács, Zrínyi, a költő, Mátyás választása, Az alföldön, A határ felé, A magyar paraszt stb.) talán felfogott már néhány új mozzanatot Ady Magyar Ugar-látomásából, de lényegében alig üt el a millenniumi évek hazafias közszellemétől. Kosztolányi is büszkeséggel emlegeti népünk keleti eredetét, különleges szilajságát. A harcos, vitéz szittya-erényeket

a nemzeti karakter legjellemzőbb jegyeiként mutatja fel. A képzelete szerinti múltat a diósó és véres vitézkedés mellett keleti voltunkból adódó titokzatos-ság és vad erő tölti ki. Ez az erő azonban nem mindig felemelő, gyakran nevezhetetlen békók, sötét átkok nyűgözik. A hatalmát vesztő dzsentrí, a recsegő dualizmus s valami alig sejthető katasztrófa vesztéshangulata vetítődik vissza a honfoglaló ősökre. A paraszti tárgyú versek is ebben a hazafiságban fogantak. A paraszt nem is valódi társadalmi jellege szerint, hanem a nemesi ősök erényei s a sajátosan felfogott múlt őrzőjeként jelenik meg ezekben a költeményekben: „Bájos parasztvér, büszke magyar leány, Kin ős-anyáim bája sugárzik” — írja *A határ felé* c. versében. A líraiság ezekben a versekben sem mondható szimplának, mert a „vad, idegen tűz”-et, mely parasztjai szemében villog, többfajta indíték szítja: ezek egyike az a forrongó, lázas személyesség, mely kedvét leli a véres, tüzes robbanásokban, a konok, vad, arisztokratikus büszkeségben (Közelgő vihar, Gyilkosok, A bal lator, Vészfék), de ez a különös tűz sejtet valamit abból a szociális elégedetlenségből is, amely épp ekkoriban kezd egyre izzóbbá válni. Ez az utóbbi indíték azonban teljesen elhomályosul amellest a marcona, büszke és titokzatos nomádság mellett, melyet Böethy tankönyveiből, iskolai emlékbeszédekből és Nietzscheből gyúrt a maga hajlamaihoz a színpadli hatásokban tetszelgő lázas személyesség.

Hangsúlyozott és összetett tehát ez a hazafiság, de mégsem lesz hatékony. Ott él benne pl. a szabadságharc emléke is, de mesévé szelídülten, a nép pedig csak a nemesi erények őrzőjeként, távoli egzotikumma hígítva. A múlt máig-ható erőit nem képes felidézni, mert nincs eleven kapcsolata a dolgozó emberekkel, akiknek igénye és sorsa eligazíthat a hagyomány kiválasztásánál, értékelésénél. Művészete nem gyökerezik elég mélyen a társadalom termőrétegeibe, ezért nosztalgikus vagy szólamos a hazafisága, ezért nincs életformáló hatékonysága. Ezért hajlik olykor sovinizmusra, máskor viszont Aranyt is szívesebben olvasná franciául, csömörig élvezzi a dekadenseket s a nemzeti irodalom kritériumait a nyelvre szűkíti. A termő élet gazdag átérzése sorsok, elvek, gondolatok, színek és ízek új áramait kapcsolhatja az irodalomba; voltaképpen ez az útja a nemzeti jellegű művészet kialakulásának is. Az ifjú Kosztolányi, aki tagadja a nép kultúrateremtő képességét, csak később jut el ezekhez az eleven áramokhoz. Addig sokat ingadozik még a radikálisok kozmopolitizmusa s a konzervatívok nacionalizmusa között. Mindez amellest szól, amit Király István mondott, hogy nacionalizmus és nemzeti közöny ellentétei nem zárják ki egymást, alapjuk egyazon állapot: a társadalom termőerőitől, a fősodrástól való távolság.

Fellelhető ez a kettősség Babitsnál is. Ismeretes, hogy *Petőfi és Arany* c. tanulmányában Arany népi realizmusa s ezzel együtt költészete nemzeti jellege lényegében elsikkad. Szempontja egyetemes-lélektani, figyelme a bonyolult, sebzettlelkű, abnormis zsenire irányul. De van ennek a tanulmánynak egy 1905-ből való kéziratoss változata, s ebben az arisztokrata Arany, a szó osztályértelmében is arisztokrata, idegen parlagi modelljeitől, a közönséges emberek-től, jellemében nemességünk nemzeti tulajdonságai jutnak kifejezésre — mondja Babits —, és semmi köze a plebejus-forradalmár Petőfihez, aki inkább a Bakuninokkal rokon. Bizony, a később túlságosan is „egyetemes” szempont itt még nagyon is provinciális, gentroid jellegű, de az eredmények s az indítékok nem állnak messze egymástól. Igaz, e két tanulmány megírása között öt év telik el, s ez alatt sokat tisztult Babits szemlélete, de a vita tárgyát képező kettősség — tartózkodás a plebejus magyarságtól s vonzódás a konzervatív

nacionalizmusához — tisztultabb formában ugyan, de később is megvolt benne is, Kosztolányiban is.

2. Ami Szabolcsi Miklósnak a verstani vitákra vonatkozó tézisét illeti, azzal kapcsolatban egy veszélyre óhajtának rámutatni. Igaz, hogy e viták során a magyar versidomot (csak más név híján nevezem *magyarosnak*, mivel számomra a jambus vagy a hexameter épp olyan nemzeti forma, mint a Mária-siralom képlete) szembeállították és magyarabbnak minősítették egyéb ritmusnemeknél, főleg a jambusnál. Nem volt ez helyes, ellene mond a fejlődés dialektikája és a remekművek egész sora. De az is ártalmas lenne, ha a teoretikusok hibáit az élő gyakorlat, a mai magyar líra nyakába varránk. Ennek jelei rémlenek ki olyan cikkekből, mint a LENGYEL BALÁZSÉ az Élet és Irodalom 1960. jan. 8-i számában, de itt-ott HEGEDŰS GÉZA új verstankönyvéből is.

Nem volna helyes figyelmen kívül hagynunk, hogy századunk második negyedétől kezdve, az izmusok utáni új rendeződésben a magyaros ritmus ismét milyen nagy szerephez jutott. Legmeglepőbb, hogy Babits és kortársai, akik korábban jobbra csak stilizáló szándékkal használták, a húszas évek végétől egyre inkább magukénak érzik. Főleg a higgadt, kiérlelt, elégikus líraiság, a tömör, súlyos és egyszerű költői beszéd érzi magához illőnek ezeket a képleteket. Tóth Árpád kései versei közt ilyen szép példái akadnak: *Bazsalikom, Kaszás-csillag, Hivogató, Áldott nyári délután, Ifjonti jók mulásán; Széthullt légiókkal, Elég volt a vágta, Ez a nap is*. Babitsnál sem ritkaság: *Dobszó, A szökevény szerelem, Karácsonyi lábadozás, Beteg-klapancia* és egyik legszebb költeménye, az *Ősz és tavasz között*. Akad példa Juhász Gyulánál és elvéve Kosztolányinál is, de náluk és ekkori líráinkban általában a nemzeti versidom nem ezekben a homogén formákban nyilatkozik elsősorban. Jóval fontosabb az a szerep, amit a szabadvers megkötésében és az időmértékes sorok taglalásában betölt. Babits későbbi darabjai között pl. gyakori az olyan, amelynek versszerűsége vitathatatlan, ritmusáról bizonyosat mondani mégis nehéz. Nem kétséges, hogy ezekben a versekben több-kevesebb szabályossággal csak az ütemek ismétlődnek, pl. *Tremoló, Álmodok kúsz a kertjeiből, Ájtatos párbeszéd húsvétra*. Az ütemeknek ez a szerepe, amit a szabadvers partok közé szorításában betölt, egyenértékű a jambuséval. De része van az időmérték átalakításában is: a metrikus sorok szabadabbak, változatosabbak, súlyosabbak lettek általa. Az alaplejtés halakulása vagy megszakadása megszűnt licencia lenni a jó versben, mivel a közben felhangzó ütemek jó egyensúlyban tudják tartani a vers menetét. Ez a szabályozó erő tette lehetővé, hogy a halk és sima időmértéket — főleg a jambust — felváltó érdekesebb, dübörgőbb, hullámszóbb hangzások erős, egységes hatású ritmuszenébe szerveződhetek. Hogyan hatnának pl. ezek az immár klasszikus sorok, ha csak jambusaikat hallanók, ha nem lenne bennük a jelzett tagolódás:

Atyjafiáért | számot ad a | testvér,
nincs mód | nem menni || ahova te küldtél
Gyakran a | gonosz || fittyet hány a | jóra.
Lám megcsúfoltak || Egek Alkotója!
Szolgádat || pellengérre || állították,
mert gyöngé fegyver || szózat és igazság.

Könnyű észrevennünk, hogy az ütemezés mennyire megnöveli a mondandó súlyát, milyen nagy szerepe van a vallomás elrendelészerű jelentőségében. Ady annak idején már tudta ezt és versei egész sorában kamatoztatta. Juhász

Gyula jambusaiba szintén nagyon gyakran vág bele mélyen a sorfelező metszet („Brummog a bögő, || jaj, de furcsa hang”), s Kosztolányi is egyre szívesebben ágyazta a maga dús és hangos metrumait ilyenfajta ütemes keretbe: „Amit ma tartok, || azt elejtem, Amit ma tudtam || elfelejtem, Az arcomat || kezembe rejtem.” A Nyugat-nemzedék lírájában a harmincas években általánossá válik ez a jelenség, s különösen páros rímű megoldásokban (Juhász Gyulánál ez a gyakori) szembeötlő.

Még erőteljesebb a nemzeti versidom előretörése annak a nemzedéknek a lírájában, melynek tagjai az izmusok forrongása közepette értek költőkké. A nyereséget, amelyhez ezáltal költészetünk jutott, leginkább József Attila versei demonstrálhatják. A súlyos, nehézléptű taglalástól az éteri remegésig, a bontatlan áramlástól a higgadt, kimért lüktetésig, az érdes, csikorgó csörömpöléstől, a ringó, libbenő dallamosságig mindenfajta hangzás egybeolvad az olyan versekben, mint az *Óda*, *Külvárosi éj*, *Téli éjszaka*, *A Dunánál*, *Hazám*. Idevágó tanulmányok, ha vázlatosan is, de már feltárták e ritmuskompozíciók arányaiban az egyes ritmusnemek, így a magyaros verselés szerepét is. Itt is megbizonyosodott, akár Jeszenyin vagy F. G. Lorca esetében, hogy a népköltészet tárháza nem meríthető ki egyszer és mindenkorra, hogy a nagy korok és a fogékony művészek mindig találnak benne ösztönzést vagy folytatásra, feldolgozásra érdemes elemeket. Különösen így van ez századunkban, amikor az egyetemes folklór (elsősorban Afrika és Ázsia népeinek művészete) szinte példátlan erővel és bőséggel árad be a műzenébe, a balettbe és a költészetbe egyaránt.

József Attila után nálunk sem állt meg ez a folyamat. A magyaros ritmus az új magyar lírában is egyre nagyobb szerephez jut. Csanádi Imre, Nagy László, Juhász Ferenc és mások szép költeményeinek egész sora tanúskodik életrevalósága mellett. Hadd ragadjak ki egyet a rengeteg kínálkozó példából. Imre Nagy László *A vásárnap gyönyöre* c. költeményének ismétlődő ritmusképlete:

„Poharat | ürítesz, | csengetsz, | kell ez a | szesz, ez a | láz, 3 | 3 | 2 | 3 | 3 | 1 a
így ered | mega te | nyelved || s hogy zokog, | hogy magyaráz!” 3 | 3 | 2 | 3 | 3 | 1 a
Dinamikus, hullámozó, gazdag hangzás ez, s látszatra szimpla magyaros képletekből tevődik össze szinte szabályosan. A sor első felében könnyű ráismernünk Nagy László korábbi verseinek ilyen kurta soraira: „Sajnálom | nagyon a | kedvest, Ropogtat | éretlen egrest”, míg a sor második felében ilyen emlékek kísérelhetnek: „[Fortuna] szekerén | okosan | ülj”. De nemcsak magyaros ritmusemlékek ötvöződnek itt egybe: halljunk csak e szép sorok mellett egy pentametert:

Poharat ürítesz, csengetsz, kell ez a szesz, ez a láz, úuu|úu—|’—||—’uu|’uu|—
Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér? —uu|—uu|— ||—uu|—uu|—

A hasonlóság nyilvánvaló, de nem programszerű, hanem magától értődő, hogy az ütem alkatába érlelte a metrikus emlékeket is. Így van ez nemcsak Nagy Lászlónál, de többi fiataljainknál is. Szó sincs itt tehát ósdi nosztalgiákról. Teremtés ez, melynek során újjászületik az agyonstilizált ütemezés, ami által verselésünkben helyreáll a folyamatossága annak a hétszáz éves ritmusnak, mely népünk zenéjében és táncában is közös. Erről lemondani, vagy megbénítani a teoretikusok tévedései miatt, öncsonkítás lenne.

HOPP LAJOS

Jogosnak érzem azokat a korrekciókat, amelyeket részben Komlós, továbbá Bóka és Király elvtársak tettek a vita menetével kapcsolatban. A nacionalizmus fogalmának használata során valóban megtörtént, hogy kiterjesztettük ezt a fogalmat olyan irodalmi jelenségekre, amelyek nem tartoznak bele, máskor túlságosan is sommásan, az osztálytartalom és az osztályharcban betöltött szerepük kellő megvilágításának elhanyagolása következtében, nem határoltuk el határozottan a nacionalizmus különféle árnyalatait. Ebből a szempontból indokolt Martinkó Andrásnak a terminológiára vonatkozó fejtegetése, és különösen fontos Király Istvánnak a népi irodalommal és a népi írók nacionalizmusának megítélésével kapcsolatos megjegyzése. Helyeslem azt a megállapítást is, amelyet a „mérce” alkalmazásának kérdésében tett — az igaz hazafiság, a patriotizmus marxista értelmezésű fogalmának következetesebb érvényesítésének kívánalmára gondolok. Így érthető meg mint új irodalmi jelenség a magyar Tanácsköztársaság irodalmában feltűnő proletár hazaszeretet motívuma, amely a magyar vöröshadseregnek a Tanácsköztársaságra törő kül- és belföldi burzsoá csapatokkal szemben, a proletárdiktatúra védelmében vívott nemzeti, egyben internacionalista harcát tükrözi. Másrészt, ennek szem előtt tartásával ítélni az irodalomtörténetírás azok felett az írások felett, amelyek a Tanácsköztársaság bukása után, az uralkodó osztályoknak a magyar nép és a haza érdekeitől egyaránt távol álló nacionalista-soviniszta lepelbe burkolt „hazaszeretetét” fejezték ki.

Ha a XX. századi irodalom tükrében vizsgáljuk a nacionalizmus problémáját, súlyt kell fektetnünk az irodalomtörténetírás és a nacionalizmus összefüggéseire is. A századforduló után az irodalomtörténetírás módszereit és szemléleti módját tekintve, rámutathatunk olyan nacionalista jelenségekre, amelyek később, tartalmuknál és funkciójuknál fogva káros hatásukkal egészen a felszabadulásig, sőt bizonyos rétegekben azon túl is kísértettek. Bóka László emelte ki a századeleji hivatalos irodalomtörténetírás nacionalista szerepét, melyet a két világháború közötti időszakban az ún. középosztály nevelésében, a magyar értelmiség tudatának elferdítésében játszott. A nacionalista szempontok kidolgozásának egyik fontos periódusa az 1900 utáni első két évtized.

A századforduló táján három pontosabban körülhatárolható szemléleti irány — a pozitivizmus hatására uralkodó helyzetben levő filológiai, a kibontakozó lélektani és a jelentőségét veszített esztétikai szemlélet — közé Beöthy próbált hidat verni annak hangsúlyozásával, hogy „az irodalomtörténet tényei éppen akkor, mikor a legmélyebb és legáltalánosabb okbeli összefüggéseket keressük, a művészi mozzanatra, ennek pontos meghatározására és elemzésére utalnak bennünket”. A lélektani módszer képviselői úgy vélték, hogy kezükben van az egyén és a társadalom lelkiélete törvényeinek kulcsa, s ezáltal a művészi alkotás, sőt az egész irodalom csírájáig tudnak lehatolni. Lassan kikristályosodnak ama bizonyos „legmélyebb és legáltalánosabb okbeli összefüggések”, s a filológiai és a lélektani iránynak az ún. történelmi látásmódban, a pozitivizmus égisze alatt történt egyesülése révén körvonalazzák az irodalmi megismerésnek az akkori értelemben vett tudományjellegét.

Az irodalomtörténetírás eme iránya elfogadott egy olyan tételt, hogy a nemzet és a faj egész szellemi élete a maga oszthatatlanságában, minden árnyalatával az irodalomban revelálódik, vagy egy akkoriban és később is sok válto-

zatban leírt kifejezéssel ölje, „az irodalom a nemzeti szellem igazi tükörképe”, amely e szellem eredetét, kibontakozását és fejlődését, kiváló tulajdonságait és hibáit, hanyatlását és diadalát mutatja. Ez a művön át való pontos megismerés — mint vélték — nemcsak az egyéni lélekbe tud behatolni, hanem a kollektivitásba, a fajba, a nemzetébe is. A millénizmus légkörében vált az irodalomtörténet a magyar szellemi múlt képének „lelkévé”, a nemzeti egyéniség hordozójává.

Az *esprit latin*, *esprit golois*, *esprit germanique* hazai formájaként alakulnak ki Beöthy és Riedl klasszikus megfogalmazásával a magyar léleknek az irodalomból kivont alapvonásai: a faji összetartozás, a nemzeti létfenntartás ösztöne, a politikai érzékenység és az asszimilációs fogékonyság. Ezzel a nacionalista irodalomtörténetírás a nemzeti önismeret egyetlen eszközévé avatta magát és forrásává lett a nacionalizmus szélsőséges változatainak, az uralkodó osztályok nacionalista szólamainak. A hanyatló liberális politikához fűződő kapcsolatai és az aktuális politikumhoz való simulása következtében, a korábbi irodalomtörténetírói gyakorlatban kialakult módszertani elvek is háttérbe szorultak. Kétes értékű szempontjai akadályozták, hogy elfogulatlanul nézzen szembe az irodalmi korszakok változásainak háttérében levő valódi okokkal és az irodalomtörténetírás akkori tudományos feladataival. Ennek a taine-i alapokon felépülő, szintetizálásra törekvő iránynak, amely a magyar irodalom fejlődésében a nemzeti lélek meghatározandó alapvonásait kereste, Beöthy irodalmi kistükre a legjellegzetesebb példája.

Állandó nehézséget okoztak azonban a faji „*verbum veritatis*” elvének érvényesítéskor a régi magyar irodalom egyes fejezetei s az egységbefoglalás csak az egyetemes elv időnkénti feladásával volt lehetséges. Ilyen probléma volt, hogy pl. a latinság, nyelvemlékeink, kódexeink beletartoznak-e a vázolt szintézis elven nyugvó irodalomtörténetbe, hiszen ezekben „a tulajdonképpeni nemzeti léleknek kifejező megnyilvánulásait alig kereshetjük” — mondja Beöthy. Megoldásképpen a magyar irodalom két rétegre oszlott, egy „nemzeti” irodalomra, amely a nemzetetikus, fajpszichológiai és esztétikai szintézis keretében beleillett, s egy „egyetemes” magyar irodalomra, mely rendezetlen összevisszaságban adatgyűjtésszerűen ölelte magába irodalmunk tényeit. Nem kell bizonygatnunk, hogy az ilyen szintézis elveken nyugvó törekvés a magyar irodalmi fejlődés problémáit nem volt képes megoldani.

E nézetek akkori bírálói, a Lanson-i „*impressionisme limité*” s a szellem-történet hatása nyomán fellépő új szemlélet képviselői a szintézisalkotásnak főleg azt a pozitivistá módját vonták kétségbe, amely az irodalmi tények egyetemes mondanivalóját, a magyar népiség alapjellemvonásait, szellemi alkatának önkényesen értelmezett elemeit domborította ki az irodalomtörténet egészen és annak minden koregységén belül. Már ekkor kiütköztek ennek a nacionalista irodalomszemléletnek súlyos tévedései. Kifogásolták, hogy elhanyagolja irodalmunk egyes fontos jelenségeit, pl. a latinságot, a középkort, a nemzetietlennek mondott XVIII. századot, és nem utolsósorban a „második nemzetietlen kort”, a jelent.

Nem szándékozom itt az irodalomtörténetírás további folyamatát jellemezni. Szeretném azonban hozzáfűzni, hogy a Tanácsköztársaság leverését követő időszakban a nacionalista tendenciák megerősödtek, majd a nyugati fajelméletek hatására egyes esetekben szélsőségesekké váltak. Ugyanakkor az uralkodó osztályok érdekeinek megfelelően ölelkeztek a nemzeti eszményképpé tett *Regnum Marianum* gondolattal. Megindult az irodalomtörténet vallásos

szempontú átcsoportosítása, a vallásos irodalom fejezeteinek szaporítása (l. pl. Pintér összegezésének egymást követő kiadásait a harmincas évekig).

Amikor Szekfű Gyula merész szellemtörténeti fordulattal, a nacionalista szempontú irodalomtörténetírásnak a nemzeti lélek s a magyar-nyelvűség követelményei alapján megformált nemzetietlen XVIII. századával szembe, egyoldalúan és hamisan a Habsburg-magyar katolikus barokk koncepciót állította, nem soká késett az ellaposodó pozitívizmus korrekciója, mondván, hogy a nemzetietlennek bélyegzett kor írói „nemzeti szellemet szolgálnak, és azért, mert az a szellem katolikus, sőt Habsburg-párti, nemzeti jellegét megtagadnunk nem lehet. Egy-egy kor szellemét nem a késői történetíró hajlama és világnézete szabja meg, politikai és világnézeti szempontból ilyen gazdag termést semmibe venni vétek a történeti igazság ellen”. Ezzel az önmagának ellentmondó katolikus szempontú nacionalista felfogással szemben áll egy protestáns nézőpontú, ellenzéki, a maga idejében viszonylag pozitív jellegű, de szintén elfogult nézet, amely a nemzetietlen kor nemzeti tartalmát a Habsburg-magyar katolicizmussal szemben az erdélyi magyar protestantizmusban látja, és az írókat is eszerint osztályozza.

A magyar irodalom történetének és a nemzeti önismeretnek, az irodalomnak és a faji jellegnek, a hagyománykeresés felekezeti szempontjainak tévedéseit korábban sem hagyták szó nélkül. A faj és irodalom kérdésében az első komoly, de óvatos figyelmeztetést Horváth János tette, leszögezve a polgári tudományos vizsgálódás álláspontját (Minerva 1922). A harmincas években Móricz Zsigmond és Négyesy László vitájához József Attila fűzött olyan megjegyzéseket, amelyek szerint a faji szemlélet, a nacionalista magyarkodás útjai zsákutcába vezetnek.

Ismeretesek az e kérdésekkel kapcsolatos legújabb marxista történeti és irodalomtörténeti vizsgálatok. Hangsúlyoznunk kell, hogy a nacionalista jelenségek megbélyegzése mellett, a marxista tudomány korántsem vonja kétségbe a nemzeti jelleget, az igaz hazaszeretetet irodalmi jelenségeit, a patriotizmust, a hazafias érzelmek irodalmi megnyilatkozásait. A kettőt azonban el kell és el is tudjuk választani. A felszabadulás után kialakult marxista irodalomtörténetírásnak nem kis erőfeszítésébe került a nacionalizmus megtévesztő szerepének felfedése, téveszméinek bírálata, a magyar irodalom fejlődésének egész folyamatában. A most folyó vitának van egy olyan tanulsága is, amely túllép a szűkebb szakmai kereteken. A vita közben előkerült problémák jelzik, hogy az elkészítendő marxista irodalomtörténeti szintézisnek ebben a vonatkozásban is komoly szerepe lesz, az egyetemi és középiskolai oktatáson kívül is, szocialista kultúránk formálásában, a kommunista hazaszeretetre való nevelésben, a nemzeti hagyományok és sajátosságok helyes, hibáktól mentes értelmezésében.

HORVÁTH KÁROLY

Somogyi Sándor referátuma az 1849 és 1870 közötti irodalmunkban a nacionalista ideológia három típusát állapítja meg. 1. A Jókai-féle koncepció, 2. az irodalmi Deák-párt nacionalizmusa, 3. A Vas Gereben—Lisznai Kálmán-szerű kismenesi—kispolgári ideológia.

Kezdeném az utóbbival. Ez, mely a magyar kiválóságának, magasabbrendűségének magasztalása, mégpedig egy olyan magyar típusnak, amelyben

jócskán van a századeleji rendi patriotizmus vonásaiból, — kevésbé jelentős a magasabb irodalomban a későbbi fejlődés szempontjából. Azonban egy később is élő, másodrendű, kispolgári rétegekhez szóló alacsonyrendű irodalomban (novellákban, regényekben, szindarabokban) egészen a Horthy-korszakig fontos szerepet játszott, és széles tömegek látását zavarta meg.

A magas irodalom és műveltebb rétegek világnézetének kialakítása szempontjából fontosabb szerepe volt a másik két nacionalista koncepciónak. Somogyi Sándor igen helyes megállapításokat tesz a Kemény—Gyulai és csak részben Arany-féle irányról. Érezhető dolgozatából, hogy ennek a témának kiváló ismerője. Mégis néhány gondolatát szeretném, hogy úgy mondjam, továbbgondolni, néhány megállapítását kiegészíteni.

A Somogyi által hangsúlyozott „megtartás” motívumról ejtenék néhány szót. Mindenekelőtt utalok Barta János felszólalására, hogy 1849 után nem a reformkori humanista nacionalizmus „megtartásáról” van szó, nem arról a hazafiasságról, mely a haladásért és emberiségért való lelkesedést és küzdelmet is magában foglalta, hanem egy leszűkített nemzetiség-megőrzésről az adott viszonyok között. A magyar nemzetiség megtartásáról, de ezt elszakítva a történelem előrehaladó lendületétől, és a más népek nemzeti és szabadságtörekvéseivel való szolidaritástól. Ennek a leszűkülésnek néhány mozzanatára hívnám fel a figyelmet.

Közismert, hogy a Deák-párti nacionalizmusnak élményi alapja a szabadságharc bukása, ideológiai főtétele a forradalomnak mint tévedésnek a korrigálása, a reformkori eredményeknek a forradalom által való eljátszásának a tétele — mint erre Somogyi helyesen utal. Rá kell mutatnunk azonban arra a történetfilozófiai koncepcióra is, amellyel ez a Deák-párti nacionalizmus szoros kapcsolatban van. Keménynek azokra a tételeire gondolok, melyek szerint az újabbkori történelem állandó és megváltozhatatlannak hitt vonása a nagyhatalmak súlyegyene, ezt a kis népek forradalma csak ideiglenesen zavarhatja meg, utána a súlyegyen helyreáll. Ebből természetesen következik, Kemény ki is mondja, hogy a kis népek forradalmi próbálkozásai eleve kudarcra vannak ítélve, függetlenségi törekvésük szükségszerűen tragikus. Egészen más jellegű, de hasonlóképpen pesszimiztikus-metafizikus az az álláspont is, amelyet Arany fejt ki a „Gondolatok a béke-kongresszus felől” c. versében, hogy ti. mindig lesz elnyomó és elnyomott, és ezért mindig lesz háború is. Ebből a széles európai világtörténelmi távlatból, mely voltaképp egy reakciós korszak állapotának filozófiai általánosítása — következik a leszűkítés, a csak — magyar koncepció.

Eszerint a népek hazájára, a nagyvilágra, a szabadságért harcoló népek szolidaritására nem számíthatunk nemzeti törekvéseink támogatása szempontjából, hiszen a nagyvilágban nem a forradalmi fejlődés, hanem a súlyegyen megváltozhatatlan törvénye uralkodik. Tehát saját magunkra kell tekinteni, akik kicsik vagyunk ahhoz, hogy egy ilyen világtörvényt meg tudjunk változtatni. Ez egy európai távlatból, ti. a III. Napóleon—Ferenc József—I. Miklós korabeli Európa helyzetének történelmi-filozófiai általánosításából fakadó, tudatosan leszűkített csak-magyar koncepció, mintegy őse a kismagyar elvnek, és magyar öncélúság nacionalista gondolatának. Így sikkad el a haza és emberiség együttes haladásának reformkori gondolata a 49 utáni korszakban. Ennek a leszűkülésnek másik tényezője szintén a pillanatnyi európai helyzet szemrevétele és az abból levont téves általánosítás. A kor magyarja Európában erős nacionalizmusokat lát: III. Napóleon, majd a harmadik köztársaság

nacionalizmusa, Bismarck politikája, az olasz egyesülési törekvések, a cárok nemzeti türelmetlensége stb. Reakciós és haladó (olasz egység) mozgalmakra egyaránt rányomta bélyegét a nacionalizmus, melyet így ez irány emberei az elkövetkező időszakasz vezető eszméjének tekintettek és mellette a szociális eszmét — a párizsi kommun és a munkásmozgalom ellenére — másodrendűnek és lényegében változást nem hozónak vélték. Arany Hebbel-bírálatávalóságos kifejtése e felfogásnak, mint erre Somogyi is igen helyesen utal. Helyes az is, ahogyan Somogyi megmutatja, hogy ez a tévedés milyen ellentmondásos helyzetet teremtett éppen Arany esetében a hun-trilógia körül. A kor nagy nacionalizmusainak számbavétele ismét a kismagyar, az öncélú magyar nacionalista koncepciót erősítette. Arany a pánszláv, a pángermán nacionalizmusra gondolhatott, mikor a magyart „kis fajnak” írja a kozmopolita költészet ellen írt versében, mely „a pusztításnak ellenáll”, a „hatalmos” által terjesztett „nyelvnek, honnak, istenneknek” — ez utóbbin nyilván eszméket értett. (E versesselegy időben kíséri figyelemmel Arany az orosz—török háború eseményeit, és nem sokkal előbb írta fia a „Hunok harca”-t a germán imperializmus ellen.) A tegnapi referátumban Tóth Dezső felvetette a nacionalizmus és az antikapitalizmus kérdését. Turóczi-Trostler József találóan rámutatott, hogy a reformkorban még nemigen lehet szó igazi antikapitalizmusról, legalábbis az irodalom fővonalaiban, vagy ha van ilyen, akkor inkább haladó, saint-simonista értelemben. (Szándékosan emlitem az utópisták közül éppen a leginkább osztálybékés gondolkodót.) Annál inkább szó van az antikapitalizmusról a 49 utáni irodalom fővonalaiban, mégpedig a nacionalista jellegű, ha tetszik romantikus antikapitalizmusról. Arany említett „Gondolatok a béke-kongresszus felől” c. verse is ilyen antikapitalista megnyilatkozás. Kemény számos tanulmányát idézhetnénk — így amit az „Élet és irodalom”-ban írt a birtokos nemesség nemzeti és a burzsoázia kozmopolita jellegéről. Irodalomtudományunk már részletesen kifejtette, hogy ez az antikapitalizmus mennyire az osztrák kapitalizálás elleni tiltakozásból és a nemességnak az idegen főkétől való félelméből táplálkozott. Hivatkozhatom itt a Jókai- és a Madách-értékelésekre. Az idegen tőke veszedelmére utal a „Hunok harca” is, Arany László költeménye. Innen ered a nacionalista koncepciónak vidékre húzódó, elvonuló, de egyben csak befelé tekintő jellege.

A negyedik fontos motívumra, a Kemény-féle józanság-, magyar faji forradalomellenesség-motívumra csak utalok. Szeretném megemlíteni, hogy bár Kemény az ötvenes évek elején kifejtette, az irodalmi Deák-párt tagjai csak 1860 után tették magukévá, Arany pedig voltaképpen sohasem. Az ötvenes években írt Arany-balladákban a magyar forradalmi típus, még később pedig inkább a nemzeti tragikum-gondolat uralkodik Aranynál (Buda halála, a „tűnő nép közt Osszián”-motívum a kozmopolita költészetben). A Kemény-féle és az Arany-féle történetfelfogásból az is következik, hogy ugyanakkor, amikor a történelem menete állandó, az elnyomott kislép mégis szükségszerűen megpróbálkozik a változtatással, ebből szükségszerű következmény a tragikum. A tragikum-látásból pedig nemzeti önmarangolás, tragikus életszemlélet következik. Arany „A nagyidai cigányok”-nak már ilyen értelmet ad a „Bolond Istók” II. énekében, ez a nemzeti tragikum jelentkezik a „Buda halála”-ban is, később még megrázóbban, az előbb említett egyéb tényezőktől is táplálva „A régi panasz”-ban. Tehát egy európai távlatú, de hibás pesszimista történetkoncepcióból fakadó nemzeti leszűkülés, a nacionalista eszmének, mint a legfontosabb történeti hajtóerőnek a tekintése, a

társadalmi tényezők alávetése a nacionalizmusnak, ugyanakkor antikapitalizmus, a forradalomellenes józanság hirdetése, és tragikus nemzetszemlélet: ez az öröksége az irodalmi Deák-pártnak. E koncepció negatívumait részben mentette az önkényuralom alatti nehéz helyzet, azonban ezt az ideológiát a hivatalos, a nép-nemzeti irány a század végén, a XX. század elején is a teljesen megváltozott körülmények közt tovább vitte, és hadakozott vele a haladó irányzatok ellen. Egy vonása elmaradt az idők folyamán. A tragikus nemzet-koncepció egyre inkább helyet adott a Deák-párt örökösei szemléletében az illúzióknak a millenniumi kor öntelt világában. De a tragikus magyarság-szemlélet feléledt, mégpedig pozitív előjellel és a fiatal Széchenyi, Kölcsey, Vörösmarty nemzetostorozó hagyományaival egyesülve Ady magyarságverseiben. És feléledt teljesen negatív értelemben a Horthy-kor irreducible nemzeti önkétségeseiben.

Jókai nemzet-koncepciójának pozitívumaira és negatív vonásaira is rámutatott Somogyi. Helyes, hogy a negatívumok gyújtópontjának a „Jövő század regényé”-t tekinti. Itt nemcsak a Habsburg-párti illúzió a veszélyes, de a magyarság érdemének hipertrófikus felnagyítása is Tatragi Dávid alakjában, ti. hogy a magyar az, aki megoldja a maga telettségével a világ összes problémáit. A legtöbb regényben azonban a Jókai-hősök romantikus felnagyítottságuk, illúziósságuk ellenére is a nemzeti erőnek a haladás irányában való megfeszítését hirdetik, ilyen értelemben Jókai művei európai távlatiak.

Tökéletesen egyetértek Király Istvánnak Jókai- és Kemény értékelési szempontjaival. Somogyi dolgozatát azonban a Jókai-kérdésben nem érzem annyira nyugtalanítóknak, mint amilyennek ő látta. Nézetem szerint Somogyi nem állítja Jókairól, hogy különösen provinciális irodalmi jelenség volna. A dolgozat három vonását emelném itt ki: 1. Somogyi kimondja, hogy Jókai európai, bár nem européer, 2. szembeállítja Jókai egész irányát a valóban provinciális Vas Gerebennel és az álnépies iránnyal, 3. olyan Ady idézetet választ ki Jókai jellemzésére, mely Jókai európai távlatú szemléletét állítja előtérbe, igaz, hogy a magyar helyzetet megítélő képességének rovására.

Madách „A civilizátor”-a valóban jellegzetes példája a nemzetiségi helyzet patriarchális szemléletének. Hatni nem hathatott, mert 1880-ban jelent meg először a Gyulai-féle Madách-kiadásban. Ezek alapján úgy módosítanám Somogyi megállapítását, amikor ő Madách-hagyományról beszél, hogy Madách e téren nem jelenthetett ugyan hagyományt, de hagyomány volt az a liberális patriarchális szemlélet, amelynek „A civilizátor” a legjellegzetesebb kifejezése. „A civilizátor” politikai hatást a fasiszmus alatt fejtett ki a haladó értelmiség körében: egy haladó szellemű kultúrkör adta elő akkor, amikor Hitler a magyarokat, a románokat, a szlovákokat egymással szemben kijátszotta, és ezeket a reakciós politikai vezetők segítségével a maga szovjet-ellenes háborújába rántotta bele. Ez is arra mutat, hogy „A civilizátor” főmondanivalója az idegen elnyomás elleni tiltakozás, az illúziós patriarchális nemzetiség-szemlélet csak a második vonalat jelenti a műben.

NAGY MAGDA

A vitában felmerült, lehet-e, helyes-e nemesi, rendi nacionalizmusról beszélni. Azt hiszem, a nacionalizmus kategóriáját valóban ki kell terjesztenünk, vigyázva azonban arra, hogy osztálytartalma ne mosódjék el. Ha

ezt figyelembe vesszük, sokkal pontosabban tudunk válaszolni arra, hogy helyes irányú-e és mennyiben haladó az illető réteg, osztályok nacionalizmusa. Erre konkrét példát szeretnék hozni.

Szabolcsi elvtárs téziseiben a népi írók nacionalizmusáról csak egy-két bevezetés szólt. Ha azonban megnézzük, hogy osztálytartalmát illetően milyen ez a nacionalizmus, azt látjuk, hogy a népi írók szembenálltak mind a dzsentroid, mind a polgári nacionalizmussal. Ők már a parasztság fel-emelkedésének voltak szószólói, bekapcsolódtak az antifeudális küzdelmekbe, társadalmilag is más, feltörő osztályok képviselőivé váltak, tehát elutasították a nemesi és burzsoá nacionalizmust is. Az előbbi azért, mert nacionalizmusukat konzervatívnak tartották, a nemzet felét kiszorította a jogokból, a burzsoá nacionalizmust is elvetették elsősorban romantikus antikapitalista szempontból. Mégis a kétfajta nacionalizmussal: azelőnacionalizmus és a burzsoá nacionalizmussal nem tudtak véglegesen leszámolni, publicisztikájukat s szépirodalmi műveiket is befolyásolta. Ennek oka abban keresendő, hogy demokratikus, plebejusi nemzetszemléletük nem volt eléggé következetes.

A harmincas években jórészt a szegényparasztság képviselői voltak, és a szegényparasztság bizonyos forradalmi törekvéseinek lettek szószólóivá. Szemléletük és hazafiságuk ezért természetesen haladó is volt. De ez a nemzet-szemlélet kétarcú: haladó volt annyiban, amennyiben a történelem antifeudális harcát tartják a magyar nemzet szempontjából is előrevivőnek, igazi hazaszeretettől áthatottnak. A Budai Nagy Antal, Dózsa azután Achim András köré fonódó forradalmi mozgalmakat próbálják újjáértékelni. Ebből a plebejusi hazaszeretetből kiindulva a haladó hagyományokat helyére akarják állítani, nemzeti öntudatra nevelni a parasztságot, és a haladó értelmiséget.

Ekkor már összekapcsolják a nemzeti függetlenségért vívott harcukat a parasztság földhöz való jussáért folytatott harcával, s ezt következetesen hirdetik. A múlt haladó hagyományaira támaszkodnak.

Mégis át-átszínezi nemzetszemléletüket részben a nemesi, részben a burzsoá nacionalizmus. Például a közép-európai birodalmi elképzelésükben a harmincas évek közepén még a nemesi nacionalizmus kerül előtérbe.

Németh László a „közép-európai birodalom” gondolatban kifejti, hogy mi vagyunk a vezetésre legalkalmasabb nép a Duna-medencében. Ez a nemesi nacionalista szemlélet később módosul, de az elit gondolat, az erkölcsi forradalom előtérbenyomulása újra a régi arisztokratikus nemzetszemléletet idézi. Bizonyos fókig átszínezi a burzsoá nacionalista szemlélet is nézeteiket, különösen a későbbi (39—40-es) években kifejtett közép-európai koncepciójukban, amikor már a baráti szomszédos népek földreformjait állítják előtérbe és azok polgári, antifeudális harcaikat a magyarság elé állítják követendő példaképnek. Ekkor már a román, jugoszláv és cseh földreformot helyesnek tartják, s a polgári fejlődés vívmányaként értékelik, s azt Magyarország számára is hasznosnak tartják.

Ugyancsak haladó a nemzetszemléletük akkor, amikor 1935-ben a Komintern VII. kongresszusán, a népfrontpolitika kerül előtérbe. A kommunisták Magyarországi Pártja is a népfrontpolitikát, a nemzeti egységre való törekvést hirdette meg, s ezzel hatást gyakorol elsősorban az írókra, s más értelmiségiekre is.

A népi írók itt valóban haladók, mert felsorakoztatják történelmünknek azokat a fordulópontjait és buktatóit, amelyekben nagyon sok vérvesztéség-

gel, de mégis kiharcoltuk nemzeti függetlenségünket, megálltuk a helyünket. Ezekre tanítják a magyar népet, mert elsősorban ezekből tanulnak a magyarok nemzeti öntudatot és tanulják meg a nemzeti hagyományok megbecsülését. Ekkor a népi írókat az igazi hazafiságra buzdító írásaik, publicisztikai és szépirodalmi műveik nemzetszemléletükben is haladókká teszik.

Nézzük meg azonban, miért nem érvényesülhet maradék nélkül a plebejusi nemzetszemlélet a népi írók műveiben. Elsősorban azért, mert a magyar társadalomból nem a leghaladottabb osztályra számítanak, nem azt tartják a nemzet erejének, a nemzetet előrevivő és a függetlenséget kivívó erőnek. A parasztságot teszik meg a megmaradás irányában ható legfőbb politikai és társadalmi erőnek. Ezzel azután párosulnak misztikus nacionalista elképzelések. A népi írók közül egyesek elmentek egészen a faji tudatig, addig, hogy a parasztságban van meg valóban a magyar őserő, az tartja a magyarságot, az a törzsöke, benne fejeződik ki legjobban a magyar lélek, a magyar öntudat.

Illyés Gyula régi és mai tanulmányaiban verseiben ez ellen lép fel. Pl. az egyik 1954-ben írt versében a Kárpátokhoz érkezett csapatnak válaszítani kell, hogy rábizzák-e idegen nőkre a magyarság tovább szaporodását, vagy visszamennek az őshazába, mert köt a vérségi kötelék, a mongol arc, a hun pupilla.

— „Röpüljön szét, mint istenlángja-ért fa,
Attila király vére maradéka!”

kérdezi Illyés s mégsem tudja a rokon világ Árpád fejedelmet a vers szerint visszatántorítani a válaszütről, mert az örökös ígát jelentene s inkább vállalja Árpád az „idegen arcú és idegen termetű” utódokat, akik latin, szláv, germán anyáktól lesznek. Lemond a „magyar” tulajdonságokról, a „magyar” génekről s „vért lelket” váltva, az új hazát, a szabadságot választja. Az „ősi” tulajdonságoknak, vérségi köteléknek szembeállítását a minden népet jellemző szabadságvágygal Illyés lírájában máshol is megnyilatkozik.

Németh László sem köti magát, még annyira sem a magyar nemzeti irodalomhoz, mint a 30-as években. Akkor is felvetette ugyan a magyarság és európaiság szintézisét, de az Égető Eszterben szembe is állítja (talán túlzottan is) a magyar nemzeti irodalmat a világirodalommal. „Azt, hogy minden népnek teljes eredeti irodalmának, sőt kultúrájának kell lennie, a romantika találta ki, alig több 150 esztendősnél” — írja az Égető Eszter c. regényében. Méhes — akiről a „Magyar műhely” c. tanulmányából tudjuk, hogy az író gondolatának tolmácsolója — azt mondja; hogy a „nemzeti irodalom, amelybe az életét beleadta, zsákutca...” Az elszigetelt nemzeti politikát kritizálva azonban pozitív választ ad Németh László a kis népek jövőjét illetően, mikor kijelöli az „egy emberiség” útját, amelyben meg lesz a kis népeknek a szerepük.

A „Magyar műhely”-ben ugyan még zavarólag hat Németh Lászlónak az a koncepciója, hogy nekünk magyaroknak van leginkább küldetésünk arra, hogy a „keleti lelket” és a „nyugati európai műveltséget” szintézisbe olvasszuk. Tudniillik a „keleti lélek” és a „nyugati módszer” bizonyos fokig újra elvonttá és misztikusá teszi a nemzet fogalmát, különösen a mozdulatlannak, ősinek, osztályon felülnek felfogott „keleti lélek”. Különben is, ha az ösztönt csak keletivé tesszük, a tudatosságot nyugativá, már akkor is ellentmondásba bonyolódunk s teljesen kizárjuk a társadalom egyes rétegei-

ben éppen a társadalmi körülmények, az osztályhelyzet következtében kialakult ösztönt, tulajdonságot, „lelket”. Ezek az újra visszatérő örök jegyként kezelt tulajdonságok nem biztosíthatják a szintézist s nem tehetik magyar feladattá egy új európaiság kialakítását sem, mert a „keleti ösztön” éppúgy absztrakció, mint a „nyugati módszer” és tudatosság, s így a „magyar nemzet” is ilyenformán osztálytartalmától megfosztott laboratóriumi kategóriává válik.

Nem a keleti lélek adja meg a magyar irodalomnak sem a szépségeit, sem a világirodalmivá növe nagyságát, hanem amit a magyar írók erről a magyar életről igazán és költőien el tudtak mondani. Marx azt mondja, hogy csak az tud igazán világviszonylatban is értékeset alkotni az irodalomban, aki saját nemzetének kincsét a legtisztábban és legigazabban tudja felszínre hozni, csak az tud a világirodalomnak valami megjegyezhető és megtartandót mondani, az egész emberiség számára értéket adni, aki nagyon jól ismeri saját nemzetét, annak minden osztályát s híven, időtálló költészettel ábrázolni tudja népének a haladásért vívott harcát.

A hazaszereteten alapuló nemzeti büszkeség ma is áthatja népünket szerető, de az egész emberiség haladásáért küzdő íróink műveit s ha néha vissza-visszatér az osztálytartalmától elszakított nemzetszemlélet, ez mind ritkábban kap hangot s különösen szépirodalmi műveink a szocializmust építő társadalmunknak megfelelően együtt tükrözik a hazafias érzést a világ minden békeszerető népével érzett szolidaritással.

SOMOGYI SÁNDOR válasza

Engedjék meg, hogy legelőször is köszönetet mondjak a felszólalóknak és a vita résztvevőinek.

A legelső, szinte mindenki által érintett kérdés a terminológiát illeti. Ehhez csak annyi megjegyezni valóm van, hogy nagyjában-egészében osztom Klaniczay elvtárs tegnapi megjegyzéseit. A nacionalizmust történelmi, a patriotizmust pedig erkölcsi kategóriának tartom.

Barta elvtárs azt mondotta, hogy nem annyira elvek szerint csoportosítottam mondanivalómat, mint inkább személyek és irányzatok szerint. Ez csakugyan így van. Megmondom, hogy miért, és ezt részben válaszul szánom Király elvtársnak is.

Király elvtárs joggal aggódik irodalmunk, tudományágunk elvi tisztaságáért. Ő teljes joggal tett különbséget — annál is inkább, mert megjegyzéseit ebben a vonatkozásban magam is osztom — Arany János és Kemény Zsigmond, illetve Jókai között. A kérdés exponálását illetőleg igaza van. Hiszen van-e valaki, aki a *Forradalom után* vagy a *Még egy szó a forradalom után* elolvasását követően azt mondaná, hogy Kemény Zsigmond — politikai vonatkozásokban — nem ellenforradalmár? És vajon ki mondhatná Arany Jánosra ugyanezt? Nyilvánvaló, hogy 1848/49 megítélésében óriási különbség van köztük. Ha mármost ki kell térni az ilyen nyilvánvaló különbségekre, — mint ahogyan szükségképpen ki kell térni — úgy eleve túllépünk az irodalomban jelentkező nacionalizmus határain. És ez elkerülhetetlen. Vitánk egyik fő tanulsága ebben jelölhető. Mindinkább közelednünk kell a történeti, a közgondolkodást, a filozófiatörténetet illető kutatásokhoz, hogy a korszak becsületes, marxista szemléletű képét meg tudjuk formálni.

Király elvtárs Kemény Zsigmond ellenforradalmiságáról, illetve Arany János ettől eltérő történet szemléletéről, írói megnyilvánulásairól beszélt. Megvallom: ez a kétely megvolt bennem is. Töprengtem azon, hogy beszéljek-e Csengery Antal és Danielik János egy ismert, ám nem eleget említett vitájáról. Ismeretes tény ugyanis, hogy Ipolyi Arnoldnak az 1850-es évek derekán megjelent *Magyar mythológiáját* Arany mennyire tisztelte, mégpedig úgy, hogy *merített is abból*. A filológiai vizsgálódások ezt pontosan bebizonyították. Csengery Antal viszont, — ki közjogi vonatkozásokban az egyik legharcosabb Deák-párti volt, Deák Ferencnek mondhatni jobb keze — a kiegyezés előkészítésének érdekében (mert ennek közgondolkozást, irodalmat illető vonatkozásai is vannak) szinte polgári világnézeti alapról zúzta szét Ipolyinak eme tarthatatlan, bár jószándékú nacionalista szempontokat követő, és kiagyalt, humbug-mythológiáját! Az is közismert, hogy Csengery e tárgyban tartott székfoglalója Szilágyi Ferenc Budapesti Hírlapjában, tehát a kormány hivatalos lapjában jelent meg, és ugyaneként az is, hogy a klerikóreakciós Religio, Danielik János püspök lapja, — azon Danieliké, ki egyébként Kemény Zsigmond ivótársa és jópajtása volt —, ezen Csengery-bírálatot miképpen szidalmazta. Végezetül az is bizonyítható, hogy Csengerynek, — ki más, elvi vonatkozásokban csakugyan Kemény barátja volt — mi volt a véleménye e válaszról, valamint Danielik szerepéről, illetve Danielik és Kemény barátkozásáról.

Mindezt csak azért említem, hogy jelezzem: e korszak nacionalizmusa távolról sem egyértelmű, ellenkezőleg: felettébb szövevényes. Meggyőződésem, hogy e problémakört csak akkor fogjuk megnyugtatóan feldolgozni, ha sort kerítünk a komplex kutatásokra, azokra, melyek világossá teszik, e korszak történetében az irodalmi és a nem irodalmi jelenségek mennyire egymásba játszanak. Egyébként hangsúlyozom: mindazzal, amit Király elvtárs mondott, egyetértek. Megjegyzéseit, melyek e kérdés-komplexumot illetik, magam is osztom.

Mindennek ellenére, ha azt mondjuk, hogy a népnemzeti irányzaton belül Kemény és Arany bizonyos mértékben együtt vannak, az még nem minősíthető kettejük maradéktalan azonosításának. Viszont — futólag említve — ténykérdés az is, hogy a Csengery Antal és Kemény Zsigmond szerkesztette *Magyar nép könyvének* (1854—56) az egyik leghatásosabb és a szerkesztőktől legtöbbször becsült dolgozótársa épp Arany János volt. Ugyanígy ténykérdés az is, hogy milyen nagy hatással volt Aranyra Kemény Zsigmond emlékeztetés Toldi-cikke, hogy azt Arany János mennyire akceptálta, — hogy annak értelmében bizonyos változtatásokat hajtott végre az autográf szövegen! Ugyaneként az is ténykérdés, hogy Arany János gyakran hangoztatta: megtisztelésnek venné, ha Kemény Zsigmond és Eötvös József végre meglátogatná őt stb. stb. Hangsúlyozom tehát: bár különböznek is egymástól, vannak kérdések — mégpedig olyanok, amelyek nem mellőzhetők —, amelyekben egy véleményen vannak.

Ami a Jókai-ügyet illeti, maradék nélkül egyetértek Király elvtárral. Jókai csakugyan nemzeti missziót töltött be az önkényuralom korában. Mondom ezt annál is inkább, mivel hasonló meggyőződésemet hangoztattam referátumomban is. Említettem, hogy Jókai az illúzióknak élt, és említettem azt is, hogy az övéhez hasonló illúzióknak e korszakban nemzetébresztő, nemzetiség megtartó funkciójuk volt. Mindennek persze nem mond ellent, hogy Jókai Mór tiszteletre méltó és főhajtásunkat érdemlő hazafias gesztusa mégsem helyeselhető maradéktalanul. Jókainak eme ellentmondásos korból

következő funkciója — mint említettem is — úgy alakult, hogy 1848-at nagyjában és egészében mégiscsak 1867-es alapról ábrázolta. Tévedés azonban ne essék: 1867-en nem azt értem, amit — szükségszerű és mégis elhibázott történelmi útkereszteződésből a dualizmus és a millenium korszaka csinált!

Barta elvtárs említette az irodalmi Deák-párt kérdéscsoportját, és azt is, hogy szerintem mikor keletkezett a népnemzeti csoportosulás. Komlós elvtárs mindezt találó választ adott. Ezzel kapcsolatban csak annyit jegyzek meg, hogy túl Salamon Ferenc bizonyítékain, e csoportosulással már 1853-ban számolnunk kell. Ismeretes tény — a kortársak visszaemlékezései egyaránt erről tanúskodnak —, hogy a Pákh Albert és Gyulai Pál szerkesztette Szépirodalmi Lapok szerkesztésében Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Salamon Ferenc és a párt többi korifeusai egyaránt részt vettek. Az említettek állandóan!

Felvetődött az is, hogy a nacionalizmust illető transzportált jelenségeket nem vettem eléggé figyelembe. Ez maradéktalanul igaz, ám az is, hogy mindezeknek a figyelembevétele a további vizsgálódásokra tartozik. A Barta elvtárs említette esztétikai kérdésekről például meg kell jegyezni, hogy ezek vizsgálata előbb-utóbb elkerülhetetlenül szükséges lesz. A nacionalizmus ugyanis egyes esetekben csakugyan elősegítője volt az esztétikai színvonal-süllyedésnek. Török János például, mint 1853–54-ben a Pesti Napló szerkesztője, egyaránt dicséri Tóth Kálmánt, Lisznai Kálmánt, Arany Jánost és Jókai Mórt. Szinte egyazon tirádákkal illeti őket, és csupán magyar, nemzeti témáik miatt! Gyulai Pál — ez ugyancsak közismert tény — épp ezen háborodik fel, és írja korszakos jelentőségű *Szépirodalmi Szemléjét*. Mindehhez csak annyit fűznék, mégpedig azért, hogy újból utaljak a korszak rendkívüli bonyolultságára: ugyanazon Török Jánosról van szó, ki mindezzel egyidejűleg Bécsnek, az abszolutisztikus—centralistairányzatnak is jó szolgálatokat tett, pl. az államkölesönök népszerűsítésével, — gyakori politikai pálfordulásaival (ezt tükröző háromszoros vallás-cseréjével) stb. hasonlóképpen.

Ami a nemzetiségi kérdést illető idilli ábrázolást illeti, az elhangzott megjegyzéseket helyesnek tartom. Azt hasonlóképpen, — mint ezt Komlós elvtárs hangoztatta —, hogy az 1848-as párt hajlamosabb volt a nacionalizmusra, mint az 1867-es; hogy ez a nacionalizmus a parasztságot illetően kirekesztőbb jellegű volt, mint a reformkori.

Komlós elvtárs ugyanígy említette Vajda és Mocsáry nevét. Ők ebben a vonatkozásban csakugyan kimaradtak a vizsgálódás során. De szükségképpen maradtak ki. A korszak egészét illető nacionalizmus feldolgozásakor kétségtelen, hogy mind a politikus Vajda, mind a politikus Mocsáry megkapják majd a maguk megillető helyét.

Sziklay elvtárs kiegészítéseire csak köszönettel válaszolhatok. Vajda György Mihály elvtárs megjegyzéseire hasonlóképpen.

Végül még egy-két megjegyzést tennék Király, illetve Komlós elvtárs felszólalásával kapcsolatosan.

Komlós elvtárs kifogásolta, hogy nem teszek különbséget az önkényuralom jogos nemzeti érzése és az 1870-es, 1880-as évek nacionalizmusa között. Nacionalizmuson én azt értem, amire a bevezetőben utaltam már. Szerintem az önkényuralom nacionalizmusa még igen jelentős, komoly értékeket hordoz, a hazafiúi helytállás szép példáival büszkélkedik, mégpedig annak ellenére is, hogy már e korban találkozhatunk olyan jelenségekkel, melyek egyidejűleg a hanyatlás időszakát is előlegezik.

Komlós elvtárs *A civilizátorról* azt mondotta, hogy ebben az időben „nem volt kunszt így beszélni”. Szerintem pedig „kunszt” volt, még akkor is, ha e mű csak utóbb jelent meg nyomtatásban. Legyen szabad arra utalnom, hogy Madách épp a forradalom idején, a nemzetiségi polgárháborúban vesztette el egyik nőtestvérét — tudjuk: milyen körülmények között —, valamint arra, hogy ugyanő épp e nőtestvére halálára írt versében nyújt — szinte a holttest felett! — baráti békejobbot a nemzetiségeknek! Bizton állítom: ehhez hasonló gesztussal e korszakban nem találkozunk. Én ezt a Madáchot érzem *A civilizátor*-ban; az író meggyőződése itt is, ott is egy és ugyanaz. Madách e művét, ha asztalfiókja számára is, de megírta.

Komlós elvtárs azt is említette, hogy Eötvös József lapja és Deákék álláspontja ennél nagyobb horderejű volt. Ez igaz. Ám hozzátehetem: a közgondolkodás alakulását illetően, tehát nem irodalmi vonatkozásokban. Éppen ezért biztosnak mondható: ha e korszak egészét fogjuk vizsgálni, — mármint a nacionalizmust illetően —, kétségtelen, hogy Deákék álláspontja nagyobbat ölelőnek, nagyobbávúnak bizonyul majd, mint Madách próbálkozása. De hangsúlyozom: irodalmi vonatkozásokban — ez a meggyőződésem — ekkor is Madáché lesz az érdem.

Ami Thaly Kálmánt illeti: igaz, hogy Szász Károly terjedelmes bírálatot ír a *Kárpáti kürről*. Utalok azonban Tolnai Lajos visszaemlékezésére, ki azt írta Szászról: Arany János őt nem sokra becsülte. Költői képességeit finoman lemosolyogta. Hiszen köztudott, hogy Szász Károly jóval többet és többfélét írt, mint amennyire képességeiből telt volna. Szász volt azon ember, akinek Arany János, az örökös kéziratgondokkal küszködő szerkesztő egyszerűen átírt: írj holnapra ezt vagy azt, és Szász megírta. Ha kellett vezércikket, ha kellett tanulmányt az újabb külföldi költészetéről; olyat, amelyet, de megírta.

Komlós Aladár: De Thaly verseit is közölte!

Somogyi Sándor: De azután, hogy Arany finoman megírta Gyulai-nak: ismertetné-e Thaly verseskötetét, ki az ő szemében az ő epigonjának tűnik, s akit éppen ezért nem óhajt recenzálni. Mondani sem kell, hogy Gyulai válasza az órá oly gyakran jellemző taktikus hallgatás volt; így nem került sor arra, hogy Szász írja meg a recenziót!

Komlós Aladár: Mi köze ennek a nacionalizmusához? Arany vagy Gyulai nacionalizmusához?

Somogyi Sándor: Nem Arany, vagy Gyulai nacionalizmusához, hanem ahhoz, hogy a nacionalista célok alapján fogant népnemzeti iskolának tagadhatatlan, ám hanyatló tendenciát követő tagja volt Thaly Kálmán; ahhoz, hogy eme iskola elsőkélyesülését, az utódok epigon jellegét már Arany is észreveszi.

Komlós Aladár: én arra utaltam, hogy a népnemzeti iskola Thalyval már hanyatló szakaszához érkezett el, — idéztem is Thaly egy versét, mely nemesupán „esztétikai” érdekű.

Somogyi Sándor: Végül azt hoznám szóba, hogy Király elvtárs Kemény Zsigmond kapesán megemlítette Szekfü Gyula nevét. E párhuzam újból a tárgyalt korszak komplexitására, az e korban jelentkező nacionalizmus komplexitására hívja fel figyelmünket. Kemény Zsigmond a magyarságot „béketűrő”, „jószándékú” kis népnek tüntette fel, amelyiknek bele kellett nyugodnia sorsába. Nem kétséges, hogy a Horthy-korszak hivatalos történelemírása, tudomány- és kulturális politikája sok tekintetben ebből a kis

népkonceptióból táplálkozott, — a német szövetség reakciós elméletét illetőleg mindenesetre ebből. A baj azonban ott van, hogy eme reakciós koncepció, sajnos, a Horthy-korszakot is túlélte: emlékezzünk csak az 1956-os ellenforradalmat követő, Kemény elvtelen renaissance-át szolgáló próbálkozásokra! Mindezt csak azért említem meg, hogy befejezésül és újból hangsúlyozzam: e korszak nacionalizmusának komplex, marxista feldolgozására mennyire szükség van.

TOLNAI GÁBOR zárószava

Mindössze az a feladatom, hogy értékeljem a vitát, hangsúlyozva néhány olyan kérdést, ami kétnapos megbeszélésünknek legfontosabb eleme volt.

A kétnapos vita során harminchatan szólaltak fel. Nagy szám ez, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a harminchat felszólaló kivétel nélkül arra törekedett, hogy előre vigye a problémák megoldását. Jóleső jelenség — ha nem is új vonása vitáinknak, hiszen többéves hagyomány van mögötte —, hogy semmi nyoma nem volt a személyeskedésnek; a vita valóban az elvi kérdések körül forgott minden esetben.

A vita egészében értékes, eredményes volt és elérte azt a célt, amit az Intézet a nacionalizmus napirendre tűzésével elérni óhajtott. Megnyitó szavaimban úgy nyilatkoztam, hogy a legelevenebb kérdések egyikébe igyekszik bele nyúlni vitánk, mégpedig tudományos, történeti analízissel. Azt hiszem, amit a referátumok ismeretében előre mondtam, a hozzászólások alapján vonatkozik az egész vitára. Azt sem lenne helyes elhallgatni, hogy voltak a vitának hiányosságai. A hiányosságok megemlítésével szeretném mondandóimat kezdeni, azután térek majd rá azokra a főkérdésekre, amelyeket a vita legfontosabb eredményeinek tartok.

Mik voltak vitánk hiányai?

Egyszer-kétszer történetietlen irányba kanyarodott a nacionalizmus értelmezése. A történetietlen értelmezés nyomán azonban — és ez viszont öröndetes — a következő felszólalásokban a történetietlen megjegyzések többnyire kiküszöbölődtek.

A vita hibái közé tartozik — amit Király István elvtárs is megemlített —, hogy a nacionalizmus bírálata csak az igaz hazafiság oldaláról történhetik, s mondjuk meg, hogy nem egy felszólalásban nem ilyen szemlélettel történt a nacionalizmus bírálata.

Voltak felszólalások, amelyek csak belülről, hungarocentrikusan vizsgálták a problémát. Nem egy esetben segített volna — mint ahogy egyes rokonterületek, kapcsolódó tudományterületek felszólalói segítettek is — a külföldi párhuzamok felsorakoztatása, például a német, az osztrák, és különösen a kelet-európai népek nacionalista eszmélkedésének a felidézése.

Helyes lett volna, ha a magyar, a szlovák, a román stb. ellentétek — mégpedig a nacionalizmus során felmerülő ellentétek — felsorakoztatása mellett több szó esett volna a kapcsolatokról, az összefűző szálakról. Enélkül elemzéseink bizonyos értelemben egy síkon mozognak.

Általában: a referátumokkal kapcsolatban, a felszólalók — hogy most már az eredményekre térjek át — igen sok hasznos kiegészítést tettek. Újabb vitáink jó szellemét mutatja, hogy a referátumok írói helyesen reagáltak az

észrevételekre, és magukévá tették — amikor magukévá tudták tenni — a nézetükkel ellenkező, kiegészítő megjegyzéseket is.

Világos lett számunkra — az imént említett kérdéshez kapcsolódik ez —, hogy nemzetközi távlat nélkül a nacionalizmus elemzését sem lehet helyesen megoldani. A kétnapos vita során az is eredmény volt, hogy a nemzetközi távlat elemzésének kérdése nemcsak mint kíváncsi kíváncsi fel, hanem a kíváncsi túl több felszólaló konkrét, ilyen irányú analízist is nyújtott a referátumok kiegészítésül.

Nem lehet célom, hogy minden részlettel foglalkozzam, ami a vita során felmerült. Azonban annyit megjegyeznék, hogy egy sor részletkérdéssel kapcsolatban is felmerültek új problémák. Hogy a régi irodalom területéről említsek egy példát: a *hungaricus tudat* kérdése, ami új eredményekhez vezetheti a kutatást. Vagy egy későbbi kérdés: megvilágosodott számunkra, hogy 1830-körül valami olyan probléma van irodalmunkban, amit az eddigi vita, Tóth Dezső elvtárs referátuma és a hozzá kapcsolódó felszólalások nem oldottak meg teljes mértékben.

Nagyon hasznos volt az a kérdésfelvetés, hogy a nacionalizmus a művészi formák útján is terjed, s egyúttal elébünk írta a feladatot: a nacionalizmusnak a művészi formák által való terjedésének elemzésére.

Értekes eleme volt vitánk, — ami kifejezésre jutott mind a négy referátumban és a referátumokhoz kapcsolódó felszólalásokban is, — hogy irodalmunkat valóban dialektikusan igyekszünk nézni, a nacionalizmus elemzésekor is. Ha most még nem is fogalmaztatott meg, de azt hiszem megfogalmazásra készen áll a vita nyomán, az eddigi fogalmazásainknál pontosabb megfogalmazása a magyar nacionalizmusnak, a különböző évszázadokban, az előzmények idején és a XIX. és a XX. században megragadható fő vonásai alapján.

A vita első napján, az első referátum után, sokakban az az érzés támadhatott, egy ideig, hogy talán messze szaladunk, nacionalizmust keresünk ott is, ahol történelmileg nacionalizmusról valójában még nem lehet beszélni. De a kezdeti korszakkal foglalkozó referátum ugyanúgy, mint a hozzá kapcsolódó vita, lényegében annak tudatában analizált, hogy a magyar nacionalizmus genézisét keresse régi irodalmunk századaiban.

Érdekes megfigyelés volt az első referátummal kapcsolatos vitában, hogy régi irodalmunkban a feudális nemzettudaton túlmutató jelenségek is vannak: például az erdélyi nemesi tudatnak bizonyos értelemben vett polgári vonásaiban.

További kutatást kívánó kérdésfelvetés volt, hogy a történelem során a nemesi nacionalizmus a népmozgalmak hatására módosult. Érdekes ehhez hozzáfűzni, hogy a későbbi időszakokban pedig más jelenségek befolyására módosult a nacionalizmus, mégpedig ugyancsak pozitív irányba. Így a két világháború között, az illegális párt népfrontpolitikájának jelentéte a harmadikutas nacionalizmussal szemben, általában az illegális párt befolyása akár a népi, akár a polgári írók alkotásaira.

A vita legfőbb értéke talán az volt, hogy szakszerű, tudományos alapos-sággal, de mindig az élő jelen felé mutattak a kérdésfelvetések. Jelzés történt például arra is, — nagyon helyesen — hogy a náciizmus milyen messzire nyúlt a maga őskeresésekor. Hadd említsem meg itt, a náciizmus útjára tért berlini professzornak, Julius Petersennek a könyvét, amelyben a harmadik birodalom „előharcosait” az egyházatyák működéséig igyekezett „megkeresni”

a múltban. Világos lett számunkra a vita nyomán, hogy a nacionalizmus haladó szakaszaiban egységet alkot a patriotizmussal, hanyatló szakaszaiban pedig reakcióssá válik, haladásellenes szerepet tölt be.

Befejezésül mindössze ennyit: a vita során szinte programszerűen felvetődtek az új teendők, a további munkálatok legfőbb irányvonalai. Vitánk megindított egy folyamatot, s mostani kétnapos megbeszéléseinkkel ez a folyamat nem zárult le, hanem folytatódni fog, mint ahogy eddigi vitáink is — kezdve az öt évvel ezelőtti realizmus vitától — voltaképpen akkor vették kezdetüket, amikor az első nyilvános viták befejeződtek.

A népi írók harmadikutas nacionalizmusával kapcsolatban megjelent pártdokumentum és a nemrég kiadott nacionalizmus tézisek után az irodalomtörténészek előtt is világosan állt a nacionalizmus lényege, a nacionalizmus alapvonása. Mégis a kétnapos vitán, éppen azáltal, hogy egész irodalmunk fejlődését végigkísértük, még világosabbá, még konkrétabbá vált egy sor eddigi tétel; a történeti analizissel alátámasztott tételek mindig meggyőző és megvilágosító erejűek.

Köszönöm a vitán megjelentek részvételét; elsősorban köszönetet mondok azoknak, akik a referátumokat írták, és azoknak, akik a vitában aktívan részt vettek.

SÖTÉR ISTVÁN

BESZÁMOLÓ A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY MUNKÁJÁRÓL

Felszabadulásunk másfél évtizedes fordulóján Akadémiánk elmúlt tíz esztendejének eredményeit is számba vesszük. Az új Akadémiának egyrészt fontos szerepet kellett vállalnia egy nagyméretű kulturális forradalom előbbrevitelében, másrészt közvetlenül kellett hozzájárulnia a szocialista társadalom ipari, mezőgazdasági problémáinak megoldásához, — vagy pedig a társadalomtudományok területén az új társadalom kialakulásával kapcsolatos ideológiai kérdések tisztázásához. A szocializmus felé haladó Magyarország értelmiségi életének legfőbb műhelyévé és központjává kellett alakulnia a Magyar Tudományos Akadémiának. Az újjáalakult Akadémia jóval több volt, mint holmi szakmai intézmény vagy akár tudományos fórum: az akadémiai intézetekben, bizottságokban, a tudományegyetemen tíz év óta folyik az új értelmiség formálódása. Ez az igen fontos társadalmi folyamat nem mehetett végbe időnkénti nehézségek, akadályoztatások, bonyodalmak nélkül. Az elmúlt tíz esztendőnek kétségtelenül súlyos időszaka volt az ellenforradalmi periódus, mégis ma, amikor az 1956-os helyzetre visszatekintünk, úgy érezhetjük, hogy a nyomában kezdődő periódus nem egy bonyolult, nehéz kérdés megoldását segítette elő. Az ellenforradalom körüli zűrzavaros időkben nem egy lappangó baj, nem egy tisztázatlan zavaros nézet került felszínre: ezekkel megküzdeni az elmúlt három-négy esztendő legfontosabb feladata volt. Nem mondhatjuk még el, hogy minden kérdésben világosságot teremtettünk, — nem mondhatjuk el, hogy valamennyi problémánkat megoldottuk, — de kétségtelen, hogy ma világosabban látjuk feladatainkat, mint bármikor korábban, és egyenesebb úton haladunk e feladatok megoldása felé, mint valaha. Sok mindent tanultunk az elmúlt években: megtanultuk, hogy szembenézzünk hibáinkkal, — józanabban, gondosabban tervezünk már, mint korábban — rögtönzés, túlméretezés helyett higgadtan, józanabban tervezünk a tudomány területén is. Az elkövetkező tíz évben azonban még sokat kell tennünk egy végleges, szilárd tudománypolitikai koncepció megteremtéséért, jobban ki kell aknázunk lehetőségeinket, jobban kell gazdálkodnunk a rendelkezésünkre álló eszközökkel.

Mai ülésünkön meg kell vizsgálnunk, milyen szerepet játszottak a társadalomtudományok az Akadémia elmúlt tíz esztendejében, miféle eredmé-

nyekre tekinthetnek vissza, mit kell tanulniok az elmúlt korszakból, s miféle feladatok állanak előttük a jövőben? Különösen az ellenforradalom előtti korszakban gyakran találkoztunk olyan felfogással, mely a társadalomtudományok fontosságát lebecsülte és egyoldalúan, a termeléssel kapcsolatos kérdésekben érezte csak fontosnak a tudományos kutatómunkát. Ez a szemlélet, az ideológiai kérdések lebecsülése az ellenforradalom idején nagyon is megbosszulta magát. Ma már világosan látjuk, hogy a szocializmus építését, az állami ötéves tervek megvalósítását nem képzelhetjük el ideológiailag tisztázatlan légkörben. Az új társadalom kialakulásához az ideológiai felépítmény szintén jelentős mértékben járul hozzá. A társadalomtudományok fontosságát különösen kidomborítja az a körülmény, hogy ezen a területen kell hogy felbukkanjanak a jövő fejlődésének olyan sajátos kérdései, melyekre csak átgondolt, tudományos alapossággal megfogalmazott választ lehet adni. Ha a jelen és a jövő eleve adott vagy csak majdan adódó problémáira gondolunk, a nacionalizmus problémájától kezdve az új társadalom szocialista műveltség-eszményéig, nem egy problémát sorolhatnánk fel, melyekre a megnyugtató választ csak a társadalomtudományok adhatják. Az I. és a II. osztály kebelében működő társadalomtudományok csak akkor juthatnak egészséges és megnyugtató eredményekre, ha tevékenységükben az alapkutatásoktól kezdve a nagy, átfogó, elvi filozófiai kérdések vizsgálatáig képesek emelkedni. Ha az elmúlt tíz esztendő mérlegét próbáljuk elkészíteni, főként azt kell vizsgálnunk, milyen mértékben jutott előre osztályunk az alapkutatások végrehajtásában és másrészt, mily mértékben emelkedett a kutatások anyagából nagy elvi általánosításokhoz.

Az elmúlt tíz év történetére vetett felületes pillantás is meggyőzhet bennünket arról, hogy az Akadémia újjászervezése óta tudományágak, melyeket a múltban inkább csak mellékesen, szinte észrevétlenül tudtak művelni, most váratlan gyors virágzásnak indultak. Ennek a virágzásnak pusztá regisztrálása, bemutatása, vagy méltatása azonban nem nyújthat reális képet osztályunk tudományterületeiről. A vívmányok és eredmények pusztán statisztikai mérlegelése félrevezető is lehet. Nem kétséges, hogy magas színvonalú folyóiratokkal, kiadványlehetőségekkel rendelkeznek ma olyan tudományterületek, melyek a Horthy-korszakban úgyszólván szóhoz sem juthattak, csak ritka alkalmakkor publikálhatták eredményeiket. Fontos tudományágak művelésére, melyek valamikor legfeljebb egy-egy egyetemi tanszéken lettek otthonra, vagy éppen alig is léphették át egy-egy nagy tudós dolgozó szobájának küszöbét: ma jól felszerelt, jelentős személyzettel rendelkező tudományos intézetek vállalkoznak. Ki ne látná azt a gazdag tudományos termelést, mely a nyelvtudomány nagy szótár-kiadványaitól, az értelmező szótár már megjelent első köteteitől, a különféle nyelvatlasz-kiadványoktól kezdve, a magyar népzene tárának vaskos kötetein át az irodalomtörténetírás nagy monográfiáiig és különféle kritikai kiadásokig és részlettanulmányokig terjed. Ki ne látná,

hogy az I. osztály kebelében működő tudományágak nemzetközi kapcsolatai oly kiterjedtséget értek el, aminőt azelőtt sose tapasztalhattunk? — De lehet-e mindezekkel megelégedni? Azt hihetjük-e, hogy ezek a tudományok máris elérték azt a szintet, melyet a szocialista fejlődés igényei követelnek meg tőlük? Elmúlt évi osztálytitkári beszámolómban utaltam már arra a sajátos helyzetre, arra a tudománytörténeti szakaszra, melyben az egyes tudományágakat a felszabadulás érte. Utaltam arra a körülményre, hogy egyes tudományágaink oly állapotban találkoztak a marxizmus—leninizmus elveivel, melyben még elmulasztott kritikai, filológiai, pozitivisták, ill. anyaggyűjtő, anyagfeltáró feladatokat kellett pótolniuk. Talán csak a klasszika-filológia tudománya kivétel e sajátos helyzet alól, de ez is elsősorban azért, mivel a több évszázada folyó külföldi kutatási munkák, a klasszika-filológia széles nemzetközi művelése előkészítették a talajt a marxista, elvi vizsgálatok számára. Nem mondhatjuk el ugyanezt irodalom- és nyelvtudományunk, sőt zenetudományunk területéről. Nem először hangoztatom ezen a helyen, hogy ezek a tudományok éppen a felszabadulás után, de különösen az elmúlt tíz esztendőben, midőn az Akadémia a népi demokráciától oly jelentős anyagi és erkölcsi támogatást kapott — nem kis részben olyan feladatok ellátására vállalkoztak, melyeket más, fejlettebb népeknél a múlt század kritikai-filológiai, ill. pozitivisták korszaka már megoldott. Más szóval: ezek a tudományágak az ún. alapkutatások periódusában voltak még a felszabadulás után, de részben még napjainkban is. Sürgető adósságunk a magyar társadalomtudományok történetének megírása és a későbbi munkák során fogjuk csak igazán hiányát érezni annak, hogy a magyar nyelvtudomány, vagy irodalomtudomány története máig sem készült el. Máig sem méltányoljuk eléggé a múlt század nagy tudósainak úttörő tevékenységét, mellyel tudományaink alapkutatását elkezdték; nem méltányoljuk eléggé egy Toldy Ferenc, egy Szilády Áron, egy Budenz József, egy Hunfalvy Pál és számos társuk úttörő tevékenységét. Nem látjuk eléggé, hogy irodalomtörténetünk területén a múlt századi nagy kritikai virágzás, egy Gyulai Pál vagy egy Riedl Frigyes életművének eredményei mellett mily mértékben szorult háttérbe az anyagkutató munka. Erdélyi János kezdeményezése a szabadságharc előtti években népköltészetünk szövegeinek, sőt dallamainak összegyűjtésére, meglehetősen társtalan, elszigetelt, hősi vállalkozás. Nagy kár, hogy Toldy Ferenc és Erdélyi János nem tudtak iskolát kialakítani: a pesti bölcsészkar és a sárospataki főiskola nem válhattak a tudomány olyan műhelyeivé, mint némelyik német, vagy francia egyetem a múlt században. A két világháború közötti korszak szintézisei közül az egyik nem ütötte meg a kívánt mértéket (Pintér Jenő), — a másik pedig (Horváth Jánosé) sajnos befejezetlen maradt. Más a helyzet a népzene kutatás területén, ahol Bartók Béla és Kodály Zoltán kezdeményezése a két világháború közötti időszakban, majd pedig ennek a kezdeményezésnek kibontakozása a felszabadulás utáni Tudományos Akadémián, olyan elképzelés megvalósulását hozta el, mely nemzetközileg is

egyedülállónak tekinthető. De már nyelvtudományunknak olyan munkák elvégzésére kellett az elmúlt másfél évtizedben vállalkoznia — nagy szótári munkálatokra, az értelmező szótárra, nyelvatlaszokra és egyéb leíró, anyaggyűjtő vállalkozásokra gondolok, — melyeket valójában még a múlt századnak kellett volna elvégeznie. Talán még kedvezőtlenebb volt az irodalomtörténetírás helyzete. Nem először hangoztatom ezen a helyen, hogy az irodalomtörténetírásnak akkor kellett bizonyos alap kutatásokba belekezdenie, midőn a marxista—leninista szemlélet már nagyobb, elvi jelentőségű szintetikus munkákat várt volna tőle. De hiszen hogyan is lehetett volna megfelelő eséllyel ilyen feladatra vállalkozni, amidőn az irodalomtörténetírásnak még nagy írók életművének filológiai gondozásával, kritikai, tudományos kiadások létrehozásával, nagy írók bibliográfiáinak, ill. egy magyar irodalmi bibliográfiának létrehozásával is foglalkoznia kellett. Nem hozhatunk létre marxista irodalomtörténeti szintézist mindaddig, míg nem ismerjük irodalmunknak az eddiginél teljesebb szövegét és tényanyagát. Hiszen pl. az írói levelezések egy-egy kor történeti és társadalmi tudatának legalább oly fontos hordozói és kifejezői, mint maguk a művek. A tudományos kritikai kiadások elvi kérdései, módszertani problémái, technikai eljárás módjai körül még a legutóbbi időben is számos tisztázatlanság maradt fenn. A modern filológiai kutatások terén máig sem dőltek el végleges érvénnyel olyan vitás kérdések, hogy vajon a modern filológiának a komparatista jellegű kutatásokra kell-e inkább a hangsúlyt helyeznie, ill. más szóval, a világirodalmat a magyar irodalom fejlődésének szemszögéből kell-e vizsgálnia, — vagy pedig önálló és autonóm kutatásokat kell-e végeznie? A szlavisztika területén, ahol igen komoly nyelvészeti teljesítményekre lehetünk büszkéek, máig sem sikerült megoldani a szláv népek irodalomtörténetével való rendszeres, tervszerű törődést. Mindez éppen nem szolgálhat arra, hogy lebecsüljük az elmúlt tíz év nagy eredményeit. De lehetetlen fel nem figyelni arra, hogy még nagyon sok megoldandó feladat áll előttünk és az elmúlt tíz esztendőben inkább csak előmunkálatait végeztük el a megoldandó lényegi kérdéseknek.

Akadémiánk I. osztálya sajátlagosan ideológiai osztály, ami azt jelenti, hogy kutatásaink, tudományos munkánk közben el kell jutnunk azokhoz az elvi kérdésekhez, melyek szervesen összefüggnek a szocializmus építésének ideológiai problémáival. Nyilvánvaló, hogy ezek az elvi kérdések csak közvetlenül a tudományos munka anyagából, eredményeiből derülhetnek ki. Évekig uralkodó volt az irodalomtörténetírás körében az a felfogás, hogy fontos kritikai filológiai, anyaggyűjtő, életrajzi, bibliográfiai kutatásokat lehet végezni anélkül, hogy elvi kérdésekkel számolni kellene. Újabban derült csak ki, hogy még az ilyen látszólag elvi vonatkozások nélküli kutatás is csak akkor lehet eredményes, ha bizonyos tisztázott elvek jegyében folyik, vagyis ha az ilyen munkákat is elvi szempontok irányítják. Lehetetlen pl. megírni Petőfi életrajzát anélkül, hogy figyelemmel ne lennénk az életútja fontos fordulópontjaira, a

költő világnézetének döntő állomásaira. Ezeknek a kérdéseknek figyelemmel tartása nélkül, részletkérdésekben, öncélú, aprólékos filologizálásban vész el a tudományos kutatás. Nem lehet tehát arra törekednünk, hogy az elvi kérdéseket majd csak a pozitivista jellegű alapkutatások elvégzése után vegyük sorra. Ezek az elvi kérdések egyidőben alakítandók ki, magukkal az alapkutatásokkal. Az alapkutatások helyes irányának is az elvi kérdések előzetes tisztázása a feltétele. Általában az lenne a kívánatos, hogy az anyagfeltáró, oknyomozó, ún. alapkutatások kölcsönhatásban legyenek az összegező, szintetikus, történeti, elvi jellegű munkákkal. Ez a dialektikus kölcsönösség mindkét szféra tevékenységeire, eredményeire kedvezően hatna ki. Pl. a Petőfi kutatásban olyan szintetikus jellegű munkálatok is folyjanak, melyek Petőfi pályaképének elvi kérdéseit, Petőfi költészetének fejlődési irányait tartják számon. Ilyen munkák helyes irányba terelhetnék a Petőfi életmű fontos, nagyrészt máig is elvégzetlen pozitivista jellegű kutatási munkáit is. Hasonlóképp a nyelvtudomány területén, ha az anyaggyűjtés és nyelvi anyag feldolgozása mellett megfelelő figyelmet fordítanak az elvi alapvetésre és az elvi összegezésre is, ez mindkét feladatkörnek hasznára válik.

Növelné tudományágaink elviségét, ha egymással szorosabb kapcsolatba lépnének, ha összehasonlítanák eredményeiket, és a kutatómunka, valamint az elvi összegezés és rendszerezés párhuzamosságaiból vonnának le a maguk területeire vonatkozó tanulságokat. Minél inkább bezárkózik valaki egy-egy részletkérdés kutatásába, annál inkább elfeledkezik ennek a kérdésnek távolabbi összefüggéseiről, annál inkább fenyegeti az a veszély, hogy munkája híján lesz éppen az elviségnek. Nem megnyugtató pl. irodalomtudományunk elzárkózása a nyelvtudomány, a néprajztudomány, vagy a népzene kutatás kérdéseinek, eredményeinek ismeretétől. Nem egy fontos irodalomtörténeti jelenséget, így pl. a múlt századi irodalmi népiesség kérdését csak oly módon tudnók megnyugtatóan tisztázni, ha figyelembe vesszük mindazt, amit e téren a népzene kutatás, valamint a néprajztudomány mindeddig létrehozott. Hasonlóképpen a nyelvtudomány számára is megtermékenyítő volna az irodalomtudomány kutatásai, rendszerező elveinek, fel-felmerülő sajátos problémaköreinek ismerete. Sajnálatos, hogy manapság nem igen akadnak olyan nyelvtudósok — holott ilyesmire a múltban nem egyszer akadt példa —, akik a nyelvtudomány mellett az irodalomtörténetírásnak is művelői. A stilisztikai kutatások lennének a legalkalmasabbak arra, hogy hidat alkossanak a nyelvtudomány és az irodalomtudomány között: ezen a téren már várhatók bizonyos eredmények, — különösen Balázs János munkáira gondolok most, — de még sokkal többet kellene tennünk annak érdekében, hogy nyelvtudósaink és irodalomtudósaink kutatásait összehangoljuk és keressük azokat az elvi érintkezési pontokat, amelyek a két tudományterület között adódhatnak. Mindazt, amit az egyes tudományágak közötti kapcsolatról mondtam, még fokozottabban áll az I. osztály kebelébe tartozó tudományágak és a történet-

tudomány, a filozófia, a közgazdaságtudomány kapcsolataira vonatkozóan. A nacionalizmus kérdéskörét pl. az irodalomtudomány területén csak a történettudósok eredményeinek ismeretében és felhasználásában lehet megnyugtatóan megoldani. De hasonlóképpen a történettudománynak is az eddiginél nagyobb mértékben kellene kutatási körébe bevonni az irodalmi művek vallomásait és általában a történelmi tudatnak azt a kifejezését, melyet az irodalom tartalmaz. Ha egy-egy kérdésnek különböző tudományágakban folyó kutatásait egymással szembesítjük, már jelentős mértékben elvi síkra kerültünk, mivel szélesebb összefüggések vizsgálata vált számunkra lehetővé. Általában azt kell mondanom, hogy az elkövetkező években törekednünk kell egy-egy tudományágon belül, az összefüggések szélesebb, merészebb megragadására. Eddig is sok szó esett már körünkben az ún. komplex-kutatásokról, de ezek tudományos tervezésünkben eddig vajmi kevés szerepet játszottak. Ha a jövőben bizonyos kérdések kutatása érdekében az irodalomtudomány, a nyelvtudomány, a zenetudomány, a néprajzkutatás, a művészettörténet, a történettudomány közreműködését meg tudjuk valósítani, máris jelentős lépéssel kerültünk előbbre a történelmi dialektikus módszer alkalmazása terén. Tisztában kell lennünk azzal, hogy ennek a módszernek alkalmazása nem utolsó sorban az összefüggések feltárását, azok történelmi, dialektikus vizsgálatát és a belőlük levonható nagy elvi általánosításokat jelenti. Az elkövetkező évtizedben elsősorban arra kell törekednünk, hogy a ma még egymástól meglehetősen elszigetelt tudományágakat közelebb hozzuk egymáshoz, nagyobb érdeklődést keltsünk bennük kölcsönösen egymás problémái, eredményei, célkitűzései iránt.

Ha az egyes tudományágak egymással való kapcsolatát fontosnak érezzük az összefüggések kiderítése érdekében, legalább annyira fontos más népek kutatási eredményeinek alapos ismerete, s különösen sokat jelent számunkra a szovjet tudomány eredményeinek, módszereinek alapos tanulmányozása. A természettudományok e tekintetben sokkal kedvezőbb helyzetbe kerültek az utóbbi időben, mint a társadalomtudományok, és sokkal jelentősebb eredményeket is mutathatnak fellelő területen. Nem hallgathatjuk el, hogy a társadalomtudományok egy részét az elmúlt években bizonyos kényelmes bezárkózás jellemezte; pedig legutóbb épp a szovjet irodalomelmélet mutatott példát arra, hogyan lehet igen fontos kérdéseket — a szocialista realizmus bizonyos, eddig kellően nem tisztázott problémáit — az egész kortársi irodalom, a minél szélesebb világirodalmi horizont jelenségeinek figyelembevételével megoldani. Ha összefüggéseket keresünk, ezeket nem csupán a magunk nemzeti kulturális területén, a magunk nemzeti történelmében és kultúrájában találhatjuk meg, de gondolkodnunk kell azokra a szálakra is, amelyek az egész világ kultúrájával fűznek össze bennünket. A magyar zene történetét nem lehet megnyugtatóan feltárni a világ zenetörténetének figyelembevételével és hasonlóképp a magyar irodalom története talányokkal teletűzdelt terület marad számunkra, ha a

világirodalom nagy áramlataira, a magyar irodalmi korszakok világirodalmi megfelelőire figyelemmel nem vagyunk. Ugyanezt mondhatjuk el más tudományágakra is.

A következőkben az egyes tudományágak tízéves fejlődésének néhány tanulságát szeretném összefoglalni.

Nyelvtudományunk az elmúlt tíz év alatt jelentős változásokon ment keresztül. Az Akadémia újjáalakulása óta a nyelvészeti kutatások is szervezett keretek között, viszonylag tervszerűen folynak. Igaz, hogy az első tervek naiv optimizmussal készültek, néha túlságosan is elrugaszkodtak a realitás talajától, se az gyakorlati munka során sok nehézséget okozott, mégis megvolt az a nagy előnyük, hogy lényegében számbavették e korszak számos megoldandó, a múlt mulasztásaiából adódó feladatát, és ezzel megteremtették a lehetőséget a tervszerű munkához. Célszerű volna azonban rövidesen újból felmérni a feladatokat — s erre a most folyó távlati tervezés lehetőséget is nyújt —, s kíváncsi volna a tervszerűséget országos méretűvé tenni, azaz a feladatok megoldásába bekapcsolni a vidéki egyetemi, sőt főiskolai tanszékeket.

Az elmúlt tíz év alatt alapvetően megváltozott a nyelvészeti kutatások tematikája is. A részletkutatások mellett igen jelentős helyet kaptak az alapkutatások. Csak a felszabadulás adta meg a lehetőséget, és biztosította az anyagi feltételeket ahhoz, hogy megkezdhessük a nyelvtudomány olyan több évtizedes adósságainak a törlesztését, mint pl. a magyar leíró nyelvtan, a nagyszótár, az értelmező szótár, a nyelvatlasz, a finnugor etimológiai szótár stb. elkészítése.

Nyelvtudományunk tízéves múltjáról szólva igen fontosnak tartom hangsúlyozni azt, hogy nyelvtudományunk kapcsolata a gyakorlati élettel ma szorosabb, mint bármikor. Ez nemcsak abban — sőt elsősorban nem abban — nyilvánul meg, hogy az értelmező szótár és a leíró nyelvtan szilárd alapot biztosítanak a népszerű jellegű kiadványok elkészítéséhez, s így közvetve szolgálják a szélesebb néptömegek kulturális felemelkedését, hanem sokkal inkább abban, hogy élvonalbeli szakemberek előadások százain ismertetik nyelvtudományunk eredményeit, küzdenek anyanyelvi kultúránk színvonalának emeléséért — s ma már nemcsak a fővárosban, hanem egyre gyakrabban vidéken is.

A nyelvészeti kutatások külső körülményeinek megváltozása természetesen konkrét eredményekben is jelentkezik. Örvendetese az az eredmények, amelyeket a hazai viszonylatban legjelentősebb nyelvészeti ág, a magyar nyelvészet mutathat fel. A nagy kollektív vállalkozások jelentőségéről már szóltam. Csak példaként említek meg néhány olyan egyéb művet, amelyek nyelvtudományunk maradandó alkotásainak látszanak, mint pl. Kniezsa István műve szláv jövevényszavainkról, Bárczi Géza munkája a tihanyi apátság alapító leveléről, Imre Samu monográfiája a Szabács Viadaláról, Gáldi László nagy szótártörténeti monográfiája, Balázs János könyve Sylvester-

ről stb. Új szint jelentenek nyelvtudományunkban az irodalmi nyelvi, illetőleg a nyelvjárástörténeti kutatások, melyek többek között olyan szép eredményeket mutatnak fel, mint a reformkor nyelvét bemutató kötet, a nemrég megjelent irodalmi nyelvi tanulmánygyűjtemény, illetőleg Benkő Loránd Magyar Nyelvjárástörténet c. tankönyve. Külön elismerés illeti az Egyetemi Nyelvészeti Füzetek című tankönyvsorozatot, melyek közül egyik-másik (pl. Bárczi Magyar Hangtörténete) tudományos kézikönyvet pótol.

Külön kell megemlékeznünk a nyelv művelő munkáról, amely az elmúlt évtizedben sokat gazdagodott, színesedett. Ennek megszervezése, elvi alapokra helyezése Lőrincze Lajos érdeme. A nyelv művelés fontos kapcsolatokkal találkozott a társadalmunk fejlődéséből adódó kérdésekhez, feladatokhoz; komoly elméleti alapvetést kíván adni egyes szakmai területek számára, valamint a közélet, az irodalmi élet stb. számára is. A nyelv művelők felvették a harcot a nyelvben jelentkező káros jelenségek ellen, segítették az iskolai nyelv művelő munkát s főként a rádióban, valamint levelezés útján, de több jelentős kiadvánnyal (Nyelv művelő, Magyar Nyelv helyesség) előmozdították a helyes nyelvhasználatot. A legutóbbi évben a Pécsi Nyelv művelő Konferencián sok helyes javaslat és gondolat merült fel, habár ennek a konferenciának behatóbban kellett volna a terület elvi kérdéseivel foglalkoznia. A konferencia helyes határozatai közül megemlíthetjük a szakmai nyelvek problémáival való fokozott törődés igényét, az iskolai nyelv művelő munka segítségével, az irodalmi nyelv problémáival, a magyar köznyelvi kiejtés kérdéseivel való foglalkozást.

Jelentős munkálatok folynak a helyes írás területén is. A magyar helyesírás bizonyos fokú megreformálásának előkészületei 1949 után mind nagyobb lendülettel folytak. 1954 őszén helyesírási szabályzat került forgalomba, amely körül igen gyümölcsöző vita alakult ki. A helyesírási szabályzathoz csatlakozik az 1958-ban munkába vett helyesírási szótár is, amelyet Akadémiánk 50 éve tervez és 1961 végére jelentet meg. Jó munkát végzett ezen a területen a Helyesírási Bizottság, mely helyesírási egységet kíván létrehozni a magyar közműveltségben és a helyesírás művelését önálló nyelvtudományi ágazattá fejleszti. Különösen öröndetes, hogy a helyesírási problémák vizsgálata egyszersmind történeti vizsgálattal is együttjár. Ennek a tudományágnak fontos eredményeit tartalmazzák Knieszsa Istvánnak „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig” c. műve (1953), valamint tankönyve is (1952, és 1959).

A finnugor nyelvtudomány az elmúlt 15 évben részben már pótolta az előző korszak mulasztásait. Erről tanúskodik számos szövegkiadványunk, megjelent vagy készülő szótári munkálatunk. De tovább is jutott a hiányok pótlásánál. Hajdu Péter a nyelvészet és a rokntudományok eredményeinek összegezése alapján megírta a Magyarság kialakulásának előzményei c. munkáját. A Nyelvtudományi Közleményeknek több kötete

látott napvilágot a felszabadulás óta, mint az egész Horthy-korszakban. A magyar finnugrisztika nagy és nemzetközileg is igen jelentős vállalkozása, a Magyar Szókészlet Finnugor Elemei c. akadémiai munkálat, Lakó György vezetésével már a szerkesztés stádiumában van. 1955 szeptemberében, — a szaktudomány történetében először —, nemzetközi finnugor konferenciát tartottunk. Kíváncsinos lenne, hogy a finnugor kutatások anyagát mai nyelvi anyaggal is felfrissíthessük, s a feldolgozó munkában ne csak „nyelvemlékek” álljanak rendelkezésünkre. Abban, hogy nyelvészeink a finnugor nyelveket modern nyelvi anyagon tanulmányozhassák, reméljük, a közeljövőben az eddiginél többet tehetünk. Megemlítem még, hogy Akademiánkat érte az a megtiszteltetés, hogy az első nemzetközi Finnugor Kongresszust megrendezhesse. Erre a nagy nemzetközi tudományos megmozdulásra ez év szeptemberében kerül majd sor.

Nagy lendületet nyertek az elmúlt tíz esztendőben a szlavisztikai kutatások is. Míg a Horthy-korszakban a szlavisztikát művelő kiváló tudósok mellől hiányzott a fiatalabb nemzedék, addig az elmúlt tíz év alatt valóságos szlavista kutatógárda nevelődött fel. Míg a felszabadulás előtti szlavisztikát bizonyos egyoldalú hungaro-centrizmus jellemezte, s belezajtszott ennek a tudományágnak fejlődésébe a nacionalizmus is, addig a felszabadulás utáni szlavisztika, de különösen az elmúlt tíz év szlavisztikai munkája a magyar nyelv, a magyar kultúra fejlődését a szláv népekkel testvérien és párhuzamosan kialakult kapcsolatokból is nagymértékben magyarázza. Fontos lépés volt a magyar szlavisztika fejlődésében a magyarországi szláv nyelvjárás kutatásának megkezdése, a szlovák nyelvátlasz előkészítése, a szláv nyelvemlékek kutatása és a szlovák nyelvtörténeti szótár elkészítése. Ezeknek a munkáknak politikai jelentőségük is van. Sajnálatos azonban, hogy a szlavisztika irodalomtörténeti része a nyelvészeti stúdiumokhoz képest elhanyagolt állapotban maradt és csak a legutóbbi időkben élénkültek meg a kutatások a cseh és a szlovák irodalomra vonatkozóan. Az eddiginél lényegesen nagyobb figyelmet és gondot kell fordítani azonban az orosz és szovjet irodalom, valamint a lengyel irodalom kutatására. A szlavisztikának itt együtt kell dolgoznia a modern filológiával, hiszen a szláv irodalmakat sem lehet megérteni, ha azokat az egész világirodalom fejlődéséből, de főként az európai irodalom nagy áramlataiból kiszakítani próbáljuk. Külön, az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni az elkövetkező évtizedben a délszláv nyelvészet és irodalom kutatásának.

Biztató fejlődésnek indult az utóbbi években a germanisztikai és romanisztikai nyelvtudomány is. Ennek a tudományágnak ugyan korlátozott kiadási lehetőségei vannak csupán, mégis sok fontos részletkutatást hajtott végre, ami indokoltá teszi e tudományágak számára egy külön acta biztosításának megfontolását is. Az Osztály hibát követett el, amikor az ideai tudományos tervezés alkalmával a romanistáktól nem kért tuda-

mányos tervet és ezzel azt a veszélyt idézte fel, hogy ez a fontos tudományág elhanyagolódik. Kíváncsok, hogy a Nyelvtudományi Intézetben is dolgozzanak romanisták, valamint germanisták, s az Intézet tudományos tervében is szerepeljenek ezek a diszciplínák. Nem kevésbé fontos azonban, hogy a budapesti egyetemen a germanista és romanista tudósképzés biztosíttassék. Helyes volna, ha minél hamarább akadémiai kutatóállomásokat lehetne szervezni a germanisztika és romanisztika művelése céljából az egyetemi tanszékeken.

Jelentős mértékben fejlődött orientalisztikánk is. Elmondhatjuk, az elmúlt tíz év alatt az orientalisztika olyan tudományágai indultak fejlődésnek, amelyek a felszabadulás előtt alig játszottak szerepet a tudományos köztudatban. Az orientalisztika, immár elmondhatjuk, a legerősebb magyar tudományágak közé tartozik s művelése révén hazánk a nemzetközi tudományos életben is előkelő helyet szerzett magának. Az orientalisztika fejlesztése számunkra nemcsak tudományos, de politikai szempontból is fontos, hiszen olyan kulturális területek műveléséről van itt szó, amelyek a nemzetközi politikában, de méginkább századunk történelmének elkövetkező korszakában mind nagyobb szerepet fognak játszani. A magyar orientalisztika fejlődése szempontjából döntő fontosságú, hogy a budapesti egyetemen a régebbi török, belső-ázsiai és kínai ideológiai tanszék mellett, tanszéket nyert a török történelem, az indoeurópai filológia, az ókori kelet története és az arab filológia. Képviselve van még a budapesti egyetemen az ó- és újiráni, a sémi és az egyiptomi filológia is. Megindult az egyetemen az örmény és grúz nyelvek oktatása. A keleti nyelvek oktatásában nagy fejlődést jelent az élőnyelvi is.

A nyelvtudománynak az elmúlt tíz év alatt elért eredményeiről szólva, talán első helyen kellett volna megemlítenem a Nyelvtudományi Intézet megalakulását. Csak ilyen szervezeti keretek között vált ugyanis lehetségessé azoknak a már többször említett, jelentős munkálatoknak a megindítása, amelyeknek az eredményei most kezdenek beérni. Csak az Intézet révén vált lehetővé a kutató munka kiszélesítése, a kutatók számának növelése, s a fiatal kutatók tervszerűbb nevelése. Kétségtelen, hogy az Akadémiai Nyelvtudományi Intézet fennállásának nem egészen tíz éve alatt jelentős tudományos eredményeket ért el, nem egy bonyolult, nehéz feladatot oldott meg. Ennek ellenére meg kell állapítanunk azt is, hogy az Intézet kollektívája nem fejlődött olyan mértékben és olyan irányban, ahogy ez elvárható lett volna, az intézet ma még nem tölti be több szempontból azt a szerepet, amely a modern nyelvtudományok kialakításában vár rá. Nyelvtudományi Intézetünk munkájában világosan kiütköztek azok a fogyatékoságok, amelyek többé-kevésbé egész nyelvtudományunkat is jellemzik, amelyek hosszú ideig gátolták a gyors ütemű, egészséges fejlődést, s amely hibák kiküszöbölése — úgy gondolom — elsősorban nyelvtudósaink, nyelvtudományunk egészének érdeke.

Nem lesz talán felesleges, ha rámutatok néhány olyan tényezőre, amelyek ennek az állapotnak a kialakításában nyilvánvalóan fontos szerepet játszottak.

Semmiképpen sem lehetünk megelégedve nyelvtudósaink s így a Nyelvtudományi Intézet dolgozói zömének marxista elviségével, s politikai aktivitásával. Nyelvtudósaink közül kevesen veszik figyelembe, hogy a marxista nyelvtudomány útjainak megkereséséhez elengedhetetlen a nyelvtudomány elvi-módszertani kérdéseinek a tisztázása, a múlt eredményeinek felmérése és értékelése. S e téren eddig nyelvtudományunk, Nyelvtudományi Intézetünk vajmi keveset tett. Nem veszik eléggé figyelembe nyelvtudósaink, hogy az előbb említett kérdések tisztázása csak viták útján lehetséges; nyelvtudományunk köréből — sajnálatos módon — szinte teljesen hiányoznak az elvi jellegű viták, hiányzik a marxista szellemű bíráló, sőt a bíráló, — ami pedig a fejlődésnek elengedhetetlen feltétele — általában. A vita, a bíráló fontossága, jelentősége egy-egy tudományszak fejlődése szempontjából kétségtelen, s azt hiszem az is nyilvánvaló, hogy a vitatott kérdésben való helyes állásfoglalás alapfeltétele, hogy gondolkodásunkat a dialektikus materializmus világnézete hassa át.

Nyelvtudósaink zöme a dialektikus módszer fontosságát a kutatásban elismeri, és munkájuk során — ki ösztönösen, ki tudatosan — törekednek is az alkalmazására. Elfelejtik azonban, hogy a dialektikus módszer csak egyik — bár kétségtelenül igen fontos — jellemzője a marxista tudományos módszernek, s annak, aki a nyelv kérdéseivel, különösen pedig általános nyelvészeti kutatásokkal kíván foglalkozni, és helyes eredményekre akar jutni, gondolkodását át kell hatnia a történelmi materializmusnak is.

Nyelvtudományunkban még mély gyökerei vannak a pozitivizmusnak. Nyilvánvaló, hogy tudományos eredményeket csak gazdag, konkrét anyag birtokában, annak vizsgálatával lehet elérni. Kétségtelen azonban az is, hogy az anyaggyűjtés és a nyelvi anyag feldolgozása mellett elengedhetetlenül fontosak az elvi alapvetések és az elvi összegeзések is.

Nyelvtudósaink körében az utóbbi években megnövekedett ugyan a szovjet nyelvtudomány iránti érdeklődés, mégis e téren még mindig sok a tennivaló. Kíváncsú volna, hogy az eddigieknél sokkal szorosabb kapcsolat alakuljon ki egyrészt a szovjet testvér-intézetekkel, másrészt a szovjet nyelvtudósokkal személyesen is.

Nyelvtudományi Intézetünk szervezetében az elmúlt időkben bizonyos változások történtek, az Intézet vezetése politikailag szilárdabbá vált, s megindult bizonyos kibontakozás. Remélem, hogy rövidesen megerősödik az intézetben egy olyan kutatógárda, amely politikai szilárdságával, alapos szaktudásával e kibontakozás élére tud állni, s tevékenységük hatása eredményesen fog jelentkezni nemcsak a Nyelvtudományi Intézetben, hanem az egész nyelvtudomány területén is.

Irodalomtörténetírásunk elmúlt tíz esztendejének eredményeit azon mérhetjük le legjobban, mily mértékben közelítette meg a marxista szintézis

megvalósítását. Az elmúlt tíz esztendő igen komoly eredményei, sokfelé ágazó munkái ellenére ez a cél — tisztában kell lennünk ezzel — még nem túlságosan közeli. Fejlődésének első szakaszában fiatal marxista irodalomtörténetírásunk elsősorban az egyetemi oktatás területére irányította figyelmét. A pesti bölcsészkar, valamint a vidéki bölcsészkarok irodalomtörténeti tanszékein az 50-es évek első felében már komoly munka bontakozott ki annak érdekében, hogy egyetemi oktatásunkat marxista igényűvé emeljük. Ez a munka, melynek eredményeit legjobban az egyetemi jegyzetek tárják elénk, sok fontos elvi megállapítással, nem egy kérdés újszerű megvilágításával járt együtt, de még nem tekinthető a kívánt mértékben eredményesnek. Irodalomtörténetírásunk újabb feladatait nem is igen lehetett tanszéki munkával megoldani, habár mind az oktatás, mind általában a tudományos munka szempontjából nagy figyelmet kell fordítani a tanszéki tudományos kutatómunkára. Egyes tanszékek munkatársai hasznos kutatást végeztek a területükhöz tartozó egyes kérdésekben és a jövőben is fenn kell tartanunk a tanszéki kutatómunkát, sőt az Akadémia országos távlati irodalomtörténeti tervében ennek jelentőségét még tovább kell fokozni. Különösen elengedhetetlen és sürgető a vidéki egyetemek tudományos kutatómunkájának megszervezése és elősegítése. Akadémiai vonatkozásban az elmúlt tíz esztendő irodalomtörténeti munkálatai nagy kritikai kiadás-vállalkozásokkal kezdődtek meg. Legnagyobb klasszikus íróink és költőink műveinek tudományos kiadása még mindig folyamatban van és távolról sem mondhatjuk el, hogy máris megnyugtató mértékben tudunk volna ennek a feladatunknak eleget tenni. Bármily hasznos és eredményes az a filológiai munka, mely némelyik kritikai kiadás kötetei körül kialakult, az eddig eltelt korszakot inkább a kísérletezés, semmint a tudományos kiadások végső formájának kialakulása jellemzi. Kivételt képez ez alól a József Attila kritikai kiadás, melynek különösen harmadik kötetét nem egy tekintetben a későbbi kritikai kiadások számára is irányadónak lehet tekintenünk. Fontos kezdeményezésnek kell tartanunk a Mikszáth kritikai kiadást, melynek egyes köteteiben a marxista filológia valósággal úttörő kísérleteire figyelhetünk fel. Várakozással tekintünk a Vörösmarty kritikai kiadás készülő kötetei elé; nem egy előjel arra mutat, hogy ez lesz egyik legsikerültebb tudományos kiadásunk. Mindenképpen indokolt vállalkozásnak kell tekintenünk Jókai összes műveinek kritikai kiadását is, mert ennek apparátusával és filológiai anyagával tovább kamatoztathatjuk a Mikszáth kritikai kiadás néhány tanulságát. Sajnos viszonylag kevés eredményt tudunk felmutatni Arany és Ady műveinek tudományos kiadása terén; e két fontos vállalkozás még mindig bizonyos nehézségekkel küzd és számolnunk kell azzal, hogy e kiadások kötetei csak további késésekkel fognak megjelenni. A lehetőségnél és a szükségesnél jóval kevesebbet tettünk mindmáig a magyar irodalomtörténet kiadatlan forrásanyagának közlése terén is; az Akadémia Irodalomtörténeti Intézete most kezdi majd meg ennek egy nagyobb méretűre tervezett forráskiadvány-soro-

zat közlését: ennek keretében kell megjelentetni a már említett írói levelezéseket, memoárokat, publicisztikai írásokat, vagyis mindazt a hatalmas anyagot, melynek ismeretére a szintézis érdekében oly nagy szükségünk van.

A marxista irodalomtörténetírás a kritikai kiadások elindítása után néhány nagyobb portré-monográfiával, valamint irodalmi áramlatokat bemutató tanulmányokkal hozott létre hasznosat és értékeset. A tíz esztendő előtti célkitűzések a magyar irodalomtörténet forradalmi hagyományait állították helyesen a kutatások központjába. Az ellenforradalom körüli időszakban bizonyos revizionista nézetek kétségbe akarták vonni ennek az irodalmi hagyománynak értékét és jelentőségét, — de ezek a kísérletek jelentősebb hatást és eredményt nem tudtak elérni, — kutatóink túlnyomó többsége egyetért a forradalmi hagyomány kutatásának, feltárásának, elvi összegezésének fontosságával. Ennek ellenére forradalmi hagyományaink irodalomtörténeti feldolgozása terén mindeddig aránytalan kevés eredményt mutathatunk fel. Eredményeink közé tartozik Bóka László Ady monográfiájának első kötete, melyet minél előbb további kötetnek kellene követnie. A legutóbbi időkgig rendezetlen volt a Petőfi kutatás helyzete. Amióta az Irodalomtörténeti Intézetben külön Petőfi-csoport alakult és annak élére Pándi Pál került, aki maga is egy készülő nagy Petőfi-monográfián dolgozik: a kutatásoknak legálábbis kedvező feltételei ezen a területen is létrejöttek. A József Attila kutatás terén a kritikai kiadás már említett harmadik kötete, valamint az Irodalomtörténeti Intézet XX. századi osztályának József Attila kutatásai és Szabolcsi Miklós készülő nagy József Attila monográfiája ígéri ennek a sürgető, fontos kérdésnek mielőbbi megoldását. Az 1958-as akadémiai nagygyűlésen Révai József előadása, az azt követő vita, valamint Tolnai Gábor Radnótiról szóló, de a magyar forradalmi hagyomány XX. századi problémakörét is oly gazdagon felvető előadása vitték előre lényegesen a József Attila kutatást. Ezzel egyidejűleg ugyancsak az Irodalomtörténeti Intézet XX. századi osztályán kibontakozóban van már a szocialista irodalom magyarországi fejlődésének, történetének kutatása, amiről az Irodalomtörténeti Közlemények tavalyi, 1919-es emlékszáma is tanúskodik. Ugyanezen az osztályon készültek el Szabolcsi Miklós vezetésével a magyar szocialista irodalom történetének tézisei, melyek nemsokára megvitatásra is kerülnek. Ha ezek a munkák az eddigi ütemben folynak tovább, néhány esztendő múlva a magyar irodalom forradalmi hagyományainak feltárásáról a mostaninál lényegesen gazdagabb, sokrétűbb képet nyújthatunk. Bonyolult, de sok eredménnyel kecsegtető feladat a forradalmi emigráció irodalmának feldolgozása a Tanácsköztársaság bukása utáni korszakokban a felszabadulásig; ez a munka is biztatóan folyik és a szocializmus irodalmával foglalkozó, készülőben levő tanulmánykötet erről a területről is felmutathat majd kutatási eredményeket. A 19-es Tanácsköztársaság hatalmas kiadatlan irodalmi anyagának közlését kezdte meg az Irodalomtörténeti Intézet József Farkas nagy antológiájával, mely első ízben teszi a kutatók széle-

sebb köre számára is hozzáférhetővé ezt az igen fontos és eddig kellően nem méltányolt anyagot.

Elfogult és rosszindulatú vélemények még néhány esztendő előtt is azt hangoztatták, hogy a marxista irodalomtörténetírás egész érdeklődési és kutatási körét három nagy forradalmi korszakunk irodalmára és szorosan vett forradalmi költőire korlátozza. Ez a gyanúsítás annál kevésbé helytálló, mert ha az eddig megjelent monográfiákon és tanulmányokon végigtekintünk, inkább a forradalmi szférán kívüleső alkotói életművek feldolgozásaival találkozunk. Nem kétséges, hogy ezeknek az életműveknek feldolgozása is rendkívül fontos, sőt bizonyos kérdések megvilágításával az ilyen írói életpályák is a forradalmi művek, a forradalmi alkotók megértéséhez szolgálnak nélkülözhetetlen adalékokat. Mindenképp helyes tehát annak a munkának továbbfolytatása, melyet csaknem évtizede kezdett meg a marxista irodalomtörténetírás: vagyis a nem forradalmi felfogású írók problematikájának minél alaposabb feltárása. A portré-tanulmányokon túlmenően azonban az elkövetkező években az eddiginél lényegesen nagyobb gondot kell fordítanunk az egész korszakokat, ill. áramlatokat bemutató tanulmányokra. Ezek a munkák már a nagy marxista szintézis előkészületei lennének, ezért az eddiginél nagyobb helyet kell nyерjenek tudományos terveinkben. Az a körülmény, hogy az utóbbi években a kutatások előrehaladtak egy-egy korszak problémáinak feltárásában, arra is felhívja a figyelmünket, hogy mielőbb figyelmet kell szentelnünk egyes kisebbrangú írói életpályáknak is, ill. olyanoknak, melyek az irodalmi fejlődés bizonyos szakaszain akár irodalompolitikai szempontból, akár a korszakra jellemző sajátosságuk miatt bírnak jelentőséggel. A legnagyobb alkotók pályájának vizsgálata miatt feledkeztünk meg eddig az olyan kisebbekről, kiknek tevékenysége nélkül néha a nagyobbakat is nehéz megértenünk. Hogy ismét a Petőfi kutatásokra utaljak: Petőfi életét hovatovább már csak a környezetéhez tartozó fiatalabb, kevésbé jelentős költők és írók pályájának kutatása révén tudjuk új adalékokkal kiegészíteni. Az elmúlt tíz esztendő egyik legfontosabb eredményének tekinthetjük azt, hogy szervezett kutatás indult meg eddig elhanyagolt területeken is; az irodalomtörténetnek olyan foltjai, mint a XVIII. század, vagy a XIX. századvég, ill. a két világháború közötti irodalom, most végre a kutatás előterébe kerültek és sokatígérő fiatal kutatógárda foglalkozik velük. Irodalomtörténetírásunk fejlődését tanúsítja az is, hogy a kutatók éppen a történeti összefüggések kimutatása érdekében visszanyúlnak a maguk korszakának történeti előzményeihez és pl. azok a kutatók, akik a XX. század novella-irodalmával foglalkoznak, témájuk mélyebb megvilágítása érdekében fordulnak a századvég magyar novellistáihoz. Újabb lendületet nyert az utóbbi esztendők irodalomtörténeti kutatása is: nemcsak a XIX. század utolsó negyedében, de a szabadságharc utáni korszakban is olyan, eddig fel nem tárt jelenségekre bukkantak fiatal kutatóink, melyek ezeket a korszakokat egészen új megvilágításba helyezik majd. Jelentős ered-

ménynek tekinthetjük azt is, hogy a régi magyar irodalom kutatása egyaránt tudott haladni az anyagfeltáró filológiai munka és az elvi összefoglalások irányában. Az előbbiről a Régi Magyar Költők Tárának oly jelentős első kötete tanúskodik, az utóbbiról pedig Klaniczay Tibornak a magyar barokkra, Gerézdi Rabánnak a magyar humanizmus problémáira, Pirnát Antalnak az antitrinitárius mozgalomra vonatkozó kutatásai. Különösen öröndetesnek érezhetjük a régi magyar irodalom feldolgozásának ilyen új alakulását, mivel eddig ennek a területnek művelőivel szemben támaszthatták legtöbb joggal azt a kritikát, hogy részletproblémák kedvéért a nagyobb összefüggések áttekintésétől, kialakításától elfordulnak. Elmondhatjuk, hogy a régi magyar irodalom kutatásában a marxista módszernek az eddiginél nagyobb és sikeresebb alkalmazásával találkozhattunk. Viszonylag elhanyagolt terület a két világháború közötti irodalom, melynek alapvető elvi kérdései máig sem tisztázódtak. Ebből a korszakból főképp a népi írók pályájának vizsgálatával foglalkoznak rendszeresen, de bizonyos mértékben háttérbe szorult a korszak többi irodalmi iránya. Semmiképp sem halasztható tovább az olyan életművek marxista mérlegelése, aminek Babitsé, Kosztolányié, Krúdyé, Szabó Lőrincé és a korszak több más jelentős alkotójáé. Ez életművek marxista értékelésével nemcsak irodalomtörténetírásunk szintetikus feladataihoz kerülünk közelebb, de komoly segítséget nyújtunk kulturális politikánkunk és könyvkiadásunknak is. Ezek a sok tekintetben ellentmondásos és problematikus életművek kétszertelenül nehezebb feladat elé állítják kutatóinkat, mint az egyértelmű forradalmi életpályák; a dialektikus és történelmi módszer valóságos vizsgáinak tekinthetjük majd azokat a monográfiákat, melyek sikerrel adják meg az említett írók pályájának, egyéniségének, helyzetének, világnézetének ma még meglehetősen nyitvamaradó kérdéseit. Az ilyen jellegű feladatok sorában komoly eredménynek tekinthetjük Nagy Péter Szabó Dezső pályájának első szakaszáról szóló tanulmányát; reméljük, hogy e tanulmány mihamarabb teljes portré-monográfiává kerekedik ki, ami remélhetőleg a magyar irodalom egy sokat vitatott kérdésének tisztázását segíti majd elő.

Irodalomtörténetírásunk új, termékenyebb korszakának kialakulásában nagy része van az 1956-ban felállított Irodalomtörténeti Intézetnek. Az Intézet, mely az ellenforradalom esztendejében alakult és igen sok kezdeti nehézséggel küzdött, 1958 derekától kezdve fogott rendszeresebb, tervszerűbb munkába. Sok ideológiai zűrzavar, bizonytalanság és megtorpanás jellemezte az ellenforradalmat közvetlenül követő időszakban ennek az intézetnek munkáját; ezeknek a hibáknak a kiküszöbölésében jelentős része volt az Akadémia elindította vizsgálatnak, valamint az intézetben dolgozó marxista kutatók felelősségérzetének s mindinkább kibontakozó kezdeményező erejének. Különösen a fiatal kutatók mind biztatóbb munkalendülete járult hozzá az Intézetben az új egészséges helyzet megteremtéséhez, de kívülük az idősebb kutatók nagy részének munkateljesítményei, tudományos vállalkozásai is elő-

segítették ennek a helyzetnek kialakulását, melyben ennek a fiatal intézménynek biztató távlatai nyíltak meg előttünk. Szólnom kell az Intézet működésének legújabb szakaszáról, melyben tanulságosan tükröződik irodalomtörténetírásunk mai helyzete. A vizsgálat nyomán az Intézet különféle szervezeti változásokat hajtott végre, melyek eredményeseknek ígérkeznek. Ezenkívül az Intézet az elmúlt esztendőben napirendre tűzött és több-kevesebb eredménnyel, de mindenképp jelentős ideológiai nevelő hatással tető alá hozott több közvetlenül ideológiai, politikai érdekű kollektív vállalkozást. Ilyenek az Irodalomtörténeti Közlemények már említett 1919-es száma, a Tanulmányok a magyar-orosz kapcsolatok köréből c. tanulmánykötet, melynek mintaszerű létrejötte és gazdag anyaga Kemény G. Gábor szerkesztési munkáját dicséri, továbbá a felszabadulás utáni magyar irodalom fejlődéséről szóló pártdokumentum vitája, a pozitívizmus vita, a régi magyar és a XIX. századi osztályokon a szocialista realizmus és a nemzeti irodalmi hagyomány kérdésének összesen öt vitája. Ezek a vállalkozások, a népi írókról szóló tézisek 1958. évi sikeres és alapjában helyes irányú vitájának folytatásaként alakultak ki. Az Intézet életében fontos mozzanat volt a XX. századi osztály szervezetileg szilárd kialakulása és az, hogy ez az osztály az intézeten belül elfoglalta a ráháruló fontos feladatoknak megfelelő helyét. A XX. századi osztály eredményei közül említést érdemel József Farkas már említett Tanácsköztársasági gyűjteményének I—III. kötete, Czine Mihály Mórócz monográfiájának első része, a szocialista irodalomnak ugyancsak már említett tézisei, Szabolesi Miklós, Illés László, Szabó György, József Farkas és Garamvölgyi Józsefnek, a szocialista irodalom egy-egy feltáratlan területéről hírtadó tanulmányai, továbbá a szocialista irodalomról szóló készülöben levő tanulmánykötet. Az Intézet tervteljesítésének megbízható, szolid részét képezte a Bibliográfiai osztály munkája is. Sajnos az Intézet nem tudta mindmáig megoldani a Világirodalmi osztály célkitűzéseiben és tervezésében meglevő hibákat és hiányosságokat, habár a legutóbbi erőfeszítések, melyeket a vezetők ilyen irányban tettek, biztosítékot ígérnek ezen a téren is a kibontakozásra. Nehézségekkel küzdött a legutóbbi időkig a XIX. századi osztály is, ezen a területen csak intézeten kívüli kutatók s különösen az egyetemi tanszékek munkatársainak bevonásával lehet komoly eredményeket elérni. A sok biztató jelenség ellenére az Irodalomtörténeti Intézet tervteljesítését éppen nem tarthatjuk kielégítőnek, maga a tervezés is különösen az elmúlt évben kevésbé volt reális és megnyugtató helyzetet e vonatkozásban az Intézet csak legújabbban, az egész tervezést kézbeartó tudományos titkári funkció létrehozásával tudott kialakítani. Reméljük, hogy az 1960-as esztendő olyan nagyobb vállalkozások beérésével, olyan régóta készülő munkák lezárásával fog elmúlni, melyek megnyugtatóbb képet fognak nyújtani az Intézet tervmunkájáról, mint az előző esztendő.

Marxista irodalomtörténetírásunk legfontosabb feladatának a szintézis létrehozását tekinthetjük, mely kézikönyv formájában egyetemi tankönyv-

ként is szolgálhat majd. Ennek a műnek előmunkálatai már 1955-ben megkezdődtek és az ellenforradalom előtti hónapokban biztató szakaszhoz érkeztek. Az ellenforradalom utáni mintegy másfél éven át a szintézis munkálatai vontatottan haladtak, s nagyobb lendületet csak az elmúlt esztendőben nyertek. Jelenleg a megírandó kézikönyv egy része már elkészült. Ennek a kézikönyvnek létrejöttét elősegíti a Gondolat Könyvkiadónál megjelent Irodalomtörténet I. kötete, valamint a már csaknem befejezett II. kötet. De az igazi segítséget e szintézis létrehozásához azok a korszakokat, ill. áramlatokat feldolgozó monográfiák, tanulmányok nyújtják, melyek az előző években már közismertekké váltak, s melyeknek segítségével bizonyos korszakok részletkérdéseinek kutatását is eredményesen lehet megkezdni. Ilyen fontos előzménynek tekinthetjük Waldapfel József felvilágosodási monográfiáját, Tóth Dezső kitűnő Vörösmarty monográfiája mellett az irodalmi népiességre vonatkozó megkezdett kutatásait, valamint Komlós Aladárnak legutóbb megjelent líratörténeti monográfiáját, mely — habár nem egy részletével vitatkozni támad is kedvünk, — igen fontos megfigyeléseket, a korszak egészére vonatkozó tömör és jelentős értékelést tartalmaz. Az irodalomtörténeti kutatómunkának azonban az eddiginél koncentráltabban kell a szintézis létrehozására irányulnia és főképp a tervezésben kell arra ügyelnünk, hogy a szintézis létrehozása szempontjából sürgető, megoldatlan feladatok mielőbb megoldódjanak. Előrehaladottnak tekinthetjük az előmunkákat a már említett felvilágosodás területén, de a reformkor egyes szakaszain is, míg a XX. századi irodalom területén Bóka László, valamint Szabolesi Miklós eddigi, függetlenül kialakított szintézisei egy nagyobbarányú kézikönyvszerű feldolgozás megnyugtató alapját képezik.

Az Irodalomtörténeti Intézet ma már képes arra, hogy a rendelkezésre álló erők és eszközök segítségével sikeresebben oldja meg az előtte álló feladatokat, mint azt eddig tette. Nekünk most elsősorban az egyetemi tanszékeken és a más intézményeknél szerte az országban, néha meglehetősen szervezetlenül folyó irodalomtörténeti kutatómunkára kell figyelmet fordítanunk. Az egyetemi tanszékek kutatómunkájának biztosítása, megfelelő anyagi támogatása és tudományos tervük kialakítása, ellenőrzése, az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságára háruló fontos feladat. Ez a bizottság, mint az ország egész irodalomtörténeti munkásságának legfőbb gazdája új feladatot nyer most az egyetemi tanszéki tudományos munka segítésében és serkentésében. Az egyetemek tudományos munkájának kifejlődése nem csupán az oktatás színvonalát fogja felemelni, hanem lehetővé teszi olyan tudósgeneráció képzését is, mely új élettel töltheti majd meg aspiránsrendszerünk kereteit.

Ila az irodalomtörténetírás területén bizonyos eredményeket regisztrálhatunk is az elmúlt tíz esztendő folyamán, annál kevésbé lehetünk megelégedve az irodalom élet helyzetével. Ennek az élő irodalom szempontjából is annyira fontos stúdiumnak művelésére csak legújabbban alakult

szervezett csoport az Irodalomtörténeti Intézetben. A méltán bíralt hiányos dokumentációk következtében némiképp elszakadtunk a Szovjetunióban végbement és a legutóbbi időkben oly érdekes és biztató ígéretek nyújtó irodalomelméleti eredményektől is. Hasonlóképp nincs kellő áttekintésünk a többi népi demokrácia, valamint a kapitalista államok irodalomtörténeti munkásságáról sem. Pedig az élő irodalmi viszonyok, a folyóiratok és az íróközösség tevékenysége is különösen ezen a téren vár komoly segítséget az irodalomtudománytól. 1955-ben biztatóan indultak meg az irodalomtörténeti kongresszuson a realizmussal kapcsolatos viták; később sajnos ezek is ellankadtak. A modernizmus és a különféle XX. századi irodalmi irányzatok, stílusok stb. kérdésében kialakult eddigi irodalomelméleti tevékenység sem hozott még eddig véglegesnek tekinthető megnyugtató eredményeket. Ha valahol, úgy az irodalomelmélet területén kell az eddiginél fokozottabb tevékenységet kifejtenünk. Az irodalomelméleti téren észlelhető elmaradás nagyban akadályozza a magyar irodalomtörténet szintézisének létrejöttét is.

A modern filológiai kutatások terén jelentős eredmények születtek, elsősorban a magyar irodalom külföldi kapcsolatainak megvilágításában. Turóczy-Trostler József Petőfi és a világirodalom kölcsönhatásának néhány lényeges elvi kérdését ragadta meg, Kardos Tibor pedig a renaissance és a humanizmus kutatás terén mutatott fel fontos eredményeket. A modern filológia további fejlődése két irányban képzelhető el. Az egyik a korábbi idealista filozófiai alapozású összehasonlító módszer gyökeres átalakításával vizsgálhatja a magyar kérdés és a világirodalom kölcsönhatásait, vagy ami még fontosabb, a magyar irodalom és a más irodalmak bizonyos korszakokban jelentkező párhuzamosságait. Ennek a módszernek alkalmazásához szükséges a Szovjetunióban folyó komparatista viták eredményeinek alapos áttanulmányozása. Alexejev professzor eredményei sok tekintetben irányt mutatók lehetnek számunkra. Kétségtelen, hogy a modern filológia ilyen művelése a világirodalomnak magyar szempontból való áttekintését eredményezné, tehát a világirodalmat arra használná fel, hogy segítségével a magyar irodalmat jobban megismerhessük. Nemcsak a szorosan vett hatás-kölcsönhatás kutatásban járhat eredményekkel ez a módszer, hanem a már említett paralelizmus kutatásánál is. Nem egy magyar irodalmi jelenséget (pl. romantikát, naturalizmust, szimbolizmust stb. stb.) jobban megérthetünk, ha azt a cseh, a lengyel, a szlovák, az orosz, a román stb. hasonló jelenségekkel párhuzamosan vizsgáljuk. A modern filológia ilyen művelése össze kellene hogy kapcsolódjék más országok (elsősorban népi demokráciák) magyar irodalomkutatásával. Ebben a vonatkozásban különösen a csehszlovák kutatókkal jöttek létre hasznos kapcsolataink, — az ő kutatómunkájukban találjuk meg leggazdagabban a magyar irodalom jelenségei iránti érdeklődést. Oda kell hatnunk, hogy a lengyel és a román kutatók is komoly figyelmet szenteljenek a magyar irodalom kutatásának és az irodalmaink között fellelhető párhuzamosságok kutatásának.

A modern filológia másik fejlődési lehetősége az egyes külföldi irodalmak fő kérdéseinek marxista szemléletű feldolgozásában nyílik. Erre a munkára eddig a moszkvai Gorkij Intézet nyújtotta a legjobb példát; ennek a nagy jelentőségű tudományos műhelynek kiadványai a francia, az angol, a német, az olasz és egyes dél-amerikai irodalmak, valamint az ázsiai és a népi demokratikus irodalmak marxista szintézisét nyújtják. Észmeileg az ilyen célkitűzés számunkra is hasznos volna. Az más kérdés persze, hogy mostani erőinkkel vállalkozhatunk rá. Nem kétséges azonban, hogy a modern filológiai kutatások tárlati terveiben ilyen jellegű munkára is gondolnunk kell és nem érhetjük be a világirodalomnak magyar irodalmi szempontból való feldolgozásával, sőt még az esetleg biztatóan kialakuló marxista komparatizmus megvalósulásával sem. A világirodalmi kutatások fellendülésében szerepet kell majd játszson az Irodalomtörténeti Intézet világirodalmi osztálya is. Ennek az osztálynak munkáját az imént említett elvi kérdések eldöntése szabja majd meg. Addig is komoly segítséget várunk az Akadémia Modern-filológiai Bizottságától és reméljük, hogy az a modern filológiai kutatások elvi kérdéseinek kidolgozásában fontos szerepet fog vállalni.

Jelentős eredményekre tekinthet vissza az elmúlt évtizedben a klasszika-filológiánk is. Ez a nagy nemzetközi kapcsolatokkal és szép hazai hagyományokkal rendelkező fontos tudományág 1950-től, a Klasszika-filológiai Bizottság felállításától kezdve újult erővel bontakoztatta ki tevékenységét és nagy előrehaladást tett a marxista klasszika-filológia hazai kialakításának terén. Munkájában komoly segítséget kapott a szovjet klasszika-filológiától is. A legfontosabb szovjet ókortudományi kézikönyvek és monográfiák gyors ütemben történt lefordítása után, de már azzal párhuzamosan is, új és bonyolultabb feladatokra vállalkozott: folytatva az óorkutatásnak a magyar tudományban hagyományos ágait, művelés alá vett számos, nálunk eddig elhanyagolt területet, egyaránt szem előtt tartva a klasszika-filológiának a nemzetközi érdeklődés középpontjában álló problémaköreit és a tudományszak sajátos hazai feladatait. Ókortudományunk az elmúlt tíz évben két jelentős önálló orgánumot kapott: 1951-ben az *Acta Antiqua*-t, majd 1954-ben az *Antik Tanulmányok* c. folyóiratot, melyek közül az első a legszélesebb nemzetközi nyilvánosság részére idegen nyelveken, utóbbi pedig az itthoni körök számára közli a magyar óorkutatás eredményeit. Újból megindultak a Magyarországi Latinság Szótárának munkálatai, jelenleg pedig már folynak az előkészületek több fontos ókortudományi kézikönyv megírásához. A kutatómunka mellett, melynek eredményeit számos monográfia és az ókori szerzőkből készült fordítás is dokumentálja, meg kell említenünk a tudományszak kiterjedt és egyre nagyobb érdeklődéssel kísért népszerűsítő tevékenységét is, melyhez előnyös módon kapcsolódik az Ókortudományi Társaságnak 1958 tavaszán történt megalakítása. Ugyancsak 1958-ban igen nagy jelentőségű volt a Klasszika-filológiai Kongresszus megrendezése. Ennek a tudományágnak

a területén legfontosabb eredménynek tekinthetjük a kutatómunka megszervezését, melyet egyszersmind a pesti bölcsészkaron alakuló — akadémiai tudományos tervek megvalósítására hivatott — tanszéki Ókortudományi Kutatócsoport is jelez. Számos egyéb munka és kiadvány mellett az elmúlt tíz évnek olyan kiemelkedő eredményei voltak, mint Marót Károly, Moravcsik Gyula és Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikusok könyvei és tanulmányai. A szocializmus ideológiai problémakörének szempontjából különösen jelentősek Trencsényi-Waldapfel Imre vallástörténeti kutatásai, melyeket legutóbbi kitűnő tanulmánykötete foglal össze. E kutatások fontossága túlnő a szorosan vett klasszika-filológia keretein s egyik legfontosabb ideológiai témánkat kell képeznie, hisz olyan kérdések tudományos tárgyalásáról van itt szó, mely jelenünk közgondolkodására, társadalmi fejlődésünk és jövőnk nagy részére kihat. A magyar klasszika-filológia eredményei közé tartozik a magyar történet bizánci forrásainak vizsgálata és a magyar föld népvándorlaskori történetének tisztázása is.

Nemzetközileg is egyik legfontosabb vállalkozása a Magyar Tud. Akadémiának mindaz, ami a zenetörténeti kutatások, valamint a népzene kutatás terén történt. Elengedhetetlenül szükséges, hogy mielőbb felállítsunk egy marxista zenetörténeti kutatócsoportot, melynek mihamarabb intézetté kell fejlődnie. Ennek érdekében Akadémiánk már az első előkészítő munkálatokat végzi. Annak ellenére, hogy a magyar zenetörténet mindeddig nem rendelkezett tudományos intézettel, tevékenységét mégis olyan nagy művek jelzik, mint a Zenetudományi Tanulmányok sorozata, amelynek Haydn emlékkötete, Liszt Ferencnek és Mozartnak szentelt kutatásai, Bartók Béla és Kodály Zoltán életművét tárgyaló nagy tanulmánykötetei nemzetközi eredményeknek tekinthetők. A magyar zenetörténet egyik legszebb teljesítménye és ugyanesak nemzetközi vizsgálója volt az elmúlt esztendő Haydn-ülésszaka, amelynek előadói között több világrész Haydn szakértői szerepeltek. A marxista zenetudomány fejlődése vezetett ahhoz a helyzethez, hogy a művészi zene és a népzene közötti merev és filozófiailag is helytelen szembenállás egy jogosult történelmi koncepció keretében felolvadjon. Szabolcsi Bence, Bartha Dénes és mások művei az elmúlt tíz esztendőben az eddig eléggé elhanyagolt magyar zenetudomány fejlődésének kiváló tanúbizonyságaivá váltak; új zenetudós nemzedék van kialakulóban, amely kutatásaiban a marxista módszert alkalmazza. Ez utóbbira szép példa Maróthy János legutóbb megvédett disszertációja is. A népzene kutatás terén ideológiailag is helytelen szemlélet uralkodott, egy ideológiai szemlélet, amely a népzene általánosan valaminő misztikus fénnel övezte. Ezzel a szemlélettel szakít az a tudományos koncepció, amelyet Kodály Zoltán alakított ki, s mely a magyar népzene feldolgozását a történeti elv alkalmazásával valósítja meg. Kodály Zoltán koncepciója — mint már említettem — nemzetközi viszonylatban is új rendszerezési elvet tartalmaz. Tudományos életünk egyik igen öröndetes

jelensége, hogy Kodály Zoltán részvétele a népdalrendezési munkában, az eddig már összegyűjtött igen értékes anyag feldolgozásának kialakításában ismét mind aktívabbá és kezdeményezőbbé válik. Kodály Zoltán új lendülettel kibontakozó tudományos tevékenységének egyik éppen nem mellékes következménye az is, hogy Akadémiánk Népzenekutató Csoportjának tevékenysége mind helyesebb irányban folyik, s bizonyos átmeneti zavarok után a Magyar Népzene Tárának programja mind megnyugtatóbban alakul.

Kulturális forradalmunk mindennapi feladataival igen szorosan függ össze a könyvtártudományunk léte és tevékenysége. A magyar könyvtártudomány egyrészt a könyvvel és könyvtárral kapcsolatos történeti stúdiumok terén működött igen eredményesen, másrészt a tudományos szolgálatok, a bibliográfia és dokumentáció kérdéseivel foglalkozott behatóan. A Könyvtártudományi Bizottság különösen a legutóbbi időben feltétlenül helyes és továbbra is eredményes fejlődést ígérő elvek jegyében vezette a könyvtártudományok munkálatait, komoly kezdeményezéseket tett a tudományos kutatáshoz szükséges segédeszközök kifejlesztése terén. A munkálatok kezdetein túljutott már a külföldi folyóiratok központi címjegyzéke. Megszülettek a különféle retrospektív bibliográfiák, valamint hamarosan napvilágot látnak a hazai ősnymtatvány-katalógus, valamint a Régi Magyar Könyvtár XVI. századi kötete. A Könyvtártudományi Bizottság ezen túlmenően igen komoly kezdeményezéseket tett abban az irányban, hogy a könyvtárak nemcsak a könyvtártudománynak, hanem egyéb, és elsősorban a könyvtári munkahelyeken művelhető tudományágaknak is műhelyeivé váljanak. Az elmúlt esztendei osztálytitkári beszámoló gondolatát szeretném újból hangoztatni: tudományos közvéleményünk türelmetlenül várja, hogy nagy vezető könyvtáraink, de a vidéki könyvtárak közül is a legjelentősebbek minél hamarabb a különböző tudományágak kutatótevékenységeinek fontos, köztisztelőben álló tűzhelyeivé váljanak. El akarjuk érni azt a szintet, hogy könyvtáraink ugyanolyan rangú tudományos intézetekként szerepeljenek a köztudatban, mint az akadémiai kutatóintézetek, vagy az egyetemi tanszékek kutatócsoportjai.

Végigtekintve ily módon, ha még oly vázlatosan is az I. Osztály területéhez tartozó tudományágak főbb eredményeit és elvi kérdéseit, hiányolnunk kell azt, hogy ezen áttekintésben nem szerepelhet egy olyan tudományág, mely leginkább a vele annyira rokon irodalmi, nyelvészeti, valamint zenei területekkel kapcsolódva fejthetné ki működését. A néprajztudományra gondolok, mely eddig nem a mi osztályunk kebelében működött, de amelynek az I. Osztályra való átkerülését osztályvezetőségünk egyértelműen javasolja az Akadémia ez évi közgyűlésének. Szeretnők, ha ez a régi óhajunk ezen közgyűlésen megvalósulna s a magyar néprajztudomány a mi osztályunkon foglalván helyet, több tudományág kölcsönhatásában véve részt, segítené az irodalomtörténetírást, nyelvtudomány, zenetudomány nem egy fontos kérdésé-

nek megoldását s használná fel maga is eme tudományágak eredményeit. Már itt le szeretném szögezni azt az igényünket, hogy a magyar néprajztudománynak igen hamar kutatóintézeti szervezetben is tovább kell működnie, s ennek a kutatóintézetnek a terveit az I. Osztálynak kell összehangolnia más tudományágak terveivel.

Az elmúlt esztendei osztálytitkári beszámolóban fontos helyet kapott a tudományos utánpótlás, a tudományos káderpolitika problémája. Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban utaltam arra, hogy igen komoly fennakadások vannak a tudományos utánpótlásban, valamint arra, hogy káderpolitikánk az elmúlt tíz évben nem tudta kihasználni a rendelkezésre álló eszközöket. Habár ezen a területen máig sem tudtunk megnyugtató helyzetet teremteni, mégis fontos lépés történt az egyes intézeteknél létesítendő gyakornoki státusok létrehozásával. A gyakornoki státusok lehetővé teszik, hogy tehetséges tanítványaink már az egyetemről, vagy méginkább vidéki állásokból visszakerüljenek a tudományos munka műhelyeinek közelébe, és fejlődésük intézetek vagy tanszékek mellett biztosíttassék. Az aspirantúra mellett a tudományos utánpótlás egyik legfontosabb fóruma lesz ez a gyakornoki rendszer. Az itt kiképzett fiatalokból nemcsak tudományos intézeteinket, tanszékeinket kívánjuk alimentálni, hanem a kulturális élet különböző posztjaira (kiadók, folyóiratok, lapok, rádió stb.) szeretnénk a népi demokráciához hű, kiváló fiatal szakembereket biztosítani.

Nem kívánok részletesebben szólni nemzetközi kapcsolatainkról, mivel ez a terület — örömmel mondhatjuk — ma már sokkal gazdagabb és sokrétűbb, mint bármikor eddig volt. Habár az I. Osztály nemzetközi kapcsolatai összehasonlíthatatlanul szerényebb keretek között mozognak még, mint a műszaki és természettudományos osztályok kapcsolatai, habár távolról sem mondhatjuk el, hogy vezető tudósaink számára biztosítani tudjuk már azokat a külföldi tanulmányutakat, amelyekre életművük létrehozása céljából szükségük van, — habár még kevésbé lehetünk elégedettek a külföldi tanulmányutak lehetőségeivel a fiatal generáció körében, holott ennek lenne talán legnagyobb szüksége rá: mégis a fejlődés mostani üteme annyira biztató, a nemzetközi kulturális kapcsolatok annyira erősödőben vannak, hogy bizakodással és türelemmel nézhetünk későbbi esztendők bizton várható, jó fejleményei elé. Akadémiánk is egyértelműen vallja a szocialista tábor nemzetközi politikájának mai, egyik legfontosabb alapelvét, — azt az elvet, amely szerint a népek békéjének, egymás mellett élésének egyik legfontosabb előmunkálatai a kulturális, tudományos kapcsolatokban nyilvánulnak meg. Mindent el fogunk követni, hogy ezeket a kapcsolatokat a szocialista tábor és a kapitalista országok köreivel fokozzuk s az eddiginél is nagyobb fontosságát érezzük annak, hogy a hazánkban folyó nagyarányú szocialista építőmunka eredményeiről a nemzetközi közvéleményt a magunk tudományos teljesítményeivel meggyőzzük.

Befejezésül, tisztelt osztályülés, egy évfordulóról szeretnék megemlékezni, egy centenáriumról, amelynek felidézése talán nem is éppen egy osztálytitkári referátum jelenti a legalkalmasabb műfajt. Akadémiánk alapítójának, Széchenyi Istvánnak 100 éves halálévfordulójára gondolok. Széchenyi egyénisége, életpályája és életműve egész ellentmondásosságában, nagy kezdeményezéseiben és tragikus kihangzásaiiban a legjelentősebb magyar példák egyike, — kétségtelenül ama példák egyike, amelyeknek jelentésében az eddiginél jobban el kell mélyednünk. Kétségtelenül nemcsak az ország politikai, de kulturális életében is nagy szerepet játszott, s eszméinek megtermékenyítő hatását a maga korának egész magyar irodalmában megtaláljuk. Széchenyi tehát számunkra irodalomtörténeti probléma is. Kíváncsok, hogy akár a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, akár általában irodalomtörténészeink a Széchenyi problémával behatóan foglalkozzanak. De ezen túlmenően, Széchenyi mint író is nagy és jelentős alkotó volt, olyan író, akiben egy kor törekvései, stílusa, életérzése, szemléletmódja talán hívebben fejeződött ki, mint nem egy költőben, vagy regényíróban. Némiképp jelképnek érzem azt a körülményt, hogy az ő centenáriuma egybeesik az új Magyar Tudományos Akadémia első évtizedének zárócsztendőjével. Jelképesnek érzem ezt a körülményt azért, mivel abban, hogy a ma ismertetett eredményekhez eljutottunk, egy évszázad távolából az ő valamikori kezdeményének is nagy része volt. Kétségtelen, hogy Széchenyi nem azt a világot képzelte el, amelyben az elmúlt tíz esztendő imént ismertetett eredményei megszülettek. Ez a világ messze túl esett már az ő képzetének körein. De a történelmi fejlődés láncolatát visszafelé követve, lehetetlen rá nem ébrednünk, hogy annak a folyamatnak, amelyet ő elindított, sajátos történelmi szükségszerűséggel kellett beletorkollnia a mi világunkba és társadalmi rendszerünkbe. Ezért akaratlan mivoltában is a miénkével rokonnak érezzük az ő aktivitását és azt a nagy megtermékenyítő hatást, amelyet a maga korában kifejtett s amelynek következményei tovább élnek a mi munkánkban is.

KORREFERÁTUMOK — HOZZÁSZÓLÁSOK

NÉMETHI GYULA

Tisztelt osztály, kedves vendégeink! Az MTA a most elmúlt 10 év alatt lett teljesértékű tagja a természettudományokat kutató nemzetközi együttesnek s már csak azért is, de főleg a szocializmust építő munkája érdekében, különös fontosságot tulajdonít a természeti és műszaki tudományoknak. De az Akadémia tisztában van azzal is, hogy minden haladás alapja az ideológ-

giallag kiművelt emberfő s nagy fontosságot tulajdonít a társadalmi tudományoknak is.

Bölcsen teszi, hogy a nyelvtudományt ugyanarra a helyre teszi a tudományok sorában, amelyre Széchenyi és Vörösmarty Akadémiája tette, amikor természettudományunk még alig volt. Bölcse teszi, mert soha még az emberek nem szomjúhoztak annyira a tudati és társadalmi jelenségek megismerésére, mint ebben a korban. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának I. kötete, amely csak igazán művelt, elmélyedni tudó embereknek mond valamit s nagy terjedelménél és magas áránál fogva is inkább visszatartja, mint vonzza a könyvvásárlót, pár hónap alatt elfogyott.

Az a feladatom, hogy a rendelkezésemre álló rövid időben inkább elvi kérdésekről beszéljek. Ezzel is kezdtem, — a legfontosabbal.

Igyekszem elkerülni, hogy az osztálytitkári jelentés részleteit ismételyem, bár ez itt-ott elkerülhetetlen lesz.

Ki kell emelnem nekem is végzett munkánk, egy félszázad mulasztásai pótlásának jelentőségét. Nyelvünk nagy értelmező szótárának kézírata lényegében készen van s ugyanezt mondhatjuk a leíró magyar nyelvtan kéziratáról. Mindkét alapvető munka befejezve egy-két év alatt közönségünk kezében lesz. A legnagyobb elismerés hangján kell szólanom nyelvatlaszunk munkálatairól, melynek anyaga már össze van gyűjtve. Egyik külön kötetét — sajnos, nem megfelelő nyomdai kiállításban — már ki is adtuk. A nyelvatlasz a magyar nyelv egyetemes leírásának legfontosabb, természetesen mutatóanyag jellegű adatait térképre felrajzolva adja. Enélkül ma már rendesen dolgozni nem lehet, de rendkívüli munkát igényel. Munkatársaink fáradhatatlanul járták a magyar nyelvterületeket és most fáradhatatlanul végzik a szerkesztés munkáját. Amellett ez a világ egyetlen modern nyelvatlasza, melynek anyagát autó igénybevétele nélkül hordták össze.

Azok a témák, amelyeken ezek mellett dolgozunk, nem kevésbé jelentősek. Ilyen a magyar irodalmi nyelv hatvan év óta készülő nagy szótára, a Petőfi-szótár, a Juhász-szótár; a magyar stílus, az irodalmi nyelv történetének kutatása, a régi magyar nyelv nyelvtani kincsének összegyűjtése, a magyar nevek rendszeres kutatása, nyelvünk ősi finnugor elemei szótárának megszerkesztése, a régi magyar források megfelelő kiadása, és így tovább. Ezt mind elmondta az osztálytitkári jelentés. Hozzáfűzöm még, hogy kiváló eredményekkel dolgozó fonetikai osztályunk megkezdte a magyar szinpadi kiejtés vizsgálatát is.

Az említett félszázados mulasztásoknak a pótlása nemcsak anyagi, hanem szellemi áldozatokkal is járt.

Először is nem merülhettünk bele kellő módon a nyelvtudomány alapvető elvi kérdéseinek — kulturális forradalmunk által annyira követelt tárgyalásába. Az említett nagy vállalkozások leíró jellegűek, a velük kapcsolatos elvi kérdések szűk körre szorítkoznak és főleg gyakorlatiak. Emellett az általános nyelvtudománynak Magyarországon nem volt igazi hagyománya. Leíró módszerünk sem volt kifogástalan, csak a történeti kutatásban álltunk egy sorban a többi nemzetekkel. Legnagyobb nyelvészeink szinte kivétel nélkül történeti kérdéseket kutattak. Az bizonyos, hogy konkrét munkájukon keresztül mélyen beleláttak koruk módszertani kérdéseibe, s ezen a téren egy-egy kitűnő dolgotat is kiadtak, de ezek legtöbbször idegen alap gondolatokon épültek. Igaz, hogy már a felszabadulás előtti időben volt általános nyelvtudományi tan-
székünk, de ennek egyébként nagytehetségű birtokosa nem szerencsés kézzel

nyúlt feladatköréhez: szinte kizárólag divatos és még meg nem érett problémákkal foglalkozott.

Akadémiánk Nyelvtudományi Intézete most, említett három nagy feladatának megvalósítása után, felveszi terveiibe az általános nyelvtudomány módszeres művelését is, talán olyanformán, hogy a marxista tudományos fel fogás alapján egyénenként kritikai vizsgálat alá veszi a hazai és külföldi nyelvtudomány klasszikusai munkásságát és megállapítja, mit használhat fel elvi eredményeiből és mit nem. A feladat nehéz, sok munkát és elmélyedést kíván. Az elvégzéséhez szükséges megfelelő vezető szakembert már megkaptuk.

A nagyarányú leírómunka egy másik veszteséggel is járt: meggyengült régebben annyira erős, nemzetközi jelentőségű nyelvtörténeti kutatásunk. Ezen is segíteni kell. Évek óta tervezzük, hogy a Nyelvtudományi Intézetbe beállítjuk egyik kiváló nyelvtörténészünket s a legutóbbi időben ez is sikerült. Ezen a téren is nagy feladatok várnak megvalósításra, főleg telhetséges fiataloknak a történeti és az ezzel kapcsolatos kérdések művelésére való felnevelése. Hogy hogyan fogjuk meg a dolgot, még nem tudjuk. Úgy látszik, meg fogjuk találni a módját a nagy etimológiai szótár folytatásának és pár év múlva megindítjuk a tüzetes magyar nyelvtan új kidolgozását is.

Nyelvtudományunk, mely a felszabadulásig is magas színvonalú volt, régen szegényes programmal dolgozott. Ma ez a program sokszorosára szélesedett. A rendelkezésemre álló idő rövideje miatt szinte csak felsorolásra szorítkozhatom.

Megnőtt a leíró nyelvtani munkálatok száma. Ez hasznos, sőt elengedhetetlen, de nem szabad, hogy egyéb munkásságunk rovására menjen. Ha valaki kicédulazza az összes *hoggy* kötőszókat Tinódi Sebestyénből s ebből egy értelmes rendszert csinál, kétségtelenül hasznos munkát végez és ugyanezt a munkát megcsinálhatja a magyar irodalom több száz termékével, de azt a munkát, mely ezen a színvonalon mozog, bizonyos ésszerű korlátok közé és a szükségletek követelte mértékre kell szorítani. Sokat ígér, szépen indul stílustörténeti kutatásunk, a nyelvtudomány művelődéstörténeti kapcsolatainak vizsgálata, de ezt sem szabad parttalanná tenni s a mennyiségi termelés helyett itt is minőségi termelésre kell törekedni. Igaz, hogy egyik-másik felsorolt területen még nagyon messze vagyunk a parttalanságtól.

Ez a korlátozás annál is inkább szükséges, mert súlyos más feladatok is kopogtatnak az ajtónkon, melyeket nem lehet elutasítani. Prágában az Egyetem Nyelvtudományi Intézetében négy képzett nyelvész foglalkozik — összeköttetésben körülbelül száz természettudóssal a természettudományi mű nyelv kérdéseivel. Nálunk semmi hasonló nincsen s ha beszélek róla, legfeljebb helyeslésre találok, de ezt a helyeslést a szükséges megvalósító eszközökre felváltani nem tudom.

Prága és Bukarest nyelvtudományi intézetében megfelelő számú és képzettségű ember foglalkozik a híradástechnika és a fordítógép nyelvi problémáival, nálunk csak néhányan, mellékesen, kedvtelésből, a szükséges segédeszközök nélkül. Ezt el kell most itt mondani, mert néhány év múlva súlyos számrehányásokat kapunk. Igaz, hogy ez sovány vigasztalás azért a veszteséget, mely e miatt a mulasztás miatt ér majd bennünket.

A folyó munkálatok mellett egy új, nehéz feladat várja a Nyelvtudományi Intézet idegen nyelvi osztályát. Ide kapcsoltuk nyelvtudományi bibliográfiánk megszervezését. A magyar nyelvtudománynak ma sincs semmiféle dokumentá-

ciós szerve. Ez olyanforma, mintha valaki ma Pesten nem ülne villamosra vagy autóbuszra, hanem mindenhová gyalog menne.

Megújul nyelveművelő osztályunk is, mely a régi világban teljesen ismeretlen kontaktust teremtett a nyelvészet és a magyar nép széles rétegei között. Erre különben munkásságunk egész vonalán törekszünk. Mellékesen megjegyzem a nyelveműveléshez, hogy arról aztán nem tehet a Nyelvtudományi Intézet, hogy nyelvünk soha sem romlott annyira, mint most, amikor a nyelveművelő munka vezetői és munkatársaik annyit és annyi tehetséggel, hivatottsággal küzdenek a nyelvromlás ellen.

Sok a feladatunk, — és páratlan áldozatkészséget kifejtő vezetőinkhez lépten-nyomon egy új állás, egy új munkacsoport szervezésének kérésével nem fordulhatunk. Olyan elképzeléseink vannak, hogy szaporítanunk kell hasznos hozó vállalkozásainkat (ilyen volna a névkutatás vagy a Magyar Nyelv Nagy Etimológiai Szótára), és feladataink egy részét át kell adni egyetemi tanszékeknek. Ebből sok jó származna. Meg kellene szervezni Intézetünk fiókjait vidéki egyetemekkel kapcsolatban.

*

Nagyot haladtunk, de még messzebbre kell eljutnunk. Csálóka dolog a régi Magyarországhoz mérni magunkat. Akkor a szédületes haladás érzése fog el bennünket. Mérjük magunkat inkább a szomszédos népi demokráciák eredményeihez. Akkor kissé kijózanodunk.

SZABOLCSI BENCE

Tisztelt Akadémia! A magyar zenetudomány a felszabadulás óta hatalmas utat tett meg. Talán elmondhatjuk, hogy az 1945 óta eltelt másfél évtized ezen a területen kerek másfél évszázad munkáját végezte és hiányait pótolta. Igazán érthetővé ez a jelenség akkor válik, ha a másfél évtized élén, annak közvetlen előjátéka gyanánt ott látjuk Bartók Béla és Kodály Zoltán 1905-ben megindult, tehát 1945-ben már négyévtizedes, alapvető jelentőségű munkáját s megértjük, hogy az ő nagy művük kifejtése, megvalósítása lényegében ugyanerre a másfél évtizedre várt. Bartók és Kodály nagyszerű műve ugyanis, mely a magyar népdalt és népi zenekultúrát nemcsak felfedezte, de tudományos művekben és zenei alkotásokban, történeti kutatómódszerben és gyakorlati nevelésben egyaránt nemzeti műveltségünk középpontjába állította, a második világháború végéig épp a maga tudományos részében nem válhatott igazán közkinccsé, hanem csak egy aránylag szűk művész- és tudósgárda tudatában élt és hatott. Súlyos társadalmi akadályok gátolták igazi átalakító hatásának kifejtésében, — hiszen maga a népdalkincs is csak töredékeiben volt hozzáférhető. Bartók Béla tragikus emigrációja és korai halála, egy sor magyar zenetudós külföldre távozása súlyos vérvesztiséget jelentett a magyar zenetudomány számára; bénítólag hatottak a szűkreszabott publikációs lehetőségek, a nagyon is korlátolt visszhang, mely nálunk a tudományos munkát fogadta; de elmondhatjuk, hogy magát a tudományos és kritikai közéletet sem hatotta volt még eléggé át az a felelősség, azoknak a feladatoknak tudata, melyek a magyar népi zenehagyomány feltárásából szinte önként adódtak és igen hamar parancsoló erővel jelentkeztek.

A régi fajta zenei nevelés korlátozottsága itt szinte minden vonalon jelentkezett és sokáig, szinte máig, bénította és bénítja a valóban mélybeható tudományos munkát. Ha a felszabadulás utáni első évek zenei folyóiratait lapozgatjuk, jól láthatjuk mindezeket a problémákat folyóirataink tartalmi ingadozásában, belső határozatlanságában, sajátos vegyességében. Hagyományörzés és útkeresés, az első szovjet cikkk fordítások, régifajta hermeneutika s az új közönségnevelés igénye, — mindez zavaros egyvelegként kavargott még ebben az irodalomban. Az 1951-es év azután jelentős fordulatot hozott, komoly megindulást a rendszeres, sőt szervezett tudományos munka irányában. Megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Bizottsága és Népzenekutató Csoportja, a Zeneművészeti Főiskola zenetudományi tanszaka és a Zeneművészek Szövetségének tudományos szakosztálya, megkezdődhetett fiatal tudósok akadémiai kiképzése. Megindulhatott a magyar Népzene Tárának és a Zenetudományi Tanulmányoknak kettős, párhuzamos sorozata, mely ma már öt, illetve nyolc hatalmas kötetre hivatkozhatik, megkezdődhetett a magyar zenetörténet emlékeinek, nagy magyar mesterek életének, a magyar zenetudomány múltjának, a magyar népdalgyűjtés alapvető dokumentumainak módszeres feltárása; de megkezdődhetett az európai klaszszikusok magyar kapcsolatainak, a zenetörténet alapvető tényeinek újszerű elemzése, a zenei tömegmozgalmak múltjának és jelenének vizsgálata, a múlt és a jelen zeneéletének újszemponitú feldolgozása is, megtehetjük az első lépéseket a marxista igényű zenetudomány terén. Sok és sokféle értékes eredményre mutathatunk itt rá: olyan kiadványokra, mint Arany János népdalgyűjteménye Kodály Zoltán, Pálóczi Horváth Ádámé Bartha Dénes, a középkori magyar himnuszok és sequentiáké Rajeczky Benjámint, a XVI. századi magyar dallamoké Csomasz Tóth Kálmán gondozásában, olyan forrásfeldolgozásokra, mint Bartha Dénes és Somfai László Haydn-kiadványa, eredeti szempontú, összefoglaló monográfiákra, mint Maróthy Jánosé az európai népdal kialakulásáról, népdaltörténeti és összehasonlító kutatásokra, aminők Lajtha László, Vargyas Lajos, Kerényi György, Járdányi Pál, Vikár László nevéhez fűződnek, és így tovább, — de beszámolómk célja ezúttal nem a végzett munka számbavétele, hanem inkább elvi problémáink feltárása. És éppen itt utalhatok arra, amit az imént munkánk nehézségeiről szólva, a régifajta nevelés hagyatékának neveztem.

Mi derült ki ama sokféle téma, sokféle feladat és sokirányú követelmény nyomán, melyek a felszabadulás óta tudósainkat, az idősebb és az ifjabb nemzedéket, népdalkutatóinkat, zenetörténészeinket, kritikusainkat és pedagógusainkat egyaránt foglalkoztatták? Mindenekelőtt az, hogy tudományunk nem élhet szigetelő kristályburkolatban, hanem állandó kapcsolatot kell tartania más szakterületekkel, sőt önmagán belül is el kell távolítania az ún. szakmai korlátokat. A régifajta zenei gondolkodás főleg elválasztott és megkülönböztetett; szembeállította a történelmet a folklórral, a filológiát a kritikával, a forráskutatást az értelmezéssel, a művészi zenét a népzenevel, a magyar hagyományt a többi népekével, a tudományos feladatokat a népszerűsítő és nevelő feladatokkal. Az új tudományos munkát viszont közvetlen tapasztalatok győzték meg róla, hogy eszközei tágabb és szűkebb viszonylatban egyaránt elégtelenek. Mikor egy verstani vitán irodalomtörténészeinkkel, egy dramaturgiai vitán filozófusainkkal, egy őstörténeti vitán történészeinkkel találkoztunk, kiderült, hogy sokszorosan szükségünk van az ő módszereik és eredményeik tanulságára. Nemcsak az úgynevezett komplex munkákra gondolok;

népdalkutatóink ma már világosan látják, hogy a néprajz, a településtörténet és a nyelvtudomány éppoly nélkülözhetetlen összetevői munkájuknak, mint az összehasonlító dallamtörténet, táncművelés és szokástörténet. Akik a magyar középkor dallamkincsét tanulmányozták, meg kellett hogy ismerkedjenek a teljes középkori világénekformáival és irodalmával, akik a XVIII. század magyar rezidenciális kultúrájának emlékeit tárták fel, be kellett hogy barangolják az európai levéltárak, az operatörténeti és színháztörténeti publikációk, sőt a korabeli művészettörténeti akták szinte végeláthatatlan rengetegét is. Akik a magyar tánczene emlékeit nyomozták, meg sem mozdulhattak a szomszéd népek megfelelő történeti és néprajzi anyagának ismerete nélkül; akik népzenénk ősrétegével foglalkoztak, azoknak újra meg újra meg kellett torpanniuk az ősrégészeti, antropológiai és nyelvészeti anyag hiányosságai láttán. Így folytathatnók még sokáig; velejében mindenütt csak az derülne ki, hogy eddigi szaktudásunk, anyagismeretünk, vizsgálati módszerünk nem volt kielégítő és mindenütt, minden területen kibővítésre, kiterjesztésre, területek összekapcsolására s az eddigi merev határok feloldására van szüksége. Nem mondhatjuk többé, hogy megértettük és feltártuk a zenetörténet valamelyik korszakát e kor valódi, legmélyebb mozgatóerőinek megértése és megmutatása nélkül; nem vizsgálhatjuk többé — itt Kodály tudományos művei a példák — a népi és művészi zene jelenségeit egymás nélkül; nem érthetjük meg igazán a magyar nép zenéjét — erre már Bartók megtanított — más népek s főleg szomszédaink zenéje nélkül, de a magyar zenetörténetet sem Európa és Ázsia zenei múltjának ismerete nélkül; s nem igazodhatunk el a tegnaphoz, ha nem állítjuk melléje a múltat, sem a múltat, ha nem értettük meg s nem éltük át a tegnaphoz. Sokat kívánunk, s ez így van rendjén; Kodály és Bartók is sokat kívántak mitőlünk s még többet kíván az új tudós-nemzedéktől a mai élet és a mai társadalom. Amit pedig mindennekfelett s mindig újból hangsúlyozni szeretnénk, az tudományunknak nemzeti megalapozottsága mellett is döntően jelentős *nemzetközisége*. Az a tíz külföldi kongresszus, melyen zenetudósaink a felszabadulás óta — nem eredménytelenül — részt vehettek, az a tizenkét ország, mely a múlt évi Haydn-konferencián, az első magyar zenetudományi találkozón képviseltette magát, megtanított bennünket egy fontos igazságra: a magyar zenetudománynak életfeltétele, hogy nemzetközi kapcsolatok hálózatában, nemzetközi hatósugárban éljen, fejlődjék és érvényesüljön. Kodály Zoltán műve a magyar népzeneről még ez évben német, orosz, angol nyelven jut el a világ olvasóközönségéhez, Bartók Béla leveleinek felkutatására magyar, román, szlovák kutatók szövetkeztek s legutóbb a pozsonyi Tudományos Akadémia megkezdte az ő nagy szlovák népdalgyűjteményének közzétételét; jelentős XVIII. századi osztrák és olasz mesterek műveinek feltárásából ma már a mi kutatóink is kiveszik részüket s Liszt Ferenc műveinek gyűjteményes kiadása a legközelebbi jövőben magyar—német együttműködés keretében folytatódik. Egyre több ponton kell eljutnunk a világ nyilvánosságához, annál inkább, mert meggyőződésünk szerint vannak, s nem is csekély számmal, az egyetemes zenetörténetnek olyan problémái, melyekhez ma épp a magyar kutatás adhat kulcsot a nemzetközi tudomány kezébe.

Tisztelt Akadémia, talán szerénytelennek és pretenciózusnak hat, hogy mindezt olyan tudományág képviselője mondotta el ezen a helyen, amely tudományágnak e pillanathoz sem akadémiai intézete, sem egyetemi tanszéke, sem múzeuma, sem magyar vagy idegen nyelvű folyóirata nincs. Mégis azt kéri, azt várja ez a fiatal tudományág, hogy dolgozhasson, hogy figyelemre és

megértésre találjon, — s addig is bizonyos benne, hogy nem fog Akadémiánk bizalmára és támogatására méltatlannak bizonyulni.

*

TELEGDI ZSIGMOND

A titkári beszámoló biztató fejlődést, jelentős eredményeket mutat ki a nyelvtudomány legtöbb területén. Kivétel az, amelyről én kívánok itt néhány szót szólni, az általános nyelvészet. Nem mintha ezen a területen teljességgel hiányoznék a haladás; de ami mutatkozik, nem elégíti ki az objektív, nyelvtudományunk helyzetéből és feladataiból adódó követelményeket.

Nyelvtudományunknak örökölt fogyatékosága az elméleti kérdések elhanyagolása. A felszabadulás után, a szocializmus építésével fokozatosan eltűnnek a fogyatékoság társadalmi feltételei; a nagy átalakulás napirendre tűzi a nyelvtudomány elvi alapjainak megújítását is, elméleti tudatosságot követel a nyelvtudománytól. Csakhogy a folyamat, amely ezzel kezdetét veszi, lassabban, nehezebben halad, mint ahogy képzeltük, ahogy szeretnénk.

Nyelvtudományunk elvi tartalmának átalakulásában fontos szerepet játszottak Sztálin nyelvészeti írásai. Ismeretes cikkében és az azt követő „válasszokban” Sztálin, éppen tíz évvel ezelőtt, nemcsak megoldotta a nyelvtudomány egyik fő kérdését, feltárta a nyelv helyét a társadalmi jelenségek között, hanem vázolta egyáltalán a nyelv és a nyelvtudomány marxista felfogását, amennyiben az a marxizmus általános elméletéből közvetlenül adódik.

A magyar nyelv tudósok, akiket joggal aggasztott a marizmus fellépése, lelkes örömmel fogadták Sztálin írásait, cikkek, előadások, értekezések hosszú sorában behatóan foglalkoztak velük. A nyelvtudomány elvi kérdései egy időre soha nem látott érdeklődést váltottak ki.

A sztálini írások tanulmányozása adott ösztönzést arra a vitaülésre is, amelyet az MTA Nyelvtudományi Bizottsága 1953 áprilisában rendezett a leíró nyelvtan tárgyáról és felosztásáról. A vita nem járt sikerrel, legalábbis nem vezetett megegyezésre; kitűnt, hogy tudósaink, éppen az elméleti munka fogyatékoságának következtében, nehezen tudnak általános kérdésekben nemhogy megegyezni, de akárcsak szót érteni. De még így is a vita hasznos kezdemény volt; balsikerré igazában az tette, hogy nem volt folytatása.

A nyelvtudomány elvi kérdéseinek széleskörű tárgyalása szükségképpen újból ráirányította a figyelmet általános nyelvészetünk fejletlenségére. 1952-ben a II. Nyelvészkonferencia megállapította határozataiban, hogy „Nyelvtudományunknak egyik fő fogyatékosága . . . az általános nyelvészet elhanyagolása”. Nyilván ez a felismerés indította a következő, 1954-ben rendezett Nyelvészkonferenciát arra, hogy vitáinak első napját az általános nyelvészetnek szentelje. Ez alkalommal Tamás akadémikus egy alapos referátumban („Általános nyelvészet és magyar nyelvtudomány”) áttekintette az általános nyelvészet hazai történetét és igyekezett a marxizmus szellemében állást foglalni a nyelvtudomány egy sor vitás elvi kérdésében.

A sztálini írások tartalma helyet kapott az egyetemi oktatásban és, ennek megfelelően, a nyelvtudományi alapismeretek tankönyvében is, amely 1953-ban jelent meg először. Ez a könyv, Bárczi akadémikus műve, úttörő volt a maga nemében és értékes szolgálatokat tett az egyetemi oktatásnak.

A marxizmus az elmúlt tíz év folyamán mélyen behatolt a magyar nyelv-tudományba. Tudósaink egy sor lényeges kérdésben megismerték és magukévá tették a marxista álláspontot; felébredt érdeklődésük a dialektika mint a tudományos gondolkodás magasabb módszere iránt; megerősödött és tudatossá vált ösztönös materializmusuk; növekszik a száma azoknak, akik őszintén, kitartóan igyekeznek kutatómunkájukban a marxizmus irányítását követni.

Sőtér elvtárs nyelvtudósaink ideológiai fejlődésével kapcsolatban emlékeztet arra, hogy a marxizmus dialektika és *materializmus* egysége. Úgy gondolom, hogy ez az emlékeztetés helyénvaló. Aligha akad magyar nyelv-tudós, aki nyíltan idealista tételt elfogadna; de az idealizmus rejtettebb formáinak leleplezése, a nyelvtudomány materializmusának meghatározása még bőven ad tennivalót.

Az elmúlt időszak folyamán tehát megindult nyelvtudományunk elvi tartalmának átalakulása; de a folyamat nem haladt olyan gyorsan, hogy nyelvtudományunk hagyományos magatartását alapjában módosította volna. Így érthető, hogy az általános nyelvészet helyzete a legutolsó évekig alig változott.

Természetesen nem arról van szó, hogy elméleti érdeklődés, elméleti munka idegen lenne a magyar nyelvtudományban. Kutatóink közül számosan figyelemre méltó tanulmányoktan mutatták meg, hogy tevékenyen, tájékozottan, rátermettséggel foglalkoznak tudományunk elvi kérdéseivel. Csakhogy ezek a munkák általában egyes, elszigetelt kezdeményezések voltak, nem egységes, határozott törekvések kifejezései, nem képviseltek egy diszciplínát, nem teljesítették annak funkcióját.

Különleges helyzetet találunk a fonetika területén. Itt tehetséges kutatók egy csekély csoportja (Fónagy Iván, a tragikus koraisággal elhunyt Hegedüs Lajos, Tarnóczy Tamás, Vértés Edit) szoros kapcsolatban a nemzetközi tudománnyal, annak szintjén, néha azt megelőzve értékes eredményekkel gazdagította az általános fonetikát és a magyar hangok akusztikai szerkezetének, a magyar nyelv fonetikai struktúrájának ismeretét. Fónagy Iván a költői nyelv hangtanának szentelt munkájában a fonetika legújabb eredményeinek és módszereinek birtokában tudományos vizsgálatnak vetette alá a nyelv hangalakjának költői felhasználását, a költői nyelvet egyáltalán.

Meg kell tehát állapítanunk, hogy az általános nyelvészet terén az elmúlt tíz évben sem tudtunk lényeges haladást elérni. Ma azonban ebben kevésbé nyugodhatunk meg, mint valaha; a tudomány rohamos fejlődése parancsolóan követeli, hogy végre változtassunk a hagyományos állapoton.

A nyelv társadalmi jelenség; kiderült azonban, hogy igen sokrétű, egyes aspektusai hozzátérhetők egzakt eljárások, matematikai vagy matematikai szellemű módszerek számára, sőt csak ilyen módszerekkel tárhatók fel. Elsősorban a „strukturális analízisre” gondolok és a vizsgálódásoknak arra a komplexusára, amelyet „matematikai nyelvtudomány” néven emlegetnek.

A nyelvészek jól ismerik F. de Saussurenek, a modern nyelvészet úttörőjének nevét. Saussure tanításának szíve — ez is ismeretes — az a gondolat, hogy a nyelv rendszer, egymással szolidáris, egymást kölcsönösen meghatározó elemek rendszere. Saussurenél ez a gondolat szerves része egy tudatosan, nyíltan, agresszíven idealista elméletnek; ő a nyelvet erre a rendszerre redukálja és azt tanítja, hogy a beszédet, tehát az emberek érintkezésének anyagi, társadalmi formáját az ideális rendszer határozza meg.

De akármilyen tévedésekbe is vitte Saussuret idealizmusa, kétségtelen, hogy a nyelv egy valóságos aspektusát ismerte fel; ezért is a törekvés, ezt az aspektust megragadni, a nyelv struktúráját mint formális rendszert leírni, minden botlásan, eltévelyedésen keresztül termékenynek bizonyult, jelentős eredményekre vezetett.

A „matematikai nyelvészet” neve megtévesztő. A múlt hónapban egy tanácskozáson szemközt ültem a berlini egyetem indológusával. Mikor kiderült, hogy nyelvész vagyok, elmesélte, hogy náluk az egyetemen intézetet állítottak fel a matematikai nyelvtudománynak és hozzátette, fejesőválva: ő eddig úgy tudta, hogy a nyelv társadalmi jelenség. A nyelv valóban az, változatlanul; megtanultuk azonban, hogy ennek a társadalmi jelenségnek a vizsgálatában a matematika és a matematikai logika lényeges, nyelvtudományunk kára nélkül el nem hanyagolható segítséget nyújt.

Mindnyáian egyetértünk abban, hogy nyelvészetünknek marxista tudománnyá kell válnia; ehhez azonban elengedhetetlen, hogy minden vonatkozásban a kor magaslatára emelkedjék, birtokába vegye, kritikailag elsajátítsa mindazt a haladást a nyelv vizsgálatában, amit az utóbbi évek rohamos fejlődése eredményezett.

Általános nyelvészetünk egyik legfontosabb, legsürgetőbb feladatát abban látom, hogy segítségére legyen nyelvtudományunknak ebben a nagy munkában.

Kornányunk felismerte az általános nyelvészet jelentőségét és másfél évvel ezelőtt helyrcálította az általános nyelvészeti tanszéket a budapesti egyetemen; ezzel bázist és központot adott az általános nyelvészeti kutatásoknak. A Nyelvtudományi Intézet általános nyelvészeti kutatócsoport felállítására készül, megfontolandó azonban — s ebben mindenképp nekünk, nyelvészeknek kell állástfoglalnunk — nem szükségesek-e további szervezeti intézkedések az általános nyelvészeti munka megerősítésére és, tegyük hozzá, a nyelvtudomány és a filozófiai, matematikai, technikai tudományok kapcsolatának kiépítésére.

Mindenestre bízom abban, hogy Kornányunk, Pártunk segítségével végre fel fogjuk számolni általános nyelvészetünk elmaradását és hogy már a legközelebbi alkalommal, — nem tíz, hanem egy év múlva — biztató kezdeményezésekről, első eredményekről számolhatunk be.

*

HARMATTA JÁNOS

Mint egész tudományos életünk számára, úgy a klasszika-filológiai kutatások fejlődése szempontjából is nagy jelentőségű esemény volt a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése. A második világháború okozta megrázkódtatás és a háborús károk helyreállításának nehéz éveit követően az újjászervezett Akadémia biztosította azokat a szervezeti és anyagi feltételeket, amelyek mellett a tudományok újból fejlődésnek indulhattak. Az Akadémia Klasszika-filológiai Bizottságának felállítása lehetővé tette a tudományos munka tervszerű irányítását és összefogását, az Akadémia új idény nyitva klasszika-filológiai folyóiratának, az Acta Antiquának megindítása pedig lehetőséget nyújtott a kutatási eredményeknek a nemzetközi tudományos világgal való megismertetésére is.

A kutatás szervezeti kereteinek és anyagi alapjának biztosítása mellett klasszika-filológiánk fejlődésének e periódusában döntő fontosságú volt a tudományos módszer, az elméleti alap fejlesztése. Ebben a tekintetben nagy segítséget jelentett a szovjet óorkutatás eredményeinek a megismerése. A szovjet klasszika-filológia kitűnő példát mutatott arra, hogyan lehet a történelmi materializmus módszerét az ókor kutatásának területén alkalmazni. Ez az útmutatás nagy jelentőségű volt klasszika-filológiai kutatásunk fejlődése szempontjából. Éppen ezért a Klasszika-filológiai Bizottság ebben az időben arra törekedett, hogy a legfontosabb szovjet ókortudományi kézikönyvek és monográfiák lefordításával a szovjet kutatás eredményeit a szakterületen dolgozók számára általánosan hozzáférhetővé tegye. Így került sor 5 szovjet kézikönyv és 3 monográfia lefordítására, amelyek mind az egyetemi oktatásban, mind pedig a tudományos kutatómunkában nagy segítséget nyújtottak. Ugyancsak a szovjet tudomány eredményeinek megismertetésére indította meg a Klasszika-filológiai Bizottság a Szovjet Ókori Történet c. sokszorosított kiadványt, amelynek eddig megjelent 6 kötete magyar nyelven hozzáférhetővé tette az ókortudomány területén megjelent legfontosabb szovjet tanulmányokat is.

Az Akadémia újjáalakulását megelőző időben klasszika-filológiai kutatásunk meglehetősen szétaprózódott, az egyes kutatók egymástól függetlenül, sokszor véletlenül adódó problémákon dolgoztak. A Klasszika-filológiai Bizottság egyik első feladata tehát az volt, hogy megkísérelje egybefogni és egybehangolni a különböző területeken mozgó egyéni kutatásokat, s megfelelő kutatási súlypontokat jelöljön ki. E célból szükséges volt mindenekelőtt az előző korszak eredményeinek felmérése. Ezt a célt szolgálta az 1925—1950 közötti évek klasszika-filológiai bibliográfiájának elkészítése, s e korszak tudományos eredményeinek egy vitaülésen való megvitatása.

A helyzetfelmérés alapján új feladatok rajzolódtak ki. A kutatások ideológiai színvonalának emelése, az óorkutatás nálunk eddig elhanyagolt területein a munka megindítása, a klasszika-filológia sajátos hazai feladatainak megoldása, tudományos utánpótlás nevelése, az ókortudomány eredményeinek népszerűsítése, az ókori irodalmak kiemelkedő alkotásainak műfordításokban való megismertetése a dolgozók széles rétegeivel — ezek a célkitűzések vártak az ötvenes évek elején az óorkutatás területén megvalósításra.

Az ideológiai színvonal emelése céljából a Klasszika-filológiai Bizottság elvi vitákat rendezett a rabszolgatartó társadalom fejlődésének egyes fontos kérdéseiről, így pl. a hellénizmus lényegének és történetének problémáiról. Utóbbi vita egyúttal kutatóink figyelmét az ókori történet egyik súlyponti területére is ráirányította. Megindult a kutatás az ókori kelet korábban eléggé háttérbe szorított területén, különös súlyt kapott az ókori kelet és a klasszikus antikvitás kapcsolatainak tanulmányozása, valamint az antik vallástörténet problematikája. Sajátos hazai feladataink terén sikerült újból megindítani a Magyarországi Latinság Szótárának munkálatait, élénk érdeklődés tárgya lett a magyar föld ókori népeinek és az antik világnak a kapcsolata. A tudományos utánpótlás nevelése céljából a görög filozófiatörténet, az ókori történet, az indológia, a római irodalom és az egyiptológia területére az Akadémia aspiránsokat vett fel.

A tudományos utánpótlás nevelése és a klasszika-filológia magyar nyelvű művelése céljából a klasszika-filológia területén 1954-ben új magyar nyelvű folyóirat, az „Antik Tanulmányok” indult meg. Az ókortudomány eredményei-

nek népszerűsítésére és egyúttal tudományos vitafórum létrehozása céljából a Klasszika-filológiai Bizottság munkaközösséget szervezett, amely rendszeresen havonként tartott üléseket. Élénk munka indult meg a görög és latin irodalom kiemelkedő alkotásainak megismertetése terén is. Különböző kiadóknál több görög és latin író műveinek magasszínvonalú műfordítása jelent meg, de az Akadémia is megindította kétnyelvű „Görög és latin írók” sorozatát, s ebből már szintén több kötet látott napvilágot. Megindított az Akadémia a klasszika-filológia területén egy tudományos-népszerűsítő sorozatot is, ennek keretében is több fontos munka jelent meg. A görög és latin irodalom megismertetése céljából készült a tudomány szaknak ezekben az években első nagy kollektív munkája, az egyetem és a nagyközönség igényeit egyaránt kielégítő Világ-irodalmi Antológia ókori kötete.

Az 1950–1959 közötti évtized első felét a klasszika-filológia területén ezek a törekvések jellemzik, amelyek jól mutatják, hogyan ösztönözték a tudomány szak fejlődését azok a kedvező feltételek, amelyeket az ország felszabadítása s az Akadémia újjászervezése teremtett meg. Ezekben az években a klasszika-filológia terén dolgozó kutatók számos értékes tudományos eredményt értek el, amelyet részben monográfiákban, részben az Akadémia folyóirataiban tettek közzé. Ezek az eredmények komoly megbecsülést szereztek a tudomány szaknak külföldön is.

Azok az eredmények, amelyeket a klasszika-filológiai kutatás 1950 és 1956 között elért, részben megvetették az alapját a további fejlődésnek, részben azonban feltártak bizonyos hiányosságokat is. Így ebben az időben a tudomány szak külföldön is nagy megbecsülésnek örvendő eredményei már székségessé tették, hogy közvetlenül kiépítse kapcsolatait a nemzetközi tudományos világban. Ugyanakkor világossá vált az is, hogy a klasszika-filológia nem rendelkezik sem olyan szervezettel, amely a tudományos munka tervszerűségét és összehangolását teljes mértékben biztosítaná, sem pedig olyan szervvel, amely lehetővé tenné a tudomány népszerűsítő munka valóban sikeres végzését.

A klasszika-filológia helyzetének ez az alakulása, amely ezeknek az éveknek osztálytitkári beszámolóiban is tükröződött, új feladatokat írt elő a tudomány szak számára, amelyek megvalósítására azonban csak fokozatosan kerülhetett sor.

Legelőször sikerült a tudomány szak nemzetközi kapcsolatainak kiépítését megvalósítani. Számos kiváló klasszika-filológusunk egyénileg már korábban is széleskörű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett, 1957 óta azonban ezeket a kapcsolatokat sikerült az Akadémia keretében intézményessé fejleszteni. Különösen nagy jelentőségű volt a Szovjetunió és a népi demokráciák klasszika-filológusait magában egyesítő prágai Comité megszervezése, s ebben a Magyar Tudományos Akadémia részvétele. Nagy segítséget nyújtott a nemzetközi kapcsolatok kiépítése terén az Akadémia rendezésében 1958-ban Budapesten tartott nemzetközi jellegű Klasszika-filológiai Kongresszus, amely egyúttal ókori kutatásunk eredményeinek is nemzetközi elismerést szerzett. A magyar klasszika-filológia nemzetközi kapcsolatainak rohamos kiépülését jól mutatja az a tény, hogy kutatóink 1957 óta 14 nemzetközi, ill. külföldi kongresszuson vettek részt. Klasszika-filológusaink nagy külföldi megbecsülését híven tükrözi, hogy többeket közülük neves külföldi folyóiratok szerkesztőbizottsági tagságával tisztelték meg, s több munkájukat a Szovjetunióban, Kínában, a Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelország-

ban, Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban és Angliában adták ki. A magyar klasszika-filológia bekapcsolódott az Union Académique Internationale több nemzetközi munkájába, így pl. a középlelatin szótár, a Tabulae Imperii Romani és a bizánci zenei kéziratok kiadásába.

A tudományos népszerűsítő munka összefogására és megszervezésére az Akadémia felügyelete alatt 1958 tavaszán megalakult az Ókortudományi Társaság, amely már eddigi rövid másfél éves működése alatt is jelentős eredményeket ért el. Tagjainak létszáma már elérte a 300 főt, felvette a kapcsolatot a népi demokráciák hasonló társaságaival, megkezdte a két egyetemi városban vidéki csoportok szervezését, megindította az „Ókortudományi Társaság Kiadványai” c. sorozatát, s havonta rendszeresen tart magasszínvonalú felolvasóüléseket. Igen jelentős mértékben megnőtt az utóbbi években a tudománynépszerűsítő munkák és fordításkötetek száma. 1957 óta közel 50 ilyen munka jelent meg s ezek között most már nemcsak a görög és latin, hanem az ókori keleti irodalmak is képviselve vannak egyre növekvő számban. Komoly fejlődést jelent az is, hogy e munkák kiadása ma már nem ötletszerűen, hanem több évre elkészített, jól átgondolt terv alapján történik.

Legkésebb sikerült az első lépéseket megtenni a klasszika-filológiai kutatások intézményes szervezetének létrehozására. Ennek az évnek az elején az Osztályvezetőség elvi határozatot hozott a klasszika-filológiai kutatócsoport felállítására, amelynek megszervezése azonban még csak most van folyamatban. A magyar klasszika-filológia jövő fejlődése szempontjából döntő fontosságú ennek a csoportnak a létrehozása és fejlesztése, hogy képes legyen azoknak a feladatoknak a megvalósítására, amelyeket részben tudományos kutatásunk és társadalmunk fejlődése, részben nemzetközi kötelezettségeink rónak rá.

Ha most konkrét tudományos eredményeinkről akarunk képet adni, akkor mindenekelőtt az osztálytitkári beszámolóban azt a megállapítást kell kiemelni, amely két elvi fontosságú feladatot jelöl ki az osztály keretében folyó tudományos munka számára. Az egyik ilyen feladat a különböző tudományszakok együttműködése, a másik pedig a szovjet tudománnyal való kapcsolat. A klasszika-filológia kétségtelenül azok közé a tudományszakok közé tartozik, amelyek jelentős előrehaladást tettek e feladatok megvalósítása terén. A különböző tudományszakok: irodalomtörténet, történelem, vallástörténet, művészettörténet és nyelvészet együttműködése területünkön nemcsak több kutató együttes munkájában valósul meg, hanem egyre inkább a szakemberek egyéni tudományos alkotásaiban is. A szovjet tudománnyal való kapcsolatok terén pedig azt emelhetjük ki, hogy ezek a kapcsolatok ma már nemcsak a szovjet tudomány eredményeinek a megismerésére és továbbfejlesztésére szorítkoznak, hanem egyre inkább sor kerül magyar klasszika-filológiai munkák szovjet kiadásaira és magyar szakemberek közreműködésére szovjet kiadványokban.

A klasszika-filológia területén az utolsó tíz év alatt — figyelmen kívül hagyva a többi tudományos folyóiratot és a népszerűsítő cikkeket — csak a két klasszika-filológiai folyóiratban közel 600 közlemény jelent meg, kb. 30 önálló tudományos kiadvány és 80 népszerűsítő munka és fordításkötet látott napvilágot. Az egyes szakterületek eredményei közül ki kell emelni a vallástörténet tanulmányozását, amelyre már az osztálytitkári beszámoló is utalt. De nemzetközi viszonylatban is értékes eredmények születtek a klasszika-filológia más területein is. Az ókori kelet kutatása terén az egyiptomi művészet

társadalmi alapjainak és az egyiptomi filozófia történetének, valamint a démotikus emlékeknek, továbbá az elámi, óperzsa és ugariti nyelvnek a tanulmányozását, a görög irodalomtörténet területén Marót Károly „A görög irodalom kezdetei” c. könyvét és Homeros-tanulmányait, Trencsényi-Waldapfel Imre Homeros-, Hesiodos-, Aristophanes-, Menandros-tanulmányait, valamint az antik irodalom és a folklór viszonyát tárgyaló dolgozatát, a latin irodalom területén pedig Terentius- Lucetius és Cicero-tanulmányait kell kiemelnünk. Jelentős eredménynek tekinthetjük az antik irodalom terén a Sophoklesről és Horatiusról írt népszerűsítő monográfiákat, valamint a görög filozófia és általában a görög tudomány történetével foglalkozó tanulmányokat is. Az ókori történet terén jelentős eredményeket hozott az ókori kelet és a klasszikus antikvitás viszonyának, a hellénizmus történetének, az ókori kalózság és a későantik társadalmi fejlődés problémáinak tanulmányozása. Az utolsó tíz év jelentős eredményei közé kell sorolnunk az első marxista igényű görög művészettörténet megjelenését, a Magyarország ókori történetében jelentős szerepet játszott barbár népek történetének tanulmányozását és azt a tudományos feltáró munkát, amely több nyelvészeti és történeti szempontból fontos dokumentumcsoport megfőjtéséhez vezetett. Kiemelkedő alkotása e korszaknak Moravcsik Gyula Byzantinoturcica c. munkája és Konstantinos Porphyrogenetos De administrando imperio c. munkájának kritikai kiadása és fordítása, valamint a magyar—bizánci kapcsolatokat tárgyaló könyve. Jelentős eredményeket hozott a bizánci zenei kéziratok tanulmányozása, míg végül a középlatin tanulmányok terén Árpád-kori latin irodalmunk stílusproblémáinak vizsgálata emelkedik ki.

Külön kell foglalkoznunk a vallástörténeti kutatásokkal. Mint ismeretes, a vallástörténeti kutatások külön témaként szerepelnek az Akadémia távlati kutatási tervében. Ezt a tényt világosan érthetővé teszi az a körülmény, hogy a vallástörténetnek fontos feladatai vannak a marxista világnézet kialakításáért vívott harcban. E feladatnak jelentős része a klasszika-filológiára hárul, s ezzel kapcsolatban a következő szempontokra kell rámutatnunk. A vallástörténeti kutatások a klasszika-filológia területén régi haladó hagyományokkal rendelkeznek. Az ókori vallások történeti feltételeinek tanulmányozása ugyanis igen alkalmas arra, hogy a vallások jelenségeit megfossza abszolút érvényük látszatától, s így eredményei jelentős segítséget nyújthatnak a materialista világnézetről folyó küzdelemben. Jó példát mutatnak erre Goldziehernek az iszlámról írott tanulmányai, amelyek — bár polgári szemléletben íródtak — de sok vonatkozásban megvilágították az iszlám történeti és társadalmi feltételeit. Így érthető, hogy a Szovjetunióban 1938-ban, amikor az ázsiai köztársaságokban megindult az iszlám befolyása elleni küzdelem, lefordították oroszra. Hazánkban az egyetemi oktatásban először a klasszika-filológia területén indult meg és folyik 1948 óta a vallástörténet előadása, így nem véletlen, hogy ma a vallástörténeti oktatás kiszélesedése idején három egyetemünk bölcseleti karán ókor-kutatók végzik a vallástörténeti oktatást.

De különös hangsúlyt kell kapniuk a vallástörténeti kutatásoknak az ókortudomány területén azért is, mert a nagy világvallások ideológiájának kialakulása az ókorba nyúlik vissza, s ezek megjelenési és fejlődési feltételeinek tisztázása így csak az ókortudomány területén lehetséges.

Végül, de nem utolsósorban nagyfontosságúak a vallástörténeti kutatások a történelmi materializmus módszerének fejlesztése szempontjából is. A helyzet ugyanis az, hogy a magasabbrendű, vagyis az anyagi, gazdasági

alaptól egyre jobban eltávolodó ideológiák, így a vallás esetében is, a képzetek összefüggése anyagi létfeltételeikkel közbülső tagok beékelődése következtében egyre bonyolultabbá, egyre homályosabbá válik. Ennek következtében a történelmi materializmus szemléletének érvényesítése a vallástörténetben lényegesen bonyolultabb feladatot is jelent, s így igen alkalmas arra, hogy e módszer egyre finomabb kidolgozását elősegítse.

Mindezek a szempontok kíváncsiságot tesznek, hogy a vallástörténeti kutatások a klasszika-filológia területén a jövőben az eddiginél még nagyobb szerepet kapjanak.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

Tisztelt Akadémia! Úgy illik, hogy mint a modern filológia képviselője utolsók között szólaljak fel, tekintve hogy a titkári beszámoló éppen csak futólag utalt három diszciplinánkra, a germanisztikára, romanisztikára, az anglistikára s a magam Petőfi kutatásaira.

Sőtér elvtárs bizonyára emlékszik heves vitáinkra, amelyek a középkor, a humanizmus, a barokk, a felvilágosodás, a romantika, a reformkor marxista értelmezése körül folytak. Valamennyiből kivettük a részünket. Sokat beszélünk a provincializmusról és mikrofilológiáról. Ott voltunk azok között, akik megkezdték ellenük a harcot (a mikrofilológia műszó és a mi alkotásunk!). Mi fogalmaztuk meg először a modern filológia magyar problémáit, célkitűzéseit tisztáztuk, s helyeztük — a szovjet kritika útmutatásait követve — új ideológiai és módszeres alapra összehasonlító irodalomtörténeti és világirodalmi tanulmányainkat (*Goethe, a világirodalom és Magyarországi Heine, a világirodalom és a magyar költészet; Petőfi belép a világirodalomba; Petőfi világirodalmi jelentőségéhez stb.*).

Leszámoltunk a régóta hitelét veszített, funkcióképtelenné lett hatás- és forráskutatás régi módszerével, amelynek képviselői alig tesznek különbséget a gépies utánzás és a nagy példaképek önálló követése, egyfelől a tisztán gépies, másfelől a világnézetet, tudatot felszabadító, átalakító hatások között.

Magyar vonatkozású tanulmányaimban már évtizedekkel ezelőtt két feladatot tűztem magam elé; az egyik az volt, hogy kiemeljem elszigeteltségéből a magyar irodalom jelenségeit s a magyar irodalom egészét, kijelölve reális helyüket a világirodalomban, a másik pedig, hogy kimutassam: nincs az a gazdasági, társadalmi katasztrófa, török dúlás, Hagsburg-elnyomás, üldözés, amely nagy gondolkodóink, kultúrközvetítőink, költőink, íróink tudatában elhomályosította volna a mindenkori magyar és a mindenkori európai távlat összehangolását, s ha lehet, termékeny együttműködésének igényét. Ebben a folyamatban látom ma is a magyar kultúra, a magyar irodalom európaizálódásának lényegét. Ezzel a kérdéssel foglalkoztam „A magyar szellem európaizálódásának első formái” (1934) című tanulmányomban, de igazi értelmezéséhez megint csak a marxizmus szolgáltatja a kulcsot akadémiai székfoglalómban. (*A magyar irodalom európaizálódása* 1946), a saint-simonizmus magyar visszhangjával, Szenczi Molnár Alberttel, Vörösmartyval, Petőfivel, a felvilágosodás előtörténetével foglalkozó dolgozataimban. Ugyanakkor megkezdtém a német klasszicizmus, Goethe, Schiller, a romantika, Heine (*Heine-problémák*), a svájci és az osztrák irodalom korszerű marxista értelmezését, Weimarban kiadtuk az első modern német nyelvű Petőfi-antológiát, s írtam egy marx-

ista szempontú monográfiát Lenauról, amely németül is megjelenik az NDK-ban.

Az osztatlan germanisztika körében velem együtt dolgoztak munkatársaim: Komor Ilona, Mollay Károly, Mádl Antal. Részt veszünk a Berlini Tudományos Akadémia Goethe kutatásaiban.

Intézetem munkaközössége, az Akadémia támogatásával elkészítette a magyar Goethe—Heine és Schiller irodalom bibliográfiáját. (Ez utóbbi anyagának egy része megjelent a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának kiadványában *Schiller Magyarországon*, a magam német nyelvű bevezetésével). Folyamatban van egy új kollektív munkánk: német költők, írók, gondolkodók Magyarországon található kéziratainak és levelezéseinek felkutatása és leltározása.

Távlati tervünkben többek között a következő munkák szerepelnek:

Petőfi belép a világirodalomba: Heine magyar utólete; Goethe tanulmányok; A magyar romantika és helye az európai romantikus mozgalmakban; Bevezetés a germanisztikába; Goethe magyar utólete; Heine-monográfia stb.

Átfogó munkásságot fejtettek és fejtenek ki a világirodalmi (Kardos László), angol (Szenczi Miklós), francia (Gyergyai Albert, Győri János), olasz intézet (Kardos Tibor) vezetői és munkatársai. Különösen kiemelkedők a világirodalmi intézet essaysorozata, az angol tanszék Shakespeare-kiadása és készülő Shakespeare-bibliográfiája, az olasz tanszéknek eddig megjelent renaissance tanulmányai.

Néhány éve, hogy megjelent a modern filológia akadémiai folyóirata, a több nyelvű *Acta Litteraria*. Új folyóiratunk feladatát mindenekelőtt abban látjuk — s ez különbözteti meg régi típusú magyar összehasonlító folyóiratainktól — hogy nem éri be eredménycinknek német, francia, angol, olasz stb. nyelvű ismertetésével, hanem hogy egyúttal le is vonja egyetemes érvényű tanulságait; hogy kijelölve nagy íróink és költőink reális helyét a világirodalomban, igazolja azt a régi tételünket: minél nemzetibb egy irodalom, annál európaibb; hogy a marxizmus—leninizmus fényénél helyesen értelmezze a nagy haladó eszmék, költők, írók, áramlatok világnézetet formáló, tudatot felszabadító hatását.

Emellett azon vagyunk, hogy egyfelől az *Acta Litteraria* révén kimélyítsük, sokoldalúbbakká tegyük tudományos kapcsolatainkat a Szovjetunióval és a népi demokráciákkal, másfelől megteremtsük a nyugati filológusokkal való szerves együttműködésünk feltételeit. Az az érdeklődés, amellyel az *Acta Litteraria*nak most megjelent új, második kötetét fogadták, arra vall, hogy helyes úton járunk.

Most kezdte meg működését az Akadémia I. Osztályának *Modern Filológiai Bizottsága*, amely a régebbi Világirodalmi Bizottság örökébe lépett. Minden reményünk megvan arra, hogy segít megvalósítani célkitűzéseinket: a marxizmus—leninizmus szellemében közös nevezőre hozni a modern filológiai diszciplínákat és szorosabbra fűzni kapcsolatainkat a magyar irodalom- és nyelvtudománnyal.

KÖHALMI BÉLA

Tisztelt Akadémia! Most, hogy az Akadémia jubileumi nagygyűlése alkalmat ad arra, hogy visszatekintsünk az 1954 tavaszán megalakult Könyvtártudományi Bizottság eddigi működésére, legyen szabad emlékeztetnünk

arra, hogy Akadémiánk szép hagyományai közé sorolandó az, hogy támogatta olyan tudományos — főként bibliográfiai — feladatok véghezvitelét, amelyek ma fő feladataink közé tartoznak. Nemzeti bibliográfiánk alapvető forrásai, Szabó Károly, id. Szinnyi József, Petrik Géza könyvészetei akadémiai segítséggel jöttek létre. Amit ez a nagy triász egyéni erőfeszítésekkel létrehozott, az ma már csak kollektív munkával építhető tovább. E feladatok továbbvitelét a faszizmus évtizedei alatt az Akadémia nem vállalta. Nyomasztó örökséget vettünk át; felszámolása csak évtizedes munkával képzelhető el.

A Bizottság tevékenységét az elmúlt hat esztendő folyamán általában az jellemezte, hogy az imént említettekhez hasonló *konkrét feladatok* megoldásán kívül az általa képviselt tudományág alapvetően fontos *elvi kérdéseinek* tisztázására is törekedett. A könyvtártudomány az osztályon belül képviselt más tudományágaktól eltérően természetesen szoros kapcsolatban van a művelődéspolitikai jelentős területeinek gyakorlati vonatkozásaival. Működésében tehát állandóan tekintettel kellett lennie különböző típusú könyvtáraink s a hozzájuk kapcsolt dokumentációs központok merőben praktikus jellegű problémáira és az ezekből folyó követelményekre is. Hogy ez Bizottságunk elvi jelentőségű kérdésekre koncentrálódását nem tette könnyűvé, nem hangozhatik el panaszképpen — különösen nem ezekben a napokban és években, amikor az a feladat áll előttünk, hogy befejezzük a szocializmus alapjainak lerakását. Olyan körülmény azonban ez, amely felelősségünket a gondozásunkra bízott terület egészére terjeszti ki, ahol a gyakorlati jellegű könyvtári vonatkozásoknak súlyos ideológiai indokolásuk és kihatásuk van. A Bizottság elvi jelentőségű tevékenységének a gyakorlattal való szoros kapcsolatát is ez határozza meg.

Ez alapvető szempontot igyekeztünk állandóan szem előtt tartani. Megállapításainkat akár a túlzottan elméleti állásfoglalások, akár pedig a szűkörű és merőben technikai jellegű praktikizmus szélsőségeitől mentesen kellett megfogalmazni.

A Bizottság gondozásában levő tudományos kérdések két nagy csoportjával kell foglalkoznunk. Az egyik az *írással, könyvvel és könyvtárral kapcsolatos történeti stúdiumok* problematikáját öleli fel, a másik a *tudományos tájékoztatás*, a könyvtárak *tudományos szolgáltatásai*, a bibliográfia és dokumentáció kérdéseivel foglalkozik.

1. Az *írás-, könyv-, könyvtártörténet* művelése nálunk jelentős eredményekben és tisztességes tudományos hagyományokban gazdag múltra tekint vissza. Művelésének európai színvonalát mutatja a Magyar Könyvszemle — 1955 óta a Bizottság folyóirata — immár nyolc évtizedes története, melynek elindulása idején tudományos folyóiratunk ezeket a stúdiumokat még egyedül képviselte Európában. A könyvtörténet kutatási módszer, célkitűzések és eredmények tekintetében a történeti tudományok egész sorához kapcsolódik. Jelentős részét teszi ki a művelődéstörténetnek, fontos adatokat szolgáltat az irodalmi hagyományozódás és az irodalmi tudat alakulásának problémáit illetően az irodalomtörténetnek is. *A könyvvel való foglalkozás múltjának felderítése a legmaibb könyvtári kérdések megoldásának alapvetését is jelenti.* Szükségtelen tehát, hogy a Bizottság által gondozott e tudományág fontosságát és jogosultságát akár elismertessük, akár hangsúlyozzuk, hiszen a nemzetközi történeti kutatások programjában, történeti kongresszusok tárgyalási rendjében a könyvtörténet éppen nem jelentéktelen helyet kapott. A hangsúlyt éppen csak arra kell helyezni — és ezt ma még nem felesleges hangoztatnunk —, hogy a

könyv történetével való foglalkozás ne merüljön ki múlt századi színvonalú „tallózások” és „kalászatok” közlésében, hanem a marxista történetírás módszereivel vizsgálja a könyv tartalmát; tudománytörténeti vonatkozásoknak legyen felderítője.

2. A tudományos tájékoztatás, a könyvtárak tudományos szolgáltatásai, a bibliográfia és dokumentáció kérdései — a gondozásunkba vett kérdések másik ág-bogas csomója, amely a társadalomtudományok egy csoportját (közgazdaság, jog, történelem) kivéve — *elsősorban* a természettudományok és alkalmazott tudományok művelői és intézményei körére tartozik. De e problémákkal mégis foglalkoznunk kell, nemcsak azért, mert Akadémiánk e két tudománycsoport művelésének is irányítója, de azért is, mert minden tudományág kutatóinak igényeivel törődnünk kell, ha könyvről, folyóiratról és könyvtárról van szó.

A tervtanulmányok alapján kidolgozandó végleges kutatási terv fő feladatainak, kutatási témáinak ismeretében kutatóinknak és könyvtárosainknak, dokumentalistáinknak tudományos ülésszakon kell találkozniuk. Ezen a tudományos ülésszakon párbeszédnek kell hogy tisztázzák: mi módon válhatik szakkönyvtáraink tájékoztató munkája a kutatómunka aktív részesévé, milyen konkrét feladatok várnak szakkönyvtárainkra e feladatok megoldása tekintetében.

3. Áttekinthetőbb a helyzet könyvtáraink olyan tudományos szolgáltatásai tekintetében, amelyek valamennyi kutatási terület vagy valamennyi társadalomtudományi kutatómunka számára kívánnak nélkülözhetetlen *munkaeszközöket* létrehozni. Ezek azok a konkrét feladatok, amelyek Bizottságunk munkáját eddig is jórészt kitették, s amelyeket az Akadémia célhittel támogatott. E munkálatok örömdetes előrehaladásáról és egy részük közeli befejezéséről számolhatok be.

a) Az országos ősnymtatványkatalógus kézírata ez év végéig teljes befejezést nyer;

b) befejezéshez közelednek az RMK I. kötete (XVI. sz.) rövidített címléírású, de az irodalomra utaló jegyzetekkel bővített teljes kiadásának munkálatai; megjelenése a következő évben várható;

c) befejezéshez közel állanak az Országos Széchényi Könyvtár latin kéziratkataszterének munkálatai;

d) a magyarországi könyvtárakban található külföldi folyóirat-sorozatok lelőhelykatalógusa munkálatainak meggyorsítására ez évben jelentékeny támogatást kaptunk az Akadémia elnökségétől. Nagy lélegzetű munka ez, létrehozása nagy erőket köt le. Jelentőségét abban kell látnunk, hogy a hazai kutatómunka valamennyi területe számára nélkülözhetetlen.

e) További feladatok is várnak még ránk. Az RMK II. és III. kötete új kiadásának, a magyar retrospektív sajtóbibliográfiának, a magyar nemzeti bibliográfia 1920 után megszakadt ciklusainak elkészítése, Szinnyei—Gulyás Magyar írók élete és művei folytatása. Mind e munkálatok gyorsítása a régi és a XX. századi anyagban való kutatás érdekében felette kívánatos volna.

4. A könyvtárak és a tudományos élet kapcsolatait a Bizottság nem csupán bizonyos egy irányú hatás szemlélete szerint vizsgálta. *A könyvtár segíti a tudományt, de a tudomány segítsége nélkül a könyvtár sem képes eredményes munkát végezni*, rendeltetésének megfelelni. És amikor a tudományt ilyen vonatkozásban említjük, *nem csupán a könyvtártudományra gondolunk, hanem a szaktudományokra is*, sőt ezekre elsősorban. A könyvtártudomány is hivatása

szerint a könyvtár és tudomány kölcsönhatás jellegű kapcsolatainak állandó vizsgálatára fordítja tekintetét. Ebből adódó tanulság pedig az: szükséges, hogy tudományos könyvtáraink erre hivatott dolgozói szaktudományuk művelésében is részt vegyenek, hogy kivehessék részüket tudományuk gyakorlati igényeket is figyelembe vevő fejlesztéséből. A VII. Pártkongresszus határozatainak megfelelően a termelőerők fejlesztését, a műszaki színvonal emelését jól szolgáló intézmények csak akkor lesznek, ha a jellegüknek megfelelő szaktudományokkal eleven — azt kell mondanunk — személyes jellegű kapcsolatot tudnak tartani. Ezért hangsúlyozta — teljes joggal — a legutóbbi nagygyűlés osztálytitkári beszámolója a *könyvtárakban folyó tudományos munka* és nem kizárólagosan könyvtártudományi munkának fontosságát. Tudományos könyvtáraink nem nélkülözhetik munkatársaiknak egy-egy tudományágban elért kutatói felkészültségét, tapasztalatait, kapcsolatait és eredményeit.

El nem fogadhatónak kell tehát tekintenünk azt az álláspontot, amely a könyvtáron belül folyó kutatómunkát lehetőségek tekintetében egy helytelen praktikizmus korlátai közé igyekszik szorítani. Könyvtári tudományos dolgozóink számára jelentős erkölcsi erőforrás a szaktudományukkal való benső kapcsolat, és erre szükségük is van, mert helyzetük kevésbé kedvező, mint a kutatóintézeti tudományos dolgozóké. Ismételjük: hogy a könyvtárak valóban a tudomány szolgálatában működhessenek, a tudományos munka műhelyei is kell hogy legyenek. Könyvtáraink történelme számos biztató példával szolgál erre.

5. Öröndetesen növekedik a száma a könyvtártudományi kiadványoknak. Elég csak az Akadémiai Kiadónál megjelentekre utalni: Fitz József nagy nyomdászattörténetére, Mezey László *L'écriture et chancellerie* c. tanulmányára korán elhunyt tudósunk, Hajnal István nagy írástörténete új kiadásához, Gulácsy Pál álnevéű és névtelen írók lexikonára. Engedtetsek meg, hogy megemlítsem még A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye c. tanulmányomat a Gondolat kiadásában.

6. Foglalkoznunk kell végül a kultúrforradalom befejező szakaszában a különböző szinten folyó *oktatói munka* megsegítésével. A termelőerők kifejlesztésével együtt járó beruházásokra való felkészüléssel lépést kell hogy tartson a tudományos utánpótlásról való gondoskodás. Gondolunk itt elsősorban arra, hogy foglalkoznunk kell a tudományos utánpótlás bibliográfiai nevelésének kérdésével. Kutatóink ismerjék meg a tudományos publikációk célszerű és biztos feltárásának és felhasználásának módszereit; tekintsék ezt felkészültségük egy részének, ismerjék meg a könyvtárak nyújtotta lehetőségeket.

SÓTÉR ISTVÁN válasza

Tisztelt Akadémia! Tisztelt Osztály! Osztálytitkári referátumomat kiegészítő korreferátumok nagyon fontos anyagot öleltek fel, nagyon fontos eredményekre mutattak rá: olyanokra, amelyekkel referátumom szükségképpen, terjedelmének korlátozottsága miatt sem tudott behatóan foglalkozni.

Ezért érzem nagyon fontosnak és hasznosnak Kózhalmi Béla korreferátumát, aki a könyvtártudomány eredményeit elemezte, Harmatta János korreferátumát, aki az osztálytitkári beszámolónál sokkal alaposabban mélyedt bele a klasszika-filológia, különösen a filozófiaiag-ideológiailag olyan fontos vallástörténeti kutatásainak eredményeibe, elvi kérdéseibe. Külön örültem azoknak a korreferátumoknak, amelyek a kiegészítéseken kívül nagyon sok

elvi szempontot adtak a mai értékelő, áttekintő tanácskozás szempontjaihoz. Mai vitánkban, illetőleg a korreferátumok sorozatában erősen kidomborodott a komplex kutatásoknak, az egyes tudományágak egymással való kapcsolatainak eszméje. Gondolok elsősorban Németh Gyula akadémikusnak olyan fontos, a nyelvtudomány fejlődését az elkövetkező 10 év távlatában vizsgáló korreferátumára, amely nem annyira taxatív felsorolásra törekedett, bár ebben a vonatkozásban is igen lényegeset mutatott, hanem a még megoldatlan elvi kérdések megjelölésében mondott fontosakat.

Nem kevésbé jelentős Szabolcsi Bence akadémikusnak az a művészileg is szép és plasztikus fejtegetése, amely a zenetudomány elmúlt 10 esztendejének talán túl szűrően megemlített eredményeit felsorolva olyan, elméleti kérdésekre irányította a figyelmet, amelyekkel mi, a zenetudományok inkább csak olvasói nem lehettünk tisztában, de amely kérdések pl. az irodalomtudomány területére is igen tanulságosan áttehetők. Azok a korrelációk, amelyeket felsorolt, a műzene és a népzene antagonizmusa, az egész magyar zenetörténet kérdéseinek csak egy széleskörű, más tudományágakkal ölelkező, az európai tudomány mezőit is bejárni kívánó megoldása: mindez a mi számunkra is tanulságos volt. Egyre inkább érezzük, hogy az irodalomtörténetírás is csak úgy tudja megoldani majd a maga kérdéseit, ha átvesszük azt a módszert, amelyet Szabolcsi Bence olyan somrúsan, plasztikusan ismertett. Nem merném azt állítani, hogy ott tartanánk már ezen a téren, mint a zenetudomány — illetőleg éppen Szabolcsi Bencének az életműve a legjobb példa erre. Az irodalomtörténetírásban kevésbé tudtuk a magyar irodalomnak a világirodalommal való egész kapcsolatát megragadni; a magyar irodalmat mint a világirodalomra adott visszhangot is felfogni, a magunk nemzeti irodalmát a világirodalomban érvényesülő áramlat jegyében is nézni.

Fontosnak érzem azt is, amit Telegdi Zsigmond az általános nyelvészetről mondott. Az általános nyelvészet helyénként igen találó és helyes megjelölésén túlmenőleg az ő referátuma is felvetett olyan elvi kérdéseket, különösen a sztálini nyelvészeti cikkek alapján kialakult új nyelvtudományi helyzetről, amelyeket — többek között — hasznosan tárgyalhat, ölelhet fel a nyelvtudomány az elkövetkező esztendőben. Érdemes volna a referátumban foglalt problémához még egyszer visszatérni, a sztálini nyelvtudományi cikkek által teremtetett új helyzetet felmérni, az idealizmusnak, illetőleg a materializmusnak a nyelvtudományban való érvényesülését, e két filozófiai áramlatnak a helyét, szerepét, értékét az új nyelvtudományi eredmények kapcsán lemérni.

Legyen szabad visszatérnem Turóczi-Trostler József akadémikus fel szólalására.

Az osztálytitkári referátum természetesen nem tartott igényt a teljességre. A tavalyi osztálytitkári beszámoló után voltam abban a nem kellemes helyzetben, hogy a zárszóban egy, a modern filológiával szembeni kétségtelen mulasztást kellett pótolnom. Most törekedtem ezt elkerülni, ha nem is a modern filológia kétségtelenül nagyon komoly eredményeinek taxatív felsorolásával, de két elvi kérdésnek: a komparatizmus marxista igényű kérdésének felvázolásával, valamint a világirodalmi kutatások másik, autonómnak nevezhető kérdésének a megemlítésével. A Gorkij-intézet és a magyar világirodalmi kutatások paralelizmusának felvetésével igyekeztem tehát a modern filológia elvi kérdéseihez legalábbis hozzászólni. Kétségtelenül Turóczi akadémikusnak igaza van abban, hogy bár a referátumnak ezt a részét a modern filológia fontosságának kidomborítására szántam, azt a célt mégsem értem el vele, hogy a

modern filológia eddigi eredményeiről kellő reális képet tudtam volna adni. Ez a rész az osztálytitkári referátumban valóban összesorvadt, elhalványodott, ezért szeretném a referátumban mondottakat kiegészíteni. Hangsúlyozni kívánom, hogy mennyire tudatos az osztály vezetősége számára mindaz, amit a modern filológia az elmúlt években létrehozott. A Lenau-monográfiára mint egyik legfontosabb teljesítményünkre az előző évi referátumban és máskor is alkalmam volt kitérni. Turóczi akadémikus felszólalásában félreértést legfeljebb ott érzek, ahol azt említi, hogy hiányolom a modern filológia nemzetközi kapcsolatait. Ilyesmit mondani nem volt szándékomban.

A modern filológia igen komoly teljesítményeinek látszólagos ki nem domborítása abból a tényből is adódik, hogy a modern filológia eredményeit, melyekkel a magyar irodalomtörténetírásnak az elmúlt évtizedekben olyan komoly segítséget nyújtott, akarva-akaratlanul a magyar irodalomtörténetírás számlájára írtuk, és nem tekintettük eléggé a német, a francia, az olasz vagy az angol filológia teljesítményeképpen. Magának Turóczi akadémikusnak a munkáira legyen szabad itt utalnom. Nem legújabb, de több évtizedes működése során éppen ő figyelmeztetett mindig arra — amit az osztálytitkári beszámoló is szeretett volna kiemelni —, hogy egy hazai irodalmi jelenség igazán csak világirodalmi környezetbe beleépítve érthető meg. Azt hiszem, hogy korábbi írásainak dialektikus módszerét ennyiben valamennyien vitathatatlanul tartjuk. Utalok Eötvös-tanulmányára, amellyel éppen az én disszertációmát tisztelte meg: tanulmánya teljesen a világirodalom mezőnyébe állítva tárgyalta az Eötvös-kérdést. Utalok 1955 novemberi Vörösmarty-előadására, amely egy magyar irodalmi kérdést ugyancsak világirodalmi környezetbe állítva vizsgált, s amelyet egyszerre éreztünk a magyar irodalom és a világirodalom, a modern filológia teljesítményének. Ugyanígy utalhatnék Goethe és a világirodalom vagy Petőfi és a világirodalom kapcsolatairól szóló nagy tanulmányaira.

Tisztelt Osztály! Legyen szabad megköszönnöm azt a figyelmet, amelyet a hallgatóság tanúsított az itt tárgyalt kérdések iránt. Legyen szabad megköszönnöm a korreferátumok igen fontos elvi és tartalmi hozadékát, és legyen szabad végezetül Németh Gyula gondolatával zárni ezt a titkári felszólalást. Németh Gyula arra utalt felszólalása végén, hogy eredményeinket a Horthy-korszak eredményeihez mérve igen könnyen ámithatjuk magunkat ezeknek az eredményeknek rendkívüli méreteivel. Helyesebb azonban, ha eredményeinket a népi demokráciák eredményeihez mérjük. Legyen szabad Németh Gyula gondolatát annyiban kiegészítenem, hogy mérjük eredményeinket ezenkívül mindazokhoz az igényekhez és feladatokhoz is, amelyeket a szocializmus építésének egy új korszaka a mi tudományunk számára megjelöl. Ez az új korszak nyilvánvalóan olyan ideológiai feladatokat fog felszínre hozni, olyan megoldandó tudományos problémákat fog majd a mi tudományterületünkre ruházni, amely problémáknak egyrészt igen nagy megtermékenyítő hatásuk és nagy mozgósító erejük lesz a további tudományos munkára, másrészt pedig ezek az előttünk álló, a horizonton már élénk rajzolódó feladatok alkalmasak lesznek arra, hogy önmagunkat komolyan vizsgáljuk, a magunk munkáját, teljesítményét józanul, önkritikusan lemérjük. Ne essünk valamiféle önelégültségnek a mámorába, de ugyanakkor érezzük is az ihletet, a kedvet a további, az eddigi-eknél is lényegesebb alkotásokra.

Tíz évi fejlődésünkre visszatekintő mai vitaülésünket azzal a gondolattal és azzal az óhajjal szeretném zárni: az előbb említett eszme vezessen bennünket a következő tíz évben is.

A DÉLSZLÁV NAGY SÁNDOR-REGÉNY ÉS KÖZÉPKORI IRODALMUNK

I. A görög regény eredete és változatai

1. A régi szerb és horvát irodalomban több változatban fennmaradt Sándor-regény Nagy Sándor macedon király regényes életrajzainak abba a népes családjába tartozik, amely végső elemzésben egy görög regényre megy vissza. Ez a görög regény már maga is többféle forrásból keletkezett. Száj-hagyomány, történeti feljegyzések, főképpen pedig egy korábbi levélregény szolgáltak forrásul a szerzőnek, aki csekély irodalmi ízléssel, pongyolán rótta össze szövegét. S ez a szöveg mégis a világirodalom egyik legnépszerűbb olvasmánya lett. A szerző személye mindmáig kiderítetlen. Mivel a regényt kezdetben Nagy Sándor egyik kísérőjének, a történetíró Kallisthenesnek tulajdonították, akinek művei azonban nem maradtak fenn, általában a szerzőt a filológiai irodalomban Ál-Kallisthenes, Pseudo-Kallisthenes néven emlegetik. Minden jel arra mutat, hogy egyiptomi görög lehetett, aki Nagy Sándort mint az egyiptomi uralkodók egyenes leszármazottját akarta beállítani, s Egyiptom meghódítását úgy feltüntetni, mintha az nem is idegen uralkodó hódítása, hanem egy jogos örökség birtokbavétele lett volna. A regény keletkezését általában az i. sz. 300. év tájára helyezik. Ez az időpont felel meg leginkább a mű tartalmának, nyelvének és a benne előforduló versek metrikai sajátosságainak.¹

2. A görög szöveghagyomány igen változatos képet nyújt. Mivel nem klasszikus történetíró hitelesnek tartott szövegével, hanem egy lényegében szórakoztatásra szánt, szépírói szándékkal összeállított és alig hihető vagy hihetetlen elemeket bőven tartalmazó elbeszéléssel álltak szemben, a másolók sok esetben egyúttal átdolgozók is lettek. A szöveget rövidítették, toldották, az események sorrendjét megváltoztatták, ahogy éppen tudásuk, irodalmi műveltségük, írói képességük és ízlésük diktálta. Nincs két olyan kódex, amely

¹ A görög regény keletkezését összefoglalóan tárgyalja PAULY—WISSOWA, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung.* Bd. 10 (1919): 1707—26 (WILHELM KROLL tollából). A források közt szereplő levélregényre fontos mű MERKELBACH, REINHOLD: *Die Quellen des griechischen Alexanderromans.* München 1954. (Zetemata. Monographien zur klassischen Altertumswissenschaft. Heft 9.) Mindkét helyen a kérdés korábbi irodalmának ismertetése vagy idézése. Összefoglaló művek: KRUMBACHER, K.: *Geschichte der byzantinischen Litteratur.* München 1897². 849—52; CHRIST—SCHMID—STÄHLIN: *Geschichte der griechischen Litteratur* II. 2. München 1924³. 813—6.

teljesen azonos szöveget tartalmazna. Egy-egy típus általában csak egy szöveggel van képviselve. A szövegtípusokat elsőnek C. MÜLLER állította fel, s az ő megjelölései máig is használatosak.

A regény legősibb alakját az A' típus őrizte meg. Ez egy XI. századi párisi kéziratban (A) maradt fenn, amely hanyag írásával, szócsonkításaival s egyéb hibáival a kiadókat rendkívüli nehézségek elé állította.

A B' típus fő képviselői egy 1486-ban írt párisi (B) s az ehhez igen közel álló másik, szintén XV. századi (M) kézirat. A párisi B írójáról megállapítható, hogy egy ugyancsak romlott szövegű A' kéziratot használt, amely azonban mégsem volt annyira rossz, mint maga az A. Az eredetit aztán helyenként javította, ill. módosította, rövidítette, ill. bővítette, hogy értelmes szöveget nyerjen. A B' típushoz kell számítani egy ismeretlen bizánci szerzőnek 1200 és 1350 között politikai versekben írt költeményét, amely azonban helyenként az A-val mutat párhuzamosságot.

A C' változat fő képviselője egy párisi kézirat (C), amelyet 1567-ben Eustathios hierodiakon írt. Igen közel áll ehhez a velencei görög szent György egyháznak XI. vagy XII. századi kézírata, amely azonban helyenként szabadon változtat a hagyományozott elbeszélésen. Számunkra C lesz a legfontosabb szöveg.

A többi kézirat lényegében e három változat valamelyikéhez kapcsolható, van azonban olyan is, amely egyszerre többel mutat rokonságot. Így a XV. századi leideni (L) kézirat eleje A-val egyezik, egyébként azonban a B' csoportba tartozik, némely helyen viszont C-vel halad párhuzamosan.²

Az A, B és C kézirat alapján először C. MÜLLER adta ki a görög szöveget Arrianus Anabasisa Dühner-féle kiadásának függelékeként.³ A kiadás alapjául A szolgált, B és C csak általában a jegyzetekben szerepelnek. Nagy nehézséget jelent ez a délszláv Sándor-regény kutatójának, mert éppen a legfontosabb szöveget (C) nem láthatja teljes egészében. A kritikai apparátusban szereplő anyag csak némileg nyújt kárpótlást. A kiadó sok mindent kihagyhatott, ami az eredeti görög szöveg visszaállításához nem látszott fontosnak, ami viszont számunkra igen fontos lehet.

Ugyancsak a regény legősibb alakjának megállapítása céljával készült W. KROLL kiadása, aki a szöveg rekonstruálásához nemcsak a görög kéziratokat, hanem a legrégebb fordításokat (latin, örmény, szír) is felhasználta.⁴ A második kötetben kellett volna megjelennie (J. Kroll tollából) a B' és C' változatok kiadásának, ez azonban nem készült el.

² A görög kézirati hagyományra alapvető ZACHER, JULIUS: Pseudocallisthenes-Forschungen zur Kritik und Geschichte der ältesten Aufzeichnung der Alexandersage. Halle 1867. Jó összefoglalást ad W. KROLL fentebb idézett cikke. A részletekre nézve v.ö. az alább idézett kiadások bevezetéseit és AUSFELD, A.: Der griechische Alexanderroman. Leipzig 1907.

³ Arriani Anabasis et Indica stb. Páris 1846.

⁴ Historia Alexandri Magni (Pseudo-Callisthenes). Volumen I. Recensio vetusta. Edidit Guilelmus Kroll. 2. fényképezett kiadás. Berlin 1958. (1. kiad. 1926.)

A leideni kéziratot (*L*) külön kiadta MEUSEL,⁵ a bizánci költeményt W. WAGNER.⁶

A görög szöveghagyományban külön helyet foglal el egy bécsi kézirat, amelyet Busbecq a XVI. század második felében Konstantinápolyból hozott Bécsbe. Ez már lényegében újjörög változat és a később nyomtatásban is megjelent görög népkönyvek családjába tartozik. Ezt A. N. VESZELOVSKIJ adta ki a szerb-horvát Sándor-regénnyel foglalkozó nagy munkája függelékében.⁷ Ezzel a változattal még alkalmunk lesz bővebben foglalkozni.

II. Keleti és nyugati fordítások

3. A görög regény bámulatos pályát futott be. Keleten és nyugaton alig van számottevő irodalom, ahol legalább egy fordítása ne lenne, viszont számos népnél több fordítása, prózai és költői átdolgozása vagy kivonata is keletkezett. Ezenkívül megszámlálhatatlanok azok az esetek, amikor egy-egy részletét idegen elbeszélésekbe illesztik, Nagy Sándor példájára hivatkoznak, szavait idézik, vagy éppen az egész művet irodalmi mintául használják. Az így kialakult keleti és nyugati hagyomány egyes darabjai sokszor igen bonyolult leszármazási viszonyokban vannak egymással. Ezek közül csak a főbbeket, az iránymutatókat fogjuk itt ismertetni.

Keleten legrégibb az örmény fordítás, amely az i. sz. V. században keletkezett, és hűen követi a görög *A'* változatot. Ezt már modern korban, filológiai célra visszafordították görögre.

Időben második a VII. sz.-ban keletkezett szír fordítás, amelyről TH. NÖLDEKE kimutatta, hogy nem közvetlenül görögből, hanem egy elveszett középperzsa, pehlevi szövegből fordították. Ez a változat is a görög *A'* rokonához sorolható. A szír változatot a IX. sz.-ban lefordították arabra. Ez a szöveg elveszett ugyan (csak kivonata maradt fenn), de nem sokkal később egy ethiop fordítás készült belőle. Ezeken kívül egy a X. vagy XI. sz.-ban keletkezett kopt fordítás töredéke ismeretes. A héber Sándor-regény részben a nyugati hagyományhoz, az alább tárgyalandó Leo-féle latin fordítás vonalához kapcsolódik, részint a görög *C'*-től függ.⁸

⁵ Jahrb. f. Phil. Suppl. V. 701.

⁶ WAGNER, W.: Trois poèmes grecs du moyen-âge inédits. Berlin 1881.

⁷ VESZELOVSKIJ, A [LEKSZANDR] N [IKOLAJEVICS]: Изъ истории романа и повѣсти. Выпускъ первый. Грековизантийскій періодъ. Санктпетербургъ 1886. Ebben: III. Къ вопросу объ источникахъ сербской Александрии. (Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Томъ XL. No 2.)

⁸ Mindezeket összefoglalóan ismerteti W. KROLL említett cikkében és görög szövegkiadása előszavában, utalva a kiadásokra és szakirodalomra. Az újabb keleti vonatkozású szakirodalomra vö. CZEGLÉDY KÁROLY: A szír Nagy Sándor-legenda. MTA. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 13 (1958) 3—20.

Számunkra itt legérdekesebb a perzsa és szír változat viszonya. Nem azért, mintha a szír szövegtől bármit is remélhetnénk a délszláv változat keletkezésének megfejtéséhez, hanem pusztán mint filológiai probléma. Mint a világ-irodalomban többször megtörtént, egy elveszett mű létezését egy belőle készült fordítás alapján filológiai elemzéssel bebizonyították. A szerb-horvát Sándor-regény esetében lényegében ugyanerről lesz szó.

Nyugaton a regény elterjedését az segítette elő, hogy már korán két egymástól független latin fordítás is készült belőle. Az elsőnek szerzője Julius Valerius Polemius (talán azonos a 338. évi konzullal), aki i. sz. 330 táján tudatos stílusművészettel, de elég szabadon fordította a görög szöveget. Helyenként kihagyott belőle, helyenként bőbeszédűbben tolmácsolta. A középkorban nem ez a fordítás vált népszerűvé, hanem a belőle készült kivonat, *Epitome*, amelynek keletkezését a IX. század előttre teszik. Ugyancsak Julius Valeriusból is merített az ún. *Itinerarium Alexandri*. Ezt II. Constantius császár számára 340-ben, a perzsák ellen indítandó háborúhoz úti kalauznak szánta a szerző. Fő forrása Arrianus *Anabasisa*, de Julius Valerius használata is kimutatható nála.⁹

A második latin fordítást Leo esperes (archipresbyter) készítette 951 és 969 között. Leo mint nápolyi követ járt Bizáncban, s ott másolt le egy görög Sándor-regényt, amelyet később III. János nápolyi herceg kérésére lefordított latinra. Ez a fordítás lett nyugaton igazán népszerű, úgyhogy mellette Julius Valerius szinte feledésbe ment. Leo fordítása a görög A' változathoz sorolható. Eredeti alakjában csak egy XI. sz.-i bambergi kódexben maradt fenn. Mint népszerű olvasmányt a középkorban számtalanszor lemásolták, és részben Nagy Sándor tetteivel foglalkozó más történetírókból, részint az enciklopédiákból vett részletekkel interpolálták. Az interpolált latin szövegeknek három változata (J¹, J², J³) alakult ki, amelyek a „*Historia de preliis*” címet viselik.¹⁰

Leo szövegének különféle változatai igen fontos szerepet játszottak az európai irodalom történetében. Ezekből készültek a nemzeti nyelvű fordítások, verses feldolgozások, kivonatok, amelyek nem egy nép irodalmában igen jelentős helyet foglalnak el. A J³ típus szolgált alapul a korai latin nyomtatványoknak, amelyeknek még a középkoron túl is akadtak nemzeti nyelvű fordítói.^{10a}

⁹ Vö. *Real-Encyclopädie* Bd. 10: 846—50 (W. Kroll) és Bd. 9: 2363—6 (Kubitschek).

¹⁰ A Leo-féle szövegváltozatok kialakulását részletesen tárgyalja PFISTER, FRIEDRICH: *Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo*. (Sammlung mittellateinischer Texte. 6.) PFISTER a bambergi kéziratot adta ki. Az interpolált „*Historia de preliis*” kiadása: ZINGERLE, OSWALD: *Die Quellen zum Alexander des Rudolf von Ems*. Im Anhang: *Die Historia de preliis*. Breslau 1885, 127—265. (Germanistische Abhandlungen. 4.)

^{10a} A Sándor-regény egész középkori sorsára vonatkozóan fontosabb újabb művek: ABEL, A.: *Le roman d'Alexandre légendaire médiéval*. Bruxelles 1955 és CARY, GEORGE: *The Medieval Alexander*. Cambridge 1956.

A szláv Sándor-regények különböző forrásokra mennek vissza. A cseh és lengyel változatok lényegében Leo latin fordításának leszármazottjai, s bennünket itt közelebbről nem érdekelnek. Művészi értékben messze kimagaslik közülük az ócseh verses feldolgozás, amely azonban csak töredékesen maradt ránk.¹¹

A déli és keleti szlávoknál lényegében két egymástól független fő változat honosodott meg. Az egyiket röviden bolgár változatnak nevezik, mert minden valószínűség szerint valamikor a XII. vagy XIII. században, de biztosan 1261 előtt görögből először bolgárra fordították, s így terjedt tovább az orosz irodalomba, ahol ötféle további válfaja keletkezett. Ez a változat nem szerepel mint önálló irodalmi mű, hanem történeti munkákba, az úgynevezett brono-gráfokba beágyazva fordul elő. Görög eredetije a B' családba tartozott. A déli és keleti szlávoknál ismert másik önálló változatot röviden „szerb”-nek szokták nevezni. (Mi a továbbiakban szerb-horvátnak nevezzük.) Ez mint önálló irodalmi mű számos szerb és horvát kéziratból ismeretes, és mint ilyen terjedt tovább a bolgárokhoz és oroszokhoz. Az eddigi felfogás szerint ezt is görögből fordították szerbre valamikor a XIV. században. Az oroszokhoz mindenesetre később (a XV. sz.-ban) jutott el, mint a bolgár változat. Görög eredetijének a C' családba kellett tartoznia.¹²

Jelen dolgozatom célja, hogy a szerb-horvát Sándor-regény keletkezésének körülményeire fényt derítsen.

III. A szerb-horvát szöveghagyomány. Kiadások

4. A minket foglalkoztató szerb-horvát Sándor-regénynek igen gazdag szöveghagyománya van. A legújabb időkig mintegy húsz, igen különböző korú és a szöveghagyomány szempontjából nagyon különböző értékű kéziratát tartották számon, amelyek közül azonban a második világháborúban (1941), a belgrádi Nemzeti Könyvtár teljes leégése alkalmával több megsemmisült, köztük egy igen értékes illusztrált példány a XIV. sz. végéről.¹³

Az 1941-ig még létezett kéziratok túlnyomó többsége cyrill betűkkel, szerb szerkesztésű egyházi szláv nyelven volt írva. Ezek közül legrégibb az említett XIV. századi illusztrált kézirat. Ennek megsemmisülése annál nagyobb

¹¹ Vö. TRAUTMANN, REINHOLD: Die altschechische Alexandreis. Heidelberg 1916; PRAŽÁK, ALBERT.—VÁŽNÝ, VÁCLAV: Alexandreida. Praha 1947. (Památky staré literatury české. 4.); BIELFELDT, HANS HOLM: Die Quellen des altschechischen Alexandreis. Berlin 1951; KIRÁLY PÉTER: Ostrihomský zlomek staročeské Alexandreidy. Studia Slavica 2 (1956) 157—84.

¹² A bolgár és szerb változat sorsát az orosz irodalomban összefoglalóan ismerteti BIELFELDT fentebb idézett művében (12—4). Vö. még az alább idézendő szerb és horvát szövegkiadások bevezetőit, különösen NOVAKOVIĆ tanulmányát és az Enciklopedija Jugoslavije 1. kötetében az Aleksandrida cikket.

¹³ Enciklopedija Jugoslavije 1:57.

veszteséget jelent, mert a tudományos kiadásokhoz ezt nem használták fel. A többi jelentősebb kézirat a XV—XVIII. századból való. Ezek közül figyelemre méltó egy (a szövegkiadásokban ugyancsak fel nem használt) XV. századi szerb típusú illusztrált kézirat, amelyet a szófiai Nemzeti Könyvtárban őriznek. A Sándor-regényen kívül, többek között két értékes világi szöveget tartalmaz, ti. a Trója-regény szerb változatát és a János pap országáról szóló elbeszélést (*Slovo Ioana popa*).¹⁴ E szófiai Sándor-regény szövege nem egységes. A jelek szerint a kódex jelenlegi alakja talán XVII. századi restauráló munka eredménye. Egy régebbi töredékes kézirat hiányzó részeit valaki úgy pótolta, hogy egy másik hasonló Sándor-regényből másolt lapokat a régebbi kéziratba kötött. Az újonnan belekerült lapok szövegének terjedelme azonban nem felel meg pontosan az eredeti kézirat hiányainak, hanem mivel egy-egy új lapra több szöveg fért, mint egy-egy hiányzó régin volt, számos helyen az új lapokra olyan mondatok is rákerültek, amelyek a régebbi kéziratlapokon is szerepelnek. E párhuzamos helyek összehasonlításából kiderült, hogy az eredeti kézirat és a később pótolat lapok szövege nem azonos változathoz való. A két szöveg között számos eltérés van.

Ugyancsak a szófiai Nemzeti Könyvtár őriz egy másik szerb típusú Sándor-regényt (vö. Conev, Opis N° 772), amely valószínűleg a XVII. sz.-ból való. Bár ez is az itt tárgyalt változatok családjába tartozik, szövege nem egyezik pontosan egyik eddig ismert változattal sem. Szóhasználatban, nyelvtani szerkezetekben, szórendben nagy eltéréseket mutat. Némely helyen hiányzik belőle egy-két szó vagy félmondat, de általában igen értelmes, néhol talán értelmesre javított szöveg. Vannak benne apróbb betoldások, amelyek másutt nem szerepelnek. Az eddigi kiadások ezt a szöveget sem használták fel.¹⁵

A szerb típusú szöveghagyományhoz szorosan csatlakozik egy bolgár szerkesztésű egyházi szláv változat, amelyet 1562-ben Grigorij metropolita íratott a moldvai Nemec (Neamț) kolostor számára. Ennek szövegéből részleteket közölt V. JAGIĆ,¹⁶ amelyeket aztán NOVAKOVIĆ a maga kiadásához (f jelzéssel) felhasználott.

A horvát nyelvű változat kevesebb kézirattal van képviselve. A legrégebbi nem maradt fenn, csak egykori létezéséről tudunk egy 1389-ben írt leltárból. Ez a zárai leltár többek között középkori regényeket is felsorol, mint pl. „*unus Rimancius princeualis in littera latina*”, „*unus Rimancius paruus Tristani*”, „*unus Rimancius, scriptus partim in latino partim in selauo*” és ezek között egy Sándor-regényt is: „*unus liber Alexandri paruus in littera selaua*”. Minthogy az „*in littera selava*” kifejezés Zárában aligha jelenthet mást, mint horvát szerkesztésű glagolita szöveget, másfajta Sándor-regény

¹⁴ Vö. RINGHEIM, ALAN: Eine altserbische Trojasage. Prague-Upsal 1951. 15—6. Kézirattári leltárszáma 381. Vö. CONEV: Opis No 771.

¹⁵ Mindkét szófiai szöveget alkalmam volt eredetiben tanulmányozni. A régebbinek filmfelvétele megvan az MTA mikrofilmtárában.

¹⁶ Život Aleksandra Velikoga po tekstu recenzije bugarske. Starine 5 (1873) 22—7.

létezéséről pedig nem tudunk, nagyon valószínű, hogy itt a mi regényünk egy korai horvát változatáról történik említés.¹⁷

A második horvát nyelvű változatot a Lobkowitz családnak a csehországi Roudnice birtokán levő könyvtára őrizte meg egy a XVI. sz. első feléből származó kéziratban. Ez bosnyák típusú cyrill betűkkel van írva. A szerb szövegektől eltérően nyelve a horvát ča-dialektus keleti változata. Szövegét szerbről írták át horvátra. Tele van romlott szóalakokkal, helyenként csak más szövegek felhasználásával lehet valószínű eredeti alakját helyreállítani. Egyrészt már török szavak, mint *harač* 'adó', *dragoman* 'tolmács', másrészt nyugati eredetű kifejezések, mint *barun* 'báró', *šafar* 'szakács, sáfár' található benne. (Ld. alább JAGIĆ kiadását.) JAGIĆ megállapítása szerint ez a szöveg valahol Bosznia nyugati részén (az úgynevezett Türkisch-Kroatien területén) vagy Észak-Dalmáciában keletkezhetett. A kézirat elején levő bejegyzés szerint a kódexet 1546-ban a községi Jurisich grófok ajándékozták Kollonitsch Siegfriednek, Ferdinánd főherceg tanácsosának.

A harmadik horvát nyelvű változat latinbetűs. Ezt a Zrínyiek embere, Derecskay János másolta 1620—1-ben két másik horvát szöveggel, ti. a Trója-regénynek és a szintén több változatban ismert Achigar-mesének egy-egy változatával együtt. Ez a kézirat Zrínyi Miklós, a költő esáktornyai könyvtárával került Zágrábba. Mindhárom Derecskay-szöveg nyelve ča-horvát, helyesírása magyaros rendszerű. (Mikrofilm-másolatuk megvan az MTA mikrofilm-tárában.)

Ezekon kívül a szerb-horvát Sándor-regénynek későbbi, oroszra és ukránra átírt, ill. kivonatolt változatai is ismeretesek. Ezek azonban már annyira távol állnak a regény eredeti alakjától, hogy az eredet kutatásában nem jöhetnek számításba, ezért itt ezekkel bővebben nem foglalkozom.

5. A szerb és horvát szövegváltozatok figyelembevételével a Sándor-regénynek eddig két kritikai szövegkiadása és egy kéziratnak facsimile-kiadása készült.

Az első kiadást VATROSLAV JAGIĆ készítette a fentebb említett roudnicei kézirat alapján.¹⁸ Mivel ennek szövege számos helyen az érthetlenségig romlott, Jagić ezt nyilván csak azért tette meg kiadása alapjául, mert ez az egyetlen fennmaradt régebbi horvát nyelvű változat, ő pedig a Sándor-regénnyel éppen a horvát próza emlékeinek sorozatában foglalkozott. A szövegromlások tisztázására és egyáltalán a szövegvariánsok szemléltetésére öt szerb szerkesztésű egyházi szláv szöveget használt fel, amelyeket a kritikai apparátusban *a* (XV—XVI. sz.), *b*, *c* (XVIII. sz.), *m* (XVI. sz.), *g* (XVII. sz.) jelzéssel idéz. Jagić a szövegkiadás elé értékes tanulmányt írt, amelyben részint a Sándor-

¹⁷ JIREČEK, CONSTANTIN: Eine slavische Alexandergeschichte in Zara 1389. Archiv f. sl. Phil. 25 (1903) 157—8.

¹⁸ Ogledi stare hrvatske proze. IV. Život Aleksandra Velikoga. Po tekstu rudničkom, poredjenom s više drugih rukopisa izdao . . . V. JAGIĆ. Starine 3 (1871) 203—331.

regény európai elterjedését ismertette, részint a szerb és horvát változatok keletkezésével kapcsolatban tett fontos megállapításokat.

A másik kritikai kiadás STOJAN NOVAKOVIĆ-tól származik,¹⁹ aki a Jagiánál *a* jelzéssel szereplő szerbes egyházi szláv szöveget tette meg kiadása alapjául. Kritikai apparátusához felhasználta Jagić alapszövegét (*r*), az általa idézett *b*, *c*, *m*, *g* szövegeket, ezeken kívül a *d* (XVII. sz.), *f* (1562) és *k* (XVIII. sz.) jelzésűeket. A kiadása elé Novaković is tanulmányt írt, amelyben a kéziratok ismertetésén kívül, foglalkozott ezeknek egymáshoz való viszonyával, a Sándor-regény bolgár és szerb típusainak elterjedésével és a Sándor-regény motívumainak nyomaival a szerb néphagyományban. Ezenkívül fejezetről fejezetre haladva bő kivonatban közölte a regény tartalmát mai szerb nyelven.

Egy XVII. századi illusztrált szerb kéziratot facsimile kiadásban is közzétettek Oroszországban.²⁰

6. Hogy mind e szövegváltozatok, a Jagić és Novaković által kiadottak, a kritikai apparátushoz felhasználtak s a később ismertté váltak hogyan viszonylanak egymáshoz, arról nincs pontos képünk, tekintettel arra, hogy egyesek közben meg is semmisültek, másokból pedig csak egyes szavak, esetleg mondatrövidékek állnak a kutató rendelkezésére. Jagić, de különösen Novaković megállapítása szerint az eredeti szöveget leghűbben az *a* kézirat őrizte meg, amely így egymaga alkot egy típust. Hasonló ehhez az *m*, de ez az *a*-hoz képest bizonyos eltéréseket mutat, nevezetesen helyenként körülményesebben, több szóval mondja ugyanazt, amit az *a* tömörebben fejez ki. Ezenkívül az elején hiányzik az első három fejezet. Az elbeszélés mindjárt a negyedikkel kezdődik. Az *m* szöveg ezzel a rövidítéssel egyedül áll. Az *m*-hez igen közel áll a bolgár szerkesztésű *f* szöveg, amely az *a*-tól való eltéréseknél mindig az *m*-mel halad együtt. Itt azonban megvan az első három fejezet is. Novaković megállapítása szerint az *f* jobb szöveget tartalmaz, mint az *m*. Az *a*, *m*, *f* tehát a fő szövegek, amelyek az eredetit valószínűleg a leghűbben őrzik meg.

A többi szöveg már többféle irányú átdolgozás jeleit viseli magán. Az eredeti szerbes egyházi szláv szöveget a későbbi másolók saját nyelvérzékük szerint gyakran teljesen a népnyelvre írták át. Ez nemcsak a hang- és alaktani jelenségek megváltoztatását jelentette, hanem mondat szerkesztési, szórendi és szóhasználati újításokat is. Ilyen népnyelvi átdolgozás eredménye pl. a roudnicei horvát (*r*) és a *g* jelzésű szerb és több tekintetben az ugyancsak szerb szófiai (*s*) szöveg. A nyelvi változtatásokhoz járulnak természetesen a figyelmetlenségből eredő rontások, ill. az átdolgozó számára értelmetlennek látszott vagy meg nem értett helyek „javításai” is. Így a XVII—XVIII. századi szö-

¹⁹ Pripovetka o Aleksandru Velikom u staroj srpskoj književnosti. Kritički tekst i rasprava od Stojana Novakovića. Glasnik Srpskog učenog društva. Drugo odelenje. 9 (1878) I—LXVIII + 1—150.

²⁰ Памятники Общества любителей древней письменности. LXVII, LXXXVII. Санктпетербургъ 1880—7.

vegek már nagyon eltérnek az eredetinek feltételezhető alaktól, s a kutatónak nem egyszer kétsége támad, vajon valóban egyazon szláv őszármazottjával van-e dolga, vagy egymástól függetlenül keletkezett több ősfordítással kell-e számolnia. Hogy e kérdésben tisztábban láthassunk, szükség volna több régi szöveg kiadására, így a Szovjetunióban levő kéziratok közül elsősorban egy 1492-ből és egy 1497-ből való szerbes egyházi szláv szöveg kiadására, amelyeket Jagić (213) és Novaković (IX—X) csak röviden említenek, valamint az *f* jelzésű (1562) szintén a Szovjetunióban őrzött bolgáros nyelvű szöveg részletesebb ismeretére, amelyből Jagić csak egyes helyeket közölt. Magam e kérdéseket e dolgozatomban csak annyiban érintem, amennyiben a szerb-horvát típusú Sándor-regény eredetének megfejtésében szerepük van.

Dolgozatomban az egyes szövegeket a Jagić és Novaković által használt jelzéssel idézem, s a kiadó nevének kezdőbetűjével jelzem, hogy az idézetet melyik kiadásból merítem. Jagić törzsszövegét *r* (Roudnice), Novakovićét *a* jelzéssel adom. Ha a lapszám mellett még egy szám áll, az a lábjegyzetekben levő kritikai apparátusra utal. A szófiai kézirat (Conev, Opis No 771) jeléül *S*, Derecskay szövegének jeléül *D* betűt használók.

IV. Korábbi nézetek az eredet kérdéséről

7. Már Jagić is felismerte, hogy a délszláv fordítás eredetileg szerbes egyházi szláv nyelven készült. Erre mutat az a közvetlen érv, hogy a szövegben három helyen is szerepel a fordító nyelvére vonatkoztatva a *szerb* megjelölés. Az első említés ott történik, amikor a fiatal Sándor először nyargal a keményszájú vad Bucifal lovon, s ahol végül is meg tudja állítani, a *Dramb* nevű várost alapítja: „po *srbb'skomb* jeziku Potečište” (aN 14) 'szerb nyelven Nyargalóhely'. Másodszor akkor említi a *szerb* nevet, amikor Sándor vezérei hosszabb távollétük után újra összejönnek, és a találkozás helyén urukkal együtt várost alapítanak: „iže glagoljetb se *srbskyi*” (aN 37) 'amelyet *szerbül* így neveznek . . .'. A harmadik említés a boldogok szigetével kapcsolatban történik: „Makaroni bo po *srbskomb* jeziku blaženi naričutl se” (aN 88), 'a makarónok (!) pedig *szerb* nyelven boldogoknak neveztetnek'. Ezeket a helyeket aztán átvették a horvát és bolgár átdolgozók is, még Derecskaynál is (28v) egyszer előfordul a „po *zerpzkom* jeziku” kitétel. A roudnicei kéziratban azonban egy helyen a „*szerb* nyelv” helyett a „*mi* nyelvünk” szerepel „po *našem* eziku” (Jagić 274), és az *f* jelzésű bolgár szövegben mindhárom helyen a *szlovén* megjelölés: po *slovenbkomu* jeziku. Ezek a változatok azonban nyilvánvalóan későbbiek, s feltehető módon eredetileg itt is a *szerb* megjelölés állt.

A másik érv, amelyre Jagić hivatkozott, az a számos szerbes egyházi szláv szó, amely még a horvatra átirrt szövegekben is megmaradt, illetőleg az átdolgozó kezén gyakran értelmetlenné romlott.

Bizonyos tehát az, hogy nem a horvát, hanem a szerb-típusú szövegeket kell eredetibbeknek tartanunk. Más kérdés az, hogy a szerb megnevezés valójában mit jelent. Amint még e dolgozat végén látni fogjuk, szerbnek nevezték nyelvüket és írásukat a bosnyákok is, tehát maga a név nem mutat szükségszerűen a középkori Szerbiára mint a keletkezés helyére.

Az eredet kérdését időben visszafelé nyomozva, következő legfőbb problémánk az, hogy a különböző szerb-horvát változatokból megállapítható vagy feltételezhető ősi szöveg hogyan illeszkedik bele az európai Sándor-regények családjába. Vajon a görög vagy a latin hagyományból sarjadt-e ki, s közelebbről melyik görög vagy latin változattal mutat szorosabb rokonságot? A régebbi kutatók nézete e szempontból egységes. Mindkét szövegkiadó, Jagić (213) és Novaković is azon a véleményen volt, hogy a szerb-horvát változatot görögből fordították. Jagić e nézetét azzal indokolta, hogy egyrészt a szerb-horvát szövegekben egyes személynevek a középgörög kiejtésnek megfelelő alakban szerepelnek, így *Omīrb* (Ὁμηρος), *Iraklie* (Ἰρακλῆς), *Euga* (Ἐὐά), *Sit* (Σήθ), *Navbhodonosorb* (Ναβονχοδονόσορος), *Sivila* (Σιβύλλα), *Kris* (Κροῖσος) stb., másrészt a szláv szövegekben lefordíthatatlanul, ill. a szerb-horvát fordítás mellékelésével idézetszerűen szerepel néhány görög kifejezés, amelyek mind a középgörög kiejtést tükrözik, így *lekanomatb* (λεκανομαντεία 'tálban végzett varázslás'), *stihia* (στοιχεῖα), *didaskalb* (διδάσκαλος), *epistolía* (ἐπιστολή), *vasiliskb* (βασιλίσκος), *finikb* (φοῖνιξ) stb. Ezek alapján egyik kiadó sem kételkedett abban, hogy a szerb-horvát Sándor-regényt görögből fordították, s hogy Pseudo-Kallisthenes ógörög változatai közül a *C* kézirat áll hozzá legközelebb. De mivel a görög és szerb-horvát szövegek között jelentős eltérések is mutatkoznak, Novaković egy *D*, esetleg *E* változatot tételezett fel mint a görög szövegfejlődés utolsó állomását, amely a szerb-horvát változatnak közvetlen forrása lehetett.

Bár Jagić és Novaković megfigyelései és feltevései lényegében helyesek voltak, mindketten figyelmen kívül hagytak két fontos tényt. Az egyik az, hogy a tulajdonneveknek csak egy része tükrözi a középgörög kiejtést, másik részük viszont latinos alakban szerepel, és a cyrill írásban félre nem érthető módon az *š*-ező kiejtés nyomait viseli, mint pl. *Laomeduš*, *Kalistenuš*, *Polikratuš* stb., amit a középgörögből sehogy sem lehet megmagyarázni. A másik tény, amely elkerülte figyelmüket, az, hogy a Jagićnál felsorolt görög szók nagy része más szerb forrásokban is szerepel, mégpedig nemcsak fordításokban, hanem eredeti szerb fogalmazványokban is, amint még alább részletesebben látni fogjuk; ezek tehát a középkori szerb szókincs részei voltak, s éppen azért szövegeink görög eredetének bizonyításában nem lehet döntő szerepük.

Jagić és Novaković után a széles látókörű orosz irodalomtörténész, Alekszandr Nikolaevics Veszeloovszkij 1886-ban nagy tanulmányban foglalkozott regényünkkel, különösen pedig a források kérdésével.²¹ Veszeloovszkij feje-

²¹ Vö. a 7. sz. jegyzettel.

zetről fejezetre haladva Jagić és Novaković szövegét részletesen összehasonlította egyrészt Pseudo-Kallisthenes görög szövegeivel, főleg a *C*-vel, másrészt a fentebb említett bécsi kézirattal (amelyet műve függelékében ki is adott) és egy 1852-ben Velencében nyomtatott újjörög népkönyvvvel. Az összehasonlítás eredményeképpen ő is rámutatott a *C* kézirat és regényünk közötti hasonlóságokra és eltérésekre, és megállapította a bécsi kézirat, a népkönyv és regényünk közötti szoros kapcsolatot. E két utóbbi görög szöveg, különösen a bécsi kézirat több helyen nagyobb hiányokat, ill. rövidítéseket mutat ugyan a szerb-horvát szövegekkel szemben, de az elbeszélés sorrendjében, egyes események részleteiben, a névalakokban stb. olyan egyezések mutatkoznak közöttük, amelyek alapján a szerb-horvát regény és a két említett görög változat közeli rokonsága nyilvánvaló. Ezt a rokonságot Veszelovszkij úgy képzelte, hogy sem a bécsi kézirat, sem a népkönyv (éppen az említett hiányosságok miatt) nem lehetett ugyan közvetlen forrása a szerb-horvát regénynek, de ezt nyilván olyan görög változathól fordították, amely mind a bécsi kéziratnak, mind a XIX. sz.-i népkönyvnek őse lehetett. Abban, hogy a szerb-horvát regényt teljes egészében görögből fordították, Veszelovszkij sem kételkedett (437). Az ő figyelmét azonban nem kerülte el a személynevek nagy részének latinos alakja (442—3). Ezt a problémát ő azzal a feltevessel igyekezett áthidalni, hogy Pseudo-Kallisthenesnek egy késői, latinul is tudó görög átdolgozója latin forrásokból is vett volna át részleteket a görög szövegbe (ilyen interpolált helyek ki is mutathatók), s így kerültek tovább a latinos nevek a szláv szövegekbe is.

Veszelovszkijnak ezeket a feltevéseit azóta lényegében mindenki átvette. A szerb és horvát irodalomtörténészek Jagićnak (217) a roudnicei kéziraatra vonatkozó megállapítását, ti., hogy az valószínűleg Dalmácia északi vagy Bosznia nyugati részében keletkezett, az egész regény keletkezésére vonatkoztatták s eredetét általában a dalmát tengerparton keresték.²²

Veszelovszkijnak azonban ez az egész konstrukciója téves. Téves, mert figyelmen kívül hagyja azokat a nyilvánvaló tényeket, amelyeket maguk a görög és szláv szövegek nyújtanak. E tények filológiai feldolgozása és a belőlük adódó következtetések rendszerezése lesz jelen dolgozatomnak tárgya.

V. A bécsi kézirat és a görög szöveghagyomány

8. Ahhoz, hogy a szerb-horvát regény eredetének kérdésében megfelelő módon ítélhessünk, előbb néhány negatív megállapítást kell tennünk, vagyis azt kell tisztáznunk, hogy honnan nem származhatik. E célból legelőször is meg kell vizsgálnunk, hogy a bécsi kézirat és a hasonló típusú görög szövegek, mint pl. az említett XIX. sz.-i népkönyv is, milyen helyet foglalnak el a Sándor-

²² Így KOMBOL, MIHOVIL: Poviest hrvatske književnosti do narodnoga preporoda. Zagreb 1945. 38 és legújabbán (1955) D. SP. RADOJČIĆ (Enciklopedija Jugoslavije 1:57), aki azonban inkább Dalmácia legdélibb részeire gondol.

regény görög szöveghagyományában. Vajon valóban egy ilyen típusú görög szöveg lehetett-e a délszláv változatok forrása? Azután meg kell vizsgálnunk, vajon a szerb-horvát regényt egyáltalán fordíthatták-e a maga egészében görög-,ból vagy latinból. Majd csak e vizsgálatok után kerülhet sor a pozitív bizonyítékok előadására s az eredet kérdésének megoldására.

A bécsi kézitról meg kell állapítanunk, hogy nem a töretlen görög szöveghagyományból nőtt ki, nem egyenes leszármazottja az ógörög változatoknak. Bármekkora elképzelhető változtatásokat engedjünk is meg Pseudo-Kallisthenes késői átdolgozóinak, egy görög szövegből közvetlen úton soha nem keletkezhett volna egy ilyen szöveg. Az egyenes leszármazásnak először is ellene szól a szövegben szereplő tulajdonnevek jelentős részének alakja. E nevek részben azonosak a Pseudo-Kallisthenesnél szereplőkkel, részben később betoldott részletekkel kerültek a bécsi szövegbe. Legtöbbjüknel megállapítható az eredeti ógörög alak, másoknál ilyen nem is volt, mert latin forrásokra mennek vissza. Nagyon tanulságos egymás mellett látni az eredeti ógörög neveket és a bécsi kéziratban, ill. a szerb-horvát regényben szereplő megfelelőiket. Az alábbi kimutatás első oszlopában kérdőjel áll olyan nevek helyén, amelyeknek ógörög alakja vagy nem is volt, vagy nem volt megállapítható.

Az ógörög névalak	A szláv szövegek alakja	A bécsi kézirat alakja (Veszolovszkij kiadása)
<i>Ἀριοβαρξάνης</i>	<i>Arizva(r)nb</i>	<i>Ἀρισβανούσης</i> 55
?		<i>Ἀρκούτης</i> 5
<i>Καρχηδών</i>	<i>Karhidonuš</i> (S 29r)	<i>Ἀρχιδονούσης</i> 22
?	<i>Vreonuš, Vrīneuš, Vrionuš</i>	<i>Βρονονούσης</i> 61, 63
<i>Ξέρξης</i>	<i>(J)ekserksen</i>	<i>Ἐξερξέν(ης)</i> 24, 50
<i>Καλλισθένης</i>	<i>Kalistenuš</i>	<i>Καλιστερονούσης</i> 12
<i>Κλείταρχος (?)</i>	<i>Kandarkuš</i>	<i>Καταρκούσης</i> 18-20, 55
<i>Κλεῖτος</i>	<i>Klitovuš</i>	<i>Κλητεούσης</i> 20-22
<i>Λαομέδων</i>	<i>Laomeduš</i>	<i>Λαόνμετρος</i> 12 <i>Λαομετρούσης</i> 12
<i>Σέλευκος</i>	<i>Selevkuš</i>	<i>Λευκούσης</i> 17
<i>Πολυκράτης</i>	<i>Polikratuš</i>	<i>Πολυκρατούσης</i> 22, 23
<i>Φίλων</i>	<i>Filon</i>	<i>Φιλόνης</i> 17, 33, 35, 42, 50, 54, 59, 62, 64

A fenti összeállításhól kihagytam azokat a neveket, amelyek a bécsi kéziratban lényegileg ógörög, legfeljebb helyesírási módosult alakban jelennek meg, mint pl. Ἀντίοχος, Δαρεῖος, Μενέλαος, Πρίαμος, Πῶρος, stb., mert ezek a szöveg-hagyomány megítélése szempontjából érdektelenek. Annál érdekesebbek viszont a Βρυονούσης, Καλιστερονούσης, Πολυκρατούσης, Φιλόνης stb. alakok, ezek ugyanis —ουσης vagy —ης végződésükkel sehogy sem lehetnek a latin *Vrionus* (?) vagy ógörög *Καλλισθένης, Πολυκράτης, Φίλων* folytatásai. Teljes lehetetlenség feltételezni, hogy Ps.-Kall. bármennyire szabad görög átdolgozója a készen kapott görög neveket önkényesen ilyen alakúakra változtatta volna. E furcsa névalakokat azonban úgy sem lehet magyarázni, ahogy Veszelovszkij próbálta, ti., hogy a késői görög átdolgozó latinul is tudott, latin forrásokból is merített részleteket, s az ott talált neveket ilyen alakúakra görögösítette. Veszelovszkij itt nem vette figyelembe a görögben meghonosodott latin szavak és tulajdonnevek alaktani görögösítésének hagyományát. E hagyomány igen régi, s a lényege az, hogy az eredeti latin végződés helyett a szó görög végződést kap. A latin második deklináció -us végződése helyett tehát a görögben szabályosan -ος esetleg -ους lép fel mind közszavakban, mind tulajdonnevekben, tehát *rusticus* > ῥουστικός, *actuarius* > ἀκτουάριος, *ostiarus* > ὀστιάριος, *modius* > μοδίους; *Hadrianus* > Ἀδριανός, *Antoninus* > Ἀντωνῖνος, *Claudius* > Κλαύδιος stb., de sohasem *ῥουστικουσης vagy hasonló.²³

A bécsi kézirat különössége viszont éppen az, hogy itt a Veszelovszkijtől latinnak tartott névalakok megtartják végződésüket, és ehhez járul a görögösítés jeléül az -ης. Az ilyen típusú görögösítésnek is ősrégi hagyományai vannak, de nem a latin, hanem az egyéb, perzsa, zsidó, magyar, török, szláv stb. szavak és nevek esetében. Ismeretes, hogy magyar személynévek, mint *Álmos* vagy *Belus* és folyónévek, mint *Maros* (régen *Moris*) vagy *Temes* (régen *Timis*) a bizánci íróknál Ἀλμούτης, Βελοῦσης (*Βέλοσις*), Μορήσης és Τιμής alakban szerepelnek.²⁴ Hasonló a török *derviş* > δερβίσης vagy a szláv *kral'c* > κραλ'ς görögösítése is.²⁵ (Ilyen török-jellegű név a bécsi kéziratban is van, egy kun vezér neve Ἀπλουμήσης, amelynek megfelelően a szláv szövegekben *Atlamiš* áll. Ennek jelentőségéről az alábbiakban még részletesen szólok.)

A bécsi kézirat nevei tehát valójában nem eredeti görög, hanem idegenből (de nem latinból!) görögösített alakok. S ha a fenti táblázat középső és harmadik oszlopát összehasonlítjuk, világos, hogy — a romlásoktól eltekintve —

²³ A kérdéshez bőséges példatárral szolgálnak a következő művek: MEINERSMAN BERNHARD: Die lateinischen Wörter und Namen in den griechischen Papyri. Leipzig 1927. (Az alaktani összefoglalás a 115—6. lapokon); ZILLIACUS, HENRIK: Zum Kampf der Welt Sprachen im oströmischen Reich. Helsingfors 1935. Különösen 171—239; SOPHOCLES, E. A.: Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods. New York — Leipzig 1890. Introduction 28 és a szótári részben.

²⁴ GYÓNI MÁTYÁS: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest 1943. (Magyar-görög tanulmányok. 24) passim.

²⁵ MORAVCSIK GYULA: Byzantinoturcica II. Berlin 1958². 117, 173.

a görög alakok nem mások, mint a szerb-horvát szövegek neveinek görögösített formái. Tehát *Kalistenuš* > *Καλιστερουόσης*, *Polikratuš* > *Πολυκρατούσης*, *Filon* > *Φιλόνης* stb. Ugyancsak jellegzetes és tanulságos a bécsi kéziratban és a szláv szövegekben következetesen visszatérő *Ἐξερχέν(ης)*, ill. *(J)ekserksen* névalak is. (A vonatkozó adatokat l. alább.) Ebben nyilvánvalóan a *Ξέρξης* név görögös accusativusa maradt fenn. (Nem valószínű Veszelovszkij feltevése (141), aki *Artaxerxes* alakból indul ki, mert erre a kéziratok semmiféle alapot nem adnak. A szókezdő *e* eredetéről később még szólok.) Görög és latin tulajdonnevek téves nominativusi alakjai olyankor keletkeznek, amikor a fordító a függő esetben álló név nominativusát nem ismeri, és vagy hamis nominativust konstruál, vagy meghagyja a nevet a nominativusnak vélt függő esetben. Tehát egy *Apollinem* vagy *Jovem* accusativusból *Apollines* vagy *Jovis* hamis nominativust következtet ki (*Apollo* és *Jupiter* helyett), vagy a *Tarsum* alakot nominativusnak veszi (*Tarsus* helyett). Ilyen eljárásra a magyar kódexirodalomban is számos példa található. Az *Ἐξερχέν(ης)* név esetében nem valószínű, hogy egy görög átdolgozó választotta volna az accusativusi alakot. Ez a név is éppen úgy, mint a fentebb tárgyalt görögösített alakok azt a gyanút kelti, hogy már megjárt egy idegen fordítást, és ilyen kerülő úton jutott a bécsi görög szövegbe.²⁶

Szintén figyelemre méltó körülmény, hogy a bécsi kézirat szövegében görögösített szláv közszavak is akadnak. Nagy Sándor vezéreit az ógörög szövegek *στρατηγός* vagy *στρατόρχης* szóval jelölik, ehelyett a bécsi kézirat a szláv *vojvoda* megfelelőjét, a *βοηβόντας* (többes számban *βοηβοτάδες*) szót használja (így 12, 33, 34), s ilyenkor a szerb-horvát szövegek megfelelő helyén *vojvoda* áll (aN 15 és 36). Nem valószínű, hogy Pseudo-Kallisthenesnek egy görög átdolgozója spontán módon szláv szót vezetett volna be egy közismert görög kifejezés helyett, ha nem szláv szöveg fekszik előtte. Hasonlóképpen csak a szláv eredetinek hatásával magyarázható olyan görögösített szláv szavak előfordulása, mint *προβοδίσω* (18), ill. *ἐπροβόδισε* (45) és *ζακόνια* (29, 30), amelyekkel szemben a szláv szövegek megfelelő helyein *privoditi* (aN 21), ill. *provodi* (aN 49, itt tévesen *providi* a helyes *provodi* helyett) 'elvezetni, elkísérni' és *zakon* (aN 32) 'törvény' szavak állnak.

9. Mindezek a körülmények arra mutatnak, hogy a bécsi kézirat nem a görög szöveghagyomány egyenes folytatója, hanem szláv szöveg visszafordítása görögre. Ezt a feltevést kétségtelenné teszik olyan helyek, ahol a szláv szövegekkel szemben nyilvánvaló félreértés van, vagy ahol a görög szöveg csak a szláv segítségével érthető.

Már Veszelovszkij (443—4) felhívta a figyelmet a bécsi kézirat egy különös helyére. Abban a fejezetben, amely Nagy Sándornak Trójában tett látó-

²⁶ E névalakhoz hasonlót ad a Historia de preliis-nek az a helye, ahol Darius a levelében Sándort Xerxes kudarcára emlékezteti: „Recordare Xerxen regem...” Vö. ZINGERLE i. m. 25, 167, 190.

gatását mondja el (Novaković 38, Jagić 248) egy rövid elmélkedés van arról, hogy Trója vesztét egy asszony okozta, s ugyancsak asszony miatt bukott el ősszüilőnk. Ádám, pusztult el az erős Sámson, és jutott a pokolra a böles Salamon. A Salamonra vonatkozó részt a görög szöveg sajátos módon így fejezi ki: τὸν Ἀδάνην ἠκολούθησε azaz „Adanés-t követte”. E hely kielégítő magyarázatát csak a szláv szövegekkel való egybevetés adja meg.

Veszeloovszkij 36:	Novaković 38:	Jagić 248:
ὁ Σολωμών ὁ	i přemudryi vь	premudri meju ljudi
θαυμαστὸς καὶ	člověčěbь Solomonъ že-	Solomun a da ženom
πανφρόνιμος τῆς	ny radi a dь n a s l ě d i.	n a s l i d i. Az <i>m</i> jelzésű
οἰκουμένης ὅλης	Hasonlóképpen S44r-v	kézirat: a d a n a s l e d i
διὰ γυναῖκα	(fiatalabb kéz):	(Ugyanitt 9. sz. jegyz.)
τὸν Ἀδάνην	Solomon ženь radi	
ἠκολούθησε	a d a n a s l ě d i.	

A szláv szövegek értelme: 'Az emberek közt igen böles Salamon asszony miatt örökölte a poklot.' A görög szöveg furcsa kitétele csak úgy magyarázható, hogy a görög fordító előtt szláv szöveg feküdt, s az *ada naslědi* 'a poklot örökölte' kifejezést hibásan tagolva *adana slědi*-nek olvasta, illetőleg az első szót személynévnek véelve *Adana slědi* 'Adan-t követte' kifejezésnek értette, s a személynév végződését mindjárt görögösítette. Így lett a szláv *ad* 'pokol' szóból Ἀδάνης görög személynév.

A bécsi kézirat egy másik helye (42), amelyre Veszeloovszkij (213) szintén felfigyelt, Salamon egyik mondását idézi, de olyan zavarosan, hogy csak a szláv szövegek segítségével lehet eredeti értelmét kihüvelyezni. Darius követi a fiatal Sándortól visszatérve ennek levelét hozzák urukhoz, leírják szépségét, bátorságát, hőkezűségét, bölcsességét, táborának nagyságát s hozzáteszik: ὁ Σολωμών ὁ φρόνιμος εἰς τὰ χαρτία του ἔλεγεν· τοῦ στόματος το γέλασμα καὶ τὸ περπάτημά του ἔχει βασιλικὸν ὁ Ἀλέξανδρος· οὕτως ὁμολογοῦμεν τὴν βασιλείαν σου. 'A böles Salamon az ő könyvében azt mondta: szájának nevetése és járása Sándornál királyi; ezt így mondtuk te királyságodnak.'

A szerb és horvát szövegek ezzel szemben kifogástalan értelmet nyújtanak:

Novaković 45: „Přemudryi že Solomonъ vь k'nigahъ svoihъ pišetъ: posmějanije ustъ i pogledъ očiju i postupъ nogama vьz'veštaetъ jaže o muži. Darije že sije vь umъ vьsprijemъ, reče: vь istinu sia sutъ velikyihъ carъ bĕlezi, nъ ne m'nju istyna semu byti.

Jagić 254: Premudri Solomun v knigah svojih piše i govori: posmiēne ust i pogledane očiju i postup negov kaže, ča e u mužu. Darii to vidiv i (v) um priam reče: pravo ovo su velikih carev zlamina, da ne mnju istinnomu biti.

'A böles Salamon ezt írja könyvében: szájának nevetése, szemének tekintete és lábának járása mondja meg, hogy mi van a férfiben. Darius pedig ezt

megfontolva így szólt: Valóban ezek (ti. Sándornak a követek által felsorolt tulajdonságai) a nagy uralkodó jegyei, de nem gondolom, hogy mindez igaz.'

Összegezve tehát a bécsi kéziratra vonatkozó megállapításainkat: a viszsza-görögösített névalakok, a tárgyesetben megjelenő személynév, a szláv közsavak, a csak szlávból magyarázható félreértés, ill. az értelmes szláv szöveggel szemben mutatkozó zagyvaság kétségtelenné teszik, hogy ezt a görög szöveget valamely szláv kéziratból, mégpedig valószínűleg az *m.* ill. *S* szerb szöveghez közelálló változathól fordították, tekintve, hogy ezekben fordul elő az *ada naslědi* kapcsolat, ill. csak az *S*-ben az *Atlamiš* személynév romlott *Aplamiš* (19v és 20r) alakja és a *Karhidon* név *Karhidonus* (29r) változata.

Maga a fordítás elég gyenge, helyenként rövidített, kivonatos. Látszik, hogy a fordító egyszerűen kihagyta azokat a helyeket, amelyeknek értelme homályos volt előtte. Másutt a kifogástalan értelmű szláv szöveget zavarossá rontotta.

Ezzel tehát Veszelojszkij megállapításaival szemben teljesen ellentétes eredményre jutottunk. A bécsi kéziratra nem lehet hivatkozni mint a szerb-horvát szövegek görög eredetijének egyik egyenes leszármazottjára, s nem lehet vele magyarázni a szláv szövegek problémáit.

De ahogya vélt ősforrás rokonsági köréből kizártuk a bécsi kéziratot, ugyanezt kell tennünk a nyomtatott görög népkönyvvel is. A Veszelojszkijnál idézett részletekből ítélve, ez sem lehet más, mint szlávból való visszafordítás. Itt is szerepelnek a *Κανταρχούσης, Κλητεούσης* névalakok és a *βοιβοντάδες* közszó, valamint a nyugati származását eláruló *Μπαρμπαρία* (Barbaria) földrajzi név.²⁷

Görög részről tehát marad a párisi *C* kézirat, mint amely szerb-horvát szövegeinkhez a legközelebb áll.

VI. A szerb-horvát regény görög és latin összetevői

10. A bécsi kézirat és a nyomtatott népkönyv kizárása a források rokonsági köréből tehát az első negatív megállapítás, amelyet a szerb-horvát változat eredetére vonatkozóan tennünk kellett. A második ilyen megállapítás nem kevésbé fontos, ti. az, hogy a délszláv regény a maga egészében nem is származhat görög forrásból. Nem jöhettek görög szövegből azok a tulajdonnevek, amelyek *š*-ező latin kiejtés nyomait viselik. Ezek a következők:

Acileš (aN 10 és 38—41), *Acilš* (rJ 226 és 249—50). — Achilles.

Agamijeuš (aN 33), *Agamiuš* (S 39r), *Adamenuš* (rJ 244), *Agamenuš* (bJ 244, 20), *Agamenonb* (mN 33, 9; mJ 244, 10). — Agamemnon.

Ajak'ša (gen.) (aN 38), *Aěkeša* (gen.) (rJ 249). — Ajax.

²⁷ Mivel a görög népkönyv teljes szövege nem állt rendelkezésemre, egyelőre csak gyanúmat fejezhetem ki, hogy ez valószínűleg az 1844-ben Újvidéken megjelent szerb változat fordítása lehet. A kérdést csak részletes egybevetés döntheti el.

Dan'darušb (Nagy Sándor udvari embere): (aN 145), *Darbdanušb* (mN 145, 1), *Dardanuš* (rJ 325). — Dardanus?

Divuš (a trójai mondában Paris testvére): „Aleksandr i *Divuš*” (mN 39,7), „Pariz i *Divuš*” (rJ 249), „Aleksandr i *Dejušb*” (S 45r). — Deiphobus?

Elenuša: „ženy radi svoje *Jelenuše*” „ženy radi nekyje *Jelenuše*” (aN 38), „ženy svoe *Elenuše*” „ženi radi nekije *Jelenuše*” (S 44r, S 43v), „nike žene ció, imenem *Elene*” (rJ 248). — Helena.

Kalistenuš (mN, aN 15, rJ 230). — Callisthenes.

Kandarkuš, (-us) (rJ 236—7), *Kandarkus* (rJ 235 és 269), a többi kéziratok a megfelelő helyeken csak *Kandarkus* alakot hoznak. — Κλειταρχος, Clitarchus?

Kašandra (mN 39, 2, rJ 249). — Cassandra.

Klitimištra (aN 106), *Klitemištra* (aN 118, rJ 295 és 306), *Kletimištra* (mN 118, 2), *Kletimišta* (mN 106, 2). — Clytaem(n)estra.

Klitovuš (aN 25, mN 23, 12, rJ 238), *Klitouš* (rJ 237, S 27v és 28v), *Klituš* (rJ 237), *Kliv* (aN 23), *Kletovušb* (mN 24, 9), *Klidonušb* (aN 24). — Clitus.

Laomeduš (aN, mN 15, aN 35 és 134, rJ 312), *Laomenduš* (rJ 230), *Laomedon* (mN 35.2, S 40r), *Laumedon* (rJ 246). — Laomedon.

Levkaduš (aN 141), *Likaduš* (rJ 323). — Gör.—lat. megfelelője?

Menlauš (aN 38, mN 38.1, rJ 248), *Meleuš* (S 43v). — Menelaus.

Parizb (aN 38, rJ 248—9), *Farižb* (S 44r). — Paris.

Peleuš (aN 38—9 és 41, rJ 250), *Perliš* (rJ 249), *Prělbša* (gen. mN 38,8 és 41,5), *Perleš* (S 47r), *Fer'leš* (S 44v). — Peleus.

Polikratuš (aN 25—6 és 134, rJ 238—9). — Polycrates.

Polikšena (mN 39,8, rJ 249), *Poliksena* (mN 39,4), *Poliksenia* (aN 39, S 44v, 45r). — Polyxena.

Priamuš (rJ 249), *Prěmuš* (aN 39), *Prěmuž* (S 44r), *Priemuž* (S 44v), *Prělbmuž* (aN 38), *Prělbmuž* (mN 38,2 és 39,5), *Priašuš* (rJ 248). — Priamus.

Selevkuš (aN 20, rJ 234; bN 22, rJ 236, mJ 236.2; aN 109, rJ 299; aN 134 rJ 318, bJ 247.3). A többi helyeken rJ következetesen *Selevkuš* alakot hoz, a többi kéziratokban a párhuzamos helyeken *Selevk*, *Selevkij*, *Selevkus* alak fordul elő. — Seleucus.

Skamandruš „na řecě *Skaman'druši*” (aN 41), *Skamenbdrusi* (mN 41 11), „na řici *Skamindruši*” (rJ 251), „na řece *Skamandruše*” „na rece *Skamanbdrusi*” (S 47v, 48r). — Σκάμανδρος, Scamander folyó.

Urikseš „i prieše hitrostju *Uriksešovu*” (rJ 248). — Ulixes.

Vrineuš, *Vreonuš*, *Vrionuš*. A három alak közül az első csak aN 141 és 148) a másodikat csak mN (141.2 és 148,1.4.5) a harmadikat csak rJ (333 és 328) használja. — Gör.—lat. megfelelője?

Ezekhez járul még *Atlamiš* (aN 18, rJ 232), amely nem ókori név ugyan, de szintén s-ezű kiejtéssel szerepel szövegeinkben.

Biztonság kedvéért zárjuk ki e nevek közül a trójai mondakörbe tartozókat, mert ezekről esetleg fel lehetne tenni, hogy a szerb-horvát Trója-regény-

ből később kerültek át ide ilyen latinos lakban. Még akkor is marad tíz olyan név, amelyeknek *s*-ező kiejtését görögből nem lehet megmagyarázni. Ha akár a szláv nyelvekbe vagy a románba átkerült görög jövevényszavakat, akár az egyházi szláv szövegekben átírt görög tulajdonneveket nézzük, sehol sem találunk olyat, amelyben a görög *σ* helyén *š* állna. Ennek megfelelője mindenütt *s*, ill. *m* előtt *z*. Így pl.: ἀλαβαστρον > *alavastrb*. ἀπόστολος > *apostolb*, ἱματισμός > *matizmō* stb.²⁸

Ugyancsak nem lehet csupán görög eredetiből levezetni azt a kétféle alakot sem, ahogy Nagy Sándor lovának a Βουκέφαλος-nak neve szláv szövegekben szerepel. A regény első fejezeteiben értelemszerűen lefordítva mint *voluja glava* 'ökörfej' vagy *vologlav konj* 'ökörfejű ló' fordul elő. Így: *voluja glava* (N 13, J 229), *na vologlavomō konju* (N 14), *na voluji glavi* (J 229). Későbbi fejezetekben viszont a szerbes szövegekben következetesen *Dučipal*, a horvát jellegű *r* szövegben *Bucifal* jelentkezik: „*dučipala* moštno petni udarivb” (mN 105), „*i bucifala* ostrogami močno udri” (rJ 295); „*Dučipalb* že kona Porova zubi za vrat pohvativb” (mN 106), „*I bucifal* kona Porova za vrat uhvati” (rJ 295); „*na velikom konju*” (a ló neve nincs kiírva aN 139), „*na velikom koni bucifali*” (rJ 322); „*privedite mi velikago dučipala* moego (mN 148); „*I privedošē predb nimb dučipala* (aN 148), „*i dovedošē k nemu velikoga bucifala*” (rJ 327); „*Dučipalb* že Aleksen'dra viděvb umirajušta” (aN 148), „*I vidi Aleksandra bucifal* umirajuči” (rJ 327); „*I tu dučipalb* skoči” (aN 148), „*I tu stoje bucifal* skoči” (rJ 328). Ez a kettősség csak úgy magyarázható, hogy a regény elején a név olyan fordítótól származik, aki a Βουκέφαλος szót megértette és lefordította, a későbbi fejezetekben pedig egy latin vagy olasz szövegből dolgozó interpolátor a név eredeti értelmét már nem ismerte.²⁹

Végül Nagy Sándornak Kleofila-Kandakia császárnőnél tett látogatása alkalmával ennek egyik fia két néven szerepel. Az epizód nagy részében *Dorif*, *Dorip* vagy *Dorifor* a neve, majd egyszerre csak a *Karator* név jelenik meg.

²⁸ Böven találhatók példák SADNIK, L.—AITZETMÜLLER, R.: Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg 1955; VASMER, MAX: Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen. Berlin 1944. (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahrgang 1944. Philosophisch-historische Klasse. Nr. 3); GÁLDI, LADISLAS: Les mots d'origine néogrecque en roumain à l'Epoque des Phanariotes. Budapest 1939. (Magyar—görög tanulmányok. 9.) VASMER (11—2) külön is hangsúlyozza, hogy a szerb-horv. *filozof*, *filožof* alakok nem származhatnak görögből, hanem csak az ószerb *filosof*. „Auch *š* für griech. *σ* ist bei direkter Übernahme aus dem Griechischen unmöglich, daher ist in skr. *apoštol* ein westliches Lehnwort zum Unterschiede von *āpostol*: *āpōstolos* zu sehen.” GÁLDI hatalmas újkori anyagában is csak elvétele akad egy-két szó, amelynek *š*-ező kiejtését esetleg újkörög nyelvjárási *š*-kijtésre lehetne visszavezetni (vö. 98. l.), ez a görög sajtáság azonban semmiképpen sem vetíthető vissza a középkorba.

²⁹ A *Dučipal* és *Bucifal* alakváltozatok viszonyát úgy kell felfognunk, hogy az említett helyeken a szláv szövegekben eredetileg *Dučipal* volt, s ezt a horvát átdolgozó tudatosan helyettesítette a helyes *Bucifal* alakkal. E szövegben számos példa van arra, hogy a horvát átdolgozó nemcsak bibliai nevek alakját változtatta meg a horvát kiejtésnek megfelelően, mint pl. *Vavilon* ~ *Babilon*, *Savaot* ~ *Sabaot*, hanem regényünk nevei közül is pl. a görög kiejtésnek megfelelő szerb *Nehtenav* alak helyett következetesen *Nektenab*-ot ír, ami annyit jelent, hogy regényünket latin jellegű forrásból is ismerte, s onnan vehette a helyes *Bucifal* névalakot is.

Az átváltás abban a jelenetben van, amikor *Dorif* meg akarja ölni Sándort, mire ez is kardot ragad, de Kandakia összebékíti őket. A kibékülés már *Karator* néven történik (aN 124, rJ 311, S 159r). A *Dorif* név az ógörög eredetiben is megvan (vö. *Δορίφ* Ps.-Kall. C III, 23, Müller 134, 13. sz. jegyzet), a *Karator* név viszont kétségtelenül Leo latin fordításának valamelyik változatára megy vissza, mert e fiú itt következetesen *Carator* néven szerepel.

Számos kétségtelen jel mutat tehát arra, hogy a délszláv regény szövegének kialakításában latin források is szerepet játszottak, ill. a szöveg végleges kialakításának latinos műveltségű környezetben kellett történnie. De ismét hangsúlyoznunk kell, hogy ezt a tényt nem lehet Veszelovszkijnek azzal a feltevésével magyaráznunk, hogy a görög szöveget interpolálták latin forrásokból. Mert honnan tudhatta volna egy ilyen görög szöveg szláv fordítója, hogy pl. *Polikratuš* és nem *Polikratus*, vagy *Atlamiš* és nem *Atlamis*, az ejtősmód vagy miért vezette volna be később a *Dučipal* nevet, ha az első fejezetekben megértette és lefordította a *Βοντζεφαλος* alakot. Mindezek az elemek csak akkor kerülhettek a szövegbe, amikor már görögből le volt fordítva.

Második negatív megállapításunk tehát, hogy a délszláv regényt a maga egészében nem fordíthatták görögből.

II. A harmadik pedig az lesz, hogy a maga egészében latinból sem fordíthatták. Egy ilyen feltevésnek ellene mondana az a számos görög közszó, egész kifejezés és tulajdonnév, amelyek a középgörög kiejtésnek megfelelő alakban fordulnak itt elő. Különösen fontos, hogy az egyes nevek oly jellemző *š*-ező kiejtés más nevekben következetesen hiányzik. De e közszavak és nevek nem mindegyike bizonyító értékű. Köztük ugyanis számos görög jövevényszó van, amely más forrásokból is kimutatható, mint pl. *didaskalb* 'tanító' (*διδάσκαλος*), *epistolija* 'levél' (*ἐπιστολή*), *filosofo* 'bölcse' (*φιλόσοφος*) *kamara* 'bolthajtás' (*καμάρα*) *poklisarb* 'követ' (*ἀποκρισιάριος*), *potirb*, *putirb* 'kehely, kupa' (*ποτήριον*), *lakimija* 'ménes' (*λακινία*) stb. Ezek tehát bármely más nyelvből végzett fordítás alkalmával is belekerülhettek a szerb jellegű szövegekbe. S valóban, ha összevetjük a szerb szöveget az ógöröggel, kiderül pl., hogy a szerb szöveg *putir* szavának (aN 51) megfelelően a görögben nem *ποτήριον*, hanem *κύλιξ* áll (Ps.-Kall. II, 25), s a *poklisar*-ral szemben nem *ἀποκρισιάριος*, hanem *ἄγγελος* vagy *γραμμυτοφόρος* (Ps.-Kall. passim), a szerb *lakimija*-val szemben (aN 13) pedig *ἰπποφόρος*. A szerb *kamara*-t (aN 90) a görögben (Ps.-Kall. II, 39) ugyancsak hiába keressük. Az ilyen görög jövevényszavak jelenléte tehát a szerb szöveg származása szempontjából közömbös. Ugyancsak jellemző, hogy a horvátra átírt szöveg e szavakat általában másokkal helyettesíti.

De nem bizonyító erejűek a görög eredet szempontjából a bibliai vagy egyéb, a középkorban általánosan ismert nevek sem, amelyek a görögből fordított egyházi szláv irodalommal görögös alakban terjedtek el a szerbeknél, s jellemző módon a horvát jellegű szövegben a latin vagy neolatin (de nem

mindig *š*-ező!) kiejtésnek megfelelő alakban szerepelnek, mint pl. *Aristotel* (aN gyakran) ~ *Arištotil* (rJ gyakran); *Avel* (aN 84) ~ *Abel* (rJ 281 és 283); *Vavilon* (aN 56 és később többször) ~ *Babilon* (rJ 263 és ugyancsak többször); *Jov* (aN 131) ~ *Job* (rJ 317); *Navhodonosor* (aN 33 és 47) ~ *Nabuhodonosor* (rJ 244), *Nabukodonosor* (rJ 255); *Nehtenav* (aN 9 és többször így) ~ *Nektenab* (rJ 226 és többször így); *Solomon* (aN 33 és többször) ~ *Solomun* (rJ 244 és többször); *Savaoth* (aN 46 és többször) ~ *Sabaot* (rJ 254 és többször); *varvarski* (aN 36—7 és 42) ~ *Barbaria* (rJ 247 és 252), *barbarski* (rJ 248). Mindezeket a közszavakat és tulajdonneveket tehát ki kell zárunk a bizonyításból. Így maradnak azok a görög szavak és egész kifejezések, amelyek lefordíthatatlanul kerültek át a szláv szövegekbe, és azok a tulajdonnevek, amelyekről feltételezhető, hogy sem a szerbek sem a horvátok más forrásból nem ismerhették őket, s éppen ezért valamennyi változatban a középgörög kiejtést tükröző alakban állnak. Ezek a következők:

fanos, panos — Sándor egy hal szívében lúdtojás nagyságú drágakövet talált, amely úgy fénylett, mint a nap. Ezt egy kopján fáklyaként hordozta a sereg előtt: „Sego že Aleksen'drē vь město lučeva *fanosa* predь voiskē nošaše na kopii” (aN 91); „I nega Aleksandar misto *panosa* na konju nošaše posrid voiske” (rJ 286). Az ógörög szövegben: *Λαβὼν δὲ τὸν λίθον ὁ Ἀλέξανδρος καὶ χρυσῷ ἐνθεῖς τοῦτον ἐν ταῖς νυξὶν ἀντὶ φανοῦ ἐχρᾶτο*. 'Sándor fogta a követ, aranyba foglaltatta és éjszakánként fáklya helyett használta.' A *fanos, panos* a régi szerb-horvátban csak regényünkben fordul elő (Vasmer, Gr. Lehnw. 59, 109).

frenire Aleksandre — Aristoteles egyszer így szólítja meg ifjú tanítványát: „Okos Sándor, ha egyszer a föld uralkodója leszel, mi jót fogsz cselekedni tanítóddal?” „*Fer'nire Aleksen'dre* ašte carь na zemli narečeši se, č'to dobro didaskalu sьtvoriši?” (aN 11); „*frenire Aleksandre*, ako car zemli budeš, ko dobro mani meštru tvomu učiniš?” (rJ 227). Hasonlóképpen S 14r és kN 11,14, viszont romlott *farenide* alakot ad mN 11,14. E hely nem szerepel az ógörög szövegekben, de gyakran előfordul *φρενήςης*, mint Sándor jelzője.

(j)enkardiosь enosisь — Sándor vezérei különböző helyeken városokat alapítanak, majd valamennyien találkoznak Sándorral, és közösen alapítanak egy várost. Ennek nevét csak az *f* szöveg őrizte meg helyesen: *enkardiosь enosisь* (Starine 5 : 22) a többi szövegek igen romlott alakot hoznak: *Osijenosь* (aN 37, S 43r), *jenkardiosь enosilь* (mN 37,4), *enbgradiosь enosisь* (gJ 247, 12). Szerb fordítása *jedinosьrdьni sbstan'kь* (aN 37, S 43r), illetve *vьse srědě stanьkь* (mN 37,4), *vse edinni stanak* (rJ 247), tehát 'egyérmű v. közös akaratú találkozás'. Ennek alapján Jagić (214) a görög *ἐγκαρδιος ἐνωσις* kifejezésre gondolt, amit nyilván az *m* és *g* szöveg kombinációjával állított vissza, s ezt a később megismert *f* szöveg megerősítette.

(j)eteriarh — A nők parancsnoka. Sándor a hadseregében nőket is tartott. Ezek sátras szekereken utaztak, s külön parancsnokuk volt. Ha valakinek

nőre volt szüksége, elment a prancsnokhoz, fizetett egy aranyat, megkapta a nőt, s ahány éjszakára magánál tartotta, annyi aranyat fizetett a nőnek. „... *terbjaha* nekojego nadb nimi postavi, ... i jegda kto ženu trěbovaše, kb *terbjahu* šdb, i, zlasticu davb, ženu vzbimaše, i koliko noštii siju držžaše, toliko zlasticu dajaše jei.” (aN 42). A szövegek igen romlott alakokat adnak, egyedül az *m* jelzésűben áll *eterijar’ha* (acc.), ill. *eteriarhu* (dat.) alak (N 42,4, ill. 6), aminek alapján Jagić (214) a *ἐταιρειάρχης* görög szóra következtetett. Ez és mellékalakja (*ἐταιρειάρχος*) már az ógörögben megvolt (Vasmer 141).

lek(an)omantija — Amikor Nektenab meghallja, hogy az országát ellenségek akarják megtámadni, egy tál vízben miniatűr hajóhadakat vonultat föl egymással szemben, hogy így fürkéssze ki országa sorsát. Ez a tálban üzött varázslás: „vľšbnuju *lekanomatb* načetb tvoriti” (aN 4); „vľš(e)bnuju *leko-mantiju* tvoriti načetb” (S 6r); más szövegek romlottabb alakot adnak, ill. a szó egyáltalán nem szerepel bennük. Nyilván azonos a görög *λεκανομαντεία* ‘divination by means of dish’ (Sophocles) kifejezéssel. Az itt címszóként felvett szerb-horvát alakot csak több szövegváltozat kombinációjával lehet visszaállítani. Vasmer (89) *lekanomatb* címszót vett fel.

siriniameli — Sándor Olimpias megérkezése alkalmával nagy ünnepségeket rendez, és többek között különleges többszólamú trombitákat fuvat: „I tu Aleksen’drb reče truby udriti iže zovutb se *sir’niam’li*.” (aN 140); *siriniameli* (mN 140,4); „ki zovu se *siriniameli*” (rJ 322). Az ógörög szövegekben ez a hely nem szerepel. Nyilván összetett szó, amelynek második tagja a *μέλος* ‘dal, ének, dallam’ szó többes száma: *μέλη*, első része pedig talán a *σῶριγξ* ‘síp’ szóból feltételezhető **σῶριγγιως* melléknévnek ugyancsak semleges nemű többes száma, de gondolni lehetne a *σειρήνιος* ‘of the Σειρήνες, Sirenicus’ (Sophocles) melléknévre is, s akkor a kifejezés eredetije *σειρήνεια μέλη* volna, amire már Jagić (215) is utalt.

skedos(?) — Amikor Sándor Nektenab mellett az égitestek járását tanulta, ezek egy lapra voltak neki lerajzolva. — „sija že na *ksedesb* upisan’na behu po podobiju” (aN 12), *kenbdose* (mN 12,5). A görög *σχέδος* ‘lap, cédula’ lenne legalkalmasabb megfelelője, de a szó szerb alakját a szövegromlás miatt nem lehet megállapítani. Más szövegek helyette a szláv *dska* (kN 12,5), ill. *tablica* (rJ 228) szót használják. Vasmer nem tárgyalja.

vasilopator, -er — Sándor gazdagon megajándékozta Aristotelest, megteszi *vasilopator*-nak és megbízza, hogy Olimpiast hozza Egyiptomba: „i *vasilopatora* ego vb tb dnb sľtvori” (S 176v) „i *vasilopatera* vb tb dnb jeho postavi” (aN 138), „i *vasilopatera* učini ga” (rJ 321), *vasilopatra* (mN 138,1). Azonos a *βασιλεοπάτωρ, βασιλεωπάτωρ* ‘the father of the king’ (Sophocles), ‘pater imperatoris’ (DuCange) bizánci megtisztelő címmel. Kevésbé valószínű Vasmer (147) feltevése, aki a *vasilopatera* (acc. sing.) szerb alakból indul ki, és eredetijéül középgörög *βασιλοπατέρας*, ill. acc.-ban *-πατέρα(v)* alakot vesz fel.

Ezekén kívül még több ilyen szó is akad szövegeinkben, különösen fák, kövek, felszerelési tárgyak és hasonló dolgok nevei, ezekről azonban nagyon nehéz megállapítani, hogy megvoltak-e mint görög jövevényszavak a középkori szerbben, vagy csak regényünk szövegében jelennek meg mint lefordítatlanul maradt idézet-szavak. Az a tény, hogy szótári forrásainkban nem szerepelnek, nem jelent semmit, mert a szerb redakciójú egyházi szláv szövegek szókincse még megközelítőleg sincs kiaknázva, amint erről ilyen források olvasása közben többször meggyőződtem. Ilyen szavak pl. *amet(h)ist* (aN 107, rJ 296, vö. Vasmer 43), *evanis*, *jevenis* (r és bJ 307, ill. S 154 r, gör. ἑβενος, Vasmer nem vette fel), *hrisolith*, *krisolit* (S 154r, ill. rJ 307, gör. χρυσόλιθος, Vasmer nem vette fel) s hasonlók. Ezek szintén nem hasznosíthatók a szerb szöveg provenienciájának bizonyításában. De az itt részletesebben tárgyalt „idézet”-szavak eléggé bizonyítják, hogy görög alapréteggel kell számolnunk.

A közzavak mellett számos tulajdonnév is teljesen a középgörög kiejtésnek megfelelő alakban jelentkezik. Ilyenek:

Amvis (*Amiviz*, *An'vis*, *Avis*) — Darius egyik embere, aki ura iránti hűségéből behatol a macedon táborba és Nagy Sándort meg akarja ölni: „o mili moi *An'vise*” (aN 60), *Amvise* (mN 60,5), „o ljubimi moi *Anvise*” (S 74r), „o mili moi *Amivize*” (rJ 264); „*Avis* že kь Dariu prišbь” (aN 61), *Amv ist* (mN 61,1), „*Amiviz* k Dariju došad” (rJ 265), „*Anvys* že k Dariju prišbь” (S 76v). Hasonló módon e részletben többször is. Mivel ez az epizód az ógörög szövegekben név nélkül szerepel, a nevet nem lehet biztosan azonosítani. Legvalószínűbb, hogy a perzsa *Καυβύσης* hiányos alakjával van dolgunk.

Anaksarhos (*Enaksarhos*, *Anasarhos*, *Asanarhos*). A függő esetekben (esetleg a nominativusban is) az -os végzet el is maradhat. — Pelagóniai császár, aki Olimpiast el akarja rabolni. „*Anasar'hos* pelagon'skyi carь” (aN 18), „*Anaksarhos* neki palagonitski” (mN 18,10), *A(na)sarhoz* (rJ 232), „*Enaksar'hos* nekto pelagon'ski c(a)rbь” (S 20r), „viděvь že ju *Asanar'hos*” (aN 19) stb. — Egyedül a *C* változatban fordul elő: *τις Ἀνάξαρχος ὁ καὶ Πανσάριος*, a többi görög szövegekben csak a *Πανσάριος* név szerepel (vö. Müller 24–25).

Antisten (*Andisten*, *Anikten*) — Athéni filozófus. „*Anēdisten* že drugi filosofь stoe reče” (S 31r), *Andisten* (mN 27,5 és bJ 239,8), *Antisten* (cJ 239,8), „*Anikten* drugi filozof reče” (rJ 239). — Kétségtelenül a *C* szövegben szereplő Ἀντισθένης névvel azonos (Müller 29).

Arfaksad (*Arifaksad*, *Arfaks*, *Arpastad*, *Arpazad*, *Arpazat*) — Két különböző egyén neve. Az egyik Fülöp vezére, Ptolemaios atyja, a másik egy kun férfi, akit Sándor az athéniekhez küld követségbe. Az elsőre vonatkozik: „syna *Ar'faksadova* vojevode Filipova” (aN 11), „s(y)na sušta *Arfaksada* voivodi Filipova” (S 13v), *Arifaksada* (mJ 227,3), „sina *Arpazada* voivode Filipova” (rJ 227); a másodikra: „*Ar'faksa*, muža Kumanina” (aN 28), „*Arfaksad(a)* muža Kumanina” (S 32r-v, hasonlóképpen mN 28,2 és bJ 240,4), „*Arpastada* muža Kumanina” (rJ 240), *Arpazata* (gJ 240). Veszeloovszkij e nevet esetleg

perzsa eredetűnek tartja. Sajátságos módon azonban a bibliában is előfordul Lukács evangéliumában (3 : 36) Jézus nemzedékrendjének felsorolásában: τοῦ Ἀρφαζάδ. Minthogy e név kevésbé ismert, felvehető az itt tárgyaltak közé.

Arsinoi (*Arsinei*, *Sinor*, *Sira*, *Arsopor*, *Asor*, *Asir*) — Egy különös folyó neve, amely éjszakánként befagyott, nappalra felolvadt. A név a szláv szövegekben *-sk-* melléknévképzővel megtoldva szerepel. „na *arsinoisko*i rici” (rJ 268, hasonlóképpen 270), „na *Arbsineisce* recě” (mN 65,3, hasonlóan 67,1 és bJ 270,1), „na *Sinor'sku* reku” (aN 67), „na *sirasku* ricku” (gJ 270), „na *Ar'sopor'skoi* recě” (aN 65), „*asor'skaa* rěka”, „na *asor'skoi* recě” (aN 68), „na *asir'sku* reku” (aN 67). — Csak a *C* változatban: ἐπὶ τὸν Στραγγαν τὸν καλούμενον καὶ Ἀρσινόην ποταμὸν és alább gen.: Ἀρσινόου (Müller 71), nom.-a tehát Ἀρσινόης.

Ekserksen. — Xerxes perzsa uralkodó. Hibátlan névalakot következtetésen csak a szófiai kézirat ad, a többiek közül *a*, *b* és *m* csak egy-egy helyen, másutt minden kézirat romlott alakokat hoz. „o našbstvi že kralja *Ekserksena*” (S 5v), „i *Ekserbksen* persidski c(a)rb zelo prevznes(e) se” (S 76v), „krbzo *Ekserbksena* c(a)ra perbidskago”, „*Jekser'sena* per'skyi carb” (aN 62), *Jekserksen* (bJ 27,1 és 266,3), *Ekserbksena* (mJ 263,9). — ἈΞΕΞΗΣ perzsa személynév görögös accusativusa. (A szókezdő *e* kérdésével más összefüggésben foglalkozom.)

Iraklij (*Iraklje*, *Iraklija*) — Herkules. „*Irak'lyi* carb” (aN 82), „*Iraklii* car” (rJ 280), „*Iraklija* vitezb” (aN 82), „*Iraklii* vitez” (rJ 280), „i se rek *Irak'lija*” (aN 82), „i to rek *Iraklii*” (rJ 280), „sia *Irak'lije* viděvb” (aN 82). Függő esetekben és továbbképzett alakban még többször is előfordul (aN 14, rJ 230; aN 80, rJ 278; aN 80, rJ 279), e helyeken azonban nem lehet eldönteni, vajon *Iraklij* vagy *Iraklje* nominativust kell-e feltételeznünk. — Ἡρακλῆς.

Kandavlsb (*-lus*) — Kandakia-Kleofila amazon császárnő egyik fia. „jako *Kandavlsb* Kandakie carice syn uhvašten estb” (mN 111), „ere *Kandavlus* sin Kleopile uhičen e” (rJ 301). Az *-b* végződés esetleg el is maradhat: „*Kan'davb* že kb An'tiohu priide” vagy „*Kan'davlije* že k njemu recě” (aN 114). — Κανδάλης.

Kandakia. — Amazon császárnő, aki a *Kleofila* (*Kleopila*) nevet is viseli. „*Kandakia* Kleofila amastridon'ska carica” (mN 118), „*Kleopila Kandakiē* amastridon'ska carica” (rJ 305). Hasonlóképpen még többször. — Κανδάκη.

Kris — Lydia császára. „I samb na lidon'skoga cara na *Krisa* poide. *Kris* že pokloniti se jemu ne hote” (aN 76), „i na *Krisa* lidonskoga cara doide. *Kris* pokloniti mu se ne hoti” (rJ 276). Hasonlóképpen még aN 136, rJ 320 és 270. Romlott *Klis* (rJ 270) és *Kliduks* (aN 67) alakokkal szemben az *m* szövegben a megfelelő helyen ugyancsak *Kris* (N 67,5) áll. — Κροῖσος ὁ Λυδῶν βασιλεύς (I, 45, Müller 50).

Okian — Óceán. „do *Okiana* rěky došdb” (aN 35), „do *kionae* rike doide” (rJ 246), „do *okiana* velikago mora prispev” (S 40v—41r), „rěka sia . . . *okianb*

naričetъ se" (aN 88), „rika ova . . . okiěna naziva se" (rJ 284), „do okiana rěki doidoše" (aN 86), „I do okiěna rike doidoše" (rJ 282). — Ὠκεανός.

Omīr — Homérosz. „jakože *Omīr* vъ svoihъ" k'nigahъ pišetъ" (aN 38), „kako *Omīr* u knigahъ svoihъ piše" (rJ 248); „vъ *Omīrověhъ* pisaniihъ" (aN 41), „od *Omīrovihъ* pisam" (rJ 251); „nauči jeho *omīrskyihъ* pismeneh" (aN 10), „*omīrovemъ* pismeni" (m, kN 10,6), „nauči *omīrovemъ* pismenom" (S 12v). Romlott alakok: *otъ Rīma* (aN 40, S 46v), *mīra* (rJ 250), de az *m*-ben e helyen is *Omīra* (N 40,10) áll. — Ὀμηρος.

Persipol — Persepolis, Dareios birodalmának egyik fővárosa. „Darije že sъ 100 kon'nikъ vъ stol'nyi gradъ uteče, vъ *Per'sipolbъ*" (aN 58), „Darīi sa sto koni(kov) uteče u *Persipol*, u stolni grad svoj" (rJ 262). Hasonló alakban még: aN 70, rJ 272; aN 71, rJ 273; aN 75, rJ 276. — Περσέπολις.

Se(mi)ramīda — Semiramis császárnő. „sъ *Seramidoju*" (aN 82), *Semiramidoju* (mN 82,1), „sa *Semiramidom* caricom" (r 280). Hasonlóképpen az a kézirat mindig *Seramīda* (N 83 és 97), a többi kéziratok *Semiramīda* alakot (mN 83,2, mN 97,1, rJ 280 és 290) adnak. — Σεμίραμις.

Sъnbhosъ (*Sanhoz*, *Sanarbhosъ*) — Sasonchosis, a regény szerint India császára, a világ ura, akit a szőrös vad óriások megverték. „Az esmъ *Sъnbhosъ* inьdiski carъ" (mN 117), „ime mi e *Sanhoz* indiiski car" (rJ 305); „sii sut ljudije, iže *Sъnhosa* nekogda razbiše" (aN 79), „ovo su ljudi, ki nikada *Sanhoza* ubiše" (rJ 278). Hasonló alakban még: aN 96, rJ 290; aN 62, rJ 266, aN 59, rJ 263. Más romlott alak: „*Sanarbhosъ* car indiiski" (gJ 266,2). — Σασόγχοσις.

Sinar, *Senar*. — „na polje *senar'sko*" (aN 45), „na pole *Senar*" (rJ 254), na polje *Sinarb'skoje*" (S 54 v); „na *Sinarbъ* polje doide" (aN 56), *Senarb'sko* (mN 56,9), „na (*sen*)arsko pole . . . poide" (rJ 261), „i na *Sinarb'sko* pole na Aleks(a)ndra poide" (S 69v); „na polje naricajemoje *Sinarbъ*, i vъ zemlju, zovomu Av'sidia" (aN 131), „na pole, ko se zove *Senar*, v zemli ka se zove Asitida" (rJ 317). — Azonos Sēnaar egyiptomi tartománnyal.

Sith, *Sit* — A bibliai Seth, Ádám fia, akit Ábel halála után nemzett. Mint kevésbé ismert bibliai név a szerb és horvát szövegekben egyaránt a görög kiejtésnek megfelelő alakban őrződött meg: „drugago syna roditi povelě, . . . imenem *Sitha*" (aN 84), „imenem *Sita*" (rJ 281); „*Sitha* že . . . otъ *Sita*" (aN 85), „*Sita* sina nih . . . od *Sita*" (rJ 282); „synove že jesmo *Sithovi*, syna Adamova" (aN 87), „sinove *Sitovi*, sina Adamova" (rJ 283). — Σήθ.

Sofokli(j). Athéni filozófus, aki honfitársainak nem ajánlja, hogy Sándor ellen harcoljanak. A görög szövegek ezt a nevet nem említik, helyette Diogenes szerepel. „Filosofъ *Sofok'lii* imenemъ" (aN 27), „*Sofokli* filozof" (rJ 239). — Σοφοκλῆς.

Tīva. — Thebae városa. „I splaka se tada Afina vsa i *Tīva* š nom" (rJ 243), „i *Tīva* sъ neju" (mN 31,5). — Θῆβαι. Az átvétel nem a többes, hanem az egyes számú alakból történt.

Ververih (*Ververuh*, *Verveh*) — Egyiptomi határőr, aki ellenséges népek közeledését jelenti Nektenabnak: „eipački kraišnak imenem *Ververih*”, „to Nektenabu *Ververih* reče. I nasmiav se car *Ververihu* reče”, „I to rek *Ververuhu*, odpravi ga” (rJ 221—2); „egup’tskiyi kraišt’nikb, *Ver’vehb* imenomb”, „Sia že *Ver’vehu* Nelitenavu rek’šu”, „I sia rek *Ver’veha* otpusti” (aN 3—4). — A görög szövegekben név nélkül egy *στρατάρχης* szerepel. Később (III, 19-től) viszont egy népnév fordul elő *τράννος τῶν Βεβρόνων* alakban, amellyel az előbbi személynév nehézség nélkül azonosítható.

Vizant (*Vizan*) és *Vizantiya*. — A regény *Vizantiya* (Bizánc) alapítását Nagy Sándor *Vizant* nevű vezérének tulajdonítja. „Nad drugimi trǎmi tisuštami *Vizana* kapetana i vojevodu postavi” (aN 36), „nad družemi trimi tisuštami *Vizan’ta* kapatana sǎtvori” (S 42r), *Vizanta* (mN 36,6); „i nareče ime jeho *Vizan’tia*” (aN 37), *Vizantič* (rJ 247). — A görög szövegekben ez a vezér nem szerepel.

Nem vettem fel néhány csillag görög nevét, mert ezekkel dolgozatom 21. pontjában részletesen foglalkozom. Ezek is, bár többnyire romlott alakjukban, a középgörög kiejtés nyomait őrizték meg.

A felsoroltakon kívül szövegeinkben még számos egy-egy alkalommal említett népnév és földrajzi név fordul elő, amelyek azonban általában annyira romlott alakban jelentkeznek, hogy azonosításuk sokszor lehetetlen, s ezért mint filológiai bizonyító anyag sem jöhetnek számításba. De már az itt felsorolt anyag hangjelenségei, az *š*-ezés hiánya, *η* és *οι* helyén *i*, *β* helyén *v* kétértelműséget kizáróan bizonyítják, hogy a szövegnek ezek a helyei csak görög eredetűre vezethetők vissza.

12. Az előző két pontban tárgyalt tények tehát egyelőre azt bizonyítják, hogy a délszláv Nagy Sándor-regény szövege lényegében két részből tevődik össze, egy görög alapszövegből és latin forrásokból származó betoldásokból. A regény mai formáját tehát latinos műveltségű környezetben nyerte. A kérdés most már az, hogy ez a kompilálás hogyan és hol ment végbe. Két feltevés lehetséges. A kompilációt végezhatték a szerb-horvát nyelvterületen. Ekkor lényegében egyetlen szerb-horvát őstípussal kellene számolnunk, amelynek nem a görög műveltségű szerbeknél, hanem a latin műveltségű horvátoknál kellett keletkeznie. Ennek a feltevésnek azonban ellene mond a szövegek egész fejlődéstörténete, amely Jagićnak ma is érvényes megállapításai szerint inkább arról tanúskodik, hogy az ős délszláv szöveg szerbes egyházi szláv volt, és a horvát jellegű *r* szöveg éppen szerbből való átdolgozás eredménye. A másik feltevés az lehet, hogy a kompiláció a szerb-horvát nyelvterületen kívül jött létre, s az egész regény mai alakjában mint kész irodalmi termék idegenből került a szerbekhez s innen keletre a bolgárokhoz, nyugatra a horvátokhoz. Ebben az esetben több egymástól független szerb fordítás is elképzelhető. Hogy e két lehetséges feltevés közül melyik a helyes, azt az alábbi fejtegetések vannak hivatva eldönteni. S itt áttérek bizonyításom pozitív részére.

VII. A délszláv Sándor-regény és a magyar krónikák

13. Van a szerb-horvát szövegekben több olyan kisebb-nagyobb részlet, amelyek semmilyen más típusban nem lelhetők fel. Hiányoznak az ógörög változatokból, ugyancsak hiányoznak a latin fordítások változataiból is. Még a „Historia de preliis” legbővebb típusában sincs nyomuk. Érdekes az, hogy e részletek olyan epizódokban jelennek meg, amelyeket általában csak a párisi *C* kézirat tartalmaz. A görög regény ilyen epizódjai közül a mi szempontunkból különösen a következők érdekesek: 1. A fiatal Sándor győzelme a Macedóniát fenyegető szkíták felett, 2. Thessalonike fejedelmének, Polykratesnek meghódolása, 3. Athén ostroma, 4. Sándor bevonulása Rómába. Ezeknek az epizódoknak megfelelő szerb-horvát szövegek annyiban térnek el a görög eredetitől, hogy részben más személy- és népneveket említenek, részben pedig a göröghöz képest sok többletet tartalmaznak. Ezeknek a betoldott részleteknek közös sajátossága az, hogy feltűnő egyezéseket mutatnak a középkori magyar történelem egyes eseményeivel, nevezetesen Róbert Károly uralkodásának utolsó és Nagy Lajos uralkodásának első évtizedeiben lezajlott események egyes mozzanataival, ahogy azokat a Bécsi Képeskrónika, Küküllei és János minorita megörökítették. E részleteket az alábbiakban egyenként fogom megvizsgálni.

14. A szkíták támadása Macedónia ellen. — Ezt az epizódot az ógörög szövegek közül csak a párisi *C* kézirat tartalmazza. E szerint a szkíták támadásra készülnek Macedónia ellen. Fülöp a fiát, Sándort bízta meg a hadvezetéssel. Ez fel is vonul ellenük, kikémleli táborukat, kelepcébe csalja és elfogja őket. Diadalmenetben vonul velük atyjához, majd évi adó ígérete fejében haza engedi őket:

Τούτων οὕτως ἐχόντων καὶ ἡμερῶν τινῶν διελθουσῶν, πόλεμον οἱ Σκυθαὶ ὀπλιζουσιν κατὰ Μακεδονίαν. Καὶ Φίλιππος ἀκούσας τὸν στρατὸν ἐπισκέπτεται· καὶ γνοὺς μὴ αὐταρκῇ ἔχειν στρατὸν πρὸς ἀντιπάραταξιν τούτων (πολὴ γὰρ τὸ τῶν Σκυθῶν πλῆθος ἦν, ὥσει χιλιάδες τετρακόσiai), ἐν ἀμηχανίᾳ [οὖν] ἐπῆρχε Φίλιππος· καὶ προσκαλεσάμενος πάντας τοὺς μεγιστάνους αὐτοῦ καὶ φίλους, διηπορεῖτο περὶ τοῦ πολέμου, ὥς ἂν τί διαπράξεται. Καὶ φησὶν Ἀριστοτέλης· „Ὡ δέσποτα Φίλιππε, δὸς τὸν πόλεμον Ἀλεξάνδρῳ, καὶ ἡ τύχη διαπράξοιτο.” Καὶ παρενθὺς προσκαλεῖται Φίλιππος τὸν Ἀλέξανδρον, καὶ λέγει αὐτῷ· „Ἰδοῦ, καιρὸς ἀγῶνος ἐπὲρ πατρίδος, Ἀλέξανδρε. Ἐκκληρώθη σου τῇ τύχῃ ὁ πόλεμος· φράσον δὴ πῶς ἂν ἔχῃ περὶ αὐτοῦ· παροίμιον γάρ σου τῆς εὐτυχίας ὁ λόγος προβέβληται· σκόπει οὖν τὰ περὶ τοῦ πολέμου.” Ὁ δὲ Ἀλέξανδρος ἱστατο μετὰ πάντων· ἱστάμενος δὲ ἐμειδίᾳ, καὶ μειδιῶν ἐθρασύνετο, καὶ χαρίεντι τῷ προσώπῳ τῷ πατρὶ ἀντεφθέγγετο· „Τί ἔτι μοι ταῦτα οὐ πρὸ πολλοῦ ἔλεξας, ἀλλ’ εἰς ἀθυμίαν καὶ λόπην τοιαύτην κατένευσας δι’ ἀθροισμὸν μυρμηκῶν πολλῶν; Ἐξελεύσομαι δὴ καὶ πολεμήσω αὐτοὺς, καὶ τοὺς δυνατοὺς αὐτῶν θήσω εἰς ἀφανισμόν· οὐ γὰρ ἐν πλῆθει αἱ νίκαι γίνονται, ἀλλ’ ἐκ τῆς ἀνωθεν δεδωρημένης προνοίας.” Ἐπὶ τούτοις πάντων οἱ ὀφθαλμοὶ τῷ Ἀλεξάνδρῳ ἠτένιζον· καὶ θαυμάζεται παρὰ πάντων. Ἰστατο δὲ μέσον πάντων ὥς ἀστήρ

ἐκλάμπων. Ὁ δὲ Φίλιππος φησὶν „Ἀπιθι, τέκνον, καὶ ὅσα ἡ πρόνοια τίθησιν ἐν τῇ ψυχῇ σου, ταῦτα ποίει.” Ἐξῆλθε δὲ Ἀλέξανδρος καὶ μετ’ αὐτοῦ τριάκοντα χιλιάδες νεανίσκων, καὶ ὤρμησε Σκύθας πολεμεῖν. Καὶ ἡ μὲν Σκυθῶν παράταξις ἀναρίθμητος ἦν, ἡ δὲ τάχη Ἀλεξάνδρου ἀκαταγώνιστος. — Καὶ δὴ λαμβάνει μεθ’ ἑαυτοῦ ὀλίγους τιναὺς καὶ καταλαμβάνει τὴν (τινα?) ἀκρώρειαν, καὶ τὸ πλῆθος τῶν πολεμίων κατανοῶν ἐπιτήδειον σκέπτεται τόπον, ὃς δυνατὸς ἦν αὐτοῖς, τοῖς δὲ Σκύθαις ἄγνωστος. Καὶ στραφεὶς παραλαμβάνει μεθ’ ἑαυτοῦ ἅπαν τὸ πλῆθος· καὶ διίστησι γύρωθεν τοῦ τῶν Σκυθῶν φουσάτου κατὰ τὸν καιρὸν τῆς νυκτός. Ἐν δὲ τῷ δυσβάτῳ τόπῳ ἐνέδραν τίθησιν ἐπιλέκτους ἄνδρας ὡς δισχιλίους ἐν αὐτῷ κρύπτεσθαι προσέταξεν. ἐκέλευσε δὲ τοὺς κύκλωθεν πάντας ἀνά τριάκοντα ὀκτώ καὶ πλείους καμίλους ἀνάπτειν. Τούτου δὲ γενομένου, πάντοθεν οἱ Σκύθαι περισκοπήσαντες ὁρῶσι ἐν τῷ τόπῳ, οὗ ὃ Ἀλέξανδρος τὸ ἐνέδρον ἐποίησεν, ὡς δῆθεν ἄδειαν τῶν λαμπάδων (a kiadó konjekturája szerint a szöveg ezt akarja mondani: ὁρῶσι . . . ἄδειαν εἶναι ἀπὸ τῶν πολεμίων, ὡς δῆθεν λαμπάδων ἐκεῖ οὐ καιομένων), καὶ ὡς εἶδον τὸ πλῆθος τῶν Μακεδόνων φοβηθέντες, ἔδοξεν αὐτοῖς ὡς διὰ νυκτός φυγῇ χρῆσασθαι ἐκεῖθεν διασωθῶσιν. Παραχρῆμα δὲ καταλιπόντες τὴν πᾶσαν ἀποσκευὴν εἰς φυγὴν ὤρμησαν. Ἀλέξανδρος δὲ θεασάμενος ἀποφῇ αὐτῶν ἡκολούθη (ἀποφῆτι αὐτοῖς ἡκολούθησε) μετὰ πάντων τῶν στρατευμάτων αὐτοῦ.

Ὡς δὲ ἐν τῷ τόπῳ ἐγένοντο οἱ Σκύθαι καὶ τῷ χωνεύματι εἰσβάντες, σαλπίζει ὅπισθεν αὐτῶν Ἀλέξανδρος, καὶ βοῶσι Μακεδόνες, καὶ Σκυθῆται ἀλλήλους κατωδοῦσι, καὶ τὸ ἐνέδρον ἐκ τῶν ἔμπροσθεν ὑπεξέρχεται καὶ ἄνωθεν εἰσβάλλουσι, καὶ ἴσταντο οἱ Σκύθαι μὴδὲν ἄλλο εἰ μὴ τὸν θάνατον ἐκδεχόμενοι. Φωνὰς δὲ ἰκετήριās προσέφερον· καὶ πάντες ἀδεῶς ἐσφάζοντο ὑπὸ τῶν Μακεδόνων. Ἐπικάμπτεται τούτοις Ἀλέξανδρος· καὶ παρευθὺς ἀπέχεσθαι τοῦ πολέμου προσέταξε· πάντας δὲ εἶπε δεθῆναι καὶ ἄγεσθαι ἐν τῷ φουσάτῳ αὐτοῦ, ὡς ἂν καὶ περὶ αὐτῶν σκέψηται. Καὶ δὴ ἀπελθόντες ἐν τῷ κελυσθέντι τόπῳ, Ἀλέξανδρος τοὺς προύχοντας αὐτῶν παριστάναι ἐκέλευσε. Παρίσταντο δὲ τρέμοντες, καὶ φησι πρὸς αὐτοὺς Ἀλέξανδρος „Ἰδατε ὡς ἡ πρόνοια παρέδωκεν ὑμᾶς εἰς χεῖρας τῶν Μακεδόνων, καὶ οὐκ ἠδυνήθητε ἀντιστῆναι τὰ ἵχνη τῶν ποδῶν ἡμῶν. Ἐστέ μοι δοῦλοι ἢ οὐ;” Οἱ δὲ μετὰ φόβου εἶπον „Λοῦλοι σου ἐσμέν, δέσποτα, καὶ δουλεύσομέν σοι εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τό σοι βουλευτόν.” Καὶ πρηνεῖς πεσόντες εἰς γῆν προσεκύνησαν αὐτῷ. Ἀλέξανδρος δὲ ὡς ἂν εἴη φιλοφρονούμενος αὐτοῖς, ἐκέλευσε τῶν δεσμῶν ἀφεθῆναι καὶ σὺν αὐτῷ εἰς τὴν πόλιν Φιλίππου εἰσερχεσθαι, ὡς ἐπινίκιον ἐπιδείξασθαι νίκης, ἔπειτα δὲ καὶ συγχωρηθῆναι ἀπελθεῖν εἰς τὰ ἴδια καὶ φόρους ἐτησίους τελεῖν ἐκέλευσε πρὸς τοὺς Μακεδόνας. (Müller 22-23.)

’Miután ezek így történtek és néhány nap elmúlt, a szkíták háborúra készülődtek Macedónia ellen. Amikor Fülöp ezt meghallotta, megszemlélte hadseregét és felismerte, hogy nem elégséges ahhoz, hogy szembe szálljon velük (mert sok volt a szkíták tömege, mintegy négyszázezer). Tanácsalanság lett tehát úrrá Fülöpön, és összehíva az összes főembereket és barátait, tanácsalans volt, hogy mit is tegyen. Ekkor Aristoteles így szólt: „Uralkodónk, Fülöp, bízd a háborút Sándorra, és a szerencse tegye meg a magáét”. Fülöp pedig tüstént

magához hívta Sándort és így szólt hozzá: „Íme, Sándor, itt az idő, amikor a hazáért harcolni kell. A háború a te szerencsédre van bízva, mutasd meg tehát, hogyan kell megnyerni, mert közmondásos a te szerencséd. Láss hozzá tehát a háborús készülődéshez. Sándor pedig a többiek között foglalt helyet és felállva elmosolyodott, mosolyogva nekibátorodott és kedves arccal apjának így válaszolt: „Miért nem mondtad meg ezt nekem már korábban, s miért hagytad, hogy bátortalanság és szomorúság vegyen rajtad erőt a sok hangya gyülekezése miatt. Kivonulok ellenük, megküzdöm velük, és a hatalmasaikat megsemmisítem. Mert nem a tömegből lesznek a győzelmek, hanem azokat a felülről jövő gondviselés ajándékozza.” Eközben minden szem Sándorra szegeződött, és valamennyien esodáltak. Úgy állt a többiek között, mint egy ragyogó csillag. Fülöp pedig így szólt: „Menjél el fiam, s amit a gondviselés diktál, azt tedd.” Kivonult tehát Sándor, és vele együtt harmincezer ifjú, és elindult a szkíták ellen harcolni. A szkíták csatasora megszámlálhatatlan volt, Sándor szerencséje viszont legyőzhetetlen. — Maga mellé véve néhány harcosát, megszállt egy hegycsúcsot, és az ellenség tömegét felmérve, kiszemelt egy alkalmas helyet, amely az ő számukra biztonságos volt, a szkíták előtt viszont ismeretlen maradt. Majd visszatérve, magához vette egész hadseregét, és éjnek idején a szkíták tábora körül elszórtan felállította. Egy nehezen járható helyen lest állított, és mintegy kétezer válogatott férfit rendelt oda, hogy rejtezenek el, a körben elhelyezkedetteknek pedig meghagyta, hogy harmincanként nyolc és még több tüzet gyűjtsanak. Amikor ez megtörtént, s a szkíták minden oldalra körülkémleltek, úgy látták, hogy azon a helyen, ahol Sándor a lest állította, az ellenségtől nem kell tartaniok, mert ott egyáltalán nem égtek fáklyák, s minthogy ijedten látták a macedonok sokaságát, arra gondoltak, hogy az éjszaka leple alatt arra kimenekülhetnek. Azon nyomban odahagyva minden mállhájukat futásnak eredtek. Sándor pedig ezt látva, csendben követte őket egész hadseregével.

Amikor már arra a helyre jutottak a szkíták, és a sáncba behatoltak, Sándor a hátuk mögött trombitáltatni kezdett, a macedonok pedig ordítottak, a szkíták egymást feldöntögették, a lesben állók pedig titkon előjöttek, és felülről rájuk törtek. Így a szkíták olyan helyzetbe jutottak, hogy egyebet, mint halált nem várhattak. Könyörgő hangokat hallattak, de a macedonok gondolkodás nélkül mészárolták őket. Sándor azonban eléjük került, és elrendelte a harc rögtöni abbahagyását. Valamennyit megkötöztette, és a saját táborába vitette, hogy ott határozzon felőlük. Amikor a kijelölt helyre értek, megparancsolta, hogy a főembereik lépjenek elő. Remegve léptek elő, Sándor pedig így szólt hozzájuk: „Látjátok, hogy a gondviselés a macedonok kezébe adott beneteket, és nem voltatok képesek ellenállni a mi lábunk lépéseinek. Szolgáim vagytok-e vagy nem?” Ők pedig félelmükben így feleltek: „Szolgáid vagyunk, urunk, és szolgálni fogunk neked mindvégig akaratod szerint.” És arccal a földre borulva esedeztek előtte. Sándor pedig, minthogy kegyes akart irántuk

lenni, levetette róluk a bilincseket, és magával vitte őket Fülöp városába, hogy mint a győzelem jeleit mutogassa őket. Azután megengedte, hogy hazatérjenek, de megparancsolta, hogy évi adót fizessenek a macedonoknak.'

A szerb-horvát regényben a szkíták helyett a kunok szerepelnek, s az egész epizód sok tekintetben módosul:

Novaković 17: Semuže sice byv'su, vь nemošť veliku vьpade carь Filipь. Slyšav'se že sevěrnije straně Kumane .5. sьtь tisušť [sьbraše se, i] na Makjedoniju pridoše. Sia že slyšavь carь Filipь i vь skrbьbь veliku vьpadь, prizva Aleksen'dra, i reče jemu: ljubimyi synu moi, Aleksen'dre, se dьnьsь tebě prišlo jestь biti se za svoje otьčestvo, vьzьmь voisku na boi poidi. Aleksen'drь že sьbravь makjedon'skyje voje .4. sta tisušť, i na boi poide; samь že voisku kuman'sku shodivь, sihь neured'no vidě stoješte, vь nošť tu sь svoimi voi prišьdь, og'nje mnogije okolo povelě naložiti, i trubamь mnogoglasnymь i nakaradamь i praskavicamь okolo povelě biti. Sia že Kumane slyšav'se ne nadějemago boja ubojaše se, bēgati načeše, v'su nošť do sьbьnьčnago ishoda. I zaměsiše se v kupь Makjedonjane i Kumane, světu byv'su. Ubijen'no bystь .50. tisušť, i otь Makjedonianь .2. tisušti, tera že ihь Aleksen'drь .3. dьnii i .3. nošti i ubi otь nihь .150. tisušť, množьstvo že oružia i konь ihь vьz'mь jako pobědonosьcь kь otьcu svojemu vьzvratì se, i živehь .8. tisušť kь otcu svojemu privede. Reče kь nimь [m: Sihь že přědь Filipomь přědstati povelevь i přědь vьsemi Makedonani kь nimь že reče] viděste li, o družì, jako božii promys'ly přědastь vasь vь ruky makjedon'skyje, i mьčь vašь, naostrivy se na Makjedonijani, dьnьsь pritupi se otь nihь rukь; cara vašega At'lamiša ubivь i vasь živehь uhvatihь, da ašte hoštete životь vašь kupiti, zem'lju vašu kь mojej zemli priložite i vь jedino sь Makjedoniany budete. Oni že rekoše: caru Aleksen'dre, otь kolě

Jagić 231: Semu tako bivšu v nemoć veliku upade Filip car. Ču(v)še to si-verne strane Kumane, petsat tisući skupiše voiske na Macedoniju. I Filipu povidaše i v skrb veliku upade, Aleksandra k sebi dozva i reče mu: dragi moi sinu Aleksandre, sada vrime došlo e za baščinsku zemlju biti se; vazmi voisku i na boi pohodi. Aleksandar sa trideset tisuć voiske macedoniiske sresti ih otide. Sam pošad kumansku voisku shodi i vidi ih neuredno stoeći; v noći s voisku svoju došad ognev mnogo okolo nih naloži, trube glasne i nakarate i praskavice reče okolo nih biti. To vidi(v)še Kumane mnogo ubočeše se i načeše bižati od polu noći do sunča shoda; i smišaše se Kumane i Macedonane sikući se. I kada bi dan, ubeno bi od Kumanov dvanadeset tisuć, koni že i oružje mnogo od nih uzeše. Aleksandar ka otcu svomu vrati se i sa sobom petnadeset tisuć Kumano-živih dovede, i reče ih pred Filipa dovesti, i postavi ih pred vsemi Macedonani i reče im: vidiste li o družino, kako promisal boži preda vas v macedoniiske ruke i meč vaš naoštren na macedoniisko gospoćstvo danas zatupi se od macedoniiskih ruk. Cara vašega ubih Atlamiša i vas živih uhvatih; da ako hoćete život svoi kupiti, zemlju vašu k zemli moei priložite, zajedno s Macedonami moi budete. A oni ka Aleksandru rekoše: caru Aleksandre, pokle bog pomaga tebi, po gotovu (i) vedi pomagaju ti; da odkole cara našega Atlamiša ubil esi, po gotovu mi esmo tvoi; (cara nam postavi) i nas v zemlju našu pusti. I nih Aleksandar uverì i postavi im cara bratućeda svoga prvoga, imenom Vancatura, muža mala zrestom a velika hrab-

bogъ pomaga ti, po gotovu i vědy [pomaga-jutъ ti], kьda cara našego ubilъ jesi, po gotovu my tvoi jes'mo; cara nam postavi, i nasъ v zemlju našu pusti. I sih Aleksen'drъ uvěrivъ, cara imъ postavi bratučeda svojego prъvago, Lancatura [*m*: Van'catura] imenem, mala ubo telom, velika že hrabъstvomъ, i sihъ udarovavъ otpusti.

rostju, i nih s častju veliku v zemlju nih odpravi.

A két szöveg értelemszerű egyeztetésén alapuló magyar fordítás így hangzik:

'Ezután Fülöp császár nagy betegségbe esett. Amikor ezt az északi vidék kunjai meghallották, ötszázezer főnyi sereget gyűjtöttek, és Macedónia ellen indultak. Amikor Fülöp erről értesült, nagy lett a gondja, magához hívatta Sándort és így szólt hozzá: „Szeretett fiam, Sándor, most eljött az idő, hogy az ősi földért harcolni kell, vedd a sereget és indulj hadba.” Sándor összegyűjtött háromszázezer macedon harcost, és az ellenség elé indult. Maga elmenvén kikémlelte a kun sereget, és látta, hogy rendetlenül áll. Éjszaka megérkezett a seregével, körös-körül sok tüzet rakatott, hangosan trombitáltatott, s dobokkal és kereplőkkel zajt üttetett. Amikor a kunok ezt meghallották, megrettenetek a váratlan harctól, futni kezdtek, és szaladtak éjféltől napfelkeltéig. A macedonok és kunok egymást vágva összekeveredtek. Amikor felvirradt, a kunok közül tizenkétezer esett el, a macedonok közül kétezer. Sándor pedig három nap és három éjjel kergette őket, százötvenezeret megölt közülük, sok lovat és fegyvert zsákmányolt tőlük, és győztesen tért vissza apjához. Tizenötezer élő kunt hozott magával, ezeket Fülöp elé vezette, felállította őket az összes macedonok előtt, és így szólt hozzájuk: „Láttátok-e, barátaim, hogy az isteni gondviselés hogyan adott benneteket a macedonok kezébe, és a macedon birodalomra kifent kardotokat a macedonok keze ma hogyan tompította meg. Császártokat, Atlamišt megöltem, titeket élve elfogtalak; ha életeteket meg akarjátok váltani, csatoljátok országotokat az én országomhoz és a macedonokkal együtt legyetek az én alattvalóim.” Ők pedig így feleltek Sándornak: „Sándor császár, minthogy az isten segít téged, bizonyára segítenek a varázslók is, s minthogy császárukat, Atlamišt megölted, mi nyilván a tied vagyunk; állíts nekünk császárt, és bocsáss vissza bennünket országunkba.” Sándor meghallgatta őket, megtette császáruknak első unokatestvérét, Lancaturt, termetre kiesiny, de bátorságra nagy férfit, és nagy tisztességgel elbocsátotta őket országukba.'

Ebben az epizódban két feltűnő elem van: az egyik a szkíták helyettesítése a kunokkal, a másik a kun vezér nevének említése. Az ógörög szövegekben az *Atlamiš* névnek nyoma sincs. Előfordul természetesen a bécsi kéziratban (*Ἀπλάμισης* alakban), de tudjuk, hogy hogyan került oda. Az *Atlamiš* név

azonnal Nagy Lajos korának egy eseményét juttatja eszünkbe, amely egyébként is sok hasonlóságot mutat a szerb-horvát regénynek ezzel a fejezetével. Amikor a tatárok 1345-ben Magyarországot veszélyeztették, és az erdélyi határokat pusztították, Lajos király a vitéz Lackfi Endre erdélyi vajdát küldte ellenük. Ez a saját földjükön megverte őket, elfogott vezérüket, *Athlamost* lefejeztette, nagy zsákmányt ejtett, a zászlókat és a fogoly tatárokat Visegrádra küldte. A csata három napig tartott. (Ehhez kapcsolódik László király legendájának egy epizódja.)

Ezt az eseményt Nagy Lajos korának két krónikása, Küküllei és János minorita is megörökítette. Elbeszélésük több ponton érintkezik a regény szövegével, ezért mindkettőt idézem, hogy aztán rámutassak a latin és szláv szövegek párhuzamaira.

Küküllei: Item cum gentes tartarorum in regnum Hungarie seuientes confinia partis Transsilvaniensis et siculos sepe infestarent, rex ipse strenuum et bellicosum virum Andream filium Lachk vayuodam transsilvaniensem contra ipsos tartaros cum siculis nobilibus et valida gente destinavit, qui terram in qua habitabant potenter subintrantes cum principe eorum nomine Athlamos ad resistendum eidem cum magno exercitu in campo obuiantes debellarunt, et ipsum principem eorum decapitauerunt, ac multa banderia et captiuos tartaros regie maiestati in Vysegrad transmiserunt. Post hec etiam siculi eosdem tartaros sepius inuaserunt et cum magna preda ad propria redierunt. Qui autem ex ipsis tartaris remanserunt, ad partes maritimas longe distantes ad alios tartaros fugerunt. (M. Florianus: Fontes domestici. Scriptores III, 167—8.)

János minorita: Item anno domini millesimo trecentesimo quadragesimo quinto, post coronacionem regis Lodouici tercio, circa festum Purificationis beate virginis Marie, siculi cum paucis Hungaris qui tunc in medio eorum existebant, contra Tartaros procedentes deo auxiliante, innumerabilem multitudinem Tartarorum in terra ipsorum in ore glady percusserunt. Ubi etiam princeps eorum valde potens nomine Othlamos secundus post Kanum, qui habebat in uxorem sororem ipsius Kani, viuis captus est, sed postea decollatus: pro cuius redemptione quasi infinitam pecuniam promittebant. Sed hungari spreuerunt, percauentes futura; vexilla etiam eorum portantes in terram suam, multosque captiuos, et spolia multa nimis in auro et argento, curialibus, necnon gemmis et vestibus preciosis, durauitque bellum inter eos tribus continuis diebus. (Itt következik a szent Lászlóról szóló legendás rész, majd:) Alio quoque tempore, videlicet anno domini millesimo trecentesimo quadragesimo sexto predicti siculi soli cum ingenti multitudine ad predictam terram tartarorum intrantes, ibique prelio commisso, superna eis gracia victoriam concedente innumerabilem multitudinem tartarorum trucidarunt. Ubi multa arma valde preciosa recipientes, spoliaque infinita, tam in anima-

libus, quam eciam in gemmis et lapidibus preciosis, sicque reuertentes glorificabant deum, qui dedit eis victoriam. (I. m. 151—2.)

Bár a szerb-horvát regény sokkal több részlettel, apró mozzanattal színezi ki az eseményeket, mint a latin krónikák, a hasonlóság a két elbeszélés között több ponton egészen feltűnő. Az események kerete, egy idegen támadás diadalmas megtorlása jó alapul szolgálhatott bizonyos elemek bedolgozására a szerb-horvát regénybe. Ilyen elsősorban az idegen vezér neve. *Atlamiš* hiteles török név, jelentése 'lovas'. Teljes lehetetlenség elképzelni, hogy egy görögből fordító szerb átdolgozónak eszébe juthatott volna egy ilyen nevet taláalomra beírni a szövegébe. Ezt csak olyan valaki tehetné, aki ezt a magyar történeti eseményt jól ismerte, s aki tudta, hogy ez a név az olvasóinak sokat mond. Ilyen feltűnő interpoláció elsősorban udvari környezetben keletkezik, s célja nyilván az, hogy hasonlóságot teremtsen az ókori olvasmány és az átdolgozó korának eseményei között, s ezáltal az uralkodó személyét közelebb vigye a nagy ideálhoz.

Kétségtelen, hogy a kunok szerepeltetése a szkíták helyett szintén nem lehet pusztán véletlen. A délszláv Sándor-regénynek különben is egyik feltűnő sajátossága más típusokkal szemben éppen a kunok (*Kumane, Kumani*) gyakori említése és szerepeltetése. Így a fentebbi betörésen kívül a következő helyeken: Amikor Fülöp halála után Sándor összegyűjti népeit, az összegyűlteknél közöttük kunok is vannak (N 20, J 233). Athén megostromlása előtt Sándor egy kun férfit küld követül a városba, s ott alig tudnak neki tolmácsot találni (N 28, J 240). Athén ostromában a kunok is részt vesznek, és nagy veszteségeket szenvednek (N 29, J 241). Más Sándor-regény típusok a kunokat nem említik. Ismét nem tartom valószínűnek, hogy akár egy görög átdolgozónak, akár egy szerb fordítónak ötlött volna eszébe, hogy kunokat szerepeltessen, s főleg, hogy a szkítákat a kunokkal helyettesítse. Ezek számára a szkíták szereplése teljesen indifferens volt.^{29a} De nem volt az egy magyar átdolgozó számára. Az egész középkori magyar történelem tele van a kunok szereplésével. Magyar és idegen források gyakran azonosítják őket a tatárokkal³⁰, s éppen ez szolgálhatott alapul ahhoz, hogy *Atlamiš* tatár vezért mint kunt említsék a regényben. Küküllei külön fejezetben értesít arról, hogy a tatár hiten levő kunokat Nagy Lajos a katolikus hitre térítette: „... eciam gentem *Cumanorum* ritu tartarico inuolutam... ad fidem catholicam conuerti procurauit.” (Fontes domestici. Scriptores III, 190). Ismeretes, hogy Nagy Lajos seregében kunok is voltak. Első olaszországi hadjárata alkalmával, 1348 januárjában Durazzoi Károly ki-

^{29a} A bizánci írók a *Σκυθαι* nevet nem kevesebb, mint tizenkét népre használják, közöttük természetesen a besenyőkre, úzokra és kunokra is, vö. MORAVCSIK GYULA: Byzantinoturcica II.² 280 skk.

³⁰ Vö. GYÖRFFY GYÖRGY: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. Budapest 1948. 5. (Klny.: Antiquitas Hungarica. II. 1948.)

végzését két kun vitézre és két pajzshordóra bízta: „Vocatis autem duobus suis militibus *cumanis* et duobus scutiferis, praedictum ducem per eos perimi expresse commisit.”³¹ Ugyancsak kunokat említ Lajos király seregében az a párbajra hívó levél, amelyet Tarantói Lajos intézett az Olaszországban hadakozó magyar királyhoz, s amelyben úgy tünteti fel a dolgot, mintha a magyar király nem sokat törődne a katonái életével: „Scimus autem, quod de personis *Cumanorum* et aliorum paganorum, quos vobiscum duxistis ad proelia, si moriantur, velut de canibus non curatis.”³² A kunok tehát mint betörő ellenség s mint a király szolgálatában álló harcos nép egyaránt jól elképzelhetők Nagy Lajos uralkodása idején. Az pedig, hogy a szkíták helyett szerepelnek, az megéppenséggel csak a magyar viszonyokból érthető. A magyar őstörténeti hagyomány a szkítákat a magyarok egyenes elődeinek tekintette. Középkori krónikásaink nem egyszer hangsúlyozzák hadi erényeiket, s külön kiemelik, hogy megfutamították Nagy Sándort, ill. hogy ezt a népet még ő sem tudta meghódítani. Így Anonymus (cap. 1.) ezt írja: „Item Scithici Alexandrum Magnum filium Phylippi regis et regine Olympiadis, qui multa regna pugnando subiugaverat, ipsum etiam turpiter fugaverunt.” (Hasonlóképpen cap. 8. Szentpétery, *Scriptores I*, 36. 44.) Kézai szerint Scitiának annyira védett fekvése volt, hogy sem a római császárok, sem Nagy Sándor nem tudták meghódítani: „nec Romani caesares, nec Magnus Alexander, quamvis attentassent, potuerunt in eam introire.” (I. m. 146.) S e szövegrész variánsa a Bécsi Képeskrónikában: „ipsi Scythe nulli imperio, nec etiam Macedonico aliquo tempore sunt subiecti.” (I. m. 254.) A középkori magyar őstörténeti hagyományban tehát elevenen élt a szkíták veretlensége. Ilyen hagyományok készítették tehát az átdolgozót arra, hogy a szkítákat a kunokkal helyettesítse. Ez a mozzanat szintén arra mutat, hogy az átdolgozót a magyar udvarban kell keresnünk.

Ezekén kívül ebben az epizódban még három olyan részlet van, ahol a szerb-horvát szövegek a görög eredetivel szemben olyan többletet nyújtanak, amely részben Küiküllei, részben János minorita tudósításával egyezik. Ezek:

1. A csata három napig tart

N 17: *tera že ihь Aleksen'drь .3. Joh. min. 152: duravitque bellum inter eos tribus continuis diebus*

2. Az ellenség vezérét megölik

J 232: <i>cara vašega ubih</i>	Kük. 168: <i>cum princepe eorum Athlamos . . .</i>	Joh. min. 152: <i>Ubi eci-</i>
<i>Atلاميša . . .</i>		<i>am princeps eorum . . .</i>
<i>da odkole cara našega</i>	<i>mos . . .</i>	<i>nomine Othlamus . . .</i>
<i>Atلاميša ubil esi</i>	<i>et ipsum principem</i>	<i>uius captus sed po-</i>
	<i>eorum decapitauerunt</i>	<i>stea decollatus . . .</i>

³¹ Dominici de Gravina notarii *Chronicon de rebus in Apulia Gestis*. 40. (Muratori: *Rerum Italicarum scriptores*. Tomo XII. P. III. Fasc. 21.)

³² I. m. 159.

3. Fegyverek és lovak zsákmányolása

N 17: množstvo že oružia i konb ihb vzb'mb . . .	J 232: koni i oružě mnogo od nih uzeše	Joh. min. 152: Ubi multa arma valde pre- ciosa recipientes, spo- liaque infinita tam ani- malibus, quam eciam in gemmis et lapidibus preciosis . . .
--	---	--

E párhuzamosságok ugyancsak nem lehetnek véletlen egyezések. Az átdolgozó e mozzanatok betoldásával megint csak arra törekedett, hogy a regénynek minél több részlete idézze emlékezetbe az akkori közelmúlt eseményeket.

15. Polykrates meghódolása. — A párisi *C* kézirat szerint Sándor Thessalonike ellen készül hadjáratot indítani. Az ország tyrannosa, Polykrates követeket küld hozzá ajándékokkal és békét kérő levéllel, s a fiát felajánlja Sándornak udvari szolgálatra. Sándor kegyesen fogadja az ajánlatot, s a fiút, Charimedest magánál tartja:

Καὶ ἐπάρας αὐτοὺς (t. i. az újonnan toborozott katonákat), ὥρμησεν εἰς Θεσσαλονίκην. Ὁ δὲ τηνικαῦτα τύραννος πρὸ τοῦ πλησιᾶσαι Ἀλέξανδρον τοῖς ὀρίοις Θεσσαλονίκης ἀπέστειλε πρὸς αὐτὸν πρέσβεις εἰρήνην αἰτούμενος. Καὶ συνεκπέμπει χρυσίον τε καὶ ἀργύριον καὶ τὸν παῖδα αὐτοῦ γράφας ἐπιστολὴν τοιάνδε.

„Τῷ δεσπότη τῆς οἰκουμένης Ἀλεξάνδρῳ τῷ θειοτάτῳ Πολυκράτης ὁ ἀνάξιος ἰκέτης χαίρειν. Ἐπειδήπερ τῇ προνοίᾳ ἀδυνατοῖ οὐδὲν, πάντα [δὲ] τῇ τύχῃ ὑποτάσσεσθαι χρέος ἐστὶ, καὶ σὲ τὸν θειότατον ἡμῶν βασιλεῖα ἀκριβῶς εἰδότες ἐκ θείας προνοίας γεγονότα, καὶ ὡς τὰ δοκοῦντά σοι εὐχερῶς ἢ τύχῃ πεποιήκεν· δουλικῶς κἂν μὴ θέλωσιν οἱ τὴν ὑπ' οὐρανὸν ἅπαντες κατοικοῦντες τῷ κράτει σου τὸ σέβας ἀπονεμέτωσαν. Ὅθεν κἀγὼ ἀκριβῶς ἐπίσταμαι τὰ σά εὐτυχῇ πλεονεκτήματα, καὶ τὴν πρὸς σέ μου δούλευσιν διὰ τοῦδε τοῦ εὐτελοῦς γραμματίου μου ἀνήγαγον. Ἐν ἀκριβείᾳ δὲ πιστῶσαι βουλόμενος τῷ κράτει σου, πέπομφά σοι καὶ ὃν μοι ἡ τύχη μονογενῇ παῖδα ἐχαρίσατο, σὺν οἰκτροτάτοις δώροις. Δέξαι δέησίν μου ἰκετηρίαν τελείως, καθὼς ἐστὶν ἀρεστὸν ἐν ὀφθαλμοῖς σου. Ἐρῶωσο ὁ ἡμέτερος δεσπότης, καὶ τὰ δοκοῦντά σοι δῆλα ἡμῖν τοῖς δούλοις σου ποίησον.

Δεξάμενος οὖν τὴν ἐπιστολὴν ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ἀναγνούς, ἐπικάμπτεται τῇ δεήσει Πολυκράτους. Καὶ τοὺς μὲν ἀπεσταλμένους φιλοφρονησάμενος, ἀπέστειλε πρὸς Πολυκράτην, γράφας αὐτῷ ἐπιστολὴν τοιάνδε·

„Ἐπειδήπερ ἐκ θείας προνοίας δέδοται ἡμῖν ἡ ἀρχή, καὶ ὅτι τῇ τύχῃ ὑποτάσσεσθαι χρὴ, ταῦτα ἐν ἀληθείᾳ ἔλεξας (καὶ γὰρ ἐγὼ πέπεισμαι τῇ διδαχῇ τῆς ἄνω προνοίας)· ἐπὶ τούτῳ τὸ δοκοῦν ἡμῖν ἐξιλέωσας, καὶ τὴν ὑπ' Ἀναξάρχου τοῦ πατρὸς σου ἐξανθήσαν ὀργὴν κατέσβεσας, οὐ τοῖς ἀποσταλθεῖσιν ἡμῖν δώροις σου, ἀλλὰ τῇ παρακλήσει τοῦ γράμματος καὶ τῇ τοῦ υἱοῦ σου ἀποστολῇ. Καὶ ἔστω Χαριμήδης ὁ παῖς σου σὺν ἡμῖν, τὴν σὴν ἀναμνησκῶν μοι εὐγνωμοσύνην. Ἐρῶωσο. (Müller 28.)

És miután ezeket (ti. az újonnan toborzott katonákat) fellelkesítette, Thessalonike ellen indult. Az akkori tyrannos, mielőtt Sándor Thessalonike határaihoz közeledett volna, követeket küldött hozzá békét kérve magának. Küldött velük aranyat és ezüstöt, s elküldte a saját fiát is egy ilyen levél kíséretében:

„A világ urának, a legistenibb Sándornak a méltatlan esedező Polykrates üdvözlését küldi. Minthogy a gondviselés számára semmi sem lehetetlen, és mindent a sorsnak kell alávetni, és helyesen látjuk, hogy az isteni gondviselés téged, a legistenibbet rendelt királyunknak, és hogy a te elhatározásaidat a sors könnyen teljesítette, azért a világ valamennyi lakója — akarva nem akarva — szolgailag megadja a tiszteletet hatalmadnak. Azért én is helyesen belátom, hogy a sors inkább neked kedvez, és meghódolásomat előtted ezzel a szerény levélkémmel kinyilvánítom. S minthogy lelkiismeretesen szeretném hatalmasságodat hűségemről biztosítani, hitvány ajándékaimmal elküldöttem egy-szültött fiamat is, akivel a sors engem megajándékozott. Fogadd esedező kérésemet, és teljesítsd, ahogy az szemed előtt kedves. Éljd boldogul urunk, és amit határozol, azt tedd velünk, szolgálóiddal.”

Amikor Sándor a levelet megkapta és elolvasta, hajlandó volt Polykrates kérését teljesíteni, és a küldöttek iránt kegyességet mutatva, visszatüzent Polykratesnek, egy ilyen levelet írván neki: „Minthogy az isteni gondviselés adta nekünk az uralmat, és mivel a sors rendelésének engedelmeskedni kell, ezeket helyesen mondtad (hiszen én is a felső gondviselés utasításának engedelmeskedtem); ezzel a korábbi szándékomat jóindulatra hangoltad, és atyád, Anaxarchos iránt érzett haragomat lecsillapítottad; nem a nekünk küldött ajándékaiddal, hanem a leveledben foglalt könyörgéssel és fiad elküldésével. Legyen tehát a fiad, Charimedes velünk, emlékeztetve az irántam való nemes indulatodra. Éljd boldogul.”

Ugyanezt az eseményt a szerb-horvát szövegek sokkal részletesebben, számos új mozzanattal gazdagítva adják elő. A különbség még az is, hogy Thessalonike ura itt nem *Polykrates*, hanem *Karhidon*, ill. *Karhidonuš* és ennek fia *Polikratuš*. A *Karhidon* név nem más, mint *Karthago*, amely itt furcsa módon személynév lett.

A szerb-horvát kéziratok közül az *a* jelzésű ezt a részletet nem tartalmazza. Novaković kiadása itt az *m* kézirat szövegét adja.

Novaković 25: Semu že sice bivšu Aleksandrb brati se povele voisce na filipuškomb poli, i prepisav ju i obrete sice tisušb .5. stb, tri sta ubo ostavi Makedoniju blusti, dve ste sb soboju povede; na solunškago ustbmi se cara. Kar'hidonb že solunski carb slišavb Aleksandrovo našbstvije na nb, i uboja se mnogo, i ne

Jagić 238: I tomu tako bivšu Aleksandar voiski sabrati se reče, i sabraše se na pilipuskom polju, i naide e šest sat tisući, i tri sta ostavi Macedoniju strići, a tri sta tisući sa sobom vazam i poide na solunškoga cara Karhidona. I to čuv Karhidon Aleksandrovo prišaste na nega mnogo uboē se, ere ne mogaše protu nemu stati. Poklisara

mogi suprotiviti se, poklisara že přěma emu posla, i zlata množstva emu udavъ, i конь .100. iz'brannihъ i kolesnicu zlatu ukrašenu i syna svého Polukratuša kъ nemu poslavъ sъ epistolieju imejušte sice: „Karhidonъ že solunъski carъ Aleksandru makedoniskomu velikomu caru. Radostъ tebe prinošu imeti narokъ i čestъ dan'nu tebe otъ boga. Mii vsi slišahomъ i o sihъ blagodarivъše bogi velikie kъ drъžave carstvuju tvoemu priložiti se izvolihomъ suprotiviti se tebě ne mogušte, nuždu lubočastia sъtvorihomъ, syna svého Polikratuša služiti tebe na čestъ poslahomъ, i sъ mnogocenimi darъmi vъ carstvi tvoemъ da obretaemъ se, i tebe elika po sile našei dani i voisku da davamo, i milostivъ budi namъ, Filipovъ syne, vsa bo područna tebe promislъ višni sъtvoriti imatъ, i ašte ugodno javitъ se sie naše maloe molenie i poslanie, kъ carstvu ti da pridemo.” Aleksandrъ že epistoliju priemъ pročtъ i radostnъ bivъ dari veselo priemъ, Polikratuša že kъ sebe sъ usrđiemъ priem o pisan'nihъ emu umilivъ se epistoliju povele pisati k nemu: „Ljubimomu mi bratu Kar'hidonu, solunъskomu caru, Aleksandrъ makedonski carъ radovati se pišu. Jepistoliju tvoju pročtъ ne toliko i daromъ radostnъ bihъ, eliko preklonemъ i ljuboznemъ tvoimъ rečemъ. Glagolju tebe prič'tu, jako přěklonu glavu ni mъčъ ne sečetъ. Synъ bo tvoi sъ mnoju estъ, ti že vъ carstvi sědi, mne že na pomoštъ .12. tisuštъ voiske posilai, na godište .300. talanitъ zlata posilai.” Solunъ že priemъ i carstvo ego, kъ Athinei ustrъmi se.

posla proti nemu i koni sto izibranih i kolesnicu zlatu i sina svoga Polikratuša i nemu posla knihu govorecí tako: Karhidon car solunski, Aleksandru macedoniiskomu caru, radost k tebi prinosim, i narok i čast tebi dani od boga. Mi to čuvši boge velike proslavismo, k držanju carstva tvoega hotismo priložiti (se), suprotiviti se tebi ne mogući, i po sili našoi tebi čast učinismo, sina moga Polikratuša tebi služiti poslasmo na čast i s mnogocennimi darmi, ki u carstvi našem nahode se. Mi, ako ugodno tebi e, u carstvi našem da nahodimo se i tebi koliko po sili harač i voisku da daemo. Milostiv nam budi, Filipov sinu, vsaka su pod ruku tebi, promisal višni učini tebi; i ako ti e hotine, i malo naše poslane dobrovolno primi, i na uročni dan kada rečeš, na poklonene carstvu tvomu priti hoćemo.

Aleksandar knihu priem i pročti i vesel bi, i dari veselo priem k sebi, pisanju nih umili se i listi k nemu reče upisati: Vzljublennomu nam bratu Karhidonu caru solunskomu Aleksandar macedoniiski car, radovati se tebi pišu. Knihu tvoju prieh, i ne toliko darom rad bih, koliko priklonenim i umilenim ričem tvoim. Govore pritěu, ere priklonnu glavu ni meč ne siče. Sin tvoi Polikratuš sa mnom da e, a ti u carstvi tvom sidi, mani na pomoč dvanadeste tisíc voiske posilai na godišće a (po) trista talanat zlata. I solunsko carstvo priem, otide (i) ka gradu Afini pride.

Fordításom ismét a két szöveg értelemszerű egyeztetésén alapul:

'Ezután (ti. a Dáriusszal történt első levélváltás után) Sándor összehivatta seregét, s az össze is jött Philippi mezején, és ötszázezer főt számlált. Háromszázezret Macedónia őrzésére hagyott, kétszázezret magával vitt, és elindult Thessalonike császára, Karhidon ellen. Amikor Karhidon meghallotta, hogy Sándor ellene vonul, nagyon megijedt, mert nem tudott vele szembeállni. Követet küldött tehát eléje, száz válogatott lovat, aranyos szekeret

és elküldte hozzá fiát, Polikratušt is egy ilyen tartalmú levéllel: „Karhidon, Thessalonike császára Sándornak, Macedonia császáranak. Örömet nyilvánítom az istenek által neked juttatott sors és tisztesség felett. Amikor mi ezt meghallottuk, dicsőítettük a nagy isteneket, s a te császárságod birodalmához akartunk csatlakozni, minthogy veled szembeszegülni nem tudunk. Erőnkhez mérten tiszteletadást teljesítettünk neked, fiunkat Polikratušt elküldtük, hogy neked tisztességgel szolgáljon, értékes ajándékokkal, amelyek országunkban találhatók. Mi pedig, ha neked úgy tetszik, hadd maradjunk meg császárságunkban, és neked hadd adjunk erőnkhez mérten adót és sereget. Légy kegyelmes hozzánk, Fülöp fia; az égi gondviselés mindent a kezed alá hajt. Ha akarod, fogadd jóindulattal ezt a mi csekély küldeményünket, s a kitűzött napra, amikorra mondod, császárságod elé fogunk járulni tisztelgésre.”

Sándor megkapta a levelet, elolvasta és megörült neki. Az ajándékokat örömmel vette és Polykratušt szívélyesen fogadta, a levélen megindult, és ezt írta vissza: „Szeretett testvéremnek, Karhidonnak, Thessalonike császáranak Sándor macedon császár azt írom: örvendezzél. Leveledet megkaptam, és elolvastam, s nem annyira az ajándékoknak örültem meg, mint inkább alázatos és kedves szavaidnak. A példabeszéd mondja: a lehajtott fejet a kard nem vágja le. Fiad Polikratuš legyen nálam, te pedig maradj császárságodban. Nekem küldjél tizenkétezer főnyi sereget és évenként háromszáz talentum aranyat.” Miután Thessalonike császárságát meghódította, Athén városa felé indult.’

Ez az egész fejezet ismét feltűnően hasonlít a magyar történelem egyik eseménysorozatához, nevezetesen Róbert Károly és Basaraba havasalföldi fejedelelem összetűzésének, ill. Nagy Lajos és ugyanezen fejedelem fia kibékülésének történetéhez, ahogy azt a Bécsi Képeskrónika, ill. Küküllei részletesen elbeszéli. Ismeretes, hogy Róbert Károly 1330-ban hadjáratra készült Havasalföld ellen. Amikor Basaraba fejedelem erről értesült, levelet küldött hozzá, amelyben meghódolását jelentette, és egyik fiát udvari szolgálatra ajánlotta fel. Róbert Károly azonban nem fogadta el az ajánlatot, sereggel betört Basaraba földjére, de a hegyek között rettenetes vereséget szenvedett. Az ebből támadt feszült viszony csak Nagy Lajos uralkodása alatt szűnt meg, amikor a fejedelem fiát, Alexandert sikerült hűbéri meghódolásra bírni.³³

A Bécsi Képeskrónika: Nam anno . . . Domini M-o CCC-o XXX-o, cum rex copiosum exercitum congregasset, non tamen totum suum posse, quia ad confinia regni sui in diversas expeditiones contra adversarios eiusdem regni quamplurimos destinaverat pugnatores, ipse vero per Zeurin in mense Septembri transtulit se in terram Bazarad woyuode Vlachorum . . . ut ipsa terra

³³ Ez valószínűleg 1344 nyarán, Nagy Lajos erdélyi tartózkodásának alkalmával történt. Vö. PÓR ANTAL: Nagy Lajos. I, 60. A krónikákban s ezek alapján a régebbi történeti irodalomban Basaraba és Alexander mint egy személy szerepel, újabb adatok alapján kétségtelen, hogy az előbbi az utóbbinak apja volt. (MAKKAI LÁSZLÓ szíves közlése.)

ipsum Bazarad rex expelleret . . . Cum autem rex Zeurin et castrum ipsius recepisset, Dyonisio tradidit . . . omnia cum dignitate banatus. Quo facto Bazarad regi sic mandavit nuncios per honestos: „Quia vos, domine mi rex, laborastis in convocatione exercitus, laborem vestrum recompensabo VII milibus marcarum argenti. Ipsam etiam Zeurim cum suis atinentiis, nunc habetis pre manibus per potentiam, pacifice vobis tradam. Insuper census, quo teneor vestre corone, fideliter persolvi faciam omni anno. Et nichilominus unum ex filiis meis vestre curie ad serviendum deputabo cum meis pecuniis et expensis, tantummodo revertimini in pace vestra . . .” (Szentpétery, Scriptores I, 496—7.)

Küküllei: Cum autem [Ludovicus] esset in partibus memoratis [i. e. Transilvaniae], quidam princeps seu báró potentissimus Alexander vayvoda transalpinus dicioni eiusdem subiectus, qui tempore predicti Karoli regis patris sui a via fidelitatis diuertendo rebellauerat, et per multa tempora in rebellione permanserat, audita pietatis ac eciam potestatis eiusdem regis Lodouici fama, ad ipsum sponte personaliter veniens circa confinia ipsarum partium ad pedes regie maiestatis humo tenus est prostratus, et ad obedienciam et fidelitatem debitam reductus et integratus. Solemnia munera et clenodia presentando, et suum dominium sub sacra corona recognoscendo, cum gaudio et leticia ad propria remeavit et ab illo tempore fidelitatem conseruauit. (M. Florianus: Fontes domestici. Scriptores III, 138.)

Ezek a magyar történeti események ismét emlékeztettek Nagy Sándor tetteire, s így egyes mozzanataikat ismét jól fel lehetett használni a regény elbeszélésének kiszínezésére. S itt is azt látjuk, amit a szkíta epizódban: a szerb-horvát szöveg más részleteket tartalmaz, mint a görög, s ez a különbség újra a magyar krónikákkal mutat fogalmazásbeli konkrét egyezéseket. Ilyen mozzanatok:

1. A hadsereg összehívása

Aleksandar <i>voiski sabrati se reče, i sab-raše se na pilipuskom polju . . .</i>	cum rex copiosum <i>exercitum congregasset . . .</i>
---	--

2. A haderő megosztása. Egyik része az országot védi, a másik résszel az uralkodó hadba indul

<i>tri sta ubo ostavi Makedoniju blusti, dve ste sb soboju povede; na solunb-skago ustrbmi se cara.</i>	<i>ad confinia regni sui . . . quamplurimos destinaverat pugnatores, ipse vero . . . transtulit se in terram Bazarad woyuode Vlachorum.</i>
---	---

3. Területi csatlakozás a birodalomhoz

<i>кь дрѣзаве carstviju tvoemu priložiti se izvolihomъ</i>	suum dominium sub sacra corona recognoscendo
--	--

4. A fiú felajánlása udvari szolgálatra

<i>sina moga Polikratuša tebi služiti poslasmo na čast</i>	<i>unum ex filiis meis vestre curie ad serviendum deputabo</i>
--	--

5. Az adófizetés megígérése

i tebi koliko po sili *harač* i voisku da *Insuper census, quo teneor vestre*
daemo *corone, fideliter persolvi faciam omni*
anno.

6. Önkéntes megjelenés a hűbérúr előtt

i na uročni dan kada rečeš, *na poklo-* ad ipsum (= Ludovicum) sponte per-
nene carstvu tvomu priti hoćemo. *sonaliter veniens... ad pedes regie*
maiestatis humo tenus est prostratus

Ezek az egyezések a részletekben ugyancsak nem tulajdoníthatók a véletlen játékának. Itt szintén céltudatos interpolációkkal állunk szemben.

16. A t h é n o s t r o m a. — A görög szövegek részletesen leírják Athén és Théba ostromát és bevételét. A szerb-horvát regény egyetlen változatában sincs szó Thébáról, ellenben mindkét város bevételének mozzanatai az Athén bevételéről szóló fejezetben vannak egyesítve. A délszláv regénynek különben ez az egyik legjobban, legrealisztikusabban kidolgozott, legérdekesebben megszerkesztett fejezete. A görög eredeti idézését mellőzve, a szerb-horvát fejezet tartalmát röviden a következőképpen foglalhatom össze: Amikor Athénben meghallják, hogy Sándor a város felé közeledik, elhatározzák, hogy nem engedik be a városba. Egyes filozófusok intik ugyan a város vezetőit, hogy ne álljanak ellen, de ezekre nem hallgatnak. A megsértett Diogenes átszökik Sándorhoz, és mindenről értesíti. Sándor haragra gerjed, s egy kun embert küld követül a városba, ezt azonban az athéniek gúnyolódva visszaküldik. Erre megkezdődik a város ostroma, de sikertelenül. Az ostromló kunok és macedonok sok embert veszítenek. Erre Diogenes azt tanácsolja Sándornak, hogy az athénieket csalja ki a nyílt mezőre, mert az ilyen harcban gyakorlatlanok, s így könnyen legyőzheti őket. Sándor hasonló cselhez folyamodik, mint amellyel a görögök annak idején Tróját elfoglalták. Színleg elvonul, s egy erdőben elrejtőzik seregével, a zsákmányolt juhokat és ökröket a táborhelyen hagyja azzal az üzenettel, hogy az athéniek áldozzák ezeket isteneiknek, akikről nem gondolta, hogy ilyen erősek. Az athéniek kitódulnak a városból, hogy üldözőbe vegyék a macedonokat, ezek előjönnek erdei rejtekhelyükből, megfutamítják az athénieket, harcolva középük keverednek, a menekülőkkal együtt betódulnak a városba, s itt nagy vérengzést és pusztítást visznek végbe.

Elben az elbeszélésben ismét olyan részletek vannak, amelyeket sem a görög, sem más változatok nem ismernek, s amelyek ismét Nagy Lajos korabeli események egyes mozzanataira emlékeztetnek. Így főleg a város ostroma mutat hasonlóságot az 1346-i Zára körüli harcokkal. A Zárat ostromló velenűek a várossal szemben hevenyészett erődítményt építettek, amelyet Lajos király serege eredménytelenül ostromolt. Itt csak két feltűnően hasonló mozzanatot emelek ki. Az egyik az ellenség kicsapása az ostromlott városból.

mN 29: Beše videnie strelb leteštee vь gradb jako oblakъ. Graždane že o semь tuživbše, vьsi *naprasno* gradskihъ vratъ otvorivbše i *na dvorb izb-skočivbše Aleksandrovehъ Kumanъ* .10. *tisuštъ ubiše* ...

J 241: Biše viditi strile leteće u grad kako oblak. Graēne ob tom stuživše, *brzo* gradu varata otvoriše i *vanka skočiše, Aleksandrovih Kumanъ ubiše deset tisuc.*

'A városba röpködő nyilak felhőnek látszottak. A városbeliek ezen elbúsultak, gyorsan kinyitották a város kapuját, kirohantak és Sándor kunja i közül tízezret megöltek.'

Ehhez Küküllei (i. m. 169) előadása: „Et cum opportunitatem captabant, clam gentes venetorum de municione *subito egressae cum militibus et gentibus regis dimicabant.*”

A másik mozzanat: lövöldözés ballistákkal.

mN 29: i [graždane] ot Aleksandrovehъ Makedonianъ na drugoi strani grada .4. sta konikъ *banestrami* ubiše ...

J 241: [graēne] od Aleksandrovihъ Macedonan na drugu stranu grada četira sta konikov *ballistri* ubiše ...

'És a városbeliek a város másik oldalán Sándor macedonjai közül *ballistákkal* négyszáz lovast megöltek.'

Ehhez Küküllei (i. m. 169): „Et quia hostes intra municionem erant conclusi, per ictus *ballstrarum* multos de gente regis vulnerabant.” Itt a *ballista* szó párhuzamos szereplése azonos körülmények között kétségtelenné teszi az összefüggést.

17. B e v o n u l á s R ó m á b a. — Itt ismét regényünk egy terjedelmes fejezetével van dolgunk, amely a görög *C* és a délszláv típuson kívül egyetlen más változatban sem található meg ilyen formában. A többi görög változatok, a latin és a belőlük keletkezett más fordítások csak röviden megemlítik, hogy Sándor Rómát is meghódította, s a rómaiaktól egy koronát kapott, de sem ünnepélyes bevonulását, sem ottani tartózkodását nem tárgyalják. Regényünk ezzel szemben már a görög *C* változatban is eléggé részletes eseményeket mond el: Amikor Sándor Róma elé ér, a rómaiak pompás fogadtatásban részesítik, bekísérik a városba, itt meglátogatja Jupiter Capitoliumát, ahol Jupiter papja őt méltó módon fogadja. Római tartózkodása alatt csatlakozik hozzá Laomedon a seregével. Majd Rómát elhagyva, a nyugati fejedelmek hódolnak meg neki. Ezek fölé Laomedont teszi meg uralkodónak.

'Απάρας οὖν τῶν ἐκεῖσε Ἀλέξανδρος ᾤχετο τῆς ὁδοῦ. Καὶ [ἤ]ν Ῥώμην καταλαβὼν καὶ σχεδὸν] προῦπαντῶσιν αὐτῷ πρέσβεις ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν, καὶ προσκυνοῦσιν ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἄγοντες δῶρα αὐτῷ χρυσὸν καὶ ἄργυρον ὅσον οὐκ ἦν ἀριθμὸς. Συνέρχονται δὲ αὐτῷ πάντες εἰς συμμαχίαν. Καὶ δὴ καταλαμβάνει τὴν Ῥώμην καὶ προῦπαντῶσιν αὐτῷ οἱ Ῥωμαῖοι μετὰ χορῶν καὶ τυμπάνων, κλάδους δάφνης ἔχοντες ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν, καὶ τῷ Ἀλεξάνδρῳ ἐπισειόντες, βασιλέα κοσ-

μοκράτορα τοῦτον ἀναγορεύουσιν. Εἰσελθὼν δὲ ἐν τῇ πόλει ἄπεισιν ἐν τῷ Καπετωλίῳ Διὸς. Καὶ ὁ ἱερεὺς τοῦ Διὸς δέχεται αὐτόν, καὶ ξενίζειται παρ' αὐτοῦ. Λατριψάντων οὖν ἐν τῇ Ῥώμῃ, ἰδοὺ καὶ ὁ Λαομέδων ὁ συναρματηλατῆσας αὐτῷ σὺν χιλιάσι πεντήκοντι ἦκεν εἰς συμμαχίαν Ἀλεξάνδρου, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ δῶρα ἔν τε χρυσίῳ καὶ λίθοις, καὶ μαργάραις. Δέχεται δε τοῦτον Ἀλέξανδρος καὶ γνησίως αὐτόν κατασπάζεται· καὶ „ὦ γενναῖε, εἶπεν, ἡκάς μοι καὶ μετὰ Δαρείου μαχομένῳ σύμμαχος εἶναι.”

Ἀπάρας οὖν πάλιν ἀπὸ Ῥώμης, ὥρμησε κατὰ δυσμῶν· καὶ οὐκ ἦν αὐτῷ ὁ ἀνθιστάμενος. Καὶ προῖπαντῶν αὐτῷ πᾶσαι αἱ βασιλεῖαι δυσμῶν. Καὶ δώροις ἐκμειλίσσονται αὐτόν, καὶ παρακαλοῦσιν αὐτόν μὴ ἐπιβῆναι τοῖς ὁρίοις αὐτῶν. Καὶ λαβὼν τὰ δῶρα ἀνθυποστρέφει, καταλείπων αὐτῶν πάντων κύριον τὸν Λαομέδοντα, συνταξάμενος φόρους αὐτῷ τελεῖν μέχρι καὶ χρόνων δώδεκα. (Müller 29-30.)

Felkerekedvén onnan Sándor folytatta útját. S amikor már közel ért Rómához, elébe jöttek minden nép követei, és leborulva hódoltak neki, számtalan arany és ezüst ajándékot hozván neki magukkal. És valamennyien mint szövetségesek csatlakoztak hozzá. Elérte tehát Rómát, s a rómaiak elébe jöttek táncolva és dobolva, kezükben babérágakat tartva, Sándor felé integettek és világbíró királynak kiáltották ki. Bevonulva a városba, bement Jupiter Capitóliumába. Jupiter papja fogadta őt, és a vendégnek kijáró tiszteletben részesítette. Római tartózkodása alatt íme Laomedon is, aki kocsin érkezett hozzá ötvenezer harcossal, mint szövetséges csatlakozott Sándorhoz. Hozott magával ajándékokat aranyban, drágakövekben és gyöngyökben. Sándor fogadta őt, és szívélyesen megölelve így szólt hozzá: „Óh, kedvesem, légy a szövetségesem akkor is, amikor Dárius ellen harcolok.”

Amikor felkerekedett Rómából, nyugat felé tartott, s nem volt senki, aki ellenállt volna neki. És elébe jöttek Nyugat minden királyságából, ajándékokkal keresték a kegyét, és kérték, hogy ne lépje át határait. Sándor elfogadta az ajándékokat, és visszafordult, de otthagya nekik valamennyiük uralkodójául Laomedont, s elrendelte, hogy fizessenek neki tizenkét évig adót.

Ebből a szerény elbeszélésből a délszláv regényben színpompás leírás lesz sok érdekes részlettel:

Novaković 32: Vьnjegda že kь Rimu približi se Aleksen'drь, Rimljane že sь čьstiju velikoju srětoše jego. Běše že div'no i slav'no srětenie jego. Četiri tisušte ven'čan'nyhь vitezь na farižehь bělěhь srětoše jego i dvě tisušti děvicy na bělěhь farižehь, i krъzma crьvena i vezena sь zlatomь, i pročihь ljudi tisušta i četiri sta. Sii že v'si nošahu dafinovo vět'vyje vь rukahь sь zlatomь. I dvě tisušti popovь idol'skyhь, i nošahu svěšte velije vь

Jagić 244: I kada k Rimu približi se Aleksandar, Rimlane s slavom i s častju nega priše. Biše čudno slavno sritene negovo: dvanadeste tisuć venčanih vitezi na farižih sritoše u vincoh i na nih krzna čr(ve)na natkana zlatom, i inih ljudi četrnadeste tisući, vsi va oružeh dapinovih, hvoe noseće zlate. Popove idolski i rimski v rukah noseće sviće velike na sritene Aleksandru izidoše i protu nemu iznesoše krzno veliko i mnogocinno cara evr(e).

rukahъ, izydoše na srětenije i iznesoše jemu krъz'mo velikoga cara Solomona crъveno, ježe bě vъzель Navъhodonosorъ carъ, jegda plěni Jerosalimbъ. I iznesoše bljudъ samotvor'nyhъ tisuštu i dvě stě, ježe bě postavilъ Solomonъ carъ vъ hramě gospodni vъ svetaa svetyhъ, sъ kamenijemъ mnogocěn'nymъ, i věn'cъ Solomonovъ, vъ nemъ že běhu .3. kameni, imušte .12. děist'vii isceljenja; i iznesoše jemu stemu car'sku Sivilě carice, imušte děist'via mnogovl'sbb'naa; i pariža izvedoše pod kјepaz'momъ kor'kodilovembъ, osedlana sed'lomъ otъ kamena adaman'ta; i iznesoše jemu oružije Agamijeuša kralja, iže vъzeše v Troi Aleksan'drovo, Pariža, syna troiskoga kralja Prěmuša; iznesoše jemu kopije lifan'dinovo sъ biseromъ obnizano i kamenijemъ mnogocěn'nyimъ Ajak'sha Telemonića, i pročiuhъ kopi .10.; iznesoše jemu štítъ popetъ aspidovomъ kožomъ Tarkinia rim'skoga cara. Sie že slav'noe srětenije viděvъ Aleksen'drъ, radostъnъ bystъ želо i mnogo voiske svoje naredi, Makjedonjane že konъ sebe pojemъ, samъ že na čjud'nago Dućipala vъsědě, i věn'cъ postavi na glavu svoju Leopatre egup'tyske carice. 12. kamenъ imušta mnogocěn'nyihъ, konje že povod'nije i trub'nije glasi naredi po podobiju, na srětenije Rimljanomъ izyde.

Blizъ že byv'semъ imъ, vitezi i děvice rim'skyje sъ konъ sъsed'she pokloniše se Aleksen'dru i rekoše: mnoga lěta Aleksen'dru segai světa caru. I sije rekše odstupiše na stranu, i druži po nihъ prišъdъše, proslaviše jeho. I popove, prišъdъše sъ svěštami i kadil'nicami, pokadiše jeho vonjami različ'nimi, i proslaviše jeho vъ kupe veselešte se. Vъšъdъ že vъ gradъ Rimъ, privedoše jeho vъ hramъ Apolonovъ, jerei že Apolonovi srět'she pokadiše jeho, i pokloniše jemu zlato i livanъ izmir'nu, sia ubo carskaa darovania sūtъ, i iznesoše jemu pisanije, imušte sice: „Vъ petitisušt'noje lěto

iskoga Solomuna, ko biše plinil Nabukodonosor car persidski, kada prie Erusolim; i dvanadeste zdil samotvor-nih (od) dvanadeste kamikov mnogocinnihъ, ke postavi Solomun u sveta svetihъ, (i) vinac Solomunovъ, na nem bihu tri kamici, ki imihu dvanadeste vertudovъ u sebi, isceleni(a) kamici bihu. Iznesoše nemu stemu carice južaske Sivilě i stvari vlhovne imaše mnoge, i fariža bila izvedoše nemu pod epazmom korkodilovimъ, osedlan(a) sedlomъ od kamena adamanta; (i) iznesoše mu oružee, ko Adamenuš kralъ v Troi uzel biše (od) Aleksandra Pariža, sina krala troiskoga Priěmuša. (i) iznesoše nemu kopěe elefantovo z biseromъ i kaminemъ mnogocinnimъ Ačak'sha Telemonića i družihъ kopai desetъ, i stimъ družihъ sedamъ; (i) iznesoše mu ščitъ Tarkin(i)a cara rimskoga, kožomъ aspidovomъ popetъ. I ovo slavno sritene car Aleksandarъ vidivъ, mnogo vesel bi, i mnogo svoje voiske počteno naredi, Macedonane blizu sebe vze, sam na čudnoga kona bucifala usede, vinac na glavu svoju postavi Kleopatre ećipatske carice, dvanadeste kamika imijuće mnogocinnihъ. Kone povodne i trube glasovne po načinu naredi i na sritene Rimlanomъ idiše. I kada blizu biše, vitezi rimski i divoike na farižahъ pokloniše se Aleksandru, s koni sasedše (i) riše Aleksandru: mnoga lita velikomu Aleksandru caru, sinu Filipa cara, vsega svita gospodinu živiti e. I to rekše na stranu odstupiše i druži po nihъ pristupiše, i takoe rekoše i oni vsi s koni sasedoše i Aleksandra proslaviše. I popove pristupi(v)še sa svićami i kadilnicami, Aleksandra pokadiše vonami razlikimi (i) slaviše. I tako veseleće se zaedno u gradъ Rim ulizoše i dove-doše ga u crikavъ Apolonovu pokloniti se, i srite ga pop Apolonovъ i pokadi ga i prikaza mu zlato i livanъ i murro, ere ovo carske casti esu. Iznesoše mu pismo, govoreće tako: (u) tri [šest] tisućno (lito) ustati ima ednorogi ko-

vъstati imatъ ot Makjedonije jedinorogъ koz'lb, i poženetъ v'se par'duse zapad'nije i po tomъ kъ vъstoku ustrъmitъ se, ideže velikyi ov'nъ dvojerogyi, jemuže rozi do oblakъ. Segó jedinorogyi udaritъ rogomъ vъ srъdce, [ubietъ] i potresutъ se Midi i Finici i vъstoč'nyi vsi jezyci, i ostryje mъča per'skago pritupitъ."

Sije že pisanije Aleksen'drъ slyšavъ i suštilъ o njemъ tlykovanja vъprašaše. Filosoфъ že kъ njemu reče: velikyi caru Aleksen'dre, vъ dъnni jevreiskago cara, proroka Daniila slyšahomъ, jako vъ pisanihъ našihъ zapadnije care par'dusi naričetъ, ov'na že dvojeroga per'sko carstvo, [Midi že i Finici vъstočna velika naričetъ carstva], kozla že jedinoroga makjedon'sko carstvo naričetъ, jakože namъ mnitъ se byti, ponježe jave vse tvoritъ čjudnoje tvoje prišъstvie vъ Rimъ. I Aleksen'drъ že reče: jako promyslu božiju volja jest, tako da budetъ, sil'ni bo padoše, i nemoštni přepojasaše se siloju. I tu veseleštu se jemu sъ Rimljani i Makjedoniani, priidoše kъ njemu vsa carstva zapad'naa, i prinesoše jemu dari mnogocen'ni, [molešte se emu ne ratovati ihъ]. Aleksen'drъ o semъ umilivъ se, [daanъ i voisku 12. lětomъ daše jemu], Laomeduša svoga pris'noga i ljubimoga v Rime cara postavi, i v'semъ zapadnimъ caremъ.

zal i porene vse parduse zapadne, grde i ponosne. I paki ka istoku vrati se (i ubie) velikoga ovna dvorogoga, komu rozi od juga na siver dosežu, i nega ednim rogom v srce udriv um(o)ri ondi. I potresu se Midi i Pinici istočni i strašni velici žzici, i oštří meča persidskoga pritupi. I v Rim došad car svršen proslavi se, i to bude bilig došaštěa negova, ere pokloni mu se vas mir bez niedne rati.

I to pismo Aleksandar pročtav, ki š nim bihu elinski filozoфи nemu odgovoriše: veliki caru Aleksandre, o vidinju evreiskoga proroka Daniela čusmo, kako u pismu svoem reče: zapadni cari pardusi nazivajut se; ovan dvorogi persidsko nazivaet se carstvo; Midi i Pinici velika istočna nariču se carstva; kozla edinoroga macedoniisko naziva se carstvo, kako nam mni se biti, oštro buduě i kripko, ere očito se čini čudno tvoe u Rim přišastěe. I to čuv Aleksandar vesel bi i reče: kako promislu božju vola e, tako da bude: silnim silnii padoše a nemoćni dvigoše se silom. I tu on budući v Rimi, veseleći se zaedno s Rimlani i doidoše k nemu vsa carstva zapadna i dari nemu bezcinnе donesoše i molahu se nemu da ne bude ratan s nimi. I Aleksandar o tom smili se, danak od dvana-deste lit i voisku oružnu reče dati im; Laumedona nikoga bližnega svoga i vzljubljenoga i vernoga druga v Rimi (cara) postavi, i vsim zapadnim stranam i carem reče slišati.

Magyarul: 'Amikor pedig Sándor Rómához közeledett, a rómaiak nagy pompával és tisztességgel fogadták őt. Csodálatos és dicső volt az ő fogadtatása: négyezer (*r*: tizenkétezer) koszorús vitéz fehér lovon fogadta őt és kétezer szűz fehér lovon, arannyal hímzett bíborruhában, s ezernégyszáz más ember. Ezek mind a kezükben aranyos babérágakat vittek. Kijött a fogadására kétezer pogány pap, akik nagy gyertyákat vittek a kezükben, és kihozták neki a nagy Salamon császár palástját, amelyet Nabukodonozor perzsa császár zsákmányolt, amikor bevette Jeruzsálemet; és kihoztak tizenkét (*a*: ezerkétszáz) magától termett igen értékes drágakő-tálat, amelyeket Salamon a szentek szentjében helyezett el és Salamon koronáját, három kővel, melyeknek tizenkét

gyógyító erejük volt; és kihozták neki a déli Szibilla császárnő császári sztemmáját, amelynek igen varázsos hatása volt; kivezettek krokodilbőr takaró alatt egy paripát, amely gyémántköves nyereggel volt felnyergelve; és kihozták neki Agamemnon király fegyverét, amelyet Trójában Alexander-Paristól, Priamus király fiától vett el; kihozták neki Telamon fiának, Aiaxnak gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott elefántesont kopjáját, tíz más kopját és hét más sztemmát; és kihozták neki Tarquinius római császár áspisbőrrel bevont pajzsát. Amikor Sándor látta ezt a dicső fogadtatást, nagyon megörvendett, sok seregét rendben felállította, a macedonokat maga mellé vette, maga pedig felült csodálatos Bucifal lovára, fejére tette Kleopatra egyiptomi császárnő tizenkét drágakövel ékes koronáját, illő módon elrendezte a vezetékllovakat, és hangos trombitaszóval a rómaiak elé vonult.

Amikor egymáshoz közel értek, a vitézek és szüzek a lovakról leszállva meghajoltak Sándor előtt és így szóltak: „Sok évig éljen a nagy Sándor császár, Fülöp császár fia, az egész világ ura.” És ezt elmondván félreálltak, a helyükre mások léptek, ugyanezt mondták, ezek is mind lóról szálltak és Sándort dicsőítették. Odaléptek a papok gyertyákkal és füstölőkkel, Sándort különféle illatokkal megfüstölték és dicsőítették. S így örvendezve együtt vonultak be Rómába, ott bevezették Apolló templomába, hogy ott tisztelegjen; Apolló papja fogadta és megfüstölte őt, s aranyat tömjént és mirhát ajándékozott neki, mert ezek a császárhoz illő ajándékok. Kihoztak neki egy írást, amely így szólt: „Az ötezredik évben Macedóniából felkél az egyszarvú bak, és elúzi a gögös és büszke nyugati párducokat, majd keletre fordul, ahol a nagy kétszarvú kos van, amelynek szarvai a fellegekig s déltől északig érnek. Ezt az egy szarvával szíven dőfi és ott megöli. Megrendülnek a médek és föníciaiak s a félelmetes nagy keleti népek, s a perzsa kard éle megtompul. Rómába jöven tökéletes császárként dicsőítik, s érkezésének az lesz a jele, hogy az egész világ harc nélkül hódol meg neki.”

Amikor Sándor ezt az írást elolvasta, s a vele levőktől a magyarázatát kérdezte, egy hellén filozófus így válaszolt: „Nagy Sándor császár, a zsidó prófétának, Dánielnek látomásából hallottuk, hogy írásában így szól: párducoknak a nyugati császárok neveztetnek; kétszarvú kosnak a perzsa császárság neveztetik; a médeket és föníciaiakat nevezik a nagy keleti császárságoknak; egyszarvú baknak a macedon császárságot nevezik, mint ahogy nekünk elég élesnek és erősnek látszik, mert ezt a te csodálatos római bevonulásod nyilván bizonyítja.” Ezt hallván Sándor megörvendett és így szólt: „Ahogy az isteni gondviselés akarja, úgy legyen; az erősek elbuktak és a gyengék erővel övezték fel magukat.” És Rómában tartózkodván s a rómaiakkal és macedonokkal együtt vigadozván, eljöttek hozzá mind a nyugati birodalmak, értékes ajándékokat hoztak neki, és kérték, hogy ne háborúskodjék ellenük. Sándor ezen megindult, tizenkét évre szóló adót és fegyveres sereget követelt tőlük s egy bizonyos Laumedont (a: Laomedušt), rokonát s kedvelt és hű barátját

Rómában megtette császárnak, s megparancsolta az összes nyugati országoknak és császároknak, hogy engedelmeskedjenek neki.'

A görög és szerb-horvát szövegek között az eltérés nemcsak a részletekben mutatkozik, hanem abban is, hogy a nyugati hatalmasságokra vonatkozó részt a görög szöveg akkor mondja el, amikor Sándor már elhagyta Rómát és nyugat felé vonult: *ᾠρμησε κατὰ δυσμῶν*.

Különben az egész ünnepélyes bevonulás magva ősrégi forrásból, Josephus Flavius (i. sz. I. század) leírásából származik. Már nála is megtalálhatók ezek a részletek: a Jeruzsálem felé közeledő Sándor elé a zsidó főpap vezetésével kivonul a papság és a polgári lakosság; ünnepélyesen bevezetik a városba; a templomban Istennek áldozatot mutat be; megmutatják neki Dániel könyvét, amelyben az áll, hogy egy görög meg fogja törni a perzsa uralmat; Sándor ezt a jövődölést magára veszi.³⁴ Ezek a részletek a Sándor-regényben aztán további mozzanatokkal gyarapodtak, s a különböző nevezetes városokba (Róma, Trója, Babilon) történő bevonulások leírásában egyes elemeik ismétlődtek.

Hogy a szerb-horvát szövegekben olvasható római bevonulás részleteiből mi minden lehetett meg már a közvetlen görög forrásban, azt nem tudjuk megállapítani. Az azonban bizonyos, hogy e részletek között ismét számos olyat találunk, amelyek a ma ismert szövegekben sehol másutt nem fordulnak elő, s amelyek feltűnően emlékeztetnek Nagy Lajos 1349-i római bevonulására, ahogy azt Kükküllei és János minorita leírják:

Kükküllei: En tribunus (=Cola di Rienzi) cum Romanis per quatuor milliaria gallicana, circa centum personas ex potioribus, vestibus seu pannis purpureis ad hoc specialiter sub uniformitate aptatis solemniter induti, cum trumbetis et diuersi generis musicarum instrumentis regi obuiam venientes honorifice susceperunt et ad urbem Romanam, cuius platee pannis pulcre strate et decorate fuerant, introduxerunt, et in dominum Romanorum susceperunt. Quod tamen rex acceptare recusavit. Et in palacio domini pape collocauerunt. Singulis diebus tribunus cum potioribus romanis ipsum visitabant, et reuerenciam exhibebant, ad domos eorum et ad convivia cum magno gaudio inuitantes. Rex autem cottidie in basilica sancti

Joann. min.: Sic igitur rex cepit ire versus Romam, et venit in eam octauis beate Virginis, et ibidem receptus est cum honore. Venerunt enim principes Romani ante ipsum usque duas leucas clamantes: Viua rex de Hungaria viua viua! Intrans autem ciuitatem tota ciuitas conduxit eum usque ad gradus ecclesie beati Petri apostoli, ubi receperunt eum processionaliter cum omnibus reliquiis magno cum honore; et intrans ecclesiam transiuit per omnia altaria flectendo genua. Quali autem honore et reuerencia, et qualiter permissus fuerit omni die visitare Wronicam, et quanta donaria ecclesys omnibus et claustris tribuerit superius intueri poterit qui vult. (Fontes domestici. Scriptores III, 160.)

³⁴ Antiquitates Judaicae. Lib. 11, § 329—39. Flavii Josephi Opera omnia. Rec. S. M. Naber. Vol. 3. p. 60—2.

Petri principis apostolorum missam audiebat, et singulis diebus sudarium vultus domini ostendebant ad magnam consolacionem peregrinorum, et multitudinis gencium confluencium.

Pluribusque diebus cum deuocione sic deductus rex, autoritate domini pape absolutus, super altare sancti Petri quatuor milia florenorum offerri fecit et presentari. (Fontes domestici. Scriptores III, 178.)

A regény és a krónikák előadása terjedelemben meglehetősen különbözik egymástól. A regény a részleteket kiszínezi, az ereklyék felsorolásával és a jövődőlés beiktatásával olyan mozzanatokkal bővül, amelyek a krónikákban természetszerűen nem szerepelhettek. De miután a két krónikaszöveg egymást számos esetben kiegészíti, sok részlet itt is megőrződött, s ezekben lehetetlen-ség észre nem venni az azonosságot a regény egyes mozzanataival. Ilyenek:

1. A fogadásra kivonulók ruhája

i na nih *krzna črvena* natkana zlatom *vestibus* seu *pannis purpureis* ... in-
duti

2. A római császári méltóság

I v Rim došad car svršen proslavi se. et ad urbem Romanam ... introduce-
runt, et in dominum Romanorum sus-
ceperunt.

3. Vigadozás a rómaiakkal

I tu on budući v Rimi, *veseleći se za-* Singulis diebus tribunus *cum* potiori-
edno s Rimlani ... bus *romanis* ipsum visitabant ... ad
domos eorum et ad convivia *cum*
magno gaudio inuitantes.

18. A 13—17. pontokban elemzett regényrészletek olyan hasonlóságokat mutatnak a krónikáinkban leírt történeti események egyes mozzanataival, hogy ezeket nem lehet véletlen találkozásoknak tekinteni. Felmerülhetne ugyan az a gyanú, hogy ezeket az elemeket a krónikaírók vették át a Sándor-regényből. De ez eleve valószínűtlen. Ezek a mozzanatok ugyanis csakis a szerb-horvát típusú Sándor-regényekben szerepelnek, s így nemigen képzelhető el, hogy a krónikaírók egy Sándor-regényből ilyen sok esetben éppen azokat az elemeket szemezgették volna ki, amelyek sehol másutt nem fordulnak elő. De ha ezt megengednők is, az *Atlamiš* név említését és a kunok gyakori szerepeltetését akkor is csak magyar forrásra lehet visszavezetni. Így a számos egyező részletnek is csak egy valószínű magyarázata lehet: ezeket olyan egyén dolgozta bele a regénybe, aki jól ismerte ezeket a magyar eseményeket, s a bedolgozás-

nak meghatározott célja volt, ti. az uralkodó személyét közelebb akarta hozni a nagy ókori ideálhoz. Ez pedig egyebütt, mint a magyar királyi udvarban, nemigen történhetett. A jelzett események időben eléggé körülhatároltak, Róbert Károly uralkodásának végére és Nagy Lajos uralkodásának első évtizedére esnek, s az 1350. évnél tovább nem terjednek. Az átdolgozó nyilván olyan eseményekből merített, amelyek akkor még frissen éltek az emlékezetben, s a célzás az olvasó számára is érthető volt, tehát az átdolgozás időpontját sem lehet igen későbbre tenni. A legvalószínűbb feltevés tehát az, hogy a Sándor-regénynek ezt a délszláv típusát a fiatal Nagy Lajos udvarában, 1350 táján alakították ki. Az átdolgozó talán egy udvari klerikus lehetett. Az sem lehetetlen, hogy maga a krónikaíró Apród János, kükkülei esperes volt, erre azonban egyelőre semmiféle bizonyítékunk nincs.

Ilyen munka a maga korában nagy jelentőségű, s egyrészt magának a regénynek nagy népszerűségét, másrészt az udvari irodalmi élet bizonyos fejlettségét feltételezi. A regény Nagy Lajos korának udvari irodalmában jelen volt. Amint a fentebbi összehasonlításokból kitűnik, a krónikák írói mintának tekintették, egyes események leírásában, egész fejezetek megformálásában ez lebegett szemük előtt. Közben azonban maga a regény is átalakult. Magába szívtá éppen azoknak a történeti eseményeknek egyes mozzanatait, amelyeknek irodalmi rögzítéséhez mintául szolgált.

VIII. A magyar szöveg kérdése

19. A kérdés mármost az, hogy az ilyen módon kialakított regény, amelyből a délszláv változatok származtak, milyen nyelvű volt, latin-e vagy magyar. Véleményem szerint csak magyar nyelvű lehetett. Erre a feltevésre több körülmény kényszerít. Először is kétségtelen az, hogy az udvari körökben, amelyek számára ez az olvasmány készült, nem mindenki tudhatott latinul, s főleg a nők nem. Ez pedig az ő szórakoztatásukat is célozta. De ezen általános megfontoláson túlmenően a szerb-horvát szövegek filológiai elemzése is egy magyar nyelvű forrás feltevésére kényszerít. A pontosan kielemezhető két réteg, a nem *š*-ező görög és az *š*-ező latin Magyarországon, az *š*-ező latin kiejtés hazájában csakis magyar szövegben őrződhetett meg egymás mellett. Latin szöveg elmosta volna a középgörög kiejtés nyomait a tulajdonnevekben és közszavakban, amint erre fentebb már rámutattam, amikor azt bizonyítottam, hogy a szerb-horvát fordítás nem származhatott latin eredetiből. De ezenkívül is a szerb-horvát szövegek részint a tulajdonnevek hangalakjában, részint egyes félreértésekben olyan nyomokat őriznek, amelyek magyar nyelvű közvetítőszöveg mellett bizonyítanak.

20. A tulajdonnevek közül Nagy Sándor egyik vezérének, Ptolemaiosnak neve döntő jelentőségű. Ez az egész regényen keresztül minden szövegváltozat-

ban következetesen *Potolomej* alakban szerepel. Hogy Jagić kiadásában mégis mindig *Ptolomej* áll, ez csak a kiadó „javítása”. Az *r* szöveg eredetijében *Potolemei* volt, ahogy ezt maga Jagić is megemlíti (290. l. 5. sz. jegyzetben). Ez az alakváltozat sem a görögben, sem a latinban és semmiféle szláv nyelvben sem keletkezhetett.³⁵ Más délszláv szövegekben többször is előfordul e név, de mindig csak *Ptolomej*, *Ptolmej*, *Ptolomeo* s a belőle képzett városnév *Ptolemaida*, *Ptolema*d (HASZ) alakban. A *Potolemei* alak csak a Sándor-regényben fordul elő, s a legtermészetesebb magyarázata az, hogy a szókezdő hangtorlódás a magyarban oldódott fel, ahogy ez jövevényszavakban és idegenből átvett nevekben történni szokott.

Hasonlóképpen magyar közvetítésre utal a már tárgyalt *Ekserksen* név is, amelyben a szókezdő *e*-t szintén mint a magánhangzótorlódás magyar feloldását lehet legkönnyebben megmagyarázni.

21. A tulajdonnevek egy külön csoportját alkotják azok, amelyeken magyar esetvégződés maradt meg a szláv szövegekben, így az a néhány csillagnév, amely Sándor ifjúkori tanulásával kapcsolatban szerepel szövegeinkben. A fiatal Sándor Nektenab egyiptomi varázslótól tanulta meg a „tizenkét égi állat”, vagyis a Zodiacus ismeretét, s a Nap, a Hold és a planéták járását. A nevek felsorolása a különböző szövegekben igen romlott alakban történik, az *a* és *r* változat teljesen értelmetlen, kevesebb a romlás az *m*, *S* és *b* változatban:

m (N 12,3): „sl̃nca že i lunu, zavestb i akin'tistb, kronostb, aristb afroaitb, er'mistb, ira”

S (14v): „sl̃nca že i luny izṽzdb, iakintostb, kronostb, aristb, afrovitb, ermistb, ira”

b (J 228,14): „i zavestb iakinthistb, kronostb, dristb (!), afrovisb, ermistb, ira”

A Holdon és Napon kívül felsorolt nevek a következő görög nevekkal azonosíthatók: Ζεύς (Jupiter), Ὑάκινθος(?), Κρόνος (Saturnus), Ἄρης (Mars), Ἀφροδίτη (Venus), Ἑρμῆς (Mercurius), Ἥρα (Juno). Ezek közül öt, ti. Zeus, Kronos, Ares, Aphrodite és Hermes már az ókorban használatos csillagnevek. Hera neve úgy kerülhetett ide, hogy Aphrodite mellett ezt a nevet is használták ugyanarra a csillagra, a Hyakinthos név bizonytalan.³⁶ A szláv szövegek részben romlott névalakjaiban feltűnő a többször fellépő *-t* végződés: *zavestb*, *iakintostb*, *kronostb*, *aristb*. Ezt aligha lehet másképpen magyarázni, mint a magyar *-t* tárgyrag otffelejtsét a fordító számára ismeretlen szavak végén. Mondatszerkezet szempontjából az *m* változat magyarázza meg ezt az eljárást, ez ugyanis a *sl̃nca* genitivus után átvált accusativusra: *i lunu*’ és a holdat’, s az eredeti nyilván accusativusban folytatta a nevek felsorolását: *Zevst*, *Hya-*

³⁵ Nincs igaza VASMERNEK (Griechische Lehnwörter 31), amikor a *Potolemei* (helyesen *Potolomej*) alak keletkezését úgy magyarázza, hogy ez a szerb-horvát kiejtés számára kényelmetlen Ἱπτολεμαῖος alak feloldása. A szerb-horvátban van *pt*-kezdetű szó, pl. *plica*; ebből nyelvjárásban lehet *ptica* vagy *tica*, de **potica* vagy **pūica* alak elképzelhetetlen.

³⁶ VESZELOVSKIJ (151) e szót nem Hyakinthos-szal azonosítja, hanem Zeus jelzőjével (ὁ δὲ λεγόμενος Ζεὺς ἁέριος Ps.-Kall. I, 4. Müller 5).

kintost, Kronost. Arist stb., s ilyen alakok kerültek át a szerbbe.³⁷ Különös az, hogy nem mindegyik szerb-horvát változat őrizte meg egyformán ezeket a végződéseket. Legtöbbet az *S* változat, de még a legromlottabb változatokban is egy-kettő szerepel. Ez valószínűleg csak annyit jelent, hogy a későbbi másolók rontásai lassanként elmosták ezeket a régi nyomokat.

22. Tartalmaznak a szerb-horvát szövegek számos nyilvánvaló félreértést is, amelyeket csak magyar közvetítőszöveg feltételezésével lehet megfejteni. Ezek sokféleképpen keletkezhetnek: a fordító szószerkezeteket helytelenül értelmezett, magyar szavakat hibásan olvasott, többjelentésű szónak helytelen értelmét adta vissza, görög tulajdonneveket hasonló alakú magyar szavakkal tévesztett össze. Ilyen esetekben nem ad mindig minden kézirat azonos szöveget. De ebből még nem lehet arra következtetni, hogy több egymástól független fordítás is keletkezett, mert a későbbi szerb-horvát másolók, ill. átdolgozók számos helyen a nyilvánvaló értelmetlenségeket kijavították, másutt pedig a jó szövegen rontottak.

23. Magyar szerkezet helytelen értelmezése a következő két példában tételezhető fel.

1. Amikor Sándor meglátogatja Tróját, a vele levő két filozófus felajánlja, hogy halála után tetteit méltóbban örökíti meg, mint Homérosz a frig és görög vitézekét. Erre Sándor így válaszol: „bolše mi jestbъ vъ Omirověhъ pisaniihъ carъ konjuhu zvati se, neželi otъ vašihъ pisanii *jedinoi zeml'i carъ* zvati se” (aN 41, hasonlóképpen S 47r-v) 'jobb lenne nekem Homérosz írásai-ban a császár lovászának neveztetnem, mint a ti írástokban *egyetlen föld császárának*.' Ezzel szemben az *r* szöveg: „bole bi mi bilo od Omirovihъ pisam carev nazvati se konjuh, nego od vašihъ pisani danas nazvati se *vsoi zemli carъ*” (rJ 251) '... az *egész föld* császárának neveztetnem.' A helyes, de már nyilvánvalóan javított értelmet az utóbbi szöveg adja, az előbbiben viszont egy olyan félreértés van, amilyenekkel már a Trója-regényben is találkoztunk, ti. a fordító össze nem tartozó szavakat kapcsol egymáshoz. A magyar szöveg ilyen lehetett: „mint *egy(edül) föld* császárának neveztetnem”, s így az egy-más mellett álló *egy* és *föld* váltak a fordításban helytelenül *jedinoi zemli* szerkezeté. A félreértés csak oly nyelvből magyarázható, amely sem a nyelvtani nemet, sem a jelző és jelzett szó egyeztetését nem ismeri.

2. Amikor Sándor a haldokló Darius jelenlétében feleségül veszi Roxanet, maga mellé ülteti őt a trónra, leveszi saját fejéről a koronát és Roxane fejére teszi, majd „i prstenъ sъ ruki svoei sьnъmъ, na ruku ei postavi” (mN 74) 'a gyűrűt is levonva *saját* kezéről az ő kezére húzta'. Ezzel szemben az *r* szöveg: „i prstenъ z ruke nee vzamъ na svoju ruku postavi” 'és a gyűrűt *az ő* kezéről

³⁷ Hogy ilyen magyar tárgycset könnyen átkerülhet szláv fordításba, arra példa a horvát Vramec krónikája (1578), ahol az 1552. évnél a törökök által elfoglalt várak között *Dregelt* szerepel, ami nyilván a *Drégely* név magyar tárgycsete: „Turezi po boiu grady *Dregelt*, Giermar (!), Szechen, i okolni osztale gradi, kastele i imenia zauiesse.” (MonSlavMerid. 31:59.)

levonva a *saját* kezére húzta'. A helyes itt az előbbi szöveg. Az *r* szöveg csak olyan nyelvből való fordítással magyarázható, amely a birtokost a neme szerint nem különbözteti meg. A görögben az *αὐτοῦ* vagy *αὐτῆς* genitívus nem hagyott volna kétséget afelől, hogy kinek a kezéről került le a gyűrű és kiére húzták föl.

24. Magyar szó helytelen értelmének kiválasztásáról tanúskodik az alábbi eset:

A csatában legyőzött Porus indiai császár futás közben a saját sorsán kesereg: „kako makjedoniiskyi *sztb* Darievu silu u pobědi, i u kosme moje jako čičkь uvi se” (aN 103), hasonlóképpen de értelmesebben az *f* szöveg: „makedonsky *sztb* darievu silu pobedivъ u kosmy moi jakože čičkь uvi se” (Starine 5 : 26) 'mert a macedon *lép* legyőzvén Darius erejét, az én üstökömbe úgy bele- ragadt, mint a bojtörján'. Az *r* szöveg is (J 293) „Macedonski *sat*”-ot hoz. A félreértés itt abban van, hogy a szerb-horvát *sat* (< *sztb*) valóban megfelel a magyar *lép*-nek, de ez nem a madárfogó, a 'Vogelleim, Leimrute', ami bele- ragadhat a hajba, hanem a méhek lépe 'Bienenwabe', ami ebbe a képbe sehogy sem illik bele.

25. Magyar szó hibás olvasásából ugyancsak félreértés származhat. Ilyenek:

1. Darius a fiatal Sándorhoz intézett második levelében hivatkozik az elsőre. Mellőzve az *a* kéziratot, amely itt egészen más értelmet ad, a legjobb kéziratok így szólnak: „ne takova pomišlae tebe umъna biti *prěobidehъ* tebe vъ prvvoi moei epistolie” (mJ 237,9), „ne takova pomišlaju tebe umna biti *prěobideh* tebe v prvvom moimъ poslanimъ” (S 27r), „*preobiděhъ* tebe vъ prvvoi moei epistolii” (fN 24,5) 'nem gondolván, hogy ilyen okos vagy, *megsértettelek* téged első levelemben'. Ezzel szemben az *r* szöveg: „Ne pomislih tebe toliko mudra biti, *poznah* te u prvoi knizi moei” (rJ 237) 'nem gondoltam, hogy eny- nyire bölcs vagy, első levelemben *megismertelek* téged'. Az *r* szöveg helytelen értelme nyilvánvaló, de nem lehet szerb-horvát szövegromlás eredménye, mert a *prěobiděti* 'megsérteni' és *poznati* 'megismerni' ige mind alak, mind értelem szempontjából nagyon különbözik egymástól. Itt inkább arra kell gondolni, hogy a magyar szöveg *meg(e) sértélek* szavát a fordító *meg esmertelek* alaknak olvasta, s ezt adta vissza *poznah* igével, amit esetleg későbbi átdolgozók ki- javíthattak.

2. Sándor a keleti hadjárata során többek között hatkezü és hatlábú emberekkel is találkozott, akik közül sokat megölt, sokat pedig elevenen el- fogott. De mivel nem ismerte szokásaikat, nem tudta, hogy mit esznek, így mind éhen haltak. A helyes értelmet az *f* szöveg adja: „obyčai imъ ne znae i ne věděše čto jadotъ, tem že i promrěše *vъsi otъ glada*” (Starine 5 : 25) 'nem ismer- vén szokásaikat, nem is tudták, hogy mit esznek, ezért *mind* meghaltak az *éhségtől*'. A többi szövegek ezzel szemben mást mondanak: „Nъ običaja imъ ne znajahu čto jadotъ, i ovi ot neured'be pomrěše” (aN 80) '... és ezek *rendet-*

lenségtől meghaltak, hasonlóképpen *r* is: „*i vsi od neuredbe pomriše*” (J 279). Itt nyilván az első szöveg értelme a helyes. A másik két szöveggel kapcsolatban nem valószínű, hogy az eredeti valami „*rendellen életmód*”-ra célozhatott volna. Itt inkább egy magyar kifejezés helytelen olvasása lehetett a hiba forrása. A feltételezhető magyar szöveg valószínűleg így hangzott: *... *ezenek mend étlenségtől meghaltak*. S a **mend étlenségtől* szavakat a fordító **rendetlenségtől*-nek olvasta, s ebből lett az *ot neuredbe* kifejezés, ezt pedig mint ide nem illőt az egyik értelmes átdolgozó kijavította.

3. Különös félreértés van azon a helyen, ahol az Egyiptomot szorongató Sándornak az egyiptomiak ezt kiáltják: „*c(a)ru Aleks(a)ndre, c(a)ra našego Nektana(!) sine; vb utro bu (helyesen: bo) ot nas otyšly jesi i paky kb namь mladь prišly jesi*” (S 64r). Szó szerinti értelme: 'Sándor császár, császárunknak, Nektenabnak fia! *reggel* mentél eltőlünk, és mint *fiatal* tértél vissza hozzánk.' Ez célzás a regénynek arra a helyére, amikor az ellenségei elől menekülő Nektenab titokban elhagyja Egyiptomot, és egy írást hagy hátra: „*Mint öreg távoztam, és harminc év múlva fiatalon fogok visszatérni*” (J 223). Hogy az idézett szövegbe a *vb utro* 'reggel' kifejezés értelmileg sehogy sem illik bele, az világos, s nem is igen lehet egyéb, mint fordítói félreértés. A magyar szöveg *ereg* (öreg), esetleg *eregeul* (öregül, öregként) szavát a fordító összetévesztette a *reg*, *reguel* (reggel) szóval, s így lett a különleges *vb utro* 'reggel' félreértés. Ezt aztán a másolók javíttatták. Volt, aki a további szövegösszefüggésből a helyes *star* 'öreg' melléknevet írta be (mN 52,5), viszont volt, aki *včera* 'tegnap' javítással próbált értelmet adni a mondatnak (aN 52).

4. Regényünk egyik jellemző sajátja, hogy lépten-nyomon böles mondások fordulnak elő benne. Ezeket a legkülönbözőbb alkalmakkor vagy maga Sándor, Darius, ill. Porus mondja, vagy a környezetükben éppen jelen lévő böles egyén. Ilyenek pl.: „*Jaj annak az országnak, amelyet sokan kormányoznak*”, vagy „*A lehajtott fejet a kard sem vágja le*” s hasonlók. Egy ilyen böles mondást alkalmaz Dárius egyik embere, amikor a magát istennek képzelő, de Sándortól legyőzött perzsa király a szerencse forgandóságára panaszkodik: „*velikym korabomb velikaa padenia sutl*” (aN 59, hasonlóan rJ 264 és S 73v) 'Nagy hajóknak, nagy az esésük'. Teljesen érthetetlen, hogy milyen módon kerül a *hajó* kapcsolatba a nagyratörő, majd lebukó uralkodóval. Véleményem szerint itt egy régi magyar mondás félreértéséről van szó. Decsi János adagiui (NySz) között szerepel egy, amely a Syracuseából elűzött és Korinthusban szerény körülmények között tengődő ifjabb Dionysios tyrannus példájával szemlélteti a bukott uralkodó sorsát: „*Az ki nagyot hág, nagyot esik*” (*Αυρόσιος ἐν Κορίνθῳ*, Dionysios Corinthi). Úgy látszik, ennek a régi mondásnak egy változata állhatott a magyar szövegben ilyenféle fogalmazásban: „*Az nagy hágóknak nagy az ő esésük*”. Itt a *hágóknak* szót talán már valamelyik magyar másoló ronthatta *hajóknak* alakra, s így került a szerb-horvát fordításokba a *korabomb*.

26. Görög tulajdonnév félreértése rejlik a következő helyeken.

1. A Róma előtt álló Sándornak többek között kihozzák megmutatni Szibilla császárnő (!) koronáját. „i iznesošē emu stemu c(a)r(i)ce *juške sivile* dēštva vľbhovna imejušti mnogaa” (*m* 40r, a zágrábi kéziratból idézem) ’és kihozták neki a *déli Szibilla* császárnő stemmáját, amelynek sok varázsos hatása volt’. Hasonlóképpen *južaske Sivile* (*rJ* 244), ill. romlott *užarbske* (*gJ* 244,7) alakokat hoznak más kéziratok is, ezzel szemben az *a* és *S* a *juške*, ill. *južaske* jelzőt nem hozzák. A *juški*, *južaski* (< *južbskō*) melléknév a *jugō* ’dél’ főnévből származik, jelentése ’déli’. Helyette a szerb-horvátban ma *južni* használatos. Hogy miért éppen ez lett Szibilla jelzője, azt legvalószínűbben egy félreértéssel lehet megmagyarázni. Szibillákat az ókorban sok helyen ismertek, s egyik leghíresebb jóshely a görög Delphi (*Δελφοί*) volt. Mármost ezt a nevet a szláv fordító vagy talán már egy magyar másoló *delfi* helyett *déli*-nek olvasta, és így lett a *juška Sivila*. Hogy ilyen félreértés feltételezhető, az abból is látszik, hogy szövegeinkben e helynév másutt Apolló nevével kapcsolatban igen romlott alakban fordul elő (*delbfilbskoga* gen. és *dedelski*, vö. az alábbi idézetekkel). Ez ugyanis arra enged következtetni, hogy ezt a nevet a másolók, ill. fordítók máshonnan nem ismerték, s éppen ezért könnyen félreérthették.

2. Nagy Sándor trójai látogatása alkalmával regényünk többek között elmondja, hogyan ölték meg Achillest, amikor a trójai várba ment, hogy Polixenát eljegyezze magának. „i tu ubiše bratě ne Pariž i Divuš s vľhavstvom u erikvi Apolona *Pebuša*” (*rJ* 249) ’és itt csellel megölték őt (Polixena) testvérei, Pariž és Divuš *Pebuš* Apolló templomában’ (*rJ* 249). Részben eltérő szöveget adnak az *m* és *S* kéziratok: „i tu ubiše bratia ee sľ lukavstvomъ na veri vľ hrame Apolona *trbnoga* delbfilbskoga, ubi že ego Aleksandrъ i Divušъ” (*mN* 39,7) ’és itt ravaszsággal hiten megölték őt (Poliksena) testvérei a delfi *tüskés* Apolló templomában, megölte pedig őt Aleksandrъ és Divušъ’. Romlottabb az *S* (45r) szöveg, de Apolló furcsa jelzője itt is szerepel: „... ubi že ego Apolono *trbnoga* dedelski i Aleksandrъ i Dejušъ”. Mivel az Apolló alakja körül kialakult kultuszban és mítoszokban semmi nyoma annak, hogy valaha is *tüskés* vagy *tövises* jelzője lett volna, ismét arra kell gondolnunk, hogy itt a *Φοῖβος* ~ *Phoebus* nevet, amely *Pebuš* alakban szerepel az *r* szövegben, egy másoló vagy fordító a magyar *tövis* (régén *tevis*, *tivis*) szónak valamilyen régies helyesírású alakjával, mint pl. *thewys* (vö. OklSz) tévesztette össze.

27. A félreértéseken kívül vannak olyan kifejezések, amelyek sajátos magyar bélyeget viselnek magukon. Ezek közül egyesek e regényünkön kívül csak a Trója-regény szerb és horvát szövegeiben fordulnak elő, erről pedig bebizonyítottnak tekinthető, hogy magyarból fordították.^{37a} Másokat viszont egyáltalán nem lehet kimutatni a régi szerb-horvátból. Ilyen kifejezések:

^{37a} HADROVICS LÁSZLÓ: Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. Az MTA I. Oszt. Közleményei 5 (1954) 79—181.

proštenje prijeti, ill. *prošćenje uzeti* 'búcsút venni': „i *proštenije* oty njego *prijem'se*” (aN 71), „i od nega *prošćene* uzeše” (rJ 273); „Oni že oty Aleksen'dra *proštenije prijem'se*” (aN 92), „Oni od Aleksandra *prošćene uzevše*” (rJ 287). Ugyanígy a Trója-regényben is több helyen.

na sreću vrći (*vrići*) 'szerencsére vetni': „na *sreću* sebe *vręęę*, ili umreti ili oživeti pomiš'ljaje” (aN 121), „beše na *sreću vrgal* ili umreti ili oživiti” (cJ 308). Ugyanígy a Trója-regényben is.

svět tvoriti, ill. *věće učiniti* 'tanácsot tenni'. Így pl. amikor az athéniek értesültek Sándor közeledéséről, „tanácsot tettek”, hogy nem adják át neki a várost „slyšav'se že Aleksen'drovo přišęst'vie kę sebě, *svvětę tvorahu* ne dati jemu grad” (aN 26), „sliša(v)še Aleksandrovo došaste na nih, *více učiniše* . . .” (rJ 239); Dárius főemberei maguk között „tanácsot tettek”: „*svvětę že stvoriše* vlastele meždu soboju” (S 66v, hasonlóan aN 54), „i *více učini* Darii s voisku svoju” (rJ 260).

28. Végül meg kell említenünk néhány magyarból átvett szót, amelyek a szerb-horvát régiségben máshol vagy egyáltalán nem, vagy ilyen alakban nem fordulnak elő, csak regényünkben és a Trója-regényben. Ilyenek: *fariž*, *helm* (*hejm*), *kučma*.

A *fariž*, ill. magy. *faris* szóról másutt kimutattam (MNy 51 : 342), hogy nemcsak a magyarországi latinban, hanem a magyarban is megvolt a közép-korban. Ez a szó a szerb-horvát Trója-regény és Sándor-regény szövegeiben egyaránt igen gyakran előfordul, más szerb-horvát forrásban viszont ilyen alakban ki nem mutatható. A XV. és XVI. század fordulóján a spalatoi Marulić *fariz* alakot említ (HASZ), viszont az egész szerb-horvát nyelvtörténetben semmi más adat nincs erre az alakra sem. Nagyon is kézenfekvő tehát, hogy a Sándor-regény szövegeiben is éppen azért fordul elő olyan gyakran, mert a fordító szóhasználatát a magyar eredeti befolyásolta.

Hasonló a helyzet a *helm* (szerb-horv. *helmbę*, *helam*, *hejam*) szóval is. Ez meg a szerb-horvátban a Trója-regény és Sándor-regény szövegein kívül sehol másutt nem fordul elő. Itt viszont gyakran szerepel: „na *hel'měę* že rozi vasiliska sę aspidovemi kriluti” (aN 21), „i na *helmeę* že vasil(is)kovi rozi” (S 24r), „na *heimih* vasiliskove roge . . .” (rJ 234); *helmbę* Aleksen'drovę na kopii iznesę” (aN 22), „*heam* Aleksandrov na kopju . . . iznese” (rJ 235); „gde vidite pozlaćene *hel'mę*” (aN 54; hasonlóan S 66r), „gdi vidiš pozlaćene *heime*” (rJ 260); „i *hel'mę* na glavu vęz'mę” (aN 56), „i *helmbę* svoi na glavu svoju *vbzloži*” (S 68v), „i *heęm* na glavu svoju postavi” (rJ 261). Hogy ez a szó mennyire nem volt meggyökeresedve a szerb-horvátban, s használata mennyire csak az irodalmi mintától függött, azt mutatja Derecskay eljárása, aki következősen *šęšak*-kal helyettesíti, így pl. „oklope y *sysake* reche nachynyty” (21v), „*sysak*: Samsonou” (32v), „y *sysak* na glauu poztai” (34v, hasonlóan még 36r-v).

A *kučma* ugyancsak sehol másutt a szerb-horvátban elő nem fordul, csak az említett két regényben. A Sándor-regényben három helyen említődik:

„An'tiohъ же Kan'davlia darovati povele krъzmomъ makjedon'skymъ mnogo-cen'nymъ i *kuč'momъ* per'sid'skomъ . . .” (aN 115, hasonlóképpen S 147v); „i *kučmu* carsku z-biseromъ i sъ zlatomъ” (aN 134), „i *kučmu* kumansku c(a)rsku’ (S 172v), ehelyett az *r* szövegen (J 319) *bakita* áll, aminek jelentése 'bot, jogar'; „na glavě že jeho persid'skaa *kučma* sъ stratokamilovemъ perijemъ, na *kučme* včnъsъ Kleter've, amastron'ske carice” (aN 139, hasonlóan S 178v), „na glavi negovi persidska *kučma* s kačkamilovim periem, na *kučmi* vinac Talistride amazonske carice” (rJ 322). Ezek a szavak egyúttal azt is bizonyítják, hogy a Trója-regény és Sándor-regény szerb-horvát szövegei azonos kulturális környezetben keletkeztek.

Mindezek a felsorakoztatott érvek tehát eléggé bizonyítják, hogy a görög eredeti és a szerb-horvát szövegek között magyar közvetítőszövegnek kellett lennie.

29. A feltételezett magyar szöveggel kapcsolatban még néhány kérdést érintenünk kell.

Az eddigiekből kiderült, hogy Nagy Lajos korában már egy kész magyar szöveget interpoláltak. De milyen korból származott ez? Tekintve, hogy eddigi egész bizonyításunkból kiderült, hogy ennek a magyar szövegnek görögből kellett származnia, keletkezését olyan korba kell helyeznünk, amikor Magyarország és Bizánc között a dinasztikus kapcsolatok révén közvetlenebb irodalmi kapcsolatok is feltehetőek. Az Anjouk korában pedig ez alig képzelhető el. Ekkor legerősebb az olasz hatás, amelyet részint dinasztikus trónigények s a velük kapcsolatos olaszországi hadjáratok, részint olasz követek magyarországi utazásai táplálnak. De Bizánc felé ilyen közvetlen kapcsolatot ebben a korban nem tudunk kimutatni. Egészen más a helyzet az Árpád-korban. Az Árpádok alatt Magyarországot és Bizáncot számos dinasztikus kapcsolat fűzte egymáshoz. Ezek közül legkiemelkedőbb III. Béla személye, aki ifjú korában majdnem tíz évig mint a görög trón várományosa bizánci környezetben nevelkedett, majd mint magyar uralkodó is „a bizánci birodalommal a legszorosabb baráti és szövetségi kapcsolatokat tartotta fenn . . . A császári családdal új rokonsági kapcsolatok is szövődtek, III. Béla nővérét Iszaakiosz Komnénosz, Manuél unokahugának fia vette feleségül. Béla öccse, Géza herceg szintén bizánci hercegnővel kötött házasságot.”³⁸ Ilyen dinasztikus kapcsolatok mellett egy tipikusan udvari irodalmi termék átvétele nagyon is könnyen elképzelhető, bár semmivel sem bizonyítható, hogy éppen III. Béla korában keletkezett a magyar fordítás. Egy azonban kétségtelen. Az Árpád-korban a latin Sándor-regényen kívül görög típusú Sándor-regénynek is kellett krónikaíróink kezén forognia, mert Attilával kapcsolatban Kézai egy olyan mozzanatot említ, amely csak a görög és szerb Sándor-regényekben található. Dárius seregéről szólva Pseudo-Kallisthenes (I, 41, Müller 45) megemlíti a halhatatlan gárdát:

³⁸ MORAVCSIK GYULA: Bizánc és a magyarság. Budapest 1953. 88—9. (Tudományos ismeretterjesztő sorozat. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 3.)

περὶ δὲ αὐτὸν ἦσαν οἱ ἀθάνατοι καλούμενοι μύριοι· ἐκαλοῦντο δὲ ἀθάνατοι διὰ τὸ φυλάττεσθαι τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν καὶ εἰσαγαγεῖσθαι ἄλλους ἀντὶ τῶν τελευτώντων. 'Körülötte volt a halhatatlannak nevezett tízezer; ezeket azért nevezték halhatatlanoknak, mert megőrizték a számukat, ti. az elesettek helyére másokat soroztak be'. Ugyanezt az adatot a szerb-horvát regényben már Nagy Sándorra vonatkoztatva találjuk, mindössze a szám változik.

Novaković 42: I jeg'da kto otъ Ma-kjedonianъ na boju ubivaše se otъ iněhъ voiskъ izbiraše carъ muže iz-roč'ny, i simъ i na městě polagaše. jako da čislo .100. tisuštъ Makjedonianъ ne umalitъ se.

Jagić 252: Kada na kom boju koga od Macedonan ubiěhu, tolikoi Aleksandar od nie (*talán: ine*) voiske dobrih muži izbiraše i nih na misto postavlaše, tako da na puni čislo pet deset tisući zdrži se.

'Ha valakit a macedónok közül csatában megöltek, más csapatból Sándor kitudó férfiakat választott ki, és a helyükre állította, hogy a macedónok százezres (*r: ötvenezres*) száma meg ne fogyatkozzék'. Kézainál Dárius, ill. Nagy Sándor gárdájából Attila szittyá gárdája lesz: „Expediatio autem eius praeter exteris nationes decies centenis armatorum millibus replebatur, ita quidem, ut si unum Sciticum decedere contigisset, alter pro ipso confestim ponebatur.” (Szentpétery, *Scriptores* I, 151—2.) A latin fogalmazás inkább a szerb-horvát változatokkal mutat hasonlóságot, mint az ókori szöveggel. Így tehát valószínű, hogy a részletet olyan regényből merítették, ahol már nem Dáriusra, hanem Nagy Sándorra vonatkozott.^{38a}

30. Azt a kérdést is meg kell vizsgálnunk, vajon nem maradt-e a későbbi magyar irodalmi hagyományban olyan nyom, amely középkori Sándor-regényünknek éppen görög eredetéről tanúskodnék. A XVI. és XVII. századi Sándor-regényeink szövegeinek ilyen irányú átvizsgálása nem hozott komolyabb eredményt. Illosvai a verses krónikáját Justinus és Quintus Curtius Rufus nyomán írta. A Heltainak tulajdonított XVI. sz. végi prózai Sándor-regény s ennek későbbi kiadása (Lócse 1627) a latin, „Historia de preliis” fordítása. Haller Hármaskönyvében a Sándor-regény ugyancsak a „Historia de preliis”-re megy vissza.

E szövegek keletkezése időben nagyon is messze esik a középkortól ahhoz, hogy közvetlen átvétel nélkül, csupán mint egykori olvasmányok reminiscenciái mentődjenek át egyes elemek a régi szövegekből. De maga a tény, hogy Illosvai, Heltai és Haller latin források alapján újabb és újabb magyar szövegeket hoznak létre, azt jelenti, hogy az ő korukban középkori magyar szöveg már nem forgott közkézen, mert akkor nyilván ezt dolgozták volna át kiadásra, mint ahogy a szerbeknél még a XVIII. században is szorgalmasan másolgatták

^{38a} A „halhatatlanok” osztaga a bizánci időkben is megvolt. A X. században az egyik császár perzsa mintára felállította a kiváló lovasokból álló osztagot, amely ezt a nevet kapta. Többször ír ezekről Anna Komnene (XII. sz.) bizánci történetíró. (MORAVCSIK GYULA szíves közlése.)

a régi Sándor-regényeket. Így a latinból fordítók a középkortól eltérő, egészen új szöveghagyományt teremtenek. Van azonban mégis egy nyom, amely egész régi irodalmunkon végigvonul, és latin közvetítés nélkül egyenesen a görög eredetihez vezet vissza, s ez Nagy Sándor *világbíró* jelzője. Király György rendkívül finom filológiai érzékkal elemezte ennek jelentőségét: „Magyar nyelven a monda első nyoma egy epitheton ornans: *világbíró*, amely azóta szinte mai napig fennmaradt.” A Sermones Dominicales-ben „két helyütt is megtaláljuk Nagy Sándorról szóló példázatok mellett. Először a latin szöveg *Alexander Magnus*-át magyarázza *világbírónak* (II: 206.), majd másodszor a pusztá *Alexander* név után is hozzáteszi (II: 458). Bármilyen jelentéktelennek látszik is e két adat, mégis fontosságot kell nekik tulajdonítanunk, nemcsak azért, mert a monda első magyar nyelvű nyomai, hanem főként azért, mert kivált a második adat arról tanúskodik, hogy a glosszáló barát magyarázatként fűzve a *világbíró* jelzőt Sándor nevéhez, ezzel mintegy hivatkozik a magyar nyelvű olvasó előtt már ismert mondára, mintegy azt akarván mondani, hogy az az Alexander, a kiről e példázatban szó van, ugyanaz a világbíró Sándor, aki már már ismeretes e néven mindenki előtt. Nem lehetetlen, hogy a dömés barát itt egy népies mondából vette át a jelzőt, hiszen föltehető, hogy a XV. században sok más nyugati mondával együtt, a melyet a német spilmannok s egyéb idegen joculatorok terjesztettek, a Sándor-monda is átkerült népies irodalmunkba. Azért sem lehet tudákos, könyvtárvételtől szó, mert a latin mondákban e jelzőnek megfelelő: *dominus orbis, qui totum mundum tenebat, qui dominium totius mundi obtinuit* stb. csak alkalmilag fordulnak elő, míg a magyar *világbíró* jelző már a kódexek korában Sándor nevének állandó kísérője, így a Lobkowitz- és Bod-kódex *világbíró nagy Alexandert* (Ny. T. II: 380, XIV: 95), az Érsekújvári kódex *világbíró zándort* (Ny. T. IX: 229) emleget . . .” A későbbi irodalomból részint Király György utalásai alapján, részint az ő adatait kiegészítve a következő előfordulásokat állíthatjuk össze. Batizi András (1544-ben) az ókori birodalmak és ezek uralkodóinak felsorolásában említi Sándort:

Babiloniai első birodalom,
 Másik persiai jeles birodalom,
 Harmadik utánna a gereg császárság,
 És ezek elmúlván római császárság
 Babiloniában Nabugodonozor,
 Persiában Cyrus és Darius császár,
 Az Geregországban *világbíró* Sándor,
 Rómában Julius és Augustus császár.

(RMKT 2 : 98)

³⁹ KIRÁLY GYÖRGY: Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények 28 (1918) 129—42, 241—53. Az idézett rész: 134—5.

Ilosvainál kétszer fordul elő e jelző. Először magában Nagy Sándor históriájában (1548-ból):

Világbíró Sándor mennye (= mihelyt) meghala,
Babilóniában rémülés vala.

(RMKT 4 : 164)

Másodszor Ptolomeus király históriájának (1570) bevezetésében:

Sokszor szoltunk az régi nagy időkről,
Kiváltképen *világbíró* Sándorról

(RMKT 4 : 208)

A XVII. században hasonló említések találhatók Forró Pálnál, Pázmánynál és Hallernél. A latin szövegek ezzel szemben mint állandó kapcsolatot *Alexander Magnust* említenek, s ezt magyarra egyszerűen *Nagy Sándornak* is fordítják. Mindezek alapján Király György megállapítja: „Annyi kétségtelen, hogy a *világbíró* jelzőt népies eredetűnek kell tartanunk.”

Király György megállapításait némi korrekcióval ma is el kell fogadnunk. Kétségtelen, hogy a *világbíró* jelző használata a régi írónál teljesen független a latin forrásokban szereplő megjelölésektől. Ami pedig a népies származást illeti, ezt úgy kell értelmeznünk, hogy a középkori magyar Sándor-regényből e jelző annyira általánosan ismertté vált, hogy még a későbbi, latinból fordító vagy latin műveltségű írók tollán is tovább hagyományozódott. Maga a kifejezés nem más, mint a görög *κοσμοκράτωρ* szó szerinti fordítása. Ez Pseudo-Kallisthenesnél többször előfordul (így I, 7; I, 12; vagy pl. a római bevonulás fentebb idézett szövegében), de nemcsak Sándorra, hanem más ókori uralkodóra vonatkoztatva is (így Sesonchosisra II, 31). A megfelelő szláv kifejezés *mirodržac* és *mirodržitelj*, amely korábbi szerb-horv. forrásokból is már kimutatható (IIASZ). Regényünk szövegeiben szintén szerepel, de nem ugyanazokon a helyeken, mint a *κοσμοκράτωρ* az ógörög szövegekben. Így az előbb felsorolt helyeken más szerb-horvát kifejezés áll, viszont előfordul (voc. alakban) az amazonok levelében: „o *mirodrbž'če*, veliky caru Aleksen'dre” (aN 107 és mJ 298,2), ill. „*mira držitelju*, veliki caru Aleksandre” (rJ 298), bár ezen a helyen az ógörög szövegekben (Ps.-Kall. III, 25—26) hiába keressük a *κοσμοκράτωρ* kitételt. Ez a körülmény is arra mutat, hogy a regény szerb-horvát változatát jelentős átdolgozás választja el az ógörög szövegektől.

IX. A szerb fordítás keletkezése

31. Végül érintenünk kell azt a kérdést is, hogy a magyar regény milyen módon és mikor kerülhetett a szerbekhez és horvátokhoz. Feltevésem szerint az átvétel még Nagy Lajos korában udvari környezetben történt. Egyrészt a

zárai leltár 1389-ben már szláv Sándor-regényt említ, bár erről csak gyaníthatjuk, hogy glagolita horvát szöveg volt, és az általunk tárgyalt típushoz tartozott. Másrészt Nagy Lajos udvarában nagyon is jól elképzelhető egy ilyen olvasmány lefordítása szerb-horvára. Felesége bosnyák származású volt, Kotromanić István bosnyák bán leánya, aki már régebb idő óta ott élt a magyar udvarban, amikor a korán megözvegyült huszonkétéves Lajos király feleségül vette. Anyanyelvét, a szerb-horvát nyelv bosnyák változatát és a magyart valószínűleg egyformán beszélte. De Nagy Lajos környezetében olyan horvát egyénről is tudunk, aki irodalmi tevékenysége révén vált híressé. Ez a krbavai Novak gróf, udvari vitéz, „*aulae regiae miles*”, aki több egykorú oklevélben szerepel. Így 1352-ben két testvérével együtt Horvátországban kap birtokokat. Az oklevél őt „*fidelis aule nostre miles*”-nek nevezi, és felsorolja a király szolgálatában végbevitt hősi tetteit (CodDiplCroat. 12 : 143). 1358-ban egy másik oklevélben mint „*aule nostre miles, nobis fidelis et dilectus*”, 1359-ben pedig mint „*magister Nouak aule regie miles*” (i. m. 504, ill. 578) szerepel. Novakról egyik latin krónikánk is megemlékezik, de nem éppen hízelgő módon. (János minorita őt „*Nowak de Croacia*” néven említi. Vö. *Fontes domestici. Scriptores III*, 166.)

Ez a főúr 1368-ban egy glagolita horvát misekönyvet írt, amelyet annak a templomnak szánt, ahol majd tetemei nyugodni fognak. A kézirat máig is megvan, s a bécsi National-Bibliothekben őrzik. Érdekességét növeli Novaknak egy sajátkezű bejegyzése, amelyben önmagáról és a misekönyv keletkezéséről elég részletesen tájékoztat: „Az Úr 1368. esztendejében én Novak gróf (knez), Péter gróf fia, a nagy és hatalmas úrnak, Lajos (Loiš) magyar királynak, az ő udvarának vitéze (njega polače vitez), aki ebben az időben Magyarországon salgói, Dalmáciában nőnai (ninski) gróf voltam, én írtam ezt a könyvet a lellem üdvösségéért, és adják annak a templomnak, ahol majd örök pihenésem lesz. És gondolja meg minden keresztény, hogy a világ semmi, mert aki azt minél inkább szereti, annál gyorsabban elveszti. És még gondolja meg most mindenki, mi lesz akkor belőlünk, amikor félelem szállja meg a lelket, és tetteink nem maradnak rejtve. Ezért ha már nem lehet takargatni tetteinket, mindenki jöjjön jó tettekkel a rettenetes és hatalmas örök bíró elé. És most kérek minden papot és diákont, aki ebből a könyvből fog officiumot tartani, kérje a kegyelmes, drága és édes Úr Istent, és imádságaiban emlékezzék meg az én lelkemről, és kérje Istent értem.”⁴⁰ E bejegyzés közepébe foglalt rövid elmélkedés hat párosrímű verset ad ki, s ezek egyúttal a legrégibb feljegyzett horvát versek.

Novak halála után a könyveit, úgy látszik, széthordták, mert ugyanezt a misekönyvet egy 1405-ből származó bejegyzés szerint fiától, Pétertől megvették egy horvát glagolita templom számára (Starine 33 : 28). Nem lehetet-

⁴⁰ JEŽIĆ, SLAVKO: *Hrvatska književnost od početka do danas*. Zagreb 1944. 24.

len, hogy ez a horvát főúr, akiben némi költői készség is szunnyadozott, fiatalabb korában talán a világi irodalom iránt is érdeklődött. Nem akarom azt állítani, hogy éppen ő lett volna a Sándor-regény délszláv fordítója, de ilyen környezetben elképzelhető, hogy könnyen akadt közvetítő. Az a tény, hogy a szerb-horvát szövegekben a „szerb” megnevezés szerepel, nem jelenti okvetlenül, hogy a fordításnak Szerbiában kellett készülnie, s a fordító a mai értelemben szerb nemzetiségű volt. A bosnyákok a középkorban és az újkorban még a XVIII. században is nyelvüket és cyrillbetűs írásukat egyaránt *szerb*-nek nevezték. Így a Sándor-regényt is fordíthatta magyarból a királynő valamelyik bosnyák rokona, s nevezhette a nyelvét *szerb*-nek.

Összefoglalás

32. A jelen dolgozat eredményeit tehát röviden a következőkben foglathatjuk össze:

1. Nagy Sándor ókori regényes életrajzának, a Pseudo-Kallisthenes-féle görög Sándor-regénynek a középkor folyamán kialakult egy keresztény szellemű, lovagi elemeket is tartalmazó bizánci görög változata. Ez ugyan nem maradt fenn, de igen közel áll hozzá a párisi *C* görög szöveg.

2. A bizánci görög regényből valamikor még az Árpád-korban, talán III. Béla korában készülhetett egy magyar fordítás.

3. Ezt a magyar fordítást Nagy Lajos uralkodásának első évtizedében (1350 táján) a magyar udvarban olyan módon dolgozták át, hogy részben latin forrásokból származó részletekkel, részben magyar történeti eseményekből vett mozzanatokkal és nevekkkel interpolálták.

4. Az ily módon kialakított magyar regényből szerb fordítás készült, s ebből dolgozták át egyrészt a többi szerb és horvát változatokat, másrészt a bolgároknál és oroszoknál is meghonosodott ún. szerb típusú Sándor-regényeket.

5. A bécsi görög kézirat és a XIX. sz.-i görög népkönyv Sándor-regényét szlávból (valószínűleg szerbből) fordították vissza, s egyiknek sincs közvetlen kapcsolata az eredeti görög szöveghagyománnyal.

EGY ARAMEUS PAPÍRUSZ

I

Az Egyiptomban talált arameus papíruszok között különleges helyet foglal el a Cowleytől közzétett 81. sz. papírusz. Ezt A. H. Sayce vette 1906-ban Luxorban, állítólag Kūsól származott. Cowley először 1907-ben tette közzé,¹ majd később az egyiptomi arameus papíruszokat tartalmazó gyűjteményes kötetében újból tárgyalta.² A papírusz szövegének kibetűzését és értelmezését töredékes állapota, a hanyag írás, a tartalom összefüggéstelen volta és a rövidítések jelentékenyen megnehezítették. Annyit mindenesetre sikerült Cowleynek megállapítania, hogy egy számadással van dolgunk, amelyben számos név és árucikk szerepel, összefüggő fordítást azonban nem tudott adni, mert számos hely olvasata és értelmezése tisztázatlan maradt. A papírusz keletkezési idejére vonatkozólag jó támpontot nyújtottak a szövegében előforduló görög nevek. Ezek alapján Cowley a Ptolemaiosok korára gondolt, mivel azonban valószínűtlennek tartotta, hogy az arameus nyelvet Egyiptomban a perzsa uralom bukása után hosszabb ideig használták volna, a papírusz írásának időpontját a 300 körüli évekre tette.

Mindebből világos, hogy az AP 81. sz. papírusz egyedülálló, több szempontból is értékes forrása a korai ptolemaiiai Egyiptom történetének. Egyrészt ugyanis rendkívül érdekes bepillantást enged e kor gazdasági és kereskedelmi viszonyaiba, másrészt pedig lehetővé teszi, hogy az egyiptomi zsidóság sorsát, amely az elephantinei zsidó kolónia pusztulása után homályba süllyed előttünk, legalábbis a korai ptolemaiiai időkig bizonyos mértékben nyomon követhessük. Éppen ezért kíséreljük meg most a következőkben értelmezését. Ezt ma némileg könnyebbé teszi az a körülmény, hogy lényegesen nagyobb arameus nyelvi anyag áll rendelkezésünkre. Ezenkívül a papírusz számadásainak kitűnő tartalmi párhuzama került elő időközben Dura-Europosban Nebuchelos kereskedői feljegyzéseiben.

Ila a papírusz szövegét akárcsak Cowley hiányos értelmezésében is áttekintjük, azonnal szembetűnik, hogy tartalmilag több, egymástól független részre oszlik. Ez szintén emlékeztet Nebuchelos feljegyzéseire, amelye-

¹ A. H. SAYCE—A. E. COWLEY: PSBA 29 (1907) 260 skk.

² A. COWLEY: Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C. Oxford 1923. 190—199.

ket ez a durai kereskedő hasonlóképpen tartalmi összefüggés nélkül, az egyes üzletek lebonyolításának megfelelően firkált fel lakása falára. Papírúszunk keletkezését valószínűleg ugyanígy kell elképzelnünk. Írója különböző időpontban kötött üzleteinek eredményét lerögzítette, anélkül azonban, hogy az egészből összefüggő, rendszeres számadást készített volna.

I. rész

Az első ilyen elkülönülő rész az A columnát foglalja magában. Cowley olvasása szerint ez a rész a következőképpen hangzik:

A columna

1. sor	<i>ḥšbn 'nby' zy ktbt [...] 'bhy</i>
2	<i>šlm[š'yn nšbt' zy zbdyh ḥnṭn s I r I</i>
3	<i>šbtyt brt [ʿbdy[ḥ] ḥnṭn s I [ḫ] III III I I p</i>
4	<i>[ʿrs[ʿn][.....] ḥnṭn ' X II</i>
5	<i>bb 'rs[yn] [šr] I ' [...]</i>
6	<i>[.]</i>
7	<i>[..... gr][bn] [...] zy[ly X III III III</i>
8	<i>[mn šm]ʿwn grbn II yḥnn khn' grb I</i>
9	<i>mn šbty yšyb grbn II mn ntn I grb I</i>
10	<i>mn ḥgy dyprs grbyn II</i>
11	<i>tʿb[brt [ḥn[yh b[ʿy[ʿ] ' III ' I 'l[...]</i>
12	<i>[....]' wmn s[.]nrh</i>
13	<i>[.]</i>

Mivel a papírúsz hosszában ketté van szakadva, a columnák viszont szélességében helyezkednek el rajta, Cowley véleménye szerint lehetséges, hogy a columnákat ketté szelő szakadásoknál hiányzik valami, azonban a columnák alsó és felső része valószínűleg teljesnek tekinthető.

I. sor. Cowley a columna kezdetét következőképpen értelmezte: „Account of the produce which Abihi wrote ... (daughter of) Shelamzyn”. Ez az értelmezés azonban több ponton is helyesbítésre szorul. A *ḥšbn* szót 'számadás'-nak aligha értelmezhetjük, mert a papírúsz tartalma ennek ellene mond, amennyiben egyetlen összegezést sem találunk rajta. E nehézség megoldását a talmudi arameus *ḥōšbānā* szó nyújtja, amelynek jelentése 'blosse Berechnung, Aufzählung, ohne nämlich dabei eine genaue Ordnung zu beobachten',³ tehát éppen az, amit a papírúszon találunk. Így *ḥšbn* nyilvánvalóan egyszerűen felsorolás'.

³ J. LEVY: Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch. Leipzig 1876—1889. II. 121.

Feltűnő azután az 1. sorban a *ktbt* igealak értelmezése. Az arameus dokumentumoknál sohasem fordul elő, hogy az „írta X. Y.” formulát az írásmű elejére tennék, ez mindig a befejezésben áll. Még meglepőbb, hogy Cowley értelmezése szerint az írnok egy nő volt, ami igazán példátlan lenne az arameus írásbeliség történetében. Nyilvánvaló azonban, hogy itt másról van szó. Már az elephantinei papíruszokon megfigyelhető a *ktb* igealak egy speciális használata, s ez a *ktbt* igealak értelmezését papíruszunkon is lehetővé teszi. Az E. G. Kraelingtől közzétett papíruszok közül a 6. sz. 16. sorában ezt olvassuk: *zy ykw m 'lyky ltrtky mn bty' zy ktbt wyh [bt lky ...]*⁴ „bárki lép fel ellened, hogy kiűzzön téged azokból a házakból, amelyeket tulajdonodul irattam és adtam neked ...”. Előfordul a *ktb* igealak ez a használata egy másik helyen is, Kraeling 9. sz. 27: *spr by zy ktb 'nny br 'zryh lhn' lyhwyšm'*⁵ „okmány egy házról, amelyet 'Ananī, 'Azaryāh fia, a *lhn* ráírt Yehōyišma'-ra, leányára”. Ezeken a helyeken tehát a *ktb* igealak 'vkinek tulajdonául írni, vkire ráíratni' jelentése van, s hogy az idézett helyeken a *ktb* igealak valóban ezt a jelentést kell tulajdonítanunk, bizonyítja az, hogy mindkét papíruszon megtaláljuk az „írta X. Y.” formulát is, következésképpen a *ktb* ige a fenti két mondatban az okmány leírására nem vonatkozhatik. A *ktb* igealak ez a használata az arameusban valószínűleg a babyloni kereskedelmi nyelv hatása alatt fejlődött ki. Az újbabyloni kereskedelmi levelekben ugyanis gyakran találjuk az arameus *ktb* igealak megfelelő *šatāru* 'írni' ige ('als Eigen-tum oder Schulden) notieren' jelentésben való használatát.⁶

Papíruszunkon a *ktb* igealak ez a jelentése jól beleillik a szövegössze-függésbe: „Azoknak a terményeknek felsorolása, amelyeket tulajdonaként feljegyzett ...”. Ebben az esetben '*bhy*-ban nem kell írnoknót sem látnunk, hanem egyszerűen a tulajdonosnak tarthatjuk. Valószínű azonban, hogy személyében nem is nővel, hanem férfival van dolgunk. Cowley az '*bhy* alakot az Elephantinében egyébként is előforduló '*byhy* női névvel azonosította, s úgy gondolta, hogy a szülőt feltüntető *šlmsyn* név előtt kimaradt a *brt*, 'leány' szó, mint ahogy ezen a papíruszon a szülónév előtt a *br* 'fiú' szó is ki szokott maradni. Függetlenül attól, hogy az '*bhy* névalakot hogyan értelmezzük, Cowley utóbbi feltevése semmi esetre sem valószínű. Papíruszunkon ugyanis a családi viszony megjelölése egy-két esettől eltekintve mindig úgy történik, hogy a *br* 'fiú' szó nincs kitéve, viszont a *brt* 'leány' szó sohasem hiányzik. Nyilvánvaló, hogy a papírusz írója számára ez nagyon fontos megkülönböztetés volt, amelyet szigorúan betartott. Így semmiképpen sem tehetjük fel, hogy éppen a legfontosabb tételnél, a felsorolás kezdetén a *brt* szót kihagyta volna. Ellenkezőleg, a családi viszony megjelölésének hiányá-

⁴ E. G. KRAELING: The Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Haven 1953. 193. A *ktb* ige o speciális jelentése e helyeken elkerülte Kraeling figyelmét.

⁵ KRAELING: id. m. 239.

⁶ E. EBELING: Glossar zu den neubabylonischen Briefen. SBAW 1953. 1. München 1953. 243.

ból feltétlenül az következik, hogy *'bhy* fia volt *šlmšyn*-nak, nem pedig leánya. Az *'bhy* nevet ebben az esetben természetesen nem tarthatjuk azonosnak az *'byhy* alakkal, hanem inkább arra gondolhatunk, hogy egy olyan névnek a hypokoristikonja, mint pl. **Aβihadaδ*, s ebben az esetben *Aβihay*-nak kell értelmeznünk.

Mivel a fentebbi érvelés alapján *Aβihayt*, *Šelāmsšin* fiát kell a felsorolás összeállítójának s egyben a termények tulajdonosának tartanunk, kézenfekvő feltennünk, hogy a *ktbt* nem sg. 3., hanem sg. 1. személyű alak. Ebben az esetben pedig a *ktbt* és az *'bhy* szó közötti hézag kiegészítése önmagától adódik: nem lehet más, mint az *'nh 'én'* szó, amely két széles betűjével jól kitölti a 4 betűhelynek jelzett hézagot. A bevezető formulának ezek szerint következő értelmezését javasolhatjuk: „Azoknak a terményeknek a felsorolása, amelyeket én, *Aβihay*, *Šelāmsšin* fia tulajdonomként összeírtam.” Talán furcsának tűnhetik, hogy *Aβihay* a nevét a felsorolás kezdetén ilyen hangsúlyozottan szerepelteti, azonban ennek a stílusnak pontos párhuzamát találjuk *Nebuchelos* feljegyzéseiben, amelyekben hasonló formula három helyen is előfordul:

1—2. SEG VII Nr. 381 és 382 *'Επί· εισηγικα ἐγὼ Νεβού(χηλος) (δηράρια) βρα·*

3. SEG VII Nr. 417 *'Επί· ἔπεμψα εἰς Ἀπάδανα ἐγὼ Νεβούχηλος· κτλ.*

Nebuchelos esetében bizonyos mértékben érthető saját személyének ez a kiemelése. Voltak ugyanis üzlettársai, akik szintén szerepelnek feljegyzéseiben, s bizonyára nem volt közömbös, hogy az egyes üzleteket ki bonyolította le, vagy hogy melyik társ kezében milyen áru vagy pénzüsszeg volt. Hasonló lehetett azonban a helyzet *Aβihay* esetében is. A következő feljegyzés-részlet ugyanis a 14. sorban a következő szavakkal kezdődik: *štry' byd ywntn w'nh* „A *Yōnādān* és az én kezemben levő szerződések”. Ebből kiderül, hogy *Aβihay*nak is volt üzlettársa vagy üzlettársai, s így papíruszunkon is indokolt lehetett saját nevének ez a kiemelt szerepeltetése.

2. sor. A bevezető formula után felsorolás következik, amelynek egyes tételei egy nevet és egy gabonamennyiséget tartalmaznak. Ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés, mit jelent a megnevezett gabonamennyiség a felsorolás összeállítója, *Aβihay* szempontjából. Két lehetőségre gondolhatunk. Az egyik megoldás az lehetne, hogy *Aβihay* eladta a gabonát és az árával tartoznak neki. Ez ellen a feltevés ellen szól azonban az, hogy ahol ilyen eladásról van szó a papíruszon, rendszerint a vételár is fel van tüntetve, s külön mellé van jegyezve, hogy mennyi még a hátralék, mint pl. 132. sor: *lqn X II 'b[š II]I š'r r III* „12 lōγ 3 šekelért, hátralék 3 riβ'a”. Ugyancsak nehezen lehetne összeegyeztetni ezzel a magyarázattal a 7. skk. sorokat, amelyekben a felsorolt nevek előtt a *mn* praepositio áll, s így kétségtelen,

hogy a feltüntetett gabonamennyiséget Aḫihay ezektől a személyektől kapta, nem pedig nekik adta. Így inkább arra a másik megoldásra kell gondolnunk, hogy a megnevezett gabonamennyiség Aḫihay követelését jelölte meg a felsorolt személyektől.

3. sor. Cowleynál a gabonamennyiség adata tisztázatlan maradt. A *s I* után következő rövidítés helyes olvasata *ʿk*, mint ahogy Cowley a szövegben hozza, nem pedig *ʿwr*, mint ahogy a kommentárban olvassa. A *ʿk* rövidítés nyilvánvalóan az elephantinei papíruszokon már korábban ismert *kb* űrmértékkel azonos,⁷ amely a későbbi adatok szerint 4 lōḡgal volt egyenlő. Az utána következő számadatot Cowley két részre tagolta, *III III I* tartozik szerinte a *ʿk* rövidítéshez, *I* pedig az utána következő *p*-hez, s ez az utóbbi kifejezés feltevése szerint *m I p* helyett áll, amely 'fél' jelentésben többször előfordul a papírusz egyéb helyein. A helyzet azonban az, hogy ma már tudjuk, hogy az utóbbi kifejezésben az *m* a *mā'āh* '1/12 šekel' szónak a rövidítése,⁸ s az egész kifejezés jelentése 'másfél *mā'āh*', azaz egy pénzösszeg megjelölésével, nem pedig űrmértékkel van dolgunk. Minthogy így e helyen a *p* csak önmagában jelentheti a 'fél'-et, s előtte számjegy nem állhat, kézenfekvő, hogy valamennyi számjegyet a *kb* űrmértékre kell vonatkoztatnunk. Így a 3. sor számadata a következő lesz: *I s'h 8 1/2 kb*.

4. sor. Az *'rsyn* nevet Sayce a görög *Arsinoe*-vel próbálta azonosítani, azonban ebben az esetben a szóvégen legalábbis egy *'*-t vagy *h*-t kellene várnunk. Semmivel sem vezet tovább Cowley *Arsin*-ja, amely nyilván csak pillanatnyi kiegészítő megoldás akart lenni. Mivel az *'rsyn/h* kiegészítés az 5. sorban nem lehetséges, az *Arsin* alak pedig nem magyarázható, arra gondolhatunk, hogy a nevet a szintén lehetséges *d*-vel *'dsyn* olvassuk. Ezt az alakot aztán *Idisin*-nek értelmezhetjük, azaz olyan képzésnek, mint az *Idibēl* név. E magyarázat mellett szól az is, hogy az elephantinei zsidóság körében is találunk a *Sin* istennévvel képzett neveket. Így Cowleynél AP Nr. 6, 19 előfordul a *synkšr* = *Sinkišir* név, amely most *snkšr* írásban előkerült a Brooklyn Museum egyik papírusán is.⁹

5. sor. E sorban fordul elő először a papírusz értelmezésének egyik legnehezebb problémája, a *bb* rövidítés. Ezt Sayce „on account of” jelentésben próbálta fordítani, Cowley pedig arra gondolt, hogy a *bbyt* kifejezés rövidítése. Sayce feltevésének sem tárgyi, sem nyelvi alapja nincsen, Cowley értelmezése azonban önmagában véve nem volna lehetetlen. A *bb 'dsyn šr I* kifejezés ugyanis ebben az esetben így volna értelmezhető: „Idisin házában (birtokában) I szerződés” vagy „Idisin házára vonatkozólag I szerződés”. Bár önmagában véve mindkét fordítás lehetséges, sőt a papíruszon a *bbyt* kifejezés hasonló szövegösszefüggésben kiírva is előfordul (ld. 109. sor: *bbyt*

⁷ COWLEY AP Nr. 45, 8.

⁸ Ld. legutóbb KRAELING: id. m. 39.

⁹ Ld. KRAELING: id. m. Nr. 8, 10 s hozzá 230.

yšyb ... III II „Yāšīḇ házában [ez és ez] 5 db”, 110. sor: *bbytn' ... II ... II* „házunkban ... 2 db ... 2 db”), mégis számos meggondolás szól ez ellen az értelmezés ellen. A második fordítás helytelenségét bizonyítják elsősorban az olyan tételek, mint a 25. sorban: *bb šbty hgy štr I bhñn' XX II II*, amelyet nyilvánvalóan nem fordíthatunk úgy, hogy „Šabbeṯay, Ḥaggay fia házára vonatkozólag 1 szerződés 24 ardaḡ gabonára vonatkozólag”. Az első fordítás helyességét viszont kizárja az a körülmény, hogy a 14. sor szerint a felsorolt szerződések Yōnāṯān és Aḡihay „kezeiben” vannak, s viszont mégis számos tétel kezdődik a *bb* rövidítéssel.

Más megoldást kell tehát keresnünk. Gondolhatnánk először is arra, hogy a *bb* valóban a *bbyt* illetőleg egy hosszabb kifejezés: a *bbyt spry' 'okmányok házában, levéltárban rövidítése. Hogy volt egy ilyen intézmény, azt 'Ezrā egyik helyéből tudjuk: 6,1 b'dyn drywš mlk' šm t'm wbkrw bbyt spry' dy gnzy' mhh̄tyn tmh bbb̄l* „Darcios király nyomban parancsot adott és keresni kezdték az okmányok házában, ahol a kincseket őrzik Babylonban”. Bauer—Leander ugyan a szórend helyesbítését javasolják e mondatban, s elgondolásuk szerint *bbyt spry' dy gnzy'* helyett *bbyt gnzy' dy spry'*-t kellene olvasnunk,¹⁰ tehát a mondat vége így alakulna: „a kincsek házában, ahol az okmányokat őrzik Babylonban”. Tárgyilag ez a feltevés bizonyára jogosult, mert valószínű, hogy a levéltár a kincstár keretébe tartozott, nyelvileg azonban semmi esetre sem szükséges, mert a mondatot nem kell feltétlenül úgy értelmeznünk, hogy a kincseket a levéltárban őrizték, hanem a *dy tmh* kifejezéssel keretezett mondatszakasz lehet egyszerűen a „kincstár” körülírása: „ott, ahol a kincseket őrzik Babylonban” = „a kincstárban, Babylonban”. Ezenkívül más adataink is vannak ilyen levéltárak létezésére vonatkozólag.¹¹ Újbabiloni dokumentumokból ismerjük egyrészt az *É tuppi 'agyagtáblák háza'* és a *bīt šaṭāriⁱ 'okmányok háza'* elnevezéseket¹² (utóbbi pontosan megfelel az arameus *byt spry'*-nak), másrészt pedig az egyik újbabiloni levélből e levéltárak szerepére vonatkozólag is igen érdekes felvilágosítást kapunk. A szóban forgó levélrészlet a következő:¹³

- 3 *mašakgīt-ta*
 4 *šá ina kâti-iá (?) ip-še-e-tú šá ina mu-kin-nu šarri*
 5 *i-tu-ur-ru a-na muh-ḫi*
 6 *nu-dun-nu-ú šá fa-d/tir-tum*

¹⁰ H. BAUER—P. LEANDER: Kurzgefasste biblisch-aramäische Grammatik. Halle/Saale 1929. 65.

¹¹ COWLEY annak idején úgy gondolta, hogy az elephantinei papiruszokon előforduló *by zy lbnn* kifejezés (AP Nr. 3, 18; 10, 9) 'okmányok háza'-nak értelmezhető, s tárgyilag az Ezrától említett *byt spry'*-nak felel meg (id. m. 9). Azonban KRAELING (id. m. 264) meggyőzően bizonyította, hogy helyes fordítása 'house belonging to the children'.

¹² EBELING: id. m. 80 és SAN NICOLÒ EBELINGnél, id. m. 263.

¹³ L. EBELINGnél: id. m. 262 sk.

- 7 *mārti šá I.dnabû-šumu-ibni aššati*
 8 *šá I.dnabû-ušur-šú apli šá I.dnabû-uballit*
 9 *šá ina mu-kin-nu šarri nu-bu'-ú*
 10 *ù la ni-ik-šu-du*
 11 *ka-ba-an-na-šú*
 12 *šá ina arabkisilimmi úmi 16-kám šatti 164-kám*
 13 *ina mu-kin-nu šarri šá hbābilā^{ki.meš}*
 14 *i-tu-ur-ru*

- 3 „Az okmányról,
 4 amelyet kezem készített, amely a királyi levéltárba
 5 került, vonatkozólag
 6 Ad/tirtumnak,
 7 Nabû-šumu-ibni leányának,
 8 Nabû-ušuršu, Nabû-uballit fia feleségének hozományára,
 9 amelyet a királyi levéltárban kerestünk
 10 és nem találtunk,
 11 azt mondták nekünk,
 12 hogy a 164. év Kislim hó 16.-án
 13 a babyloniak királyi levéltárába
 14 került.”¹⁴

E levélből kiderül, hogy a magánszerződések okmányait (vagy talán másodpéldányukat) a királyi levéltárba adták megőrzésre, s hogy a babyloniak magánokmányai számára is volt egy külön királyi levéltár.¹⁵ Nagyon valószínű, hogy ez az intézmény már az egész óperzsa birodalom területén általános lehetett, s így Egyiptomban is számolhatunk vele. Feltehető tehát, hogy az arameus magánszerződéseket, amelyeket egyébként is mindig a hivatalos kormányzati hatóság előtt kötöttek, szintén a *byt spry'*-nak adták át megőrzésre. A *bb* rövidítés papíruszunkon ezek szerint azt jelentené, hogy az illető tételben említett szerződés az „okmányok házába” került már át megőrzésre. Így pl. a 17. sor értelmezése a következő lehetne: *bb šm'wn štr I bkršn X II* „a levéltárban Šime'ön(tól) 1 szerződés 12 karš-ról”. Ugyanígy értelmezhetnénk az 5. sort is, bár ebben az ardaß' rövidítése előtt a *b* praepositio hiányzik.

A *bb* rövidítésnek ez a magyarázata kitűnően megfelel mindazokon a helyeken, ahol a tételben a *štr* 'okmány, szerződés' szó szerepel. A papírusz vége felé azonban többször előfordul olyan tételekben is, amelyekből a *štr*

¹⁴ EBELING az *i-tu-ur-ru* igalakot 'zurückgegangen'-nel fordítja, ez azonban nem illik a szövegösszefüggésbe. A *turu* ige alapjelentése 'fordul', itt *ina* ... *i-tu-ur-ru* 'vmibe fordul' > 'vmibe bekerül'.

¹⁵ A *mu-kin-nu šarri šá hbābilā^{ki.meš}* kifejezés értelmezésére vonatkozólag meggyőző San Nicolò érvelése EBELINGnél, id. m. 263.

szó hiányzik. Így találjuk pl. a 79. sorban: *bb nkys lg l m l p* „...Nikias l lōγ l ½ mā‘āhért”. Itt nehezen lehetne elképzelni, hogy a kb. ½ dl folyadék eladásáról szerződést készítettek s azt a levéltárban elhelyezték volna. Ezeknek a tételeknek az általános szerkezete is más, mint azoké, amelyekben a *štr* szó szerepel. Érdemes azt is megfigyelnünk, hogy a *bb* rövidítés többnyire ott jelenik meg, ahol a tételben ugyanaz a név szerepel, mint a megelőzőben. Ezek a megfigyelések azt a gondolatot ébreszthetik bennünk, hogy a *bb* rövidítés mögött nem valamilyen hivatalos fogalom, hanem egyszerűen egy felsorolásokban gyakori stílusfordulat, mint pl. ‘űgyszintén’, ‘továbbá’ vagy ‘azonkívül’ stb. rejtőzik. Ezt a feltevést alátámasztja az, hogy Nebuchelos feljegyzéseiben is hasonló stílusfordulatot figyelhetünk meg. Nézzük pl. következő feljegyzéseit:

SEG VII 381 *Ἐπί. εἰσήκα ἐγὼ Νεβού(χηλος) (δηνάρια) βρκ’.*

Ἐπί. ἔπεμψεν Βάβα·

διὰ Βιμῆλ Ἀδαγαβάρον (δηνάρια) σβ’.

διὰ Βάθης Χιλινέου (δηνάρια) ων’.

διὰ Βαρνάβου Σημέου (δηνάρια) ρ’.

SEG VII 382 *Ἐπ(ι) · εἰσήκα ἐγὼ Νεβούχηλος (δηνάρια) βρκ’.*

ἔδωκα Φραάτη (δηνάρια) αρμ’.

ἄλλα (δηνάρια) χις’.

Ἐπί. ἔπεμψεν Βάβα διὰ Βιμῆλ (δηνάρια) σβ’.

διὰ Βάθης (δηνάρια) ων’. *Ἐλαβεν Μαρίβηλος (δηνάρια) ρνβ’.*

Ezekben az *ἐπί* ‘hozzá még, továbbá’ szó körülbelül ugyanazt a szerepet játsza, mint papiruszunkon a *bb* rövidítés. A kérdés mármost az, hogyan lehetne ezt feloldani. Az első *b* nyilvánvalóan a *b* praepositio, a második *b* pedig egy *b*-vel kezdődő szó rövidítése lehetne. Gondolhatnánk ezzel kapcsolatban elsősorban az arameus *br* ‘kívül’ szóra. A talmudi arameusból ismerünk ilyen kifejezéseket, mint *br mn dyn wbr mn dyn* ‘ezen kívül és azon kívül’ vagy *lbr mynh* ‘rajta (fem.) kívül’. Ezeknek az alapján feltehetnénk egy *bbr* ‘*mnh*’ rajta kívül, azonkívül, továbbá’ kifejezést, s ez megfelelő értelmet adna a *bb* rövidítés valamennyi előfordulási helyén.

Igen érdekes az 5. sorban a *š,r* ‘okmány’ szó előfordulása. Az elephantinei papiruszokon e helyett mindenütt a *spr* ‘okmány’ szót találjuk, sőt ezeken a *š,r* szó elő sem fordul. A *š,r* szó nyilvánvalóan a babyloni *ša,āru* ‘okmány’ szó átvétele. A bibliai arameusban és az elephantinei papiruszokon még nem fordul elő. Úgy látszik csak később, a hellenisztikus korban kerülhetett át az arameusba. Papiruszunkon már mindenesetre kiszorította a korábban általánosan használt *spr* szót.

7. sor. Itt szemmeláthatólag bizonyos változás van a felsorolás jellegében. Míg az eddigiekben valószínűleg követelések szerepeltek az egyes

tételekben, addig a 7—10. sorokban a nevek előtt álló *mn* praepositio azt a benyomást kelti, hogy itt átvett mennyiségekről van szó. A mennyiségek megjelölése ezekben a sorokban a *grb* szóval történik, amely az arameusban itt tűnik fel először, de később megtaláljuk a talmudi arameusban is (*grb* 'irdenes Fass'). E szó nyilvánvalóan az óperzsából való kölcsönzés, az óind *grbhi* 'in sich haltend, enthaltend' szó alapján feltehető óperzsa **graβi* 'Kornbehälter, Scheffel' átvétele. E szóval függ össze a középperzsa és párthus *grēv* 'véka' űrmértéknév is.¹⁶ Míg azonban a középiráni szavak óperzsa **graβya*-alakra vezethetők vissza, addig az arameus *grb* csak egy óperzsa **graβi*-vagy **graβa*-alaknak lehet az átvétele. Valószínű tehát, hogy vagy az óperzsában a két alak egymás melletti meglétével kell számolnunk, vagy pedig a **graβya*-alak, amely a **graβi*-továbbképzése, valamivel később keletkezett.

A 7. sorban a *grbn* szó előtt valamilyen anyag megnevezésének kellett állnia. A *grb* űrmérték a papírusz más helyein borral kapcsolatban szerepel, úgyhogy ezen az alapon borra lehetne gondolni. Azonban ez a körülmény nem teljesen perdöntő, mert más űrmértéket is használtak gabonához is és borhoz is egyaránt. Így találjuk az Aršām-levelekben a *hpn* űrmértéket borral és liszttel kapcsolatban.¹⁷ Gabona mellett szól viszont az a körülmény, hogy mind a megelőző, mind pedig a következő részben gabonáról van szó. Így valószínűleg helyesebb a sor elején a *hn̄n* 'gabona' szót kiegészíteniünk. Ugyancsak ebben a sorban a *zgly* szó előtt az értelmi összefüggés és a többi tételek szerkezete a *mn* praepositio kiegészítését kívánja.

9. sor. A *šbty* nevet Cowley indokolatlanul női névnek tartotta, s szükségtelenül feltette, hogy utána kimaradt a *brt* szó. A *šbty* név azonban jól ismert a Bibliából mint férfinév, s ugyancsak mint férfinév került elő a Brooklyn Museum egyik papíruszán is.¹⁸ A sor végén *ntn I* helyett nyilvánvalóan *ntwn* a helyes olvasat, mint ahogy erre már Cowley is gondolt.

11. sor. Itt a felsorolás jellege ismét hasonlóvá válik az első sorokéhoz. Arra is lehetne talán gondolni, hogy a papírusz összeillesztése helytelen, s ez a sor eredetileg közvetlenül a 6. sor után következett. A *tb'* név ismert már az 1704-ben közzétett első egyiptomi arameus nyelvemlékből (Tabo, Tahapi leánya), előfordul mint egyiptomi női név az elephantinei papíruszokon is (AP Nr. 28,4 *tb'*, *p̄w̄syry* anyja). Míg az idézett két helyen *tb'* mint egyiptomi család tagja szerepel, papíruszunkon apja a sémi *hnyh* nevet viseli. Így valószínűleg *tb'* anyja lehetett egyiptomi nő, aki lányának is egyiptomi nevet

¹⁶ Ld. ennek eredetére és történetére HARMATTA J.: AntTan 3 (1956) 121 skk. és Acta Ant. Hung. 6 (1958) 97 skk.

¹⁷ Ld. VI. levél 3. sor: *ywm lywm kmh hwry hpn trtn kmh rmy hpn tl hmr 'w škr hpn trtn* „naponként két *hpn* fehér lisztet, három *hpn* gyengébb minőségű lisztet, két *hpn* bort vagy sört”. G. R. DRIVER: Aramaic documents of the Fifth Century. London 1954. 20.

¹⁸ KRAELING: id. m. 204, 209.

adott. A név után álló $b\text{r}y\text{r}'$ olvasat Cowley szerint bizonytalan. A szó elején álló b alapján leginkább egy helymegjelölést kereshetünk benne. A r' helyett olvashatunk s' -t vagy $\text{š}'$ -t is, a t -t egybeírt wn -nek is felfoghatjuk, s a szó végén h' -t is olvashatunk. Az így adódó olvasási lehetőségek közül világosan azonosítható a $b\text{s}'wn\text{h}'$ olvasat. *Swnh* a Bibliában Syene neve, amely az elephantinei papíruszokon *swn* alakban fordul elő.

A sor végén álló két számadat közül az első nyilvánvalóan Tabā, Ḥan-niyāh lánya tartozását jelöli meg. Az ez után következő ' I számadattal azonban valószínűleg már egy másik tétel kezdődik. Mivel a következő sorban a név előtt a *mn* praeposíciót találjuk, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy itt egy befolyt összegről van szó. Ehhez jól vág a számadat után olvasható 'l szó, amelyet az 'll 'bemenni, bejönni' ige perf. sg. 3. sz. alakjának foghatunk fel. Ez az alak előfordul a Brooklyn Museum egyik papíruszán is: 7,5 (*mhr*) 'l *lyk* „(a vételár) befolyt neked”.¹⁸ Ennek a helynek az alapján a sor végét is kiegészíthetjük. Az 'l igealak után nyilvánvalóan [*ly*]-nak kellett még állnia. Így a sor végének értelmezése a következő lehetne: „1 ardaβ (gabona) befolyt nekem...”.

12. sor. A világosan olvasható *wmn s[.]nrh* szavak azt a személyt nevezik meg, akitől az 1 ardaβ gabona Αβιhay raktárába befolyt. A *s[.]nrh* névalak, amelyet *s[y]nrh*-re egészíthetünk ki, a görög írásban Σέρως alakban fennmaradt egyiptomi női névre emlékeztet.¹⁹ A két név azonosítására azonban nem gondolhatunk, mert a Σέρως név démotikus *sn-hr* és kopt *tsenhōr*, *čnhōr* alakjai alapján az arameusban **synhrh* írást várhatnánk. Valószínű azonban, hogy a két név olyan módon mégis összefügg egymással, hogy a *synrh* alak is a *sn-hr*-hoz hasonló összetétel, csak második tagja nem a *hr* istennév, hanem esetleg *wrt* istennő neve. Így a *synrh* alak egy egyiptomi **sn-wrt*, **Senure* 'Wrt leánya' név átírása lehetne.

A *s[y]nrh* név előtt álló *wmn* kifejezés arra mutat, hogy a sor elején még egy személynévnek, az előtt pedig szintén a *mn* praeposíciónak kellett állnia. Ha a sor elejére a *mn* praeposíciót kiegészítjük, akkor utána már csak egy három betűből álló név lehetett, amelynek utolsó betűje ' volt. Mivel az előző tételben *tb'*, *hnyh* lánya szerepelt, kézenfekvő e sor elején is ezt a nevet kiegészítenünk. A 12. sor tehát a következőképpen egészíthető ki: [*nm tb'*] *wmn s[y]nrh*.

II. rész

A papírusz második elkülönülő része a B columnával esik egybe:

B columna

14. sor *širy' byd ywntn w'nh*

15 *slk l'p'n' šm'wn hgy*

¹⁸ Ld. e névről legutóbb L. CASTIGLIONE: Acta Ant. Hung. 2 (1953) 69 sk.

16	<i>bb šmtý štr I bħmr'n XX XX</i>
17	<i>bb šm'wn štr I bkršn X II</i>
18	<i>š III III II</i>
19	<i>bb šm'wn štr I [bzww]n III I C</i>
20	<i>[bb šm'w]n [š]tr I bħlryn III I mdl'</i>
21	<i>wyrhyn X II mdl'</i>
22	<i>'bdyh'w' zkwz štr I bzwn I C XX</i>
23	<i>bb 'bdyhw zkwz štr I bħntn ' X</i>
24	<i>šbty hgy ttn štr I bbyth</i>
25	<i>bb šbty hgy štr I bħntn ' XX II II</i>
26	<i>bydh š[r] 'I' yħnn br dlwy '[...]</i>
27	<i>bzwn I C</i>

Ennél a résznél is megtaláljuk a bevezető feliratot, amely megadja a felsorolás tárgyát. Hogy a *štr* szó alatt milyen szerződést kell értenünk, az magából a szóból nem derül ki, mert alapjelentése csak 'írás, okmány', s ennek megfelelően a későbbi arameusban is 'Dokument, Schriftstück, Bescheinigung, Schuldschein, Verkaufsbrief' stb. jelentésekben használatos.²⁰ Az egyes tételek tartalma azonban arra mutat, hogy a legtöbb esetben kölcsönről volt szó.

15. sor. E sor értelmezésének kulcsszava az '*pn*' szó. Az óhéber '*pn*' jelentése vitatott, újhéber megfelelője '*wpn* 'Art', a talmudi arameus '*wpu*' pedig 'Art, Bedingung, bedingweise Verabredung' jelentésű.²¹ Ezek közül e helyen a 'feltételes megegyezés' látszik legmegfelelőbbnek. A *slk* ige jelentése 'felmenni, eljutni vhová', a talmudi arameusban 'gondolni vmire'. A *slk l'pn* kifejezést tehát úgy lehetne értelmezni, hogy „feltételes megegyezésre jutott ...”. Az első tétel ezek szerint egy még teljesen le nem zárt üzletkötést rögzít. Ezt az értelmezést támogatja az is, hogy a *štr* szó hiányzik ebből a tételből, azaz az üzletkötés még nem jutott el az írásbeli rögzítésig.

16. sor. A Cowleytól azonosítatlanul hagyott *šmtý* név nyilvánvalóan azonos a Bibliából ismert *šmtý Šumāōi* névvel, amely az akkád *Šumā* névből képzett patronymikonnak magyarázható.

20. sor. A sor végén álló *mdl'* szóval kapcsolatban Cowley a talmudi arameus *mdl'* 'vagyon' szóra gondolt, azonban saját maga hangsúlyozta, hogy ezzel ezen a helyen nem lehet semmit sem kezdeni. E szó értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a következő sorban egy időadattal kapcsolatban még egyszer előfordul, de ugyanerre a szerződésre vonatkozik. Valószínű tehát, hogy ez a szó valamilyen, a szerződéssel kapcsolatos pénzügyi vagy jogi műveletet jelöl, amely kétszer megismétlődött. Ha megvizsgáljuk a ránk

²⁰ LEVY: NhChWb. IV. 544.

²¹ LEVY: NhChWb. I. 145.

maradt arameus adóssági szerződéseket, azt látjuk, hogy ezekben bizonyos határidők voltak megállapítva. Így a Brooklyn Museum egyik papíruszán (Nr. 11) a kölcsönvett tönköly visszaadása akkor esedékes, amikor a fejadagot a kölcsönvőnek kiadják a „király házából”. Ha ekkor nem adja vissza a kölcsönt, 20 napon belül meghatározott bírságot kell fizetnie. Ha ezt sem teljesíti, a hitelezőnek jogában áll házából tetszése szerint zálogot foglalnia. Egy másik elephantinei papíruson (AP Nr. 10) úgy van szabályozva a kölcsön visszafizetése, hogy a kölcsönvőnek 1 év elteltével kell a kölcsönt visszafizetnie. Ha ezt nem teszi, a hitelező zálogot foglalhat nála. Mivel a 21. sorban 12 hónapi idő szerepel a *mdl'* szóval kapcsolatban, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy e szó a határidőnek valamilyen szabályozását, kétszeri előfordulása alapján valószínűleg a határidő meghosszabbítását jelentheti. Ebben az esetben a *mdl'* alakot felfoghatjuk a *dly*, *dl'* 'emel, merít, feleemel' ige 'Af'el part. pass.-ának 'felemeltetve, meghosszabbítva' jelentésben. Tárgyilag pedig úgy képzelhetjük el Šime'ön adóssági szerződésének esetét, hogy határideje egyszer már lejárt, de a hitelező Aβihay nem foglalt zálogot, hanem a határidőt talán az év végéig meghosszabbította, majd még további 12 hónap haladékot adott a visszafizetésre.

24. sor. A *ttn* olvasat e sorban több nehézséget is okoz. Elsősorban is fel kellene tenni, hogy *ttn* helyett áll. Azután vagy arra kellene gondolnunk, hogy *šbty* itt női név s a *brt* az apa neve előtt kimaradt, vagy pedig, hogy az ige nincs az alannyal nemben egyeztetve. Mindezek a nehézségek megoldódnak, ha az első *t* helyett *ʾyn*-t olvasunk. Így a tétel értelmezése a következő: „Šabbeθay, Haggay fia fog 1 szerződést adni a házára vonatkozólag”. Itt tehát ismét egy még függőben levő üzletről van szó.

26. sor. Mivel a papíruson később a 41. sorban előfordul egy *dlwy z'r'*-nak, azaz „ifjabb Dalluy-nak nevezett személy, kézenfekvő e sorban az apa nevét *dlwy* '[*tyk*]-ra, azaz az „idősebb Dalluy”-ra kiegészítenünk.

III. rész

A következő rész a C columna egyik részét foglalja csak magában. Számos értelmezési nehézséget nyújt, úgyhogy Cowley feldolgozásában csaknem teljesen értelmetlen maradt.

C columna

28. sor *byʿdʿ [yw]ntn hnʿn [zy?] yḥyy br[.] bnyh*
 29 *byd ywntn rkysh III III zy ḥmryn*
 30 *tplh zy ksp X ʿnʿhʿtn II zy ksp*
 31 *byd ntn wzyk' zy mšlm br 'zgd bš II*
 32 *wzyk' zyly bydh wzyk' rb' zyln' bydh*
 33 *rb' bydh ʿwzwʿl' bydh kʿhʿ[.]h špyr[h]*

34	<i>bydh</i> [...] 'z' <i>zy y[dnyh]</i> [...]
35	<i>by[dh ...</i>
36	[.....] 'hntn' ' II r I
37	[byd] 'h' hrš' <i>zy nhš</i> 'n'krs[.] <i>brt hnyh</i> [...]
38	<i>bydh hrš' zyln' bmsy</i> [...]

A felsorolás címe: *byd ywntn* „Yōnāṯān kezében v. Yōnāṯānnál vannak”. Yōnāṯān szerepelt már az előző rész címében is, mint Aβihay üzlettársa. Ott a felsorolás folyamán csak a 26. sorban történik rá célzás, ahol a *bydh* kifejezést bizonyára reá, nem pedig az előző tételben szereplő Šabbethayra kell vonatkoztatnunk, mint ahogy Cowley gondolta. Itt, ebben a részben Yōnāṯān teljesen előtérbe lép, az egész felsorolás azokat az értékeket állítja össze, amelyek — nyilván különböző okokból — nála vannak.

28. sor. A *hntn* szó után valamilyen számadatnak kellett állnia, [' I] jól elfér a hézagba, sőt utána még valószínűleg egy *z* is állhatott, amelyhez hozzá kell kapcsolnunk a *yhyy* olvasat szókezdő *y* betűjét. A *br* olvasat utáni hézagba annak a felismerésnek az alapján, hogy az apa neve előtt csak *brt* 'leány' szót tette ki a papírusz írója, [t]-t egészíthetünk ki. Így az első sornak ez a része a következő lesz: *hntn* [' I z] *y hyy br[t]* *bnyh*. A *hyy* női név a héberből vagy az arameusból nehezen magyarázható, hacsak arra nem gondolunk, hogy a *hyy* 'élétem' szóval azonos. Azonban ilyen személynévre nincsen példánk. Így számolnunk kell esetleg azzal is, hogy egyiptomi eredetű, a *hzy-hr*-hoz hasonló összetett név: **hzy-it*, amelynek kiejtése **Hayi* lehetett.²²

29. sor. E sorban a *rkysh* szó értelmezhetetlennek látszik. Cowley személynévre gondolt, azonban a szövegösszefüggés („6 *rkysh*, aki a szamaraké”) ezt a lehetőséget teljesen kizárja. A helyzet azonban az, hogy ebben a szóban az *s* helyett *b*-t is olvashatunk, s így egyszerre megoldódik e sor rejtélye. A *rkybh* szót ugyanis a *rkḇ* 'lovagolni' ige származékának tarthatjuk 'nyereg' jelentésben. Hasonló képzés az óhéber *mrkb* 'Wagen, Sattel', *mrkbh* 'Wagen', továbbá a talmudi arameus *rkwb* 'Wagen'. Így az egész sor értelme a következő: „Yōnāṯānnál 6 számárnyereg”.

30. sor. A *tph* a 4 Biblia-részlet tartására szolgáló kis doboz, amely e hely tanúsága szerint ezüstből is készült, s úgy látszik, kereskedelmi árucikk volt. A 'n'htn szót Cowley 'tray'-nek fordítja, azonban megkérdőjelezi a szót. Ilyen jelentésben e szót valóban nem ismerjük, ha a *nht* igéből származtatjuk, akkor jelentése legfeljebb 'talpazat' lehetne. Valószínűbb azonban, hogy helyette 'p'htn-t kell olvasnunk, s ezt a talmudi arameus *pwht* 'Hohlgefäss' szóval vethetjük össze.

31. sor. A sor elején meglepő a *byd ntn* kifejezés, mert az előző tételek alapján *byd ywntn*-t várnánk. A problémának két megoldása lehetséges.

²² Ld. a *hyh* nevet KRAELINGNél: id. m. 164.

Az egyik az, hogy *ntn* mint rövidült névalak *ywn^{tn}* helyett áll, a másik pedig, hogy *ʔβihay*nak volt egy *Nāḥān* nevű társa is. Az előbbi feltevés nyelvileg talán kevésbé kielégítő, tárgyilag viszont könnyebben elképzelhető, mert *Nāḥān*nak, mint *ʔβihay* üzlettársának a papíruszon egyébként nem találjuk nyomát, *Yōnāḥān* viszont máshol is szerepel.

E sornak és a következőnek egyaránt közös nyelvi problémája a *wzyk* szó. Hangalakja alapján ítélve ez sémi szó nem lehet, így már Sayce joggal gondolt arra, hogy perzsa eredetű. Valóban, az óiráni szókészlet ismerője számára egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy egy óiráni **vazyaka-* vagy **vaziṣaka-* alakkal állunk szemben, amely a **vaz-* 'fahren' tő származéka. Az Avesztából ismerjük a *vazyā-* 'Last, Tracht' és a *vāza-* 'Ziehen, Zug, Zugtier' származékait ennek a tőnek, az óindból pedig a *vahya-* 'zum Fahren tauglich', *vahyaka-* 'ein zum Fahren taugliches Tier', *vāha-* 'Zugtier, Pferd, Wagen' szavakat idézhetjük. Az óind *vahyaka-* pontos hangtani megfelelője az arameus *wzyk* alapján feltehető óperzsa **vazyaka-* szónak. Az idézett adatok alapján következtetve a *wzyk* szó jelentése valószínűleg 'Zugtier' vagy 'Lasttier' lehetett. Kevésbé valószínű a 'kocsi' jelentés, mert ebben az esetben inkább **vāza-* vagy **vāzaka-* alakot várhatnánk.

33. sor. A *[kh]/...jh* szóban a szókezdő *k* helyett *r*-t is olvashatunk, s ebben az esetben a *r[h]/...jh* olvasatot *r[h]/[i]yjh*-ra egészíthetjük ki. A *rh,yh* szót az óhéber *rhṭ* 'Wassertrog zum Tränken des Viehes' és a talmudi arameus *rh,y* 'Tränkrinnen' szavakkal vethetjük össze. Az 'ítatóteknő' jelentés kitűnően illik a szövegösszefüggésbe az igavonó állatok felsorolása után.

34. sor. Mivel a *[...]/z/* olvasat helyett *[...]/š/* is lehetséges, Cowley a 37–38. sorokban olvasható, egyébként ismeretlen *hrš* szó kiegészítésére gondol. Valószínűbb azonban, hogy tárgyi szempontból ez a tétel is összefügg az előzőkkel, s így inkább a szállítással, teherhordó állatokkal összefüggő szót várnánk. Nem volna lehetetlen a *[pr]/š/* 'Reittier' kiegészítés. A *yḏnyh* név utáni hézagban valószínűleg az állat értéke lehetett megnevezve, úgy mint a 31. sorban. Mivel a lovagló állat valószínűleg drágább volt, mint az igavonó, s sok számjegy számára hely nincs, lehetne esetleg *[bk I]-t* kiegészítenünk.

36. sor. A sor elején levő hézagot a *[byd ywn^{tn}]* kiegészítés pontosan kitölti.

37. sor. A *hrš* szónak a *zy nḥš* ('amely bronz') kifejezés alapján ítélve — mint már Cowley látta — valamilyen bronzkészítménynek kell lennie. E szót a *hrš* 'pflügen, ackern' szó származékának magyarázhatjuk, s összevethetjük a *hryšh* 'das Pflügen, der Pflug, das Umackern' szóval.²³ Jelentése tehát nyilván 'eke', a *hrš* *zy nḥš* kifejezés pedig 'bronzekét' jelent. A sor végén álló név valószínűleg az eke eredeti tulajdonosát nevezi meg. A *[n]krs[.]*

²³ LEVY: NhChWb. II. 118.

olvasatot legkézenfekvőbb *[n]krs[n]*-re kiegészítünk. E névalak nem látszik séminek, inkább egyiptomi eredetűnek tarthatjuk. Talán egy egyiptomi **nt-k3-ir-sn*, **Nekarsen* névalakra vezethetjük vissza. A *hnyh* név utáni hézagban a 31. sor alapján ítélve a bronzake értékének megjelölése állhatott, pl. *[bš 1]*.

38. sor. A sor végén álló *bmšy[...]* olvasat mögött valószínűleg valamilyen helymegjelölés rejtőzik. A *bmšy[...]* olvasat kiegészítése azonban nem kecsegtet sikerrel. Ha viszont a *š*-t nagyra írt *y*-nek, a *y*-t pedig kissé hiányos *[g]*-nek vesszük, akkor az így adódó *bmyʿgʿ[...]* olvasatot könnyen kiegészíthetjük *bmyʿgʿ[dl]*-ra. A *mygdʿ* helynevet a jól ismert alsó-egyiptomi várossal, Magdolummal (a Bibliában *Migdöl*) azonosíthatjuk.

Ezzel a résszel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy tárgyi szempontból mit jelenthet az a körülmény, hogy egyes személyek bizonyos tárgyai, amelyeknek értéke meg van adva, *Yōnāṭān* kezében vannak. A legvalószínűbb arra gondolnunk, hogy ezekben az esetekben zálogról van szó, s ezért is van feltüntetve az érték. A többi tételben viszont vagy *ʾβihayn*ak, vagy mindkettőjüknek olyan tulajdona szerepel, amely *Yōnāṭān*nál van elraktározva. Kitűnő párhuzamot nyújtanak a zálogfelsorolásokhoz *Nebuchelos* feljegyzései:

SEG VII 429 'Εχω πίστις ἐγώ·
 ἄμμα (δηναρίων)δ',
 τὸ δακτυλίδιν (δηναρίων) ἡ'.

SEG VII 428 'Αμμα(τα) κενὰ οὐεῖλλα στα(τήρων) ἡγ',
 ψέλλα στα(τήρων) κγL' κτλ.

Mint látjuk, itt is fel van tüntetve a zálogba vett tárgy értéke, az adós neve azonban hiányzik. De van *Nebuchelos*nak egy másik ilyen felirata, amelyen az adósok neve is szerepel (SEG VII 430). *Nebuchelos* úgy látszik a zálogok terén főleg az értéktárgyakra specializálta magát, gyűrű, karperec, nyaklánc szerepelnek listájában. Ezzel szemben *ʾβihay* és üzlettársa gabonát, igavonó és hátas állatokat és bronzeket vettek zálogba. A zálogoknak ez a köre a papiruszon jól megfelel azoknak a zálogfoglalási lehetőségeknek, amelyeket az elephantinei kölcsönszerződések rögzítettek számunkra. Az egyikben pl. ezt olvassuk (AP Nr. 10, 8—10):

8 ... 'nt mšlm wbnk šlyṯn
 9 lmlkḥ lk kl ʿrbn zy tškḥ ly by zy lbnn ksp wdḥb
 10 nḥš wprzl ʿbd w'mh šʿrn kntn wkl zwn zy tškḥ ly

„... te Mešüllām és gyermekeid jogosultak vagytok elvenni magatoknak minden zálogot, amit találtok mint tulajdonomat gyermekeim házában, ezüstöt és aranyat,

bronzot és vasat, rabszolgát és rabszolganőt, árpát, tönkölyt és minden táplálékot, amit találtok mint enyémet”

A zálognak ez a széles köre nyilvánvalóan még lényegesen erősebben naturális jellegű gazdálkodást tükröz, míg Nebuchelos zálogai már fejlettebb pénz-gazdálkodásra mutatnak, amelyben az értéktárgyakat könnyebben lehetett értékesíteni, mint a mindenféle háztartási vagy gazdasági eszközöket.

IV. rész

A következő önálló rész a C columna végét foglalja magában. Ez a rész is számos nehézséget tartalmaz.

39. sor *hmr' zy yhbw 'y¹tl¹y šnt' z' šl[...] khn'*
 40 *b¹m's¹w¹ XX I hl grbyn II[...] hn[...]*
 41 *dlwy z'r' gn b XX XX III III hl I[....]*
 42 *bmydlh 'byty grbn III*
 43 *'bdyhw p¹hs grbyn III III hl I*
 44 *mhny 'zw¹zn I C*

39. sor. Ez a rész is felirattal kezdődik, azonban már ennek értelmezése is kérdéses. A nehézséget a 'y¹tl¹y szó okozza, amelyet a tlh 'felel, felakaszt, felfüggeszt' ige impf. sg. 1. sz. alakjának kell tartanunk. Ha az ebben a szövegösszefüggésben egyedül lehetséges 'Af¹el alakra gondolunk, akkor a feliratot így fordíthatjuk: „A bor, amelyet adnak, legyen függőben ebben az évben”. Nyilvánvaló, hogy ez nem sokat mond számunkra, hacsak a 'y¹tl¹y igealak nem valamilyen kereskedelmi szakkifejezés, amelynek jelentése azonban ismeretlen számunkra. A korábbi magyarázási kísérletekkel szemben²⁴ arra gondoltam, hogy a tlh ige 'Af¹elje itt annyit jelent, hogy 'hitelben marad'.²⁵ Azonban ez a megoldás sem látszik megnyugtatónak. Ha ugyanis megvizsgáljuk a papírusz többi önálló szövegrészeinek feliratait, azt látjuk, hogy ehhez hasonló bonyolult mondat szerkezet egyikben sem fordul elő. Így joggal felvethető az a kérdés, hogy volt-e valóban ennek a résznek a feliratában a yhbw igeen kívül más állítmány is. A 'y¹tl¹y olvasat mindenesetre két ponton is bizonytalan. A 'y¹ helyett 'b¹-t is olvashatunk, ha feltesszük, hogy alsó szára eltűnt, az 'l¹-nek látszó betűmaradványt pedig 'n¹-nek is értelmez-

²⁴ COWLEY a yly alak jelentését következőképpen magyarázta: „shall be held in suspense i. e. not used, or not reckoned in the account”. Altheim, akinek szintén feltűnt e hely homályos volta, 'mérni' jelentésre gondolt (FR. ALTHEIM—R. STEHL: Porphyrios und Empedokles. Tübingen 1954. 54). Azonban a 'mérni' jelentés nem ad kielégítő értelmet a szövegösszefüggésben („a bor, amelyet adnak, méressék le erre az évre” ?), s azonkívül ez a jelentésátvitel csak súlyméréssel kapcsolatban képzelhető el.

²⁵ AntTan 6 (1959) 82.

hetjük. Ebben az esetben $\text{b}^{\text{h}}\text{t}^{\text{h}}\text{n}^{\text{h}}\text{y}$ olvasatot kapunk. A *tny* szót az újhéber *tn'y*, *tnyy* 'Verabredung, Bedingung', talmudi arameus *tn'h* 'Verabredung, Bedingung, Pakt' alapján²⁶ 'megállapodás'-nak fordíthatjuk. Így e rész feliratának következő értelmezését javasolhatjuk: „A bor, amelyet megállapodás alapján ebben az évben adnak”.

A $\text{šl}/\dots$ nevet legvalószínűbben $\text{šl}/\text{myh}/$ -ra egészíthetjük ki,²⁷ amely jól ismert a Bibliából és előfordul az elephantinei papiruszokon is.

40. sor. A „Šelemyāh, a pap” megjelölés után álló $\text{b}^{\text{h}}\text{m}'\text{s}'\text{w}^{\text{h}}$ szóban a legvalószínűbben egy helynevet kereshetünk. A $\text{t}^{\text{h}}\text{m}'\text{s}'\text{w}^{\text{h}}$ névalak erősen emlékeztet az Elephantinétől kb. 100 km-re északra fekvő $\Theta\mu\omega\iota\varsigma$ vagy $\Theta\mu\omega\iota\varsigma$ nevére. E helynév óegyiptomi $*\text{t}; \text{m}; \text{wt}$ alakra megy vissza, a koptban pedig ΘMOYI -nak hangzik.²⁸ A görög $\Theta\mu\omega\iota\varsigma$ átírás szemmel láthatólag már a kopt alakot tükrözi, amelynél papiruszunk nevének régibb hangállapotot kell mutatnia. Kérdés azonban, hogy a szóvégi $-t$ eltűnésének folyamatába beleilleszthető-e a $\text{t}^{\text{h}}\text{m}'\text{s}'\text{w}^{\text{h}}$ alak szóvégi s hangja. Mivel ez legalábbis igen kérdéses, érdemes rámutatnunk arra a lehetőségre, hogy $\text{t}^{\text{h}}\text{m}'\text{s}'\text{w}^{\text{h}}$ helyett $\text{t}^{\text{h}}\text{m}'\text{wh}^{\text{h}}$ -ot is olvashatunk. Ez az alak valószínűleg a Thmuis név korabeli egyiptomi hangalakja pontos átírásának tekinthető.

A helynév után álló „21 hallūr” nyilvánvalóan a bor árát jelöli meg, az ez után következő „2 (+ x) grb” pedig a bor mennyiségét. A hiányos számadatot $\text{II}/\text{I}/$ -ra vagy $\text{II}/\text{II}/$ -re egészíthetjük ki. Az első tételt tehát a következőképpen értelmezhetjük: „Šelemyāh, a pap, Thmuisban (ad) 21 hallūr(ért) 4 grb (bort)”.

A második tétel Cowley értelmezésében a következőképpen hangzik: „... Dallui junior, a garden for 46,1 hallur (?)...”. Így azonban ez a tétel értelmetlen, mert nem világos, hogy mit keres benne a „garden for 46”, s hogy miért hiányzik a grb-ban megadott bormennyiség, holott a bevezető formula alapján következtetve ennek minden tételben szerepelnie kellene. A főnehézséget az okozza, hogy ez a tétel elején is, végén is hiányos, ha tehát helyes értelmét meg akarjuk találni, ki kell egészítenünk. A tétel kezdetén álló hn/\dots töredéket legkézenfekvőbb $\text{hn}/\text{bgh}/$ -ra kiegészítenünk. Ez a szó jól ismert az egyiptomi arameusban,²⁹ mint az óperzsából való átvétel. Jelentését a középperzsa *hambāy* szó alapján 'társ'-nak szokták meghatározni. Figyelembe véve azonban az óperzsa birodalom földtulajdon-, ill. földbirtokviszonyait, nagyon valószínű, hogy az óperzsában még a szó eredeti 'ugyanazt a földet birtokló, közös birtokos' jelentésével kell számolnunk. Ugyanennek kellett lennie az arameusban a *hnbḡ* szó jelentésének is. Így a második tétel

²⁶ LEVY: NhChWb. IV. 654.

²⁷ Ez feltétlenül előnyben részesítendő saját korábbi $\text{šl}/\text{mšyn}/$ kiegészítéssel (AntTan 6 [1959] 81 sk.) szemben.

²⁸ WESSETZKY V. szíves közlése.

²⁹ Ld. legutóbb E. G. KRAELING: id. m. 184.

a „birtokostársra” kifejezéssel kezdődött, s ez valószínűleg az első tételben szereplő Šelemyāhval közös földet birtokló személyre vonatkozott.

41. sor. A *dlwy* név előfordult már a 26. sorban is. Ez valószínűleg rövidült névalak egy olyasféle névből, mint pl. **Dulluyāh*. A *dlwy z'r'* nevet appositionának foghatjuk fel a *hnbgh* szóhoz, az egész *hn[bgh] dlwy z'r' gn* kifejezést pedig status constructus szerkezetnek, amely a következőképpen volna értelmezhető: „birtokostársra a kertben, az ifjabb Dalluy . . .”. A folytatás az első tétel szerkezetének megfelelően a (vétel)ár hallűrban megadott összegét tartalmazza. Ezután kellene következnie a bor mennyiségének, e helyett azonban Cowley az *I* olvasatot adja, s utána még 4 betűhelyet tüntet fel. Az *I* számadatnak e helyen nem sok értelme van, ezért nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy itt egy olyan *g*-vel van dolgunk, amelynek jobboldali szára eltűnt vagy elhalványodott, s így hasonlónvá vált az *I* számjegyhez. A tétel végén tehát *'g'[/rbn]*-t egészíthetünk ki. Ezután már csak egy számjegy részére van hely, s így másra, mint *X*-re aligha gondolhatunk. Az első tételben 3 *grb* bor ára 21 hallűrban volt megadva, itt pedig 10 *grb* bor ára 46 hallűr lenne. Ha az első tételben *II[II]*-et egészítünk ki, akkor a két tételben a bor ára aránylag közel áll egymáshoz. Végeredményben a második tételt így rekonstruálhatjuk és értelmezhetjük: *hn[bgh] dlwy z'r' gn b XX XX III III hl 'g'[/rbn X]* „birtokostársra a kertben, az ifjabb Dalluy 46 hallűrért 10 *grb* (bort)”. Valószínű, hogy az ifjabb Dalluy Šelemyāhval közösen birtokolt kertet Thmuishan.

42. sor. A harmadik tétel értelmezését az elején álló *bmydlh* szó nehezíti meg, amelyet Cowley magyarázat nélkül hagyott. E szóban a 40. sorban előforduló *bim'w'h'* helymegjelölés párhuzama alapján legkézenfekvőbb volna egy helynevet keresnünk. A *mydlh* alakot azonban egyiptomi helységnévvel ez ideig nem sikerült azonosítani. Ezért arra kell gondolnunk, hogy e szóban az *y* tökéletlen alakú vagy részben elhalványult *g*-nek is vehető, s így *m'g'ldlh* olvasat is lehetséges. A *m'g'ldlh* alak nyilvánvalóan azonos a fentebb kiegészített *m'yg'[/dl]* helynévvel, amelyet a Bibliából *mgdl*, *mgdwl*, a talmudi arameusból *mgdl'*, *mwgdll'* írásban ismerünk.³⁰

43. sor. A negyedik tétel bizonyos tárgyi problémákat vet fel. Kérdés első sorban, hogy mit jelent itt a *phs* szó. Az újhéber *phs*, talmudi arameus *phs*, *phš* igének — amellyel Cowley azonosítja — a jelentése 'vernichten, verderben, zerdrücken' ill. 'drücken, zusammendrücken'³¹. A *phs* alak perf. sg. 3. sz. vagy part. act. vagy feltéve, hogy defektív írás *phys* helyett, esetleg part. pass. lehetne. Ezek közül leginkább még a harmadik lehetőség jöhetne számításba, azonban ebben az esetben is feltűnő lenne, hogy e tétel „romlott” bor vételéről számol be. Így inkább arra kell gondolnunk, hogy a *phs* olvasat helytelen,

³⁰ Az egyiptomi Miydöl késői démotikus írásban *mktrt*, a palesztínai Miydöl helynevek pedig *III*. Thotmes annalesében *m'kt:r*, *III*. Ramses korában pedig *m'kf:r* írásban jelennek meg. (WESSETZKY V. szíves közlése.)

³¹ LEVY: NhChWb. IV. 22—23.

s helyette inkább *ph^ht^l*-t kell olvasnunk. A talmudi arameusban a *ph^ht* ige 'wenig machen, verringern, absparen' jelentésű, s *phwt* 'wenig', *ph^ht*, *ph^hl'*, *ph^hth* 'Abnahme, Schaden, Minderwert' származékai alapján papiruszunkon a *ph^ht^l* szónak (esetleg defektív írás *phyt* pass. part. helyett?) 'minderwertig' jelentést tulajdoníthatunk. A negyedik tétel értelmezése tehát a következő lehetne: „Ὁβαδὴ ἄνῃ 6 *grb* gyengeminőségű (bort) 1 hallűrért”. Ez mindjárt megmagyarázná a tétellel kapcsolatos másik problémát is, hogy miért olyan olcsó az ebben szereplő bor. Míg az első két tételben 1 *grb* bor ára 4—5 hallűr között mozog, addig itt 6 *grb* bor ára 1 hallűr. Feltűnő még az is, hogy a harmadik tételben csak a bor mennyisége van megadva, az ára azonban hiányzik. Mivel a negyedik tételben az első két tétel szerkezetétől eltérőleg először a bor mennyisége van megadva, s csak ezután következik az ára, lehetne esetleg arra gondolni, hogy ez az ármegejelölés a harmadik és negyedik tételben szereplő bormennyiség árát egybefoglalva adja meg.

V. rész

44. sor. Cowley e sort így fordította: „Profit 100 zuzin”. Ez azonban nyilvánvalóan képtelenség, mert egy összesen 1 šekel 28 hallűr értékű üzleten nem lehet 100 züz, azaz 50 šekel haszon. Így más megoldást kell keresnünk. Legkézenfekvőbb lenne arra gondolnunk, hogy a számjellel írt *m'h* 'száz' szó itt nem 'száz', hanem 'százalék, kamat, egy óra eső kamat' jelentésben áll, s így az egész *zwn I m* kifejezés „zūzonkint 1% havi kamat”-ot jelenthetne. A sor elején álló *mhny* szó jelentését már Cowley lényegében helyesen határozta meg. E szót az újhéberből és a talmudi arameusból ismert *hny*, *hnh*, *hn'* 'nützlich, bequem, angenehm sein, geniessen, Vergnügen haben' ige 'Af'el part. act.-ának vagy pass.-ának tekinthetjük (a Pa'elre nincs példánk) 'hasznot hozó, hasznos, haszon' jelentésben. Így jelentés szempontjából a talmudi arameus *hnyyh* 'Nutzen, Vergnügen' szónak felelhet meg. Az egész sor jelentése tehát ez volna: „Haszon zūzonkint 1% (havi kamat)”.³² Ez az értelmezés összeegyeztethető ugyan az előző sorok tartalmával, azonban kétségtelenül vannak bizonyos nehézségei. Tartalmi szempontból furcsa elsősorban az, hogy amennyiben az előzőekben nem hitelügyletről volt szó, hogyan kerül erre a helyre a haszonnak százalék szerinti megjelölése. Nyelvileg azután nehézséget jelent az, hogy a kölcsönszerződések párhuzamos helyein más nyelvi formulát találunk. Így az egyik ilyen elephantinei kölcsönszerződésben (Cowley No. 10. 5. sor) a kamat következő meghatározását olvashatjuk: *ksp hl^hrn II ltkl I lyrh I* „1 šekelenként 1 havonként 2 hallűr kamatlábra”. Ennek alapján, ha figyelembe vesszük is a két formula közötti különbséget, papiruszunkon a következő kifejezést várhatnánk: *lwz I C I* vagy még inkább: *lwz I m I*. Mivel így kétségtelen, hogy Cowley magyarázata nyelvileg sokkal könnyebben

³² Így HARMATTA J.: AntTan 6 (1959) 84.

elfogadható, de ugyanakkor viszont tárgyilag lehetetlen, arra a szükségképpen következtetésre kell jutnunk, hogy e sor nem függ össze az előzőekkel, hanem önmagában áll, s Aβihaynak egy olyan egy sorból álló feljegyzését tartalmazza, mint később a 112. sor, amelyben az „erre az évre” adóként kifizetett összeget rögzítette. Ebben az esetben semmi akadálya sincs, hogy Cowley értelmezését elfogadjuk.

VI. rész

A következő rész a D columnával esik egybe. Igen töredékes állapotban maradt fenn, úgyhogy kiegészítésével és értelmezésével Cowley meg sem próbálkozott.

D columna

45. sor ʿzyʿ[...]hʿt lʿbʿh ʿhʿ[...]
 46 ʿrʿ[...] III I hyd ʿhʿ Iʿ[...]
 47 lhʿ[...] sʿyn rʿbʿh II[...]
 48 sʿyn [rb]h III III pʿʿ[...]
 49 [...] hlʿ hd kdʿhʿ[...]
 50 [...]ʿynʿ[...]ʿyʿh III II ʿbʿ[...]
 51 [...]ʿksrʿ[...]

45. sor. Már Cowley és Sayce észrevette, hogy e sor egy helynevet tartalmaz: *tbh*, amelyet Sayce Thebai-al azonosított. Az újabb kutatások azonban tisztázták, hogy *tbh* alatt Apollonopolis Maiort (Edfut) kell értenünk,³³ amely *tbh byrtʿ* néven előfordul egy másik késői egyiptomi arameus papíruson is (Cowley No. 82. 3. sor). A *tbh* alak az egyiptomi helynév (hieroglif írásban *db*;) korabeli hangalakjának meglehetősen pontos átírása lehet. Cowley a helynév követelte értelmi összefüggésnek megfelelően a sor fordítását következőképpen egészítette ki: „which he brought down to Thebes...”. E kiegészítés értelmileg talán lehetséges volna, bár nem világos, hogy kire vonatkozik a 3. sz. állítmány, nyelvileg azonban nem jöhet komolyan számításba. A „he brought”-nak megfelelő arameus igealak *hyty* lenne az *ʿth* igéből, ezzel azonban a fennmaradt betűk nem egyeztethetők össze. Ha végigvizsgáljuk a szövegösszefüggés megszabta kereteken belül a kiegészítés lehetőségeit, kiderül, hogy egyetlen kiegészítés lehetséges: *[šl]hʿt*, a *šlh* ’küldeni’ ige perf. sg. 1. sz. alakja. Így a sor kezdetét következőképpen értelmezhetjük: „Amit Apollonopolisba küldtem”. Itt tehát ismét egy önálló rész felirata áll előttünk, amely után egy felsorolásnak kell következnie. Aβihay valószínűleg írásban rögzítette azoknak az áruknak a jegyzékét, amelyeket Apollonopolisba s esetleg más helységekre küldött. Pontos párhuzamát találjuk ennek Nebuchelos feljegyzéseiben:

³³ Ld. legutóbb KRAELING: id. m. 14.

SEG VII 417 Ἐπί ἔπεμψα εἰς Ἀπάδανα ἐγὼ Νεβοόχηλος·
 ἀνίκλια β' μζ',
 β' μζ',
 ἀναβόλεα β' μζ',
 σουδάρια ζ' μβ', κτλ.

Nebuchelos e feljegyzése alapján képzelhetjük el papíruszunk e részletének szerkezetét is. Eszerint a *lḫbh* szó után már valamilyen árucikk megnevezésének kellett következnie. A *ḫ*¹[... olvasatnak két kiegészítése lehetséges. Gondolhatnánk elsősorban a *hbnj* 'ebenfa' szóra, amelyet mint az egyiptomi *hbnj* 'das Ebenholz'³⁴ átvételét *hbnym* alakban ismerünk a Bibliából. A másik kiegészítési lehetőség *ḫ*¹[*dryn*] lehetne, a *hdrh* 'Schmuck' szó többszáma. Ez utóbbi valószínűleg szintén egyiptomi jövevényszó, az egyiptomi *h;dr.t* 'Art Halskragen, Armband'³⁵ átvétele. Tárgyilag mindkét kiegészítés igen jól megfelelne, mert speciálisan egyiptomi árucikket jelent, s mindkettő egyiptomi jövevényszó, tehát az egyiptomi arameusban bizonyára használatban lehetett. Azonban a 46. sorban olvasható számadat nyilvánvalóan erre a tárgyra vonatkozik, s így talán valószínűbb a *hdrh* 'nyakék, karperec' szót kiegészítenünk, mint amellyel kapcsolatban a darabszám megjelölése kézenfekvőbb.

46. sor. Az első szó kézenfekvő kiegészítése *ḫ*¹[*bh*], mert a 47. sorból láthatjuk, hogy az egyes tételek szerkezete a következő: 1. árucikk megnevezése, 2. a *rbh* szó, 3. darabszám megjelölése. Az első tétel tehát ezek szerint így alakulna: *ḫ*¹[*dryn*] *ḫ*¹[*bh*] III I. A *rbh* ige (egyiptomi arameus *rbh*, talmudi arameus *rbj,rb'*) Pa'el-jének jelentése 'wachsen lassen, Zuschuss, Zins beim Darlehn versprechen, Zins geben, eig. das geliehene Kapital vermehren', a *rbh* alak pedig Kal perf. sg. 3. sz. vagy part. act. vagy Pa'el perf. sg. 3. sz. lehet. Így a tétel szövegösszefüggésében a *rbh* alakot 'kamatot hozó, kamatozó, kamatot hozott' jelentésben fordíthatnánk, megjegyezve azonban, hogy a tétel szavai feljegyzés stílusban, szintaktikai összefüggés nélkül sorakoznak egymás mellé. Az első tétel értelme tehát hozzávetőleg ez lenne: „nyakékek, kamatozó (vagy: kamatra adva), 4 db”.

A sor második részében egy új tétel kezdődik. A Cowleynál értelmezhetetlennek látszó *hyd* *ḫ*¹ olvasat egyszerre világossá válik, ha helyette *hyr* *ḫ*¹ alakot olvasunk [*d* = *r*, *ḫ*¹ = *ḫ*¹]. A *hyr* (vagy *hyd*) szó az egyiptomi arameus papíruszok egyik mind ez ideig megoldatlan problémája. Először Kraeling ismerte fel világosan a Brooklyn Museum egyik papíruszán (Nr. 1, 3, 4, 6, 9), amely egy *hyr* eladási szerződését tartalmazza.³⁶ A szó korábban is előfordult már a Cowleytól összegyűjtött papíruszokon (AP Nr. 68.6), de sem

³⁴ A. ERMAN—H. GRAPOW: Wörterbuch der ägyptischen Sprache. Berlin 1955. II. 487.

³⁵ ERMAN—GRAPOW: Wb. d. äg. Spr. II. 482.

³⁶ KRAELING: id. m. 131 skk.

olvasata, sem jelentése nem volt tisztázott. Papíruszunkon valószínűleg még egyszer előfordul a 118. sorban. Az eddig ismert anyagban a legtöbb támpontot a szó jelentésének meghatározására a Brooklyn Museum papírusza nyújtotta. Ebből kiderül, hogy a *hyr*' ára 5 šekel volt, nem világos azonban, hogy a szó mögött valamilyen épület vagy pedig valamiféle tárgy rejtőzik. W. Erichsen a démotikus *hyr* szót vetette össze vele, amely általában 'utcat' jelent, de egy elephantinei papíruszon 'ház' jelentésben is előfordul.³⁷ Már az eddigi forrásanyag alapján is világos azonban, hogy a *hyr*' szó házat vagy épületet nem jelölhet. Két, házról szóló adásvételi szerződést is ismerünk a Brooklyn Museum papíruszai között,³⁸ s ezekből kiderül egyrészt az, hogy a házak ára lényegesen magasabb volt, mint 5 šekel,³⁹ másrészt pedig ház vagy házrész eladásánál a szerződés az épület helyének és méreteinek részletes leírását tartalmazza. Mivel a *hyr*'-ról szóló szerződésben mindez hiányzik, nyilvánvaló, hogy e szónak 'ház' jelentést nem tulajdoníthatunk. Papíruszunk felsorolásában a *hyr*' szó bizonyos fogyasztási cikkek elnevezései és a *ṣā'ā* 'tál' szó társaságában fordul elő. Mivel azonban fogyasztási cikknek nem tarthatjuk — ebben az esetben ugyanis a Brooklyn Museum papíruszán mennyiségének szerepelnie kellene — nagyon valószínűnek látszik, hogy valamilyen edény lehetett. A Brooklyn Museum 7. sz. papírusza egy hozomány felsorolásában több edény árát is megemlíti, így többek közt egy bronz tál ára 1 šekel 10 hallūr, egy bronz csészéé 1 šekel. Mivel a Brooklyn Museum 1. sz. papíruszán a *hyr*' ára 5 šekel, így ennek nyilvánvalóan vagy valamilyen nagyobb, vagy pedig nemesfém-ből készült edénynek kellett lennie. Ami a *hyr*' szó eredetét illeti, mivel a sémi nyelvekben semmi vele összevethetőt nem találunk, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy az egyiptomiból való átvétel. Ebben az esetben leginkább a késői egyiptomi *hr* 'ein Gefäß aus Metall (Silber, Kupfer)' szó⁴⁰ jöhetne számításba mint az arameus *hyr*' forrása.

A *hyr*' szó után Cowleytől [I]nek olvasott írásjelet egy [r] megmaradt részének tarthatjuk és az egész tételt [r][bh I]-re egészíthetjük ki.

47. sor. A sor elején a *lh*[...] szóban a *l, bh* kifejezés alapján következő valószínűleg egy helynév rejtőzik. Mivel a szókezdő *h* után legfeljebb még két betű állhatott, csaknem teljes biztonsággal adódik a *h[ns]* kiegészítés. A *hns* helynév a Bibliában az általános felfogás szerint Heracleopolis Magna neve, amelynek az egyiptomiban *hnnstn*, a koptban *hnēs*, az asszír feliratokban *hi-ni-in-ši*, Herodotosnál *Ἡρακλῆος πόλις* felel meg.

A sor végén valószínűleg még egy helynév állott, mert a 48. sorban ugyanazt a tételt [*ṣyn rbh*] találjuk, mint a 47. sorban, s ez csak úgy lehetséges, ha a 48. sor már egy más helységbe juttatott küldeményt tartalmaz.

³⁷ KRAELINGnél: id. m. 135.

³⁸ Nr. 3 és Nr. 12.

³⁹ Nr. 3-ban 1 karš 4 šekel, Nr. 12-ben 1 karš 3 šekel.

⁴⁰ ERMAN—GRAPOW: Wb. d. äg. Spr. II. 498.

Mivel a sor végén legfeljebb 3—4 betű állhatott, gondolhatnánk esetleg a $[l\acute{s}n]$ kiegészítésre. Ezt a kiegészítést nemcsak az javasolja, hogy Šō'an egyike azoknak az egyiptomi városoknak, amelyeket a Biblia ismer, s ahol zsidók laktak, hanem az is, hogy a forrásokban gyakran szerepel együtt Hānēsszel. Így egymás mellett említik már a két várost Aššurbānapli feliratai: $^1Na-a\acute{k}ki-e \acute{s}ar \acute{a}l\acute{H}i-ni-in-\acute{s}i \acute{I}Pu-\acute{t}u-be\acute{s}-ti \acute{s}ar \acute{a}l\acute{S}a-'a-nu$ "Nahkē Hānēs királya, Puṭu-bešti Šō'an királya". Ugyanígy együtt szerepel a két város Yeša'yāhnál (30,4): $ki-hāyū b^{\acute{s}}ō'an \acute{s}ārāw \acute{u}malā\acute{x}āw hānēs yaggī'ū$ „mert eljutottak Šō'anba (Izrael) előkelői és követei Hānēst elérik”. Így mindenestre feltehetőnek látszik, hogy a két helynév papíruszunk felsorolásában is egymás után következett.

48. sor. A sor végén álló $p'{}^{\prime}l$ [...] olvasatot legkönnyebben $p'{}^{\prime}l/r\acute{y}n$ -ra lehetne kiegészíteni. A $p'{}^{\prime}r$ szót a bibliai héber $p'{}^{\prime}r$ 'Turban (Tracht der Priester, des Bräutigams, der vornehmen Jerusalemerinnen)' ruhadarab elnevezéssel azonosíthatjuk, amely talán szintén egyiptomi eredetű.

49. sor. A sor elején a hézagot az értelmi összefüggés által megkívánt $[rbh \text{ II}]$ kiegészítés jól kitölti. Ezután nyilván új tételnek kell következnie. A $h\acute{l}$ szót a bibliai héber $h\acute{l}h$ 'Kuchen, Opferkuchen' szóval vethetjük össze, amely megvan az arameusban is, s előfordul az egyik nisai ostrakonon.⁴¹ Az utána olvasható $h\acute{l}$ kétséggkívül az 'egy' számnév. Így ebből a tételből a rbh kifejezés hiányzik. Az új tételt kezdő $k\acute{d}h$ szó nyilvánvalóan a jól ismert $k\acute{d}h$ 'Zimmet' szóval azonosítható. Utána valószínűleg valamilyen űrmérték rövidítése s számnév állhatott. Gondolhatunk többek közt a kp 'Ilandvoll' szóra, amelynek k rövidítése a Brooklyn Museum arameus papíruszain is előfordul.⁴² A $k\acute{d}h$ szó után a kiegészítés tehát $[k \text{ I}]$ lehetne, s ez után még ismét valamilyen helynévnek kellett állnia, mert a következő sor valószínűleg egy ugyanolyan tételt tartalmaz, mint amilyen már szerepelt a Šō'anba juttatott küldemények között. Mivel csak rövid helynévről lehet szó, leginkább ln kiegészítésre gondolhatnánk. N' $[Nō]$ Felső-Egyiptom fővárosának, Thebainak a Bibliából jól ismert neve, amely előfordul az elephantinei papíruszokon is.

50. sor. A [...] $l'yn$ olvasat a sor elején a legkönnyebben $[s' \text{ } l'yn]$ -ra egészíthető ki. Ez után Cowley $[. \text{ } l'y^{\prime}h]$ -et olvasott, azonban az $[y^{\prime}]$ sérült $[b]$ is lehet, úgyhogy az egész jelcsoportot legkézenfekvőbb $[r \text{ } l'b^{\prime}h]$ -nak kiegészítenünk és értelmeznünk. Az e tétel után következő $[b^{\prime}]$ [...] szemmeláthatólag egy újabb tétel kezdő szava. A nagyszámú kiegészítési lehetőség közül — figyelembe véve, hogy az eddigi felsorolásban csak edények, ruhanemű és fűszerfélék szerepeltek — leginkább még talán a $b\acute{q}l$ 'Kleid, Decke' vagy a bd 'Linnen, pl. linnene Kleider' szavak jöhetnének számításba.

51. sor. A sor elején a hézagot az értelmi összefüggésnek megfelelően $[rbh \text{ III}]$ kiegészítéssel tölthetjük ki. Az ezután következő bizonytalan $[k\acute{s}r]$ szó helyett $[k\acute{l}r]$ -t olvasva s ezt $[k\acute{l}r/t]$ -ra egészítve ki a bibliai héber $k\acute{l}rt$

⁴¹ Ld. I. N. VINNIKOVNÁL: VDI 1954 2. 126 (1—27 sz. ostrakon, 7. kép).

⁴² Ld. KRAELING: id. m. 173.

'Räucherwerk von wohlriechenden Stoffen', talmudi arameus *ktrt'* 'Rauchwerk' szavak megfelelőjét kapjuk. Mivel fentebb a *hl'* és a *kdh* szavak után sem volt kitéve a *rbh* kifejezés, valószínűleg itt sem kell számolnunk vele. Így a *ktrt* szó után már csak valamilyen úrmérték rövidítését és számadatot tehetünk fel. A Bibliában, Lev. 16, 12-ben a *ktrt* mértéke a *hpn*, ha feltesszük, hogy itt is ezt használták (a szó a birodalmi arameusban is használatos volt!), akkor a kiegészítés hozzávetőleg *ᵀktrᵀ[t h II]* lehetne.⁴³

VII. rész

A következő rész, amely az E columnára terjed ki és az 52—59 sorokat foglalja magában, annyira töredékes állapotban maradt fenn, hogy rekonstruálása kilátástalannak látszik. Csak annyi állapítható meg, hogy e rész jellege eltérő volt mind az előzőtől, mind pedig a következőtől.

VIII. rész

Ezután jön a papírusz leghosszabb összefüggő szövegrészlete, amely az F, G és H columnákat és a 60—108 sorokat öleli fel. Ennek tételei aránylag egyszerű szerkezetűek: rendszerint egy személynevet, egy árumennyiség megjelölését, az áru (valamilyen folyadék) árát és esetleg az áru árából fennmaradt hátralékot tartalmazzák. Így a következőkben e részből csak azokat a sorokat idézzük, amelyekben valamilyen megoldatlan probléma van.

F columna

60. sor	[.....] 'rb'y' b'pn'
61	k ᵀXXᵀ k' I bš I r II š'r š I
62	nkys lgn III III br III š'r ᵀkᵀ I p
64	'plnys yᵀtᵀn k' I p bš II r I
65	yny' lgn II II br II
67	[.....] br I
70	ᵀnᵀtn nrby lg I bm I p

G columna

74	nbs lgn III III br III
81	yny' k' I p ᵀbᵀ[...]
82	[.....]ᵀbᵀ[....]r I
83	bgrb hmšt[...]

⁴³ A Brooklyn Museum két papíruszán is előfordul a *hpn* szó mint olaj és illatszermértéke (ld. KRAELING: id. m. 142, 146 (No. 2) és 204, 214 (No. 7)).

- 86 *hrglty plg br III*
 90 *'byty nty¹ n¹ [....] br III*

II columna

- 91 *'b¹yty b¹[....]*
 102 *ptpy lgn III I br II*
 103 *pt¹w¹ lgn III III br III*
 105 *zprh lgn II br I*
 106 *b ptw k'n II bš III š'r m III III*
 107 *'rm¹y¹s lgn III [b]r I m I p*

60. sor. E rész felirata hiányosan maradt fenn, s értelmezése meglehetősen nehéz. A felsorolásból világos, hogy valamilyen folyadék eladásáról van szó, s hogy a vételár egy része sok esetben kifizetetlen maradt. A rész felírásából világosan értelmezhető a *b'pn'* kifejezés. Ennek annyit kell jelentenie, hogy 'megállapodás, feltételes megegyezés alapján'.⁴⁴ Az áru eladása tehát egy bizonyos megállapodás alapján történt, s ennek a körülményeit rögzíthette le a felírás. Ezekre vonatkozólag további felvilágosítást nyújt a 70. sor, amelyben a személynév után a *nrby* igealakot olvashatjuk. Ezt a *rbh, rby* ige Pa'el impf. pl. 1. sz. alakjának foghatjuk fel, s a Pa'elt itt causativumnak véve 'kamatot fizettünk, kamatra adunk' jelentéssel fordíthatjuk. Nagyon valószínű, hogy a 70. sorban megjelenő *nrby* igealak csak a felírást ismétli meg, éppúgy, mint ahogy a 26. sor *bydh šr I* kifejezése a 14. sor *šry' byd ywtn* felírására utal vissza. Így egyrészt feltehetjük, hogy a *nrby* igealak szerepelt a rész felírásában is, másrészt pedig kézenfekvőnek látszik, hogy ez az igealak valamennyi tételre vonatkozik. Arra gondolhatunk tehát, hogy az egész felsorolás kamatos hitelre adott árumennyiségek feljegyzését tartalmazza, az egyes tételek után szereplő *š'r* 'maradék' kifejezés pedig az időre ki nem fizetett összegeket tünteti fel. Ebben az esetben a címben szereplő *'rb'y'* 'negyven' szót legkézenfekvőbb 'negyvened' értelemben felfognunk és a kamatláb megjelölésének tartanunk. A 'negyvened' havi kamat évi 30%-os kamatlábnak felel meg, amelyet az akkori idők közepes kamatlábjának tekinthetünk.⁴⁵ Mindezek alapján e rész felírását nyelvileg a következőképpen egészíthetjük ki. Az egyik megoldás az lehetne, hogy a sor elején álló hézagba pl. [*hmr' zy b*]-t egészítünk ki, s feltesszük, hogy a *b'pn'* szó után még a [*nrby*] igealak állott, de teljesen eltűnt. Ebben az esetben a felírás így alakulna: [*hmr' zy b*] *'rb'y' b'pn'* [*nrby*]. Ha viszont el akarjuk kerülni azt a feltevést, hogy a *b'pn'* szó

⁴⁴ Ld. fentebb a 15. sor *l'pn'* kifejezésének magyarázatával kapcsolatban mondottakat.

⁴⁵ Vö. AP No. 10 és 11, amelyekben évi 60%-os magas, de az akkori időkben nem szokatlan kamatlábat találunk.

után is állt még valami, akkor a következő kiegészítést javasolhatjuk: [*zy nrby b*]’*rb’y’ b’pn’*. Utóbbi kiegészítésnél *zy šlht lḥbh* (45. sor) szerkezetű felírást kapunk.

61. sor. E sorban jelenik meg először a papíruszon a *k’* űrmérték. Mivel 1 *k’* áru (valamilyen folyadék) ára a 61. sor szerint 1 šekel és 2 *riβ’a* azaz 1 ½ šekel, viszont a 62. sor szerint pedig 6 lőy ára 3 *riβ’a* azaz ¾ šekel, s mivel az áru ára valamennyi tételben azonos, így megállapítható, hogy a *k’* 12 lőygal volt egyenlő. Az érdekes az, hogy pontosan ilyen méretű űrmérték a Bibliából jól ismert *hīn* is, amely az egyiptomi *hnw* átvétele. Ha papíruszunk írója nem ezt a szél tében elterjedt és ismert űrmértéknevet használta, annak csak az lehetett az oka, hogy a *k’* valamilyen helyi űrmérték volt, s mint ilyen helyileg az általánosan használt *hīn*t helyettesíthette. Ebben az esetben viszont kézenfekvő az a feltevés, hogy a *k’* az arameusban helyi, egyiptomi eredetű szó lehet. Ha a *k’* szó eredetének kérdését felvetjük, akkor legelőször azt kell tisztáznunk, hogy a *k’* írás nem csupán rövidítés-e. Ezt a kétségtelenül fennálló lehetőséget a 106. sor szerencsére kizárja. Ebben ugyanis előfordul a szó *k’n* többszáma, s így kétségtelen, hogy teljes hangalakja csak *k’* volt. Így nagy valószínűséggel tarthatjuk e szót a késői egyiptomi *k:t* ’ein Gefäss aus Bronze’⁴⁶ átvételének, amelynek ebben a korban a kiejtése **kā* lehetett. E szó esetében ugyanolyan jelentésfejlődést tehetünk fel, mint a *hīn* űrmérték-nél, amelynek egyiptomi eredetije, a *hnw* szó, eredetileg szintén csak ’Topf, Krug’ jelentésű volt.⁴⁷

Cowley a sor elején még egy számadatot olvasott: *k’ XX*. Mivel azonban a feltüntetett árból világosan kiderül, hogy a tételben szereplő áru mennyisége csak 1 *kā* volt, nyilvánvaló, hogy ez előtt még egy számadat nem állhatott. E nehézség legkézenfekvőbb megoldása az lehet, ha a Cowleytól bizonytalan olvasatú *XX*-nak tartott írásjelet a hozzá közelálló *p*-vel azonosítjuk, s így a *k’p* olvasatot nyerjük. A szövegösszefüggés alapján a *k’p* szót személynévnek kell tartanunk. Hasonló névalakot ismerünk a Brooklyn Museum egyik papíruszáról. Ezen a *kp’* név fordul elő, amely valószínűleg az egyiptomi *kf*; személynévvel azonosítható.⁴⁸ Papíruszunk *kp* névalakja azonban ezzel aligha hozható kapcsolatba, inkább gondolhatnánk a *kp* ’szikla’ szóra, amely az újtestamentumi *Κηφᾶς* (Ioan. I 43) tanúsága szerint személynévként is előfordulhatott.

62. sor. A sor végén a *k’* helyett, amely csak a *karš* szónak lehetne a rövidítése, nyilvánvalóan az ezen a helyen tárgyilag egyedül lehetséges *r’*-t kell olvasnunk.

64. sor. E sor értelme feltűnő ellentmondásban áll az egész felsorolással. Míg ugyanis a felsorolás összes többi tétele olyan személyeket nevez meg,

⁴⁶ ERMAN—GRAPOW: Wb. d. äg. Spr. IV. 94.

⁴⁷ ERMAN—GRAPOW: Wb. d. äg. Spr. II. 493.

⁴⁸ Ld. erre KRAELING: id. m. 230.

akik árut vásároltak, ebben látszólag arról van szó, hogy egy bizonyos Apollonios 1 $\frac{1}{2}$ kā árut adott el 2 $\frac{1}{4}$ šekeléért. E megmagyarázhatatlan ellentmondás igen egyszerűen feloldható azonban, ha e sorban a $y^l t^l n$ igealak helyett, amelynek helyes alakja egyébként is $yntn$ volna, a szintén lehetséges $y^l wn^l n$ -t, vagy az utolsó betűt hosszúra nyúlt szóvégi y -nek tartva $y^l wn^l y$ -t olvasunk. Ezt a talmudi arameus $ywny$ 'görög' szóval vethetjük össze, s az egész sort így értelmezhetjük: „Apollonios, egy görög, 1 kā stb.”. Ha a $y^l wn^l n$ olvasat mellett maradunk, akkor ezt a megelőző tételben szereplő Nikiasra és Apolloniosra együttesen vonatkoztathatjuk: „Nikias 6 lōy . . . , Apollonios, görögök 1 kā . . .”.

65. sor. A yny' nevet Cowley a $ywntn$ név hypokoristikonjával, a $yn'y$ névalakkal azonosította. Ez azonban csak akkor volna elképzelhető, ha a yny' alakban a szóvégi $-y$ betűk felcserélését tesszük fel. Ez azonban nem lehetséges, mert a yny' név a papíruszon többször is előfordul (kétszer $ywny'$ alakban), azonban a szóvég mindig $-y'$, nem pedig $-y$. Így csak arra következtethetünk, hogy $yny'/ywny'$ a $yn'y$ -től különböző név. A $yny'/ywny'$ név $-y'$ elemét a yh istennévvel azonosíthatjuk, míg az előtagjában a ynh ige Kal part.-ját [$ywnh$] láthatjuk. Így az egész név $*Yōnāyāh$ -nak hangozhatott, s jelentése 'gewaltig (ist) Yāh' lehetett.

67. sor. A br I adat elé [lgn II] egészítendő ki.

70. sor. A $nrby$ igealakkal nem új tétel kezdődik, mint ahogy Cowley gondolta, hiszen ebben az esetben a $Nāōān$ név elszigetelten, önmagában állana, hanem a szavak ebben a tételben is laza feljegyzésstílusban, szintaktikai összefüggés nélkül sorakoznak egymás mellé: „ $Nāōān$, kamatos hitelre adunk: 1 lōy; 1 $\frac{1}{2}$ mā'āhért”.

74. sor. Az azonosítatlan nbs személynév vagy a görög $Náβις$ név átírása lehet vagy pedig egy feltehető egyiptomi $*nb-is$ névalak átvétele.

81. sor. A sor hiányzó részét a 64. sor alapján következőképpen egészíthetjük ki: $^l b^l / [š$ II r I].

82. sor. Ha elfogadjuk a sor közepén Cowley $^l b^l$ olvasatát, akkor a sort következőképpen kellene kiegészítenünk: [$k' I p / ^l b^l / [š$ II] r I]. Ebben az esetben azonban nem maradna hely a sor elején egy személynév számára. Így valószínűbb arra gondolnunk, hogy a $^l b^l$ -nek látszó jel egy l megmaradt alsó része. Így a sor végét $^l l / [gn$ II] r I-re egészíthetnénk ki, s előtte még kb. öt betűhely marad egy személynév részére. Mivel gyakran fordul elő, hogy két egymást követő tételben ugyanaz a személynév szerepel, gondolhatnánk itt az [$ysdrs$] kiegészítésre, mivel a következő tétel is ezt a nevet tartalmazza. Hogy mindkét tételben azonos árumennyiség szerepel, nem akadály a személyek azonosságának. A 62—63. sorban Nikias is két tételben egyformán 6—6 lōy aruval szerepel.

83. sor. Ez a sor a többitől eltérő jellegű, amennyiben sem személynevet, sem árumennyiséget vagy árat nem tartalmaz. A $bgrb$ kifejezés jelentése nyíl-

ván „edényben”, kérdés azonban, hogyan függ ezzel össze az utána következő *hmšt*, amely alakjára nézve úgy néz ki, mint a *hmš* ’öt’ szó st.constr.-a. Az értelmezés szempontjából a nehézséget az okozza, hogy a *bgrb* kifejezéshez a *hmšt* szó nem tartozhatik, mert ebben az esetben a *bgrbyn* többesszámnak kellene állnia. Magában a *hmšt* szó nem állhat, mert akkor indokolatlan a st.constr. A st.constr. jól magyarázható lenne, ha feltennénk, hogy a *hmšt* szó után még egy űrmérték neve állt, tehát a sor így folytatódott: *hmšt* [*lgn II*]. Ez a feltevés azonban azért nem valószínű, mert felsorolásunkban a számnév mindig az űrmérték neve után, nem pedig előtte áll. Mivel így a *hmšt* szónak mint számnévnek az összes értelmezési lehetőségeit kimerítettük, más magyarázatot kell keresnünk. Leginkább még arra gondolhatnánk, hogy a *hmšt* szó valamilyen jelző, amely a *grb* edénynévre vonatkozik. Ebben az esetben defektív írásnak véve **hmšyt* helyett a bibliai héber *hmšyt* ’fünfecsig’ szóval vehetjük össze. Így a *bgrb hmšt* kifejezést „ötszögletes v. ötbordás edényben” jelentésben fordíthatnánk. A sor végén a *hmšt* szóhoz esetleg a st.determ. ’jelét és a *bb* rövidítést egészíthetjük ki, amely itt, a következő sorban ismétlődő *ysdrs* név előtt jól illik a szövegösszefüggésbe.

86. sor. A *hrglty* név, amely már a töredékes 56. sorban is előfordult, nehezen magyarázható. Leginkább talán még arra gondolhatnánk, hogy egy olyan akkád név arameus átvétele, amely Nergal isten *Erragal* nevét tartalmazza előtagként, utótagja pedig az *’atū* ’kiszemel, kiválaszt’ ige intensívumának *uttī* praeterituma lehet. Az így rekonstruált **Erragal-uttī* ’Nergal kiválasztotta’ névalak ugyanazt az akkád névtípust képviseli, mint pl. az *Aššur-uballī* ’Assur meggyógyította’ név.

A *plg* ’fél’ szó itt — mint a bor árának 3 riš⁴⁹aban való megjelölése mutatja — ’fél kā’-t jelent. Más tételekben helyette a *lgn III III* kifejezést találjuk (így pl. a 103. sorban).

90. sor. A *ntyn* név utáni hézagba a *br III* ár alapján [*lgn III III*]-at kellene kiegészítenünk. Ez azonban nem fér ki, s így nyilvánvalóan ebben a tételben is [*plg*] állt a *lgn III III* kifejezés helyett.

91. sor. Az *’byty* után Cowleytól olvasott *’b* bizonyára egy *’l* megmaradt alsó része. Így itt is a *’l* [*gn* űrmértéket egészíthetjük ki.

102. sor. A Cowleytól magyarázat nélkül hagyott *ptpy* név valószínűleg egyiptomi eredetű. Legkézenfekvőbb volna egy egyiptomi **p;:tpy* ’az első’ névalakra gondolni.

103. sor. A *ptw* név közben előkerült a Brooklyn Museum egyik papiruszán is. E név szintén egyiptomi eredetű.⁴⁹

105. sor. Az értelmezhetetlennek látszó *zprh* névalak helyett valószínűleg *z’k’rh*-t kell olvasnunk; a *k* felső részén összefutott az íróanyag, s így alakja a *p*-hez hasonló lett. A *z’k’rh* olvasatot defektív írásnak tekinthetjük a közismert *zkryh* helyett.

⁴⁹ Ld. KRAELING: id. m. 275.

106. sor. A sor elején álló *b* rövidítés valószínűleg azonosnak tekinthető a tárgyalt *bb* rövidítéssel.

107. sor. Az *'rmys* nevet Cowley *Armais*-nak értelmezte. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a hellénisztikus Egyiptomban igen gyakori *'Eqmias* névvel van dolgunk.

E hosszú felsorolásnak jó párhuzamát ismerjük Dura-Europosból, ahol a B2 háztömbben egy üzlethelyiségnek a falán több hasonló jellegű felsorolás került elő. Az egyik ilyen feljegyzés a következőképpen hangzik:

1	<i>Māq[v]</i>	𐤌	<i>v'</i>
2	<i>Bāḏḥs</i>	𐤁	<i>𐤌𐤕𐤀𐤁</i>
3	<i>'Aḏḏēos</i>	𐤀	<i>𐤌𐤕</i>
4	<i>Baḡvēos</i>	𐤁	<i>𐤌𐤕</i>
5	<i>Bovβēos</i>	𐤁	<i>v'</i>
6	<i>Λουσιανός</i>	𐤁	<i>v'</i>
7	<i>'Aḏḏēos</i>	𐤀	<i>𐤌𐤕⁵⁰</i>

Ha ezt papíruszunk felsorolásával összehasonlítjuk, megállapíthatjuk, hogy a két feljegyzés szerkezete lényegében megegyezik: az egyes tételekben mindkettőnél első helyen áll az adós neve, azután következik egy űrmérték megnevezése (Dura-Europosban 𐤌 = *congius*), majd egy számadat. Az eltérés mindössze annyi, hogy a dura-europosi felíraton a bor ára nincs feltüntetve s az egyes tételekben sokkal nagyobb mennyiségek szerepelnek.

IX. rész

A következő feljegyzés az I columnából mindössze három sort foglal magában:

I column

109. sor *bbyt yšyb yk'l'f. l'tyk III II*
 110 *'b'bytn' 'm'l't'yn' II br'mn II pḥn*
 111 *nḥšy' zy yḥbw 'l tmry' zy pḥy*

109. sor. A sor elején a *bbyt yšyb* kifejezés nyilvánvalóan úgy értelmezhető, hogy „Yāšīḇ házában”, mert a következő sorban *bbytn'* „házunkban” felel meg neki. Valószínűnek látszik tehát, hogy ez a rövid feljegyzés olyan tárgyak felsorolását tartalmazza, amelyek részben Yāšīḇ, részben pedig Aḇihay házában voltak elhelyezve. A bevezető formula utáni *yk'l'f. l'tyk* olvasatra Cowley nem tudott magyarázatot találni. Rá kell mutatnunk azonban arra, hogy a *y*-t kisalakú *š*-nek is felfoghatjuk, a második *l*-t kissé felesűszott *n*-nek is vehetjük, a betűcsoport végén pedig *k* helyett esetleg *d*-t olvashatunk. Ebben az esetben a *šk'l'f. l'n t'yd* olvasatot nyerjük, amelyből az első szót

⁵⁰ C. B. WELLES: YCS 14 (1955) 157, Nr. 42.

škʿlʿ[n]-re egészíthetjük ki, s a bibliai héber *škln* 'Gewand, Mantel' szóval vethetjük össze, a második szót pedig a bibliai héber és arameus *'tyd* 'bereit, fertig' szóval azonosíthatjuk. Az *'tyd* szót nem vonatkoztathatjuk jelzőként a megelőző *škʿlʿ[n]*-re, mivel nincs egyeztetve vele, hanem valószínűleg határozóként kell felfognunk. Így az első tételt következőképpen értelmezhetnénk: „Yāšīß házában: köpenyek, készen, 5 db”.

110. sor. A *ʿmʿtʿyn* olvasat értelmezése nehezen áthidalható nehézségekbe ütközik: Cowley sem talált rá magyarázatot. A szó kezdetén azonban az *ʿm* helyett lehetséges a *ʿt* olvasat is. Ezenkívül bizonytalan a szó vége. Itt lehetne arra gondolni, hogy a *t* egybefolyt *ʿyn*, a Cowleytől *ʿyn*-nek olvasott írásjelek pedig a *ʿII* számjelnek tekinthetők. Így tehát *ʿmʿtʿyn* *II* helyett *ʿtʿyn* *II* olvasattal is számolhatunk. A *tʿ* szót az arameus *twʿ* 'bíbor szín', a bibliai héber *twʿ* 'Kermes gefärbtes Zeug', újhéber *twʿn* 'purpurrot, kermesfarbig' és a szír *twʿt* 'l.vermis, 2. purpura' szavak alapján 'bíborszövet'-nek értelmezhetjük. Valószínűleg valamilyen ruhaanyag szerepel a következő *brʿmn* *II* tételben is. A *brʿm* szóval kapcsolatban kézenfekvő volna a bibliai héber *bərōmīm* szóra gondolni, amely a *gīnzē bərōmīm* 'tarkászótt szőnyegek' kifejezésben fordul elő (Yehezq. XXVII, 24). E szó összefügg az akkád *birnu* 'bunte Wolle' szóval, amely a *barāmu* 'bunt weben' tő származéka. Ha azonban megbízhatunk a héber szó vokalizálási hagyományában, akkor nem lehet az akkad *birnu* átvétele, hanem leginkább még azt tehetnénk fel, hogy az akkad *barāmu* infinitivusi alak került át a héberbe és az arameusba 'tarkaszövés' > 'tarkaszóttas' jelentésben. Feltűnő azonban, hogy a feltehető arameus **bārām* alak *brʿm* írásban jelenik meg papíruszunkon. Mivel egyébként a papírusz szövegében ilyen plene-írás nem fordul elő, fel kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy az '-t részben elhalványult *ʿm*-nek, az *m* jobboldali szárát *n*-nek, baloldali szárát és az *n*-t pedig a *II* számjelnek olvassuk. Ebben az esetben a *brʿmn* *II* olvasat adódik, s ez írástörténeti szempontból már kifogástalanul magyarázható lenne.

A sor végén álló *ptħn* szót Cowley 'open'-nek értelmezte. Ez kétségtelenül lehetséges, azonban az adott összefüggésben nem ad kielégítő értelmet, s azonkívül fel kellene tenni, hogy a *ptħn* írás *ptyħn* helyett (a *ptħ* 'nyitni' ige part. pass.-a) áll. Így más magyarázatot kell keresnünk. A *ptħ* szót azonosíthatnánk esetleg a bibliai héber, újhéber *ptħ* talmudi arameus *ptħ* 'ajtó' szóval, amelynek 'Tür mit einem Vorhange, Tür eines Zeltes' jelentése is van. Feltehetnénk tehát, hogy a *ptħ* szó itt 'ajtófüggöny'-t jelent, s értelmezőként a megelőző *brʿmn* szóra vonatkoztatható. A *brʿmn* *II* *ptħn* tételt ezek szerint így értelmezhetjük: „Tarkaszóttasok 2 db (ajtófüggönyök)”.

III. sor. E sort Cowley következőképpen értelmezte: „Bronzebands which they put on the date palms of Peḥi”. Ez az értelmezés azon alapszik, hogy a *nhšt* szónak a bibliai héberben van 'bronzbilincs' jelentése is. Így nyelvileg ez a fordítás nem lehetetlen, ugyanakkor azonban tárgyilag egyál-

talán nem világos, hogy miért helyeztek *Pehi* datolyapálmáira bronz bilincseket vagy szalagokat, s hogyan függ össze ez a feljegyzés az előző tételekkel. Éppen ezért érdemes fontolóra vennünk egy másik magyarázati lehetőséget is. Az újhéberben a *nhšl* szó jelentése nemcsak 'Kupfer, Erz', hanem 'Unterdecke, Unterlage' is. Ha feltesszük, hogy ez a jelentése az arameus *nhš* szónak is megvolt, akkor szövegünk számára olyan értelmet nyerünk, amely igen jól vág az előző tételekhez. A felsorolásban előzőleg 'köpeny', 'bíborszövet', 'tarkaszóttas' szerepelt, ebbe az összefüggésbe a 'derékalj, alsótakaró' jól beleillik.

Ami e tétel hátralevő részét illeti, elsősorban arra kell rámutatnunk, hogy a *tmr* szó jelentése az újhéber *tmr*, talmudi arameus *tmr* 'Palme, Dattelpalme; Dattel' szavak alapján ítélve nemcsak 'datolyapálma', hanem 'datolya' is volt. Így arra gondolhatunk, hogy e tételben egy csereüzlet lebonyolításáról van szó: „az alsótakarók, amelyeket P. datolyáiért adnak”. A *yhbw* alak általános alany is lehet esetleg, úgyhogy a cserében résztvevő lehet P. és *Aḫhay*, akinek „házában” az alsótakarók el vannak helyezve, nem kell feltétlenül még egy harmadik személyre is gondolnunk.

A *phy* név előfordul az elephantinei papíruszokon is, s már Cowley gondolt arra, hogy egyiptomi eredetű. Valóban e névalak jól magyarázható, mint egy egyiptomi *p; hꜣy* név átvétele.

X. rész

A következő rész mindössze egy sorból áll:

112. sor. *šnt' z' bmks kršn III IIII š II I*

E feljegyzés jelentősége abban áll, hogy a benne foglalt adat alapján bizonyos mértékben következtethetünk *Aḫhay* és társa kereskedői tevékenységének méreteire. A *mks* szó speciális jelentése mind az akkádban, ahonnan az arameusba és a héberbe átkerült, mind pedig az újhéberben és a talmudi arameusban 'vám'. *Aḫhay* és társa tehát egy év alatt 9 karš 3 šekel vámot fizettek üzleteik lebonyolítása során. Sajnos közelebbi adatok hiányában nem tudjuk, hogy e vám milyen jellegű volt és az áruk értékének hány százalékát jelentette. Ha behozatali vámmra gondolunk és ezt 20%-nak vesszük, akkor az *Aḫhay*tól behozott áruk értékéül 36 karš 5 šekel adódik. Lehetséges azonban, hogy lényegesen alacsonyabb vámmal, s így megfelelően nagyobb áruértékkel kell számolnunk.

XI. rész

Ezután a papírusz szövegében olyan rész következik, amely tartalmilag a 60. sorban kezdődő hosszú felsorolással egyezik meg.

hogy kissé hosszúra nyúlt *b*-vel van dolgunk, s így a sort talán következőképpen egészíthetjük ki: / *lgn III III* / *b/r III* /.

XII. rész

A K columnával tartalmi szempontból teljesen elütő új rész kezdődik, amely sajnos eléggé töredékes állapotban maradt fenn.

K columna

118. sor	[. . .] <i>š'r tk</i> [. . .] <i>h'yᵇb'</i>
119	<i>ʿbzyᵇly nkys dmy ḥmʿrʿ</i> [. .
120	<i>ʿš</i> <i>III</i>
121	[. . .] <i>ph nkys ḥ</i> [. . .
122	<i>XX X lḥwt</i>
123	<i>ʿd</i> [^{törítés}]
124	<i>zwzn XX III I r I</i>

118. sor. A *š'r* 'maradék, maradvány' szó útmutatása szerint e részben valamilyen áruk maradékának vagy vételáruk fennmaradt részének (vö. fentebb a 61., 62., 63. sorok szövegét) felsorolásával van dolgunk. Mivel a *š'r* szó után nem számnév vagy pénzegység rövidítése következik, előtte pedig kevés a hely árucikk és személynév megnevezése számára, arra kell gondolnunk, hogy e szó a felsorolás címéhez tartozik. Ebben az esetben pedig kézenfekvő előtte a [*znh*] kiegészítés, úgyhogy e szövegrész felírása a következő lenne: [*znh*] *š'r* „Maradék ez:”.

A sor végén világos a *h'yᵇb'* szó, amely helyett — mint fentebb említettük — *h'yrʿ*-t olvashatunk. Előtte a *tk* [betűkkel kezdődő szó nyilvánvalóan szintén valamilyen árucikket jelölt. Kiegészítésképpen szóba jöhetne a bibliai héber, újhéber *tklt* 'purpurbau gefärbte Zeuge, Wolle, Fäden', talmudi arameus *tkl'*, *tklt'* 'ua.' vagy a bibliai héber, újhéber *tkryk* 'weites Gewand, Mantel, Sterbekleid', talmudi arameus *tkryk'* 'ua.'. Mivel a hézagban számjegy is állhatott, leginkább talán még a *tk/ln II* / kiegészítésre gondolhatnánk.

119. sor. A sor elején álló *ʿbzyᵇly* kifejezést Cowley „for mine”-al fordította. Sokkal kézenfekvőbb azonban arra gondolnunk, hogy ez a kifejezés vagy a 118. sorban felsorolt maradékok vagy a következőkben feljegyzett vételár-„maradék” (követelés) helyét jelöli meg. Ezt figyelembe véve két értelmezési lehetőség jöhet számításba. Az egyik az, hogy elfogadva a *ʿbzyᵇly* olvasatot 'enyémben' jelentéssel fordítjuk, s összefüggésbe hozzuk a korábban, a 7. sorban előfordult / *mn* / *zyly* kifejezéssel. Ebben az esetben *ʿbzyᵇly* tárgyilag azt jelentené, hogy a felsorolt maradékok Aβilhay árukészletében, raktárában vagy birtokában vannak. A másik magyarázati lehetőség az, hogy *ʿbzyᵇly*

helyett *ḥtʿny*-t olvasunk, ebben egy helymegjelölést látunk, s a *tny* névalakot azonosítjuk This-szel, amelynek neve a hieroglif írásban *tni* alakban jelenik meg. Utóbbi esetben ezt a helymegjelölést természetesen már a következő tételre kell vonatkoztatnunk.

A sor végén álló *hmr* jelentése bizonytalan, amennyiben nem világos, hogy a *ḥāmar* 'bor' vagy pedig a *ḥāmār* 'szamár' szóval van-e dolgunk. A 'bor' jelentés mellett az szól, hogy *nkys* a következő sorokban is üzletfélként valószínűleg borvétellel kapcsolatban szerepel. Némileg bizonytalan a sor végének kiegészítése is. Ha a 120. sorban megadott vételárból indulunk ki, akkor a *hmr* szó után [*k'n II*] hormennyiséget egészíthetnénk ki. Lehet azonban, hogy csak egy [*'*] hiányzik a *hmr* szó után.

121. sor. A sor elején kézenfekvő volna a 40., 42. és esetleg a 119. sor alapján egy helymegjelölést keresnünk. A fennmaradt [...]*ph* betűkhöz önként adódik a [*bmn*]*ph* kiegészítés. A *mnph* helynevet Memphisszel azonosíthatjuk, amely a Bibliában ugyan *mp* (és *np*) néven szerepel, de az elephantinei papiruszokon *mnpy* névalakban jelenik meg.

A *nkys* név után leginkább egy igealakot várhatnánk „fizetni köteles” vagy hasonló jelentésben, mert a következő sor egy határidőt jelöl meg. A *ḥ*[...] olvasatot azonban ebben az értelemben nem lehet kiegészíteni. Így arra gondolhatnánk, hogy összeírt *ʿyn*¹-nel van dolgunk, s ebben az esetben természetesen adódik a *ʿyn*¹[*tn*] kiegészítés.

Igen érdekes, hogy a *nkys* név két tételben egymás mellett is szerepel. Lehetséges, hogy két különböző személyről van szó, azonban arra is gondolhatunk, hogy *nkys* Aβihayhoz hasonlóan kereskedő volt, s különböző városokban voltak érdekeltségei. Így érthető volna, hogy egyik tartozásának kiegyenlítése Thisben (vagy Aβihay lakóhelyén), a másiké pedig Memphisben volt esedékes.

122. sor. Nikias tartozásának kiegyenlítési határideje e sor szerint Thoth hónap 30-a volt. Ez a dátum bizonyára nem véletlen. Az egyik elephantinei papiruszon szintén Thoth hónap szerepel visszafizetési határidőként: AP 11, 7—8 *whn l' šlmt lk kl ksp wmrbyth ʿd yrḥ thwt šnt [III] III III ...* „és ha nem fizetem meg neked az egész összeget és az érte járó kamatot Thoth hónapig a 9. évben ...”. A két határidő között látszólag bizonyos eltérés van, azonban lehetséges, hogy az *ʿd yrḥ thwt* kifejezést úgy kell értelmeznünk, hogy a visszafizetésnek Thoth hónapig bezárólag, azaz Thoth hónap végéig kellett megtörténnie. Mindenesetre az a körülmény, hogy mindkét dokumentumban Thoth hónap szerepel fizetési határidőként (akár bezárólag, akár nem), arra enged következtetni, hogy itt valami általános jelenségről van szó. Mivel az egyiptomi év Thoth-hónap 1-ével kezdődött, arra gondolhatnánk, hogy az adósságok törlesztésének az új év első hónapja végéig kellett megtörténnie. Ez azt is jelentené egyúttal, hogy a pénzügyi év ebben a korban Egyiptomban az egyiptomi naptári évvel esett egybe.

XIV. rész

A papírusz szövegének végén az L columnában az eddigiektől eltérő jellegű felsorolást találunk, amely azonban nagyon töredékes állapotban maradt fenn.

L columna

134. sor	<i>II bhñ[t]n s I [...]</i>
135	<i>III m I [...]</i>
136	<i>III bhñtñ s I [...]</i>
137	<i>r II m I [...]</i>
138	<i>]II 'd[</i>

Annyi mindenesetre világos a megmaradt szövegrészből is, hogy ez a feljegyzés bizonyos pénzösszegek felsorolását tartalmazta, amelyeket búza vásárlására fordítottak. Az is kétségtelennek látszik, hogy a columna kezdete hiányos, mert puszta számadattal a 134. sorban olvasható tétel nem kezdődhetett. Arra kell tehát gondolnunk, hogy a 134. sor előtt volt még egy sor, amely a feljegyzés címét és a 134. sor elején álló számadathoz tartozó pénzegység megnevezését tartalmazta. A feljegyzés tartalma alapján ennek a sornak a szövegét következőképpen rekonstruálhatjuk: */ksp zy yhbt bhñtñ r/* „Az összeg, amelyet búzáért adtam: 2 riβ^a ...”. Hogy a sor végén a riβ^a pénzegység rövidítését kell kiegészítenünk, azt valószínűvé teszi az, hogy a 137. sorban szintén ezt találjuk a számadat előtt. De kézenfekvőnek látszik ez gazdaságtörténeti szempontból is. A 134. sor alapján következtetve 1 se'āh búza ára 2 riβ^a lenne. Mivel $4\frac{1}{4}$ se'āh egyenlő 1 ardaβ^{al}, ennek megfelelően 1 ardaβ^{al} búza ára 2 šekel $1\frac{1}{4}$ mā'āh volna, ez viszont $4\frac{1}{4}$ drachmának felel meg. Ha megvizsgáljuk a búza árának alakulását a korahellenisztikus Egyiptomban, akkor azt találjuk, hogy ez a búzaár hozzávetőleg a 330 és 300 közötti évek áralakulásának felel meg. A Nagy Sándortól rövid idő alatt forgalomba hozott nagy mennyiségű nemesfémpénz ugyanis a pénz vásárlóértékének csökkenését és az árak emelkedését eredményezte,⁵² s ennek, valamint a 330 körüli nagy éhínségnek a következményeként akkoriban Egyiptomban 1 ardaβ^{al} búza ára kb. 10 drachma volt.⁵³ Ugyanakkor viszont 300 körül 1 ardaβ^{al} búza ára már csak 2 drachma körül mozgott.⁵⁴ Nyilvánvaló, hogy a búza ára a 330 körül elért csúcspontról 330 és 300 között fokozatosan lefelé süllyedt, s ha ez a folyamat egyenletes volt (ami sajnos egyáltalán nem biztos), akkor 310 táján lehetett $4\frac{1}{4}$ drachma körül. Ez az időpont pedig nagyjából megfelel a papírusz egyéb indokok alapján feltehető korának.

⁵² Ld. FR. HEICHELHEIM: Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus. Jena 1930. 41.

⁵³ HEICHELHEIM: id. m. 66.

⁵⁴ HEICHELHEIM: id. m. 118.

134. sor. Mivel a 135. sorban a III számadat után 1 mā'āh következik, a 134. sor végén kézenfekvő a következő nagyobb pénzegység, a riḅ'a r rövidítésének kiegészítése.

135. sor. Az áradat után két kiegészítésre gondolhatunk. Az egyik lehetőség [bḥnṭn s I p r], a másik pedig [bḥnṭn s II r] lenne. Az előbbi esetben valamivel magasabb, az utóbbiban lényegesen alacsonyabb búzaárat kapnánk az előző tételben feltüntetetttnél.

136. sor. Ha a sor végén p-t egészítünk ki, akkor a 3 riḅ'a 1 1/2 se'āh búzának lesz az ára, azaz az első tételével pontosan egyező búzaárat kapunk.

137. sor. A sor elejére a felsorolások gyakori fordulatát, a bb rövidítést egészíthetjük ki legvalószínűbben, mert egyébként az értelmi összefüggés semmiféle kiegészítést nem követel.

A 2 riḅ'a 1 mā'āh vételárhoz legvalószínűbben [bḥnṭn s I]-et egészíthetünk ki. Így kb. 15%-al magasabb búzaárat kapunk, mint az első tételben.

138. sor. E sorban az 'd praepositio tanúbizonysága alapján következtetve egy határidő megjelölése állhatott. Előtte a hézagba a gabona ára és mennyiségének megnevezése is kifer, úgyhogy e sort következőképpen egészíthetnénk ki: /š I bḥnṭn s I 'd [yrḥ tḥwt 'ntn] „1 šekelt 2 se'āh búzáért Thoth hónapig kell adnom”. Az 'ntn állítmányt a mondat elején várhatnánk, oda azonban csak úgy lehetne kiegészíteni, ha vagy a búza árát vagy mennyiségének megnevezését a határidő után tesszük. Azonban a fentebbi tételek szerkezete alapján a két adat egymástól való elválasztása nem valószínű. Így arra gondolhatunk, hogy a búza ára, mennyisége és a határidő mint kiemelt mondatrészek az állítmány elé kerültek.

II

A fentebbi fejtegetések alapján a papírusz szövegét a következőképpen rekonstruálhatjuk.

I. rész

A columna

1. sor	ḥšbn 'nby' zy ktbt ['nh] 'bhy
2	šlm ^r š ^l yn nsbt' zy zbdyh ḥnṭn s I r I
3	šbtyt brt [' ^r bdy ^r h ^l] ḥnṭn s I ['k ^l] III III I I p
4	' ^r dsy ^r u ^l [...] ḥnṭn ' X II
5	bb 'ds[yn] ['st ^r I ' [...]
6	[.]
7	[ḥnṭn gr] ['bn ^l] [mn] zy ^r l ^y X III III III
8	[mn šm] 'wn grbn II yḥnn khn' grb I
9	mn šbty yšyb grb II mn ntwn grb I
10	mn ḥgy dyprs grbyn II

- 11 *tʼbʼ brt ʼh̄nʼȳh bʼsʼwnʼhʼ* ' III ' I ʼl [ʼty]
 12 *[mn tb]ʼ wmn s[y]nrh*
 13 *[.]*

II. rész

B columna

- 14 *š̄iryʼ byd ywntn wʼnh*
 15 *sl̄k̄ ʼpʼnʼʼ š̄mʼwn h̄gy*
 16 *bb š̄m̄ty š̄tr I b̄hmrʼn XX XX*
 17 *bb š̄mʼwn š̄tr I bkrš̄n X II*
 18 *š̄ III III II*
 19 *bb š̄mʼwn š̄tr I [bzwz]n IIII C*
-
- 20 *[bb š̄mʼwn]n [š̄]tr I b̄hlryn III I mdlʼ*
 21 *wyr̄hyn X II mdlʼ*
 22 *ʼbdyhʼwʼ zkwr š̄tr I bzwzn I C XX*
 23 *bb ʼbdyh̄w zkwr š̄tr I b̄hn̄nʼ X*
 24 *š̄b̄ty h̄gy ʼynʼtn š̄tr I b̄byth*
 25 *bb š̄b̄ty h̄gy š̄tr I b̄hn̄nʼ XX II II*
 26 *bydh š̄t[r] ʼIʼ ȳhnn br dlwy ʼ[tyk]*
 27 *bzwzn I C*

III. rész

C columna

- 28 *byʼdʼ [yw]ntn h̄n̄nʼ [ʼ I z]y h̄yy br[t] b̄nyh*
 29 *byd ywntn rkyʼbʼh̄ III III zy h̄mryn*
 30 *tplh zy ksp X ʼpʼhʼtʼn II zy ksp*
 31 *byd nt̄n wzykʼ zy m̄š̄lm br ʼzgd b̄š̄ II*
 32 *wzykʼ zyly bydh wzykʼ rbʼ zylnʼ bydh*
 33 *rbʼ bydh ʼwzwʼlʼ bydh rʼhʼ[ty]h š̄pyr[h]*
 34 *bydh [pr]ʼš̄ʼ zy yʼdnyhʼ [bk I]*
 35 *by[dh] ...*
-
- 36 *[byd ywntn] h̄n̄nʼ II r I*
 37 *[byd]ʼhʼ h̄r̄š̄ʼ zy n̄h̄š̄ ʼnʼkrs[n] brt h̄nyh [b̄š̄ I]*
 38 *bydh h̄r̄š̄ʼ zylnʼ b̄myʼgʼ[dl]ʼ*

IV. rész

- 39 *h̄mrʼ zy yhb̄w ʼbʼtʼnʼy š̄ntʼ zʼ š̄l[myh] kh̄nʼ*
 40 *btmʼ ʼwhʼ XX I h̄l grbyn II[III] h̄n[bgh]*
 41 *dlwy zʼrʼ gn b XX XX III III h̄l ʼgʼ[rbn X]*
 42 *bmʼgʼdlh ʼbyly grbn III*
 43 *ʼbdyh̄w p̄hʼtʼ grbyn III III h̄l I*

V. rész

44 *mhn̄y ʿzwʿzn I C*

VI. rész

D columna

45 *ʿzyʿ [šl]ht lʿbʿh ʿhʿ[dr̄yn]*
 46 *ʿrʿ[bh] III I hyrʿʿ rʿ[bh I]*
 47 *lh[ns] šʿyn rʿbʿh II [lšʿn]*
 48 *šʿyn [rb]h III III pʿʿʿ[ryn]*
 49 *[rbh II] hlʿ ḥd ḥdʿhʿ [k I lnʿ]*
 50 *[šʿ]ʿynʿ [r]ʿbʿh III II ʿbʿ[dyn]*
 51 *[rbh III] ʿḥtrʿ/t ḥ II]*

VII. rész

E columna

52 *ʾtʿ w[*
 53 *ʾnh[*
 54 *ʾt[*
 55 *ʾzy[*
 56 *ʾhrglty bš[*
 57 *XX XX XX II II r I]*
 58 *ʾʿ š[*
 59 *ʾš[*

VIII. rész

F columna

60 *[zy nrby b]ʿrbʿyʿ bʿpnʿ*
 61 *kʿpʿ kʿ I bš I r II šʿr š I*
 62 *nkys lgn III III br III šʿr ʿrʿ I p*
 63 *bb nkys lgn III III br III šʿr <r> I*
 64 *ʿpʿnys yʿwnʿn kʿ I p bš II r I*
 65 *ynyʿ lgn II II br II*
 66 *ynyʿ lgn [. . .]*
 67 *[. lgn II] br I*
 68 *[. . . . l]gn III III br III*
 69 *ʿnh lgn II*
 70 *ʿnʿtn nrby lg I bm I p*
 71 *ynyʿ lgn III br I m I p*

72 *bb nkys lgn III III br III*
 73 *yny' lg/ . . .*

G columna

74 *nbs lgn III III br III*
 75 *yny' lgn III I br II*
 76 *bb nkys lgn III III br III*
 77 *š'r r II*
 78 *yhwadh lgn II br I*
 79 *bb nkys lg I m I p*
 80 *yny' lgn II b^r I*
 81 *yny' k' I p ^rb^r[š II r I]*

82 *[ysdrs] ^rl^r[gn II] r I*
 83 *bgrb hmšt [bb]*
 84 *ysdrs lgn II br I*
 85 *^rp^rrs k' I bš I r II*
 86 *hrglty plg br III*
 87 *lsmks lgn III I III br III m I p*
 88 *ksts lgn IIII II br III*
 89 *dprws lgn III I br II*
 90 *'byty ntyn [plg] ^rbr^r III*

II columna

91 *'b^ryty l^r[gn . . .*
 92 *ysdrs lgn III I br II*
 93 *yny' lgn III III br III*
 94 *bkys lgn III III III bš I m I p*
 95 *ywny' lgn II br I*
 96 *yhwadh lgn IIII I br II m I p*
 97 *yny' lgn III br I m I p*
 98 *rhbl lg I bm I p*
 99 *^r'bdy ^ryšb l^r[gn . . .*

100 *[.lgn] III I br II*
 101 *^ryn^r[y'] lgn II[II]br II*
 102 *ptpy lgn III I br II*
 103 *pt^rw^r lgn III III br III*
 104 *ywny' lgn III I br II*
 105 *z^rk^rrh lgn II br I*
 106 *b ptw k'n II bš III š'r m III III*
 107 *'rmys lgn III [b]r I m I p*
 108 *[.]*

IX. rész

I columna

- 109 *bbyt yšyb šk^ll^l[n]n 'tyd III II*
 110 *'b^lbytn' 't^ll^lyn II^l II br'mn II pthn*
 111 *nḥšy' zy yḥbw 'l tmry' zy pḥy*

X. rész

- 112 *šnt' z' bmks kršn III IIII š II I*

XI. rész

- 113 *bb ptw lgn III III II bš I*
(törölve)
{lgn III III II bš I}
 114 *bb ptw lgn II br I {I}*
 115 *'byty lbtⁿ' [lg I] 'rby' lgn III br [I m I p]*

 116 *[. . . lgn III III] b[r III]*
 117 *[. . . lgn] III I br II*

XII. rész

K columna

- 118 *[znḥ] š'r tk[lⁿ II] h^lyr^l*
 119 *'b^lny nkys dmy ḥmr[']*
 120 *'š^l III*
 121 *[bmn]ph nkys 'yn^l[tn]*
 122 *XX X lḥwt*
 123 *'d^l[my ḥmr']*
 124 *zwzn XX III I r I*

XIII. rész

- 125 *[.]*
 126 *ssrt^ls^l [lgn] III br I m I p*
 127 *'nh lgn X II šbt^y ḥnyh lgn III I*
br II
 128 *bb 'nh lgn III I*
 129 *bb 'nh lgn III III*
 130 *bš I bb 'nh lgn III III*
 131 *br II nkys k' I š I br [II š]^r r II*
r II
 132 *{br II} yḥwdh lgn X II 'š^l [I {r I} I] II š'r r III*
 133 *{br II} bb ['nh] lgn III I*

XIV. rész

L. columna

	<i>[ksp zy yhbt bhn̄n r]</i>
134	<i>II bhn̄[t]n s I [r]</i>
135	<i>III m I [bhn̄n s I p r]</i>
136	<i>III bhn̄n s I [p]</i>
137	<i>[bb] r II m I [bhn̄n s I]</i>
138	<i>[š I bhn̄n s[II 'd [yrh thwt 'ntn]</i>

A papírusz szövegének fordítása:

I. rész

A. columna

1. sor	Azoknak a terményeknek felsorolása, amelyeket tulajdonomként (követelésemként) összeírtam [én] Aβihay
2	Šelāmsīn (fia): Zeβadyāh ültetvénye, (követelésem:) 1 ¼ se'āh búza;
3	Šabbeθīθ, 'Oβadyāh lánya, 1 se'āh 8 ½ kaβ búza;
4	Idisin [...] (fia), 12 ardaβ búza;
5	továbbá Idis[in], 1 okmány (adóslevél) [...] ardaβ(ról)
6	[.]
7	[Búza] a sajátom[ból]: 19 gerāβ;
8	[Šime'ōn[tól]: 2 gerāβ; Yōhānān, a pap: 1 gerāβ;
9	Šabbeθaytól, Yāšīβ (fiától); 2 gerāβ; Nāθūntól: 1 gerāβ;
10	Ḥaggaytól, Diaphoros (fiától): 2 gerāβ.
11	Tabā, Ḥanniyah lánya Sewēnben, (követelésem): 3 ardaβ. 1 ardaβ (búza) befolyt [nekem]
12	[Tab]ā[tól] és S[e]nurétől.
13	[.]

II. rész

B. columna

14	Az okmányok (adóslevelek) Yōnāθān és az én kezemben:
15	feltételes megegyezésre jutott Šime'ōn Ḥaggay (fia);
16	továbbá Šūmāθītól) 1 adóslevél 40 szamárkancáról;
17	továbbá Šime'ōn(tól) 1 adóslevél 12 karšról
18	8 šekelről;
19	továbbá Šime'ōn(tól) 1 adóslevél 400 [zūzról];

- 20 [továbbá Šime'ō]n(tól) 1 adóslevél 4 hallürről, meghosz-
szabbítva,
21 és 12 hónapra (ismét) meghosszabbítva;
22 'Oḇaḏyāhū Zakkūr (fiától) 1 adóslevél 120 zūzról;
23 továbbá 'Oḇaḏyāhū Zakkūr (fiától) 1 adóslevél 10 ardaβ
búzáról;
24 Šabbeṯay Ḥaggay (fia) fog adni 1 adóslevelet a házáról;
25 továbbá Šabbeṯay(tól), Ḥaggay (fiától) 1 adóslevél 24 ardaβ
búzáról;
26 az ő (ti. Yōnāṯān) kezében: 1 adóslevél Yōhānān(tól),
az i[dősebb] Dalluy fiá(tól)
27 100 zūzról.

III. rész

C columna

- 28 [Yō]nāṯān kezében: [1 ardaβ] búza, [am]ely Ḥayié, Be-
nāyāh lányáé;
29 Yōnāṯān kezében: 6 számárnyereg,
30 10 ezüst tefillā, 2 ezüst edény.
31 <Yō>nāṯān kezében: Mešūllām, 'Azgāḏ fia igásállata 2 šekel
értékben;
32 az én igásállatom. Az ő (ti. Yōnāṯān) kezében: a mi nagy
igásállatunk. Az ő (ti. Yōnāṯān) kezében:
33 egy nagy (igásállat). Az ő kezében: egy kicsi (igásállat).
Az ő kezében: egy jó itatóteknő.
34 Az ő (ti. Yōnāṯān) kezében: Yeḏōnyāh hátašlova [1 karš
értékben].
35 Az ő ke[zében]: ...
-
- 36 [Yōnāṯān kezében:] 2 $\frac{1}{4}$ ardaβ búza.
37 [Az ő (ti. Yōnāṯān) kezében:] Nekars[en], Ḥanniyāh lánya
bronz ekéje [1 šekel értékben].
38 Az ő (ti. Yōnāṯān) kezében: a mi ekénk Miy[dāl]ban.

IV. rész

- 39 A bor, amelyet megállapodás alapján adnak ebben az évben:
Šel[āmyāh], a pap
40 Thmuīsban 21 hallūr(ért) 2[+2] gerāβ(ot); bir[tokostárs]a
41 a kertben az ifjabb Dalluy 46 hallūrért [10] g[erāβ(ot)];
42 Miydālban: Aḇīṯay 3 gerāβ(ot),
43 'Oḇaḏyāhū gyengeminőségű (bort) 6 gerāβ(ot) 1 hallūrért.

- 70 Nāṭān, kamatra adunk: 1 lōγ, 1 ½ mā'āhért;
 71 Yōnāyāh, 3 lōγ, 1 ½ riβ'aért;
 72 továbbá Nikias, 6 lōγ, 3 riβ'aért;
 73 Yōnāyāh, [...] lōγ [...]
 74 Nabis, 6 lōγ, 3 riβ'aért;
 75 Yōnāyāh, 4 lōγ, 2 riβ'aért;
 76 továbbá Nikias, 6 lōγ, 3 riβ'aért,
 77 hátralék: 2 riβ'a;
 78 Yehūdāh, 2 lōγ, 1 riβ'aért;
 79 továbbá Nikias, 1 lōγ, 1 ½ mā'āhért;
 80 Yōnāyāh, 2 lōγ, 1 riβ'aért;
 81 Yōnāyāh, 1 ½ kā, 2 ¼ šekelért;

-
- 82 [Isidoros, 2] lō[γ,] 1 riβ'aért,
 83 [az] ötbordás edényben; [továbbá]
 84 Isidoros, 2 lōγ, 1 riβ'aért;
 85 Poros, 1 kā, 1 ½ šekelért;
 86 Herragaluttī, ½ kā, 3 riβ'aért;
 87 Lysimachos, 7 lōγ, 3 ½ riβ'aért;
 88 Kostos (?), 6 lōγ, 3 riβ'aért;
 89 Diaphoros, 4 lōγ, 2 riβ'aért;
 90 Αβιθay Nāṭin (fia), ½ kā, 3 riβ'aért;

H columna

- 91 Αβιθay, [...] o[ōγ ...
 92 Isidoros, 4 lōγ, 2 riβ'aért;
 93 Yōnāyāh, 6 lōγ, 3 riβ'aért;
 94 Bakchios, 9 lōγ, 1 šekel 1 ½ mā'āhért;
 95 Yōnāyāh, 2 lōγ, 1 riβ'aért;
 96 Yehūdāh, 5 lōγ, 2 ½ riβ'aért;
 97 Yōnāyāh, 3 lōγ, 1 ½ riβ'aért;
 98 Reḥaβēl, 1 lōγ, 1 ½ mā'āhért;
 99 'Αβδι Yāšīβ (fia), [...] l[ōγ ...
-
- 100 [..... ,] 4 [lōγ], 2 riβ'aért;
 101 Yōnā[yāh], 2[+2] lōγ, 2 riβ'aért;
 102 Pateqi, 4 lōγ, 2 riβ'aért;
 103 Pataw, 6 lōγ, 3 riβ'aért;
 104 Yōnāyāh, 4 lōγ, 2 riβ'aért;
 105 Zeḡaryāh, 2 lōγ, 1 riβ'aért;
 106 továbbá Pataw, 2 kā, 3 šekelért, hátralék: 6 mā'āh;
 107 Hermias, 3 lōγ, 1 ½ riβ'aért;
 108 [.]

- 132 {2 riβ'aért; } Yehūdāh, 12 lōγ, [1] šekel {1[+1 riβ'a]}, 2
riβ'a, hátralék: 3 riβ'a;
133 {2 riβ'aért; } továbbá [én], 4 lōγ.

XIV. rész

L. columna

- [A pénz, amelyet búzáért adtam:]
134 2 [riβ'a] 1 se'āh búzáért;
135 3 [riβ'a] 1 mā'āh [1 ½ se'āh búzáért;]
136 3 [riβ'a] 1[½] se'āh búzáért;
137 [továbbá] 2 riβ'a 1 mā'āh [1 se'āh búzáért;]
138 [1 šekelt] 2 [se'āh búzáért Thoth hónap]ig [kell fizetnem.]

III

Hogy papíruszunk adatait a hellénisztikus Egyiptom gazdaságának és kereskedelmének története szempontjából kiértékelhessük, mindenekelőtt korát kell minél pontosabban meghatároznunk. Cowley két kormeghatározó körülményre hivatkozott. Ezek közül az egyik, az elég nagyszámú görög név megjelenése a papíruszon, 331 utáni időre mutat. A másik, az arameus nyelv használata, viszont Cowley akkori véleménye szerint azt bizonyítaná, hogy a papírusz szövegét nem sokkal Nagy Sándor hódítása után, legfeljebb 300 körül írták. Ennek az utóbbi érvnek ma már nem tulajdoníthatunk olyan bizonyítóerőt, mint annak idején Cowley tette. Az utóbbi évtizedek leletei megmutatták, hogy az arameus nyelvet a III. század folyamán még az egykori óperzsa birodalom legtöbb tartományában használták. Nem valószínű, hogy e tekintetben Egyiptom kivétel lehetne. Igaz ugyan, hogy a Ptolemaiosok alatt a görög lett az állami közigazgatás hivatalos nyelve, azonban ez nem idézte elő az egyiptomi nyelvű írásbeliség megszűnését sem. Egyáltalán nem tekinthető tehát kizártnak, hogy egy ilyen magánjellegű feljegyzés, mint papíruszunk, Egyiptomban a III. század folyamán is létrejöhetett. Ha tehát papíruszunk keletkezését szűkebb időhatárok közé akarjuk szorítani, akkor más támpontokat kell keresnünk.

Fentebb már utaltunk arra, hogy papíruszunkon 1 ardaβ búza ára 4¼ drachmának felel meg, s hogy ez a búzaár 310 körül lehetett érvényben. Ennek alapján papíruszunk keletkezési idejét eléggé pontosan határozhatjuk meg, amennyiben a 310 körüli évekre tehetjük létrejöttét. További támpontot nyújt a keletkezési idő meghatározására a papírusz szövegében említett pénzegységek vizsgálata. Papíruszunkon a következő pénzegységek szerepelnek: *karš* (= 10 šekel), *šekel* (= 4 riβ'a), *riβ'a* (= 10 hallūr), *mā'āh* (= 1/12 šekel), *hallūr* (= 1/10 riβ'a) és *zūz* (= ½ šekel). A *zūz* kivételével ezek mind ismeretesek már az V. századi elephantinei arameus papíruszokról, tehát lényegében véve

még az óperzsa uralom pénzforgalmát tükrözik. Mint ismeretes, a legkésőbbi elephantinei papíruszokon, amelyek 402-ből és 400-ból származnak, egy új érmefajtának a neve bukkan fel, a *stater*-é (*sttr* és *str* alakban). Ez a jelenség azokról a politikai és gazdasági kapcsolatokról tanúskodik, amelyek az V. század végén Athén és Egyiptom között létrejöttek. Az e korból származó pénzkincsletekben nagyszámú athéni kibocsátású érme fordul elő. Később a IV. század folyamán az eredeti athéni kibocsátások ugyan ritkává válnak Egyiptomban, azonban az attikai standard általános elterjedését jól mutatja, hogy az athéni érmeiket helyileg utánózzák mind a független egyiptomi uralkodók, mind pedig a második perzsa uralom alatt Egyiptom perzsa helytartója. A korabeli Egyiptom pénzforgalmáról jó képet nyújt a Beni-Hasszán-i és a Szamanud-i pénzkincslet.⁵⁵ Mivel a šekel $\frac{1}{2}$ staternak felelt meg,⁵⁶ az attikai standard jól összeegyeztethető volt a perzsa uralom alatt használt pénzegységrendszerrel. Ebből csak a drachma megfelelője hiányzott, amely $\frac{1}{2}$ šekelnek felelt meg. Mint látjuk azonban, papíruszunkon már megjelenik a *zūz* szó, amely a félšekelt jelölte. Nyilvánvaló, hogy ebben az érmenévben a drachma arameus megnevezését kell látnunk. Bizonyítja ezt az is, hogy a *zūz* szó mint ideogrammm 'drachma' jelentésben megvan a pahlavīy írásbeliségben (az avrömāni pergamenen *ZWZN*) és előfordul a Frahang-i Pahlavikban is (XVI 2: *ZWZN*: *dlhn*). A papíruszunkon szereplő pénzegységrendszer tehát lényegében véve a IV. századi Egyiptom pénzforgalmát tükrözi. Ebben a pénzegységrendszerben a makedón hódítás lényeges változást nem idézett elő, amennyiben Nagy Sándor pénzverése szintén az attikai standardon alapult. Mint ismeretes, Ptolemaios Soter több mint egy évtizeden keresztül nem változtatott ezen a pénzverési rendszeren, azonban 310 után többször is döntő jelentőségű változtatásokat eszközölt rajta.⁵⁷ A 310-es évek után először is a tetradrachmon súlyát leszállította 17'15 grammról 15'70 grammra. Ez szakítást jelentett mind az Egyiptomban korábban használt attikai standarddal, mind pedig az ezzel jól összeegyeztethető még korábbi óperzsa pénzegységrendszerrel. Ennek a ténynek papíruszunk korának meghatározása szempontjából döntő jelentősége van. Kétségtelen ugyanis, hogy — bár a *zūz* = drachma érmenevet továbbra is lehetett a csökkentett súlyú tetradrachmonokra használni — a papíruszunkon szereplő többi pénzegységnevek rendszere ezzel már nem volt összeegyeztethető. Így nyilvánvaló, hogy a papírusz nem származhatik a 310 utáni időből, amikor Ptolemaios Soter pénzreformja következtében a Nagy Sándor pénzverésének fél tetradrachmonjával egyező šekelnek és tört részeinek mint pénzegységnek a használata lehetetlenné vált.

⁵⁵ Ld. M. ROSTOVITZ: The Social and Economic History of the Hellenistic World. I. Oxford 1941. 89.

⁵⁶ HEICHELHEIM: id. m. 87.

⁵⁷ Ptolemaios Soter pénzverési politikájára vonatkozólag ld. E. S. G. ROBINSON alapvető megjegyzéseit ROSTOVITZ-nél: The Social and Economic History of the Hellenistic World. III. 1635 skk.

Ilyen módon tehát a rajta szereplő pénzegységrendszer vizsgálata alapján a papírusz keletkezési idejét 331 és 310 közé tehetjük. Ezzel az eredménnyel a búzaár tanúvallomása, amely 310 körüli időre mutat, jól összegyeztethető. Semmi sem szól tehát az ellen, hogy a papírusz keletkezését ne a 310 körüli évekre tegyük. Sőt, felhívhatjuk még a figyelmet egy olyan megfigyelésre, amely ennek a következtetésnek a helyességét egészen kétségtelenné teszi.

A papíruszon a pénzösszegeknek pénzegységekkel való kifejezésében egy első pillantásra érthetetlennek látszó jelenséget figyelhetünk meg. Bár a züz pontosan egyenlő $\frac{1}{2}$ šekellel, s így természetes volna, hogy a számadásokban $\frac{1}{2}$ šekel kifejezésére használják, mégsem fordul elő sohasem olyan pénzösszegek megnevezésében, amelyekben a šekel vagy törtrészei szerepelnek. Ugyanígy, bár kézenfekvő volna, hogy ahol a züz párosszámú többszöröse jelennek meg egy pénzösszeg körülírásában, helyette a šekelt vagy a következő nagyobb pénzegységet, a karšot használják, ilyesmire egyetlen példánk sincs a papírusz szövegében. Ez a jelenség teljesen megmagyarázhatatlan, ha a züz ugyanannak a pénzegységrendszernek a képviselője, mint a karš, a šekel és törtrészeik. Fel kellene tehát tennünk, hogy a papíruszon voltaképpen két pénzegységrendszer szerepel, amelyek közül az egyiket a karš, a šekel és törtrészeik, a másikat pedig egyedül a züz (és $\frac{1}{4}$ törtrésze) képviseli. Ez a következtetés, bármennyire logikus is, első pillantásra hihetetlennek látszik. Ptolemaios Soter pénzverésének vizsgálata azonban arról győz meg bennünket, hogy a problémának valóban ez a helyes megoldása.

A helyzet ugyanis az, hogy Ptolemaios Soter — bár pénzverésének első korszakában Nagy Sándor pénzegység rendszerét megtartotta és az attikai standard alapján verette tetradrachmonjait — mégis már a tetradrachmon súlyának 17'15 grammról 15'70 grammra való csökkentése, azaz közvetlenül 310 előtt kibocsátott az attikai standard alapján vert tetradrachmonok mellett csökkentett súlyú, 3'70—3'75 grammos drachmákat is, amelyek tehát nem illeszkedtek bele a tetradrachmonok által képviselt pénzegységrendszerbe.⁵⁸ Ilyen módon 310 körül rövid ideig, egy-két évig az a sajátságos helyzet alakult ki Egyiptomban, hogy az attikai standardon nyugvó pénzegységrendszer mellett volt egy azzal össze nem függő másik pénzegységrendszer is, amelyet a csökkentett súlyú egydrachmás érmék képviseltek. Ez kitűnően megmagyarázza a papíruszon a šekel és a züz egymástól független használatát. A šekel 10-szeresével, a karšsal és törtrészeivel együtt az attikai standardon nyugvó pénzegységrendszert képviselte, a züz viszont a csökkentett súlyú, az attikai standarddal össze nem függő egydrachmás érme megnevezésére szolgált. Mivel az egydrachmás érme nem felelt meg pontosan sem a félšekelnek, sem a šekel bármely törtrészeinek, így érthető, hogy a papíruszon a két pénzegység használata teljesen, független egymástól.

⁵⁸ Ld. ROBINSON: id. m. 1635.

Ez a megfigyelés lehetővé teszi, hogy a papírusz keletkezési idejét a 310 körüli egy-két évre szűkítsük le. Papíruszunk tehát abból a korszakból származik, amelyben Ptolemaios Soter még csak satrapaként uralkodott Egyiptomban. Ennek az időszaknak gazdasági viszonyaira vonatkozólag forrásanyaggal úgyszólván egyáltalán nem rendelkezünk,⁵⁹ úgyhogy papíruszunk adatai alapján most első ízben nyílik lehetőség arra, hogy a koraptolemaiiai Egyiptom gazdasági életébe bizonyos mértékben bepillantassunk.

Ezek után vizsgáljuk meg először is, hogy a kereskedelem és gazdasági élet milyen területein és milyen keretek között mozgott a papíruszon említett Αβιηαι és Υἰνᾱθᾱν üzleti tevékenysége. Az I. rész a tulajdonukban levő búzakészlet és búzakövetelésük mennyiségét tartalmazza. Ez a mennyiség legalább 24 ardaβ volt, amelynek értékét 100—110 drachmára becsülhetjük. A II. rész hitelügyleteiket állítja össze. Az üzletkötések értékét tekintve ez a rész messze kimagaslik a többi közül. A tételek között a legerősebben a pénzkölcsön van képviselve. A felsorolt hitelügyletek értékét óvatos becsléssel és elhanyagolva a két pénzrendszer közötti különbségeket mintegy 1250 drachmára tehetjük. A III. rész bizonyos készletekről számol be, amelynek egy része úgy látszik zálogokból és talán letétekből állott. Ezeknek értékét egészen hozzávetőleges becslés alapján mintegy 100 drachmára tehetjük. A IV. rész borvásárlások feljegyzését tartalmazza. Mind a vásárolt bor mennyisége (23 gerᾱβ), mind pedig vételára (3½ drachma) jelentéktelen. Az V. rész 100 drachma haszonról számol be. A VI. rész más helyiségekbe eladásra küldött áruk felsorolását tartalmazza. A szóban forgó áruk értékének felbecsülése csaknem lehetetlen, talán itt is 100 drachma körüli összegre gondolhatnánk. A VIII., XI. és XIII. rész valamilyen drága folyadék eladásáról szóló kimutatást tartalmaz. A folyadék mennyisége a három részben összesen kb. 28 kᾱ 2 lᾱ, értéke pedig 84½ drachma (egyes tételek hiányzanak). A IX. rész szemmel láthatólag szintén egy árukészlet (részben talán letétek) felsorolása. Ennek értékére vonatkozólag sem rendelkezünk kézzelfogható támpontokkal. Mindenesetre kb. 100 drachmányi értékkel itt is számolhatunk. A X. tétel az „erre az évre” fizetett vám összegét 146 drachmában jelöli meg. A XII. tétel maradékkészletről (vagy hátralékos követelésről) és eladott bor be nem folyt áráról számol be. A bor ára 30¼ drachmát tesz ki. Végül a XIV. rész valószínűleg 7 se'ᾱh búza vásárlásáról értesít, a kifizetett vagy kifizetendő összeg 7⅓ drachma lehetett. Ha az egyes részekben feljegyzett üzletek értékét összeadjuk, a bizonytalan tételek becslésétől függően 1800—2000 drachma végösszeget kapunk. Ez az összeg igen jelentős, különösen ha meggondoljuk

⁵⁹ Ezzel kapcsolatban elég ROSTOVITZEFF szavait idéznünk (id. m. I. 261—2): „Nor do we know very much of the proceedings of Alexander's agents in Egypt (except for certain transactions of Cleomenes) or of the conditions that prevailed there during the long rule of Soter. The literary sources are almost silent and documentary evidence fails us almost completely. It is not until the reign of Philadelphus that we begin to perceive the general outlines of the organization of Egypt . . .”.

hogy a papíruszon feljegyzett üzletek valószínűleg egy év alatt kerültek lebonyolításra. A papíruszon ugyanis két alkalommal is előfordul az „ebben az évben” kifejezés (a 39. és a 112. sorban), s így kézenfekvő arra gondolnunk, hogy voltaképpen egy teljes pénzügyi évben lebonyolított üzletek feljegyzésével van dolgunk. A PSI 400 papírusz szerint egy arura föld évi jövedelme a III. században 3 drachma körül mozgott. Ha ezt az összeget a papíruszunkon szereplő búzaárnak megfelelően 310 körül kétszeresnek vesszük is, Aβihay és Yōnāōān egy év alatt lebonyolított üzleteinek értéke egy kb. 300 arurás nagybirtok egy évi jövedelmének felel meg. Lehetséges azonban, mint majd látni fogjuk, hogy a papíruszon az egy év alatt lebonyolított üzletek értéke nincs is teljes egészében feltüntetve.

Ha már most a papíruszon szereplő árukat vesszük vizsgálat alá, akkor a következő kép tárul elénk. A növénytermelés területéről a búza és a bor szerepel áruként. Az állattartást szamar, igásállat (ökör) és (talán) ló képviseli. Az aromata közül a papírusz a cimetet és az illatos füstölőanyagot említi áruként, s talán idesorolhatjuk bizonyos mértékben a kalácsot is. Igen gazdagon vannak képviselve a textilipar termékei: turbánokat, köpenyeket, len ruhákat, bíborszövetet, tarkaszőtteket, alsótakarókat és bíborkék szövetet említ a papírusz. Elég sokféle terméke szerepel a fémművességnek is: nyakékeket, ezüst tefillákat, fémedényeket (*hīrā*), ezüstedényeket, tálakat (?) és bronz ekéket találunk a különböző üzletekben. A kerámika területéről csak egy edény szerepel (ez sem áruként) és talán tálak (mint árucikkek). Az Egyiptomban olyan nagy szerepet játszó szállítással függnek össze nyilvánvalóan a szamarak és szamárnyergek, az itatóteknő s talán az igayonó állatok is.

Mint láthatjuk, a papíruszon a korabeli Egyiptom gazdasági életének csaknem minden területe és terméke képviselve van. Annál feltűnőbb, hogy a ptolemaiوسي Egyiptom gazdasági életében olyan fontos szerepet játszó olaj nem szerepel az áruk között. Valószínű azonban, hogy ez csak látszólag van így. Van ugyanis a papíruszon három olyan rész is (VIII., XI., XIII.), amelyekben valamilyen drága folyadék szerepel áruként. Kézenfekvő, hogy itt első sorban az olajra gondoljunk. Vizsgáljuk meg mindenesetre közelebbről ezt a lehetőséget. Az említett részek tételei szerint az eladott folyadékból 1 kának az ára $1\frac{1}{2}$ šekel, azaz 3 drachma volt. Mivel 72 ká (= sextarius) egyenlő 1 metretesszel, így e folyadékból 1 metretes ára 216 drachma volt. Ugyanakkor a 259/8-ban kiadott olajmonopóliumtörvény szerint 1 metretes szezámolaj hivatalos ára 48 drachma volt. A két ár között az eltérés meglehetősen nagy, de az a különbség még nagyobb lesz, ha a papíruszon szereplő folyadék eladási árát a boréval hasonlítjuk össze. A folyadékból 1 keramion ára 108 drachma lenne, viszont 1 keramion bor ára 283-ban $8\frac{1}{3}$ drachma volt,⁶⁰ papíruszunkon

⁶⁰ Ld. HEICHELHEIM: id m. 111. Az adatot 72 kotylés keramionra számítottuk át, a metretest pedig az olajmonopóliumtörvénynek megfelelően 144 kotylével vettük egyenlőnek.

pedig még ennél is sokkal alacsonyabb borvételár szerepel. Így még mindig sokkal valószínűbb, hogy papiruszunk drága folyadéka az olaj volt. Ha figyelembe vesszük, hogy a pénz vásárlóértékének csökkenése következtében 330 körül 1 ardaß búza ára 10 drachma volt, azaz ötszöröse a III. századi 2 drachmás átlagárnak, s hogy papiruszunk tanúbizonysága szerint a búza ára 310 táján még mindig 5 drachma körül mozgott, akkor feltehetjük, hogy az olajnak az ára is 330 körül hozzávetőleg ötszöröse lehetett a III. századi hivatalos árnak. Így 330 táján metretesenként 240 drachmás olajjával számolhatnánk. Ha az olaj árának csökkenése a búzáéval párhuzamosan haladt volna, akkor 310 körül 1 metretes olaj árának 120 drachma körül kellett volna mozognia. Mivel azonban semmi kényszerítő ok nem késztet arra a feltevésre, hogy az olaj árának csökkenése a búzáéval párhuzamosan haladt, egyáltalán nem látszik lehetetlennek, hogy 1 metretes olaj ára 310 körül 216 drachma volt. Így a papirusz VIII., XI. és XIII. részében szereplő árucikket nagy valószínűséggel olajnak határozhatjuk meg.

Érdekes megfigyelnünk, hogy a papiruszon felsorolt üzletkötések általában mind ingóságok és fogyasztási cikkek körül forognak, egy esetben fordul csak elő ingatlan (24. sor), ebben az esetben is házról van szó, földbirtok vétele és eladása azonban egyáltalán nem szerepel a lebonyolított üzletek között. Ez bizonyára nem véletlen jelenség. Egyiptomban a Ptolemaiosok alatt a föld legnagyobb része a király tulajdona volt, s mint ilyen természetesen nem lehetett adás-vétel tárgya. Volt ugyan bizonyos mennyiségű magánföldtulajdon is, valószínűleg a városi földbirtokok körzetében,⁶¹ kérdés azonban, hogy ezek léteztek-e már papiruszunk keletkezésének korában. Az óperzsa birodalomban a föld szintén a király tulajdona volt, és ha vannak is adataink arra vonatkozólag, hogy Babylonia régi városai saját földbirtokokkal rendelkeztek, amelynek egy része a városlakók magántulajdonában lehetett, nagyon kérdéses, hogy Egyiptomban hasonló volt-e a városok helyzete. Valószínűbb arra gondolnunk, hogy a városi földbirtokok körzete s ezek keretében a földmagántulajdon Egyiptomban főleg a Ptolemaiosok alatt fejlődött ki. Ebben az esetben viszont papiruszunk keletkezése idején a magánföldtulajdon még olyan ritka jelenség lehetett, hogy adása vagy vétele csak nagyon elvétve fordulhatott elő.

Ha most a papiruszon szereplő ingóságokat és fogyasztási cikkeket vesszük szemügyre, akkor azonnal szemünkbe ötlük, hogy ezek között számos olyan árucikk van, amelynek árusítása már Ptolemaios Philadelphos alatt állami ill. királyi monopólium volt.⁶² Ilyenek az olaj, az aromata, a len- és

⁶¹ A földmagántulajdon kérdésére vonatkozólag ld. ROSTOVTZEFF: id. m. I. 289 skk., III. 1381 sk., továbbá A. B. RANOVICS: Эллинизм и его историческая роль. М.—Л. 1950. 194.

⁶² A monopóliumokra ld. L. MITTEIS—U. WILCKEN: Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde. Leipzig—Berlin 1912. I/1. 239 skk.; ROSTOVTZEFF: id. m. I. 302 skk.; RANOVICS: id. m. 200 skk.

gyapjúszövetek és az ékszerek. Hasonlóképpen a királyi monopóliumok keretébe tartoztak a bank- és hitelügyletek. Hogy papiruszunkon ezek az árucikkek és a hitelügyletek *Αβιηay* és *Υονάθαν* üzleti tevékenységének keretében szerepelhettek, annak két magyarázata lehetséges. Tudjuk, hogy a Ptolemaiosok az állami monopóliumokat bérbe adták, s így a monopóliumot jelentő árucikkeket bizonyos évi bérösszeg lefizetése mellett kiskereskedők vagy kiskereskedői szervezetek árusították. Gondolhatnánk esetleg arra, hogy a papiruszunkon is ilyen esettel állunk szemben. Ebben az esetben azonban azt várnánk, hogy a bérösszeg szerepel a feljegyzések között. Valóban találunk is egy ilyen jellegű feljegyzést a 112. sorban, amely szerint „ebben az évben” *mks*-re 7 karš 3 šekel = 146 drachma összeget fizettek be. A *mks* szó azonban ’vám’-ot, majd később ’foglalkozási adó’-t jelent, s így kétségtelennek látszik, hogy az e név alatt az államnak befizetett összeget nem tekinthetjük valamilyen monopóliumért fizetett bérösszeggnek. Mivel a Ptolemaiosok alatt Egyiptomban a külföldről behozott áruk behozatali vám alá estek, s ezenkívül Alsó- és Felső-Egyiptom, valamint az egyes nomosok határán is vámot (az áru értékének 2%-át) kellett fizetni,⁶³ valószínűnek tarthatjuk, hogy a papiruszon szereplő *mks* alatt ezeknek a különböző vámoknak az összegét kell értenünk. Mivel 310 körül, a papirusz keletkezésének idején a háborús viszonyok következtében a behozatal valószínűleg erősen csökkent, a 146 drachma elsősorban belső vámokból tevődhetett össze. Ha ennek az összegnek csak felét számítjuk is belső vámrá, a forgalomba hozott árucikkek értéke akkor is 3650 drachmára rúgna. A papiruszon feljegyzett üzletek értéke ennél jóval kisebb. Ennek a jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy a papirusz csak a készleteket és a követeléseket sorolja fel, a lebonyolított üzleteket azonban nem. Ilyen módon a vámok alapján kiszámítható forgalmat hozzá kell adnunk az árukészlet és a követelések értékéhez, hogy *Αβιηay* és *Υονάθαν* egy évi kereskedelmi tevékenységének méreteiről helyes képet kaphassunk. Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a papiruszunkon szereplő kereskedők nem a királyi monopóliumok bérbevétele alapján folytatták tevékenységüket. Így csak arra a másik magyarázatra gondolhatunk, hogy 310 körül ezek a monopóliumok még nem léteztek, hanem a felsorolt árucikkek forgalma és a hitelügyletek lebonyolítása megengedett dolog volt.

Ilyen módon papiruszunk alapján következtetve 310 körül Egyiptom gazdasági rendszere még alapvetően különbözött a Ptolemaios Philadelphos alatti Egyiptom képétől. Ez az eredmény jól beleilleszthető a hellénisztikus Egyiptom történeti fejlődésének keretébe. Természetesnek tarthatjuk ugyanis, hogy az Egyiptom fölött még csak satrapaként uralkodó Ptolemaios Soter, akinek egyelőre hatalma megszilárdításáért kellett küzdenie, nem alakíthatta

⁶³ Ld. MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/1. 172, 269, I/2. 341 sk.

át lényegesen az ország gazdasági rendszerét. Ehhez nemcsak hatalmának megszilárdítása, hanem az államszervezet gondos kiépítése is szükséges volt, ez pedig egy évtizednél bizonyára hosszabb időt vett igénybe. Hogy bizonyos gazdaságpolitikai elgondolásai kezdettől fogva lehettek, azt mutatja az attikai standardtól eltérő egydrachmás érmék kibocsátása már a 310 körüli időben.

A Ptolemaios Soter alatti Egyiptom gazdasági életének ezt a képét a papíruszunkon szereplő egyes árucikkek vizsgálata számos érdekes vonással egészíti ki. A mezőgazdasági termékek közül a papíruszon szemmel láthatólag fontos szerepet játszik a búza. Különösen feltűnő, hogy a búzán kívül más gabonafajtára úgy látszik nem terjedt ki Αβιhay és Υόνᾱθᾱn kereskedői tevékenysége. Ez a tény arra mutat, hogy a búzának mint árucikknek a jelentősége a többi gabonafajta rovására ebben az időben Egyiptomban rendkívül megnövekedett. Ez Egyiptom mezőgazdasága szempontjából nagyjelentőségű tény lehetett, mert korábban a gabonafajták közül a tönköly és az árpa játszotta a főszerepet. Igaz ugyan, hogy már valószínűleg a perzsák meghonosították Egyiptomban a búzát,⁶⁴ azonban kétségtelen, hogy a perzsa uralom alatt a búza sohasem érte el a tönköly és az árpa jelentőségét. Láthatjuk ezt abból, hogy az egyik elephantinei arameus papíruszon (AP Nr. 10) a zálogként lefoglalható vagyontárgyak felsorolásában csak az árpa és a tönköly (*šʿrn knṯn*) szerepel, a búza azonban hiányzik. A Brooklyn Museum egyik arameus papírusának szövegéből pedig az is kiderül, hogy az elephantinei zsidó helyőrség tagjai gabonafejadagjukat még 402-ben is tönkölyben kapták.⁶⁵ Tudjuk viszont, hogy Nagy Sándor korától kezdve Görögországban a búza iránti kereslet rendkívül megnövekedett, mert a korábban importált thrakiai és déloroszországi búza termelésében a kelták balkáni és a szarmaták déloroszországi betörései következtében zavarok keletkeztek.⁶⁶ A Ptolemaiosok számára tehát kitűnő búzakiviteli lehetőségek kínálkoztak, s a III. századi görög papíruszokból tudjuk is, hogy nagy erőfeszítéseket tettek ennek a helyzetnek a kihasználására.⁶⁷ Papírusunk tanúvallomása ebben a kérdésben már most azért rendkívül fontos, mert azt mutatja, hogy a búza az egyiptomi mezőgazdaságban és kereskedelemében már Ptolemaios Soter uralmának első évtizedében döntő szerepet kezdett játszani, és fontosság tekintetében a többi gabonafajták elé került. Ezzel összhangban áll az a tény is, hogy ára a 330-as rekordárhoz képest körülbelül a felére csökkent. Az egyiptomi mezőgazdaságnak a búza termelésére való átállítását tehát, amely az ország gazdasági életét és külkereskedelmét a következő századokban alapvetően meghatározta, nagy valószínűséggel Ptolemaios Soter tettének tarthatjuk.

⁶⁴ Ld. ROSTOVITZEFF: id. m. I. 359.

⁶⁵ KRAELING: id. m. Nr. 11.

⁶⁶ HEICHELHEIM: id. m. 57; ROSTOVITZEFF: id. m. 360.

⁶⁷ ROSTOVITZEFF: id. m. 360 skk.

A búza után a mezőgazdasági termékek közül jelentőség tekintetében papíruszunkon a növényi olaj következik.⁶⁸ Igen érdekes megfigyelnünk, hogy egyrészt a papírusz leghosszabb része foglalkozik az olaj árusításával, másrészt pedig, hogy az egyes tételekben aránylag csak kis mennyiségű olaj szerepel. Ez részben azt mutatja, hogy az olaj iránti kereslet nagy volt, részben pedig, hogy a magas ár miatt az emberek csak kis mennyiségeket tudtak vásárolni. Sajnos, semmiféle támpontunk sincs arra vonatkozólag, hogy papíruszunkon milyen olajfajta szerepel. A Brooklyn Museum egyik arameus papírusa (420-ból) háromféle olajat is említ: *mšh* '(egyszerű) olaj', *mšh zyt* 'olivaolaj' és *mšh ʾmʾ/b ʾšʾym* 'balzsamolaj'.⁶⁹ A 259/8-ban kibocsátott olajmonopólium-törvényben viszont ötféle olaj szerepel: szezámolaj, knekosolaj, kikiolaj, kolokyntosolaj és lámpaolaj, de ezenkívül volt még akkor bizonyára olivaolaj is. Az egyes olajfajták árai között az olajmonopólium-törvény alapján következtetve túlságosan nagy különbség nem volt, tehát ezen az alapon sem lehet a papíruszunkon szereplő olajfajtát közelebből meghatározni. Annyi mindenesetre valószínű, hogy valamilyen finomabb olajfajta lehetett (tehát pl. nem kikiolaj), ha ilyen magas ára volt. Gondolhatnánk esetleg olivaolajra, mivel az üzletfelek között számos görög szerepel, s azt várhatnánk, hogy ezek elsősorban olivaolajat vásároltak. Ebben az esetben Aβihay és Yōnāthān valószínűleg importolajat árusíthattak, mert az olivaolaj nagyobb arányú előállítása Egyiptomban csak Ptolemaios Philadelphos alatt kezdődött meg. Mindenesetre az a tény, hogy papíruszunk szerint 310 körül 1 metretes olaj 216 drachmába került, arra mutat, hogy az olajtermelés fejlődése a búzáéhoz viszonyítva sokkal lassúbb ütemű volt. Ez azért érdekes, mert Ptolemaios Philadelphos 259/8-ban kibocsátott olajmonopólium-törvénye az általánosan elfogadott felfogás szerint voltaképpen csak a revíziója volt a már Ptolemaios Soter alatt kibocsátott eredeti törvénynek.⁷⁰ Kétségtelen már most, hogy a papíruszon feljegyzett olajüzlet nehezen volna elképzelhető az olajmonopólium-törvény életbelépése után, amennyiben az Egyiptomban előállított olaj árusítása királyi monopólium volt. Az olivaolaj ugyan nem szerepelt az olajmonopólium-törvényben, de ennek oka az volt, hogy Egyiptomban olivaolajat nem, vagy csak számításba nem jövő kis mennyiségben állítottak elő. Külföldről viszont eladásra nem lehetett olivaolajat behozni, mert az olajmonopólium-törvény előírta, hogy az eladásra behozott olajat el kell kobozni s a kereskedőre súlyos büntetést kell kiróni (52. col.). Így kézenfekvőnek tartjuk, hogy 310-ben, papíruszunk keletkezésének idejében Ptolemaios Soter még nem bocsátotta ki olajmonopólium-törvényét. Sőt a papíruszunkon szereplő rendkívül magas olajár azt is valószínűvé teszi, hogy az olajtermelés megszervezése messze elmaradt a búzatermesztés fejlődésétől. Nyilvánvaló

⁶⁸ A papíruszon feljegyzett búzakészlet és búzaügyletek értéke 300 drachma, az olajügyletek értéke pedig 80—90 drachma körül mozog.

⁶⁹ KRAELING: id. m. Nr. 7. (20. sor).

⁷⁰ Ld. MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/1. 240; ROSTOVITZ: id. m. I. 302.

azonban, hogy az olajmonopólium-törvény kibocsátására csak akkor kerülhetett sor, amikor a termelés megszervezése és fejlesztése révén már legalábbis nagyjából biztosítani lehetett az ország olajellátását. Tudjuk azonban, hogy az olajellátás még a III. század közepe táján sem volt teljesen kielégítő, s éppen ezért volt lehetséges, hogy az olajárusítással államilag megbízott kereskedők az olajat a hivatalosan megállapított árnál jóval drágábban adhatták el. Ha 310 körül az olaj ára még ilyen rendkívül magas volt, akkor nagyon valószínűnek látszik, hogy az olajmonopólium bevezetésére legkorábban csak Ptolemaios Soter uralkodásának végefelé kerülhetett sor.

A harmadik mezőgazdasági terméknek, a bornak a papíruszon szereplő ára semmiképpen sem illeszkedik bele abba a képbe, amelyet a búza és az olajár vizsgálatából nyertünk. A bor ára ugyanis papíruszunkon a javasolt kiegészítések szerint a III. részben 2 tételben keramiononként (= 72 kotyle) kb. $\frac{1}{2}$ drachma, 2 tételben pedig csak kb. $\frac{1}{80}$ drachma volna, ugyanakkor viszont Heichelheim összeállítása szerint⁷¹ a legalacsonyabb borár is keramiononként 5 drachma volt a hellenisztikus Egyiptomban. Lehetséges, hogy a javasolt kiegészítések helytelenek, s valójában a 40. sorban pedig még ennél is magasabb borárral számolhatunk, s talán arra is gondolhatunk, hogy Heichelheim számításaiba is hiba csúszott, amikor 36 kotylés keramionnal számolt 72 kotylés helyett, s így az esetek egy részében az általa számított árnak csak felét kell vennünk. Azonban papíruszunkon a bor ára ebben az esetben is megmagyarázhatatlanul alacsony, úgyhogy csak arra gondolhatunk, hogy ebben az esetben valamilyen speciális ügyletről van szó, amikor Αβιηay és Υἱνᾱθᾶn a vásárolt borért csak szimbolikus árat fizettek. Valószínűleg a korabeli valószínűs borár szerepelhetett a XII. részben, ahol arról értesülünk, hogy egy bizonyos Nikias $30\frac{1}{4}$ drachma borárral tartozik, sajnos azonban a bor mennyisége itt nincs megadva. Ha így a papírusz a bor korabeli árára vonatkozólag nem nyújt is felvilágosítást, más szempontból mégis érdekes fényt vet az egyiptomi szőlőművelés történetére. Mint ismeretes, szőlők voltak már a perzsa uralom előtti Egyiptomban is, és készítettek bort is. Az elephantinei arameus papíruszok is említik a bort, mint olyan italt, amelyet az ottani zsidók ittak (AP Nr. 30, 31). Egy más helyről származó arameus papírusz pedig kétféle borfajtát, „egyiptomi bort” (*ḥmr mšryn*) és „sidoni bort” (*ḥmr šydn*) is megnevez (AP Nr. 72). Kétségtelen azonban, hogy a szőlőművelés nagyarányú kifejlesztése és a bortermelés magas színvonalra való emelése csak a hellénisztikus korban a Ptolemaiosok alatt következett be. A III. századból származó görög papíruszok alapján a tudományos világban általánosan elfogadottá vált az a felfogás, hogy ez a görög telepések és földbirtokosok munkájának volt az eredménye. Most papíruszunk kétségtelenné teszi, hogy ebből a munkából az Egyiptomban megtelepedett vagy talán még inkább a

⁷¹ Id. m. 111 sk.

Ptolemaios Soter alatt bevándorló zsidók is kivették részüket, akiknek Palesztinában fejlett szőlőművelésük volt, s így ezen a téren gazdag tapasztalatokkal rendelkeztek. Ha a helyneveket helyesen azonosítjuk, akkor két helyen is, Mydálban és Thmuishban voltak zsidó bortertermelők. Nagyon valószínű, hogy ezekben új betelepülőket kell látnunk, mert egyébként a korábbi gazdag arameus papírusanyagban semmi nyoma sincs annak, hogy a perzsa uralom alatt Egyiptomban élő zsidók szőlőműveléssel foglalkoztak volna.

A papíruszon felsorolt árucikkek között meglepő gazdagon vannak képviselve a textilipar termékei. Ez bizonyára nem véletlen. A len termelése és feldolgozása igen fejlett volt már korábban is Egyiptomban, és a finom lenvászon egyike volt a legfontosabb egyiptomi kiviteli cikkeknek. A len termelése, feldolgozása és a lenvászon árusítása a Ptolemaiosok alatt szintén királyi monopólium.⁷² Papíruszunk tanúbizonysága szerint azonban 310 körül a lenvászon árusítása még szabad volt. Kétségtelen azonban, hogy a lenfeldolgozó ipar Egyiptomban ekkor már olyan fejlett, hogy állami, ill. királyi monopóliummá való szervezése az egész gazdasági élet területén a legelőbb történnhetett meg. Ami a gyapjúfeldolgozó ipar termékeit illeti, Rostovtzeff úgy gondolja, hogy ez főleg a görögök igényeit elégítette ki és a gyapjúfeldolgozás lényegében véve a görögök háziipara volt.⁷³ Papíruszunk alapján ezt a felfogást bizonyos mértékben módosítanunk kell, mert mint láthatjuk, a gyapjúsövetek keresett árucikket jelentettek Egyiptom sémi lakossága körében is, sőt valószínű, hogy a bíborszöveteket és a bíborkék gyapjufonalakat elsősorban ez az ethnikum használta, készítette vagy importálta Phoinikiából és Syriából. Az elephantinei arameus papíruszokból tudjuk, hogy a gyapjúruhák (*lbš zy kmr*) a menyasszonyi hozománynak rendszerint legértékesebb, legtöbbre becsült részét alkották, s a hozomány felsorolása rendszerint az 1 karšot (= 20 drachma) vagy 1 karš 2 šekelt (= 24 drachma) is elérő értékű gyapjúruhával kezdődött.⁷⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy Egyiptom előázsiai eredetű sémi lakossága körében a gyapjúfeldolgozásnak legalább olyan jelentősége volt, mint a görögöknél, s nagyon valószínű, hogy a finomabb készítmények, mint a bíborszövetek előállítására pedig túlnyomórészt régi technológiai hagyománnyal rendelkező műhelyeikben történt.

Ugyancsak jelentős szerepet játszanak a papíruszon feljegyzett árucikkek között a fémművesség és az ékszeripar termékei is. Ez valószínűleg szintén azzal függ össze, hogy ez az iparág is régi hagyománnyal rendelkezett Egyiptomban és magas fejlettségi fokot ért el már a perzsa hódítás előtt is. Az elephantinei zsidók házassági szerződéseiben nagy szerepet játszik a hozományul vitt fémedények (*m'ny nhš 'bronzedények'*) felsorolása s a zálogügyleteknél is a bronz- és vasedények (*m'n nhš wprzl*) állandóan mint értékes

⁷² Ld. MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/1. 245 sk.; ROSTOVITZEFF: id. m. 305 sk.

⁷³ ROSTOVITZEFF: id. m. 307 sk.

⁷⁴ Ld. KRAELING: id. m. Nr. 2 és 7.

vagyontárgyak szerepelnek.⁷⁵ Az iparág e fejlettségi fokának és a fémműves-ségi készítmények iránti keresletnek felelnek meg a papíruszon szereplő fémből készült árucikkek, mint a nyakékek, ezüst edények, ezüst tefillák, a nagy fémedények, a tálak és bronzekék. Kitűnő illusztrációt nyújt papíruszunkhoz a III. század első negyedében elrejtett Tuḥ el Karmus-i kincslelet, amelyben görög és greko-iráni stílusú ezüst- és aranytárgyak mellett előkerült egy egyiptomi stílusú és készítésű, drágakövekkel berakott arany nyakék és egy megarai csészét utánzó, de tiszta egyiptomi stílusú és készítésű ezüstedény.⁷⁶

Az aromata közül papíruszunkon a cimet és az illatos füstölőszerek fordulnak elő. Mindkét árucikk arábiai termék, amely Egyiptomba mint importárú juthatott el. A Ptolemaiosok alatt a fűszerek és illatszerek is királyi monopólium alatt állottak.⁷⁷ Papíruszunk keletkezése idején még ez a monopólium sem lehetett meg. Érdekes megfigyelnünk, hogy a papíruszunkon szereplő aromata köre meglehetősen szűk. Ez valószínűleg nem véletlen. A fűszerekkel és illatszerekkel való kereskedés olyan kitűnő lehetőségeket nyújtott, hogy ezt Aḫihay és Yōnāṭān, akiknek kereskedelmi tevékenysége Egyiptom egész gazdasági életét átszötte, bizonyára nem hagyták volna kihasználatlanul. Így csak arra gondolhatunk, hogy az aromata behozatala ezekben az években erősen megcsappant, s ezt tükrözi papíruszunk is. E jelenség magyarázata részben az lehet, hogy ezekben az években Ptolemaios háborúja Antigonosszal (gazai csata 312-ben!) az Arábiával való kereskedelmet rendkívül megnehezítette. Másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az Arábiával és Arábián keresztül folytatott egyiptomi kereskedelem csak akkor lendülhetett fel komolyabb mértékben, amikor a Ptolemaiosok Phoinikia és Palesztina szilárd birtokában a nabataiosokkal, az arábiai kereskedelmi utat kezében tartó arab törzsszel kapcsolataikat rendezni tudták.⁷⁸ Ezt a problémát csak Philadelphosnak sikerült végleg megoldania, s ez irányban az első lépéseket Ptolemaios Soter sem tehette meg 311 előtt. Így érthető, hogy papíruszunk keletkezése idején az aromata kereskedelem kerete még eléggé korlátozott lehetett Egyiptomban.

Külön figyelmet érdemel papíruszunkon a szállító eszközök nagy szerepe. Az egyes tételekben szereplő 40 számár, 6 számarnyereg, 5 ígásállat és itatóteknő egy kisebb karaván felszerelését jelenti. Közismert, hogy a szállítás kérdése milyen nagy szerepet játszott a Ptolemaiosok államában.⁷⁹ A mezőgazdasági és ipari termelés legtöbb ágának állami megszervezése hatalmas szállítási feladatokat jelentett. Papíruszunk keletkezésének időpontjában azonban, a királyi monopóliumrendszer létrehozása előtt aligha jelentkezett ilyen formában ez a probléma. Ha tehát papíruszunk tanúbizonysága szerint

⁷⁵ KRAELING: id. m. Nr. 7 és 11.

⁷⁶ Vö. ROSTOVITZEFF: id. m. I. 390 és XLVII. tábla.

⁷⁷ MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/1. 249; ROSTOVITZEFF: id. m. I. 313.

⁷⁸ Ld. ROSTOVITZEFF: id. m. 387 sk.

⁷⁹ Vö. erre vonatkozólag ROSTOVITZEFF megjegyzéseit: id. m. 314 sk.

a szállító eszközök forgalma mégis olyan nagy szerepet játszott ezekben az években a kereskedelemben, akkor ennek más okának kellett lennie. A legvalószínűbb arra gondolnunk, hogy ez a jelenség a Ptolemaios és Antigonos között folyó háborúval áll kapcsolatban. Háború idején a nagy csapatmozdulatok és a hadsereg ellátása és utánpótlása mindig a szállító eszközök rendkívüli igénybevételét vonta maga után. Így jól érthető, hogy ezekben az években jelentősen emelkedett a kereslet a szállító eszközök iránt, ennek pedig az volt a következménye, hogy szerepük nagymértékben megnőtt a kereskedelmi forgalomban.

Mint láthatjuk, a papíruszon szereplő árucikkek jellegéből és megoszlásából, valamint árából nagy körvonalakban kibontakozik előttünk a korabeli Egyiptom gazdasági életének képe. Ezenkívül azonban papíruszunk még néhány érdekes jogtörténeti és közigazgatási problémát is felvet. A felsorolt ügyletekre vonatkozólag két kifejezés szerepel a papírusz szövegében. A nagyobb hitelügyletekkel kapcsolatos okmány neve *štr*, a kisebb értékű üzletekkel kapcsolatban viszont két esetben is az '*pn*' szót találjuk. A két kifejezés közül a *štr* szó kétségtelenül írott okmányt jelent, az '*pn*' szót azonban értelmezhetnénk szóbeli megegyezésnek. Ebben az esetben papíruszunk a szerződések két fajtájáról, az írásos és a szóbeli szerződésről tanúskodnék. Mint tudjuk, a szerződéseknek ezt a két fajtáját az egyiptomi jog is ismerte, és még a ptolemaios időkben is érvényben volt Bokchoris törvénykönyvének az a rendelkezése, amely szóbeli szerződés alapján kapott kölcsön letagadása esetén egy előírt eskü letetését írta elő.⁸⁰ Ugyanezt a kétféle szerződést megtaláljuk az egyiptomi görög joggyakorlatban is.⁸¹ Kétségtelenül van azonban a *štr* és '*pn*' kifejezések egymásmellettiségének egy másik magyarázati lehetősége is. E két kifejezés jelentéstani szempontból ('írott okmány' — 'megegyezés') pontosan megfelel a görög papíruszokon a szerződésekkel kapcsolatban használt *συγγραφή* és *δολογία* elnevezéseknek. Ezek terminológiai használatának megítélése ugyan távolról sem teljesen egyöntetű a tudományos irodalomban,⁸² azonban homológjának mindenesetre azokat a szerződéseket tekintetjük, amelyeknek szövegét a *δολογεῖ* 'megegyezik' kifejezés vezeti be. Míg ez a szerződéstípus az egész szöveget csak az egyik fél álláspontjából fogalmazza meg, addig a másik szerződéstípusban, amelyből ez a kifejezés hiányzik, mindkét fél jogi tevékenysége külön-külön kifejezésre jut. Gondolhatnánk már most esetleg arra is, hogy a *štr* kifejezéssel jelölt szerződések az utóbbi, az '*pn*'-nak nevezettek pedig az előbbi típusnak felelnek meg. Hogy melyik magyarázat a helyesebb, csak újabb forrásanyag segítségével lehet majd eldönteni.

⁸⁰ Ld. R. TAUBENSCHLAG: *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. — 640 A. D.* Warszawa 1955. 301.

⁸¹ TAUBENSCHLAG: *id. m.* 302.

⁸² Vö. MITTEIS—WILCKEN: *id. m.* II/1. 72 skk.; TAUBENSCHLAG: *id. m.* 293 skk.

Ugyanebbe az összefüggésbe tartozik annak a kérdésnek a felvetése is, hogy papiruszunk voltaképpen milyen okmánytípusba sorolható. Mint már rámutattunk, számadásnak a papiruszt nem tekinthetjük, mert sehol összegezés nem fordul elő benne. Egyes részleteihez Nebuchelos feljegyzései ugyan találó párhuzamokat nyújtottak, azonban kétségtelen, hogy papiruszunk a maga egészében teljesen más jellegű okmány volt, mint a durai kereskedő rendszertelen és összefüggés nélküli felfeliratai. Papiruszunk minden valószínűség szerint egy bizonyos évre vonatkozólag rögzíti egy kereskedő vagyoni helyzetét. Csoportosítva sorolja fel az egyes üzletfajták szerint követeléseit, árucikkek szerint készletét, feltünteti az egy év alatt fizetett vám összegét. Természetesen nincs kizárva annak a lehetősége, hogy ez a feljegyzés magán-célokra készült, azonban mindenesetre figyelembe kell vennünk azt is, hogy jellegét tekintve pontosan megfelel a hellénisztikus Egyiptom egyik legfontosabb okmánytípusának, az *ἀπογραφή*-nek. A III. századból számos ilyen okmány maradt fenn, s Ptolemaios Philadelphos egyik rendelete (Rev.-P. 36. col.) részletesen szabályozza ezeknek benyújtását. Az apographék vagyonbevallási kimutatások voltak, amelyeket az egyiptomi lakosságnak évenként kellett benyújtania, hogy a hatóságok ezáltalul véve az adót kivethessék.⁸³ A fennmaradt, ingóságokról adott vagyonbevallások tárgyköre felöleli a gabonakészletet, az állatállományt és egyéb ingóságokat mint pl. kapát, alsóruhát, ládát és kosarakat is.⁸⁴ Tartalmát és jellegét tekintve papiruszunk pontosan megegyezik ezekkel az okmányokkal, kérdés azonban, hogy elképzelhető-e egy arameus nyelvű vagyonbevallás benyújtása Ptolemaios Soter hatóságaihoz. E kérdést határozottan eldönteni igen nehéz. A vagyonbevallásnak ez a rendszere megvolt már a perzsa hódítás előtt is Egyiptomban, s így bizonyára nem valószínűtlen Wilckennek az a feltevése, hogy a Ptolemaiosok csak átvették ezt a már előttük is fennálló intézményt.⁸⁵ Ehhez mindenesetre azt is fel kell tennünk, hogy ez a vagyonbevallási rendszer meg volt Ptolemaios Soter alatt és a perzsa uralom idején is. Ezt a feltevést kézzelfogható adatokkal egyelőre természetesen nem tudjuk alátámasztani, azonban ha papiruszunkat valóban vagyonbevallási kimutatásnak tarthatjuk, akkor a VI. század végétől a III. század közepéig terjedő nagy hézagot bizonyos mértékben sikerül áthidalni. A perzsa uralom alatt a kancelláriák hivatalos nyelve az arameus volt, így az mindenesetre biztosnak tekinthető, hogy legalábbis Egyiptom arameus nyelvű lakossága az adóbevallást arameus nyelven nyújtotta be. Egyáltalán nem tekinthető kizártnak, hogy a makedonok, amikor Egyiptomot meghódították, átmenetileg még az ott talált arameus kancelláriákat is felhasználták állami adminisztrációjuk céljaira, s csak fokozatosan építették ki a görög kancelláriákat s vezették be a görögöt mint hivatalos

⁸³ Ld. MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/1. 173 skk.

⁸⁴ MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/2. 231 sk., 280 sk. (Nr. 198, 241, 242, 243, 244).

⁸⁵ Id. m. 174.

nyelvet. A papírusz keletkezése idején, mindössze húsz évvel a makedon hódítás után így helyenként az állami adminisztrációban még az arameus nyelvet is használhatták. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy papíruszunk hivatalos vagy bevallás céljaira készült s így a ptolemaiوسي állami adminisztráció kiépülésének egy érdekes mozzanatát őrizte meg számunkra.⁸⁶

IV

Igen érdekes fényt vet papíruszunk az egyiptomi zsidók történetére. A hellénisztikus korban nagyszámú zsidó élt Egyiptomban, s mint az egyiptomiak és görögök mellett egyik legjelentősebb ethnikum fontos szerepet játszottak az ország életében. Bevándorlásuk Egyiptomba még jóval a perzsa hódítás előtt kezdődött, de míg a hellénisztikus korból jelentős forrásanyaggal rendelkezünk az egyiptomi zsidók történetére vonatkozólag, addig a perzsa uralom előtti időre jórészt csak a Biblia adatai, a perzsa uralom korára vonatkozólag pedig az elephantinei arameus papíruszok nyújtanak több-kevesebb tájékoztatást.⁸⁷ Az elephantinei papíruszok azonban 400 körül elhallgatnak, s ettől kezdve a III. század közepe tájáig meglehetősen sötét homály fedi az egyiptomi zsidóság történetét.⁸⁸ Most papíruszunk adatainak segítségével ezt a történeti hézagot bizonyos mértékben áthidalhatjuk.

Papíruszunk zsidókat említ Thmuishban, Miydālban és Sewēnben, mivel azonban az üzletfelek többsége általában zsidó volt, nagyon valószínű, hogy mindazokban a helységekben, amelyekkel papíruszunk írójának üzleti kapcsolatai voltak, szintén éltek zsidók. Így papíruszunk alapján még a következő városokban tehetünk fel zsidó lakosokat: Tanis (Šō'an), Memphis, Hanēs (Heracleopolis), This, Thebai és Apollonopolis Maior. Ezek közül ugyan csak feltevésen alapul Tanis és Thebai kiegészítése a szövegben, azonban Tanist a Heracleopolisszal való szoros összefüggés igen valószínűvé teszi, Thebaira vonatkozólag pedig már az elephantinei papíruszok kétségtelenné teszik (AP Nr. 34), hogy éltek ott zsidók. Ezekhez jöhetne még a papírusz írójának lakóhelye, amelyet — ha hitelesnek tekinthetnénk a papírusz lelőhelyére vonatkozó adatot — Apollonopolis Minorral (Kūs) azonosíthatnánk. Érdekes már most megfigyelnünk, hogy e városoknak jó része megegyezik azokkal a zsidó kolóniákkal, amelyeket Yiremyāhū a maga korából (626—587)⁸⁹ megemlít egyik helyen (XLIV 1): *hadābār āšer-hāyā 'el-yirāmyāhū 'el kāl-hayy'hūdīm hayyōšāpīm b'ereš mišrāyim hayyōšāpīm b'miydāl ūb'tahpanhēs ūb'nōq ūb'ereš*

⁸⁶ Lehetséges az is, bár kevésbé valószínű, hogy papíruszunk csak fogalmazvány volt, amelyet azután görögre fordítottak és így nyújtottak be a hatóságoknak.

⁸⁷ Az egyiptomi zsidóság történetére vonatkozólag ld. TAUBENSCHLAG bibliográfiái összeállítását: id. m. 11.

⁸⁸ Vö. KRAELING: id. m. 118 sk.

⁸⁹ A próféta személyére és korára vonatkozólag ld. O. EISSFELDT: Einleitung in das Alte Testament.² TÜBINGEN 1956. 420 skk.

paθrōs . . . „A kinyilatkoztatás, amely történt Yiremyāhū számára valamennyi judaeaira vonatkozólag, akik laknak Egyiptom földjén, akik laknak Miydölban és Tahpanhēsben és Nōqban és Paθrōs földjén . . .”. A felsorolt helyek közül Miydāl és Memphis papíruszunkban is szerepel, s a Felső-Egyiptomot jelentő Paθrōst pedig This, Thebai, Apollonopolis Maior, Thmuis és Sewēn képviseli. Az ezen a helyen nem szereplő Tanist és Heracleopolis Magna-t pedig Yeša'yāh említi (XXX 4) mint olyan városokat, ahová az Egyiptomba menekülő zsidók eljutottak. A papíruszunkon szereplő helyneveknek ez a meglepő egyezése a Bibliában található adatokkal egyrészt alátámasztja a két próféta e helyeinek történeti hitelességét, másrészt pedig arra mutat, hogy mindezekben a helyeken a zsidók megtelepülésének bizonyos kontinuitásával kell számolnunk.

Nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy amikor az elephantinei zsidók élete ott lehetetlenné vált, könnyen csatlakozhattak a közeli városok zsidó kolóniaihoz. Nincs azonban kizárva az sem, hogy ha Elephantine szigetén 400 után nem is maradhattak zsidók, de Sewēnben továbbra is ott lakhattak. Papírusunk írójának volt Sewēnben lakó zsidókkal is üzleti kapcsolata. Érdekes már most megfigyelnünk, hogy a Brooklyn Museum egyik papírusa szerint az elephantinei zsidó helyőrség egyik tagjának Elephantinében is és Sewēnben is volt vagyona.⁹⁰ Ez valószínűleg nem volt elszigetelt jelenség, s így kézenfekvő arra gondolnunk, hogy az elephantinei zsidók egy része 400 után Sewēnbe költözött át, s ott is maradt papírusunk koráig.

A papírusz két papot is említ, Yōhānānt és Šelāmyāhot, s az utóbbinak a lakóhelyét Thmuisban jelöli meg. Ez azért fontos, mert régi problémát jelent már a kutatás számára, hogy hol lehetett az a templom, amelynek létezését Yeša'yāh egyik helye (XIX 19) alapján fel kellene tennünk.⁹¹ Most a papírusz alapján arra gondolhatunk, hogy ez a templom, amelyre Yeša'yāh-nak ez a helye (valószínűleg éppen Ptolemaios Soter korából származó késői betoldás⁹² utal) Thmuisban lehetett.

Papírusunk írója szemelláthatólag jómódú kereskedő volt, akinek üzletei az egyiptomi gazdasági élet egész területét átölelték. Benne már a hellénisztikus zsidóságnak azt a típusát láthatjuk, amely később a Ptolemaiosok alatt olyan jelentős szerepet játszott Egyiptom gazdasági életében. A papíruszon szereplő többi zsidók jó része is elég vagyonos személy lehetett a kötött üzletek mérete alapján következtetve. Egyesek — mint láttuk — bortermeléssel is foglalkoztak, s ennek alapján arra lehetett gondolni, hogy személyükben újabb bevándorlókkal van dolgunk.

Általánosan elterjedt az vélemény, hogy a Ptolemaiosok alatt Egyiptomba nagyszámú zsidó vándorolt be. Erre vonatkozólag papírusunk is

⁹⁰ KRAELING: id. m. Nr. 11.

⁹¹ Ld. KRAELING: id. m. 117 sk.

⁹² KRAELING: id. m. 119.

nyújt bizonyos támpontokat. Mint már rámutattunk, a papírusz szövegében olyan új kifejezések jelennek meg, amelyek ismeretlenek még az elephantinei papíruszok nyelvében. Ilyen a *štr*, a *zwz*, a *grb* és a *wzyk'* szó. Ezekben az esetekben véletlenről nem lehet szó, mert tárgyi szempontból ezeknek a szavaknak is elő kellene fordulni az elephantinei okmányokban, ha már abban a korban ismertek lettek volna. E négy szó közül azonban kettő babilóni, kettő peddig óperzsa jövevényszó az arameusban. Nagyon valószínű, hogy ezeknek átvétele az arameusba nem Egyiptomban, hanem Mezopotámiában történt, s onnan Ptolemaios Soter alatt az új bevándorló zsidó csoportok hozták a gazdasági életnek ezt az új terminológiáját magukkal.

A SZOVJET ÁLTALÁNOS NYELVTUDOMÁNYI VITA ANYAGÁBÓL

A NYELVTUDOMÁNY ELMÉLETI KÉRDÉSEI

BEVEZETÉS¹

A szovjet nyelvtudomány útja, a marxista—leninista metodológia alapján és a kulturális építés gyakorlati feladataival összhangban, melyeket maga az élet állított nyelvtudományunk elé, fejlődésének egész folyamán annak az alkotó keresésnek és kutatásnak útja volt, mely a nyelvtudomány fő elméleti kérdéseinek megoldására irányult.

Útközben ért bennünket balsiker is, sok fontos kérdésben voltak komoly módszertani hibák. Ilyen kérdés: hogyan értelmezzük a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek a sajátosságait, hogyan értelmezzük és dolgozzuk ki a nyelvészeti kutatás módszereit? Ugyanakkor el kell ismerni azt is, hogy a hazai nyelvészet fejlődésében, a néha súlyosan ható hibák ellenére is, a szovjet nyelvészek alkotó kutatásai eredményeként, van néhány jelentős eredmény a nyelvtudomány elméletének és néhány fejezete elvi kidolgozása terén.

A szovjet nyelvészek számára, amikor a nyelvtudomány elméletének fő kérdéseit felvetik, a legfontosabb a nyelv lényegének, mint társadalmi jelenségnek az az értelmezése, melyet a marxizmus klasszikusai fogalmaztak meg. Ezen kiinduló tétel alapján, nagy nyelvi anyagon végzett jelentős kutatómunkával, a hazai nyelvészetben helyesen oldottunk meg olyan igen fontos problémákat, mint az egész nép által használt nyelv fejlődésének törvényszerűségei a nyelvjárásokkal való kölcsönhatásában a társadalmi fejlődés különböző

¹ A cikket megvitatás céljából közöljük. Első része annak a problémafelvető feljegyzésnek, amelyet a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Általános Nyelvészeti Bizottsága állított össze V. V. Vinogradov akadémikus vezetésével. A feljegyzés a következő részeket tartalmazza; 1. Bevezetés, 2. A nyelv funkcionálása és fejlődése, 3. Nyelv és gondolkodás, 4. A nyelv rendszere és szerkezetének jellege, 5. A leírás és analízis elvei és módszerei szinkronikus vizsgálat esetén, 6. A nyelvnek és dialektusok történeti fejlődésének törvényszerűségei, 7. A nyelvek összehasonlító történeti és összehasonlító tipológiai vizsgálata, 8. A nyelvészeti földrajz és az „areális” nyelvészet, 9. Írott és irodalmi nyelvek és azok stílusa, 10. Lexikológia és szemaszciológia, 11. A nyelvtudomány helye a tudományok rendszerében és más tudományok módszereinek felhasználása a nyelvtudományban, 12. Az alkalmazott nyelvtudomány jelenlegi fejlődése által felvetett elméleti kérdések.

Jelen részlet összeállításában részt vettek R. A. Budagov, V. V. Vinogradov, B. V. Gornung, M. M. Gulman, A. V. Gyesznyickája és B. A. Szerebrennyikov.

szakaszán, kialakítottuk a nemzeti nyelvek fejlődésének marxista koncepcióját. Ehhez járul még olyan kérdések elméleti kidolgozása, mint a nyelvjárárok kölcsönhatása különböző történelmi körülmények között, a szociális dialektusok problémája, a különböző nyelvek kölcsönhatásának problémája stb. Ezekkel a problémákkal a szovjet nyelvészek már az 1920-as évektől kezdve foglalkoztak.

A Szovjetunió szocialista köztársaságaiban folyó kulturális építés sokrétű gyakorlata teljes egészében igazolta ennek az elméleti vonatkozásban igen fontos tematikának időszerűségét.

Vitathatatlan elméleti sikereket értek el azok a szovjet nyelvészek is, akik a fonológia kérdéseinek kidolgozásával foglalkoztak, folytatva és felhasználva az orosz forradalom előtti nyelvtudomány hagyományait. A szovjet kutatások nagy részének megkülönböztető vonása ezen a téren, sok külföldi fonológiai irányzattól eltérően, az állandó kapcsolat a gazdag és sokrétű nyelvi anyaggal — olyan kapcsolat, melyet szintén a való élet sugall, legyen az ábécé kidolgozásának feladata olyan népek számára, melyeknek eddig nem volt írásuk, a helyesírási szabályok tökéletesítése, vagy végezetül a nyelvek és dialektusok tudományos lejegyzése.

Hasonló pozitív értékelést érdemelnek azok az eredmények is, melyeket a szovjet nyelvészek a nyelvtani kérdések sokrétű nyelvi anyagon nyugvó kutatásában értek el. Mivel a kutatás és összehasonlítás tárgyát a legkülönbözőbb rendszerű nyelvek alkotják, az a sok nyelvtani leírás, melyet a szovjet nyelvészet fejlődése során elvégzett, gazdag lehetőséget adott a nyelvtani tipológia kérdéseinek felvetésére és a nyelvtani elmélet legfontosabb problémáinak megoldására. Az ilyen problémák kidolgozása jellemző vonása nyelvtudományunknak. A különböző vélemények és a véget nem érő viták olyan kérdésekben, mint a nyelvtani kategóriák, a nyelvtan különböző részeinek egymáshoz való viszonya, a nyelvtan és lexika viszonya, a szófajok elmélete stb., egyáltalán nem gyengeségről tanúskodnak, sőt arról beszélnek, hogy állandó az alkotó előrehaladás annak a problematikának a kutatásában, melynek aktualitásában semmi esetre sem kételkedhetünk.

Érdekes eredményekre jutottak a szovjet nyelvészek a szó tanulmányozásában is — mind strukturális jegyeit tekintve, mind pedig a fogalommal való összefüggésének meghatározásában.

Azonban, mindettől függetlenül, az á l t a l á n o s nyelvészetet jelenleg a Szovjetunióban sok olyan vonás jellemzi, mely arról tanúskodik, hogy ez a tudományág az utóbbi időben lemaradt.

*

Ha azt vizsgáljuk, milyen a Szovjetunióban jelenleg a nyelvészet elméleti kérdéseinek helyzete és mik a perspektívái, akkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nyelvészet az utóbbi 15—20 évben az egész világban válságba

jutott. A történeti nyelvészet azon metodológiai elveit, melyeket a XIX. század folyamán különböző iskolák és irányzatok együttes erőfeszítéssel dolgoztak ki, alaposan felülvizsgálták, és jelenleg Nyugat-Európa és Amerika nyelvészeinek jelentős része (a népi demokráciák és a Szovjetunió egyes nyelvészei is) azt tartják, hogy ezek elavultak, elmaradnak más tudományok metodológiai és elméleti fejlődése, főként az egzakt tudományok mögött. Nyugaton a harci jelszó a nyelvészet „egzakt tudománnyá” tétele. Ez a jelszó élénk visszhangra lelt sok fiatal szovjet nyelvésznél is, akiknek nyelvészeti nézetei már a hagyományos nyelvészet válságának idején alakultak ki, és akik azt látták a Szovjetunióban (még M. N. Pokrovszkij történetellenes „iskolájának” bukása után is), hogy ez a hagyományos nyelvészet nem elégséges ahhoz, hogy „a nyelvről szóló új tanítás” álmarxista frazeológiájával a történetiség álláspontjának helyes érveit állítsa szembe. A szovjet nyelvészet, az 1950-ben lezajlott nyelvészeti vita után elvetette N. J. Marr elméletét, de ez nemegyszer azzal járt együtt, hogy nyíltan visszatértek a XIX. század vége és XX. század eleje komparatistáinak elméleti nézeteihez, és kritika nélkül elfogadták őket. Az alapjában véve helyes harc a tudományos hagyaték nihilista kezelése ellen, mely N. J. Marr követőire jellemző volt, sok esetben oda vezetett, hogy alaptalanul kanonizálták a XIX. század végi különösen hazai tudósoknak nemcsak általános nézeteit, hanem még konkrét történeti tételeit is (itt mindenekelőtt F. F. Fortunatov jelentőségének történetileg meg nem alapozott túlértékelését kell megemlítenünk).

Az elméleti nyelvészet látszólagos forrongása nyugaton, az 1950-es nyelvészeti vitát követő 5—6 évben a szovjet nyelvészek idősebb nemzedékében vagy egyáltalán nem keltett mély érdeklődést, vagy csak deklaratív elítélést váltott ki, amely mögül azonban hiányzott az ide vonatkozó munkák tartalmának kritikai elemzése. A külföldi kritika rosszindulatú megjegyzéseinek, — melyek szerint a marrizmus 1950-ben történt szovjetunióbeli szétfűzése a forradalom előtti orosz nyelvtudomány és a nyugat-európai „újgrammatizmus” empirikus és pozitivistá hagyományainak restaurációját jelentette — hosszú ideig nem tulajdonítottunk semmi jelentőséget. Ezért, sajnos, bizonyos alapja volt annak, hogy fiatal kutatóink egy része, mivel itthon nem látta az elméleti munka sokat ígérő csírait, nyugat felé fordult és a hazai elméletet kissé lenézően mint „provinciális, elmaradott” elméletet értékelte. Ugyanakkor, az 1950-ben lefolytatott vita után, a személyi kultusz körülményei között, egyes szovjet nyelvészek sokáig nem szánták rá magukat, hogy túlmenjenek a problémáknak azon a szűk körén, melyeket I. V. Sztálin „Marxizmus és nyelvtudomány” c. munkájában érintett, és arra törekedtek (megfelelő alap nélkül), hogy ennek a munkának minden, még metodológiai jelentőséggel nem rendelkező konkrét tételeit is „továbbfejlesszék”, figyelmen kívül hagyva a szerzőnek azt a kijelentését, hogy ő nem szakember a nyelvtudomány terén.

Ugyanakkor a nyugat-európai és amerikai elméleti nyelvészek jelentős része (és ennek nyomán néhány fiatal szovjet nyelvész is) azt a jelszót hangoztatta, hogy „új éra” következett el a nyelvtudományban. Azt állították és állítják, hogy mivel a nyelvészet fő elméleti problémáira „új megoldások” születtek, mivel a nyelv „szinkronikus” aspektusa leírására és elemzésére — mely potenciónalisán már átvezet a „pankróniába” vagy „akróniába” új („strukturális”) módszereket „tártak fel”, a XIX. sz. vége és a XX. sz. első harmada hagyományos nyelvészetének tudománytörténeté kell válnia. A modern nyelvészet legszélsőségesebb irányzatainak egyes vezetői (glosszematika, az amerikai leíró *deskriptív* nyelvészet, egyes matematikusok kijelentései) szerint a hagyományos nyelvtudomány a „strukturális” és matematikai nyelvészethez viszonyítva a tudomány fejlődésében olyan „tudomány előtti periódussá” válik, amilyené annak idején Bopp, Rask, Grimm, Vosztokov és Pott felfedezései, és az összehasonlító nyelvészet kidolgozása nyomán a XVI—XVIII. század nyelvészete vált. Azt állítják, hogy a nyelvészet csak most lehet igazán tudománnyá, mivel a matematika, matematikai statisztika, logisztika, „az információs elmélet” és a kibernetika alkalmazása révén „egzakt” tudomány lesz.

A modern alkalmazott nyelvtudomány sikerei veszélyes illúziókat keltenek. Sok tudósna kezd úgy tünni, hogy a nyelvészetet a természettudományhoz kell sorolni, nem pedig a társadalomtudományok közé. Az olyan fogalmak mint az információs elmélet, kódelmélet egyre gyakoribb alkalmazása a nyelvészetben, a nyelv és telefonia, nyelv és statisztika határkérdéseinek kidolgozása, magának a nyelv struktúrájának egyre nagyobb mérvű formalizálása, a külön területet képviselő ún. matematikai nyelvészet fejlődése — azt a szemléletet sugallja, hogy a nyelv természeti jelenség. A nyelvnek ezt a szemléletét még nem fogalmazzák meg ilyen kategórikusan, mivel úgy látszik, még nem merültek egészen feledésbe Schleichernek azok a múlt század 60-as éveiben tett sikertelen kísérletei, melyek a darwinizmus első sikereinek hatására a nyelvészetet a természettudományok közé akarták sorolni. Azonban ez a nézet egyre jobban terjed a külföldi nyelvészet egyes irányzataiban.

Ebben a vonatkozásban igen jellemző az a recenzió, melyet Benveniste francia nyelvész Whatmough angol-amerikai nyelvésznek a nyelv általános problémáival foglalkozó könyvével kapcsolatban írt. Benveniste véleménye szerint már Whatmough könyvének tartalma, melynek címe „A nyelv. Modern szintézis.” (*Language. A modern synthesis*, London, 1956) olyan következmény levonására készteti az olvasót, hogy a nyelvészet „inkább a természetről szóló tudományok, mint az emberről szóló tudományok sorába tartozik”.² A csodálatos az, hogy maga Benveniste, aki Meillet tanítványa és az összehasonlító történeti módszer híve, nem fejezi ki határozottan rosszallását emiatt a

² Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, 1958, t. 53, fasc. 2, p. 19.

következtetés miatt. Inkább arra szólítja fel a tudósokat, hogy igyekezzenek tájékozódni ebben a számára bonyolultnak tűnő problémában.

A marxista nyelvtudomány szerint nem vonható kétségbe, hogy a nyelv a sajátosan társadalmi jelenségek közé, és a nyelvtudomány ennek megfelelően a társadalomtudományok közé tartozik. Sőt mi több, ez a tétel a marxista nyelvtudomány számára axióma jellegével bír. Az alkalmazott nyelvtudomány sikerei, bármilyen jelentősek is legyenek, éppen axiomatikus jellegénél fogva nem ingathatják meg ezt a tételt. A nyelv az emberek társadalmi érintkezésének eszköze, gondolataik és érzéseik kifejezésének eszköze. Ezért a nyelvről — erről a teljes egészében társadalmi jelenségről — szóló tudomány nem lehet más, mint társadalomtudomány. Ezzel kapcsolatban azonnal V.I. Lenin szavai jutnak eszünkbe, melyek ötven évvel ezelőtt hangzottak el, de jelentőségük mind a mai napig megmaradt: „A reakciós kísérleteket maga a tudomány haladása szüli. A természettudomány nagy sikere, az a tény, hogy mind közelebb kerülünk az anyag egynemű és egyszerű elemeihez, melyeknek mozgástörvényeit matematikailag is fel lehet dolgozni — ez az oka annak, hogy a matematikusok megelégednek az anyagról. „Az anyag eltűnik”, csak az egyenletek maradnak meg.”³ A modern külföldi nyelvészetben hasonló válság megy végbe, melynek okai szintén saját sikereiben keresendők. De ugyanúgy, ahogy a természettudomány sikerei sem tudták kiváltani az „anyag eltűnését”, (ámbrár néha létrehozták az „eltűnés” látszatát) ugyanígy a nyelvészet sikerei is, noha azt a hamis benyomást keltik, hogy a nyelvben „csupán a viszonyok” maradnak meg (vö. „csupán az egyenletek” a matematikában) mégsem tudják kiváltani, hogy a reális nyelv társadalmi funkciójának sokféleségével, a gondolkodással való kapcsolatával és magának a gondolatnak a kialakulásában betöltött szerepével együtt eltűnjék.

A gépi fordítás eszméjének nagy népszerűsége, melynek technikája felhasználja a „strukturális” elemzés bizonyos eredményeit és azokat a statisztikai kutatásokat, melyek azt vizsgálják, hogy egyik vagy másik „strukturális” elem milyen gyakran fordul elő a nyelvben és hogyan „van elosztva” — gyakran többé-kevésbé kategorikus kijelentésekhez vezet, melyek szerint az alkalmazott nyelvtudomány követelményei nyomán gyökeresen át kell alakítani a nyelv egész elméletét. Az érvelés körülbelül a következő: ha a „hagyományos nyelvtudomány” módszerei semmit sem tudnak adni a gépi fordítás technikájának fejlesztéséhez, ha a modern „strukturális” módszerek csak részben elégitik ki e technika szükségleteit, akkor a nyelvészet egész elméletét, az elemzés egész metodikáját át kell alakítani úgy, ahogy azt a gépi fordítás szükségletei megkövetelik; ha pedig „az információs elmélet”, a nyelvnek olyan „kód”-ként való szemlélete, mely lehetővé teszi a „közlést”, hasznosnak bizonyul a gépi fordítás szempontjából, akkor ez a nyelvi elemzés egyetlen helyes

³ Lenin művei, Budapest, 1954, 14. k., 319. l.

útja és ezeket a módszereket kell alkalmazni a nyelvtudomány minden területén.

A nyelvtudomány tárgyának és feladatainak olyan új értelmezéséről szóló külföldi kijelentésektől eltérően, melyek szerint csupán a nyelv struktúrájának immanens analiziséről lehet szó, és amely értelmezés F. de Saussure *Cours de linguistique générale* („Az általános nyelvészet kurzusa”) c. munkájában (1916) található egyes megállapításokból indult ki — a Szovjetunióban azt a törekvést figyelhetjük meg, hogy ezt az új értelmezést leegyszerűsítve össze akarják kapcsolni a „gyakorlat kritériumának”, mint az elmélet átalakítására irányuló progresszív ösztönzésnek marxista elvével.⁴ Emellett, mivel nálunk egyesek mechanikusan alkalmazzák a nyelvtudományra azt az értékelést, melyet a marxista irodalomban az egzakt tudományok XX. századi egyik vagy másik eszméje vagy elmélete nyert (pl. a relativitás elmélet, a kvantum elmélet, a mező elmélet), gyakran arra törekszenek, hogy a strukturalisták és glosszematikusok nyelvészeti rendszereiben „ösztönös dialektikát” találjanak és azt szembeállítsák a „hagyományos nyelvtudománnyal” mint ami „metafizikus”.⁵

A felsorolt tények alapján egyáltalában nem mondhatjuk, hogy az általános nyelvészet kérdéseinek marxista elmélet alapján történő kidolgozása jól halad.

A nyelv általános elméletének sikeres kidolgozását a következők akadályozzák:

1. Az idősebb nyelvész nemzedék egy része, és a vezetésük alatt álló fiatalok lebecsülik az elméleti kérdéseket, igyekeznek őket a lehető legnagyobb mértékben leegyszerűsíteni és naivan hisznek abban, hogy az elmélet magától születik az empirikus kutatások során. Ezt a hitet melengeti fiatal nyelvészeinkben az a kegyelet is, melyet a múlt nagy orosz empirista nyelvészei iránt éreznek. Ugyanakkor, olyan tehetséges orosz nyelvészek, mint B. M. Ljapunov, vagy E. F. Karszkij hasznos és értékes, hatalmas tényanyagot tartalmazó történeti leíró munkái nemcsak hogy közelebb nem vitték az orosz nyelvtudományt az általános nyelvészeti kérdések felvetéséhez, de hatással sem voltak a forradalom előtti általános nyelvészeti munkák egyikére sem. Másrészt viszont tudjuk, hogy legnagyobb elméleti nyelvészeink: A. A. Potyebnya, I. A. Baudoin de Courtenay, L. V. Scserba és részben F. F. Fortunátov foglalkoztak általános elméleti kérdésekkel, egyéni módon vetették fel és oldották meg őket, és megalkották koncepciójukat anélkül, hogy megvárták volna az összes részletkérdések tisztázódását. Gyakran a már meglevő anyagok alapján

⁴ Ezenkívül vannak nálunk olyan nyílt kijelentések is, melyek a logisztika elvein alapuló „immanens nyelvészetet” védelmezik. L. Sz. K. Saumjan. (A strukturális nyelvészet mint a nyelv immanens elmélete,) Структурная лингвистика как имманентная теория языка, Москва, 1958 г.

⁵ Vö. Sz. SAUMJAN; О зущности структурной лингвистики (A strukturális nyelvészet lényege.) „Voproszi jazikoznanyija”, 1956, № 6, 38—54. l.

másképpen vetettek fel egyes problémákat. És éppen az ő elméleteik (noha sok esetben hibásak és vitathatók voltak), nem pedig a történeti leíró monográfiák vitték előre a nyelvészeti gondolatot.

2. A már említett nyelvészek elutasító magatartást tanúsítanak minden olyan törekvéssel szemben, mely arra irányul, hogy a tudomány rendelkezésére álló adatok, ismert tények új értelmezésének alapján egyes kérdéseket másképpen magyarázzunk, mint eddig.

3. Egyesek minden kísérletet, mely bírálóan közeledik a hazai tudományos örökséghez, úgy szemlélnék, mint ezen örökség az „új nyelvelmélet” híveire jellemző nihilista értékelésének újjászületését; a modern külföldi nyelvészeti irányzatokat és nyelvészeti gyakorlatot felületesen bíráljuk és ennek eredményeként minden megszorítás nélkül dogmatikusan elítélünk egész irányzatokat (pl. „neolingvisztika”) mint olyanokat, melyek a szovjet nyelvtudomány számára teljesen idegenek, de ugyanakkor más irányzatokat megkritikátlanul elfogadunk azzal, hogy idealista „filozófiai alapjuk” nem akadályozza ragyogó gyakorlati eredményeiknek (a strukturalizmus minden válfaja, M. Swadesh „lingvostatisztikája” stb.).

4. Tartózkodunk I. V. Sztálin „Marxizmus és nyelvtudomány” című munkájában található olyan tételek felülvizsgálatától („az alapszókincs” kijelölése csupán szemantikai kritériumok alapján; a nyelvtani absztrakció leegyszerűsített értelmezése; a „nemzeti nyelvek” hipotézise; a nyelvek kölcsönhatásának majdnem teljes tagadása és a nyelvtani rendszer szilárdságának és áthatolhatatlanságának túlértékelése; a szociális dialektusoknak csak „zsargon”-ként való kezelése és más kérdések), melyek nem bizonyultak helyesnek, bármennyire is igyekeztünk a vitát követő években a konkrét kutatásokra alkalmazni őket.

Ugyanakkor egyesek azt állítják, hogy a marxista nyelvtudomány specifikuma még nincs feltárva. Amikor ezt hangoztatják, nem veszik észre, hogy ez összhangban van a modern külföldi nyelvtudomány, irántunk barátnak egyáltalán nem mondható képviselőinek már említett kijelentéseivel. Ezek a külföldi nyelvészek a specifikumot éppen „a nyelvről szóló új tanítás”-ban látták és nem sajnálták a bókákat a 40-es évek szovjet nyelvtudománya „általános szellemétől” és a stadiális, tipologizáló kutatások tendenciáitól,⁶ a marxizmus nyilvánvaló bukása után pedig azt kezdték mondogatni, hogy a szovjet nyelvészek teljesen visszatértek a forradalom előtti orosz nyelvtudomány eszméihez és hagyományaihoz.

*

A marxista nyelvtudomány elméleti alapjainak további kidolgozását azzal kell kezdeni, hogy pontosan megállapítjuk azokat a k i n d u l ó tété-

⁶ Vö. a „Lingua”, „Cahiers F. de Saussure” és más folyóiratokban található kijelentéseket.

leket, amelyek kétségtelenek minden (vagy a legtöbb) szovjet nyelvész számára, de amelyek minden vitathatatlanságuk ellenére elméletileg nincsenek eléggé kidolgozva, nemegyszer nincs meghatározva logikai természetük és, ami a legfontosabb, nincs meghatározva egymáshoz való viszonyuk. Ezeket a vitathatatlan tételeket (a nyelv társadalmi természetéről, különleges jelzőrendszer jellegéről, a hisztorizmusról mint a nyelvtudomány alapjáról, a nyelv történetének és a nép történetének kapcsolatáról, a nyelvrendszer önmagától való fejlődéséről szóló stb. tételeket) deklaratív hangoztatjuk és olyan általános és homályos formában, hogy:

először is, a fogalmazás pontatlansága néha oda vezet, hogy egyik tétel nyíltan ellentmond a másiknak;

másodszor, a deklarált tételek egész sora egyáltalán nem tükröződik a „régimódon” írt konkrét munkákban, melyeknek bevezető részében deklarálják őket.

Ezért a jelenben a legfontosabb feladat nem „általános kurzusok” vagy „a nyelvtudomány fő kérdéseinek” kidolgozása, hanem olyan elméleti monográfiák készítése, melyek pontosabbá teszik és elmélyítik egyes problémák felvetését a különböző nyelvcsaládokhoz és típusokhoz tartozó nyelvek nagy tényanyagának általánosítása alapján.

*

A nyelv társadalmi jellegéről, a társadalom fejlődésével való szoros kapcsolatáról szóló tételt 1950-ig egyaránt vallották mind „a nyelvről szóló új tanítás” hívei, mind ellenfelei, mind pedig azok a nyelvészek, akik eklektikus álláspontot foglaltak el és keresték a „hidat” az „indoeuropeisztika” (a szónak akkori elfordított értelmében)⁷ és a marrizmus között. „A nyelvről szóló új tanítás” azonban nemcsak egyszerűen elfogadta ezt a vitathatatlan általános tételt, hanem a maga módján még „pontosabbá” is tette, amikor azt mondotta, hogy a nyelv az „ideológia” egyik formája (de e mellett elismerte azt is, hogy a „technika” bizonyos elemei is megtalálhatók benne) vagyis „felépítménynek”, következésképp osztályjelenségnek (osztálytársadalomban) tartotta. Ez a sajátos pontosabb fogalmazás aztán szélesebb körben elterjedt nemcsak az „új tanítás” követői között, néha nem is volt közvetlen összefüggésben annak hatásával, hanem a történelmi materializmus alapjainak általános vulgáris értelmezéséből eredt, részben pedig M. N. Pokrovszkij „történeti iskolájának” nézeteiből, melyeket a nyelv fejlődésére is alkalmaztak.

Az 1950-ben lefolytatott vita következtetéseit a szovjet nyelvészek mind elfogadták, függetlenül attól, hogy addig milyen álláspontot képviseltek. Egész sor olyan általános szociológiai és részben történeti-nyelvészeti tételt

⁷ Emlékeztetnünk kell arra, hogy a 40-es években ez a kifejezés nem az indoeurópai nyelvek tanulmányozását jelentette, hanem bármely olyan nyelvészeti koncepciót, amely nem N. J. Marr eszméiből indult ki.

fogadtunk el, melyeket I. V. Sztálin állított fel vagy, amelyeknek ő emelte ki a fontosságát. Ilyen tételek:

1. A nyelv nem felépítmény és nem változik meg gyökeresen a társadalmi-gazdasági alap változása esetén;

2. a nyelv (az egész nép által használt nyelv) nem osztályjellegű, annak ellenére, hogy a társadalom osztályokra tagozódik;

3. új nyelvek nem a korábban meglevő nyelvek kereszteződésének eredményeként jönnek létre;

4. az alapszókinés sok évszázadon át nem szenved lényeges változást;

5. a nyelv rendszerét nem tekinthetjük egyetlen korszak alkotásának;

6. a nyelv fejlődésében nincsen semmiféle ugrás, vagy „robbanás”;

7. nem lehet visszaélni a szemantikával és erre visszavezetni a nyelv egész lényegét és fejlődését;

8. a gondolkodást nem lehet elszakítani a nyelvtől;

9. fogalmak nem keletkeznek az ember fejében nyelvi kifejezés nélkül;

10. a nyelv szerkezetének történelmi változásaiban való vizsgálata rendkívül fontos „a nyelv belső fejlődéstörvényeinek” megismerése szempontjából.

I. V. Sztálinnak ezeket a tételeit (és néhány más tételét is), melyeknek helyességét ilyen általános formában nem vitathatjuk, az 1950-es vitát követő években gyors ütemben fejlesztette minden szovjet nyelvész. Különböző nyelvek életéből, különböző korokból vett számos példával illusztrálták és ezt a részletes munkát rendszerint összekapcsolták annak bemutatásával, hogy „a nyelvről szóló új tanítás” adott tételnek ellentmondó tétele ellentmond a nyelvek életéből vett tényeknek is. Mindez szükséges volt és nagyon hasznos. Ennek a szakasznak a fontosságát lebecsülni és arról beszélni, hogy „improduktív” volt (ami mostanában néha megtörténik) semmi esetre sem lehet. De ez a szakasz túlságosan elhúzódott. Azonban, mielőtt véglegesen visszaállítottuk volna jogaiiba a XIX. század elfelejtett vagy jogfosztott „elemi igazságait”, vitathatatlanágukból és ugyanakkor a mai feladatok megoldásához nem elégséges voltukból kiindulva el kellett kezdeni az általános nyelvészet kardinális kérdéseinek pozitív kidolgozását a marxizmus elmélete alapján. Csak ez a munka biztosíthat bennünket annak veszélye ellen, hogy a marizmus szétzúzása a marizmus előtti korszak nyelvészetének restaurálásához vezethet, amely nyelvészet, mint ismeretes, nemcsak, hogy nem a marxista elméletből indult ki, hanem még csak figyelembe sem vette ezt az elméletet.

Nem mondhatjuk, hogy ilyen pozitív kidolgozásra nem történt kísérlet az 1950-es vitát követő években. Ilyenek kétségkívül voltak és bizonyos eredményekhez is vezettek, de mint már fentebb említettük, igen egyoldalúak voltak.

Ez elsősorban arra vezetett, hogy noha elfogadtuk a nyelv társadalmi természetének és a nyelv fejlődésének és a társadalom fejlődésének — lega-

lábbis bizonyos fokú — összefüggését, a nyelv kommunikatív funkciójának vezető szerepét stb. — mégis hiányzott a törekvés, hogy pontosan feltárjuk (az elméleti elemzés vonatkozásában) miben különbözik a nyelv más társadalmi jelenségektől, milyen kapcsolatban van más jelrendszerekkel, mik a nyelvi forma sajátosságai, hogyan viszonylanak egymáshoz a forma és jelentés stb. Azok a munkák, amelyek a szó és fogalom, mondat és ítélet, nyelvtani és logikai forma összefüggésével foglalkoztak, túl általánosak voltak és leegyszerűsítve adták vissza e problémák filozófiai felvetését. Nem egyszer valósággal féltek felvetni a nyelv jelrendszer jellegének kérdését, úgy szemlélték ezt a kérdést mint valami, a marxista nyelvtudomány számára idegen dolgot. „A jelelméletet” sokszor csak az F. de Saussure által megfogalmazott változatában ismerték és ennek alapján teljesen elvetették. Ennek eredményeként nem haladt eléggé a nyelvi struktúra jellegének, és következésképpen a nyelvi kifejezés sajátosságai igen fontos kérdésének elméleti kidolgozása. Mivel ezek a kérdések a modern külföldi nyelvtudományban élénk vita tárgyát képezik, így természetesen az, amire már az előzőekben is utaltunk, hogy a szovjet nyelvészek ifjú nemzedéke, mivel az idősebb nemzedék egyes tagjainak támogatását élvezte és nem gondolkodott el eléggé azon a kérdésen, hogy egyik-másik külföldről importált nyelvészeti tételt mennyiben lehet összeegyeztetni a marxista elmélettel, elhatározta, hogy ezeket a tételeket a szovjet nyelvtudományban alkalmazza és továbbfejleszti.

Mindez azt követeli, hogy sokkal pontosabban határozzuk meg a nyelvészeti kérdések elméleti kidolgozásának irányát, hogy a szovjet nyelvészek munkáját a revizionizmus és az uralkodó nyugati idealista áramlatok bírálata és azon elméleti kérdések magas színvonalon való kidolgozására irányítsuk, melyeknek meg kell határozniuk a szovjet nyelvtudomány arculatát a kommunizmus építése azon feladatainak tükrében, melyeket az SZKP XXI. kongresszusa határozott meg.

A NYELVTUDOMÁNY STRUKTURÁLIS MÓDSZEREI ÉS A MATEMATIKAI ÉS ALKALMAZOTT NYELVÉSZET KÉRDÉSÉNEK MEGVITATÁSA

A nyelvészek sohasem tagadták a matematikai és matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásának szerepét alkalmazott nyelvtudományi és technikai célú vizsgálatokban.

Az utóbbi években e módszerek felhasználásának alapján mind külföldön, mind a Szovjetunióban gyors fejlődésnek indultak az alkalmazott nyelvtudomány új ágazatai:

1. A híradástechnika régi eszközei tökéletesítésének és új eszközök kidolgozásának kérdései, amelyek a rádió és a telefon mai fejlődésének kapcsán merülnek fel; az egyik ide vonatkozó feladat, amely nyelvészek közreműködése nélkül nem oldható meg, az artikulációs táblázatok összeállítása, valamint a berendezés és a csatornák jellemzőinek már a tervezés folyamán való kiszámítása az ún. beszédkonstansok (a jelentéssel bíró és az összes lehetséges kombinációk számának aránya az adott nyelvben, megadott hosszúságú szavak arányszáma stb.) segítségével, a nyelv strukturális elemei és a beszéd különböző akusztikai paramétereire közötti összefüggés vizsgálata; ide tartozik a beszéd kompressziójának problémája is.

2. A gépi fordítás elméletének és gyakorlatának kérdései, mint például közvetítő nyelv létrehozása, a nyelvek kísérleti tipológiájának megalkotása, nyelvi algoritmusok kidolgozása stb.

3. A beszéd útján való jelzés kérdései a termelési és szállítási folyamatok fokozódó automatizálásával kapcsolatban; kulesok kidolgozása információk kibernetikus berendezésekbe való juttatása céljából, amihez a beszéd felfogása módjának, valamint a nyelv strukturális elemei közötti kapcsolat jellegének bonyolult elemzése szükséges stb.

Ezek és más hasonló kérdések nem oldhatók meg nyelvészek közreműködése nélkül, vagyis csupán matematikusok, fizikusok, híradástechnikai mérnökök és kibernetikai szakemberek erejéből. Ma már mindenki világosan látja a nyelvészek e komplex kutatásokban való részvételének s a megfelelő szakemberek képzésének szükségességét. Mindenki elismeri annak szükséges voltát is, hogy a fentebb felsorolt alkalmazott nyelvtudományi feladatoknak megfelelően új problematikával és új módszerekkel bővüljön az

elméleti nyelvtudomány; a tapasztalat azt mutatta, hogy azok az adatok, amelyekhez a nyelvi struktúrát és a nyelvi elemek kapcsolatát illetően a nyelvi elemzés eddig alkalmazott módszereivel jutottunk, nem dolgozhatók fel teljes mértékben matematikailag, minthogy a nyelv strukturális elemei meghatározásának és megkülönböztetésének kritériumai nem szigorúan formálisak, hanem formai-szemantikai jellegűek és mint ilyenek, bizonyos mértékben a kutató szubjektívizmusától függenek.

Az 1959. áprilisában Leningrádban tartott matematikai nyelvészeti tanácskozáson, amelyen kb. 60 előadás hangzott el, sok, a nyelvtudomány új módszereinek alkalmazásával kapcsolatos kérdés merült fel.

Ugyanezek a kérdések felmerültek a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Irodalmi és Nyelvi Osztálya Általános Nyelvészeti Bizottságában is a szovjet nyelvtudomány problémáit tartalmazó feljegyzés kidolgozása folyamán, s az e kérdésekben történt állásfoglalás helyet kapott az elaborátum „Bevezetés”-ének tervezetében, amely az Irodalmi és Nyelvi Osztály Közleményeinek 1959. évi 3. számában jelent meg.

E tervezet szerzői (R. A. Budagov, V. V. Vinogradov, B. V. Gornung, M. M. Guhman, A. V. Gyesznicikaja és V. A. Szerebrennyikov) nem tűzték ki célul a fentebb kifejtett új problematika részletes megvilágítását, minthogy ennek kifejtésére az elaborátumban egy külön részt szántak. A „Bevezetés” feladata csupán az volt, hogy minél meggyőzőbben megmutassa, hogy az új alkalmazott nyelvészeti tematika az elméleti nyelvtudomány számára is vehet fel új problémákat, de nem befolyásolhatja döntően a nyelvtudomány tárgyának, a nyelv társadalmi természetének értelmezését, valamint azt az alapvető nyelvészeti módszert sem, amely a nyelv tartalmi (jelentésbeli) oldalából és abból a gyökeres különbségből indul ki, ami a nyelv, mint a közlés és gondolkodás eszközeinek rendszere és minden más egyezményes természetű jelrendszer között fennáll.

„A szovjet nyelvtudomány elmélete” c. probléma-elaborátum „Bevezetés”-ének tervezetében kifejtett alapvető irányelveket az Általános Nyelvészeti Bizottság 1959. június 1—2-i kibővített plenáris ülésén a szövetségi köztársaságok nyelvész körei képviselőinek részvételével megvitatták. Az irányelveknek azt a részét, amely a nyelvtudománynak vitathatatlan társadalomtudományi mivoltát hangsúlyozza, valamint azt, hogy más tudományoknak a nyelvészetben alkalmazott módszerei az alapvető nyelvészeti módszerhez képest csak alárendelt helyet kaphatnak, a kibővített plénum minden résztvevője teljes mértékben támogatta. Egészében véve (jóllehet egyes felszólalásokban megnyilvánuló bizonyos fenntartásokkal) támogatásra talált a „Bevezetés” tervezete szerzőinek a mai külföldi nyelvtudományban uralkodó áramlatokkal — a strukturalizmussal és glosszematikával — kapcsolatos állásfoglalása is; e kompromisszum nélküli, meg nem alkuvó állásfoglalás lényege abban van, hogy az említett irányzatok általános nyelvészeti koncepciójának

eszmái alapjai nem egyeztethetők össze a marxista tudományos világnézettel s a marxizmus módszerének alkalmazásával a nyelvtudományban. Támogatásra talált az a tétel is, amely a strukturális nyelvészetnek a „hagyományos nyelvészettel”, mint a nyelvtudománynak módszertanilag tökéletlen, majd-hogynem „tudományelőtti” válfajával való szembeállítását jogosulatlannak tartja.

Ugyanakkor a „Bevezetés” tervezetének egyes meghatározásait bíráló érte. Olyan nem elég világos vagy helyenként nem egészen sikerült megfogalmazásokról volt itt szó, amelyekből esetleg arra lehetett következtetni, hogy a strukturalizmus és glosszematika elméleti elveivel kapcsolatos meg nem alkuvó állásfoglalás a matematikai és matematikai-statisztikai módszerek nyelvészeti alkalmazására, sőt magára az alkalmazott nyelvtudományra is kiterjed. Az elaborátum szerzői elismerték e bírálat helyességét és egyetértettek e megfogalmazások felülvizsgálásának szükségességével.

Az alkalmazott nyelvtudomány kérdéseinek rendkívüli fontosságát és időszerűségét elismerve az Általános Nyelvészeti Bizottság plénuma határozatot hozott, miszerint az alkalmazott nyelvtudományról (az elméleti nyelvtudományi kérdések elaborátumának erre vonatkozó része mellett) külön probléma-elaborátumot fog előkészíteni. Az elaborátum elkészítésére L. R. Zinder és N. D. Andrejev kapott megbízást.

A „Bevezetés” tervezetének megjelenése nagy visszhangot váltott ki. Közülük az alábbiakban kerülnek közlésre A. Sz. Csikobavának, a Grúz SZSZK Tudományos Akadémiája rendes tagjának megjegyzései és Sz. K. Saumjannak, a filológiai tudományok kandidátusának bírálata a tervezetről, amelyet „Levél az SZTA Irodalmi és Nyelvi Osztálya Közleményei szerkesztőségének” formájában küldött be. A bírálat kereken tagadja a tervezetben kifejtett általános irányelvek pozitív jelentőségét és azok mindegyikét „gyökerében hibásnak” minősíti. Sz. K. Saumjan azt állítja, hogy mindazon gyakorlati feladatok, amelyekről ismertetésünk elején szóltunk, csak abban az esetben valósíthatók meg, ha a jelenlegi nyelvtudomány „strukturális nyelvészetté” alakul át, amely szoros kapcsolatban áll a kibernetikával és széles területeken alkalmazza a matematikai módszereket.

Sz. K. Saumjan, miközben a „strukturalizmus” terminus „strukturális nyelvészet” kifejezéssel történő behelyettesítésével operál, cáfolni igyekszik a „Bevezetés” szerzőinek a külföldi strukturalizmus idealista alapjairól szóló állítását és logikai ellentmondást lát e szerzők gondolatmenetében: a strukturalizmus gyakorlati eredményeit elismerik és ugyanakkor idealizmusnak nyilvánítják azt, amire ezek az eredmények állítólag alapulnak. Minthogy azonban Sz. K. Saumjan nem képes elhárítani az idealizmus vádját a strukturalisták és glosszematikusok általános elméleti tételeiről, e tételeket csupán a strukturális nyelvészet „idealista interpretációjának” nevezi. Sz. K. Saumjan megengedhetetlennek tartja a tudomány és „a tudomány idealista interpretációjának”

összecserélését és a strukturális nyelvészetnek a dialektikus materializmus álláspontjáról történő rendszeres interpretálására szólít fel. Minthogy azonban a „Bevezetés” szerzői alkalmatlannak bizonyulnak ezen interpretáció elvégzésére, tekintettel arra, hogy szerintük minden interpretációnak van határa, amelyet az interpretálandó tartalom jellege szab meg, Sz. K. Saumjan arra a következtetésre jut, hogy a szerzők „antimarxista ítéleteket fejtenek ki a tudomány elvi kérdéseit illetően”, mivel „nem sajátították el a marxizmus néhány alapvető tételét” s ezért „nem tudták megoldani a kitűzött feladatot, hogy t. i. olyan bevezetést írjanak a probléma-elaborátumhoz, amely megfelel a nyelvtudomány mai helyzetének”.

A probléma-elaborátum „Bevezetésének” megvitatásával egy időben vetődött fel nyelvtudományi körökben az a kérdés, hogy a különböző intézményekben végzett strukturális, matematikai és alkalmazott nyelvészeti kutatásokat szervezetenként egyesítsék s az e tárgykörökből készülő munkákat rendszeresen és idejekorán publikálják. Az SZTA Szlavisztikai Intézetének volt igazgatója, P. N. Tretyjakov akadémiai levelező tag részletes feljegyzést nyújtott be az SZTA Elnökségéhez, amelyben több gyakorlati javaslaton kívül amellettt érvel, hogy a strukturális nyelvészetet ismerjék el az egyetlen olyan irányzatnak, amely a korszerű tudományos-metodológiai elveknek megfelel; ez a érvelés igen közel áll ahhoz, amely Sz. K. Saumjan cikkeiben, feljegyzéseiben és felszólalásaiban található. P. N. Tretyjakov feljegyzésében és a hozzá írt kísérőlevélben azzal vádolja az SZTA egész Irodalmi és Nyelvi Osztályát, hogy nihilista módon kezeli a nyelvtudomány új módszereit és lebecsüli azoknak gyakorlati jelentőségét.

Ezzel egyidejűleg érkeztek be az SZTA Elnökségéhez A. I. Berg akadémikus, a Fizikai és Matematikai Tudományok Osztálya mellett működő Akusztikai Bizottság Alkalmazott Nyelvészeti Albizottságának, valamint matematikusok egy csoportjának feljegyzései. Mindezek a dokumentumok annak szükségességét hangsúlyozzák, hogy a fizikai, matematikai és műszaki tudományok képviselői fogjanak össze a strukturális nyelvészet híveivel s a Szemiotikai Intézet alakjában jöjjön létre a komplex kutatások központja.

A megoldásra érett összes kérdések megvitatása céljából, valamint az SZTA Irodalmi és Nyelvi Osztályát ért „nihilizmus” vádjával kapcsolatban az Irodalmi és Nyelvi Osztály vezetősége 1959. július 7—8-án kibővített ülést tartott, amelyben B. A. Szerébrennyikov tartott referátumot, melyben a fent említett dokumentumok elemzésével, valamint a „strukturális nyelvészet” összefoglaló néven ismert mai nyelvészeti áramlatok értékelésével foglalkozott. A referátum feltárta a külföldi strukturalisták és szovjetunióbeli híveik valódi törekvéseit, és rámutatott arra a veszélyre, amelyet a nyelvészeti tematika általuk javasolt leszűkítése és a nyelv — mint valamiféle kód — vizsgálati módszereinek abszolút formalizálása jelent. A referátum megvitatásában részt vettek V. V. Vinogradov akadémikus, V. I. Borkovszkij akadémiai

levelező tag, N. D. Andrejev, O. Sz. Ahmanova, B. V. Gornung, M. M. Guhman, Sz. D. Kaenelszon, T. P. Lomtyev, A. A. Reformatszkiej, O. P. Szunyik, V. P. Szuhotyin, N. I. Tolsztoj és mások. Sz. K. Saumjannak kétszer is lehetősége nyílt arra, hogy kifejtse nézeteit; eközben mindkét alkalommal ugyanazokat a tisztán deklaratív kijelentéseket ismételte meg, amelyeket korábbi felszólalásai tartalmaznak s amelyek az alább közölt bírálatát is jellemzik, amit a szovjet nyelvtudomány elmélete probléma-elaboratumának „Bevezetés”-éről írt. Sz. K. Saumjan nem válaszolt azokra a hozzá intézett kérdésekre, hogy a mai külföldi strukturalizmus és glosszematika mely kiindulási tételeit tekinti tudománynak és melyeket „a tudomány idealista interpretációjának”.

A vita többi résztvevője közül senki sem támogatta teljes egészében Sz. K. Saumjan nézeteit. A többség határozottan ellenük foglalt állást, T. P. Lomtyev, A. A. Reformatszkiej és N. I. Tolsztoj felszólalásai pedig csupán a mai strukturalizmus egyes tételeivel, nem pedig teljes koncepciójával vállaltak szolidaritást.

A vita eredményeképpen az Osztály vezetősége Sz. G. Barhudarov akadémiai levelező tag vezetésével külön bizottságot bízott meg azzal, hogy dolgozzon ki határozati javaslatot az egész kérdés komplexusra vonatkozóan, amely a megvitatott dokumentumokban és B. A. Szerebrennyikov akadémiai levelező tag referátumában szerepel, majd elfogadta a határozat alább közölt szövegét.

B. V. Gornung

A NYELV STRUKTURÁLIS ELEMZÉSÉRE IRÁNYULÓ MUNKÁKRÓL

*Az Irodalmi és Nyelvi Osztály Vezetőségének 1959. július 7–8-i
határozata*

(16. sz. jegyzőkönyv)

Korunk nyelvtudományának fejlődésében két igen jellegzetes sajátosság jelentkezik észrevehetően.

Az egyik sajátosságot a nyelvi anyag vizsgálatának azon új módszerei jelentik, amelyek a vizsgálat aspektusának maximális szűkítése mellett a nyelvi rendszer elemei közötti puszta viszonyok elemzését tűzik ki célul. Az ilyen elemzést gyakran elvonatkoztatják a konkrét nyelvi anyagtól. A nyelvi rendszerek szinkron leírása teljesen elszakad a rendszerek fejlődésétől. E módszerek elburjánzása egy külön irányzat megjelenéséhez vezetett a nyelvtudományban, amelyet strukturalizmusnak neveznek s amellyel az utóbbi években a korábbi eredetű amerikai deskriptív nyelvészet valójában egybeolvadt.

Felhasználva R. Carnapnak, a logikai pozitivizmus fejének a struktúráról, mint tiszta formáról és tiszta viszonyokról szóló elméletét, valamint a nyelvi jel elméletét F. de Saussure értelmezésében, miszerint nem maguk a jelek a lényegesek, hanem a köztük fennálló viszonyok, a strukturalisták, minden más nyelvészeti problémát háttérbe szorítva, a nyelvi rendszer elemei közötti viszonyok megállapítását nyilvánították a nyelvvizsgálat alapvető feladatának. Szerintük ezek a viszonyok képezik a nyelv egész rendszerét, amely az adott nyelvet más nyelvekkel szemben jellemzi, maguk a hangok (vagy írásjelek) pedig ugyanakkor változhatnak anélkül, hogy ez a rendszer kárára volna, feltéve hogy egymáshoz való viszonyuk változatlan marad.

Egyes nyelvészek azt állítják, hogy a strukturalizmus csupán azt a törekvést jelenti, hogy egy bizonyos aspektus (a rendszer elemei közötti viszonyok vizsgálata) keretein belül a nyelvi anyag vizsgálatának új módszereit találják meg, de sem más vizsgálati aspektusok, sem más módszerek létjogosultságát nem tagadja. Azonban ez az elképzelés a szóban forgó tudományos irányzatról nem felel meg a valóságnak. A mai strukturalizmus új minőséget vett fel. A strukturalizmus, mint a mai külföldi nyelvtudomány uralkodó áramlata saját filozófiai alapokkal rendelkezik, saját nézete van a nyelv természetéről s az egyetlen nyelvtudomány monopol jogára tart igényt. A strukturalizmus

és a hozzá közel álló glosszemetika vezérei az általuk alkalmazott módszereket helyeseknek és elegendőknek tartják ahhoz, hogy velük a nyelv minden oldalát és a nyelvi jelenségek lényegét megmagyarázzák. Ez az irányzat aktívan behatol a nyelvtudomány ismeretelméleti alapjainak területére, igyekszik más módszerek helyébe a strukturalizmus módszerét becsempészni és azt univerzálissá tenni. A strukturalista eszmék kiterjesztésének általános alapján kísérletek történnek arra, hogy az egész nyelvtudománynak a strukturális elemzéssel való azonosítása és minden más nyelvvizsgálati aspektusnak a nyelvészet területéről az ún. metalingvisztikához való utalása útján új meghatározását adják a nyelvtudomány lényegének.

A strukturalizmus tömeges elterjedését külföldön, főleg Amerikában, híveinek a „hagyományos nyelvészet” elavultságáról szóló kijelentései kísérik. Strukturális módszerekkel cserélik fel a nyelvtudomány általános metodológiáját. A nyelvészet problematikája rendkívül összezsugorodik; kiesnek belőle mindazok a problémák, amelyek a nyelv társadalmi természetéből, a társadalom fejlődésével való összefüggéséből adódnak, nyelv és gondolkodás kapcsolatának, az irodalmi nyelvek és stílusaiknak, a nyelv társadalmi rendeltetése által meghatározott formájának problémája és még sok egyéb.

A mai nyelvtudomány fejlődésének másik jellegzetes vonása az egész világon az alkalmazott nyelvtudomány rohamos fejlődése. A híradástechnika, a telefon, a rádió fejlődése, a hírközlési vonalak minőségi kipróbálásának és értékelésének szükségessége, próba-tesztek és artikulációs táblázatok e célból történő összeállítása, a beszéd útján való jelzésnek a kibernetikus gépek széleskörű alkalmazása kapcsán felmerülő problémája, a gépi fordítás és az információs gépek megalkotásának feladata, amely a beszédinformáció átalakításával és feldolgozásával kapcsolatos kérdések széles köre kidolgozásának szükségességét vonja maga után („információs nyelvek”, különböző jelzőkules-rendszerek, valamint átalakításuk módozatainak kidolgozása, gépi műveleteknél felhasználható matematikai-nyelvészeti modellek megszerkesztése és kísérleti ellenőrzése stb.) — mindez egész sor új feladatot és problémát állított a nyelvtudomány elé, amelyeknek megoldása szükségessé teszi a nyelvi struktúra és az ún. kommunikációs technika alapos tanulmányozását.

Mindezen feladatok időszerűsége és gyakorlati jelentősége vitathatatlan. Azonban egyes szovjet nyelvészek ebből azt a következtetést vonták le, hogy e feladatok megoldásához a strukturalizmusnak az egész szovjet nyelvtudományba való széleskörű behatolására, a szovjet nyelvtudomány metodológiájának gyökeres megváltoztatására, a „hagyományos” nyelvészetnek, mint elavultnak félretevéseére van szükség. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Irodalmi és Nyelvi Osztályát azzal vádolják, hogy a strukturalizmus ellen harcolva a fék szerepét játssza a népgazdaság számára óriási jelentőségű információs kibernetikus és fordító gépek létrehozása ügyében.

Meg kell jegyezni, hogy az effajta vádak két olyan, lényegében különböző kérdés összekeverésén alapulnak, amelyeknek szétválasztása elengedhetetlenül szükséges. Éspedig:

1. a strukturális nyelvelemzés célszerűségének és a nyelvi rendszerek leírására szolgáló módszerek tökéletesítése szükségességének kérdése, valamint annak a szükséges volta, hogy az alkalmazott nyelvtudomány új ágazatainak fejlődésével kapcsolatos speciális célok érdekében a nyelvelemzésben matematikai, matematikai-statisztikai stb. módszerek alkalmazást nyerjenek (információs nyelvek szerkesztése, a gépi fordítás technikája, hírközlési csatornák átereszítő képességének fokozása, beszéd útján történő jelzés bonyolult gépesoportok automatizált vezérlésénél stb.);

2. a strukturalizmus igazi elméleti lényegének kérdése, következésképpen a szovjet nyelvtudomány metodológiájának kérdése, amely kapcsolatban van más olyan kérdések egész komplexusával (az ún. „hágyományos” nyelvészet szerepe, a nyelvtudomány helye a tudományok rendszerében stb.), amelyeket egy meghatározott célkitűzés — a nyelv társadalmi természetének, a gondolkodással való kapcsolatának, a társadalom fejlődésével való összefüggésének mélyebb megértése — alapján kell kidolgozni.

Az Irodalmi és Nyelvi Osztály, miközben a nyelvtudomány általános metodológiájának a strukturalizmussal való feleserelése ellen lépett fel, sohasem tagadta a nyelvi struktúra elemzésének szükségességét.

Az ilyen elemzés különböző módszerei, amelyek azt a célt tűzik ki maguk elé, hogy feltárják a leginkább tipikus nyelvi modelleket, hogy a hangárnyalatok és konkrét formák tömegéből kiválasszák azokat a típusokat, amelyek egymással szembeállítva a nyelvi értést meghatározzák, hogy a nyelv jel- és jelzőkulcs-tulajdonságait felhasználva mesterséges jelzőkulcsokat alkossanak meg, hogy megállapítsák egyes szavak előfordulásának gyakoriságát, vizsgálják a szótag szerkezetét stb., valóban nagy segítséget nyújthatnak nemcsak a híradástechnika tökéletesítése és információs gépek megalkotása területén, hanem a konkrét nyelvek hangtani és nyelvtani leírásának tökéletesítésében is, amelynek módszertana nálunk erősen elmaradott. Az Irodalmi és Nyelvi Osztály azonban nem helyezkedhet olyan álláspontra, amely a strukturális elemzés módszereit a nyelvtudomány általános metodológiájával azonosítja, annál az egyszerű oknál fogva, hogy a strukturalizmus módszereinek alapját egy rendkívül szűk aspektus (a nyelvi struktúra elemei közt levő puszta viszonyok vizsgálata) képezi, a szovjet nyelvtudomány metodológiája viszont az összes módszerek felhasználását feltételezi a nyelv és sokoldalú kapcsolatai különböző minőségi jellemzőinek lehető legteljesebb feltárása céljából. Olyan fejtegetések, amelyek szerint ez az aspektus potenciálisan biztosíthatja a nyelv mint társadalmi jelenség összes egyéb aspektusának vizsgálatát (vö. Sz. K. Saumjan állításait), üres szavak, melyeket semmi sem támaszt alá.

Az SZTA 1959. március 27-i Közgyűlésén az SZTA tevékenységének alapvető irányairól hozott határozatnak abból a megfogalmazásából kiindulva (I §, 30), amely a szovjet nyelvtudomány elméletét mint a nyelvről mint társadalmi jelenségről és történeti fejlődésének törvényeiről szóló marxista tanítást határozza meg, nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy a szovjet nyelvtudomány nem térhet el ezektől az elvektől és a strukturális módszereket csak abban a mértékben használhatja fel, amilyen mértékben azok a nyelvi kifejezés speciális voltának elemzését elősegítik és a nyelv szélesebb (társadalmi-történeti) aspektusban történő vizsgálata anyagául szolgálnak.

1. Az Irodalmi és Nyelvi Osztály Vezetősége, figyelembe véve a nyelvnek mint jelrendszernek mindenféle más jel- és jelzőrendszer, egyezményes jelzőkules kutatásával kapcsolatos vizsgálatának tudományos és gyakorlati jelentőségét, teljes mértékben támogatja A. I. Berg akadémikus javaslatát, hogy az SZTA szervezetében jöjjön létre egy önálló Szemiotikai Intézet, amely kidolgozhatná az általános szemiotika elméleti alapjait és az alkalmazott nyelvtudomány néhány kérdését, szorosan együttműködve az SZTA Nyelvtudományi Intézetének alkalmazott nyelvtudományi szektorával (Moszkvában) és az ugyanezen intézet leningrádi tagozatában működő alkalmazott és matematikai nyelvészeti csoporttal.

2. A Szovjetunióban mind az SZTA és a köztársasági tudományos akadémiák intézményeiben, mind pedig az egyetemeken folytatott alkalmazott nyelvtudományi munkálatok (kiváltképp a gépi fordítással kapcsolatosak) egybehangolása céljából létre kell hozni az Alkalmazott Nyelvtudomány Tudományos Tanácsát, amely a Szovjet Nyelvtudomány Elméletének Tudományos Tanácsával és a Kibernetikai Tudományos Tanáccsal szoros kapcsolatban működne; tekintettel arra, hogy az alkalmazott nyelvtudomány különböző részeinek munkálatai a matematikával, elektronikával, elektroakusztikával, fiziológiával, híradástechnikával, automatikával és telemechanikával, s ennek folytán az SZTA különböző osztályaival kapcsolatosak (Irodalmi és Nyelvi Osztály, Fizikai és Matematikai Tudományok Osztálya, Műszaki Tudományok Osztálya, Biológiai Tudományok Osztálya), az említett Tudományos Tanácsot az SZTA Elnöksége mellett célszerű létrehozni; e Tudományos Tanácsnak megalakulásakor át kell vennie a Fizikai és Matematikai Tudományok osztálya akusztikai bizottsága mellett működő alkalmazott nyelvtudományi albizottság funkcióit is.

3. Az Osztály Vezetősége szükségesnek tartja, hogy a nyelvvizsgálat új strukturális módszerei jelentős figyelemben részesüljenek:

- a) „A szovjet nyelvtudomány elmélete” probléma-elaborátumban;
- b) az SZTA Nyelvtudományi Intézetének (általános nyelvészeti csoport) és az Orosz Nyelvi Intézetnek hétéves távlati tervében;
- c) a „Voproszi jazikoznanyija” és az „Izvesztyija AN SzSzsZR. Otgyelenyje lityeraturi i jazika” c. folyóiratokban.

4. Az Osztály Vezetősége jóváhagyja az SZTA Orosz Nyelvi Intézetében az orosz nyelv strukturális módszerekkel törénő vizsgálatával foglalkozó csoport létrejöttét (vezető: P. Sz. Kuznyecov, a filológiai tudományok doktora) és célszerűnek tartja, hogy az SZTA Szlavisztikai Intézetében (nyelvtudományi szektor) a szláv nyelvek nemcsak összehasonlító-történeti, hanem strukturális-tipológiai vizsgálatát is műveljék.

5. Az Osztály Vezetősége szükségesnek tartja, hogy a strukturális-tipológiai nyelvelemzés, valamint a matematikai és alkalmazott nyelvtudomány területén jelenleg folyó munkálatok eredményeinek gyors publikálását egy saját szerkesztőbizottsággal rendelkező, rotaprint eljárással készülő külön sorozat biztosítsa.

6. Az Irodalmi és Nyelvi Osztály Vezetősége egyúttal nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a fent említett gyakorlati intézkedések, valamint az új strukturális nyelvelemző módszerek gyakorlati jelentőségének elismerése a legesekélyebb mértékben sem gyengítheti a nyelvtudománynak mint társadalomtudománynak alapvető tételeit (a nyelv társadalmi természetéről, nyelv és gondolkodás kapcsolatáról, a nyelv fejlődésének és a társadalom fejlődésének szoros összefüggéséről szóló tételek stb.) revízió alá vevő mai külföldi strukturalizmus és glosszematika elméleti alapjai idealista lényegének bírálatát. Ezért a strukturális nyelvészet nem emelhető ki az SZTA tevékenysége speciális alapvető irányzataként, mivel ilyen irányzatot „A szovjet nyelvtudomány elmélete” képez, s ennek keretei között kell a nyelvi struktúra elemzése kérdéseinek kidolgozását is folytatni a kapitalista országok uralkodó nyelvészeti irányzataira jellemző idealista torzítások bírálatának kíséretében.

7. Az Osztály Vezetősége szükségesnek tartja, hogy a matematikai és alkalmazott nyelvészet szakkáderei képzésének biztosítása érdekében az Alkalmazott Nyelvtudomány Tudományos Tanácsa és a Nyelvtudományi Intézet teremtsen szoros kapcsolatot a Felsőoktatási Minisztérium szerveivel és az egyes egyetemekkel.

KÁLMÁN BÉLA

MUNKÁCSI BERNÁT EMLÉKEZETE

*(Születésének 100. évfordulójára)**

1860. március 12-én, a véletlen különös szeszélye folytán éppen Húnfalvy Pál 50. születésnapján született Nagyváradon Munkácsi Bernát, a finnugor összehasonlító nyelvtudomány, a néprajz, a turkológia és iranisztika kiváló kutatója, világhírű tudósa. Húnfalvy Pál fejtette meg a tragikus sorsú Reguly Antal obi-ugor hagyatékának egy részét, de a megfejtetlenül maradt anyag helyszíni kutatóra várt. Erre a helyszíni kutató munkára Munkácsi Bernát vállalkozott. Húnfalvy hozta Magyarországra Budenz Józsefet, a kitűnő finnugor összehasonlító nyelvészt, akinek egyik legjobb, legtehetségesebb tanítványa éppen Munkácsi Bernát, Reguly „hét lakattal lezárt titkának” föltárója lett. Mikor akadémiai rendes taggá választották, székfoglalóját Munkácsi Bernát Húnfalvy Pál emlékezetének szentelte. Annak a nagyszabású tudományos programnak, amelyet Húnfalvy Pál vett tervbe, nem is csekély részét éppen Munkácsi Bernát valósította meg.

Munkácsi életpályáját FOKOS DÁVID a tudós 70. születésnapjára írt ünnepi megemlékezésében (Nyr. LIX, 33—58) három korszakra osztja: 1. A tudományos felkészülés évei (1879—1884), 2. A tanulmányutak korszaka (1892-ig), 3. Az ősi érintkezések nyomozása és az őstörténeti kutatások (1893-tól).

Munkácsi Bernát pályafutását az jellemzi, hogy még egészen fiatal kisdíák korában Jókai „Eppur si muove” e. regényének olvasásakor megérelődött benne az az elhatározás, hogy a regény egyik hősének, Barkó Pálnak a nyomdokain fog haladni. Tizenötéves korától kezdve ennek a kezdetben ködös, de egyre inkább tisztuló és reális irányba forduló célnak az érdekébe állította nem mindennapi tehetségét és kitűnő nyelvérzékét. Már középiskolás korában kezd törökül tanulni. A nagyváradi premontrei gimnázium elvégzése után a budapesti egyetemre iratkozik be, és itt olyan kitűnő tudósok keze alá kerül, mint Budenz József és Simonyi Zsigmond. Nem riad vissza a kezdeti nehézségektől, szinte fejest veti bele magát a nyelvtudományba. Mesterei felismerik ragyogó tehetségét és önzetlen lelkesedését a tudomány iránt. Biztatják, bátorítják. Tizenkilencéves korában már megjelenik első

* Elhangzott a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1960. március 14-i ünnepi felolvasó ülésén.

tudományos cikke a Magyar Nyelvőr hasábjain az *áldás* és *átok* szók családjáról. A következő évben, húszéves korában Kunos Ignáccal együtt már jelentős „expedícióra” vállalkozik. Nagyrészt gyalogszerrel végigjárja a moldvai csángó telepeket, hogy nyelvjárásukat tanulmányozza. Nem is tagadja, hogy ezt a sok fáradsággal és nélkülözéssel járó utat erőpróbának szánta későbbi nagyszabású tanulmányútjaihoz. De nem tekinthetjük csángó útját csak egy romantikus lelkületű fiatalember egyszerű kalandkereső vállalkozásának, hiszen olyan gazdag tudományos eredménnyel tér haza, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Sámuel-díját nyeri el. Gyűjtését rövidesen közzé is teszi (Nyr. IX—X). A csángó nyelvjárások kutatásának történetéről szóló tanulmányában SZABÓ T. ATTILA így értékeli a húszéves ifjú munkáját: „Kétségtelen, hogy (Munkácsi) csángó monográfiája a korabeli népnyelvkutatás viszonylatai között mind teljesség, mind tárgyalásmódja újszerűsége szempontjából nagy lépésekkel vitte előre a moldvai csángó nyelvre vonatkozó ismereteinket” (MNyelvj. V, 12).

Egyetemi hallgató korában folytatja a középiskolában megkezdett török tanulmányait, megtanul oroszul, vasszorgalommal lát hozzá a különböző finnugor nyelvek tanulmányozásához. Kisdiákkori ködös, romantikus, kalandos elképzelései most kezdenek tisztulni. Most is tudja, érzi, hogy Kőrösi Csoma Sándor és Reguly Antal nyomán kell járnia, az ő örökükbe kell lépnie, de most már az ok és a cél is világosan kirajzolódik előtte. A finnugor nyelvtudomány nem virágozhat fel, nem haladhat előre, ha nincs elég megbízható anyagunk az Oroszországban élő kisebb rokonnépek nyelvéről. Reguly Antal is világosan látta feladatát, mikor négy évtizeddel előtte elindult nyelvrokaink közé. Reguly azonban halálos betegen tért vissza, még Húmfalvy segítségével sem tudta gyűjtött anyagát sajtó alá rendezni. Egy részét Húmfalvy a világhírű utazó halála után megfejtette és ki is adta. A gyűjtés túlnyomó részével azonban nem boldogult, az továbbra is „hét lakattal lezárt rejtelem” maradt. De négy évtizede nem akadt vállalkozó, aki egy ilyen utazás kockázatait vállalni merete volna. Munkácsi azonban — bár tisztában volt az út veszedelmeivel, — tudatosan készült rá.

Útjai előtt számos tanulmányban foglalkozott a magyar nyelv szláv jövevényszavaival, a délszláv nyelvekbe átkerült magyar szavakkal, valamint a magyar nyelvet ért török hatással.

Vámbéry Árminnak is éveken át tanítványa volt, de mikor Vámbéry Budenzet támadva a török—magyar nyelvrokonságot hirdette, az ifjú, huszonkétéves Munkácsit igazságérzete már arra ösztönözte, hogy a finnugor rokonság mellé álljon, és leleplezze Vámbéry tévedéseit és a tudományos erkölccsel össze nem egyeztethető hamisításait. Ezt annál könnyebben megtehetette, mert akkor már otthonosan mozgott a turkológiában is.

Mikor 1885-ben a fiatal, huszonötéves tudóst a Magyar Tudományos Akadémia tanulmányútra küldi a votjások (udmurtok) közé, már igen jelen-

tékeny munkássággal rendelkezik, több, mint huszonöt tudományos értekezése, cikke, ismertetése jelent meg.

Kazánban kezdi meg tanulmányait, ide is tér vissza, az öt hónapból mintegy hármát tölt itt, ahol két votják fiatalembertől elsősorban szótári anyagot szerez. Július és augusztus hónapokban hajón és szekéren bejárja a votjákok lakta terület jelentékeny részét, és elsősorban néprajzi érdekességű szöveget gyűjt. Útjainak állomásai főleg a votják nyelvterület déli, délkeleti és északnyugati részén voltak. Mint érdekességet jegyzem meg, hogy ajánlóleveleit Kazánba a híres orosz nyelvészről, Baudouin de Courtenay-tól kapta.

Öthónapos votjákföldi tanulmányútjáról gazdag zsákmánnyal tér haza. Rövidesen kiadja votják szöveggyűjteményét (Votják népköltési gyűjtemény, 1887), majd vogul útjának befejezése után votják szótárát, amely ma is a legnagyobb, legteljesebb votják szótár, és a maga korában valamennyi kisebb finnugor nyelvet összevéve az egyetlen korszerű tudományos szótár volt. Azóta is csak a zürjénből (Wichmann—Uotila és Fokos) és az osztjákból (Karjalainen—Toivonen) készült hasonló vagy nagyobb terjedelmű és igényű lexikográfiai munka.

1888. március 13-án, huszonnyolcéves korában indul Munkácsi a legnagyobb vállalkozására, Reguly nyomába, hogy Reguly följegyzéseit megfejtse, kiegészítse. Útján elkíséri a tragikusan korán elhunyt Pápai Károly is, aki néprajzi és antropológiai tanulmányokat akar végezni Nyugat-Szibériában. Varsón és Vlnán át érkeznek meg a fiatal magyar tudósok Szentpétervárra. Itt Wiedemann és Radloff akadémikusok közbenjárására néhány nap alatt megkapják azt a cári nyílt parancsot, amely a hatóságok támogatását biztosítja számukra tanulmányútjukon. Március végén indulnak neki a nagy útnak. Moszkván és Nyizsnij-Novgorodon (ma Gorkij) át igyekeznek Kazánba. Ekkor még vasútak arra nem lévén, szánon teszik meg az utat. A Volga jege azonban már olvadozni kezdett, és így nem volt rajta tanácsos szánutat megtenni. Ezért a szárazföldi utat kellett választani. Az embernek önkénytelenül Baradlay Ödön utazása jut eszébe Jókai „A köszívű ember fiai” c. regényéből, mikor Munkácsi úti beszámolójának ezt a részét olvassa. „Mi hazánkbeli embernek igen bajos képet alkotni magának egy ilyen út természetéről. A szán itt állandóan 2—3 lábnyi hógörmögyökkel elegyes vízben halad, úgy, hogy a kas körülbelül feléig vizet tartalmaz, ha nem raknák meg erősen összetömött szénával. Ez a széna óvja meg az utazót az egész napi fagyos lábvíztől, melyből azonban időnként mégis kijut pár percre része, amidőn tudniillik a szán a láthatatlan útfeneknek egy nagyobb gödrébe süllyed s a víz egyszerűen a szán tetején is hatol a benne ülőre és holmijaira” (Budapesti Szemle, LX, 215).

Majd egy még kellemetlenebb szekérút után érkeznek el a Volgához. A zajló jégtáblák közt eveznek át a folyam túlsó partjára. „Most gyalog utazás kezdődött; embereink és magunk vállainkra szedtük a holminkat s elezipeltük a nem messze fekvő Kazánka folyó torkolatáig. Az itt összehalmozott, folyto-

nosan mozgó jégtáblákon, egyikről a másikra ugorva átkelni volt merész kalauzaink szándéka. Egy elhibázott oldallépés, az egyensúly vesztese, vagy egy kevésbé energikus ugrás halálos veszedelembé ejthet vala bennünket; — de az oly óhajtott nyugalom közelségének érzete serkenti vala bátorságunkat s mi megemberelve magunkat, sikerrel tesszük meg az átkelést” (uo. 217). Itt két hetet pihennek Weske észt, Szmirnov és Ilyminszkij orosz tudósok társaságában. Majd hajón folytatják útjukat Permig. Május 2-án, Nyikito-Ivgyilben találkozott Munkácsi az első vogulokkal, de ezek nem voltak alkalmas adatközlők, és így tovább csónakázott az első vogul faluig, *tārax pǝl*-ig. Ott azután egy *Pēršū* nevű vogullal és egy rendkívül értelmes vogul asszony, Tatjana Szotyina segítségével Reguly szövegeinek jelentékeny részét megfejtette. Itt válik el tőle egy időre Pápai Károly. Június közepén átvonuló felsőlozvai nomád voguloktól jegyzet énekeket ugyancsak Szotyina segítségével. Július végén csónakon utazik tovább a Lozván az alsólozvai félig-meddig eloroszodott vogulok közé, ahol egy hétig nyelvtani és szótári feljegyzéseket végez. Innen a tavdai vogulokhoz utazik, és mintegy két hetet tölt náluk, szótári, nyelvtani és szöveggyűjtéssel foglalkozik. Az öthónapi megfeszített munkában kifáradva Jekatyerinburgban (a mai Szverdlovszk) majd Tobolszkban pihen meg nem egészen egy hónapig. Szeptember végén már ismét úton van a kondai vogulokhoz. Kéthetes hosszú és fáradságos csónakút után október 6-án érkezik Leus faluba. Kétheti gyűjtőmunka végeztével a felsőkondai Szatigiba csónakázik sok viszontagság közt. További két hét után tundra-úton szánon folytatja útját a pelimi vogulsághoz. Rövid itt-tartózkodása alatt megfejt két Reguly-szöveget, szótári és nyelvtani följegyzéseket készít, majd visszatér első állomáshelyére, *tārax-paul*-ba, hogy Reguly hátralevő szövegeit is megfejtse. Egyhónapi megfeszített munka árán ez is sikerül, és az év utolsó napján „le volt törve végre a hét lakat, mely vállalatom elbűvölt ideálját, az annyi évtized óta homállyal borított tudományos kincset előlem elzárta” (uo. 398). Ivgyilből felsőlozvai vogulokkal szánon utazik a Szoszvához. Útközben alkalma van részt venni egy rénszarvas-áldozaton is. 1889. január 7-én éri el a Szoszvát. Nemsokára ismét találkozik Pápaival, és néhány napig együtt van vele.

Eközben csodálatos gazdagságban ömlik az ének a vogul adatközlők ajkáról, alig győzi jegyezni. Felutazik a Szigva folyó melletti falvakba is, szorgalmasan jegyzi a szebbnél szebb hősi énekeket, medvénekeket, színjátékokat stb. Egy hónapig vogul jurtokban lakik. Nehezen tudta megszokni ezt az életet. „Gerendákból összerótt téli lakását, mely egyszerű fakéreggel van befödve s oldalt ablaküveg helyett egy vastag jégtáblán át (néhol meg csak a tetőnyíláson) kapja világosságát — összesen egy zugának szabad tűzhelye, a *sául* van hivatva melegíteni. Az éjszak-szibériai 35—50 fokú téli hidegekben természetesen vajmi gyöngye hatása lehet, egy ilyen tűzhelynek a lakás hőfokának az emelésére, különösen éjjel, amidőn nem állhat mellette senki, hogy a tüzet rakja s folytonosan éleszsze. Mindaddig, míg a jurtokban voltam kényte-

len élni (pedig ez egy egész hónapon át tartott), nem vetkőzhettem le éjszakára; sőt lefekvéskor épp oly gondosan kellett felöltözködnöm, mint mikor távoli útra keltem — s mindamellett az éjjél utáni órákban lehetetlen volt az alvás az erős fagy miatt. Ha egész napi fáradság után hét réteg ruhámba öltözötten a földre heveredtem az álomnak nem lehetett az a jótékony hatása, mint hasonló esetben a Kondán volt s pár heti erős munka után a kimerültség kezd nálam mutatkozni és nagyfokú izgatottság. Elősegítik ezt a nyomorúságos táplálkozási viszonyok is. . . .” (uo. 404).

Január végén érkezik meg Berjozovba. Itt majdnem két hónapot tölt anyagának tisztázásával, másolásával, de új anyagot is szerez az itt lakó néhány vogultól. Április elején ér Tobolszkba. Onnan még egy utolsó kirándulást tesz a tavdai vogulokhoz, majd Jekatyerinburgon, Permen át jut vissza Kazánba. Itt másfél hónapon át gyűjteménye rendezésével foglalkozik. „E közben kiváló gondomat teszi azon kérdésnek tanulmánya, hogy miként lehetne állandó összeköttetésbe lépniünk a magyar nyelvtudomány és őstörténet szakkörében munkálkodó kelet-oroszországi, különösen pedig kazáni társaságokkal” (uo. 407). Moszkva—Szentpétervár—Helsinki—Stockholm—Kopenhága—Berlin útvonalon át, amely városokban elsősorban a néprajzi múzeumokat tanulmányozta, július közepén érkezik haza. Tizenhat hónapig volt távol hazájától, ebből majdnem tizet töltött a vogulok között.

Hazatérte után a harmincéves tudós utazót a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Szeretett mestere, Budenz sürgetésére ki sem pihenve fáradalmait bámulatos gyorsasággal adja ki négy vastag kötetben páratlan szöveggyűjteményét, a Vogul Népköltési Gyűjteményt, amely másfélezer lapon ontja pontos magyar fordítással együtt kis rokonépünk csodálatosan szép és gazdag népköltészetét: a mitologikus énekeket, hősi énekeket, pogány imádságokat és himnuszokat, medvénekeket, életképeket, találós meséket, néprajzi leírásokat. Magyarázó kötetei, amelyek a vogul mitológia és néprajz enciklopédiáját adják, csak jóval lassabb ütemben készültek el, a III. kötethez való jegyzetek és magyarázatok már halála után jelentek meg, a IV. pótkötet és vogul szótára még kiadatlanok, az utóbbi csak félig rendezett állapotban van.

A Vogul Népköltési Gyűjtemény Munkácsi főművének tekinthető. Az obi-ugor nyelvek és néprajz kutatóinak kimeríthetetlen kincsesháza ez a négykötetes mű. Nyelvi anyagából etimológiák százai születtek, fellendült a vogul nyelv hangtani, alaktani feldolgozása, amely dolgozatok mind Munkácsi anyagán épültek fel. A VNGy.-hez csatlakozik a „Vogul Nyelvjárások szóragozásukban ismertette” c. nyelvtan, amely a Munkácsitól tanulmányozott hat nyelvjárás (északi, középlezvai, alsólezvai, kondai, pelimi, és tavdai) részletes nyelvtanát foglalja magába. (NyK. XXI—XXIV. és Ugor Füzetek 11. sz.)

Tanulmányúttjai után a magyar őstörténet és ősi műveltség felé fordul érdeklődése. Vizsgálódásaiba széleskörűen bevonja a néprajzot is. Megírja a

„Magyar népies halászat műnyelve” c. dolgozatát (Ethn. IV). Ebben bebizonyítja, hogy rekesztő halászatunk, valamint a háló, szigony és horog kezdetlegesebb formái ősi, finnugor örökségünkhöz tartoznak. Majd a török és szláv művelődési hatásokat elemzi a halászat terminológiájában. Csodálatos gazdagsággal ontja érdekes, merészen ötletes etimológiáit, néprajzi és nyelvészeti cikkeit, amelyek főleg a Nyelvtudományi Közleményekben, az Ethnographiában, a Keleti Szemlében, a Magyar Nyelvőrben és a Kőrösi Csoma-Archivumban jelennek meg. Otthonosan mozog a finnugor és uráli nyelvtudományban, a turkológiában, szlavisztikában, de nem idegen tőle az irinisztika sem. Őstörténeti érdeklődése ösztönzi arra, hogy az ősi finnugor—iráni és kaukázusi művelődési kapcsolatokkal is foglalkozzék. 1901-ben jelenik meg „Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben” c. kötete, amely számos vitatható tétele mellett gondolatébresztő, sok értékes tanulsággal szolgál, és nem érdemelte meg azt az elkedvetlenítő és lesújtó kritikát, amelyben részesült.

A finnugor hangtannak ma is legtöbb nehézségekkel küzdő ága a vokalizmus kutatása. Még ma is csak halványan sejlenek az alapnyelv körvonalai a magánhangzók szempontjából ugyanakkor, mikor az indoeurópai nyelvtudomány már számos biztos eredményre támaszkodhatik. Munkácsi helyes érzéssel látta meg, hogy a finnugor nyelvek bonyolult magánhangzóviszonyait csak akkor oldhatjuk meg, ha előbb egyes kisebb finnugor csoportok vokalizmusát tisztázzuk. Mind módszere, mind eredményei szempontjából értékes és figyelemre méltó tehát az a dolgozata, amely „A magyar magánhangzók történetéhez” címen jelent meg (NyK. XXV). Ebben a dolgozatában a három ugor nyelv: a magyar, a vogul és az osztják alapján próbálja az ugor alapnyelv vokalizmusát körvonalazni. Abban az időben azonban az egyes ugor nyelvek hangtana nem volt kellőképpen kidolgozva, az osztjából való ismereteink is rendkívül fogyatékosak voltak. A leglényegesebb pontokon azonban hozott ez a dolgozat maradandó értéket is. Rávilágított arra, hogy vokalizmus szempontjából a tavdai vogul nyelvjárás az irányadó, hogy az északi nyelvjárás hangtana lényegesen egyszerűsödött. Megmutatta, hogy vannak szembetűnő szabályos megfelelések az ugor vokalizmusban is, bebizonyította, hogy a magyar nyílt és zárt rövid *e* hangnak az obi-ugor nyelvekben más-más megfelelése van. Dolgozata kijelölte azt az utat, amelyen a jövő finnugor magánhangzókutatásnak haladnia kell.

Szerencsés kézzel nyúlt hozzá a finnugor-szamojéd közös szókincs tisztázásához is (NyK. XXIII). Honfoglalás előtti török jövevényszavaink területén is úttörő munkásságot végzett. A mai helyes etimológiák egy tekintélyes része tőle származik. Az ő előmunkálatai nélkül nehéz lett volna erről a kérdésről nagyobb szintézist írni.

Munkásságát ZSIRAI MIKLÓS így jellemzi: „Anyaggyűjtés, leírás, értelmezés volt az a terület, amelyen Munkácsi tudós erényei a legtisztábban érvényesültek, amelyen történeti jelentőségű eredményeket ért el. Úgy látszik,

a fejtegető részletmunka iránt kevésbé volt vonzalma, érzéke, bár kétségtelen, hogy ezen a téren is jelentős kezdeményezések és sikerek fűződnek nevéhez. . . . Szótörténeti kutatásaiban egyfelől a tárgyi, a néprajzi és a művelődéstörténeti szempontok kidomborítása jellemzi — ebben különbözik legszembeszökőbben a nagy mesternek, Budenznek elvszerűen egyoldalú lingvistica fölfogásától —, másfelől az etimológiai egybevetések merészségével tűnik ki. Hányszor meg hányszor megesodáljuk rendkívül széleskörű ismereteit, élénk képzelőerejét, a tények és jelenségek elmosódott kapcsolatainak ösztönös megérzését! E képességek szerencsés birtokában igen sokszor sugallatszerű könnyedséggel rátapintott az igazságra ott is, ahol az óvatos módszeresség vissza-visszatorpant, vagy csak lépésről-lépésre előre verekedő fáradságos ostrom után tűzhette ki a győzelem lobogóját” (MNY. XXXIV, 3).

1894-től 1910-ig kezdetben egyedül, majd Sebestyén Gyulával közösen szerkeszti az *Ethnographia* c. folyóiratot, 1901-től 1927-ig pedig nagyrészt ifjúkori utitársával, Kunos Ignáccal együtt a *Keleti Szemlét*, amely a világ egyik legjobb, legolvasottabb, legszínvonalasabb orientalisztikai folyóiratává küzdötte fel magát. „Folyóiratai pótolták az ő számára a tanári katedrát, melyet a sors megtagadott tőle. Itt hirdette eszméit, itt nevelt tanítványokat” írja Fokos Munkácsi hetvenedik születésnapjára írt cikkében (Nyr. LIX, 54).

Újabb kutatóútra nem nyílt ugyan alkalma, de az első világháborúban az esztergom-kenyérmezei táborban a votják anyanyelvű hadifoglyoktól tetemes mennyiségű szöveg- és szótári anyagot jegyzett fel. A szövegek Fokos gondozásában már Munkácsi halála után jelentek meg, szótárát most rendezi sajtó alá. Budapesten és a csehországi Egerben (csehül 'heh) oszét nemzetiségű hadifoglyoktól gyűjt népköltészeti jellegű szöveganyagot, amelyet a *Keleti Szemlében* kezd közzétenni „*Blüten der ossetischen Volksdichtung*” címen (XX.). Támogatta a fiatalabb tudósoknak, Beke Ödönnek a cseremisiz, Fokos Dávidnak pedig a zürjén hadifoglyok közt végzett hasonló irányú tevékenységét.

A votják és a vogul nyelv iránti szeretetét megtartja az első világháború után is. Már korábban is rámutattunk, hogy az orosz tudományt nagyra becsülte, személyes jó viszonyban volt Szmirnov tudós kazáni professzorral, sürgette a tudományos kapcsolatok felvételét az orosz tudományos intézetekkel. Jó orosz kapcsolatainak köszönhető, hogy a szovjet korszakban is hozzájutott a húszas évek végén votják, a harmincas években pedig vogul nyelvű irodalmi termékekhez, amelyeket a Munkácsi tudományos eredményeit nagyra értékelő fiatal szovjet tudósok és tanítók küldtek meg neki. Örömmel üdvözlí a szovjet korszakban meginduló nemzeti újjászületést: „A népműveltség fejlesztésével a régi orosz kormányzat a votjakokat illetőleg vajmi keveset törődött, az anyanyelven való tanítás jóformán alig terjedt túl az elemi első osztály fokán s ott is az orosz nyelvbe való bevezetés célját szolgálta. Az egész

votják nyelvű hazai irodalom a háború előtt csak néhány kezdetleges iskolai, főképp vallásismertető és imádságoskönyvre szorítkozott.

Mint a votják mezőkön a pázsit megjelenik az első tavaszi napsugárra s pár nap alatt magasra nő, úgy látjuk a szabadság verőfényében bámulatos gyorsasággal életre kelni s kifejlődni a votják népnek századok óta mélyen letiport s félreismert szellemi tehetségét" (Nyr. LVI, 18—9). Örömmel számol be arról, hogy a votják ma a tanácskozásokon és a közigazgatásban az oroszsal egyenrangú nyelv, hogy a hivatalokban már sokszáz votják tisztviselő működik, hogy az alsófokú iskolákban votják a tanítási nyelv, megindult a votják nyelvű tankönyvírás, hírlapirodalom és könyvkiadás. Ismertet tizenöt új votják könyvet, ír a votják nyelvújításról, és azt a reményét fejezi ki „hogy a nemzeti nyelv felkarolásával megindult művelődési mozgalom biztosítani fogja a votjákok népének fennmaradását és fejlődését" (uo. 24).

Ugyanilyen lelkes örömmel számol be néhány évvel később a vogul nyelvű kiadványokról is (Nyr. LXIV, 27).

Barátai körében ünnepelte 70. születésnapját. Ez alkalomból a Magyar Nyelvőr egy majdnem tízíves ünnepi füzetrel tisztelte meg, amelyben számos bel- és külföldi barátja, tisztelője rótt le háláját és tiszteletét a nagy tudós előtt. Meg kell jegyeznünk, hogy az ünnepi cikkírók között számos magyar nyelvtudós nevét hiába keressük. A Horthy-korszak tudománypolitikájának mesterséges korlátait nem minden nyelvészünk akarta vagy merte áttörni. Az ünnepi alkalomból a Magyar Nyelv c. folyóiratban Zsirai Miklós méltatta tudományos munkásságát (XXVI, 81), az Ethnographiában Solymossy Sándor (XLI, 1), az Ungarische Jahrbücherben pedig Ernst Lewy (X, 282).

Ifjú korának mestereit, elsősorban Budenzet, de Húnfalvyt, Simonyit és Vámbéryt is egész életén át tisztelte, szerette, mindig mély hálával emlékezik meg róluk. A hetvenéves Munkácsi így szól Budenzről: „kegyelettel emlékszem meg azokról a különös, megbecsülhetetlen jótéteményekről, melyekkel személyileg elhalmozott, midőn évekig tartó magánelőadásokkal bővebb tudományos kiképzésemén munkálkodott s tömérdek fáradalommal tanulmányútjaim előkészítéséről s anyagi alapjairól gondoskodott. Röviden összefogva ezentúl [egyetemi hallgató korától fogva] ő volt a nap, mely körül életem pályája keringett. Ő volt az ki ifjúi hevületemnek Barkó Pál képzetével gomolygó ködös ábrándját reális eszmévé alakította s jövőre vonatkozó terveimet célirányos, határozott útra térítette" (Nyr. LIX, 204). Budenz iránti háláját több alkalommal is kifejezésre juttatta, (Budapesti Szemle, LXXXVII; Emlékbeszéd a M. T. Akadémia elhunyt tagjairól XV/11, 1; Nyr. XLVIII, 165; LIX, 200, 204; LXV, 51, 107, 136; LXVI, 5). Utolsó írása is, amely már halála évében jelent meg, „Budenz ereklyék" c. cikksorozatának befejező közleménye. Akadémiai székfoglalóját Húnfalvy Pál emlékezetének szentelte. A 120 lap terjedelmű monográfia Húnfalvy tudományos pályájának eddig legterjedelmesebb és legteljesebb méltatása (Emlékbeszéd a M. T. Akadémia elhunyt

tagjairól XV/11). Vámbéry Ármin munkásságát is több helyen méltatta, bár a megfelelő kritikával (KSz. XII, 197; BpSz. CLXII; Ungarische Rundschau III; Nyr. LIX, 204—5). Simonyi Zsigmondról mindig a legmelegebb szeretet és ragaszkodás hangján szól (Nyr. XLVIII, 165, LVIII, 134, LIX, 205—6).

Az agg tudós szinte utolsó órájáig dolgozott. Hetvenedik születésnapja után (az addig közzétett tudományos munkáinak jegyzékét 1. Nyr. LIX, 172—8) is négy számos szövejtése és más értékes cikke jelent meg. A NyK. L. kötetében pedig, amely Budenz születésének századik évfordulójára jelent meg, megkezdte a VNGy. III. kötetéhez a nyelvi és tárgyi magyarázatok közlését. A halál azonban kiesavarta a tollat a kezéből, 1937. szeptember 21-én, 77 éves korában elhunyt a fáradhatatlan kutató, a lelkes tudós. Sírjánál esárgó útjának utitársa, és későbbi szerkesztőtársa, a jeles turkológus Kunos Ignác, Fokos Dávid és egy fiatal tanítványa, Knöpfler László mondtak beszédet. Az Orsz. Néptanulmányi Egyesület 1938-ban közgyűléssel áldozott Munkácsi Bernát emlékének (Nyr. LXVII, 59—70). Az ott felolvasott levelek közül hadd idézzek egy részletet KANNISTO ARTÚR részvétnyilvánításából:

„Munkácsi Bernát egyike volt tudományunk legbuzgóbb és legszerényebb munkásainak. . . . A tudományok iránt érzett forró szeretete annál is dicséretesebb volt, mert teljesen önzetlenül és minden anyagi előnytől mentesen végezte kutatásait. Szerény és őszinte személye már találkozásunk első pillanatában meghódított. Ezért érzek most oly mély gyászt melegszívű barátom elhúnytával” (uo. 60).

Gyűjtőmunkájának a jelentőségét találóan jellemzi TOIVONEN: „Die grösste, gehaltvollste und die Wissenschaft noch wie vor mächtig fördernde Arbeit führte er als Forscher auf dem Gebiet der wogulischen und wotjakischen Sprache und Ethnologie aus. Davon, wie bedeutsam und wertvoll Munkácsis Anteil hier gewesen ist, können wir uns vielleicht am besten eine Vorstellung bilden, wenn wir uns aus unserer Bibliothek sein wotjakisches Wörterbuch und seine wotjakische folkloristische Sammlung, sowie seine wogulischen Veröffentlichungen und die aus ihnen ausgezogenen Wörterverzeichnisse wegdenken. Wieviel wüssten wir dann von diesen Sprachen und Völkern!” (FUF. Anz. XXVI, 32.)

Munkácsi Bernát nem érte meg a második világháborút, és a magyar kormányzat behódolását a hitleri fasizmusnak. A német fajelmélet gyalázatos kihatásai sem érték már el. Kéziratos hagyatékának (jegyzékét 1. FOKOS: Nyr. LXVI, 100—3), sorsára azonban a világpolitikai események hatással voltak annyiban, hogy megjelenésüket évtizedekre visszavetették. Följegyzései az MTA kéziratárába kerültek. A háborús események következtében a pincében voltak évekig az értékes kéziratok. Lényegükben meg is maradtak, mindössze néhány cédulaköteg esett szét vogul szótári anyagából. Itt azonban lehetetlen már megállapítani, vajon az újból összeszedett anyag teljes-e. Tekintélyes votják (udmurt) szöveganyaga, amelyet jórészt Fokos Dáviddal

dolgozott fel, Fokos kiegészítő munkálatai után 1939-ben elkészült, de a háborús események következtében csak 1952-ben kerülhetett kiadásra (MSFOu. 102). A hadifoglyoktól gyűjtött szótári anyagát ugyancsak Fokos Dávid készíti elő nyomdára.

Mostohább sorsra jutott vogul kézirati hagyatéka. A VNGy. III. kötetének jegyzeteit és magyarázatait e sorok írója rendezte sajtó alá. Meg is jelent 1952-ben. Lassabban haladnak a VNGy. IV. kötetének jegyzetei és a vogul szótár munkálatai. A számos feladat és megbízatás mellett nem tudtam elég időt szentelni ennek a munkának. A IV. kötet jegyzetei és magyarázatai azonban már nagyjából elkészültek, és remélem, hogy a nyomdára kész kéziratot ez év végére bényújthatom. Evvel a kötettel fejeződik be az a nagyszabású sorozat, amelynek első része majdnem 70 évvel ezelőtt hagyta el a sajtót. A vogul szótárnak azonban eddig mindössze egy betűje van készen, sajtó alá rendezése még éveket vesz igénybe. Itt kell megemlékeznünk népi demokratikus kormányzatunk áldozatkészségéről. A Tudományos Tanács, majd a megújult Magyar Tudományos Akadémia kezdettől fogva célul tűzte maga elé a nagy tudós hagyatékának kiadását, és nem anyagiakon múlt, hogy ezt csak részben tudtuk eddig teljesíteni.

Nekem sajnos nem jutott az a megtiszteltetés, hogy a nagy kutatót személyesen is megismerhettem volna. Beszámolhatok azonban arról, hogy a VNGy. nemcsak a finnugor nyelvtudománynak nagybecsű kincse, hanem kincse a Leningrádban tanuló vogul főiskolásoknak és rajtuk keresztül a vogul népnek is. 1957-ben alkalmam volt meggyőződni róla, hogy a Herzen pedagógiai főiskola szemináriumának legolvasottabb vogul könyve a VNGy. IV. kötete (a többi nincs is ott meg). Már szinte tönkreolvasták a diákok, és többen közülük Munkácsi kedvéért tanulták meg a latin betűket, és csak a Munkácsi szövegeiben előforduló hangértékben ismerik. Sesztalov Juvan fiatal vogul költő elmondta nekem, hogy akkor kapott kedvet a versírásra, mikor Munkácsi szövegeit olvasgatva elgyönyörködött a vogul népköltészet gazdagságában és költői szépségeiben. Munkácsi fáradozásainak eredményei tehát nemcsak a tudományt gazdagították, hanem ő lett a közvetítő a vogul népköltészet és műköltészet között. Amit az ősöktől följegyzett, azt most az unokák és dédunokák olvassák és gyönyörködnek benne.

Naivság és végeredményben anakronizmus is volna Munkácsi Bernátot marxista tudósként beállítani és ünnepelni. Munkásságának elemzése azonban bemutatta, hogy a marxista nyelvtudomány szempontjából pozitívan értékelhetjük. Egész életén át nemes célok lelkesítették, példája buzdítólag hat ma is. A nyelvtudományt úgy művelte, ahogy a haladó nyelvtudományt ma is elképzeljük. A nyelvi tényeket nem a valóságból kiszakítva, önmagukban vizsgálja, hanem állandóan az illető nép történetéhez, gazdasági életéhez, anyagi kultúrájához méri. Nyelvészeti munkássága elválaszthatatlan néprajzi és őstörténeti vizsgálódásaitól. A nyelvet tehát nem önmagában, hanem

társadalmi termékként vizsgálja, nagy súlyt helyez az egyes társadalmi közösségek gazdasági, kulturális kapcsolataira, a nyelvrokonságon kívül nagy érdeklődést tanúsít a nyelveket hordozó közösségek érinkezésére, nyelvi kölcsönhatásaira.

Megemlékezésünket ZSIRAI MIKLÓS szavaival fejezhetjük be, aki Munkácsi Bernát halála alkalmából írt búcsúztatójában (MNY. XXXIV, 1) így nyilatkozott: „Míg e földön finnugor tudománnyal foglalkoznak, az ő neve élni, az ő példája hatni, az ő munkássága nevelni fog!”

KORREFERÁTUMOK

HARMATTA JÁNOS

MUNKÁCSI BERNÁT, MINT A FINNUGOR—IRÁNI KAPCSOLATOK KUTATÓJA

Munkácsi Bernátról, a nyelvtudósról alkotott képünk nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg róla mint az iráni—finnugor kapcsolatok kutatójáról. A finnugor nyelvek éspedig elsősorban a magyar és az iráni nyelvek közötti szókészleti kapcsolatokra már a XVIII. században felfigyeltek. Ettől kezdve a tudományos kutatás növekvő érdeklődéssel vizsgálta e problémát. Hazánkban különösen nagy szerepet játszott ez a kérdés a magyar nyelv eredete körül folyó vitákban, s a múlt század közepe táján mintegy az „ugor—török háború” előjátékaképpen Mátyás Flórián és Hunfalvy Pál vitájában valóságos „ugor—iráni háború”-hoz vezetett. Sajnálatos módon azonban Mátyás Flórián szélsőséges nézetei következtében, amelyek munkáiban komoly hibákkal is párosultak, az ilyen irányú kutatások Magyarországon hosszú időre hitelüket veszítették.

Külföldön viszont élvonalbeli kutatók egész sora foglalkozott az iráni—finnugor nyelvi kapcsolatok problémáival, mert egyre inkább általánossá vált az a felismerés, hogy a finnugor nyelvek iráni jövevényszavai nagyfontosságú támpontokat nyújtanak a finnugorok őstörténetének tisztázásához. Az idevágó kutatásoknak mintegy összefoglalását és csúcspontját jelentette W. TOMASCHEKnek „Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden” c. 1888—1889-ben megjelent nagy tanulmánya, amely napjainkig megőrizte alapvető jelentőségét.

Magyarországon Munkácsi Bernát volt az, aki évtizedekkel a Mátyás—Hunfalvy vita után elsőként ismerte fel az iráni—finnugor nyelvi kapcsolatok vizsgálatának jelentőségét a magyar és finnugor őstörténet szempontjából. Mint maga írja: „Műveltségszavaink vizsgálata vezetett . . . arra a meglepő észleletre, hogy nyelvünk jövevényelemeinek eddig ismert legrégibb rétegén, a törökön túl is vannak külső ethnikai érintkezések folytán keletkezett rétegek, mégpedig az árja (indo-iráni) és kaukázusi nyelvek köréből való származás kétségtelen bizonyosságaival. Rendkívül fontosnak mutatkozott előttem e tény nemcsak nyelvészetünk, hanem a magyar őstörténet szempontjából is, s még inkább fokozta érdeklődésemet iránta az a tapasztalat, hogy az árja és kaukázusi nyelvek hatása közösnek igazolható ősi elemekben kiterjed a finn—magyar nyelvek egész vonalára, sőt ezen túl még a szamojedségre, tehát e nyelvek életének legtávolabbi korszakában kezdődik.” Ez a felismerés indította Munkácsit arra, hogy az iráni—finnugor kapcsolatok kérdésének hatalmas irodalmát lelkiismeretesen feldolgozva, s eredményeit saját új megfigyeléseivel, etimológiáival kiegészítve és helyeshítve megírja „Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben” c. munkájának I. kötetét. E csaknem 700 lapra terjedő

monumentális munka, amely hozzávetőleg legalább 20 000 nyelvi adatot dolgoz fel, Munkácsi saját szerény értékelése szerint „első kísérlet” volt „a finn–magyar nyelvekbe jutott régi árja és kaukázusi elemek rendszeres tárgyalására.”

A mű megjelent I. kötete a magyar nyelv árja és kaukázusi elemeit tartalmazta, a II. kötetnek pedig a többi finnugor nyelv hasonló eredetű jövevényszavait kellett volna feldolgoznia. E II. kötet megjelenésére sohasem került sor. A kritika az I. kötetet olyan kedvezőtlenül fogadta, hogy ez valószínűleg elvette Munkácsinak a kedvét attól, hogy a II. kötet megírásának még nehezebb és még hálátlanabb feladatát megvalósítsa. Hogyan ítélnék meg ma, csaknem 6 évtizeddel a megjelenése után, e sokszor hasznavehetetlennek mondott, de mégis nélkülözhetetlen munkának az értékét? Kétségtelen, hogy az „Árja és kaukázusi elemek”-nek már a maga korában is észrevehető hibái voltak, s ezek a kutatás előrehaladásával még csak egyre jobban kidomborodtak. Módszertani szempontból e munka sok tekintetben nem felelt meg azoknak a tudományos követelményeknek, amelyeket hasonló feldolgozásokkal szemben a nyelvtudomány más területein már akkor is támasztottak, s gyakorlati használhatóságát rendkívül megnehezítette az, hogy nem volt megfelelő indexekkel ellátva. Márpedig csaknem minden magyar címszó legalább egy tucat más etimológiát is tartalmaz, melyeknek a megtalálása indexek hiányában sokszor csaknem a lehetlenséggel határos.

Mégis tévesen ítélnék meg Munkácsi e nagy munkájának tudománytörténeti jelentőségét, ha csak ezeket a köztudatba átment szempontokat vennénk figyelembe. A valóság az, hogy Munkácsi könyvének hibái jelentős mértékben a korabeli finnugor nyelvtudomány helyzetét tükrözik. Ma már világosan látjuk, hogy PAASONENnek a finnugor *s*-hangokra, TOIVONENnek a finnugor affrikátákra és *l*-hangokra, és STEINITZnek a finnugor magánhangzó-rendszerre vonatkozó munkái előtt a különböző finnugor nyelvekbe átvett iráni jövevényszavak vizsgálata csak rendkívül ingatag talajon mozoghatott. Még inkább megnehezítette e kutatásokat az a körülmény, hogy azokra az iráni nyelvekre vonatkozólag, amelyek egykor a finnugorok szomszédságában éltek, úgyszólván semmi adat sem maradt fenn, s így sok esetben csak messzemenő feltevések árán lehetett bizonyos szóképzleti összefüggéseket megmagyarázni. Azóta az északi és keleti közép-iráni nyelvek egy fontos csoportjának megismerésével ma már ebből a szempontból is lényegesen könnyebbé vált az ilyen irányú kutatások helyzete. Munkácsi könyve tehát a maga korában egyrészt összefoglalása volt ugyan az előző kutatásoknak, de másrészt valójában első kísérlet volt abban az értelemben, hogy az úttörés nehéz feladatát vállalta egy olyan területen, ahol akkor még a legfontosabb előmunkálatok is hiányoztak.

Csak elismeréssel adózhatunk emlékének, hogy e nehézségek ellenére nyelvi és történeti szempontból sok tekintetben helyesebben ítélte meg az iráni–finnugor kapcsolatok problémáit, mint a későbbi kutatás. Világosan látta ugyanis azokat a nehézségeket, amelyek a finnugor nyelvben kimutatható iráni jövevényszók közvetlen forrásának meghatározásával kapcsolatosak, s ezért az ilyen kérdések eldöntésében könyvében először igen óvatosan járt el. „Ama kérdésnek tüzetesebb vizsgálatát — írta munkájának előszavában — hogy szorosabban meghatározva mely árja és kaukázusi nyelvnek tulajdonítható a finn–magyar nyelvekben ily részből mutakozó hatás s hogy ez minő korszakokba teendő, czélszerűen halaszthatjuk akkorra, midőn e feladathoz rendszeres tárgyalás alapján már a rokon nyelvek adatai is rendel-

kezésünkre állanak. Szükségesnek tartom ezért e helyt is annak hangsúlyozását, hogy egybevetéseim az egyes árja, vagy kaukázusi nyelvek alakjaival még a legszorosabb azonosság esetén sem jelentik azt, hogy az illető magyar, vagy rokon nyelvbeli szó éppen a felhozott árja, illetőleg kaukázusi nyelvből való, hanem egyelőre csak azt, hogy ezen nyelvkörökből, míg az átható nyelv maga tudásunk mai fokán ismeretlen.” Később, igen meggyőző és részben még ma is helytálló érveléssel mutatott rá azután arra, hogy a magyar nyelv iráni jövevényszavainak egy jelentős csoportja egy az oszétól eltérő alán nyelvjárásból került át a magyarba (KSz V. 304 skk.).

Így Munkácsinak legalábbis egy iráni jövevényszócsoporthoz közvetlen forrását sikerült nyelvészeti és történeti szempontból nagy valószínűséggel meghatározni. Ennél lényegesen előbbre máig sem jutott a kutatás, pedig azóta több fontos munka is foglalkozott a finnugor nyelvek iráni jövevényszavainak kérdésével. Ezek közül azonban H. JACOBSON könyve (Arier und Ugrofinnen. Göttingen 1922.) csak a finnugor nyelvek ősi iráni jövevényszavaival (= Munkácsi őind jövevényszócsoporthoz) foglalkozott behatóan, a későbbi korból származó jövevényszavak kérdését pedig inkább csak érintette. Így történeti szempontból azonkívül, hogy a finnugor nyelvek iráni jövevényszavait kronológiaiilag egy ősi iráni és egy későbbi csoportra osztotta, semmivel sem haladt túl Munkácsin.

De Jacobson még legalább Munkácsihoz hasonlóan világosan látta nemcsak azt, hogy a magyar és a többi finnugor nyelv iráni jövevényszavai különböző korból származó átvételek, hanem azt is, hogy ezek az átvételek több, különböző iráni törzstől vagy néptől történtek. Ezzel szemben azonban H. SKÖLD (Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. Lund—Leipzig 1925.) a magyar nyelv iráni jövevényszavainak egy jelentékeny (és hozzátehetjük: kétségtelenül különböző eredetű) csoportjáról azt igyekezett bebizonyítani, hogy egyetlen iráni nyelvből, a keleti oszétból származik. Ez a kísérlet azonban helytelen előfeltevésekre támaszkodott. Helytelen volt Sköldnek első sorban az a felvétele, hogy a mai keleti és nyugati oszétok kívül más alán nyelvjárás régebben nem létezhetett, s tévedésekben bővelkedett a magyar hangtörténetről alkotott képe. Súlyos nehézségei vannak továbbá történeti és nyelvföldrajzi szempontból is elgondolásának, amennyiben a mai balkár és karacsáj terület egykori oszét lakossága, amellyel a honfoglalás előtti magyarság érintkezhetett, a fennmaradt helynevek tanúbizonysága szerint a mai nyugati oszétokhoz közelálló nyelvjárást beszélt. Sköld munkájával tehát bizonyos mértékben tévútra jutott az iráni—finnugor nyelvi kapcsolatok kutatása. Ennek oka első sorban az volt, hogy Munkácsitól eltérőleg helytelen képet alkotott a déloroszországi iráni törzsek nyelvi viszonyairól. Különös, hogy nem vette figyelembe azokat a korszakalkotó eredményeket, amelyeket a középíráni nyelvek egész sorának felfedezése hozott magával, s amelyek új megvilágításba helyezték a kelet-európai iráni nyelvek problémáit is.

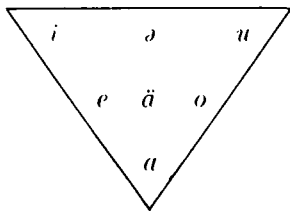
Bár Sköld munkája iráni nyelvészeti oldalról kemény kritikában részesült, hatása a magyar nyelvészeti irodalomban mégis nagy és tartós maradt. Általánosan elfogadták azt a tételt, hogy a magyar nyelv iráni jövevényszavainak egy jelentős csoportja az oszétból származik. Az utóbbi időben azután V. I. ABAEV tárgyalta a magyar nyelv iráni jövevényszavainak ezt a rétegét (Alanica IAN. 1935), azonban fejtegetései nem érintették, s így nem is oldották meg az ezekben a jövevényszavakban mutatkozó hangmegfelelések problémáit. Abaev ugyan elveti Sköld felfogását, amennyiben szerinte a magyar

nyelvnek ezek az iráni jövevényszavai nem az oszétból, hanem az alánból származnak, s átvételük nemcsak az Észak-Kaukázusban, hanem a Volga és a Don közötti steppéken is történhetett (id. m. 887). Azonban ha figyelembe vesszük, hogy az alánt a mai keleti és nyugati oszét közös középkori elődjének tartja, akkor arra az eredményre jutunk, hogy felfogása nyelvészeti szempontból is csak árnyalatokban, történeti szempontból pedig alapjában véve semmiben sem különbözik Sköld elgondolásától, legfeljebb tágabb földrajzi keretek között tartja lehetségesnek a magyar–oszét (= alán) nyelvi érintkezések lejátszódását.

Igy nem csodálkozhatunk azon, hogy BÁRCZI GÉZÁNAK a magyar szóképzlet eredetét tárgyaló összefoglalásában még most is Sköld felfogását látjuk viszont. Igaz ugyan, hogy Bárczi alán jövevényszavakról beszél, azonban alán alatt kaukázusi alánt, kaukázusi alán alatt pedig oszétet ért. Annyiban Sköldnél mindenesetre óvatosabbnak mutatkozik, amennyiben nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a keleti vagy a nyugati oszétból származnak-e ezek a jövevényszók. Az oszétból való származtatás esetén mutatkozó hangtani nehézségeket azonban éppoly kevésbé tudja megoldani, mint Sköld. Érdekes módon ezeknek a problémáknak bizonyos ide-oda tologatását figyelhetjük meg. Az egyik legszembevetőbb nehézséget pl. — azt a jelenséget, hogy a magyarban az oszét *ā*-nak *é* felel meg — Sköld a magyar hangtörténet alapján igyekezett megmagyarázni, Bárczi viszont az oszét hangtörténet keretében gondolja megoldhatónak. Nyilván mindkét kutató világosan látta, hogy a saját szakterületén a problémák nem oldhatók meg. Mindez világosan mutatja, mennyivel helyesebb és valószínűbb volt Munkácsi elképzelése, amely szerint Kelet-Európában számos különböző iráni nyelv vagy nyelvjárás élt, s a magyar nyelv közép-iráni jövevényszavai a mai oszét nyelvjárásoktól különböző alán nyelvjárásból származnak.

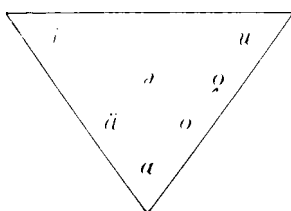
Munkácsi az „Árja és kaukázusi elemek” hibáit és hiányosságait későbbi tanulmányaiban számos esetben maga igyekezett kijavítani és pótolni, és életének későbbi szakaszában egyre inkább elmélyedt az iráni–finnugor kapcsolatok szempontjából egyik legfontosabb iráni nyelvnek, az oszétnek a tanulmányozásában. Az első világháború idején Magyarországra került oszét hadifoglyok nyelvének vizsgálata lehetővé tette számára nemcsak egy értékes oszét népköltési gyűjteménynek a feljegyzését, hanem az oszét hangrendszer alapos tanulmányozását is. Ennek eredményeképpen a tőle feljegyzett és kiadott oszét szövegek tekinthetők mindmáig a nyelvészeti szempontból leggondosabban és legpontosabban rögzített oszét nyelvi anyagnak. Hogy ezen a téren Munkácsi teljesítményének jelentőségét világosan láthassuk, érdemes röviden foglalkoznunk az oszét magánhangzó-fonémrendszer problémájával.

A keleti oszét magánhangzó-fonémrendszer ABAEV ábrázolása szerint a következő képet mutatja:

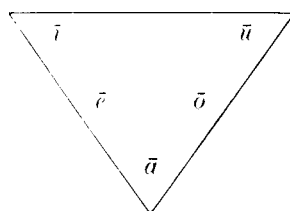

E magánhangzók két csoportra oszlanak: „erősekre”, ezek az *i*, *e*, *a*, *o*, *u* és gyengékre,,”, ezek az *ə* és *ä*. Az „erősek” régi hosszú hangokra és kettőshangzókra mennek vissza, a „gyengék” pedig rövid magánhangzókra. A „gyengékre” jellemző a képzés bizonytalansága, váltakozhatnak egymással, s gyakran teljesen el is tűnhetnek. Az „erősek” időtartama ezzel szemben hosszabb. Így végeredményben e felfogás szerint a keleti oszét magánhangzó-fonémrendszer egy rövid és egy hosszú magánhangzó csoportból áll, amelyek azonban nincsenek korrelatív viszonyban egymással. Az időtartamnak tehát nincs fonématiszerepe ebben a magánhangzó-fonémrendszerben.

A Munkácsitól feljegyzett szövegek alapján ezzel szemben a keleti oszét magánhangzófonémek rendszeréről a következő kép rajzolható:

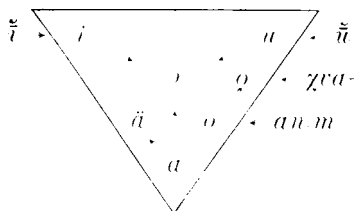

rövid magánhangzók

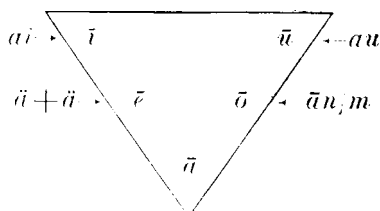

hosszú magánhangzók

Munkácsi fonológiai szempontból sohasem vizsgálta meg az oszét fonémrendszert, feljegyzéseiben tehát a fonológiai szempont nem érvényesülhetett. Így fennáll a lehetősége annak, hogy nem önálló fonémeket, hanem csak fonémváltozatokat jelölt különálló jelekkel. Vizsgáljuk meg azonban a Munkácsi feljegyzéseiből kielemezhető keleti oszét magánhangzórendszert eredete szempontjából. A következő képet kapjuk:

rövid magánhangzók

hosszú magánhangzók

Mint láthatjuk ebből, a Munkácsi feljegyzéseiből kielemezhető keleti oszét magánhangzórendszer nyelvtörténetileg igen jól igazolható. Vagy arra kell tehát gondolnunk, hogy a keleti oszétban Munkácsi feljegyzéseinek az idején még megvolt a rövid és hosszú magánhangzók korrelatív rendszere, s így az időtartamnak még fonématiszerepe volt, vagy pedig, hogy a keleti oszét fonémrendszerben az időtartamnak ugyan már nincsen fonématiszerepe, azonban a magánhangzó fonémeknek történeti eredetű, rövid-hosszú valóságos változataik vannak. Bármelyik lehetőség bizonyul is helyesnek, Munkácsi feljegyzései az oszét hangtörténet szempontjából igen nagy jelentő-

ségűek, s az oszét fonémrendszernek sokkal mélyrehatóbb tanulmányozását teszik lehetővé, mint akár a régibb, akár az újabb nyelvészeti feljegyzések.

Munkácsi Bernát számára a finnugor nyelvek iráni kapcsolatainak kérdése nem elszigetelt problémát jelentett. Szinte azt mondhatjuk, hogy ez a probléma egész életművét átszötte, s nemcsak azokban a munkáiban áll az előtérben, amelyeket az iráni jövevényszók kérdéseinek szentelt, hanem felbukkan csaknem minden tanulmányában. Így találkozunk lépten-nyomon az iráni—finnugor kapcsolatokra vonatkozó megfigyelésekkel a Vogul Népköltési Gyűjtemény bevezető tanulmányaiban és kommentárjában is. Ilyen irányú munkásságának utolsó termése a Tzettesnél fennmaradt alán nyelvemlék megfejtése volt. Ebben a tanulmányában teljes mértékben láthatjuk érvényesülni nagy kombinatív készségét és kitűnő oszét nyelvismeretét.

Munkácsi Bernát nem érthette meg azt a korszakot, amelyben a finnugor hangtörténeti kutatások és a múlt homályából egyre nagyobb számban előbukkanó régi iráni nyelvek — most napjainkban éppen a baktriai nyelv emlékei kerültek napvilágra — lehetővé tették volna a tőle felvetett kérdések helyesebb és időtállóbb megoldását. De az az önfeláldozó, úttörő munka, amelyet e cél elérése érdekében végzett, maradandó megbecsülést biztosít számára tudományunk történetében.

K. PALLÓ MARGIT

MUNKÁCSI BERNÁT JELENTŐSÉGE A MAGYAR TURKOLÓGIÁBAN

Amikor az Akadémia fennállásának 100 éves évfordulóját ünnepelte, NÉMETH GYULA akadémikus „Akadémiánk és a keleti filológia” című felolvasásában (1927. jan. 3), a magyar turkológusoknak két nagy csoportját különbözteti meg: Az első a finnugor stúdiumok talajából nő ki, s csak másodsorban foglalkozik török filológiai kérdésekkel. Ennek az iskolának megalapítói: Húnfalvy Pál és Budenz József. A másik csoport képviselői is a magyar nyelv és őstörténet talaján állnak, de intenzívebb munkásságot mégis a keleti filológia terén fejtenek ki. Az iskola megalapítója: Vámbéry Ármin.

A Húnfalvy és Budenz alapította irányzat, az első csoport harmadik nagy képviselője Munkácsi Bernát. Jelentőségét a magyar turkológia történetében, csak úgy tudjuk felbecsülni, ha számba vesszük milyen nagy részt vállalt a XIX. század utolsó s a XX. század első negyede ez irányú nyelvésztörekvéseinek megvalósításában, és ismerjük azokat a történeti és személyi összetevőket, amelyek belőle, Budenz kiváló finnugor nyelvész tanítványából, a török nyelvekkel is behatóan foglalkozó, turkológiánkban új korszakot nyitó, tipikus magyar nyelvészt formálták.

Amikor Munkácsi Bernát 1878-ban az egyetemre lépett, a komoly tudományban nem volt probléma többé sem a magyar nyelv eredetének, sem pedig török elemei jövevény voltának kérdése, de munkásokra várt az ugor nyelv-közösségből kilépő magyarság további sorsának tüzetes felderítése. A hatásaiban biztosan kimutatható, de sem etnikailag, sem pedig kronológiai és geográfiai szempontból nem rögzíthető török nyelvi és művelődési hatás, mely az urali őshazától a honfoglalásig szakadatlanul érte a magyarságot, a közeledő ezredéves évforduló hangulatában aktuális problémája volt a tudós világnak,

amelyhez avatott és avatatlan egyformán hozzászólt, s amelynek hatása alól Munkácsi Bernát sem szabadulhatott, annál kevésbé, mert hiszen már kisdíák korában Kőrösi Csoma Sándor és Reguly Antal őshazakereső ábrándjai lelkesítették.

De Budenz tanítványa nagyon jól tudta, hogy elégséges történeti forrás híján a kérdést megvilágítani másképpen, mint nyelvünk török elemeinek alapos átvizsgálásával, nem lehet. Azért hozzászólt és a nyelvészet fegyvereivel tudatosan készült fel arra, hogy ezt a nemzeti szempontból elsőrendű fontosságú kutatási területet kivegye a dilettánsok kezéből és művelését az akkori európai tudomány színvonalára emelje. Megtanult törökül, s még mielőtt szófejtő munkásságával, speciális munkaterületén feltűnt volna, megjelent alapos felkészültségről tanúskodó „Csuvas és kazán-tatár nyelvtudomány”-a (NyK. XVI, 313–20), majd a „A jakut genitivus” című (NyK. XVII, 151–56) rendkívül finom megfigyelőre valló dolgozata, amelyben helyesbíti BÖTHLINGKnek az állítólag jelöletlen jakut genitivusról vallott felfogását.

1882-ben, mindössze 22 éves korában, egy akadémiai díjra is méltatott és egész későbbi szófejtő munkásságára jellemző tanulmányával (Nyr. XI, 56–61) a „Török jövevényszavaink”-kal lép előnk első ízben Munkácsi, mint az a nyelvtudós, aki érdeklődése főtérületéről, a magyar érdekű turkológiai kutatások terére viszi át a finnugor nyelvtudomány fejlett munkamódszerét.

Előtte 12 évvel (1870-ben) írta meg BUDENZ híres bíráló jelentését (NyK X, 67–135) VÁMBÉRYnek a gyarlóságában is fontos összefoglaló munkájáról, a „Magyar és török-tatár szóegyeztetések”-ről (NyK. VIII, 109–89). Ennek fontossága éppen abban rejlett, hogy alkamat adott a szigorú bírálatra, amellyel BUDENZ lezárja az évszázadokra visszamenő felelőtlen magyar–török rokonítások és délibábos szóegyeztetések korát. VÁMBÉRY nyolcadfélszázra menő, ötletszerű egyeztetését gondosan áttanulmányozva, négy csoportra osztja: 1. helyes v. egyelőre helyeselhető, 2. látszatos, 3. helytelen és 4. felesleges egyeztetésekre. Mire azonban a MUSz. munkálataival elkészült, tapasztalatain okulva, már maga BUDENZ is sok mindent másképpen lát. Az előzőleg helyesnek ítélt magyar–török egyeztetések egy részét visszautalja az ősi szókinésbe és fordítva. Állandóan figyelemmel kíséri az új szófejtő irodalmat és pl. BÁLINT GÁBOR „Párhuzama” nyomán (1877) maga is gondolkozni kezd török jövevényszavaink egy csoportjának látszólag mongolos jellegén (NyK XX. és XII), ami Munkácsi Bernátnak is gondot okozott és több későbbi tanulmányának tárgya (vö. pl. KSz II, 193). Röviden, hangtani megfontolások alapján, a már megrostált török kölcsönszók is, időről időre más-más kategóriába vándoroltak, de a szófejtés ügye lényegében nem haladt előre, mert hiányoztak új, a kutatást megtermékenyítő szempontok.

Itt kapcsolódik a magyar–török kölcsönhatások bűvárlatába Munkácsi Bernát, a maga rátermettségével, kiművelt agyával és amint FOKOS jellemzi nekrológiájában (Nyr. 66 : 61–63), a csak kivételes szellemeket jellemző intuícióval.

Különös érdeklődése a nyelvek jövevényszavai, az összehasonlító nyelvtudománynak a múltba világító fáklyái iránt, ahogy maga nevezi „A magyar népies halászat műnyelvé”-ben (Ethn. IV, 165), már egyetemi éveiben, a csángó nyelvtanulmányaiban megmutatkozott (Nyr. X, 203–5), mikor figyelme a vizsgált nyelv idegen elemeire is kiterjedt. Ugyanúgy később votják nyelvtanulmányaiban sem mulasztja el gondosan kiszemelgetni a nyelv kölcsönszavait (NyK XVIII, 55–153 és 428–47). Ezt a természetében rejlő haj-

landóságot a finnugor etimológiai kutatások módszereinek vizsgálatával tudományosan is igyekszik megalapozni. Ehhez a kettős komoly bázishoz járul pluszként mint harmadik tényező, a néprajzi, mitológiai és művelődéstörténeti szempontokat is bámulatos találékonysággal felhasználó gazdag fantáziája. Már ennek az említett bemutatkozó tanulmányának két színes etimológiája: a *szőlő* és *hangya*, meglepő újszerűséggel hat BUDENZ szigorúan fonetikai szabályokra felépített, lakonikus etimológiai után, de egyben prototípusai is Munkácsi Bernát szófejtő munkássága pozitív és negatív értékű későbbi etimológiáinak.

A *szőlő*-ben pl. (Nyr. XI, 58—61) — egyik legszebb etimológiájában — a tények és összefüggések ösztönszerű megérzésével rátalál az eredetileg bogyót jelentő magyar szó ugyanolyan jelentésű török hangtani megfelelőjére, levonja belőle a ma is helytálló hangtani következtetéseket és egy későbbi cikkében (KCsA. I, 231—34) „Foglalkozott-e a keleti magyarság szőlőműveléssel” érdekes történeti háttérrel egészíti ki. — A *hangya* esetében ellenben (Nyr. XI, 193—97) belevész a túlméretezett tárgyi alapba és elsikkadnak a hangtani nehézségek: „mivelhogy az állatvilág sok apró páriájának neve idegenből való”, mondja, így a többi között törökből kölcsönzött szavunk a *szűnyog* és *serke* is, a hangyának is innen valónak kell lennie és egy csomó analóg esetre hivatkozva, bonyolult hangtani következtetésekkel, végül is sikerül töröknek minősítenie egy finnugor szót. Pedig BUDENZ MUSz.-ról írt alapos tanulmányában megállapítja Munkácsi, hogy „csakis a szabályos hangmegfelelések megállapításával nyerhetünk elsősorban biztos kritériumokat a szóhasználatához” (Nyr. XII, 52). Munkácsi Bernát azonban nem egyoldalú nyelvész, hanem a néprajz kiterjedt birodalma minden zúgának alapos ismerője is, úgyhogy amikor szerencsés intuícióval rátapint egy-cgy szó idegen eredetére, akkor nemesak a hangsor lebeg előtte, hanem a tárgyi kapcsolatok ezer szála, s így könnyen megeshet, hogy az összeeső jelentések komplexumában a hangtani problémát nem a maga végén fogja meg, vagy más esetben elsiklik felette.

Találó példa a nála domináló tárgyi szempont természetére a *dió* etimológiája, amely minden látszat ellenére végül is diadalt arat, de mint Munkácsi maga mondja, kemény dió volt. — A *dió* a magunkkal hozott szókincs tartozéka. Az uráli őshazában azonban nem termett diófa. Így valószínűleg a vándorlások korának török kölcsönzése lesz, mint több gyümölcsnevünk: *alma*, *körte*, *szőlő* és maga a *gyümölcs* szó is. Egyezteteti tehát a vele jelentésben közel álló csuvas *süklü* „mogyoró” szóval, majd korrigál rajta és amikor GOMBÓCZ ebben az új formájában sem fogadja el az etimológiát, hívva intuíciójában és a világos tárgyi bizonyítékokban, makacsul kitart eredeti elgondolása mellett; tovább kutat, öt ízben tér vissza a szó magyarázatára (NyK. XX, 472—73; XXI, 116; KSz IV, 256; IX, 294—5; XX, 131—5), mígnem Kāšgarī *javak* adatában megtalálja végre a magyar szónak saját maga által is kikövetkeztetett, legvalószínűbbnek tartott átvett hangalakját. Az etimológiát azután LIGETI akadémikus mognor *Džiag* „dió” adata végleg szentesíti (NyK. XLVIII, 242).

Hogy a túlságosan kiszélesített tárgyi alap hangtani vonatkozásban útvessztőt is jelenthet, az nem zárja ki annak a ténynek helyénvaló megállapítását, hogy a Munkácsinál kihangsúlyozott tárgyi szempont önmagában mennyire indokolt. Gondoljunk csak Munkácsi Bernátnak a magyarság vízi életét és népies halászatát tanulmányozó dolgozataira, ezekből születtek pl. a hálófajtákat jelentő *gyalom* és *czége* etimológiái, vagy a *czötkeny* növénynév, amelynek rostjából fonták a kerítőhálót (Ethn. IV, 165—203 és 161—301). A természet-

rajzi eredetű kölesönszavaink különösképpen érdekelték Munkácsit, művelődéstörténeti szempontból nagy jelentőséget tulajdonított nekik és sok őstörténeti megállapítása épül rajtuk, így a magyar—bolgár—török érintkezések Kaukázus vidéki elmélete is.

Értékes megoldásokhoz segítették Munkácsit kiterjedt rokonnyelvi ismeretei is. A csak valamennyire is részletező etimológiája tele van finnugor vonatkozású utalásokkal, analógiákkal, és nála tapasztaljuk először, hogy egy magyar etimológia igazsága rokonnyelvi csuvas jövevényszóra épül fel. Ilyen a sokat elgáncsolt *vályú* szó. Ez esetben is tárgyi körülményekből születik az ötlet. Ennek a baromtyénysztési felszerelésnek is onnan kell származnia, ahonnan legtöbb háziállatunk neve is való, mint: a *bika*, *ökör*, *tulok*, *tinó*, *borjú*, *kecske* stb., vagyis honfoglalás előtti bolgár—török jövevényszónak kell lennie. Bármennyire képtelennek látszik is ez a származtatás szókezdő *v*-je miatt, meg kell fontolnunk, hogy ugyanez a jelentésű szó, *βαλ* hangalakban megvan a nyugati cseremiszből is. A magyar és cseremisz szó közös forrása csak az ócsuvas nyelv lehetett, amiből önként következik, hogy a csuvas *v*-protézis nem újkeletű, s akkor honfoglalás előtti török jövevényszavaink egyik, eddig számba nem vett kritériuma is lehet. Ezt a felfogását minden hitetlenkedő kritika ellenére is fenntartotta, a kérdésre négy ízben is visszatér (Nyr XVI, 261—63; NyK. XXI, 100 és 473; KSz. VII, 253), de igazolását már nem élhette meg. Vö. UAJb. XXXI., 240—243.

A bemutatott „Wörter und Sachen” összefüggések, továbbá a finnugor nyelvek tanúsága fontos elemével Munkácsi Bernát fellazította és jótékonyan megtermékenyítette török szófejtő irodalmunk korábbi egyoldalú, merev talaját.

Munkácsi Bernát etimológiáinak vázolt belső felépítésén kívül van egy másik jellegzetessége is. A szófejtésből adódó hangtani tanulságot szereti összefoglalni a fejtegetés végén, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a honfoglalás előtti török jövevényszavaink hangállapotáról alkotott felfogásunkat állandóan bővítse és tökéletesítse. Hogy levont hangtani megállapításai mennyiben helytállóak, az mindenkor a fentebb jellemzett tárgyi alap természetének és a török hangtörténeti tudás akkori színvonalának a függvénye. Annyi azonban bizonyos, amint az a Nyr., NyK., Ethn., majd a KSz. ismertető rovataiból is világosan kitűnik, hogy Munkácsi Bernát élénk figyelemmel kísérte a külföldi turkológiai irodalmat, tudomást szerzett a kutatások minden újabb mozzanatáról és a megismert eredményeket lekiismeretesen tanulmányaiba szőtte. Részben ez a magyarázata, hogy régi etimológiáihoz ismételtelen visszatér, javított kiadásukat adja, hiszen szófejtő munkássága nagy időt, egész fél évszázadot tölt be, s ezalatt nagy lépésekben haladt előre a nyelvtudomány.

A magyarságra gyakorolt török nyelvi- és művelődési hatás kezdeteit már ő is az ugor együttélés korára teszi és nyelvi bizonyítékait többek között a *hód* és *hattyú* szavunkban látja (Nyr XXIV, 259—60). A vándorlások korának mintegy 1000 esztendejét, már 1882-ben (Nyr XI, 57) mai felfogásunknak megfelelően, csak más elnevezéssel: 1. ókornak, a több csuvas nyelvjárásból származó ócsuvas hatás korának nevezi. 2. középkornak, a Pannóniában letelepedett kunok és besenyők hatása a honfoglalás után. A 3. az újkor, a közvetlen és közvetett oszmánli hatás kora, és hozzáfűzi, idézem: „melyekre nézve szükséges kikutatnunk az egyes csoportokat szorosabban jellemző kritériumokat s az eddigi vizsgálatok eredményeit azok alapján különválasztani és csoportosítani. Hálás tanulmányul szolgálhat különösen az első, a legnagyobb

török hatás vizsgálata". Munkácsi Bernát ennek a méreteiben legnagyobb és időben legrégibb korszaknak a megismerését tűzte ki maga elé kiegészítő élet-célul finnugor tanulmányai mellé, s ehhez a kitűzött célhoz híj maradt haláláig. A honfoglalás előtti korszak török kölcsönzéseinek jellemző kritériumait pedig már 1887-ben (Nyr. XVI, 263) a következőképpen látja: 1. A köztörök *z* ellenében a magyarban és csuvasban *r*-t találunk. 2. A köztörök *-k*, *-g* nek a magyarban és csuvasban magánhangzó felel meg. 3. A szókezdő köztörök *j*-nek egy átmeneti *d'*, *ž* fokozaton keresztül a magyarban és csuvasban *sz*—*ś* felel meg. 4. Az első szótagbeli köztörök *a* vokalisnak a magyarban és csuvasban *i*, ill. *í* felel meg. 5. A köztörök *o*-, *u*-val szemben a magyarban és csuvasban *v*-nmutatkozik. Joggal kérdezhetjük, arányban áll-e mai többlettudásunk az azóta eltelt több mint 70 esztendővel.

BUDENZ említett jelentése egy csupán külső hangalakra épített, magyar—török szóegyeztető korszakot zár le. Többrendbeli csuvas hangtani tanulmányával megvetette török jövevényszavaink vizsgálatának tudományos alapjait. Munkácsi Bernát tehát már munkássága kezdetén szilárd talajra lép, de a mesterétől átvett török hangtörténeti örökséget nemcsak felhasználta, hanem gyarapította is, így többek között kitűnő „Csuvas nyelvészeti jegyzetei”-vel (NyK. XXI, 1—44). Egy jó emberöltő után, a XX. század elején azonban újra égető szükségé vált török jövevényszavaink újbóli megrostálása és összefoglaló kiadása. Ezt az újabb korszakhatárt jelentő munkát, amelyre Munkácsi Bernát is gondolt, elvégezte GOMBÓCZ ZOLTÁN a „Honfoglalás előtti török jövevényszavaink” című művében (1908), s hogy a rostában közel 40 jó etimológiával több maradt, mint amennyi különben lett volna, az Munkácsi Bernát lelkes, ernyedetlen szorgalmú munkásságának köszönhető. Az ő szófejtő munkásságának igazi értékét azonban nem ez a számszerűség fejezi ki, hanem az etimológiáiból áradó kimeríthetetlen indíték, ötlet és ösztönzés új lehetőségek meglátására.

Munkácsi Bernát gazdag turkológiai vonatkozású tanulmányaiból — mint amilyenek: A magyar nemzet törökségéhez (Ethn. VI, 23—91), A török műveltség hatáskora (Ethn. VI, 135—9), Az ugor népnevezet eredete (Ethn. VI, 349—87), Hun nyelvemlékek szókinszünkben (Ethn. XII, 396—404), A magyar őshaza kérdése (Ethn. XAI, 65—87) stb., amelyekkel állandóan az érdeklődés középpontjában tartotta és helyes irányba terelte a magyar—török kapcsolatok kutatásának nemzeti érdekű ügyét — ez alkalommal szándékosan szófejtő munkásságát emeltem ki, mert ez az a gerinc, amihez minden egyéb művelődés- és östörténeti megállapítása is fűződik. A nyelvtudományhoz nem értő ellenfelei a szemére is lobbantották, hogy egész múltunkat nyelvészeti bogarászásokból akarja felépíteni.

De Munkácsi Bernát a honfoglalás előtti magyar—török érintkezések és a finnugor együttélés idején elszenvedett közös iráni hatás koránál messzebbre is nézett és látott. Rendkívül foglalkoztatták a feltehető uráltáji nyelvrokonság problémái, amint azt már a Budenz-Albumban (1884) megjelent kezdeményező értékű cikke: „Az áltáji nyelvek számképzése” is elárulja. Akadémiai székfoglalójában is, a magyar összehasonlító nyelvtudomány jövő feladatairól beszélve, az uráltáji nyelvcsaládok egybehasonlító szótárának és grammatikájának megírását sürgeti.

Hármas kutató területén, a finnugor, az iráni és a török szófejtő munkásságában elért eredményeinek mintegy összefoglaló szintézisét adja „Az uráltáji népek”-ről szóló nagy tanulmányában (HEINRICH GUSZTÁV, Egyetemes

irodalomtörténet IV), amelyben művelődéstörténeti, néprajzi és nyelvi adatokkal is bizonyítottanak látja az urálaltáji nyelvek szorosabb együvé tartozását.

Török szófejtő irodalmunk történetében BUDENZ „Jelentése” (1870) és GOMBOCZ ZOLTÁN „Bulgarisch-türkische Lehnwörter”-je (1912), a két korszakhatárt jelző munka után, egy harmadik kritikai elme rostájában már fenn fognak maradni Munkácsi Bernátnak azóta megírt új és a maguk idejében el nem fogadott, rehabilitált etimológiái is, és be fog igazolódni, hogy a honfoglalás előtti török jövevényszó réteg kifejtésében s ezzel kapcsolatban őstörténetünk megvilágításában a múltban senkinek sincs annyi érdeme, mint Munkácsi Bernátnak.

FALUS RÓBERT „NOMOS ÉS LOGOS” CÍMŰ KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Az értekezés vitáján, mely 1958. május 29-én zajlott le, a bírálóbizottsági elnöki tisztét *Marót Károly* akadémikus látta el, a titkári teendőket *Marótg Egon*, a tört. tud. kandidátusa végezte, a bizottságban pedig — mint tagok — *Dobrovits Aladár*, a tört. tud. kandidátusa, *Gaál László* és *Szádeczky-Kardoss Samu*, a nyelv. tud. kandidátusai, valamint *Nádor György*, a filoz. tud. kandidátusa foglaltak helyet. Az opponensi tisztet *Trencsényi-Waldapfel Imre* akadémikus és *Harmatta János*, a nyelv. tud. doktora töltötte be.

Az elnöki megnyitó elhangzása és a jelölt eddigi tudományos munkásságának a titkár által történt ismertetése után elsőnek *Trencsényi-Waldapfel Imre* olvasta fel véleményét.

Méltatva a jelölt eddigi tudományos érdemeit, mint felkészültségének és képességeinek dokumentumait, Hérakleitos és Parmenidés viszonyának kérdését állította a vita középpontjába, kiemelve, hogy megítélése szerint e REINHARDT óta nyugvópontra máig sem jutott probléma jelen dolgozatnak is fő kérdését képezi. Hérakleitos prioritását illetően Falussal egyetértve, főként azt vizsgálta: sikerült-e a jelöltnek ezt az álláspontot újabb és helytálló érvekkel támogatnia? Helyeselte, hogy Falus bírálja Reinhardt és iskolája idealista szemléletét, mely egy önkényesen felvett „logikai” sorrendet minden további nélkül az időbeli sorrenddel azonosít és a filozófia történetét teljesen elszigeteli a társadalmi valóságtól, hibáztatta azonban, hogy a jelölt „egyfelől leegyszerűsíti Reinhardt érvelését s ezáltal túlságosan megkönnyíti a maga számára Reinhardt cáfolatát, másfelől lényegében véve ezt a cáfolatot a Reinhardt által teremtett módszertani alapon végzi el, ahelyett, hogy e módszertani alap bizonytalanságát mutatná ki”. Reinhardt ugyanis — Parmenidés prioritása mellett érvelve — nemcsak azt állítja, hogy az ellentéteket előbb mint *ellentéteket* kellett feltárni ahhoz, hogy utóbb meg lehessen mutatni *egységüket*, hanem azt is állítja — amivel viszont a jelölt már nem foglalkozik —, hogy előbb kellett fölmerülnie az érzéki és az értelmi megismerés összeegyeztethetlenségének, mintsem összeegyeztethetőségüknek, és a *Sein* kategóriájával szemben előbb kellett a *Werden*-t valótlannak minősíteni, mintsem lehetőségét minden erővel bizonyítani. Ami mármost a módszertani alapokat illeti, Falus maga is csak eszmetörténeti előzményekkel igyekszik bizonyítani, hogy Hérakleitos a *korábbi* metafizikus ellentét szemléletet támadta, nem pedig Parmenidését, s közben ignorálja a hérakleitosi társadalom objektív ellentéteit, mellőzve egyszersmind a Hérakleitosra vonatkozó biográfiai hagyományt, valamint a keleti források lehetőségét is (így pl. a politikai vélemények szavak helyett — keleti módon — gesztussal történő kifejezését). Meg kellett

volna vizsgálni a Reinhardt által föltételezett ellentétek egész sorát: az „ellentétesség” kérdésében [ahol a jelölt — aki egyébként olykor hajlamos az idealista szerzők túlértékelésére — nincs tekintettel a pythagoreizmusra, valamint a szovjet és magyar szakirodalomra sem] döntő, hogy épp az objektív valóság, természet és társadalom ellentmondásai tárják Hérakleitos elé az ellentéteket, s a valóságot többé-kevésbé mégiscsak tükröző, beszélt görög nyelv ad neki lehetőséget arra, hogy beszéljen róluk, még ha kénytelen is e nyelven bizonyos módosításokat végrehajtani. [Az 53. és 31. fr. Falus-féle értelmezése, miszerint Hérakleitosban „ott élt a vágy az osztályon kívüli társadalom visszatérte iránt”, problematikus.] A *Werden* és a *Sein* szembeállítására már a hésiodosi *Theogonia* prooimionjában is kimutatható, s ugyanott az emberi és isteni megismerés szembeállítására involválja az érzéki és értelmi megismerés ellentétét is. Hésiodos méltán számítható Hérakleitos előzményei közé, de fokozott nyomatékkal kellene rámutatni Anaximandrosz dialektikájára is. Áttérve az egyes, számos esetben igen pozitív részletinterpretációkra: meglepő, hogy Falus — aki a Parm. 6. fr.-ot joggal tartja a hérakleitosi dialektika kigúnyolásának — a 4. fr.-ot elsősorban *általában* a milétosziak elleni kritikának fogja fel, a 8. fr. 53. s.-nál pedig túl sokat épít arra a szubjektív meggyőződésére, miszerint e sor szórendje túlságosan bonyolult lenne, ha a *dyo*-t a *morphas*-ra és nem a *gnómas*-ra vonatkoztatnánk. A *logos* az Erga 106. s.-ban [mely nem tekinthető interpolálnak!] nem „mesé”-t jelölt, hanem „magyarázat”-ot, s e fogalom hérakleitosi továbbfejlesztése éppen a logika tudományának kezdete. Pindaros 169. fr.-át illetően valószínűtlen, hogy a költő arisztokratikus megvetéssel viseltetett volna Héraklészsel szemben, s csak megbélyegzően beszélt volna a *nomos*-ról, mely erőszakos tetteit igazolta. Egyébként a dolgozat I. fejezetének végén előzetes dokumentációk nélkül hangzik el újra Falusnak az a hibás nézete, — mely végeredményben korábban publikált téves nézeteit ismétli meg —, hogy „az V. sz.-ban a *nomos* a demokrácia jelszava lesz, az arisztokraták pedig — ezt elvetve — az isteni törvényekre vagy az „iratlan” törvényekre hivatkoznak”. Befejezésül Trencsényi-Waldapfel Imre hangsúlyozta, hogy — bár a magas kandidátusi követelmények miatt és a dolgozat publikálás előtti átdolgozása érdekében elsősorban a negatívumoknál időzött — örömmel ismeri el a munka érdemeit, és kritikáját és sok helytálló interpretációját, s mindezek alapján az értekezést alkalmasnak tartja arra, hogy általa a jelöltnek a kandidátusi fokozat odaítéltségéért.

Harmatta János [kinek opponensi véleményét — betegsége miatti távollétében — Maróti Egon olvasta fel], kiemelve Falus témaválasztásának jelentőségét, a bírálóiban felmutatott érdemeit és önálló eredményeit, először is kritikai áttekintést nyújtott a dolgozat kompozíciójáról. Míg a *nomos*-ról szóló 1. fejezetnek főként kiegészítő és kritikai jellegű értékeit méltatta, legértékesebb részként a *logos*-fogalomról írott 2. fejezetet jelölte meg, s bár a Parmenides-problémákkal foglalkozó 3. fejezetet — számos részletinterpretációt igen pozitívnak tartva — a szerkezeti arányokat eltorzító exkurzusnak minősítette, a 4. fejezetről úgy nyilatkozott, hogy az ismét szervesen kapcsolódik a két első fejezethez: meggyőzően cáfolja HEINIMANN *nomos-physis* eredeztetését és jelentős eredményeket hoz az irracionális szám fölfedezésének és a metafizikus logika első válságának kidolgozásával. Hangsúlyozva, hogy a munka a szerkezeti aránytalanságok ellenére jelentős teljesítménynek tartandó, áttért néhány további vizsgálatot igénylő elméleti kérdésre: fokozott figyelmet kellene fordítani a gondolati és nyelvi kategóriák egybeesésére, a szinkronisztikus és

diakronisztikus szemlélet éles megkülönböztetésére, valamint a nyelvi jel közösségi jellegére; a *logos* és a *nomos* elemzésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy ezek a görög szókészletnek Homérosznál jóval korábbi elemei, melyek egyaránt lehetnek *nomen agentis*, ill. *acti* és *actionis*; nem látszik bizonyított-nak Hérakleitos vágya az osztály nélküli társadalom után; nincs bizonyítva, hogy az aischylosi *para nomon theón* kifejezésben [Eum. 171] a *nomos* istenek fölötti hatalmat jelentene; problematikus, hogy a *logos* szónál szabad-e föl-tételeznünk különböző jelentésfejlődési vonalakat; nem látszik meggyőzőnek Hérakleitos és Parmenidész kronológiai viszonyának a *nomos* és *logos* fogalmak története alapján való eldöntése; a Parm. 1. fr. 32. s.-ral kapcsolatban nincs kellőképpen alátámasztva az a föltevés, hogy a *peraó* ígét valaha is használták volna a filozófiai „kettéhasítók” jelentésben, a *dokimós einai*-t pedig nem helyes tautológiának tekinteni; a *peri aerón, hydatón, topón* c. műnek 450 tájára való datálása nem lehet helyes, mert a sauromaták ottani lokalizációja nagyjából a 380 — 370 körüli időknek felel meg. Bár a *logos* és *nomos* kérdésével kapcsolatban még jó néhány vitatható probléma marad, ez nem érinti a dolgozat pozitív értékelését, s az opponens éppen ezért javasolja a kandidátusi fokozat megadását.

Dobrovits Aladár — kapcsolódva az esetleges keleti előzmények kérdéséhez — utalt Buddha híres lótusz-prédikációjára, mint pusztán gesztusokkal történő kifejezésre, majd áttért a *logos* forrásainak problémájára. Hivatkozva az antik hagyományra, valamint a modern szakirodalomnak arra az irányzatára, mely szerint egész sor görög filozófus keleti, többnyire egyiptomi filozófus tanítványa volt, megemlített néhány idevágó adatot. Plutarchos *Peri Isidos kai Osiridos* c. művével kapcsolatban régebbi elemzése alapján hangsúlyozta, hogy az első fejezet teljes egészében egyiptomi gondolatkörből származik. Elemezte továbbá a *Halottak Könyve* kozmológiai részeit, melyek — a *volt* és a *lesz* dialektikus azonosítása által a *van*-t csak mint átmeneti, nem reális állapotként szerepeltetve — az állandó teremtettség gondolatát képviselik, sőt — ugyancsak mitológikus formában — kifejezik a *jó* és a *rossz* dialektikus ellentétét is. A dialektikus gondolkodás alapját Keleten, közelebbről a vallásos és mágikus egyiptomi szövegekben elszórt filozófiai nézetekben kell keresnünk. Említést érdemel, hogy a memphisi teológiában megtalálható az „*en arché én ho logos* . . .” első megfogalmazása is. Befejezésül megállapította: a jelöltnek természetesen nem lehet kötelessége ezekkel a kérdésekkel foglalkozni, de talán nem árt, ha ebben az irányban is elgondolkodik.

Gaál László néhány általa kevésbé fontosnak ítélt ponttal kapcsolatban kívánt korrekcióval élni: megkérdőjelezte a dolgozatnak a hérakleitosi osztályharc-szemléletre vonatkozó néhány állítását [valószínűtlennek tartva, hogy az oligarchák pártjához tartozó Hérakleitosban ott élt volna a vágy az osztály nélküli társadalom után], s megjegyezte, hogy szerinte a *nomos* [mint „közfelfogás”] és a *nomizó* [amennyiben jelentése: „vélekedem”] csak *jelzővel* ellátva fejeznek ki „tévhit”-et. Xenophanész prioritását Parmenidésszel szemben magától értetődőnek tartja és nem ért egyet Melissos lekicsinylő jellemzésével. Bírálva a dolgozat egyes stiláris és technikai fogyatékoságait, főként a görög helyesírási hibákat és a fragmentumok idézésének gyakori elmulasztását, valamint a megbírált filológusok állításai szó szerinti idézésének hiányát, hangsúlyozta, hogy egészében véve egyetért az értekezés eredményeivel.

Horváth István Károly szerint az eddigiek során a Parmenidész és Hérakleitos közötti kronológiai viszony kérdésének kiélezésével egy olyan probléma-

kör került különösen előtérbe, mely nem képezi a disszertáció központi részét, ugyanakkor viszont csak mellékesen, nemegyszer elmarasztaló hangsúllyal érintették a hozzászólók Falus disszertációjának ama módszertani újdonságát, mely a némileg széthulló műnek bizonyos egységet biztosít és kibontakoztatása a filológiának általában is új perspektívákat nyújt. Ezzel a módszerrel, melynek sajátosságait éppen a Reinhardt-féle idealista módszerrel szemben lehetne legpregnansabban megfogalmazni, Falusnak sikerült — a prészokratikus szövegek szóhasználatának beható vizsgálatán alapuló fogalomtörténeti elemzéssel — néhány ragyogóan találó interpretációt nyújtania, mint amilyen pl. a *dokuntá* — *doxa* éles megkülönböztetése, a létkategóriák szétválasztása, valamint a *logos* — *alétheia* és a *physis* — *nomos* ellentét pár stb. értelmezése. Ez a most bontakozó, némi túlzással „neo-verbalizmus”-nak nevezhető és az ókori fogalmak modernizálását kiküszöbölni igyekvő módszer a filológia új, helyes materialista módszerének látszik, eredményességét pedig a disszertáció számos jelentős fejezete bizonyítja.

Marót Károly megjegyzése után, mely szerint feltűnő a dolgozatban és a hozzászólásokban a platóni *doxa*-ra vonatkozó irodalomnak szinte teljes elhanyagolása, *Ritók Zsigmond* — a hérakleitosi osztályharc-szemlélet kérdésében Gaál Lászlóhoz, Pindaros Héraklés-képének értékelésében pedig Trencsényihez csatlakozva — a dolgozatban belső ellentmondást konstatált Aristotelész és Theophrastos Xenophanész-értelmezésének megítélésére vonatkozólag. A 8. fr. 53. s.-t illetően nem tud egyetérteni Falussal: a szórendi elhelyezés tudatosságra vall s eszerint két megjelenési *formát* kell megnevezni. A keletkezés tagadása Parmenidésnél talán nemcsak Hérakleitos ellen irányul, hanem Hésiodos ellen is, akinél a világ a *chaos*-ból [= a semmi, ill. az űr] keletkezik. Keleti analógiaként megemlítendő a Rg. védák 10., ahol az ellentétek ugyancsak egymásból keletkeznek.

Marticskó József — részletesen méltatva az értekezés pozitív eredményeit, új és eredeti elemzéseit — két nagyobb problémakörben folytatott vitát. Elismerve Falus kritikájának jogosultságát a parmenidési létkategóriák eddigi értelmezéseivel szemben, hiányolta, hogy a jelölt sem ad kielégítő magyarázatot arra a feltűnő, de szinte teljesen ignorált nyelvi jelenségre, hogy az *esti* — mint Parmenidész alapvető mondanivalója — az összes döntő esetekben [akárcsak az *uk esti*] alany nélkül szerepel; ha Parmenidész, mint azt Falus állítja, az *esti* természetes és egyben tautologikus alanyát valóban egyszerűen csak az *eon*-ban találta volna meg, miért van az, hogy Parmenidész alapvető „tétel”-e mégis csak a pusztá, alanytalan *esti* marad? Felszólaló nézete szerint Parmenidész e különös és nyilván szándékos grammatikai alanytalansággal föltehetőleg bizonyos objektív „alanytalanságot” kívánt kifejezni: míg az *uk esti* „alanya” Parmenidész szerint [8. fr. 17. s.] *anónymon*, az *esti* alanya talán — egy későbbi terminussal élve — *hyperónymon*. Ami mármost Parmenidész és Hérakleitos viszonyát illeti, a 6. fr.-ban a „kétfejűek”, kik szerint a lét és nemlét azonos is, meg nem is azonos, csak a hérakleitosi ellentét szemlélet képviselői lehetnek; Hérakleitos ugyanis nemcsak az ellentétek *egységét* hangsúlyozza [mint azt REINHARDT állítja], hanem éppen annyira, sőt olykor még erősebben, az egység *ellentétességét* is, és ez — részben a töredékekből, részben pedig a későbbi hérakleitista hagyományból következtetve — érvényes nála a lét—nemlét viszonyára is. [A *palíntropos keleuthos* kifejezés viszont nem föltétlenül a hérakleitosi terminológiából ered és valószínűleg egyszerűen csak „zsákutca”-t jelent.] Kiemelve azt a komoly nyereséget, melyet Falussal

folytatott vitái számára is jelentettek, befejezésül összegezte a disszertáció maradandó értékeit.

A hozzászólások után *Falus Róbert* — megköszönve opponenseinek fáradságát, beható kritikáját és útmutatásait — először is *Trencsényi-Waldapfel Imre* véleményére válaszolt, három pontban foglalva össze reflexióit a dolgozatát ért bíráló megjegyzésekre. — 1. Az ideológiai és módszertani bírálatra adott válaszában kifejtette, hogy bár REINHARDT-tól sokat tanult, szemléletmódjával nyilvánvalóan és már többször dokumentáltan nem ért egyet, s ha vele szemben gyakorolt kritikája, valamint a marxista szemléletnek és módszernek dolgozatában való alkalmazása nem kielégítő, úgy ez részben azzal magyarázható, hogy a vulgarizálástól való viszolygása esetleg az ellenkező irányba sodorta. Az 1. fejezetben egyébként éppen azt igyekezett vizsgálni, hogy a társadalomnak miféle mozgása határozta meg a logikatörténeti szempontból oly fontos antithetikus gondolkodás kialakulását, az utolsó fejezetben pedig — melyet a maga részéről a leglényegesebbnek tart — a metafizikus logika első válságát próbálta nyomon követni. Minthogy e fejezetek megállapításait opponense nem utasította vissza, föltételezi, hogy lényegükkel egyetért. Ami viszont a társadalmi valóság és a hérakleitosi dialektika viszonyát illeti, e bonyolult és még sok konkrét vizsgálatot igénylő kérdésben egyelőre nem merte vállalni a megoldási kísérleteket, s csak néhány adalékot kívánt szolgáltatni a logika történetéhez. Hangsúlyozva, hogy a görögökkel foglalkozó idealista történészek munkáinak megbírálását a maga részéről is sürgető feladatnak tartja, megjegyezte, hogy reinhardti „iskolá”-ról talán nem is helyes beszélni. — 2. A bizonyítási hézagokat és következtetlenségeket érintő kritikai megjegyzésekre arról az állásponttól védekezett, hogy számára — mint már előzőleg kifejtette — a fő kérdés nem Héракleitos és Parmenidész viszonya volt, elismerte azonban, hogy a disszertáció címének megválasztása és egy megfelelő elvi és módszertani előszó elmulasztása joggal hibáztatható. Bár opponensének bírálata éppen ezért megalapozott, az előbb mondottak alapján lényegesen más beállításhoz kerülnek az értekezés arányai, s az adatfelsorolások nem minősíthetők öncélúaknak. A fogalomtörténeti vizsgálatok során csak azt próbálta bizonyítani, hogy ezek is Héракleitos prioritása mellett szólnak. — 3. Elismerve Hésiodosz és Anaximandrosz dialektika-történeti jelentőségét, valamint egyetértve opponensének a Parm. 4. fr.-hoz és az Erga 106. s.-hoz fűzött észrevételeivel, megemlítette, hogy érzése szerint a bírálatokban nem kapott elég súlyt a dolgozat nagy részét kitevő sok sémasiológiai elemzés. Az inkriminált interpretációk közül kettőt védelmezve, a Parm. 8. fr. 53. s.-ral kapcsolatban hangsúlyozta, hogy értelmezése e helynek az egész tankölteményben betöltött funkcióján alapul, s tagadta, hogy következtetései itt csak „önkényes prészuppozíciók”-on alapulnának. A Pind. 169. fr.-mal kapcsolatban, elismerve, hogy leegyszerűsítette mondanivalóját, kitartott a disszertáció szövege mellett. A *nomos*-szal kapcsolatos, hibásnak minősített régebbi nézeteit illetően, túlságosan élesnek tartja, hogy véleményét minden dokumentáció nélkül fogalmazta volna meg, de egyetért azzal, hogy a közkeletű felfogást ő sem tudta konkrét elemzéssel alátámasztani. Reméli, hogy az „Antigoné”-ről szóló, közeljövőben megjelenő cikke több kérdést tisztázni fog. — A továbbiakban reflektálva *Harmatta János* bírálatára, örömmel fogadta el opponensének a dolgozat témaválasztására, valamint a bírálatra és az önálló eredményekre vonatkozó dicsérő szavait, majd megköszönve a kritikai megjegyzéseket, önkritikailag elismerte egy tematikai és módszertani bevezetés elmulasztását.

Ez utóbbiból eredhet, hogy opponense a 3. fejezetet csupán nagyobb exkurzusnak minősítette. Minthogy a kompozíciót mindkét opponens hibáztatta, ismét kidomborította az egyes fejezetek egymáshoz való viszonyát. Kiemelte a pszeudo-hippokratési mű új datálásának jelentőségét, és csatlakozva opponensének a szinkronisztikus és diakronisztikus szemlélet megkülönböztetésére, valamint a nyelvi jel közösségi jellegének fontosságára intő megítéléséhez, megemlítette, hogy a gondolati és nyelvi kategóriák szükségképpen egybeesését illetően még nem tudna egyértelműen állást foglalni. Ami a többi részletkérdést illeti, úgy érzi, hogy néhány kérdés önmagában véve is külön tanulmányt igényel. Miután utalt a további kutatások perspektíváira és kérte, hogy dolgozatát „ne zárókőnek tekintsék, hanem inkább ajtónak, amely további kutatások felé nyithat utat”, áttért a hozzászólóknak adandó válaszra. — Dobrovits hozzászólására reflektálva megemlítette Hölschernek a „*Varia variorum*”-ban megjelent *logos*-interpretációját és hangsúlyozta, hogy az egyiptomi előzmények feltárása csak a különböző tudománysszakok művelőinek közös erőfeszítésével lenne lehetséges. Megköszönve Gaál László megjegyzéseit és magáévá téve a dolgozat technikai problémáira vonatkozó kritikáját, a *nomos* értelmezését illetően egyelőre saját álláspontját látja igazoltnak. Föltetelezve, hogy Horváth István Kárályal a *volt-van-lesz* problémájában egyetért, fönttartás nélkül igazat ad neki abban, hogy következtetései helyenként túl merészek, egyes állításai pedig nem mindig vannak alátámasztva. Marót Károly megjegyzésére azt válaszolva, hogy a platóni *doxa*-fogalom közelebbi vizsgálatát maga is tervezi, Ritoók Zsigmondnak igazat adott a Pindaros-interpretációt illetően, s elismerve az MXG elemzésénél fennálló ellentmondást, hivatkozott a Parm. 8. fr. 53. s. értelmezésének rendkívüli problematikusságára, valamint a hésiódosi „*Nachleben*” kutatásának fontosságára. Marticskónak — a hozzászóló beleegyezésével — csak az első problémakörre válaszolt: egyetértve vele a 6. fr. két utolsó sorát illetően, az *esti* alanyának kérdésében elismerte azt a tárgyi tévedését, hogy a „létezik” igének csak egy alanya lehet: az *eon*, de hangsúlyozta, hogy a 8. fr.-ban felsorolt jelzők mindamellet csak az *eon*-ra (ill. az egységes testre, a *demas*-ra) vonatkozhatnak.

Miután az opponensek és a hozzászólók a vita szempontjából elfogadták a jelölt válaszait, a bizottság visszavonult, majd *egyhangúlag* az alábbi határozattal terjesztette föl Falust a kandidátusi fokozatra:

„A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt a görög filozófia történetének jelentős, az utóbbi évtizedekben sokat vitatott kérdését állította dolgozata középpontjába. A görög filozófiai terminológia kialakulásához a nyelvtudomány és a filozófiatörténet szempontjainak együttes érvényesítésével nyújtott fontos adalékokat, amelyekkel előkészítette Parmenidész-interpretációit és az opponensek részéről egyértelműen helyeselt állásfoglalását Hérakl. és Parm. viszonyában. Sok vonatkozásban helyes kritikáját nyújtotta közkeletű, de téves idealista nézeteknek, s bár pozitív bizonyítása itt-ott hiányokat mutatott, több részleteredménye is szilárdnak tekinthető. — A dolgozatot ért bírálat elfogadásának módja, valamint az opponensi véleményekre és felszólalásokra adott válaszában elvi színvonala komoly tudományos felkészültségről és gondolkodásról tanúskodott. — A vita folyamán felmerült a mű kiadásának helyessége. Amennyiben a munka kiadásra kerül, javasoljuk az opponensek és a felszólalók véleményének figyelembevételét.”

A vitát összefoglalta:

Marticskó József

AZ OSZTÁLY ÉLETEBŐL

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY MUNKÁJA 1959-BEN

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY VEZETŐSÉGE 1959-BEN AZ
ALÁBBI FŐBB KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZOTT:

- A Helyesírási Kéziszótár kiadása.
- Külföldi kongresszusokon való részvételünk 1959-ben.
- Az Osztály 1959. évi tudományos kutatási terve.
- Az Osztály 1960. évi könyv- és folyóiratkiadási terve.
- Az Osztály távlati könyv- és folyóiratkiadási terve.
- A Nyelvművelő Konferencia terve és programja.
- Az 1960. évi nagygyűlés előkészítése.
- Az Osztály nemzetközi kapcsolatainak fejlesztése (egyes nemzetközi tudományos szervezetekben való részvételünk stb.).
- Új tudományos bizottságok alakítása (Szlavisztikai Bizottság, Modern-filológiai Bizottság).
- A bizottsági rendszer felülvizsgálása.
- Az Osztályhoz tartozó folyóiratok, acták felülvizsgálata.
- A Népzenekutató Csoport munkájának felülvizsgálata.
- A Haydn-konferencia előkészítése.
- A Nemzetközi Finnugor Kongresszus terve (1960. szeptember).
- Az Értelmező Szótár kiadási problémái.
- A Könyvtártudományi Anket előkészítése.
- Az Osztály nemzetközi folyóirat-cserekapcsolatai.
- A Magyarországi Középkori Latinság szótárával kapcsolatos problémák megvitatása.
- Az Új Magyar Lexikon címszavai.
- Az Osztályhoz tartozó intézetek elhelyezése.
- Javaslat a 1960. évi kultúregyezményes tanulmányutakra.
- A Magyar Nyelvtudományi Társaság alapszabályainak módosítása.
- A II. ötéves terv irányelveinek megvitatása.
- Az Osztály 1960–1961-ben rendezendő kongresszus-konferencia tervének megvitatása.
- Az Osztályhoz tartozó intézetek felülvizsgálata.
- Javaslat az 1960. évi Kossuth-díjakra.
- Jelentés a pécsi Nyelvművelő Konferenciáról.
- Az intézetekben folyó ideológiai propagandamunka felülvizsgálata.
- Javaslat az 1959. évi elnöki jutalmakra.
- Folyamatos külügyi és könyvkiadási ügyek.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY FEOLVASÓ ÜLÉSEI
1959-BEN

Tamás Lajos: *Varia etymologica.*

Szabolcsi Bence: Haydn és a magyar zene. (A Haydn emlékév megnyitó ülése.)

Turóczi—Trostler József: *Faust.*

Beke Ödön: Névszó és ige. (székfoglaló)

Aarni Penttilä (vendég): Észrevételek a nyelvtan rendszeréről.

Fekete Lajos: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században.

Lakó György: Az északi manysi nyelvjárás újabkori fejlődéséről.

Waldapfel József: *Komját Aladár.* (székfoglaló)

Prof. Jan Zygmunt Jakubowski (vendég): Slowacki és a lengyel költészet hagyományai. (Juliusz Slowacki születésének 150. évfordulója alkalmából)

Kardos László: A rím elméletéről. (székfoglaló)

Bóka László: *Ignotus és a magyar kritika.*

*

I. Nemzetközi Zenetudományi Konferencia. Budapest, 1959. szeptember 17—22.

„Anyanyelvi műveltségünk” Konferencia. Pécs, 1959. október 2—4.

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK 1959-BEN

PIRNÁT „ANTAL Az erdélyi szentháromság tagadók ideológiája az 1570-es években” c. kandidátusi értekezés.

KOVÁCS GYŐZŐ „A szentimentalizmus a magyar irodalomban Kölcsey-ig” c. kandidátusi értekezés.

HERMAN JÓZSEF „Az újlatin nyelvek alárendelő kötőszó-rendszerének kialakulása” c. kandidátusi értekezés.

HAZAI GYÖRGY „A bulgáriai cirillbetűs török emlékek problémái” c. kandidátusi értekezés.

MARÓTHY JÁNOS „Az európai népdal születése” c. kandidátusi értekezés.

GYÓRY JÁNOS „A francia dráma kialakulása” c. kandidátusi értekezés.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT „Színház és közönség az elnyomatás korában” c. kandidátusi értekezés.

KÖPECZI BÉLA az egyszerűsített eljárás során nyerte el az irodalomtudomány kandidátusa fokozatot.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY 1959-BEN MEGJELENT
KIADVÁNYAI

Nyelvtudomány

A Magyar Helyesírás Szabályai (tizedik, átdolgozott, bővített kiadás)
Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz.

Fokos Dávid: *Syrjänisches Wörterbuch* (Komi Szótár I. II.).

J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők.

B. Simond Renée: *Verancsics Faustus Dictionariwmának magyar szó-készlete betűrendben, a latin értelmezésekkel.*

Aistleiner József: Die Mythologischen und Kultischen Texte aus Ras Schamra.

Nyelvtudományi Értekezések:

19. Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása.
20. Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdései.

Szótárak:

- A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I. A—D. kötet.
 Idegen Szavak Kéziszótára.
 Magyar—oroszl Szemléltető Szótár.
 Magyar—német Szemléltető Szótár.
 Magyar—francia Szemléltető Szótár.
 Hadrovics—Gáldi: Orosz—magyar kisszótár 2. és 3. kiadás.
 Hadrovics—Gáldi: Orosz—magyar Szótár (átdolgozott, bővített).
 Eckhardt Sándor: Magyar—francia kézisztótár.
 Eckhardt Sándor: Francia—magyar kézisztótár 2. kiadás.
 Varsányi István: Magyar—lengyel kisszótár.
 Herczeg Gyula: Olasz—magyar kisszótár.
 Dobossy László: Csehszlovák—magyar Szótár.
 Országh László: Magyar—angol kézisztótár 2. kiadás.

Irodalomtudomány.

- Mikszáth Kálmán Összes Művei XI, XII., XVI., XVII.
 József Farkas: „Mindenki újakra készül” I.
 Tőkei Ferenc: A kínai elégia születése.

Új Magyar Múzeum :

3. Babits—Juhász—Kosztolányi levelezés.

Régi Magyar Költők Tára XVII. század:

1. A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete.

Irodalomtörténeti Könyvtár :

4. Nemeskürty István: Bornemisza Péter az ember és az író.
5. Wéber Antal: A magyar regény kezdetei.

Irodalomtörténeti Bibliográfiák :

1. Nyugat repertórium.

Irodalomtörténeti Füzetek :

23. Fónagy Iván: A költői nyelv hangtana.
24. Pogány Péter: Folklór és irodalom kölcsönhatása.
25. Misianik—Eckhardt—Klaniczay: Balassi Bálint szép magyar komédiái.
26. Hegedüs Nándor: Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját.
27. Rejtő István: Mikszáth a rimaszombati diák.
28. Fenyő István: Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében.

Zenetudomány.

Zenetudományi Tanulmányok VII: Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914—1926) Liszt Ferenc hagyatéka.

Magyar Népzene Tára IV. (Párosítók)

Szabolcsi Bence: Franz Liszt an seinem Lebensabend.

Szabolcsi Bence: The Twilight of F. Liszt.

Szabolcsi Bence: Vers és dallam.

Haydn: Búcsúszimfónia (német, angol) fakszimile kiadás.

Vécsey Jenő (szerk.) Haydn Művei (magyar, német).

Horányi Mátvás: Eszterházi vigasságok.

Klasszika-filológia.

Mészöly Gedeon: Ulisszes azaz Homeros Odisszeája magyarul.

Könyvtártudomány.

Fitz József: A magyar nyomdászat története. I. k.

Acták, Folyóiratok

Acta Antiqua VII. 1—3., 4.

Acta Linguistica VIII. 2—4. IX. 1—2., 3—4.

Acta Litteraria 1959. 2.

Acta Orientalia VIII. 2., 3. IX. 1., 2., 3.

Antik Tanulmányok V. 3—4., VI. 1—3.

Filológiai Közlöny 1959. 1—2., 3—4.

Irodalomtörténet 1959. 1., 2., 3—4.

Irodalomtörténeti Közlemények 1958. 4. 1959. 1., 2., 3—4.

Világirodalmi Figyelő 1958. 4. 1959. 1., 2.

Magyar Nyelv LV. 1., 2., 3., 4.

Magyar Nyelvőr 1958. 4. 1959. 1., 2., 3., 4.

Nyelvtudományi Közlemények LX. 2. LXI. 1., 2.

Studia Slavica V. 1—2., 3—4.

Magyar Könyvszemle 1958. 4. 1959. 1., 2., 3., 4.

Osztályközlemények XIV. 1—4. XV. 1—2.

AZ OSZTÁLY TERÜLETÉN MŰKÖDŐ BIZOTTSÁGOK MUNKÁJA

Nyelvtudományi Bizottság

Bizonyos szervezési kérdések tisztázatlansága folytán ebben az évben viszonylag kevés ülést tartott. Mindössze egy jelentősebb tudományos kérdés került napirendre: a Nyelvtudományi Intézet egyik fontos tervmunkájának, a Bécsi Kódex nyelvtani adattárának gyűjtési és szerkesztési elveit, valamint a hasonló jellegű további munkálatok kérdését vitatta meg a bizottság.

Finnugor Bizottság

A bizottság 1959-ben elsősorban a fontosabb finnugor munkálatok kérdéseivel foglalkozott. E munka során figyelemmel kísérte régebbi határozatainak megvalósulását, s új javaslatokat tett. Részt vett a bizottság az

Osztály könyvtervének elkészítésében, és javaslatot tett a finnugor nyelvtudomány nemzetközi kapcsolatainak fejlesztésére vonatkozólag.

Helyesírási Bizottság

A bizottság 1959-ben legfőbb feladatának a Helyesírási Kéziszótár munkálatainak irányítását tartotta. Átszervezte a szótárszerkesztő munkaközösséget, és több ülésen foglalkozott a szótár problémáival. A bizottsági tárgyalások közül az 1959. szeptember 15-i kibővített bizottsági ülés volt a legfontosabb, amelyen a szótár szerkesztési elvei felől hozott döntéseket a Bizottság.

A kézisótár munkálatainak irányításán kívül a bizottság számos, a közönség köréből érkezett kérdésre válaszolt, és szakfolyóiratokban helyesírási közleményeket jelentetett meg.

Meg kell végül emlékeznünk arról is, hogy „A magyar helyesírás szabályai”-nak a bizottságtól 1958-ban előkészített harmadik lenyomata 1959 elején 132 000 példányban megjelent.

Szótári Bizottság

A bizottság az 1959. évben megvitatta az Akadémiai Kiadó 1960–65-évekre szóló két- és többnyelvű általános szótárkiadási tervének főbb elvi kérdéseit.

A bizottság állást foglalt, ill. bírálatot gyakorolt magánszemélyektől beérkezett számos szótárszerkesztési vagy szótárkiadási tervvel kapcsolatban is.

Orientalisztikai Bizottság

A bizottság foglalkozott a területén folyó fontosabb kutatások helyzetével (a szovjet turkológia bibliográfiája, a mongol történeti nyelvtan, a hódolt-ságkori török nyelvű források feldolgozása); megvitatta az egyetemi orientalista oktatás elvi és gyakorlati kérdéseit, többek között a keleti vallások kutatásának helyzetét és szerepét az egyetemi oktatásban. Foglalkozott az orientalista nemzetközi kapcsolatainak fejlesztésével, így a szocialista országok orientalista intézményei prágai egyeztető konferenciájának, a moszkvai XXV. Nemzetközi Orientalista Kongresszusnak előkészítésével és a kínai–magyar orientalista együttműködéssel. Foglalkozott a keleti nyelvekről magyarra fordított irodalmi alkotások kérdéseivel, valamint a középiskolai keleti szakkörök felállításával.

Szlavisztikai Bizottság

A bizottság az év közepén alakult meg, s az év második felében kezdte meg munkáját. Jellegére nézve komplex bizottság, több tudományág van benne képviselve. A bizottság, munkájának eredményesebbé tétele érdekében, szakbizottságokat alakított, amelyeknek feladata a folyamatban levő munkálatok megvitatásának előkészítése és javaslattevél új, sürgős kutatási feladatok megoldására.

Irodalomtörténeti Bizottság

A bizottság a Kiadói Főigazgatóság javaslata alapján megvitatta a kritikai kiadásokkal és forráskiadványokkal kapcsolatos elvi és gyakorlati kiadási problémákat. Határozatot hozott, hogy el kell készíteni a kritikai kiadások távlati

tervét. Különösen nagy gondot kell fordítani a politikai—ideológiai szempontból problematikus szövegek gondos és alapos előkészítésére, megfelelő jegyzetelésére.

Zenetudományi Bizottság

A bizottság több ízben foglalkozott az Erkel-év (1960) programjával. Előkészítette az 1960-ban meginduló Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium munkatervét. Kidolgozta az 1961-ben esedékes Liszt—Bartók emlékévi tervét. A bizottság elhatározta, hogy a Liszt—Bartók évforduló alkalmával megrendezi a II. Magyar Zenetudományi Konferenciát, különös hangsúllyal a Bartók kutatás nemzetközi ágainak magyar összefogására. A bizottság többször megvizsgálta a Népzene Kutató Csoport munkáját, kiadványait; megállapította, hogy a további munkának elsősorban az alkalomhoz nem kötött népdalok kiadására kell összpontosulnia; megvitatta az új népdalrendszerezés módszerét, amely először fejlesztette tovább az eddig kialakult rendezési elveket.

Klasszika-filológiai Bizottság

A bizottság megvitatta az Ókortudományi Kutatócsoport felállításának tervezetét és elkészítette erre vonatkozó javaslatát. Kidolgozta továbbá az 1960. júniusában, az Ókortudományi Társaság által rendezendő konferenciának a tudományos programját. Részletesen foglalkozott a vallástörténeti kutatások megszervezésével és az Ókortudományi Társaság által rendezendő konferencia egyik fő témájául a vallástörténet problémáját jelölte ki.

Könyvtártudományi Bizottság

A bizottság ismételtén foglalkozott a külföldi folyóiratok központi címjegyzékének problémáival. Foglalkozott a könyvtárakban folyó tudományos kutatómunka helyzetével. Támogatta továbbá a tudánypolitikai és a közművelődési politika célkitűzéseinek megvalósítását, különösen azáltal, hogy állásfoglalásaival előmozdította a kulturális forradalom könyvtári vonatkozásainak elvi tisztázását.

AKADÉMIAI JUTALOMMAL KITÜNTETETTEK 1959-BEN

Kiemelkedő tudományos teljesítményért :

N. Sebestyén Irén, a nyelvészeti tudományok doktora .	4000 Ft
Fokos—Fuchs Dávid, a nyelvészeti tudományok doktora	4000 „
Sipos István, a nyelvészeti tudományok kandidátusa....	3000 „
D. Bartha Katalin, egyetemi docens.....	2000 „
Bereczki Gábor, a nyelvészeti tudományok kandidátusa .	2000 „
Klaniczay Tibor, az irodalomtudomány doktora (közös	2000 „
Stoll Béla, tudományos kutató)munkáért	2000 „
Komlós Aladár, az irodalomtudomány doktora	4000 „
Héra Zoltán tudományos kutató	2000 „
Tőkei Ferenc, a nyelvészeti tudományok kandidátusa ..	3000 „
Domokos Pál Péter, tanár, tudományos kutató	2000 „
Cs. Tóth Kálmán, tanár, tudományos kutató	2000 „

Harmatta János, a nyelvészeti tudományok doktora ..	4000 Ft
Fitz József, az irodalomtudomány kandidátusa	3000 „
Mezei László, az irodalomtudomány kandidátusa	2000 „

Tudománypolitikai szervező munkáért, illetőleg eredményes tudományszervezői tevékenységéért:

Garamvölgyi József, az I. Osztály szaktitkára	3000 „
Falvy Zoltán, tudományos kutató, az Osztály zenei előadója	2000 „

KÜLFÖLDI KIKÜLDETÉSEK ÉS TANULMÁNYUTAK 1959-BEN

Nyelvtudomány

Király Péter kandidátus, Lengyelország
 Részvétel a Nemzetközi Szláv Nyelvatlasz munkaértekezletén.
 Fónagy Iván kandidátus, Anglia
 Részvétel a Londonban megtartott Fonetikai Konferencián.
 Ország László kandidátus, Anglia
 Részvétel a Shakespeare-Konferencián.
 Németh Gyula akadémikus, Románia
 Németh Gyula akadémikus, Csehszlovákia
 Tamás Lajos levelező tag, Románia
 Kálmán Béla doktor, Szlovákia
 Gáldi László doktor, Szovjetunió
 Benkő Lóránd kandidátus, Románia
 Lőrincze Lajos kandidátus, Románia
 Imre Samu kandidátus, Szlovákia
 Antal László kandidátus, Olaszország
 Farkas Vilmos, Lengyelország
 Kiss Lajos, Szovjetunió
 Urhegyi Emilia, Szlovákia
 Kőhalmi Katalin, Mongólia
 Kara György, Kína

Irodalomtudomány

Sőtér István levelező tag, Lengyelország
 Tóth Dezső kandidátus, Lengyelország
 Wéber Antal kandidátus, Lengyelország
 Sőtér István lev. tag vezetésével a magyar delegáció tagjai voltak a Juliusz Slovaczki születésének 150. évfordulója alkalmából Varsóban megtartott ünnepségeken.
 Klaniczay Tibor doktor, NDK
 Horváth János doktor, NDK
 Balázs János kandidátus, NDK
 Pirnát Antal kandidátus, NDK
 Angyal Endre, NDK
 B. Révész Mária, NDK
 Gerevich László kandidátus vezetésével a magyar delegáció tagjai voltak a Wittenbergben megtartott Reneszánsz-Konferencián.

Sziklay László kandidátus, Szlovákia
 Részvétel a Hviezdoslav-ülésszakon.
 Vajda György Mihály, NDK
 Részvétel a Schiller-ünnepségeken.
 Koltay-Kastner Jenő doktor, Olaszország
 Részvétel a Risorgimento-Kongresszuson.
 Szauder József kandidátus, Franciaország
 Részvétel az Italianisták Nemzetközi Kongresszusán.
 Waldapfel József akadémikus, NDK
 Waldapfel József akadémikus, Bulgária
 Tolnai Gábor levelező tag, Csehszlovákia
 Klaniczay Tibor doktor, Olaszország
 Gyergyai Albert doktor, Franciaország
 Szauder József kandidátus, Csehszlovákia
 József Farkas kandidátus, Szovjetunió
 Kemény G. Gábor, Szovjetunió
 Rejtő István, Szovjetunió
 Garamvölgyi József, Szovjetunió
 Mezei József, Szlovákia
 Komlovsky Tibor, Szlovákia
 Diószegi András, Románia
 Kiss József, Románia
 Krajkó András, Románia
 Ilia Mihály, Románia
 Vajda György Mihály, NDK
 Bor Kálmán, Bulgária
 Miklós Pál, Kína
 Hopp Lajos, Románia
 B. Szücs Éva aspiráns, Románia

Zenetudomány

Rajeczky Benjamin, Románia
 Részvétel az International Folk Music Council Konferenciáján;
 Rajeczky Benjamin, Szlovákia
 Maróthy János kandidátus, Bulgária

Klasszika-filológia

Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus, NDK
 Harmatta János doktor, NDK
 Maróti Egon kandidátus, NDK
 Horváth István Károly kandidátus, NDK
 Szilágyi János, NDK
 Marticskó József, NDK
 Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus vezetésével
 a magyar delegáció tagjai voltak az Altenburg-ban
 megtartott Ókortörténeti Konferencián.
 Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus, Olaszország
 Maróti Egon kandidátus, Olaszország
 Részvétel a Ciceró-Kongresszuson.

Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus, Hollandia
 Részvétel az Amszterdamban megtartott Nemzetközi
 Akadémiai Unió közgyűlésén.
 Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus, Anglia
 Részvétel a Londonban megtartott III. Nemzetközi
 Klasszika-filológiai Kongresszuson.
 Maróti Egon kandidátus, Románia
 Marticskó József, Albánia

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÜLFÖLDI VENDÉGEI

T. M. Garipov nyelvész kandidátus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának baskír részlege Történet-, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

Stefan Tóth, a Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének tudományos dolgozója.

Zoe Hauptova, csehszlovák nyelvész, kandidátus.,

Kaluzynski István lengyel nyelvész, turkológus.

K. J. Majtinszkaja, a filológiai tudományok doktora, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének munkatársa.

A. A. Gerskovics kandidátus, a szovjetunió Tudományos Akadémiája Művészettörténeti Intézete tud. munkatársa.

Wolfgang Steinitz, a Német Tudományos Akadémia alelnöke.

Pavel Polak, a Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének munkatársa.

Oktawiusz Jurewicz prof., a Lengyel Tudományos Akadémia Ókortudományi Intézetének munkatársa.

Spiros Melas, a Görög Akadémia elnöke.

Drimba Vladimir román nyelvész, orientalista.

Prof. dr. Marian Plezia, a Lengyel Tudományos Akadémia Középlelatin szótári munkálatainak vezetője.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY AZ ALÁBBI SZERZŐKET RÉSZESÍTETTE PRÉMIUMBAN 1959-BEN

Irodalomtudomány

Méreiné Juhász Margit: A Mikszáth kritikai kiadás „Levelezés” kötetében végzett kitűnő munkájáért.

Gergely Pál: A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 1831-től—1949-ig.

Gró Lajosné: Gró Lajos „A felemelkedés útján” c. tanulmányáért.

Barla Szabó Ödön: Arany János a kisújszállásiak emlékezetében.

Kiss Tamás: Móricz Zsigmond kisújszállási évei.

Tiborecz Zsigmond: A magyarországi munkások kultúrmozgalmainak története V. rész.

Sáfrán Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet.

Szentiványi Róbert: Catalogus Concinnus Librorum Manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae.

Zenatudomány

Bárdos Kornél: Kutatások a magyar passiódallamok variánsai kérdésében.

Csomasz Tóth Kálmán: Adalékok a magyar graduálok időrendjéhez.

Holl Béla: A Szakcsi Énekeskönyv.

Kecskeméti István: Európaiság és népiesség Chopin mazurkáiban.

Ruzitska Lajos: Kolozsvár 125 éves zenei története 1819 és 1944 között.

Sólyom Károly: Az európai többszólamúság hangrendszerei.

Klasszika-Filológia

Dévai Gábor: Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Graec. No. 1. jelz. ekfonétikus kézírata.

Orientalisztika

Bodrogi Tibor: A „Délafrikai népek története” c. tudományos bibliográfia elkészítéséért.

Könyvtártudomány

Moravek Endre: } Orosz-polyglott könyvtári kéziszótár munkálataiért.
Wéger Imre: }

Balázs János: Hazai könyvtáraink állományának jellege, különös tekintettel a könyvtári anyag differenciálódásának kérdésére.

Markos Béla: Magyarországi nyomdahelyek, nyomdák és kiadók 1712 és 1850 között.

Tiszai Andor: A magyar Tanácsköztársaság röplapjai c. munkáért (szerkesztette és jegyzetekkel ellátta).

Munkácsi Piroska: (Az Országos Széchényi Könyvtár anyagát dolgozta fel).

Remete László: (az előzmények anyagát dolgozta fel.)

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1959-ben kutatási prémiumra összesen 31 000 Ft-ot fizetett ki.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY AZ ALÁBBI INTÉZETEKET ÉS TÉMÁKAT RÉSZESÍTETTE KUTATÁSI CÉLTÁMOGATÁSBAN 1959-BEN

Nyelvtudomány

Eötvös Loránd Tudományegyetem

I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár

II. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Új Magyar Tájszótár anyaggyűjtése

I. sz. Finnugor Tanszék

Chanti Szótár (Reguly szótár)

II. sz. Finnugor Tanszék

Mari szótár

- Szláv Filológiai Tanszék
 Szlovák nyelvtörténeti szótár
 Magyarországi Szlavisztikai bibliográfia
- Orosz Filológiai Tanszék
 Magyarországi szlavisztikai bibliográfia
- Török Filológiai Tanszék
 A szovjet turkológia bibliográfiája
 A magyar történet török nyelvű forrásainak fényképmásolatban való gyűjtése
- Belső Ázsiai Tanszék
 Mongol történeti nyelvtan és ó-tibeti szótár
 Kossuth Lajos Tudományegyetem
- Magyar Nyelvtudományi Tanszék
 Az Új Magyar Tájszótár anyaggyűjtése
 Nyelvjáráskutatás
 Földrajzinév-gyűjtés
- Szlavisztikai Tanszék
 Részvétel a szláv emlékek és kéziratok nemzetközi katalógusának összeállításában
- Germán nyelvek tanszéke
 Német falvak (Szabolcs—Zemplén) nyelvi, néprajzi, település-történeti kutatása
 Állami Pedagógiai Főiskola, Szeged
- Magyar Nyelvészeti Tanszék
 Juhász Gyula szótár

Irodalomtudomány

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
- I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
 Kazinczy Ferenc verseinek kritikai kiadásra való előkészítése
 Bessenyei: „Tariménes utazása” c. műve kritikai kiadásának előkészítése
- II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
 Ady-kutatások
 Az emigrációs proletár-irodalom kutatása
- III. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
 Jókai-életrajz előkészítése
 Jókai Mór összes műveinek bibliográfiája
- IV. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
 Régi magyar prózai emlékek kiadásának előkészítése
- Olasz Filológiai Tanszék
 Az olasz felvilágosodás és romantika problémái és európai kapcsolatai
 Újabb Renaissance Tanulmányok
- Német Filológiai Tanszék
 A német irodalomtörténettel kapcsolatos levelezés levéltári kutatása

Világirodalmi Tanszék

Tóth Árpád összes műveinek kritikai kiadásához előkészítő
munka

Shakespeare bibliográfia

Angol Tanszék

Shakespeare bibliográfia

Kossuth Lajos Tudományegyetem

I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

Csokonai kritikai kiadás

Debreceni diákköltészet 1780—1830-ig

II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

Novella- és regényirodalom a XIX. században

Szegedi Tudományegyetem

Irodalomtörténeti Tanszék

Juhász Gyula összes műveinek kritikai kiadása

Szeged irodalmi élete 1867—1919 között

Dézsai Lajos hagyatékának feldolgozása

Knerr anyag feldolgozása

Herepei János dolgozatainak sajtó alá rendezése

Magyarországi Református Egyház, Budapest

Irodalomtörténeti adatok a magyar református egyház történetének
levéltári, kéziratári és publikált forrásaiban

Zenetudomány

Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola

Zenetudományi Tanszék

A középkori magyar többszólamúság emlékeinek összegyűjtése
és kiadásra előkészítése

A XIX. századi magyar műdal emlékeinek jegyzékbevétele és
leltározása

Középkori kódexanyag feldolgozása

Folyóiratok zenei repertórium

Krecsányi hagyaték feldolgozása

A XVIII. századi magyarországi folyóiratok zenei anyagának
regisztrálása

Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum

Zenetörténeti kutatások

Színháztudományi és Filmtudományi Intézet

Színháztörténeti és filmtudományi kutatások

Néprajzi Múzeum

Népzenei Osztály

Bartók—Kodály népzenei fonográf hengereinek lemezre való
áttétele

Tiszáninneri Református Egyházkerület Gyűjteményei, Sárospatak
Népköltési verskezdetkatalógus összeállítása

Klasszika-Filológia

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Latin-filológiai Tanszék

Magyarországi Középkori Latinság Szótára

Görög-filológiai Tanszék

Görög—magyar szótár

Kossuth Lajos Tudományegyetem

Ókortörténeti Tanszék

„A szír etnikum szerepe a Duna-medence római-kori gazdasági kulturális életében” c. emléktanyag monografikus feldolgozása

Könyvtartudomány

Országos Széchényi Könyvtár

Az Országos Ösnyomtatvány Katalógus munkálatai

Az Országos Széchényi Könyvtár latin nyelvű kéziratári katalógusának munkálatai

A Külföldi Folyóiratok Lelőhelybibliográfiájának munkálatai

A „Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiai Kézikönyve” c. kiadvány munkálatai

1959-ben a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály által támogatott intézmények összesen 422 500 Ft-ot használtak fel.

Összeállította:

Bernáth Istvánné

Oszlanszki Magda

MEGALAKULT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA

A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya létrehozta a Modern Filológiai Bizottságot, amelynek feladata, hogy az élő idegen nyelvekkel kapcsolatban folyó nyelvészeti és irodalomtudományi kutatások elvi kérdéseit megvitassa, a munkát elősegítse és összehangolja. A Modern Filológiai Bizottság elnöke Turóczy-Trostler József akadémikus, titkára Köpeczi Béla, az irodalomtudományok kandidátusa. Tagjai: Bán Imre, Dobossy László, Gyergyai Albert, Halász Előd, Herman József, Kardos László, Kardos Tibor, Komor Ilona, Mollay Károly, Országh László, Szenczi Miklós, Tamás Lajos és Vajda György Mihály. A Bizottság alakuló ülését 1960. március 22-én tartotta.

Turóczy-Trostler József elnöki megnyitójában foglalkozott a modern filológia magyar problémáival. Rámutatott arra, hogy a modern filológiai kutatásokban is alapvető kérdés a marxista—leninista világnézet érvényesítése, amelynek megismerése új távlatokat nyit e tudományágak olyan művelőinek is, akik mögött már sok évtizedes, értékes tudományos munka áll. Szükségesnek tartja, hogy a magyarországi modern filológia tudatosan szakítson a múlt

hungarocentrista szemléletével, tegye intenzívebbé a harcot a provincializmus, távlatszüktetés minden megnyilatkozása ellen, s ugyanakkor tisztázza az összehasonlító irodalomtudomány és nyelvészet elvi kérdéseit. Hangsúlyozta, hogy nyelvészeknek és irodalomtudósoknak szorosan együtt kell működniük s érvényesíteniük kell az egységes modern filológiai felfogást. Végül felhívta a figyelmet arra, hogy a modern filológiai kutatások nagy segítséget nyújthatnak a magyar filológia, a magyar nyelvészeti, irodalomelméleti és történeti kutatások számára.

Köpeczi Béla a modern filológiai kutatások jelenlegi állásáról és a Modern Filológiai Bizottság feladatairól beszélt. A Modern Filológiai Bizottság feladata foglalkozni mindazokkal a nyelvészeti és irodalomtudományi kutatásokkal, amelyek bármely modern idegen nyelvre, illetve irodalmára vonatkoznak. Az irodalomtudományi kutatások jelenleg, főleg a következő irányban folynak: előkészületben van a világirodalom klasszikus irodalomelméleti szövegeinek kiadása, összefoglaló kézikönyvek készülnek a külföldi irodalmak történetéről, tanulmánykötetek jelennek meg a magyar—külföldi irodalmi kapcsolatokról. Szép számban vesznek részt a kutatók az ismeretterjesztő munkában és népszerű kiadványok látnak napvilágot a külföldi irodalom egyes nagy alakjairól. Az Irodalomtörténeti Intézetben megindult a bibliográfiai és dokumentációs munka. Emellett megjelennek önálló tanulmányok a Filológiai Közönyben és az Acta Litterariában, a Világirodalmi Figyelőben és más folyóiratokban.

A nyelvészetben — a szlavisztikában és a germanisztikában — főleg hazai kérdésekkel összefüggő munkák láttak napvilágot. A romanisztikában a kutatók nemcsak kapcsolati kérdésekkel foglalkoznak, hanem az illető nyelv belső problémáival is. A nyelvészek nagyon sok gyakorlati munkát is végeznek, részt vesznek szótárak, nyelvkönyvek elkészítésében és általában az idegen nyelvek oktatása elvi és gyakorlati kérdéseinek megoldásában.

Az eredmények jelentősek, de a modern filológiai kutatások kibontakozásának útjában komoly akadályok állnak. Így viszonylag kevesen foglalkoznak elméleti kérdésekkel. Egyesek nem szakítottak a hungarocentrikus szemlélettel, nem tisztázták, hogy a modern filológiai kutatásnak milyen értelemben kell a hazai adottságokat tekintetbe vennie. Az irodalomtudósok és a nyelvészek nem működnek együtt. Az összehasonlító módszer elvi kérdéseit nem vitatták meg. Nincs koordinálva az intézetekben és egyetemeken folyó munka. A modern filológiai kutatásoknak nincs távlati terve. Több területen elmaradt a bibliográfiai és dokumentációs tevékenység, a külföldi eredményekről nem kapunk megfelelő tájékoztatást.

Mindezek alapján a Modern Filológiai Bizottság feladatát abban látja, hogy

1. megvitassa a modern filológiai legfontosabb elvi kérdéseket,
2. kidolgozza rövidebb és hosszabb távra a munkaterveket,
3. kialakítsa a szorosabb kapcsolatot a nyelvészet és az irodalomtudomány között,
4. koordinálja a különböző helyeken folyó munkát. Ebben a tevékenységében kérje az Irodalomtörténeti és a Nyelvtudományi Intézet segítségét;
5. kísérje figyelemmel a modern filológiai folyóiratok munkáját,
6. állítsa össze a modern filológia területén a könyvkiadási javaslatokat,
7. kísérje figyelemmel és segítse a különböző helyeken folyó bibliográfiai és dokumentációs munkát.

JELENTÉS EGY KÍNÁBAN TETT MONGOLISTA TANULMÁNYÚTRÓL

A kínai és a magyar Akadémia 1959. évi kulturális egyezménye alapján masfélhónapos tanulmányutat tehettem a Kínai Népköztársaságban. Tanulmányutam célja a Kínában folyó mongol filológiai kutatások tanulmányozása, közvetlen kapcsolatok létesítése az ottani kutatókkal, valamint belső-mongol nyelvjárásai és folklóranyag gyűjtése volt.

Pekingbe október 21-én érkeztem meg, ahol a Kínai Tudományos Akadémia Nemzetiségi Nyelveket Kutató Intézete volt közvetlen vendéglátóm. Megismerkedtem a vendéglátó intézet mongol osztályának munkájával és könyvtára anyagával, tanulmányoztam a Peking Könyvtár mongol gyűjteményét, a pekingi Nemzetiségi Kiadó és a Központi Nemzetiségi Akadémia munkáját. Megtekintettem a Nemzetiségi Palota mongol, tibeti és ujgur kiállítását; a mongolisták számára mandzsu-kori feliratairól is nevezetes Pijünsze kolostort; a Ming Wanli császár nemrég feltárt, földalatti sírpalotáját és a 13 Ming-császár sírjáról elnevezett hatalmas víztárolót, melynek építésében a Kínai Tudományos Akadémia dolgozói is részt vettek.

Pekingből ezután a Belső-Mongol Autonóm Terület központjába, Kukuhotóba utaztam vonaton. Kukuhotóban (*Kökeqota*, kínaiul Huhohaot'ö) a Belső-Mongol Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet (*Öbör Mongyol-un Mongyol Kele Uran Jokiyal Sudulaqu Faĵar*) vendége voltam. Az Intézet nyelvi, irodalmi, dahúr filológiai és folyóiratosztályán, valamint gazdag régi és új mongol anyaggal rendelkező könyvtárában mintegy ötven ember dolgozik. Meglátogattam a Belső-Mongol Egyetemet és a Tanárképző Főiskolát is, ahol szintén folynak mongol filológiai kutatások. A Belső-Mongol Népi Kiadóban a helyi könyv- és folyóiratkiadásról kaptam tájékoztatást. A Belső-Mongol Egyetem vezetői kérésére az egyetem mongol filológiával foglalkozó tanárainak és hallgatóinak beszámoltam a hazai orientalista-képzésről, egyetemi orientalista tanszékeink munkájáról, egy másik alkalommal pedig mongol nyelven előadást tartottam bizonyos mongol nyelvjárások egy közös sajátosságáról (déli és keleti halha nyelvjárásokból, valamint dariganga,¹ silingol, csahar és ordosz területéről ismert hangtani jelenségről: a szókezdő zöngétlen mássalhangzók elhasonulásáról).

Többször meghallgattam a sátor alakúra épített „regölő-házban” a híres, dzsarút nemzetségbeli regösöket, Pádzsát és Móchint, akik estéről estére, folytatólagos előadásban éneklik egy-egy „eposz” valamely részletét, így pl. Geszerbátor harcát az emberevő szörnnyel, vagy egy csatajelenetet a kínai *Szan kuo* (Háromkirályság) regény mongol eposzváltozatából. Éneküket maguk kísérik négyhúrú hegedűjük (*ġǝr*, ez esetben a kínai *hu-k'in*) zenéjével. Ez a zenekíséret, az ütem és a dallam más-más lehet aszerint, hogy miről szól az ének. Az éneket olykor megszakíthatja rövidebb, recitált próza, zenekísérettel vagy anélkül: kommentár az elhangzott részhez, bevezető a következőhöz. A szöveget hagyományos, mondhatni kész elemekből rögtönzik. Egy alkalommal csak egy regös ad elő.

Meglátogattam a kukuhotói Sirét-dzsó (*Siregetü ĵoo*) kolostort, a belső-mongol buddhista építőművészet remek alkotását és a Vörös Színházat (*Ülän ǝ'ǝ'ar, Ulayan „teatr”*), melynek épülete az új belső-mongol építészet nemzeti forma kereséséről tanúskodik.

¹ Vö. RÓNA-TAS A., *Jelentés második mongóliai tanulmányutamról*: I. Osztály Közleményei XIV, 345–350.

Egyhetes kukuhotói tartózkodás után autón északra utaztam az Ulán-csab megye (*Ulaγančab ayimay*) Darhan-Mómingan járásának (*Darγan, Moomingyan qosiyun*) központjába, Bathálag helységbe (*Batu-qayalya, Peiling-miao*). Ott néhány napig a darhanok² nyelvét tanulmányoztam, akik egy délhalha, azaz ordosz-típusú halha nyelvjárást beszélnek:

nāxīl ~ mong. *takil*; *nasla-* ~ mong. *tasula-*;
dzus ~ mong. *čisun*; *ɳaɓɓalaŋ* ~ mong. *čadqulang*;
oŋx ~ mong. *köke*; *qašā* ~ mong. *qasiya*;

sőt *gas* ~ mong. *qas*; *gos* ~ mong. *qous*; melyeket azoiban a másodlagosan kétszótagú jelzős alakok (pl. *gasan t'amaɓ*) magyaráznak;
 de *šü't'e-* ~ mong. *sitü-*, udzsumesin *jü't'e-*;
süx (ritkán *zux*) ~ mong. *süke*, dariganga *ɳzux*; egyéb helyzetű szókezdő *s* gyakran erősen hehezetes, míg az *š* erősen palatalizált;
 és *ts'amts'a* ~ mong. *čamča*; *χoŋkχo* ~ mong. *qongqu*; *t'as* ~ mong. *tas*;

jellegezetesen halha a *šónó* ~ mong. *söni*, de inkább déli jellegű a *šā* ~ mong. *siyai*; *χaraŋquī* ~ halha³ *χaraŋxuē*. Néhány egyéb, érdekesebb szó: *jör* ~ mong. *yerü*; *χórim* ~ mong. *qurim*; (-ŋl- > -gn-) *magnaē* ~ mong. *manglai* stb.; *ūɳzūc* 'betű'; *toll* ~ halha³ *ūseɓ* 'betű', *ūɳzeɓ* 'toll'; *oŋts'ór* (!) 'kártya' ~ halha³ *χópzör*; *omši-* ~ mong. *ungsi-*, ordosz *omši-*; *ɳiaslaɓ* ~ halha³ *id.*, Kelet-Góbi halha *bašlaɓ* (nem délhalha!), ordosz *ɳušalaɓ*; az egyik többszámjel *-ts'ül*, *-ts'ül*; *ówóts'ül* 'öreg', de *nas'tanūɳ* 'id.', vö. halha *-ts'ūd*, *-ts'ül* stb. többszámjel és a *nas'tanqūɳ* alakot.

Több darhan népdal szövegét is lejegyeztem, egy kézműves lámától pedig a cím-táncok maszkjainak készítési módját írtam le.

Ezután egy mómingan nomád-pásztor kommunát kerestem fel, melynek központja az előbbi helytől még északabbra, másfélszáz kilométerre, a Csagán-obó (*Čayan obuya*) nevű helyen fekszik. Nem egész négy napot töltöttem ott, mialatt másfélezer mómingan szót, nyelvtani adatokat és ötszáz sornyi folklóranyagot (népdalokat, találókérdéseket, mondókákat, áldásmondást stb.) jegyeztem le. A gyűjtőmunka sokszor éjfélén túl is eltartott, mert a nyelvjárást tisztán beszélő, dalokban és találókérdésekben kifogyhatatlan öregek is csak este értek rá: éppen akkor folyt az őszi szállásról a téli szállásra való költözés, s az emberek nagy részét az ezzel kapcsolatos munkák kötötték le. (Ahogy ők mondták, hosszú volt az őszi, a tél eleje pedig enyhe, a téli szállásra is később vonulnak. Az enyhe télelő -15° körüli hideget jelent.) A téli szálláson már több család nem jurtában, hanem vályogházban lakik. Téglajurták építésével is kísérleteznek. Különösen érdekes volt látni egy „háromszobás” téglajurtát: három kelet-nyugati irányban elhelyezkedő, egymáshoz épített téglajurta közül a két szélső a középsőből nyílik és csak a középsőn lehet bejutni, melynek ajtaja dél felé néz. A téglajurtának ablaka is van.

² Vö. L. LIGETI, *Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise 1928—1931*, Budapest 1933, p. 17: *Xalya* (beile).

³ A halha itt elsősorban a középső halha nyelvjárást jelenti, melyen a halha irodalmi nyelv is alapul.

A mómingan⁴ nyelvjárás a mongol nyelv déli ágához tartozik, és mint a belső-mongol nyelvjárások többsége, megőrizte a *č* és *ʃ* hangot. A móminganok nyelvére nagy hatással van nála jeleltősebb szomszédainak, a darhanoknak nyelvjárása, de számolni lehet ordosz és csahar hatással is. Ennek a hatásnak tulajdonítható az a jelenség, hogy zöngétlen szókezdőjű szavaknak ugyanannál a közlőnél gyakran van média szókezdőjű változata is, ugyanazokban az esetekben, mint az ordosz-típusú nyelvjárásokban, pl.

χόχ ~ *ωόχ* || mong. *köke*; *χασαγ* ~ *γασαγ* || mong. *qasay*;
τ'αšā ~ *ταšā* ~ *παšā* || mong. *tasiya*;
τš'āχūr ~ *τšūχūr* ~ *δžāχūr* || mong. *čakiyur*;

de szórványosan sincs *š* > *ʒ* (vö. ordosz), *δž* (vö. dariganga) vagy *j* (vö. bizonyos csahar nyelvjárások és udzsumesin); sem *s* > *z* (vö. ordosz, udzsumesin) vagy *δz* (vö. ordosz, dariganga). Mint a halhában és az ordoszban, a móminganok nyelvjárásában is *e* (ε) felel meg a mong. *e* hangnak, míg a belső-mongol nyelvjárások többségében *ε*. Mutatványul néhány találókérdés:

χόχιν χόχδν χισιν τ'δνδν (= *qas ~ qans*)
 „emlőjét szopva köldökét égeted” (= „pipa”),
τš'agū ger'τ τš'as oroχcuē (= *üχri ~ ewer*)
 „fehér sátorba hó nem esik” (= „ökörszarv”)
šar noχōēn šam-geχēs χonžianoχcuē (= *šanaγ*)
 „sárga kuttyája *šam* mondani nem késik” (= „[réz]mérőkanál”).

és egy nyelvtörő mondóka:

ergeneg δēr χawlaγ (~ *χawlaη*), *χawτ'ag*, *χapaγ gurub*
 „az állványon kanál, tüsző és khadak-selyem”.

Az Ulánésab megyéből visszatérve Kukuhotóban ismét egy hetet töltöttem. Ezalatt különböző vidékekről származó (abaga, csahar stb.) énekesektől írtam le népdalszövegeket, majd a már említett, híres regöstől, a dzsarút nemzetiségbeli, 58 éves Pádzsától, aki negyven éve űzi regös-mesterségét, a Geszer-eposzról (Geszer-bátor harca a szörnnyel; Geszer-bátor lova, sátra és felesége — Rogmogoa — dicsérete; Bevezetőének), a Vadász-vitéz eposzából (Bevezetőének; Párviadal) és egyéb „históriás énekekből” gyűjtöttem részleteket, ezen kívül mulató, rossz-asszony-csúfoló, bátrakat dicsérő stb. énekeket, köztük egy százsornyi „bolha-ódát”. Például álljon közülük egy rövidebb ének, egyben a Dzsó-uda (*Jo-uda*) megyében (régén törzsszövetségben) élő dzsarútok (*jarud*)⁵ nyelvének illusztrálására is:

Egy paripa dicsérete

šonon χojor šī'k'ε'τ'ē,
šolmon onon nūδε'τ'ē,
šandamōni meηē'τ'ē,

⁴ Vö. L. LIGETI, *op. cit.*, p. 17; *Mō mingan (tayiji)*.

⁵ Vö. L. LIGETI, *op. cit.*, p. 16; *Jarud (barγun beile, jeγün beile)*.

ṣagā~ lebβēn samsū'tē;
seṣia leβsenn grō'tē,
samgū sēḡan dēllē'tē,
ṣandamōni mandō'tē,
saḡsaḡ sēḡā sūl'tē;|
grēn lōnī ḡudžū'tē,
erlēḡ narsī~ šil'tē,
arsalanī ngrō'tē,
alag verdin dēwlēḡ'tē;
saḡsaḡ dūrwe sūlwer'tē,
saḡsrin ūrden t'qrē'tē,
ṣadal ḡūšim būrdeḡsē,
ṣaḡšōn ḡülleḡ mōrijjō!
agārīn dḡawriḡ ḡossolboḡ,
ām'tan [em'tan helyett] būgdīa gišḡideḡ,
a'tgū ḡūššem būrdeḡsē,
aḡtēn manleḡ neḡ-l mōrr-al!

„Farkas[éhez hasonló] két füle,
 hajnalsillag szemű,
 drágakő homlokú,
 fehér gyöngyház orrcimpájú;
 virágszirom ajakú,
 lobogó, szép sörényű,
 drágakő marú,
 bozontos, szép farkú;
 csikos sárkény[éhez hasonló] nyakú,
 bátor tigris[éhez hasonló] tarkójú,
 oroszlán[éhez hasonló] gerincű,
 tarka Garuda-madár[éhez hasonló] szárnyalású;
 négy szétálló evezőjű [= lábú],
 világ[ot érő] kincs-patájú,
 erőből duzzadó,
 csendesen ügető hátszló!
 A levegő hidegét megkettőző,
 minden élőlt eltaposni [tudó],
 erővel, képességgel teljes,
 a herélt lovak vezére, [ilyen] egy paripa!”

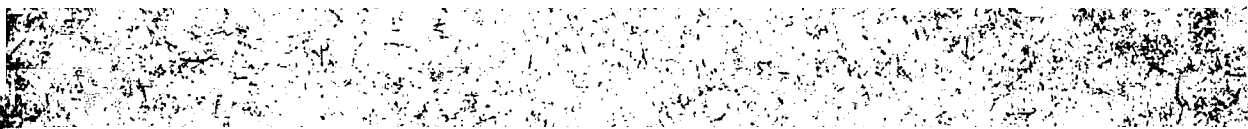
Belső-Mongóliából Pekingbe visszatérve a Nemzetiségi Nyelvek Intézetben beszámoltam a vidéki út eredményeiről, felkerestem a Peking Egyetemen a Keleti Nyelvek Fakultását és újra a Központi Nemzetiségi Akadémia mongol tanárait. A hátralevő napokat régi és új, kínai és európai orientalista kiadványok, valamint nemzetiségi nyelveken megjelent művek beszerzésével töltöttem. Közben sikerült találkoznom Hulumbujir (*Külünbuyir*) megyébe való burjátokkal és evenkikkel is. Egy bodongút nemzetségbeli aga-burjától egy „vadász-balladát” írtam le, melynek csahar és halha rokonaival, sőt egy másik aga-burját variánsával is, már korábban találkoztam. A „ballada”-variánsok érdekessége, hogy a mongol világ egymástól meglehetősen távol eső vidékeiről

valók a közlők szerint mindegyik „a régiek, az öregek éneke”. Tudomásom szerint az egyik belső-mongol író, Na. Sayinčoytu kísérletezik a „ballada” témájának színpadra vitelével.

A gyűjtött népdalok és „regös-énekek” tekintélyes részét Akadémiánk Népzene kutató Csoportjának jóvoltából magnetofonszalagon is rögzíthettem. Segiségükért ezúttal is köszönetet mondok.

Tanulmányutam, mely december első hetében ért véget, sikeresnek mondható: nem is egy, eddig ismeretlen belső-mongol nyelvjárás megismeréséhez juttatott közelebb bennünket, egyúttal értékes folklór-zsákmánnyal járt, s nem utolsósorban tudományos kapcsolataink és lehetőségeink további szélesítéséhez is hozzájárult. Illesse érte köszönet a kiküldő magyar és a vendéglátó kínai Akadémiát, a belső-mongol tudományos szervezet, készségesen segítő belső-mongol és kínai barátainkat.

Kara György

SZEMLE

HORVÁTH JÁNOS: BERZSENYI ÉS ÍRÓBARÁTAI

Akadémiai Kiadó, 1960

A könyv Horváth János 1939–40. és 1940–41. tanévi egyetemi előadásainak foglalata; a „XIX. századi magyar költők” című, Csokonait, Katonát, a Kisfaludyakat tárgyaló előadássorozat része. Annak idején „részletezőbb modora és nagyobb terjedelme” miatt nem kaphatott helyet az effajta kiadványok sorában — egyes részletei (a Berzsenyi ízléstörténeti helyére vonatkozó s a *Berzsenyi Volney s a religió* című) jelentek csak meg — míg most a szélesebb olvasóközönség számára kiegészítve, „nagy részt” eredeti szöveggel egészében látott napvilágot.

Szerkesztét főleg pedagógiai célok alakították: tömör életrajz előrebocsátása, a filológiai kérdések összegező ismertetése, vitás pontjaiban való állásfoglalás után a tartalom szerint csoportosított versek elemzése, majd a prózai dolgozatok egyenkénti tárgyalása következik. Külön fejezet foglalkozik a költőnek Kölcseyhez és Kazinczyhoz való viszonyával s az egész könyv terjedelmének mintegy ötödén az íróbarátok (Kis János, Péteri Takáts József, Dukai Takách Judit, Horváth József Elek, Bárány Boldizsár) portréi kapnak helyet.

A munka elsődleges értéke nem is közvetlenül tartalmiakban, mint inkább e sajátos tankönyv-műfaj imponáló megvalósításában rejlik. Míg szerzője nagy monográfiáiban az egyéni invenció kifejtése van túlsúlyban — addig itt az újszerű eredmények nem hangsúlyos megállapítások formájában, hanem az anyag közlésén, elrendezésén, egyszerűen: előadásán keresztül jutnak érvényre. A filológiai, lélektanilag eredetileg is bonyolult, a későbbiekben még inkább összekuszált kérdések tárgyalásánál a puszta tényeknek teljes, logikus „bölc” — előterjesztése már önmagában korrekciókhoz, új jelenségek észrevételéhez vezet. Horváth János itt a műfaj összefoglaló, ismeretközlő, tehát elsődlegesen nem tudományos igényének maximális kielégítésével jut el szinte észrevétlenül tudományos eredményekhez. Ez a maximalitás mindezekelőtt a lehető legteljesebb anyagközlésben áll s nagyfokú stiláris tömörség megvalósítását követeli. S az ember valóban elesodálkozik, hogy ilyen viszonylag kis terjedelem hogyan hordozhat ennyi tárgyi anyagot. A sűrű, nehézfajcsúszó szöveg, — amelyben az egymásra következő mondatok nem korábbiakat árnyalnak, hanem mindig merőben új tartalmakat közölnek s amelynek zárt rendjében az írásjelek is legyintésekké, utalásokká, gondolatkiegészítő gesztusokká elevenednek — extenzív összegezése filológiai anyagnak, tárgytörténetnek, életrajznak, vonatkozó irodalomnak s a saját kutatások eredményeinek. Belőle a bonyolult, méginkább összezavart kérdések Horváth János-i ötletességgel összefoglalt, világos feltárását, az egyértelműen levon-

ható következtetések szigorú rendjét nyeri az olvasó. Ez a tömörség ugyanakkor nem csupán a mérő logikum módszere — mögötte szüntelenül ott érzik a kérdések végére járó tudósi lelkiismeret, s a ritka szerzői szerénység magatartása. A könyvet mindvégig a tájékoztatásnak, tanításnak alávetett, személtelen szolgálata jellemzi, amelynek egyetlen célja a lehető legtöbbet, a lehető levilágosabban adni s amelytől éppen ezért idegen a szóval való visszaélés, az ismétlés mindenfajta formája. A szöveg tömörsége azonban mégsem a lexikonoké vagy a kézikönyveké — élvezetes olvasmánnyá épp az teszi, hogy szerzője a költői műben nem holt anyagot, hanem eleven életet lát és akar láttatni, hogy mindannak felvillantásában, ami a filológiai dokumentumokat mozgalmas életté oldja — határtalanul bőkezű. Kiadástörténeti, filológiai, életrajzi mozzanatokot egyedül a világosság (és jóhangzás) követelményeit szem előtt tartva hatalmas mennyiségben tud 3—5 sorba tömöríteni — de ugyannannyit tud szánni az élet leghétköznapiabb, levelekben megöröködött részleteinek idézésére is. Innen, hogy az anyag, ami eddig nagy monográfiákban feloldva volt jelen — nála is szinte tartalmi veszteség nélkül van együtt s hiteléből, életszerűségéből e szigorú műfajon belül sem vesztett. A szemléltetést frissen olvasott művek, levelezés új benyomásai alatt, a korábbi kommentárok szuggesztíójától menten számtalan olyan apró, idézettel hitelesített mozzanatra hívja fel a figyelmet, amelyek összessége — a nagyterjedelmű monográfiákhoz képest is — kiegészítés számba megy. — Az összefoglaló ismertetésnek az élő anyaggal való e szüntelen hitelesítése, mozgalmassá tétele óriási teljesítményt sejtet, páratlan fáradságot tételez fel. A nagy anyaggazdagság, világos előadásmód a további kutatás kiindulópontjává, a beszótt idézetanyag a középiskolai oktatás segédkönyvévé, s a nagyközönség számára is élvezetes, koridézó olvasmánnyá teszi könyvét.

Ilyen formában-kerethen a Berzsenyi irodalom ismerői számára is újszerűen hatnak az eddig is tudott, de jelentőségükben elsikkadt, a költő életviszonyait (anyagi körülményeit, egészségi-, lelkiállapotát, családi életét stb.) érintő adatok, amelyeket az előrebocsátott *életrajz* foglal össze, különös tekintettel annak a testi lelki nyomorúságnak rekonstruálására is, amely a recenzióra való reagálást érthetőbbé teszi. Míg a *kéziratok és kiadások*-ra vonatkozó tények MERÉNYI OSZKÁRNÁL, méginkább NÉMETH LÁSZLÓNÁL elválaszthatatlanul hipotézisekkel keveredtek, addig Horváth János ívnyi terjedelmű kritikai vizsgálata a rendszerezett adatok alapján a kronológia kérdésében nem egyszerűen „szkeptikus álláspontra helyezkedik”, hanem ami annál több: nyilvánvalóvá teszi a biztos időrend felállításának lehetetlenségét, másfelől áttekinthetően vonja meg a lehetséges keltezések objektív határait. A *rimes verstípus* elemzése során a vélemények kritikai rostálása mellett Kisfaludy Regéinek nem csupán formai, de tartalmi hatására elsőként mutat rá; a műfaji jellegre érzékenyen reagálva figyelmeztet, hogy Berzsenyi „dalon túli súlyosabb liraisága” hogyan érvényesült könnyedebb, forma szerint dálnak minősülő verseiben is —; a *mértékes típus*nál az előzményeket, hatásokat, a Horatiushoz való viszony szöveg-tanúságait, jellembeli indokait foglalja össze, s ha csak az „életideálok” analógiájának és eltérésének szintjén is — de finoman határolja el egymástól kettejüket — Berzsenyi eredetiségének jellegét is meghatározva: „A megelégedést, a lelki nyugalmat ő nem mint boldog részesük magasztalja, hanem mint utánuk hasztalan epekedő . . .” Ez a szempont azután már a *Horátiusi életbölcseiséget valló költemények* c. fejezetben alkalmazott vizsgálati elv is.

Az előrebocsátott fejezetek után ugyanis a verseket nem lehetséges időrendben, hanem egy Berzsenyi eszmevilágát egészében felfedő gondolatmenet logikája szerint csoportosítja. — Az elvágyódót az egyes versekben is megénekelte ihlető erők (Szeralem, Melancholia, Múza) segítik elszakadni a világtól (*A sugalló erőket magasztaló költemények*). Majd felmerül a kérdés: „De honnan vágyik el, mi bántja a való életben?” — s rátér az *Életről a valóságról ítélkező költeményeknek* — elégiáknak, filozófiai költeményeknek „az idő múlás szemléletében közös” csoportjára — eredetien mutatva ki egyfelől az *Életphilosophia* Kölceyét (*Vanitatum vanitas*) s a *Barátnémhoz* ill. a *Fohászkodás*, és *A temető* címűeknek Vörösmartyt (*Kisgyermek halálára*, *Berzsenyi emlékére*) ihlető hatására. Majd a gondolatmenet során zökkenésméntesen tér át a *Személyeket érényeket magasztaló költeményekre*: „... az egyetemes elmúláson, örök temetkezésen szomorgó Berzsenyi erős erkölcsi érzéke örömmel és lelkesen hevült minden olyan jelenség láttán, miben a maradandóra való igyekezet jeleit ismerte fel” — s tudományosan, de főleg pedagógiailag hasznos módszerrel élve találó portrét nyújt mindazokról, kiket a költő ódával tisztelt. — Berzsenyi *Felvilágosodott embereszemlényét* jellemezve nemcsak episztoláit, Kazinczy hatását ismerteti, de gondosan gyűjti egybe költeményeinek azokat a vallomásait, amelyek már 1808 előtt is tanúsítják a felvilágosult gondolkodás jelenlétét. — *A nemzeti szempont* c. fejezetben — a hazafias ódákat elemezve talán a kelleténél is nagyobb nyomatékkal hangsúlyozza, hogy Berzsenyinéél „a hazaszeretetből fakadó ősi örökségnek tartott erényt” mily szorosan egészíti ki „a felvilágosodás, a tudomány és műveltség kíváncsága” s különös figyelemmel, aránylag is nagy terjedelemben elemzi *A magyarokhoz* (Romlásnak indult ...) c. ódát. Mindezek során a legmesszebbmenően kiaknázza a szövegkritika, a levelezés, a prózai szövegek tanúságaiából mindazt, ami a költemények értelmezését segítheti, keletkezés-körülményeit megvilágíthatja. Verselemzése a műfaj szoros keretei közt inkább tárgyiasak, ismertetőik — de értékelő, esztétikai megjegyzései szokásosan finomak, olykor megejtően találóak.

A *prózaí dolgozatokat* tárgyaló részben az ismertető jelleg érthetően még inkább eluralkodik. Fejezetei közül a költő felvilágosodottságához oly fontos adatokat nyújtó (*A religióról*) tűnik ki, amely Volney hatását Berzsenyi egész művében megmutatja s távolabb egész Vörösmartyig, Petőfiig, sőt Madáchig hatónak sejteti. A könyv műfaji erényeit a *Recenzió és hatása* c. fejezet jellemzi leginkább, amelyet szervesen egészít ki az öreg Berzsenyinek Kölceyhez és Kazinczyhoz való viszonyáról szóló. A fontos kérdést kétségtelenül itt találhatjuk a legteljesebben és legobjektívebben feltárva. Horváth János itt is, mint a Katona és Kisfaludy Károly viszonyát tárgyaló tanulmányában (*Jegyzetek Bánk bán sorsáról*) az ellentétes álláspontok megítélésének elfogulatlanságával tűnik ki azzal, hogy az irodalomtörténet szűkebb szempontjait felettébb termékenyen egészíti ki a megütközők ellen és rokon-szenveinek, szubjektív állapotainak, emberi gyengeségeinek lélektani festésével. Amit fentebb az extenzív és logikus ismertetés szinte „automatikus” tudományos eredményességéről megjegyeztünk, az itt érhető leginkább tetten: a fejezet tartalmilag végső soron nem mond többet, amit a szakmai közvélemény nagyjából eddig is számontartott. Hogy azonban az anyagot oly teljességgel és oly meggyőzően elrendezve adja elé, — azzal eddigi tudomásunkat evidencián alapuló meggyőződéssé erősíti.

Természetesen Horváth János jellemző erényeit nincs mód ez egy írása

kapcsán méltatni. Ismerjük munkáit — s e *Berzsenyi*-je a hasonló műfajúak közt nemcsak legnagyobb, de sok tekintetben a leghasznosabb is. Mindaz pl., amit a felvilágosult Berzsenyi arcképéhez hozzátett, világnézetileg is közvetlen, fontos kiegészítő anyag a marxista irodalomtörténetírás számára. Mindezek ellenére a könyv az olvasó lelkében ma már más visszhangot ver, más nyomot hagy, mint korábbi írása. S ennek nem a könyv valamely sajátos fogyatéka az oka. Nem Horváth János koncepciója, tudósi teljesítménye fogyatkozott, hanem a tudományos — és nemcsak tudományos — környezetben ment végbe olyan változás, amely művének akusztikáját is módosítja: írásainak nem szubjektív értéke, hanem objektív jelentősége változott — mondjuk ki nyíltan: csökkent. Nem mindig volt ez így. A marxista irodalomtudomány fejlődésének egy bizonyos foka, eredményeinek bizonyos fokú popularizálódása volt szükséges ahhoz, hogy ez szembetűnővé, magától kiderítővé váljon. Nem az elvi különbségekről van itt szó — ezek korábban is fennálltak, — hanem arról, hogy ezek nyilván és közönséges felismerésének pillanata mintha manapság érkezett volna el, talán épp e könyv megjelenése kapcsán derült volna ki kézzelfoghatóan. — Horváth János világnézeti korlátainak elemzéséhez eddig külön rászánás, határozott feladatvállalás volt szükséges s most üti meg az olvasót először az anyag olvasása közben felmerülő spontán reflexként egyfajta — nem is hiányérzet, vagy számonkérő kifogás — mint inkább csodálkozás: hogyan, hogy ezt a problémát nem veti fel, amazzal a kérdéssel nem néz szembe. Ez az írásaira való mostani, immár önkéntelen reagálás — nagy műve értékének kétségbevonása nélkül is — a marxista tudományos közgondolkodás elterjedésének, vérré válásának történeti jelenségéről tanúskodik. Most már — hogy az egyetemi, középiskolai oktatásban, az élő tudományos közvéleményben Berzsenyi költészetének ellenmondásosan rendi jellege, motívumainak társadalmi értéke, jelentése a marxista irodalomtörténetírás szempontjai szerint meggyökeresedett — most már nem valamiféle elemzés végeredményeként, hanem evidens fogyatékoságként tűnnek elénk az irodalom „önelvűségét” valló szemlélet korlátai. Azé a nézeté, amely az irodalmat mint valamely saját, belső törvényei alapján mozgó szférát fogja fel, s amely éppen ezért nem tűzi ki célul társadalmi eredetének és funkciójának vizsgálatát. Értéktételeiben így a tartalmat nem a történelmi-társadalmi valósággal szembeállítja, hanem a költő szubjektív álláspontjából indul ki, azon tudatosan belül marad — s talán hallgatóságának esetleges elfogultságát kiküszöbölendő — az azzal való azonosulás szükségességét programszerűen is hirdeti: „... a Berzsenyi-szerint való magyar királytisztelet — írja pl. — ... egyike a magyar (a nemesi) alkotmány postulatumainak, a törvény és igazság tiszteletével egyenrangú erkölcsi követelmény. Mert a király mindannak szimbóluma, ami erkölcsi értelemben magyar. Királyt nem tisztelni egyértelmű magyarságunk nem tisztelésével, szinte csonkulásával. Így kell értenünk, s akkor tudnunk kell költészetében is becsülni ezt az ő loyálisát”. Mondanunk sem kell, hogy itt nem Berzsenyi loyálisának akarunk pro vagy kontra a kelletténél nagyobb jelentőséget tulajdonítani, hanem annak a relativizmusnak, amely — végül mégis csak politikai jelentéssel érvényesül. Kitűnik ugyanis az idézetből, hogy Horváth János világosan látja Berzsenyi hazaszeretetének rendi jellegét (másutt is a „hazaszeretettel azonos nemesi büszkeség”-ről beszél), a differenciálástól azonban következetesen eltekint, annak konzekvenciáitól eleve megtagadja az értékelő, minősítő jussot. Márpedig azzal, hogy Berzsenyi művében a rendi elemeket

a nemzeti érvényűektől nem különbözteti meg, a marxista irodalomszemlélet egész módszerével, de különösen Berzsenyi értékelésével oly széles fronton kerül szembe, hogy ennek extenzív feltárása nem is látszik szükségesnek. Ehelyett inkább egyetlen kérdést: *A tizennyolcadik század* és a *Magyarokhoz* c. ódák értékelését, egymáshoz való viszonyítását vegyük nagyító alá.

A tizennyolcadik század-ban Berzsenyi a szabadságharcok „ádáz pártot ütő” hadaitól visszarettenve, Mária Teréziát ünnepli, akinek uralkodása alatt „Perikles napjai nyíltanak” Ferenc tituszi trónusát, amely körül „Dieső szabadság temploma”-ként emelkedik hazánk, amely a napóleoni háború zivatarjai közt is szerencsésen állja az idők viharát: egyszóval nyilvánvalóan a rendi kompromisszum illúziós optimizmusát vetíti a nemzet sorsára, állapotára. Horváth János azonban a vers tartalmát nem viszonyítja a történelemhez, vagy ha elejtett szavakkal ezt meg is teszi, semmiképpen sem von le a kapcsolathból értékelő mozzanatokat. Számára közömbös, hogy a vers mennyiben fejezte ki a kor lényegét, segítette oldani, erjeszteni azt, amit a történelem bomlasztott, vagy mennyiben akarta az illúzió erejével egybefogni a csupán látszólag szilárdat. Elméleti alapvetésében világosan kifejtette, hogy a művek politikai, társadalmi, erkölcsi tartalmai idővel érdektelenné válnak s így lesznek a „tisztán esztétikai szempontú megítélés” tulajdonképpeni tárgyaivá. A tartalmi-világnézeti mozzanatként ez a „formai szerzeménnyé” való átváltozása azzal a polgári objektivitásra való törekvéssel függ szorosan össze, amely a tartalom világnézeti állásfoglalásától független kíván lenni. Éppen ezért száll Horváth János itt is szembe azzal az elemi ítélettel, amivel *A tizennyolcadik századot* a függetlenségéért küzdő magyar társadalom kezdetől kísérte, s amelyet a történelem ismeretében mi is osztunk, s állítja szembe neheztelően a vers esztétikai értékével a tartalomnak szóló ellenérzést: „Csak a megírása utáni század Habsburg-ellenes érzülete, a versnek Tréziát, Ferencet túlzottan magasztaló szakaszai akadályozták illő méltatását” — írja. Ez csupán egyetlen mozzanat, de vele egy egész koncepció láncza emelkedik. A magyarokhoz írt híres óda korai változatait a végső formával szembeállítva ugyanis azokat az elemeket veszi számba, amelyeket a költő az átdolgozás során elhagyott. Ezek közül azonban csak azoknak a változtatásoknak tulajdonít elvi jelentőséget, amelyek Horatius *Delicta mairoum*-jának túlságos követését tompították. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyja, vagy ha felemlíti is, de elvi konzekvenciák levonása nélkül, szétszórta és alkalmilag teszi szóvá azokat a mennyiségileg sem kisebb, elvileg pedig jelentősebb változtatásokat, amelyek összefüggésükben azt tanúsítják, a költő hogyan szorította háttérbe hazafias érzületének éppen osztályszemléletéhez szorosan tapadó elemeit, s emelte ezzel a vers nemzeti érvényét. A Gvadányit emlegető, a vallástalansággal kart öltő „módi”-kárhoztatás elhagyása a rendi nacionalizmus szemléletének visszahúzóódásáról vall s ami még fontosabb: a „Bethlen vérbe-merült korát, Rákóczi vérengző haragját” kifejezetten elítélő fordulatokat az elvontabb „szent rokonvérbe fűrösztő visszavonás” kárhoztatása váltotta fel. Míg a horatiusi remineszcenciák háttérbeszorulásának esztétikai következményeit Horváth János messzemenően levonta, addig ezekkel a változtatásokkal járó lényegeseszmiei értéknövekedést nem méltatja, sőt éppen gúnyos fordulattal kommentálja: „Ha ezek benne maradnak a végleges szövegben írja — *A magyarokhoz* is olyan sorsra jutott volna, mint Trézia meg Ferenc miatt *A tizennyolcadik század* . . . szerencséje lett tehát a szép ódának, hogy megmenekült a politikai megítélés „kritikája” elől.” . . Horváth Jánost objek-

titvításra való törekvése, aggodalma, hogy maga is a politikai megítélés szuggesztíója alá kerül, oda vezet, hogy, egy, a nemzet köztudatába ivódott vers részletező, alaposnak szánt elemzésében éppen azoknak az elemeknek mérlegelését hagyja figyelmen kívül, amelyek a vers nemzeti érvényével a legszorosabban függtek össze. Innen aztán már csak egy lépés ahhoz, hogy *A tizennyolcadik század*-ot *A magyarokhoz* címűnél magasabbra emelje.

Megteszi ezt a két költemény egész elemzése során s összevetésükkor kifejezetten is: „... ezt a verset — mindjárt kimutatandó szépségei ellenére sem tarthatjuk egyenrangú ihletűnek *A tizennyolcadik század* cíművel” — írja. — Ez az értékelés azonban már az ódák és elégiák viszonyának kérdéséhez vezet vissza. Azaz a műfajokhoz, mint olyan alapvető kategóriákhoz, amelyek épp általánosságuk miatt mindig legjellemzőbben, sokszor legközvetlenebbül tükrözik egy-egy korszak és benne a költői kedély meghatározó tónusát. Épp ezért a műfajoknak a korviszonyokkal való összekapcsolása, azokból való eredeztetése s korszerű jelentésük kihámozása a marxista irodalomszemléletnek elsőrendű követelménye s jóideje gyakorlata is. Horváth János figyelme azonban ezekre az alapvető szempontokra nem terjed ki. Találónak jellemzi Berzsenyi elégikus alapkarakterét; az elégiákban joggal lírájának csúcsát érzi: „a csoport darabjait áttekintve — mondja — az az érzésünk, hogy Berzsenyi műsája ez elégikus nemben a legotthonosabb... a remekművek arányát tekintve is ez a leggazdagabb csoport”; a Berzsenyi és Horatius közti alapvető különbséget is a magyar költő elégikus magatartásában jelöli meg: „A meglegedés horatiusi életbölcssége helyett a resignáció líraisága az ő tulajdona...” „Ez az elégikus zöngé — írja másutt — még leg-harsogóbb ódáiban is megérzik, s leglángolóbb pillanatai sem tudják egészen eloszlatni ezt a borongást”. stb. Horváth János tehát a vers- és témátípusokat vizsgálva az elégikus hangulatot s így a műfajt is mint alapvetően jellemzőt határozza meg. — De csak irodalmon belüli szempontok szerint, az ihlet és a műfaj szintjén. — Mint korjelenséget azonban: hogy milyen történelmi és osztályhelyzet hívja életre ezt az alaphangulatot s még inkább, hogy mi a progresszióhoz való viszonya, hogy erjeszt vagy megtart-e, azt nem vizsgálja. Legfeljebb bizonyos általános indokokig jut: a horatiusi kiegyensúlyozottság „pogány örömeivel” a „keresztény szomorúság”-ot állítja szembe, vagy az individuális motiválásnál megrekedve Berzsenyi „önmegtagadással” járó „búsongását” említi. E korirodalomtörténetének most már közkeletűvé vált marxista szemlélete viszont joggal tartja, hogy a kor (rendi) költészetében ami zavartalan idill, ami rendületlen optimizmus az így vagy úgy a rendi kompromisszum illúzióit fejezi ki, s mindaz ami elégikus, ha közvetve, a hangulaton, életérzésen keresztül is, de már ennek az illúziós szemléletnek hiúságáról, a rendi hiedelmek csalékonyságáról, az addigi értékrend megbolydulásáról, az egyetemes átalakulás nagy történelmi élményéről vall. A (rendi) irodalom — a legnagyobb általánosságban — az optimista illúzió, az idill zavartalansága felől a borúsabb sejtelmek érzékeltetésének elégikus irányába fejlődik át. A *Balaton*, *A tizennyolcadik század*: a nemesi hazaszeretet elégteltségének országos idilljei nemcsak a filológiai időrend szerint, hanem egy mélyebb áram irányának figyelembevétele alapján is korábbiak mint az elégiák, mint általában az elégikus tónus eluralkodása. Kisfaludy Sándor a hazai viszonyok körébe, a rendi mentalitás szuggesztíója alá kerülve (a Keserű szerelem nosztalgiáját is megtagadva) előbb írta meg a *Boldog szerelem* idilljét, s abból származtak el a jövőnek legtöbbet adó, alapján elégikus regéi, míg világnézetének, hazafiságának meg-

rekedése éppen az optimista rendi szemlélethez való ragaszkodás következménye lett. S később is a századeleji hősi epikát éppen elégikus vonásai avatták eszmeileg és esztétikailag is értékessé.

Ezeknek a szempontoknak figyelmen kívül hagyása szorosan függ össze azzal az aránytévesztéssel, amely *A tizennyolcadik századot* többre tartja, mint *A magyarokhoz* írt ódát. Mert nem pusztán valami örökletes Habsburg-ellenes elfogultságról van itt szó (Arról is: és miért ne volna, miért ne lehetne, és lenne egy vers megítélésének szerves része a nemzeti történelem élményén és logikáján alapuló erkölcsi politikai ítélet?). De — s ezt elsősorban a marxista irodalomtörténetírás hangsúlyozza, — ennél többről is: a rendi életforma és tudatvilágnak a napóleoni háború földrengését érző egyetemes válságról. Berzsenyinek (az ódairónak is) elégikus magatartása végső soron innen veszi eredetét, s ezért — ezért is — többet jelent a múlthoz viszonyító, az idő múlását a „viszontság jármút” emlegető elégikus szálakkal szőtt *A magyarokhoz* c. óda mint *A tizennyolcadik század*, amelyik még az idő, a történelem egyetemes sodrásával szemben a Habsburg-oltalom alatt gyarapodó rendi Kánaán fikciójába kapaszkodik. A két vers elemzésénél e tartalmi szempontok figyelmen kívül hagyása végül is Horváth Jánost szándékaival ellentétben bizonyos esztétikai jellegű értékek mellőzéséhez vezetik: a hazafias líra elégikus újszerűségét hagyja a két vers viszonyításában méltatás nélkül. Nála a társadalmi, világnézeti vélemény nyilvánításától való tartózkodás, a merőben esztétikai szempont tisztelete végül is a szándékkal ellentétes módon érvényesül.

Olykor azonban a mögöttes tartalmak közvetlenül is kifejezést nyernek. Mikor pl. — egyébként a valóságnak teljesen megfelelően — hangsúlyozza, hogy Berzsenyi Volney egyetemes vallási relativizmusával szemben a kereszténység „illetésétől” tartózkodott — a költőnek javára írja, hogy nála „nyoma sincs ócsárló szándéknak, annál kevésbé annak a fagyos tárgyilagosság színébe öltözködő gúnynak, mi Volney modorát annyira jellemzi”. S lelkesedéstől áthatott felvilágosultságát oly formában méltatja, hogy a felvilágosodás hőseitől megtagadni látszik az „erkölcsi értéket”: „Az ő példája is gyarapítja azt a tapasztalatot — írja Berzsenyiről —, hogy bizonyos hozzánk eljutó, korszerű eszméket és vélekedéseket magyar vallóik annyira szívbeli ügyükké tesznek, oly ünnepélyes és komoly líraisággal öntenek körül, aminőre átadóiknál ritkábban találunk. Igen, mert erkölcsi értékként szeretik tekinteni.”

Ettől független aztán, hogy míg az ódairó Berzsenyinéél a felvilágosodás elemeit talán túlságosan is hangsúlyozza, addig azzal, hogy a Dukai Takách Judithhoz írt episztolát a költőnő portréja kapcsán, a Pesti Magyar Társasághoz címűt *A Religióról* című fejezetben tárgyalja, a felvilágosodott Berzsenyi képét a dialektikus szerkesztés kényszere folytán akaratlanul is megcsonkítja.

Mindezek az észrevételek talán igazságtalannak tűnhetnek, mi azonban nem helyezkedhetünk — mint ő tette Berzsenyivel — szemléletének korlátain belül, mi a marxizmus immár kialakult álláspontjával szembesítjük övéit. Nem pusztán mert azok a „mieink”, hanem egyszersmind azzal a biztos tudattal, hogy azok végül is többet és igazabbat nyújtanak az irodalomtörténetírás számára. Az már csak Horváth János zsenialitásának következménye, hogy műveit ilyenfajta fogyatékoságok mellett is nemcsak haszonnal, de gyönyörűséggel is olvassuk s személyének, művének a változó időben is változatlan tisztelettel adózunk.

Tóth Dezső

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE: VALLÁSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Budapest, 1959. Akadémiai Kiadó. 536 lap — XXIX lap melléklet

„... Ha igényt tart arra, hogy történeti tudománynak, azaz egyáltalán tudománynak tekintessék, a Biblia magyarázata sem nélkülözheti azt a minden történeti vizsgálatnál magától értetődő elvet, hogy minden szellemi formát — a mítoszokat is — valamely konkrét társadalom gazdasági rendjéhez mint alaphoz tartozó felépítmény összefüggéseiben kell vizsgálni”. Így tesz tömörre fogott vallomást a maga kutatási módszeréről, s ezen túl általában a marxista vallástörténet módszeréről Trencsényi-Waldapfel Imre „A két Ádám-mítosz társadalmi háttere” című, magyarul először az Antik Tanulmányok 1954. évi kötetében megjelent tanulmányában. Módszert mondtunk, de valójában sokkal többről: alapelvekről, világnézeti talajból sarjadó tudományos hitvallásról van szó az idézett pregnáns megfogalmazás esetében, amelyet Trencsényi-Waldapfel Imre új kötete a maga egészében ragyogóan dokumentál. Ezért — s már csak ezért is — örömmel kell üdvözlönnünk a könyvet, s kellene akkor is, ha hasonló jellegű munkáknak bővíben volnánk. Valójában azonban más a helyzet: igen kicsi azoknak a műveknek száma, amelyek a különféle vallások általános törvényszerűségeivel, a vallástörténet legfontosabb részletkérdéseivel konkrétan, tudományos szinten, s következetes marxista alapon foglalkoznak.¹ S ha egyes, még felszabadulásunk előtt keletkezett tanulmányokban Trencsényi-Waldapfel Imre még nem képvisel is marxista álláspontot, mint erre saját maga rámutat tanulmánykötetének bevezető sorai-ban, a vallástörténeti problémáknak mindig az idealizáló-misztifikáló törekvésekkel szembeszegülő, tudományos megoldására törekszik. Ez az, ami a kötetnek — még így is — egységet biztosít. De egységet biztosít — másfelől — a szerző szorosabb értelemben vett tudományos módszere is, a módszer, ahogy a *legkülönbözőbb korokhoz és kultúrákhoz tartozó népek vallási képzeteinek, mítoszainak és szertartásainak összehasonlítása révén* törekszik a jelenségek lényegéig hatolni. Vagyis: összehasonlító vallástörténet a marxista világnézet alapján — talán ebben a mondatban határozhatnók meg Trencsényi-Waldapfel Imre munkájának érdemét, s ez az, amiről összefüggő képet adnak az egy kötetbe gyűjtött tanulmányok, egy negyedszázad termése, mely egyszersmind lehetővé teszi a már így is életmű számba vehető munka eredményeinek felmérését.

Problémák és megoldások, vallástörténeti analógiák és filológiai interpretációk dzsungelében kell tájékozódnia annak, aki a munka felmérésére vállalkozik, s ez olyasvalaki számára is nehéz feladatot jelentene, aki legalább egy negyed század óta kísérheti figyelemmel a vallástörténet tudományának és ezen belül Trencsényi-Waldapfel Imrének fejlődését. Jelen sorok — magától értetődik — nem ígérhetik e munka elvégzését. Kísérletül szeretnének szolgálni csupán, s néhány észrevétellel elősegíteni a hivatottabbak által elvégezhető és elvégzendő további munkát.

¹ CH. HAINCHELIN: A vallás eredete. Budapest, 1954. című munkája, mely néhány éve az egyetlen magyarul is olvasható, s tudományos igényekkel is fellépő összefoglalás, csupán a polgári tudomány reakciós nézeteinek leleplezésében jeleskedik, pozitív mondani-valója azonban vajmi kevés. Az olyan brosuráknak pedig, mint V. K. NYTKOLSKIJ: A vallás keletkezése. Budapest, 1950. vagy ÁKOS KÁROLY: A természeti vallások. Budapest, 1953. és így tovább, — szerzőik becsületet szándéka ellenére is csak nagyon kevés köze van a komoly tudományhoz. Sajnálatos, hogy J. P. FRANCEV: U isztokov religii i szvobodo miszlija című munkája — legalább addig, míg egy hazai vallástörténeti összefoglalás el nem készül — nem került a hazai olvasóközönség kezébe.

I.

A kötetben tárgyalt problémák középpontjában a görög-római vallástörténet áll, pontosabban: a görög-római antikvitás vallástörténeti problémái. „Igaz — írja a szerző —, hogy e tanulmányok zöme a görög és római rabszolgatársadalom vallási felépítményeivel foglalkozik, de nem hagyják figyelmen kívül az ókori Keletet és ezen belül az ószövétségi vallástörténetet sem — már csak annál a sokszoros érintkezésnél fogva sem, amely az újabb kutatások szerint már az archaikus görögség körében is keleti művelődési elemek elterjedésére vezetett.” S maga ez a mondat (nem is beszélve a kötet egyes rész-eredményeiről) fontos mozzanatra irányítja figyelmünket: határozott tudományos követelményként állítja fel a görög és római vallástörténet kutatói számára az *ókori Kelet vallásainak* s ezen belül is a keleti mitológiáknak tanulmányozását. Másfelől: egy még távolabbi múltba irányuló visszapillantás, mely „az osztálytársadalmak kialakulását megelőző ősközösség vallási viszonyaira, kivált a matriarchátus bukásának tükröződésére” összpontosul, nem nélkülözheti azoknak a néprajzi adatoknak vallomását, amelyek *a primitív népek vagy éppen az ősi hiedelmeket és szertartás-formákat szívósan őrző parasztság kultúrájából* kielemezhetők. Ez a kör bizonyos esetekben még jobban kiszélesül, amit a „Danaé mítosza Keleten és Nyugaton” című széles, szinte áttekinthetetlen távlatokat nyitó tanulmány példáz a legjobban. A szerző az égből alá hulló, az elzárt kiráyleányt megtermékenyítő aranyeső képzetének eredetét és elterjedtségét kutatva a legkülönbözőbb népeknél és kultúrákban találja meg a párhuzamot. A Mongolok Titkos krónikája éppúgy tud az égből alá szálló, termékenyítő erejű fénysugárról (mely egyébként Belső-Ázsiában általánosan elterjedt mítikus hiedelem), ahogy megtalálható a középkori s még későbbi szeplőtelen fogantatás ábrázolásokon is, s mely végső soron a napfénnel és esővel termékenységet biztosító Ég mítikus megjelenítése. De ha az égi származású és nagy királlyá váló gyermek motívumát kutatjuk, még inkább kiszélesíthető a vizsgálandó mítosz-anyag köre, az ókori keleti Etana-eposzról egészen a keresztény legendáig, amelyekben ugyancsak felfedezhető „a leányát a világtól elzáró apa” motívuma.

Az összegyűjtött óriási analógiás anyag — a Danaé-tanulmány esetében is — kétségtelen bizonyossággal tárja fel a mítosz-képzlődés pregnáns történeti összefüggéseit, bár — egyebek közt — nyitva hagyja azt a kérdést, vajon „vándormotívumokról”, vagy azonos társadalmi fejlődési fokon szűkséggéppen létrejövő képződményekről van-e szó. Trencsényi-Waldapfel Imre maga is rámutat, hogy fejtegetései „legalább annyi kérdést hagytak nyitva, mint amennyit megoldottak”. Lényegében ugyanezt kell mondanunk „Az aranykor-mítosz és a Boldogok Szigetei” című tanulmányról is abban a vonatkozásban, hogy a halálszigetek és aranykor összefüggését felvillantó párhuzamok halmozása itt sem vezet egyértelmű végső konklúzióhoz, hacsak annyiban nem, hogy a Hésiodosznál található elképzelés nem önmagából sarjadó, görög specialitás. Bizonyos vonatkozásban aztán ide sorolnám még a „Pandóra-mítoszok” című tanulmányt, amely főképpen a hombár lecsapott fedele alá szorult, kiröppenni nem tudó *elpis* problémáival foglalkozik, s nem utolsósorban a korai eredetű „Christophorus”-t és „Martyr occultus”-t, amelyekről a szerző így tesz vallomást: „...A magam részéről azt a feladatot vállaltam, hogy a kérdés áltudományos tárgyalásával szembe a Kristóf-legenda kialakulásának valóban tudományos ábrázolását állítsam.”

Kétségtelen, hogy az *egymás mellé sorakoztatott párhuzamok* bizonyító ereje óriási abban a vonatkozásban, hogy egyik vagy másik motívum nem vizsgálható elszigetelten, önmagából, s még csak valamiféle általános lélektani alapokból, a dolgok mélyébe bepillantó ember spontán-intuitív alkotótevékenységének eredményeként sem. Amikor egyes tanulmányokban az egyértelmű végső konklúziót hiányoltuk, nem is a *történetiség általános bizonyítására* gondoltunk, hanem a *módok és fázisok konkrét ábrázolásának* hiányára, mely az említett cikkek talán egyedüli fogyatékosága, s mely éppen az összehasonlító módszerű vizsgálatoknál jelentkezhet veszélyként. Érdekes — de jellemző —, hogy Trencsényi-Waldapfel Imrénél is elsősorban vallásos-mitikus motívumok vizsgálata esetében látjuk legtöbbször a veszély valóságos jelentkezését. Az „Egy ezópuszi mese és keleti párhuzamai” című tanulmányában, mely ugyancsak összehasonlító vizsgálódáson épül, tárgyában azonban inkább irodalomtörténeti jellegű — egy népmesei motívumnak, a róka és a sas görög meséjének keleti párhuzamait kutatja —, határozottan felállítja legalább a hipotézist, miszerint a mesét Archilochos közvetlenül az Etana-eposzról ismerte meg. S ez — ha végeredményben hipotézis marad is — mégis megnyugtatóbb, mint azoknak a párhuzamos helyeknek sokasága, amelyeknek genetikai és történeti összefüggései nem egészen világosak, egymáshoz-tartozásuk is — amennyiben ez egyáltalán feltételezhető — legfeljebb csak belső hasonlóságukból adódik. Ahogy például a „Vergilius pásztori műsaja” című tanulmány esetében — igaz, hogy ez a korai művek közül való — eltűntnek tűnik a szicíliai Artemis-kultusz az aranykor-mítosz alakulásában játszott szerepének hangsúlyozása, még akkor is, ha a Nap (Apollón) új világ eljövetelét hirdető kultusza és az érintetlenségében szűz Természet (Artemis) szimbolikája vallástörténeti téren mutat bizonyos összefüggéseket.

Persze, korántsem azt kívánjuk mondani, hogy a módszer hibás, sem pedig, hogy az említett, esetenként feltűnőbb, legtöbbször azonban jelentéktelen kifogások Trencsényi-Waldapfel Imre egész kötetével szemben felvetszhetők. Egy — reméljük, mielőbb megjelenő — vallástörténeti összefoglalá-bizonyára mentes lesz az ilyen jellegű fogyatékoságoktól is, amelyek ebben a formában csak az egyes tanulmányok „újraírása árán lettek volna teljesen kiküszöbölhetők”, s hogy erre a szerző nem vállalkozott, az a dolog természetéből adódik.

II.

Az egyik legdöntőbb — minden vallástörténész számára figyelmeztető — momentum, mely éles fénnel kiviláglik Trencsényi-Waldapfel Imre tanulmányainak összegyűjtött kötetéből, a *vallás* kérdésének a *humanizmus* problémáival való összekapcsolása. Mert kiderül, hogy egyfelől: sem a vallástörténeti problémák elszigetelt, öncélú tárgyalása nem vezethet értékes eredményekhez, és másfelől: a humanizmus problémáit sem lehet a vallástörténettől külön, önmagukban tárgyalni, ami egyszersmind a kettő *mai aktualitásának* is fontos bizonyítéka. Trencsényi-Waldapfel Imre tanulmányai jó bizonyossággal szolgálnak arra, hogy igazi emberség (haladás) és vallás a történelem során sohasem volt összeegyeztethető, s hogy az igazi emberség (humanizmus) végső soron mindig a vallás elleni harcban valósult meg, vagy tört a megvalósulás felé, még akkor is, ha fordítva nem mindig igaz ez a tétel. (Gondolok itt Schopenhauer vagy Nietzsche ateizmusára, mely bizonyos vonat-

kozásban kétségtelenül haladó jellege ellenére alapjában véve éppen a vallás által szentesített kapitalista-imperialista rendszer fennmaradását szolgálta.) *Emberség* (humanizmus) és *vallás* viszonyát, a kettő közt levő szükségképpen antagonisztikus ellentétet világosan megfogalmazza Trecsenyi-Waldapfel Imre „Mitológia”-jának 1956-os harmadik kiadásában, amikor a vallás és a mítosz szerepének vizsgálata közben ezt írja: „A vallás: titokzatos hatalmaknak való kiszolgáltatottsága érzését kelti az emberben. A mitológia: szárnyakat ad az emberi öntudatnak, amennyiben pozitív hőseit, sőt ragyogó istenalakjait is az ember önértékelésének magas fokán teremti meg, éppen ezért válhatott olyan humánus költészet és művészet alapjává, mint a görög. Ám a vallás reakciós és a vallás keretei között csírázó mitológia haladó szerepének ellentmondásait . . . nem oldjuk meg a görög műveltség sajátosan humanisztikus jellegére való hivatkozással. A megoldás mélyebben fekszik . . .” (Mitológia, Budapest, 1956, 21. l.) Majd a továbbiakban: „A különbség a történelmi körülményekben van. A még differenciálatlan, de alapjában véve vallásos jellegű szellemi tevékenység (vagyis az ősközösség emberének vallássossága — az én megjegyzésem; H.I.K.) a kezdeti korszakban az emberi lényeg megvalósulására ösztönző hatással bírt, az osztálytársadalmakban a vallás a maga sajátos szféráját kialakítva . . . az embernek a kizsákmányolás következtében *emberi lényegétől való elidegenedését* (az én kiemelésem — H.I.K.) . . . az emberi öntudat elhomályosításával segít konzerválni”. (Mitológia uo.)

Vallás és humanizmus problémái tehát eredendően összefüggő problémák. Így kerül a kötetbe joggal és a „Mitológia”-ban olvasható megjegyzést, illetve megállapítást egyszersmind igazolva az „Oxfordi symposion” című tanulmány, mely a humanizmus-teória és a Biblia-kritika történetében egyaránt döntő jelentőségű Erasmus tanításait próbálja — e vonatkozásban egységes — képbe összefogni. S így válnak a kötet szerves részeivé azok a fejtegetések, melyek az elnyomott néptömegek jobb élet utáni vágyának mitológiai és népmesei kifejezéseit párhuzamba állítva kísérlik meg egyes vallástörténeti problémák megoldását. A Boldogok Szigetein elérhető mítikus állapot, a Pandóra-mítoszok remény-komplexusa, vagy éppen a Vergilius IV. eclogájában kifejeződő aranykor-várás motívum így kerülnek közvetlen kapcsolatba a vallástörténet és humanizmustörténet érintkezési területével.

Az aztán megint más kérdés, hogy ezek konkrét történeti összefüggése, illetőleg, ennek a csupán mitológiai és néprajzi párhuzamokkal dokumentált összefüggésnek igazolása mennyiben található meg Trecsenyi-Waldapfel Imre tanulmányaiban. Az általános összefüggések kérdését „Humanizmus és marxizmus” című kötetében a szerző már részben felvetette, részben meg is oldotta másfél évtizeddel ezelőtt. A tudományos bizonyítékokat kívánó szakember legfeljebb — véleményünk szerint — azt kifogásolhatja Trecsenyi-Waldapfel Imre fejtegetéseinek egyes részleteiből, hogy a mítoszképződés konkrét történeti folyamatának ábrázolása hol háttérbe szorul, hol jelentőségéhez képest kissé hangsúlytalanná válik a párhuzam-felsorakoztatás — egyébként igen fontos és alapvető — munkája közben. A szerző több ízben is beszél például arról, hogy miképpen jut vallásos-mitológiai köntöshen kifejeződésre a nép, az elnyomott tömegek boldogabb élet és igazabb emberség utáni vágya. Kitűnő érzékkel mutat rá, hogy az ősi állapotok mítikus rajzában s az ezek újból-elérését jósoló mítikus elképzelésekben miképpen tükröződnek egy — terhes munkától és társadalmi elnyomástól mentes — új világ motívumai. De arra a kérdésre már nem kapunk egészen határozott feleletet, hogy ennek

a motívumnak milyen szerepe volt általában a görög vallásosságban. M. P. NILSSON (és mások) századunk elmúlt évtizedeiben kísérletet tettek a „görög népvallás” rekonstruálására. Őszintén bevallhatjuk, hogy ez mind a mai napig sikertelen kísérlet maradt: görög vallás és görög népvallás a leglényegesebb pontokon mindig azonosnak bizonyult, s ha egyes misztériumok esetében sikerült is kimutatni az alsóbb néposztályok nagyobb arányú részvételét, a mítoszok esetében ez már csak azért is lehetetlen volt, mert legtöbbször az uralkodó osztály soraiba tartozó költők és írók közvetítették számunkra, illetve fogalmazták meg ma általánosságban ismert formájukban az egyes mítikus elképzeléseket. Ilyen körülmények között problematikussá válhat annak a tételnek feltétlen megbízhatósága, mely szerint ott, ahol az ősidők aranykori állapotának és ezzel szoros összefüggésben a Természet ősi érintetlenségének mítikus visszavárásával találjuk szembe magunkat, esetleg olyan népi elképzelések beszűremlésével kell számolnunk, mint amilyen a népmesék Tündérország-hódító, és minden küzdelmen túl a boldogság birodalmába elérkező hőseinek története. Megint csak — azt hisszük — a történetileg konkretizált bizonyítás már több ízben jelzett elégtelensége az, amely — néhol — félreértésre, vagy a konklúziók megnevezésére vezethet, az, ami egy összefüggő vallástörténetben magától értetődően kiküszöbölődne, illetve — reméljük minél előbb — ki fog küszöbölödni.

III.

A harmadik még eme, elsősorban szakemberekhez szóló kötetből is élesen kivilágoló probléma a *vallástörténet aktualitásának* kérdése, mely legkézzelfoghatóbban a kereszténység eredetének összefüggésében jelentkezik. Ebben a tárgykörben (s aktualitását évtizedek óta hangsúlyozva) számos olyan mű jelent meg KAUTSKY közismert könyve óta, amely a leglényegesebb problémáknak tudományos-szintetikus megoldására törekszik. A szovjet tudomány képviselői első helyen szerepelnek azok között, akik e munkából kivették a részüket.² E munkák legnagyobb részének két alapvető hibája van. Az egyik az a „hiperkritikus koncepció”, amelyet J. A. LENCMAN „A kereszténység eredete” című, magyarul nemrégiben megjelent munkájában, R. J. Vipperrel kapcsolatban bírál, aki a források történeti hitelét tagadva kétségbeesett erőfeszítéseket tesz annak bizonyítására, hogy a kereszténység a II. század közepéig nem létezik.³ A másik ilyen hiba volt az, hogy a szerzők, jelentőségét tekintve, eltúlozták, szinte középpontba állították Jézus történetiségének kérdését. LENCMAN, bár a történetiség kérdésében maga is tagadó álláspontra helyezkedik, végső soron nyitva hagyja a kérdést és rendkívül józanul leszó-

² Rövid kritikai összefoglalását lásd J. A. LENCMAN; *A kereszténység eredete*. Budapest, 1960. 18 skk.

³ „Az ilyen hiperkritikus koncepciónak — írja LENCMAN — ellentmond az a tény, hogy a II. század első feléből is maradtak fenn keresztény jellegű papiruszok és egyéb emlékek. R. J. Vipper ténylegesen tagadja, hogy a korai kereszténység a társadalom alsó rétegeinek vallása volt, mivel nézete szerint a kereszténység nyomban létrejötté után a vagyonos körök érdekeit tükrözte; végezetül nem magyarázza meg, milyen módon jelent meg a II. század derekán a csaknem teljesen kidolgozott keresztény ideológia.” J. A. LENCMAN; i. m. 20—21. — Jegyezzük meg mellékesen, hogy a Vipper művében koncentráltan megtalálható hibáktól nem mentes a legutóbb magyarra fordított I. M. JAROSZ-LAVSZKIJ: *Hogyan születnek, élnek és halnak meg az istenek*. Budapest, 1960. és I. KRIVELJOV: *Könyv a bibliáról*. Budapest, 1960. sem.

gezi a — véleményünk szerint is egyedül helyes — álláspontot: „Az a kérdés, hogy időszámításunk elején valóban élt-e egy Jeruzsálemben kivégzett Jézus nevű prédikátor, nem tekinthető a korai kereszténységgel kapcsolatos marxista vagy nem marxista álláspont alapvető kritériumának, amint ezt népszerűsítő irodalmunk oly gyakran kijelenti.”⁴ A döntő mozzanat e vonatkozásban az: nem elsősorban a források hitelességének és Jézus történetiségének hiperkritikus vizsgálata visz közelebb a kereszténység eredetével kapcsolatos problémák megoldásához, még ha az ilyen vizsgálatok „nem közömbösek is a marxista kutató számára.”⁵

Trencsényi-Waldapfel Imre tanulmányai állandóan foglalkoznak a kereszténység kialakulásának, elterjedésének kérdéseivel is — bár ez nem áll egyetlen tanulmányának középpontjában sem —, s méghozzá oly módon, hogy e téren is a legfontosabb momentumokra irányítják a figyelmet. Nevezetesen arra: miképpen alakultak ősi pogány (görög-római vagy keleti eredetű) szertartások keresztény szertartásokká, kultuszhelyek keresztény kultuszhelyekké, hiedelmek a keresztény ideológia szerves részeivé. Nemcsak a már korábban felismert összefüggések alkotó továbbfejlesztésében, marxista értékelésen alapuló felhasználásában mutatnak utat a tanulmányok, hanem ezen túlmenőleg számos új megfigyeléssel is gazdagítják a vallástörténetet. Csak futólag említsük meg itt a csuklyás haláldémon ősi, mitológiai képzetének a keresztény Krisztóflendában konstatálható továbbélését széles körben bizonyító fejtegetéseket, vagy azokat a megjegyzéseket, amelyek a Mária-kegyhelyek egyikének-másikának antik anyaistennő pogány kultuszával való szoros genetikai-történeti kapcsolatára hívják fel a figyelmet. Azt hisszük, az ilyen jellegű vizsgálódások sokkal hasznosabbak a vallástörténet számára, mint a Jézus személyének történetiségét minden áron cáfolni igyekvő tanulmányok, s reméljük, hogy a már recenzióinkban is több ízben említett és annyira várt vallástörténeti összefoglalásban ennek a kérdésnek is részletes és összefüggő taglalásával fogja megajándékozni Trencsényi-Waldapfel Imre a vallástörténet szakembereinek ma még szűk, s a vallástörténet problémái iránt érdeklődőknek egyre népesebb táborát.

Alapelvekről és módszerekről beszéltünk eddig, s megjegyzéseink, esetleges kifogásaink csaknem kizárólag ezekre vonatkoztak. Nem vállalkozhattunk a kötetben található hatalmas anyag kellő méltatására, az egyes részeredmények kápráztató sokaságának bemutatására. Legyen elég ezúttal is csak egy-két olyan tanulmányt megemlíteni, mint a viszonylag korai eredményeket összefoglaló „A hésiódosi prooimionok keleti rokonsága” című tanulmány, mely a múzsai ihletés héber és görög felfogásának egybevetése kapcsán fogalmazza meg a keleti és görög természetfelfogás (és mitológia) alapvető különbségeit, vagy az újabbkeletű munkák közül a „Terentius vígjátéka L. Aemilius Paulus temetésén” és a „Cicero és Lucretius” című tanulmányokat, melyek irodalomtörténet és vallástörténet kettős nézőpontjából kísérlik meg — és pedig teljes sikerrel — sokat vitatott problémák megoldását. Módszertanilag példamutató, eredményeikben abszolút szolid, nem csak új megoldásokat produkáló, de új távlatokat is nyitó munkák ezek, melyek elolvasása után aligha marad bárkiben is kétség aziránt, hogy Trencsényi-Waldapfel Imre kötete a vallástörténeten túl az egész ókortudománynak új, fontos mérföldköve.

Horváth István Károly

⁴ J. LENCMAN: i. m. 190 l.

⁵ J. A. LENCMAN: i. m. 191 l.

NYUGAT REPERTÓRIUM

Összeállította: Galambos Ferenc. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 571 p. Irodalomtörténeti Bibliográfiák 1. Szerkeszti: Kemény G. Gábor

Korunk irodalma s a napról napra növekvő sajtó szinte áttekinthetetlen betűtengere elengedhetetlenül szükségessé teszi, hogy a tudományos tájékozódás érdekében szakembereink időszaki vagy éves bibliográfiák összeállításával adják meg azt a segítséget, amely nélkül ma már majdnem lehetetlen eligazodnunk a különböző kiadványok, folyóiratok és napilapok közleményei között. — Az 1955-ig megjelent éves bibliográfiák, a Magyar Nemzeti Bibliográfia és a Magyar Folyóiratok Repertóriuma, ha nem is mindenkor megnyugtató teljességgel, de nagy vonalakban megoldják a felszabadulásunk utáni publikációk bibliográfiai regisztrálását.

Az 1945 előtti kiadványaink és sajtóközleményeink azonban egy-két kisebb összefoglalótól eltekintve szinte teljes egészükben „fehér foltot” jelentettek ilyen szempontból irodalomtörténeti feltáró munkánk területein. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete tehát felbecsülhetetlen értékű és jelentőségű munkába kezdett, amikor az Irodalomtörténeti Bibliográfiák sorozat megindításával elhatározta XX. századi irodalmunk legfontosabb területeinek pontos felmérését, „feltérképezését”.

Tudományágunk kutatói ma már tisztázták, hogy a legnagyobb múltra visszatekintő irodalmi folyóiratunk, a *Nyugat* és a köréje csoportosuló körök nem mindig, s főleg a húszas évek végétől nem képviselték a magyar irodalom fejlődésének fő vonalát. József Attila és az ő költői-írói attitűdjét valló kortársak nagyon kismértékben vagy egyáltalán nem jutottak nyilvánossághoz a *Nyugat* hasábjain. Nem azért, mert színvonalban nem érték volna el a folyóirat többi közleményét, hanem, mert művészetük osztályharcos meghatározottsága más nyilvánossággal és más közönséggel kereste a közvetlen kapcsolatot.

Nem tagadható, hogy kezdeményezéseik gyakran csak kisebb kiadványokig és rövidéletű folyóiratokig jutottak el, s egészükben véve, osztályhelyzetüknél és irányzatosságuknál fogva bizonyos mértékű elszigeteltség és a nyilvánosság hiánya jellemezte helyzetüket. — Nem meglepő tehát, hogy ilyen körülmények között, bár nem képezte a magyar irodalom fő vonalát, a *Nyugat* jelentette mégis a felszabadulásunkat megelőző évtizedekben a magyar irodalom fő fórumát, s terjedelmében és minőségében is legrepresentatívabb vállalkozását. — Az 1908-tól 1941-ig fennálló folyóirat 33 évfolyamának közel 800 száma az irodalomtörténelem számára szinte nélkülözhetetlen adatok ezreit tartalmazza (a repertórium felvételeinek száma jóval meghaladja a tízezret), melynek rendszerezése, mivel XX. századi irodalmunk egyik legjobban kutatott területét teszik áttekinthetővé, már évtizedek óta sürgős volt, s ma már halaszthatatlan feladattá változott.

A kötet összeállítóinak: Galambos Ferencnek és Pók Lajosnak a munkáját, amely közel maradéktalan teljességgel tett eleget e sürgető szükségszerűségnek, tehát egyértelmű tudományos eredménynek és egyéni érdemnek kell elismernünk.

A repertórium nemcsak magával a *Nyugattal* foglalkozik. A kötet mellékleteként rendszerbe foglalja a folyóirat „előzményeinek”, a *Magyar Géniusz*-nak (1902—1903), a *Figyelőnek* (1905) és a *Szerdának* (1906), valamint 1941

utáni folytatásának, a *Magyar Csillagnak* (1941—1944) évfolyamait is, hiszen az így feldolgozott adatok tulajdonképpen a lap elő- és utóéletét mutatják be. — A szerkesztésnek ezt a helyes érzékkel megnyilvánuló történelmi szemléletét tapasztaljuk az egyes feldolgozások előtti bevezetőkből is, amelyek rövid összefoglalóban adnak számot a kiadványok létrejöttéről, irányzatáról, szerkesztőinek személyéről, íróinak köréről stb. E sajtótörténeti bevezetők nagyban növelik a kötet áttekinthetőségét és használhatóságát.

Az egyes folyóiratok feldolgozásain belül az anyag tíz fejezetre tagozódik. Az első fejezet a szépirodalmi részt foglalja magába műfajok szerinti felosztásban. A második fejezet az irodalomelmélet és irodalomtörténet kérdéseit tárgyalja, előbb az általános jellegű, majd az egyes írókra vonatkozó közleményeket. A hátralevő nyolc fejezet a nem irodalmi jellegű publikációkat tartalmazza az Egyetemes Tizedes Osztályozás beosztását követve az anyag további elrendezésében. — A repertórium felépítése tehát voltaképpen a hagyományos irodalmi bibliográfiák és a decimális osztályozás rendszerének kombinációját képezi. E beosztás feltétlenül előnyére válik, hiszen irodalmi folyóiratok feldolgozásáról lévén szó, teljesen jogos a szerkesztőknek az az elgondolása, hogy a kötet gerincét képező anyagot kiemeljék az Egyetemes Tizedes Osztályozás sorrendjéből, s a saját rendszerük elejére tegyék. Nem tudunk azonban egyetérteni egyes bírálóknak azzal a kívánságával, hogy a továbbiakban a társadalomtudomány, a filozófia és a művészet szakcsoportjait is kiemeljék (az irodalom mögé), s ezáltal teljesen felborítsák a decimális rendszernek könyvészeti körünkben már véglegesen meggyökeresedett sorrendjét.¹ A *Nyugat* repertórium beosztása, véleményünk szerint, meglevő formájában is megfelelően simul a folyóirat anyagához, s ezen a téren példaképpül szolgálhat az irodalomtörténeti bibliográfiák további kiadványai számára.²

Röviden érinteni kívánjuk a kötet további, kisebb egységekénti felosztását, s egyben néhány apróbb észrevételt is szeretnénk tenni a részletes bontást illetően. Mint mondtuk, a második fejezetet az irodalomtörténet képezi. Ez az anyag a további részekre tagozódik: a) irodalomelmélet, általános és összehasonlító irodalomtörténet, b) a magyar irodalom története, s végül c) a külföldi irodalmak története. Ezen belül a magyar irodalom története még további alcsoportokra: általános részre és egyes írókra osztódik. Az általános részen belül a kritika, a műfajok, a sajtó és az irodalompolitika egyes kérdései kerülnek rendszerezés alá. A külföldi irodalmaknál a közlemények kis száma miatt az általános rész nem tagolódik tovább. — A fent jelzett irodalomelméleti alfejezet és a magyar irodalomtörténet általános kérdései között, véleményünk szerint, nincs eléggé határozottan meghúzott határvonal. Egyes felvételek, amelyek az egyikben szerepelnek, minden további nélkül átvihetők vagy felcserélhetők a másik csoportban levőkkel. A magyar irodalomtörténet általános részében pl. szerepel egy sajtórovat: folyóiratok címen.³

¹ L. PÁLVÖLGYI ENDRE: Új szakmai Kiadványok. A könyvtáros, 1960. 1. sz. 31—32. p.

² Kérdéses azonban, hogy a hazai munkásirodalom, valamint a Szovjetunióbeli emigránsirodalom folyóiratainak feldolgozásánál, mivel azokban egészen más arányban és súllyal keveredik az irodalmi és a vegyes, főleg politikai anyag, használható lesz-e a decimális rendszernek ilyen mérvű bibliográfiai felhasználása. Véleményünk szerint, a felvételek minőségétől és mennyiségétől függően a kötet jövő szerkesztői jogosan kereshetnek az anyagukhoz jobban alkalmazkodó felosztást.

³ Van magának a *Nyugatnak* és az egyéb folyóiratoknak is külön-külön egy-egy arovata.

A vele rokon könyvkiadói kérdések, pl. sorozatok összefoglalói, azonban az irodalomelméletnél találhatók.⁴ Ugyanígy az előbb említett résznél (a magyar irodalomtörténet általános kérdéseinél) vannak, mint már jeleztük, a műfaji, verstani és stilisztikai csoportok, amelyekhez szervesen illeszkednének a fordításra vonatkozó publikációk is. Ezek azonban ismét csak az első alfejezetben, az irodalomelméletnél szerepelnek.⁵ Ha viszont a fordítás problematikája itt szerepel, ugyanilyen alapon megkívánhatná a könyv használója, hogy a stílus és verstani kérdésekről is itt olvasson. — A következő kötet szerkesztésénél, véleményünk szerint a felvetett problémaköröket pontosabban kellene helyükre tenni.

S ha már a kifogásoknál tartunk, meg kell mondanunk, hogy az irodalomelmélet fejezetben erősen hiányoljuk a felvételek részletesebb bontását. A csoporton belül ugyanis irodalompolitikai, általános esztétikai, könyvkiadói és egyéb kérdések kerülnek egymással egy sorba.⁶ Kissé nagyobb részletezéssel pontosabb és a lényeges problémákat jobban kiemelő beosztást sikerült volna a kötet összeállítóinak elérnie.

Külön kérdésként szeretnénk beszélni az ún. „apró bírálatokról”. E rövid, néhány soros értékelések a magyar irodalom történetének általános részében szerepelnek a „gyűjteményes és névtelen művek kritikái, csoportos kritikák” címszava alatt. Irodalomtörténeti értékük természetesen nem mérhető az aláírással és részletes kritikákéval, de ha már felvették a kötetbe, véleményünk szerint, nem ömlesztett, folyamatos felsorolásban kellett volna rendszerezni. Sem a kiadónak, sem a bibliográfia összeállítójának nem kellett volna sajnálniuk azt a pár oldalt, amely ezen adatok (köztük akad olyan is, amely csak ilyen formában tartalmaz utalást egyes írókra)⁷ könnyebben kezelhető és használható rendszerezését szolgálta volna, hiszen jelenlegi kronológikus formájukban még az egyes folyóiratszámok sincsenek egymástól elkülönítve.⁸

A továbbiakban a bibliográfia egyes címfelvételeiről szeretnénk szólni. — Nem volt ugyan módunkban végiglapozni minden adatot, de a már megvizsgáltak kisebb száma után is megállapíthatjuk, hogy a felvételek pontosak; elírással nem találkozunk, évfolyam, kötet- és lapszámjelölésük rövid s kifejező. Az annotációk igen sok helyütt részletesek, precízek. Különösen példásnak mondható e téren a magyar irodalomtörténeti rész általános kérdéseinek alcsoportja. Más helyek azonban azt mutatják, hogy a címfeltevő nem minden esetben érezte szívügyének adatainak részletes megmagyarázását. Pl. Babits Mihály: Két fejezet „Az európai irodalom történeté”-ből. 1935. I. 407—413. p. Felvetődik az olvasóban: vajon melyek azok a fejezetek? — Vagy: Földi Mihály: Külföldi folyóiratokból. 1918. II. 605—608. p. — Ismét kíváncsiak vagyunk, vajon melyekből?⁹ Nem is szólva Schöpflin színi-

⁴ L. pl. SCHLÜTZENBERGER LAJOS: A kultúra nagyjai. 1922. 151—152. p.

⁵ Pl. HORVÁTH HENRIK: Jegyzetek a versfordításról. 1931. I. 228—235. p.

⁶ L. pl. MOHÁCSI JENŐ: A Pen Club jelentősége. 1930. II. 874—875. p. — R[IEDL] F[RIGYES]: Az irodalom és társadalom. 1921. II. 157—158. p. — Cs. SZABÓ LÁSZLÓ: Officina könyvtár. 1941. 574. p. stb. adatok tagoltság nélküli egymás mellé helyezését.

⁷ Pl. REININGER JÓZSEF: Hozsánna ember c. verseskötetének ismertetése (1930. I. 236—237. p.) Reiningerre schol máshol nem történik utalás. Erről az adatról is csak a kötet végén levő mutatóból értesülünk.

⁸ Hasonló kifogással élünk Babits Mihálynak a Könyvről könyvre című kritikáinak közlése ellen. Igaz ugyan, hogy ezek már szerepelnek a vonatkozó egyes írók alatt is, de ilyen ömlesztett formában, éppen szerzőjük neve alatt — egyszerűen áttekinthetetlenek s nehézkesen használhatók.

⁹ Mindkét adat a kötet 114. oldalán.

kritikáiról, amelyek között ilyen címeket találunk: Két új magyar egyfelvónásos a Kamaraszínházban. (1926. I. 841—842. p.), Szezon vége. (1926. I. 1107—1109. p.), Szeptemberi bemutatók (1927. II. 501—506. p.) stb. stb.¹⁰ A felhozott példák ugyan a kisebbséget jelentik a jól magyarázott adatok hosszú sorai közt, azonban a jövőben ilyen téren is nagyobb tökélyre és teljességre kell igyekeznünk.

A kötet annotációs rendszerének igényességére való törekvését tükrözi egyébként az az általában jól megvalósított elv is, hogy a többféle vagy több szerzőre vonatkozó felvételt minden szerzőnél és minden témánál feltüntesse az összeállítás. Pl. Horváth János: Magyar ritmus c. könyvének ismertetése szerepel a magyar irodalom általános részében a verstan csoportjánál, de megtaláljuk a szerző neve alatt is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az egyes cikkeknek ezt a részletes feltárását sajnos nem minden esetben sikerült elérniük a kötet összeállítóinak. Már az eddig megjelent hírlatok is rámutattak az anyagbeosztás e fogyatékoságaira.¹¹ Így mi is csak néhány példával hozunk fel bizonyítékokat amellett,¹² hogy az irodalomtörténeti bibliográfiák következő kötetekben nagyobb gondnal és következetességgel kell a felvételek szerzőnkénti analitikus bontását elvégezni.

A *Nyugat* repertórium sajtófogadtatása néhány elvi vonatkozású kérdést is felvetett. A könyvtáros kritikus¹³ pl. kifogásolta, hogy az általános részek tárgyi csoportosítása igen egyszerű, nem ad módot — úgymond — olyan fontos kérdések irodalmának áttekintésére, mint amilyen pl. az expresszionista költészet, az irodalom irányzatosságának a kérdése stb. Mások hiányolták, hogy a kötet nem eléggé tagoltan, írói csoportok szerint állította össze az egyes szerzők közleményeit. — Fenti kifogások felvetik a bibliográfus szerepének és munkája elvi megalapozottságának a kérdését. Valóban igaza van a kritikusoknak és egész irodalmi közvéleményünknek, amikor helyteleníti az egyes bibliográfusok szűk és mechanikus prakticismusát s a repertóriumoktól mélyebb, elvszerűen csoportosított beosztást vár. Ugyanakkor azonban, s ebben úgy hisszük nemcsak saját véleményünknek adunk kifejezést, nem helyes, ha az ellenkező végletbe esünk, s már a bibliográfustól várjuk el azt, amit majd az irodalomtörténész elemző és elvi értékelő munkájának kell elvégeznie. Amíg nincs megírva pl. a *Nyugat* részletes története, írói mozgalmairól és csoportosulásairól sem lehet bibliográfiaiilag megformált felsorolást adni. Ugyanígy: amíg a magyarországi modernista irányzatok szerepe és irodalmi határai nincsenek megvonva, nem várhatjuk el azt a munkát a repertórium összeállítótól. Ami azonban a sorozat eljövendő kötetait illeti, már igen valószínű, hogy azokban ezen a téren is bizonyos változást és beosztásbeli differenciáltságot várhatunk.

¹⁰ Vitatható az ún. „Bemutatók” annotációk nélküli folyamatos közlése is, amelyre sovány vigasz a kötet összeállítóinak az a megjegyzése, hogy „részletezését l. egyes írók alatt.” (399. p.)

¹¹ L. A Könyvtáros már idézett cikkét.

¹² ILLYÉS GYULA: Húsz riport bemutatja a világot. [Vita Gide riporterként való szerepeltetése körül] 1937. I. 162. p. — A felvétel csak a magyar irodalom kritikái között szerepel, Gide neve alatt nem. (121. p.) — GÁBOR IGNÁC: Az ó-germán vers és az ősi magyar ritmus. 1911. I. 685—690. p. Csak a verstan címszáva alatt található, a német irodalom általános kérdéseinél nem. (122. p.) — ILLYÉS GYULA: Új verseskönyvek. [A legújabb líráról Székács György, Szendrő József, Erdőházi Hugó, Zsíkó Gyula, Bárdosi Németh János, Szabó Sándor meg nem nevezett kötetei és Tankó János Napsütésben c. könyvével kapcsolatban.] 1933. II. 83—87. p. — A felsoroltak egyikénél sem szerepel a kritika.

¹³ L. l. jegyz.

Több helyütt felhozott apróbb kifogásaink és megjegyzéseink talán kissé túlzottan a kritika és a fogyatékokosságok kiemelését eredményezték, bár ilyen kép kialakítása mindennél távolabb állt szándékunktól. Ha így cselekedtünk, ezt csakis az irodalomtörténeti bibliográfiák formájának további csiszolása érdekében tettük, s éppen ezért ismertetőnk befejezéséül szeretnénk még egyszer hangsúlyozni: a *Nyugat repertórium* megjelenése irodalomtudományunk kiemelkedő eseménye és jelentős értéke. Történeti felfogása, áttekinthető felosztása és anyagcsoportosítása, valamint címfelvételeinek pontossága — mintája, sőt prototípusa lehet jövőendő irodalomtörténeti bibliográfiáinknak. Természetesen, a sorozat első kötetről lévén szó, kidolgozásában: az egyes annotációkban, illetve hiányukban, valamint az általános részek részletesebb bontásában — vannak még kisebb egyenetlenségek, de ezek kiküszöbölése nem jelent különösebb akadályt a sorozat következő kiadványaiban, amelyek ilyenformán irodalomtörténet-kutatásunk tökéletes és nélkülözhetetlen segédkönyveivé válhatnak.

Huszedik századi irodalmunk számtalan területe vár még igen gyors és igen sürgős feltárássra: a már évtizedek óta feldolgozatlan hazai munkásirodalom, a nyugati és Szovjetunióbeli emigránsírók kiadványai, folyóiratai, a romlásnak és feledésnek legjobban kitett évkönyvek és emlékkönyvek, a szomszéd népek és a világirodalom egyéb területeinek hazai fogadtatását összefoglaló gyűjtemények szakszerű és a korszerű kíváncsnak megfelelő színvonalú feldolgozása csak a kutatók szervezett és lelkes támogatása mellett válhat lehetőségéből valósággá. S hogy ez a kívánság és szükséglet realizálható és lehetséges — arra a *Nyugat repertórium*a a legszebb bizonyíték.

Botka Ferenc

TARTALOMJEGYZÉK

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály előadásai az 1960. évi nagygyűlésen

A nacionalizmus a magyar irodalom tükrében. (Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitaülése)	5
<i>Tolnai Gábor</i> elnöki megnyitója	5
<i>Klaniczay Tibor</i> : A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban	7

H o z z á s z ó l á s o k :

<i>Pirnát Antal</i>	24
<i>Tarnai Andor</i>	26
<i>Bán Imre</i>	28
<i>Geréb László</i>	30
<i>Varga Imre</i>	31
<i>Tóth Dezső</i>	34
<i>Varjas Béla</i>	35
<i>Gyenis Vilmos</i>	37
<i>Hopp Lajos</i>	39
<i>Klaniczay Tibor</i> válasza	44
<i>Tóth Dezső</i> : A polgári nacionalizmus kialakulása a magyar irodalomban	49

H o z z á s z ó l á s o k :

<i>Kemény G. Gábor</i>	71
<i>Wéber Antal</i>	78
<i>Szauder József</i>	80
<i>Fenyő István</i>	82
<i>Turóczi-Trostler József</i>	84
<i>Kovács Endre</i>	93
<i>Dienes András</i>	96
<i>Sziklai László</i>	98
<i>Horváth Károly</i>	102
<i>Klaniczay Tibor</i>	105
<i>Tóth Dezső</i> válasza	106
<i>Somogyi Sándor</i> : Nacionalizmus az önkényuralom és a dualizmus korának magyar irodalmában	109
<i>Szabolcsi Miklós</i> : Nacionalizmus és a legújabb magyar irodalom néhány problémája. (Vitaindító tézisek.)	133

H o z z á s z ó l á s o k :

<i>Barta János</i>	137
<i>Sziklai László</i>	140
<i>Vajda György Mihály</i>	144
<i>Koczás Sándor</i>	150
<i>Kispéter András</i>	155
<i>Komlós Aladár</i>	157

<i>Nagy Péter</i>	161
<i>Bóka László</i>	163
<i>Király István</i>	170
<i>Martinkó András</i>	172
<i>Kiss Ferenc</i>	174
<i>Hopp Lajos</i>	178
<i>Horváth Károly</i>	180
<i>Nagy Magda</i>	183
<i>Somogyi Sándor</i> válasza	186
<i>Tolnai Gábor</i> elnöki zárószava	190

*

<i>Sötér István</i> : Beszámoló a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkájáról ...	193
--	-----

K o r r e f e r á t u m o k — h o z z á s z ó l á s o k :

<i>Németh Gyula</i>	215
<i>Szabolcsi Bence</i>	218
<i>Telegi Zsigmond</i>	221
<i>Harmatta János</i>	223
<i>Turóczi-Trostler József</i>	228
<i>Kőhalmi Béla</i>	229
<i>Sötér István</i> válasza	232
<i>Hadrovics László</i> : A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk ...	235
<i>Harmatta János</i> : Egy arameus papírusz	295

A szovjet általános nyelvtudományi vita anyagából:

A nyelvtudomány elméleti kérdései	359
A nyelvtudomány strukturális módszerei és a matematikai és alkalmazott nyelvészet kérdésének megvitatása	369
A nyelv strukturális elemzésére irányuló munkákról	375

Évfordulók — Megemlékezések

<i>Kálmán Béla</i> : Munkácsi Bernát emlékezete	381
---	-----

K o r r e f e r á t u m o k :

<i>Harmatta János</i> : Munkácsi Bernát; mint a finnugor-iráni kapcsolatok kutatója	392
<i>K. Palló Margit</i> : Munkácsi Bernát jelentősége a magyar turkológiában	397

Vita

<i>Falus Róbert</i> : Nomos és logos című kandidátusi disszertációjának vitája (Marticskó József)	403
--	-----

Az Osztály életéből

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkája 1959-ben (Bernáth Istvánné és Oszlászki Magda)	409
Megalakult az MTA Modern Filológiai Bizottsága	421
Jelentés egy Kínában tett mongolista tanulmányútról. (Kara György)	423

Szemle

<i>Horváth János</i> : Berzsenyi és iróbarátai (Tóth Dezső)	429
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : Vallástörténeti Tanulmányok (Horváth I. Károly) .	436
Nyugat repertórium (Botka Ferenc)	442

Ara : 84,— *Ft*